

ДИВО

Загребельний Павло Архипович

Хто звів семибрамні Фіви?
В книгах стоять імена королів.
А хіба королі лупали скелі
й тягали каміння?
А без ліку руйнований Вавілон —
Хто відбудовував його щоразу?..
В яких халупах
Жили будівники золотосяйної Ліми?
Куди пішли муляри того вечора,
як закінчили Китайський мур?
Великий Рим повен тріумфальних арок,
Хто спорудив їх? Над ким
Тріумфували цезарі?
І хіба в славетній,
Щедро оспіваній Візантії
Були самі палаци для громадян?.
Юний Александр завоював Індію.
Невже сам?
Цезар розбив галлів.
А чи мав коло себе бодай кухаря?

Філіп іспанський плакав,
Коли затонув його флот.
Невже ніхто більше не плакав?

Як багато історій.
Як багато запитань.

Б. Брехт,
Запитання читача-робітника

1965 РІК ПРОВЕСІНЬ НАДМОР'Я

Найперше мусимо з допомогою мікроскопа дослідити всі відхилення від предмета.
П. Пикассо.

(Всі епіграфи Пикассо на титулах — з його п'єси «Пожадання, впіймане за хвіст», написаної у перший рік окупації Парижа гітлерівцями. (Тут і далі пояснення авторські).)

Може, їх вабило вікно. Ще позаторік його не було. Отава добре пам'ятав, що в цій оберненій до моря стіні кафе «Ореанда» були звичайні два вікна з банальними брижистими шторами з кремової чесучі. Але потім хтось, достосовуючись до моди, вивалив стіну геть і утворений в такий спосіб отвір затулював суцільним склом, привезеним з Артемівська, а то й з самої Німеччини (що теж було модно серед будівельників) і вправно вставленим у ковану залізну раму, вміло тоновану лискучо-чорною фарбою, що вже давало й зовсім не очікуваний ефект поєднання модерну з старовиною, бо чорна залізна рама видавалася мовби кованою в простій сільській кузні, на старезному ковадлі, коло горна і старих міхів, зшитих з грубих шкір, зверху й знизу триманих дубовими-дошками, що мали вигляд набагато побільшених людських долонь, і коли верхня долоня натискувала на міхи, вони склалися, випускали з себе все по-вітря, вдуваючи його в горн, і з горна спершу виривався сизий дим, а потім вугілля починало жевріти ясніше і ясніше, а там яріло білим, і залізо, яке розпікалося в горні, а потім виковувалося на ковадлі, несло на собі все, що мала кузня: чорноту мертвого вугілля, сизість диму, видмуханого міхами, яскраві випіки вогню, полиск важких ударів молота і твердого ложа» ковадла.

Але для цих чотирьох чоловіків, які щодня спускалися з гір, де був їхній санаторій, важило, власне, й не саме вікно, і не оте дивно широке скло, і не викувана з чорного заліза рама, якою могли б пишатися на будь-якому європейському курорті. Важило навіть не море, оте море, що заливало все вікно від краю до краю, виповнювало його майже до самого верху, не лишаючи для неба місця, бо небо не могло вдовольнитися вузькою смужечкою, йому теж потрібен був простір не менший, аніж для моря, а якщо вже бути точним, то небо завжди і скрізь усе ж таки долало море своєю безкрайністю, однак тут воно вимушене було поступитися і вдовольнитися в дивному вікні смужечкою завширшки в кілька пальців. Залежно від погоди смужечка вужчала або ширшала, і темна лінія обрїю або ж наближалася до верхньої перекладки рами, або ж віддалялася, ще більше підкреслюючи чорноту й дикість заліза, його міцність і твердість.

Так от, якщо вже всі вони збиралися щодня в кафе «Ореанда», зваблені широким небаченим вікном, то важило не саме вікно і не море, що заливало його вщерть, а просто гілочка невідомого дерева, яке росло перед кафе, росло десь унизу (кафе містилося на другому поверсі високого старовинного будинку, складеного з грубих кам'яних квадратів) і несміливо простягнуло одну лише свою гілочку до нового вікна, так ніби когось там могла зацікавити ця квола деревина в місці зіткнення розкованої стихії з точно продуманою (якщо можна так пишно висловитися) красою, що відповідала існуючим настроям, просто кажучи — снобізмові.

Та, може, слід було починати не з вікна, а з їхньої чоловічої самотності, яка зштовхнула їх чотирьох, таких різних, таких несхожих, звела їх з гір униз, а вже тільки тоді вони побачили це вікно і взяли столик коло нього, і той столик став їхнім постійним місцем для щоденних посиденьок від п'ятої до сьомої вечора, а то й пізніше.

Імена значення не мають. Ясна річ, можна б назвати всіх чотирьох, та ще й додати докладний життєпис кожного. Але чи треба? Один був інженер, один (що вже й зовсім незвично) — поет, один — лікар, четвертий — Отава.

Вікно закримітив ще знадвору не поет, і не Отава, і не лікар (професія, що її найохочіше вміщують на пограниччі між усіма звичайними професіями і мистецтвом), а інженер, кучерявий молодий здоровань, наймолодший з усіх, трохи по-жіночому кокетливий і надзвичайно сучасний у кожному поруху, в кожному вчинку й навіть слові.

— Вже уявив нас за цією вітриною! — вигукнув він. — З одного боку ми, з другого — море. А між нами — невидима субстанція, яку можна б назвати екзистенцією мертвої матерії.

— Ну, а вже ти тоді — есенція буття, — буркнув Отава. Вони посміялися з інженерового пишномовства, однак пішли в кафе, яке саме відчинилося після денної перерви, і їм справді сподобалося все: і широке вікно, і його небуденна залізна рама, і багато моря за прозоро-неіснуючим склом, і тонка нитка обр'ю, що пульсувала вгорі, мов жива жилка простору.

Поет перший вчепився поглядом у гілочку, що несміливо стриміла збоку, ще по-зимовому чорна, кострубато-незграбна, мов уламок абстрактної скульптури або небачений корал, що виринув із темних океанічних глибин.

— Я писатиму про це дерево, — сказав він, посвистуючи від вдовolenня. Він робив це отак: сі-сі і дуже втішався своїм оригінальним свистінням, а ще більше тим, що ніхто не догадався висловлювати майже всі свої почуття таким дивним робом.

— Коли мене люди не бачать, я віддаю їм свої вірші, — казав він, — коли ж присутній я сам, тоді — сі-сі!

— Сонет чи відразу поему? — прискалив насмішкувате око Отава, який чіплявся з своїм кепкуванням до всіх, і всі, хоч як це дивно, досить легко зносили його насмішкуватість, при звичаїлися до неї і навіть нудьгували без свого лукавого товариша.

— Старий, s не ображаючись, мовив поет, — ти нічого не розумієш. Така гілочка не вміститься й у поему. Сі-сі!

— Людина повинна бути оригінальною, — сказав інженер. — Якщо в тебе немає оригінальності, то ти повинен хоча б вигадати її. Наприклад, я вигадав для вас оце вікно. Що далі?

— А далі ми питимемо чорну каву, — сказав лікар.

— З медичинським спиртом, — додав Отава.

— По-моєму, в тебе було тяжке дитинство, — незлобиво сказав лікар. — Чорним гумором, як правило, страждають люди, в яких було тяжке дитинство.

— А буває гумор білий? — поцікавився Отава.

— Старі, я прочитаю вам один свій вірш, — втрутився поет. — Це вірш про аристократизм. Сі-сі!

Він був маленький і широкий, майже квадратний у постаті. Мабуть, у минулому штангіст чи боксер, його про це ніхто не розпитував, а він не-мав часу на розповіді, бо або ж сісікав, або ж без кінця читав свої вірші, які всі троє за кілька днів знали напам'ять.

Вірш був модерний, як вікно, коло якого вони сиділи.

Якщо ти прокинешся рано-вранці
Серед білого сум'яття простирадл і подушок,
І снігова білість різоне тобі в очі,
І ти задихнешся від крижаного холоду самотності,
І помандруєш поглядом до вікна,
Мерщій пошлеш блискавицю свого погляду до вікна—
До цього прорубу в одвічній людській самотності —
І станеш шукати там неба великих надій,
Бо, прокидаючись, ми завжди вимандруємо на пошуки неба для наших надій.

— Я ще можу припустити, що ти міг таке скласти, — сказав Отава — Але як ти міг це запам'ятати?

— Старий, з тебе ніколи не буде аристократа. Ти вмреш плебеєм. Сі-сі! — просвистів поет.

— Я, наприклад, потомствений робітничий клас, — сказав інженер, — але це не заважає мені бути модерним і оригінальним.

— Старий, я теж робочий клас, — сказав поет. — Я навіть працював на кораблебудівному. Хто знає, як варять трубу на судні? Сі-сі!

— Ми тільки вдаємо інтелігентів, — спробував помирити їх лікар. — А, власне, хто ми? Діти робітників, селян. Така в нас країна. Все починалося з самого початку, на голому місці. Я, наприклад, виріс у селі, де не було навіть фельдшерки. А тепер маю в своєму розпорядженні цілу клініку. Хто б сподівався?

— Треба написати про тебе нарис у газеті, — докинув Отава. — Це так мило: з простого селянського хлопця виріс видатний лікар. Або: з корабельної труби — в поезію з її наймодернішими. вивертами! Або: син чорноробів і ливарників керує цехом або й цілим заводом, а на дозвіллі колекціонує платівки з джазовими мелодіями, читає Кафку в перекладі і Фолкнера в оригіналі, знає всі марки японських, американських, голландських і західнонімецьких транзисторів, вміє...

— Старий, досить! Сі-сі! — зупинив його поет. — їде кава, Ми будемо пити чорну каву, якої не пили наші предки.

— Мої предки якраз пили каву, — похмуро промовив Отава. — То й що з того? Я професор і син професора, а мій батько теж був сином професора ще царського, а той теж був сином професора, і так без кінця.

— Вони були професорами вже тоді, коли ще й професорських звань не було на світі? — делікатно поцікавився лікар,

— Очевидно, — сказав Отава.

— Не бачу підстав для роздратування, — знизав плечима інженер, — по-моєму, тут все о'кей. Інтелігенція — це звучить гордо. Я десь недавно навіть читав, що інтелігенція — слово не іноземне, а російське.

— Років через п'ятдесят знайдуться охочі привласнити й слово «джаз» або ще щось, — засміявся Отава. — Дивуватися не треба.

— Старі, — відсьорбуючи гіркої кави, ляснув у долоні поет, — я прочитаю вам свій вірш про старих жінок. Увага! Сі-сі!

Кафе поступово виповнювалося людьми, гамором, цигарковим димом, і, коли цей поступовий процес заповнення дійшов до краю, четверо мовчки перезирнулися між собою, вдоволені, що тіснява й колотнеча їх зовсім не зачіпають, що вони й надалі зостаються самі, наодинці з безмежжям моря, щедро дарованим їм оцим дивним, майже чарівним вікном.

— Екзистенція буття, — зі смаком повторив інженер.

— Ти повинен вивчити французьку, щоб в оригіналі читати Сартра і Камю, — не втерпів, щоб не

кольнути, Отава.

— Цікаво, скільки знаєш іноземних мов ти? — поцікавився лікар.

— Скільки треба, стільки й знаю, — відповів Отава.

— Сі-сі! — свиснув поет. — А якщо тобі, як от мені, не потрібна жодна іноземна мова?

— Тоді не знаю жодної, — хмикнув Отава.

— Якби я був сином професора, — зітхнув інженер, — це було б прекрасно. А так доводиться надолжувати прогаяне в дитинстві. Не було відповідної обстановки.

— Ну так, — Отава говорив майже зло, — не вчив тебе грати на роялі професор Гольденвейзер, академік Соболевський не читав латини, Ігор Грабар не водив по художніх музеях.

— Ну, не будемо сваритися, — заспокійливо промовив лікар. — Кожен мав те, що міг мати. І тепер теж має те, що може, тобто хоче. Не всі народжуються професорами чи там героями, міністрами. Але стати ними може кожен.

— І встати теж може кожен, — вигукнув поет, якому так і не дали прочитати вірш про старих жінок. — А тому встали! Ходімо! Сі-сі!

Вони приходили до свого вікна щодня. Найчастіше незлобиво сперечалися між собою, іноді просто мовчали, посьорбуючи каву, відмахуючись від поета, який намагався просунути в, мовчанку свої вірші.

— Ті прочитай нам що-небудь з ненаписаного, s просив його в такі хвилини Отава, і цей дотеп по-справжньому подобався всім, окрім поета, звичайно, який миттю спалахував і мало не ліа у бійку з Отавою.

— Старий, — розмахував він короткими м'язистими Круками, — якщо хочеш, то все справжнє ще не написане і невідомо, чи буде й написане будь-коли.

Отож вони стали ходити до «свого» вікна щодня. Спершу Отава все очікував, що його товаришам набридне отаке не зовсім звичне для курортників гаяння часу, але згодом і сам ужа став боятися, щоб часом не розруйнувалося їхнє товариство, щоб не піддався хто-небудь. з них на банальні, але такі непереборні спокуси, яким піддавалися щоразу тисячі людей повсюди і завжди.

Наприклад, танці. Навіть зараз, коли курзал і всі літні майданчики ще тільки лагодилися для справжнього сезону (бо хто ж їздить на курорти взимку) і коли тільки ті санаторії, що мали великі клуби, могли дозволити собі розкіш щовечора влаштовувати для своїх і прибудних курортників танці, так от навіть зараз це немудре і, якщо розібратися, досить безглузде заняття набувало розмірів всезагальног шалу або й пошесті. На танці бігли всі — молоді й старі, здорові й хворі, холості й одружені, Вродливі й такі, що ліпше б їм сидіти вдома та нікому не показуватися, — для всіх день був лише коротким і нудним вступом до блаженного вечора і до ночі, коли з саморобних естрад пролунають перші звуки музики і перші пари рушать у звабливу подорож по чарівливому морю в пошуках островів і цілих архіпелагів симпатії, захоплення, а то й кохання; До танців готувалися самовіддано й ретельно. З валіз діставали й випрасовували яскраві вбрання, зачісувалися, чепурилися, мов ті птахи, що більшу частину свого життя витрачають на чищення пір'я. І вса для того, щоб у вечірніх залах, в тісняхві й літняхві вмить позбутися свого лиску, втратити все набуте такою старанністю впродовж дня.

Інженер, поки вони ще не набачили свого вікна, кілька разів рвонув на танці, навіть завчасно вибрав собі партнерку і поставив її кандидатуру на обговорення всього їхнього товариства. Ясна річ, інженер, як людина сучасна і з великими претензіями, накинув оком на: жінку найвродливішу, точніше, найгіоказнішу в усьому санаторії. Була вона ще зовсім молода, висока, міцно, але приємно збудована, мала лукаво вигнуті уста і різнобарвні очі, стриглася під хлопця, носила завжди обтіслі светри і туристські штани з еластику.

— Якщо я її сьогодні запрошу трохи побацати? — спитав інженер, — Які будуть думки?

— Занудлива особа, — сказав поет, — я її знаю. Вона теж з Москви. Художниця. Вважає себе геніальною. Сі-сі!

— По-моєму, навіть дуже приємна особа, — зітхнув лікар, який починав уже повніти і завжди зітхав, коли бачив струнких молодих жінок.

— А що скаже професор? — поцікавився інженер.

— Якщо вона справді художниця, то це вже не жінка, — похмуро посміхнувся Отава, — якщо ж лишилася справжньою жінкою, то ніяка вона не художниця.

— А Жорж Санд? — сказав лікар.

— Виняток, який тільки підтверджує правило.

— Сі-сі! — свиснув поет. — Мені така теорія до вподоби. Старий, ти геній!

— І все ж таки я запрошу її на якийсь твістик, — заявся інженер. До сніданку він вийшов брезкий і злий.

— Як ваша художниця? — не втерпів лікар, втягуючи живіт, для чого йому доводилося ставити руки на боки і непомітно заганяти пальцями свої «капіталістичні накопичення» під ребра.

— А ніяк, — похмуро буркнув інженер. — Отава сказав правильно.

— Сі-сі! — по-своєму прокоментував інженерові слова поет. — А точніше?

— По-перше, вона не вміє танцювати ні твіста, ні взагалі будь-чого модного, а по-друге, вона відмовилася йти на танці.

— Тобто навпаки, — уточнив Отава, — спершу вона відмовилася з тобою йти, а вже потім ти вирішив, що вона не танцює твіста. Очевидно, ти послав телеграму в Спілку художників, і звідти тобі пояснили.

— Сі-сі! — глумливо посвистів поет.

Після того цікавість до художниці в їхньому товаристві не зменшилася, а навіть побільшала, але була то цікавість чисто теоретична. Просто знічев'я перекидалися вони між собою двома-трьома словами про художницю, коли бачили її після сніданку або обіду, лікар зітхав, бо така жінка, така жінка, інженер поскрегочував зубами, бо як вона сміла, як вона могла, поет сісікав, бо не міг терпіти поблизу ще одної людини, яка хоче привласнити неподільне право на геніальність, лише Отава був абсолютно байдужий до художниці, як взагалі до всіх жінок, які жили в їхньому санаторії і які зустрічалися їм щодня на набережній, байдужий до танців, до знайомств, до любовних пригод.

І хоч по-давньому кепкував зі своїх товаришів, але поступово став відчувати вдовolenня щоденним сидінням у кафе, спокійним перекиданням словами, мовчанкою. Гарно було думати, дивлячись на море, на абстрактну гіллячку за вікном, відчуваючи водночас, що ти не сам, що коло тебе ще люди, доброзичливі, спокійні, гарні, розумні, хоч і не позбавлені якихось там вад чи слабостей. Бо хіба ж позбавлений усього того добра ти сам?

Так тривало досить довго, вже наближався день, коли всі вони мали роз'їхатися з санаторію, вже віяло з-за моря теплом, казали, що десь буцімто навіть зацвіло перше мигдалеве дерево, але цьому ніхто не вірив; Отава відчував себе помолоділим, виснаженість, викликана впертою роботою, минула, знову були в ньому сили й уперта наполегливість, що ними так умів він дивувати всіх, хто знав його ближче.

І, певно, в багатьох людей теж добігали до кінця дні перебування коло моря, і люди раділи поверненню додому, але водночас жалко їм було розлучатися з морем і горами, якась непевна тривога закрадалася в їхні душі, люди ставали метушливими, не знали, куди себе подіти, кидалися то до моря, на широку набережну, то забиралися в гори до водоспаду, то рвалися всі на концерт прибулої з Москви знаменитості, то забиралися в маленькі кафе, набивалися туди набгом, сиділи там до пізньої ночі, а потім раптом згадували, що на автовокзалі став до дії новий ресторан, надзвичайно модерний, з фінськими меблями, з грузинською чеканкою, і бігли через усе місто туди, щоб встигнути до закриття.

І в кафе «Ореанда» в ці дні було повно, аж тріщало. Десятки нових відвідувачів, які ніколи туди й не потикалися, блукали тепер поміж столиків і допитувалися, чи немає вільного місця або хоч коли якесь там місце звільниться.

— Ореанда, — глибоко зітхаючи від насолоди, приказував інженер, — прекрасне слово! Особливо коло цього вікна, наповненого морем. Ореанда.

— Сі-сі! — посвистів поет. — Старий, дозволь нам, поетам, встановлювати ціну слів. Ореанда — це сі-сі!

— Ще є симпатичне слово — «Асторія», — докинув лікар. — В Ленінграді рессоран «Асторія» — просто чудо.

— Славнозвісні слова! — вигукнув інженер.

— Славнозвісні — горезвісні, — посміхнувся Отава. — Астор був якийсь чи то спекулянт, чи просто здирщик. Потім пожертвував якісь гроші на готель чи на бібліотеку — і от пішло по всьому світі: асторії, асторії. Я особисто не вірю красивим словам.

— І красивим жінкам, — сказав інженер, дивлячись поза своїми товаришами кудись до дверей, щось там розрізняючи в суцільному сизому тумані від диму й випарів.

Він дивився туди так уперто, немов вичаровуючи своїм поглядом щось бажане, що всі коло столика теж поступово стали переводити погляди до дверей, і всі побачили свою художницю' з подругою, маленькою гостроносою сухою жіночкою.

Вони стояли коло дверей, трохи розгублені, знетямлені гамором і задимленістю, але, певно, надворі було сиро й холодно, їм не хотілося так відразу повертатися туди, звідки вони щойно прийшли, тому вони з безнадійною наполегливістю намагалися видивитися бодай одне вільне місце. Художниці, видно, стало жарко, бо вона розстебнула своє біле пухнасте пальтечко; може, їй і не хотілося сюди йти, а тим більше не хотілося отак безглуздо стояти коло дверей і вишукувати те, чого тут однаково не знайдеш, вона щось сказала своїй подрузі, зневажливо

кривлячи свої лукаві уста, але та коротко їй відмовила і вперто блукала поглядом по залу з байдужою затятістю, притаманною жінкам невродливим і трохи зневаженим, які звикли пробиватися в житті без будь-якої підтримки і завдяки цьому виробили в собі твердий характер і неабияку наполегливість.

Мабуть, існує магнетизм поглядів, бо, зрештою, художниця повернула обличчя до вікна (а перед тим вона мовби навмисне відверталася}, і її погляд зустрівся відразу з чотирма поглядами. Художниця ледь посміхнулася, здалеку кивнула чи то всім одразу, чи тільки інженерові, який все ж таки був хоч трохи їй знайомий, і рішуче попростувала до столика коло вікна. Подруга пішла за нею.

— Ви пробачте, — сказала, наближаючись до них, художниця, — і не подумайте, що ми нахаби. Але справді — жодного місця. А нам би хотілося хоч трохи зігрітися.

— Всі слова зайві! — підхопив інженер. — Сідайте поки що на мій стілець. Я миттю роздобуду для вас усе, що треба!

Він побіг кудись у дим і гамір, художниця посадовила на інженерів стілець свою подругу, а сама стала коло вікна, вигідно вирізняючись на його темному тлі.

— Беріть мій стілець! — похопився лікар.

— Дякую. Я подожду, — сказала художниця. Вона чомусь дивилася на Отаву, так ніби мовчки запитувала: «А ти чого не запропонуєш дамі стільця?» — і від цього німотного запитання на Отаву найшла дивна затятість. Він, хоч спершу хотів зробити те саме, що й лікар, тепер ще міцніше вмовився і послав художниці так само німотну відповідь: «Якого чорта! Могла б собі пошукати місця деінде!» Сам не знав, чому його дратувала її присутність, але вдіяти з собою нічого не міг.

Повернувся інженер з двома стільцями в руках, за ним ішла кельнерка, яка несла каву для обох жінок і пляшку коньяку.

— Прошу, — розкланявся інженер, — каву ми вже п'ємо чотири години, отже, кава тільки для дам. Щоправда, коньяк ми теж пили, але гадаємо, дами не відмовлять нам у приємності випити разом з нами.

— Якщо ви вже такий галантний, — сідаючи, сказала художниця, — то хоч би запитали нас про наші бажання.

— Читаю по очах, — бадьоро потер долоні інженер.

— Ви, мабуть, училися цьому в солдата Швейка, — посміхнулася художниця. — Він це робив напрочуд вдало. Щоправда, з офіцерськими дружинами.

— Він читає тільки Фолкнера, — обізвався Отава, — до того ж — в оригіналі.

— Так? — повернулася до нього художниця. — А ви?

— А я тут ні до чого, — сказав Отава і вмочив губи в чарку з коньяком, хоч пити й не хотів. Просто хотілося, аби художниця відчепилася від нього.

— Він читає тією мовою, якою йому потрібно, — гордо повідомив лікар, який міг бути великодушним навіть там, де йшлося про завоювання симпатій жінки.

— І що ж ви читаєте? — не відставала від Отави художниця.

— Спитайте нашого поета. Читання — його спеціальність, — відбуркнув Отава.

— Ми з Дімою знайомі ще по Москві. Я приблизно знаю коло його зацікавлень, — відповіла художниця. — Ти не ображаєшся, Дімо?

— Сі-сі! — відповів поет.

— Москва — велике місто! — зітхнув лікар, переживаючи за свій невеличкий обласний центр, де була його клініка.

— Центр, — розвів руками інженер і підніс келишок, — прошу, за прекрасних дам, які живуть у самому серці нашої Батьківщини, і за їхні, отже, серця.

— Ви що, — примружилася художниця, — лікар-кардіолог?

— Ні, лікар якраз я, — знову кинувся на вирубку лікар, — а він інженер. Між іншим, з групою товаришів... на державну премію...

— Ага, група? Один з сошкою, семеро з ложкою? — Художниця засміялася. Але інженер не образився.

— У нас справді колективна робота, — сказав він, — але давайте не про це. Ми тут відпочиваємо. Так давайте ж! За Москву і її людей ми випили. Тепер я пропоную за Київ! Прекрасне місто!

— І велике місто, — додав, зітхаючи, лікар.

— А хто з Києва? — спитала художниця.

— Отава, — пояснив інженер, — і народився в Києві, і виріс, і батьки, і діди — всі з Києва, ще, мабуть, від князів.

— Росли, як отава, — сказав Отава.

— То це ви там усі куполи золотом покрили? — спитала художниця.

— Без золота не можемо, — тим самим відповів їй Отава, — це вже в нас у крові. Спимо тільки під золотими покрівлями, як далай-лами.

— Не знала, що потомствені кияни такі, — вдавано злякалася художниця.

— Якщо пити, то давайте. — Отава вже й зовсім став сердитий. Все ж таки якийсь біс штовхав його сьогодні під ребро і весь час спонукав на хлоп'ячі вихватки.

Художниця випила, налила ще келишок і знову випила без тосту, її подруга злякано ворухнулася на своєму стільці.

— Тайко, — сказала вона до художниці, — тобі ж не можна так багато пити.

— А хіба це багато? — засміялася художниця і знову налила собі. Раптом вона помітила, що чиясь рука накрила келишок. Вона підвела очі, то була рука Отави.

— Що це має означати? — спитала суворо художниця.

— Раз вам не можна, то навіщо?

— А звідки ви знаєте, що не можна?

— Ну, сказала ваша подруга.

— Між іншим, її звать Ліна, і вона декоратор з Великого театру.

— Приємно, але однаково ви не пийте більше, — Отава наполягав, дедалі більше дивуючись своїтїоведінці.

— А яке вам діло? — художниця гнівалася вже навсправжки.

— Таїсо! Сі-сі! — нагадав про себе поет. — Зверни увагу на свого давнього знайомого. Я хотів би тобі...

— Ти мені не подобаєшся, — обрізала його художниця, — і прекрасно знаєш про це!

— Ну, тоді... — Поет заховав руки під стіл, нюхнув навіщось із випитої чарки і притишеним, як завжди перед читанням віршів, голосом сказав: — Тоді я прочитаю вам усім вірш. Але прошу уваги! Ви ще мене не знаєте! Якщо я прошу уваги, то це серйозно! Чуєш, Тайко! — І, не чекаючи нічийї згоди, він заплющив очі й почав:

Якщо ти прокинешся рано-вранці...

Біс і далі штовхав Отаву під бік і доштовхався вже до того, що Отава, не даючи поетові змоги прочитати наступний рядок, квапливо процитував:

Серед білого сум'яття простирадл і подушок...

— Серед білого сум'яття простирадл і подушок, — повторив поет, вдаючи, що не помітив Отавиної вихватки'. — Існігова бі-лість різоне тобі в очі...

— І ти задихнешся від крижаного холоду самотності... — мерщій встряв Отава.

Художниця звела на Отаву просвітлені від стримуваного реготу очі. Вони були досить дивні в неї. Одне око сіроблакітне, а друге сіре, з брунатними цятками, якесь пістряве, з гострим мало не вовчим блиском.

— Якщо ти не замовкнеш, — з присвистом сказав поет, звертаючись до Отави, — то я наб'ю тобі морду. Отут при всіх елементарно наб'ю тобі морду. Я боксер і роблю тридцять ударів за хвилину.

— А я роблю тільки один удар, — сказав різко Отава і підвівся з-за столу.

Всі сиділи. Жінки ждали, що буде далі, поет вичікував подальших дій Отави, інженер і лікар мовчали. Не пробували втихомирити поета, заступитися за Отаву, власне, й не за нього, а за цілість свого товариства, яке ось так безглуздо, безпричинно розвалювалося тільки через те, що один з них раптом перестав розуміти жарти.

Отава збагнув, що нічого більше не дочекається, мовчки підійшов до вішалки, зняв своє пальто, недбало накинув його на плечі і вийшов на вулицю.

Море насилало на суходіл пронизливу вільготність. В холодних мокрих сутінках тинялися по набережній люди, купчилися під ліхтарями, розходилися, щоб знову зібратися в світляному колі, глянути одне на одного, постояти, викурити цигарку, подивитися на темне море. Отаві не хотілося знов до людей. Відпочити в самотині — єдине, чого тепер бажав. Тому відразу звернув убік, повз знайомий старий платан, по вимощеній білими плитками доріжці побрався в мовчазну пітьму. Про те, що сталося в кафе, не думав. Дивна порожнеча була в нього в грудях, у голові, йшов швидко, широкі білі плити твердо слалися йому під ноги, ззаду долинали до нього уривки людських розмов, накочувалися раз по раз пошуми моря, але чим далі він ішов, тим більша й більша тиша залягала в нього за плечима, тільки ще дихало спроквола десь далеко море та стукали по твердих плитах підбори його черевиків: стук-стук!

І враз до нечастого стуку його підборів долучився новий звук, квапливий, знервований, ще далекий, але виразний і чіткий: тук-тук-тук! Так наче хтось наздоганяв його. Не зовсім приємне відчуття, коли в темряві, на пустельній дорозі, наздоганяє тебе хтось невідомий. До того ж Отаві аж ніяк не хотілося, щоб хтось порушував його самотність. Тому він наддав ходи, хоча й так був певний, що навряд чи зможе будь-хто наздогнати його. Хіба що матиме ще довші ноги.

І все-таки воно наздоганяло. Ближче й ближче — тук-тук-тук! Уперто, відчасно, майже в безнадії билосся об тверді плити позад Отави, який ішов швидше й швидше, вже чомусь твердо переконаний, що женеться саме за ним, навіть починав уже здогадуватися, хто саме, хоч не був ще певний, але певність тут була зайва, бо однаково знав ці кроки, звідкись давно вже відомий чомусь був йому оцей перестук каблуків, так ніби він тільки те й робив у своєму житті, що наслукував перестуки жіночих каблуків і вирізняв з-поміж них один, той, що колись має почути його в вологій холодній пітьмі на безлюдній алеї приморського міста.

Він ішов так швидко, як тільки міг, прогонисто викидав уперед то одну, то другу ногу, мав цибаті, аж он які; той, хто за ним намірився гнатися, мусив нарешті зрозуміти, що справа його геть програна, безнадійна від самого початку, і воно таки справді, мабуть, так і сталося, погоня мовби почала відставати, перестук позаду ставав тихіший і тихіший, а потім, коли Отава відітхнув уже вільніше, перестук раптом зірвався на безладне спазматичне: ток-ток-токі—такий звук лунає лише тоді, як біжить жінка, коли вона дивно випрямляє ноги, а тіло її в цей час заточує обережні півкола, їй важко втримати рівновагу, тому вона швидше й швидше викидає наперед штивні ноги і вибиває каблуками: ток-ток-ток, а сама виплітає з заплутаних мережив свого вихитування нелегку доріжку просування вперед.

І цей біг Отава міг би вирізнити з тисячі й мільйона, хоч перед тим ніколи його не бачив і не чув. То бігла вона, ніхто інший.

Він став і повернувся назад. З темряви невиразно наближалось до нього її біле пухнасте пальтечко. Художниця добігла до Отави і, задихана, майже впала йому на плече.

— Це ви? — вдаючи, ніби щойно впізнав її, сказав черство Отава. — Що з вами?

— Я гналася за вами.

— Навіщо? Хто вас просив?

— Ходімо назад. До них.

— Задля цього не варто було вам...

— Справді, ходімо. Так негарно вийшло. Цей Дімка — він типовий ідіот. Я його знаю. Нездара і дурень. Всі нездари такі. Вульгарні забіяки. Ви ж не такий. Все обійдеться.

— Звідки ви знаєте, який я?

— Ну, знаю. Це не важить. Давайте повернемося до них. Вони переживають. Цей — теж... Знаєте, перед жінками завжди всім хочеться якось... Одне слово, чоловікам хочеться подібатися...

— В мене такого бажання не виникало...

— Ну, однаково. Ви дозволите взяти вас під руку? Я вкрай знесилася.

— Беріться. Але туди я не піду.

— Гаразд. Тоді я залишуся з вами.

— Навіщо?

— Раз я вас наздогнала, то що ж тепер маю робити?

— Те, що робили досі. Скільки вам років?..

— Більше двадцяти, але менше тридцятії, — засміялася вона. Вони пішли далі вперед, тепер уже вдвох. Таїсіна рука грілася біля Отавиного ліктя, обоє мовчали, художниця ще й досі не погамувала своєї задиханості, а може, навмисне дихала прискорено й бентежливо. Отава знов став пришвидшувати ходу, боявся поглянути на обличчя своєї несподіваної супутниці, хоч і знав, що в темряві навряд чи роздивиться його як слід, але лякався її лукавих уст, здавалося йому, Що крізь найбільшу темряву побачить він їхній хвилюючий вигин.

— З вами приємно мовчати, — першою обізвалася художниця.

— Так кажуть до дурнів, — Отава тримався суворого тону. Жодної нотки потепління!

— Там мовчанка вимушена, а з вами просто приємна. Ви не подумайте про мене абищо.

— А що я маю подумати? Навпаки, повинен би... — Він мало не сказав «подякувати вам», але стримався, хоч і відчував наплив якоїсь ігезнаної теплоти, схвильованості, справді був вдячний їй за те, що вона не покинула його самого в таку хвилину; чужа, незнайома людина шукала його в безмежній п'тьмі, наздоганяла, розраювала, заспокоювала. Він мав неодмінно сказати їй якісь особливі слова, яких ніколи нікому не говорив, яких не вмів говорити. Він повинен ось тут пообіцяти їй, що ніколи не забуде цієї ночі, не забуде старого платана, твердих білих плит, що стелилися повз нього в холодну вільготну темряву, і перестуку її каблуків по тих плитах.

— Ви мене... — почав він, але знов не докінчив.

— Налякала? — засміялася художниця.

— Ні, — він нарешті наважився, — здивували.

— Ото, — вона, здається, зраділа, — вас здивувати не так легко.

— Чому ви так вирішили?

— А я знаю про вас усе. Крім імені.

— Отава, — сказав він. — Ви ж чули там, у кафе.

— А ім'я?

— Досить і Отави. Звіть, як усі.

— Мене звуть Тая, тобто Таїса. Наче попівну. А батькз мій—металіст. Ще. й зараз—на заводі. А в дочки—так смішне ім'я.

Вона непомітно втягувала його в розмову на теми, яких він завжди уникав, вважаючи їх дріб'язковими і не вартими уваги. Сам собі дивуючись, Отава заперечив:

— Чому ж смішне? А от мене, наприклад, батько назвав Борисом. Ви, мабуть, не знаєте походження цього імені. Воно йде від слов'янського—Богорис. Певно, мій батько хотів, щоб у мені були якісь риси бога. Але, як бачите, помилився. Вроди не маю, привабливості — теж.

— Чому ви вважаєте, що боги повинні бути неодмінно вродливі?

— Такими їх малювали. Починаючи від стародавніх греків.

— Грецькі боги не вродливі—вони зжіночені, солодкаві.

— Вам до вподоби вавілонські бикочоловіки?

— Не треба про це, — попросила вона, глибше забираючись йому під лікоть теплою долонею. — Якщо вам не хочеться зі мною говорити, давайте лише помовчимо. А якщо й мовчати неприємно, скажіть.

Вона забрала свою руку від нього, йшла тепер поряд, пальтечко тьмаво біліло в темряві.

— І взагалі не треба нічого. Ви зараз почнете дякувати мені за добре серце, скажете, що ніколи не забудете, як кинулася в ніч слідом за вами, по суті, абсолютно незнайомим чоловіком, як гналася за вами тільки для того, щоб... Але не будемо про це...

— Звідки ви все знаєте? — щиро здивувався Отава. — Це просто якийсь містицизм.

— Я все знаю, — вона засміялася десь на відстані, і Отава уявив, як вигинаються її лукаві уста, і йому вперше в житті стало страшно від близькості жінки.

«Треба її прогнати», — подумав він зненацька, намагаючись відтіснити кудись у найдальший куток пам'яті те, що відбулося перед цим. І ще подумав: «Яке вона має право отак вриватися в моє життя, все ставити шкереберть, ламати всі мої плани, головне ж — ламати мій характер, бо він уже зламаний назавжди одним тільки її вчинком. А що ж буде далі?»

— Ви думаєте про те, чи не краще мене прогнати від себе? — спитала вона його, ще далі відходячи на край доріжки. — Скажіть — і я повернуся до того товариства, яке... там. Я не звикла будь-кому заважати. Сама теж не люблю, коли мені заважають.

Він спромігся приховати новий вибух здивування її неймовірним даром читати думки і спробував звести все до жарту:

— Хай уже мої товариші догризають там вашу подругу.

— А її не дуже й угризуть. Вона колись займалася гімнастикою. Завжди зуміє вислизнути.

— Велике вміння — вислизати, — промовив Отава так, аби лиш сказати що-небудь.

Далі йшли мовчки. Дорога бралася в гори. Вона лягала на темну землю розгонистими закрутами, розсовуючи в боки кущі, дерева і навіть будинки, це було типове шосе для машин, щоб полегшити їм підйом, але для пішоходів воно не надавалося аж ніяк. Замість нормального просування прямо вперед доводилося нікати по серпантинах туди й сюди, ті самі дерева, ті самі будинки, ті самі вуличні ліхтарі обходити то знизу, то згори, і якщо для машини з швидкого накладання отаких повільних витків зрештою все ж одержувано висхідний рух, то для людей, надто ж уночі, це видавалося безглуздою блуканиною в пошуках невідомо чого.

Двічі обганяли їх таксі, повні пасажирів. Згодом, у світляній смузі, що її кидав на шосе ліхтар, вони побачили далеко попереду парочку. Стояли посеред шосе, в найосвітленішому місці і цілувалися. Чи то скороминуща курортна любов, чи, може, справжнє кохання, яке не хоче ждати, не розбирає, де світло, де темно, а то, може, просто вони зовсім юні і заповзялися отак перерахувати своїми поцілунками всі сліди ліхтарів на нічному шосе і йтимуть в гори до самого ранку, бо для таких дорога ніколи не кінчається. І він, Отава, теж міг вигадати щось схоже, наприклад, цілувати Таїсу на кожному новому закруті дороги, цілувати її лукаві уста і мовчати, мовчати. Він завжди боявся жінок через їхню балакучість, їх треба було забалакувати майже до втрати свідомості — лише тоді вони почували себе щасливими. Особливо страждали цим жінки інтелігентні. У них завжди було повно претензій до кожного нового знайомого, взагалі до цілого світу, їм чогось хотілося, вони неодмінно мали залізти тобі в душу, вивідати всі твої думки. Може, він був несправедливий, отак міркуючи про жінок, але вже так воно склалося здавна, і перебороти себе Отава не вмів і не міг.

Коли проходили парочку, залякку в поцілункові, обоє вдали, ніби нічого не помітили, і далі йшли, мов чужі, кожне по своєму боці шосе, і мовчали вперто й затято, неначе вороги.

— Пробачте, — перший не втерпів Отава, — я дуже різкий і навіть грубий чоловік.

— Не турбуйтеся, — сказала з того боку Тая, — я теж далеко не ангел. Коли хочете знати, я навіть жорстока. Може, тому й кинулася за вами в темряву, як остання дурепа. Жодна нормальна жінка ніколи б не побігла. Особливо з так званих ніжних, добрих і ласкавих. Хоч би ви кинулися в море або під колеса першої машини... Але я починаю набивати собі ціну, а це вже зовсім зле... Ліпше мовчати. Скоро вже наш санаторій — і ви звільнитесь від мого надокучливого товариства... Але перед цим я б хотіла вам признатися... цілковите безглуздя, але... Знаєте, в мене зірке око... Навіть зараз у темряві... Хоча темрява — це тільки для невтаємничених, а для художників — це середовище, де народжуються всі барви від сполучення з світлом... Бач, я вже починаю читати вам лекції, перебираючи ваш хліб.

— Я не читаю лекцій, — сказав Отава.

— Пробачте. Не знала... То про що я? Ага, про спостережливість... Уявіть собі: поки ви ходили в непрасованих, якихось пожованих штанях і старому светрі, а я теж дотримувала вам стилю і вперто носила штани й светр, викликаючи осуд всіх санаторних дам і респектабельних чоловіків, але робила я це мимоволі, мені здавалося, що я не думаю про вас і не звертаю на вас ніякої уваги. Але ось ви надягаєте костюм, як усі, білу сорочку й краватку і, як усі, десь зникаєте одного вечора, другого, третього... І знов не знаю: цікавість чи що це? Але мені захотілося довідатися, куди й чого ви зникаєте, хоч я розуміла, що це цілковите безглуздя... А потім я побачила це ваше вікно... І стала приходити до нього тоді, коли вас не було ще... Зрозумійте мене: я художниця...

— Я вас розумію, — сказав Отава, — розумію, бо я теж майже художник...

— Мені казали, що ви історик...

— Навіть професор і доктор історичних наук, — майже сердито промовив Отава, — але це чисто формально... Ви ж знаєте, як легко тепер стають і докторами, і професорами...

— Ви хочете підкреслити, що ви — не ординарний професор і доктор? — зміненим голосом мовила художниця, мовби шкодуючи за хвилю відвертості, якої вона допустилася з Отавою.

— Та ні, просто хочу від істориків перекинутися до вас, художників, хоч і знаю, що це, майже неможливо.

— Ікони? Це тепер модно. Навіть модніше за абстракції. У нас, в Москві, пошесть серед письменників, серед артистів, про художників не кажу — деякі на цьому навіть заробляють.

— Не вгадали. Зовсім не ікони.

— Архітектура? Як у Нестора: «Откуда есть пошла Русская земля і откуда малометражні квартири стали есть?» Але, здається, цю тему у вас перехопили. Вам хіба що лишилися виступи в газетах.

— Теж не вгадали.

— Пробачте, я стаю занадто цікавою. А це майже завжди ознака дурощів.

Знову вона мовби вгадала Отавині думки і ще раз — вже вкотре—здивувала його своєю проникливістю.

— Добре, я відплачу вам тим самим, — сказав він, переходячи до неї по шосе і несміливо доторкуючись до вологих білих ворсинок на її рукаві. — Ви мало не щодня ходили в гори з етюдником. Дозвольте поцікавитися, вдалося зробити щось за цей час?

— Можу показати. — Вона зупинилася й глянула йому в обличчя, і він побачив її темні очі і виразні усіта. — Завтра запрошу вас до себе й покажу. В мене окрема кімната, мені створено всі умови... Бачите? Сьогодні, на жаль, не можу. Непорядно. А тим часом ми вже й прийшли. Непомітно в розмовах і в мовчанні. Ви не гніваєтеся на мене?

— Ні, — сказав Отава, хоч і розумів, що не треба зараз нічого казати. А що треба, не знав.

— Тоді на добраніч, — Тая посміхнулася.

— Угу. — На нього наплинула одвічна його похмурість. — Добраніч.

Уночі йому приснилося, ніби він плаче. Прокинувся—і відчув, що все обличчя в сльозях. Щоб не будити сусідів по палаті, тихенько вийшов до вмивальника, глянув у дзеркало. Червоні, якісь зовсім маленькі, наче не його очі на вилицюватому негарному обличчі з великим носом і в'ялим підборіддям. Зняв піжамну куртку, відкрутив кран, довго хлюпостався під холодним струменем води, знов глянув у дзеркало. І знов не побачив нічого привабливого. Кістяк, на який природа забула наліпити м'яса. В голові билосся двоє слів «славнозвісний—горезвісний». Мов мухи об шибку. Горезвісний... славнозвісний...

«Поїду, — подумав Отава, — завтра ж уранці поїду до Києва. Два дні — це ніщо. Ліпше втратити два дні, аніж...»

До ранку вже не заснув, снідати пішов без жодного бажання, мав твердий намір одразу після сніданку викликати таксі і їхати на аеродром діставати там квиток і летіти, летіти.

Всі заспали після вчорашнього випадку в «Ореанді», на сніданок запізнювалися, і Отава подумав, що так воно й краще. Художниці теж не було. Отава поколупався виделкою в якійсь там потраві, надпив трохи чаю і вийшов з їдальні. Йому назустріч по сходах піднімалася Тая. Крізь розстібнуте біле пальтечко виривалося назовні яскраве плаття, яке враз перетворило Тая на жінку у.всьому—в кожному порусі, в кожному вигині тіла, в кожному зблиску очей. Він став, і в нього в грудях прокотилося коротке схлипування з нічного кошмару. Не знав, що казати, безтямно дивився на молоду жінку, яка впевнено долала сходи своїми високими ногами, обтягненими модними взористими панчолами.

— Ви вже поснідали? Так рано? — сказала вона досить буденним, як йому видалося, голосом. Отаві враз захотілося, щоб вона повторила вчорашнє запрошення подивитися її етюди, запросила його відразу після сніданку, щоб він потім зміг ще викликати собі таксі й устигнути на аеродром до відльоту рейсового літака на Київ. Вона вміла читати його думки і настрої, тож повинна була й тепер...

Але Таїса сказала зовсім інше:

— А я, бачите, причепурилася. Іду в кіно. Сьогодні показують «Дорогу» Фелліні. Бачили?

Він повинен був сказати, що не бачив, і відразу ж напроситися разом з нею, але образа на Тая за те, що не захотіла вгадати його бажання, примусила бовкнути неправду.

— Бачив. Нічого спеціального.

— Тоді, — вона стала східцем вище за Отаву і, мружачись, розглядала його, — тоді ви підете і подивитеся ще раз.

— Навіщо?

— А щоб не казати про цей фільм таких дурниць.

— Можу я мати свою думку? І взагалі... — Він не витримав і сказав майже благальне: — Могли б ви не піти на цього Фелліні?

— Дозвольте поцікавитися — чому?

— Ну, підете іншим разом. А сьогодні... Я б дуже хотів поглянути на ваші етюди.

— На мої етюди? — Тая трохи повагалася. — Ну, гаразд. Але це можна й згодом. .

— Ні, я хотів...

— Ага, вам хотілося зараз же. Може, мені й не снідати?

— Та ні, поснідайте.

— Ви дозволяєте? Що ж... Я подумаю під час сніданку, чи мені йти на Фелліні, чи показувати вам ці... етюди.

— Боюся, що ви мене можете не застати, — ображено промовив Отава.

— Ага, вирішили їхати додому? І то негайно? Ну, гаразд. Я вип'ю чаю, а потім покажу етюди. Слаба жінка. Нічого не вдієш.

Вона війнула перед очима в Отави своїм яскравим платтям і пішла до їдальні.

А Отава стояв на сходах і знетямлено посміхався усім знайомим, що прямували на сніданок. Що він наробив? Що накоїв? І два слова, мов муха об шибку, билися йому в голові: «Славнозвісний... горезвісний...»

Прошли лікар та інженер, винувато привіталися з Отавою. Потім унизу на сходах з'явилася квадратова постать поета. Цікаво, що скаже цей... Поет наблизився, знизу глянув на Отаву, хрипко бурмотнув:

— Пробач, старий. Нічого не пам'ятаю.

Отава відвернувся. Ніхто нічого не пам'ятає. А він що — запам'ятовуючий пристрій? Кібернетична машина «Дніпро»? Славнозвісний — горезвісний? Дякую красно!

Тая вибігла на сходи, тримаючи пальтечко в руках. Гнучке її тіло випручувалося з плаття.

— Простудитесь, — сказав їй Отава.

— Зате покажу вам своє плаття. Хоча забула — вас цікавлять етюди.

Вона повела його до своєї кімнати. Довгий санаторний коридор. Дешеві копії картин на стінах, килимові доріжки, казенна показна чистота, хоч би якийсь безлад, що свідчив би про звичайне людське житло.

— Так, так, — відмикаючи двері, говорила Тая, — зараз ви побачите... Покажу вам свої етюди... етюди...

Ще й не причинивши дверей, недбало кинувши на ліжку своє пальтечко, Тая кинулася в куток, де виднівся етюдник і стосик полотен, натягнутих на підрамники, стала вихоплювати їх звідти одно за одним і майже жбурляла на стіл перед очі Отаві.

— Ось, ось, дивіться!.. Можете... ось;.. Будь ласка!..

Чотирикутники заґрунтованого полотна. Більші й менші. Квадратові й прямокутні. Готові прийняти на себе фарби і лінії. Але ніде — жодної барвної плямочки, жодного доторку пензлем, нічого, біла пустота. Мов засніжена тундра.

Отава вже й не знав, куди тепер дивитися: на ці дивні заготовки чи на Таю. Якийсь немилий жарт. Може, вона вчора ввечері сховала свої написані етюди, а це просто так?

— Не розумію вас, — сказав нерішуче.

— Що не розумієте? — Вона випросталася, стала навпроти нього, майже впираючись йому в груди своїми округлими персами. — Ну, так от. Не могла. Нічого не могла. Ходила в гори. До моря. Дивилася на пейзажі. На первісний хаос. На здібленість. На дикий крик, що прагне втілень... І нічого не могла. Не могла!.. Що мені до того? Яке діло до громаддя гір і величі води? Мазанина з підтекстом чи без підтексту — то не для мене. В мені кричать люди, зітхають, могутньо народжуються, а я... не можу...

— Що ж ви робили там... у горах? Щодня з етюдником...

— Що? Плакала.

Вона глянула на нього зблизька своїми різнобарвними очима, і така в них була щирість, що він не втерпів і сказав:

— Ви знаєте — я теж сьогодні плакав. Уночі. Крізь сон, А потім прокинувся — і теж не міг стриматися... Вірите?

Вона болісне всміхнулася.

— Ждете компліментів за свою щирість? Але ж я не вимагаю компліментів, хоч і жінка. Обійдетесь й ви.

— Ні, я хотів сказати інше. В мені й зараз ще мовби затамоване схлипування... Не можу стримати...

— Ви їдете? Зараз? — Вона знов глянула на нього своїми трохи лиховісними очима, аж стало страшно. — Нічого. Може, так і треба. Прощайте.

Подала йому руку, дивилася на нього, не зводячи очей. Отава повільно схилився і поцілував її руку.

— Ввічливий професорський поцілунок, — прокоментувала вона.

— Я повинен їхати, — сказав Отава. — Але якби... Якби ми з вами познайомились трохи раніше...

— То ви б поїхали додому ще тоді, — докинула Тая.

— Може. А може, й ні... Я розумію вас, коли ви ото... Неторкані полотна... Все розумію... Сам не знаю чому, але відчуваю, що зміг би розповісти вам... Ну, спершу про хлопчика, який жив майже тисячу років тому, а вже потім...

— Ви думаєте, це допомогло б? Тисячоліттям замінити нинішнє? Тим хлопчиком... — вас? Але пробачте. Щасливого вам польоту. Прощайте, йдіть.

Він вийшов, трохи горблячись через свій високий зріст, а може, й не через зріст. І просто з казенно упорядженого коридора, з чеського кольорового апарата, що стояв на полірованій монументальній тумбі стилю епохи надмірностей, зателефонував до таксопарку.

І коли вже виїздив з міста, побачив мигдалеве деревце, що першим зацвіло тут. Було багато розмов про те мигдалеве деревце. Курортна газета на традиційному місці вмістила традиційний знімок з традиційним підписом: «Квітне мигдаль», але газеті ніхто не повірив, бо хіба ж невідомо, що фотографи завжди мають у своїх чорних конвертах заздалегідь наготовлені знімки на всі пори року і найперше — для капризної весни, яка то запізнюється, то приходить занадто рано, пробиваючись крізь сніги й морози теплим сонечком і зеленою травичкою. Але хтось там казав, що газета цього разу не обдурює, що він сам бачив деревце, але було вночі, і через те не може точно визначити, де саме воно зацвіло і чи справді то мигдаль, чи, може, це якийсь заморський першоцвіт, а то й гібрид, виведений невтомними селекціонерами.

Тепер і Отава міг переконатися, що мигдаль уже зацвів. Деревце стояло все в біло-рожевій ніжності, таке нереально-легке, що боязко було простягнути до нього руку: ану ж зніметься і полетить, як зляканий небачений птах, полишаючи цю вогку, зав'язну холодними вітрами землю, забираючи з неї найбільшу радість, яка тільки може бути на світі.

...во оды дни и услышать глосии сорвеса книжная и ясн будет язык гугнивых
Літопис Нестора

Того дня, як прийшов він на світ, повсюди лежали неторканно-білі сніги, і сонце яро горіло над ними — велике низьке сонце над подніпрякськими пущами, і чаїлася тиша в полях і лісах, і небо було чисте й гарне, як очі його матері. Чи бачив він ті очі і небо в них і чи чув ту першу тишу свого життя? Мати породила його серед мовчазних снігів, і він мерщій подав голос. Старий дідуган мороз люто вдарив йому в уста, силуючись погамувати перший крик новородка, але добрі боги повеліли морозові йти геть, і перший крик пролунав так, як і належалося, — пронизливо, невтримно, радісно: «Живу!»

Та пам'ять життя дається людині не з першим її криком, а згодом, вона виникає в тобі, мов струс, паче вибух, і своє буття на землі ти відлічуєш з тої хвилі. Для нього світ починався п'тьмою. Глуха чорнота заливала все довкола, і він борсався на самому дні її важководдя і плакав у відчаї й безнадії. Був посеред нескінченного, моторошно чужого шляху, всуціль накритого темрявою. Нічого не знав і не бачив. Ноги самі вгадували напрямок, ноги несли його далі й далі шляхом, глибше й глибше в темряву, і йому ставало дедалі страшніше й страшніше, і він плакав гірко-прегірко. П'тьма затягувала його в себе, поглинала його, і він слухняно йшов у її всюдисуцність і тільки й умів, що плакати.

Так і пронесе спогад через усе життя. Чи то був він, чи приснилося?

Опісля був дід Родим. Власне, й не сам дід, а його руки, дві безмежно широкі теплі лопати, які вигорнули маля з чорноти безнадійного шляху, а потім дивно торкалися хлопевої голови, до настовбурченого, жорсткого, мов на спині у вовка, волосся, і від того незвичного доторку плач перейшов у схлипування, а там і зовсім ущух і зник.

Велетенський чоловік з побитим крутою сивизною диким заростом на голові й на обличчі, прикритий спереду шкурою тура, зачепленою грубим ременем за схожу на стовбур старого дуба шию, чаклував над полум'ям. Червоне, жовте, сизе, а то зненацька шугне звідти чорне і злякано сховається за миготливу червоність, бузкова каламуть розчиняється в ніжній синяві, — барви народжувалися, вигравали, мінилися, барви жили буйним, веселим життям спершу в горні, потім на обличчі, на широких дідових руках, на всій його могутній постаті, а відтак пливли на Сивоока, проходили крізь нього, і він відчував, що починає жити цими барвами, оцими вогняними спалахами в задимленій хижі, а ще він жив відвагою такою самою, як та, що була в дідових руках, коли вони без страху занурювалися в нуртовисько полум'я і діствали звідти заціловані вогнем дивні речі, що світилися барвами, ще несподіванішими й яснішими, ніж бачив хлопець на землі й на небі.

Дід був—Родим, а він—Сивоок. Це сприймалося як даність, це починалося ще з непам'яті так само, як полум'я, як дідові руки, як податлива глина в тих руках, як веселковість барв, серед якої виростав малий.

Дід Родим завжди мовчав. Не було людей довкола, мовби спервовіку жив він на пустельному уділлі край шляху, що вів невідомо куди, знав Родим тільки глину та звированість полум'я в горні, мовчки ліпив свої посудини, кидав на них химерну звивистість барви, обпалював у горні й складав під очеретяним накриттям.

Нащо слова?

Замішував круто глину, кидав добрий вальок на дерев'яний вичовганий круг, перед тим розкрутивши його (пристрій для розкручування круга ногою був для Сивоока найнезбагненнішою річчю з усього, що діялося), обережно наближав до шматка глини свої широкі долоні, і глина тяглася вгору, вивисувалася, оживала, з веселою покірливістю йшла за долонями. Слова тут були марні.

А вже згодом вступали в дію дідові пальці, мовби вигравали на гнучкій податливості глини, і з тої мовчазної музики народжувалися то гарне горнятко, то високий глек, то місткий збан, то химерна посудина на тонкому стоянці. І все без слова й без мови.

Іноді брався Родим до іншої роботи. Не крутився тоді круг, глина тужавими брусками лежала на широкій липовій дошці і ждала доторку пальців, найбільше ж — вологості барв, що дримали до часу в надпиляних турячих рогах, розташованих на поставці саме так, щоб до них можна було дотягтися без зусиль рукою. В такі дні Родим пересувався по хижі з не властивою для його великого тіла обережністю, його рухи набували урочистої скованості, він мовби творив мовчазну молитву давнім богам, успадкованим від діда-прадіда, і таки справді з полум'я Родимового горна виходили на світ давні слов'янські боги, несли в притемненість старої хижі співучу багатоманітність барв, і кожна барва мала свій голос і свою мову, так що зайвими видавалися б тут звичайні слова з їхньою буденною посполитістю.

Родим не казав Сивоокові ніколи нічого, не пояснював, що діється в полум'ї і на глині, на яку крізь соломинки, вставлені в турячі роги з краскою, накраплювалися співучі барви. Не почув з ного уст малий назви жодного бога, але незабаром знав уже всіх, вловивши то раз, то вдруге з уст заброд-купців, які торгувалися з Родимом за його посуд і за його богів, і вже знав, що отой чотирилиций, скупчений у мудрості своїх чотирьох ликів, повернутих на всі чотири сторони світу, — Світовид, а той гнівливий, іскряно-жовтий — то бог блискавиць Перун, а зелений, мов причаєність лісових гущавин, — пастуший покровитель Велес, а той надутий, мов купка, широконоздрий, з жадібними очима — то Сварог, верховний бог неба і світу; найліпший же для Сивоока видавався Ярило, господар всього плодючого й родючого, щедрий, всемогутній мідяноголий бог, завітчаний таким веселим зелом, яке нікому й не снилося. Сивоок довго не міг збагнути, чому найближче до серця йому саме цей бог, і тільки згодом, якимсь випадком, підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: дід дає богові своє поличчя!

В цьому Сивоок не вбачав нічого дивного, бо вже давно запримітив спільність між богами і дідом Родимом. Мовчали боги, мовчав і Родим. Тільки вже як починали занадто докучати з своїм торгуванням йому купці, то відбуркував їм глухим басюрою: «Так» або «Ні», «Мало» або «Хай».

Родим уявлявся Сивоокові найдужчою силою на світі, але одного разу малий спостеріг, як дід мовчки молився коло джерела дерев'яному, невідомо ким поставленому Світовиду, і зрозумів: бог ще дужчий за Родима. Відтоді бог уявлявся йому всім, що дужче за нього. Ще розумів він, що є бог чужий і є — мій. Домовлятися з богами важко. Вони завжди мовчать, не знаєш, чують тебе чи ні, догодив ти їм чи ні. Мабуть, боги дають силу. Хто мене перемагає, у того дужчий бог. У Родима був бог найдужчий, бо дід нікого не боявся. Він роздавав своїх полив'яних богів, не шкодував на них найясніших барв, а сам вдовольнявся давезним, зсірілим від часу й негоди дерев'яним Світовидом, бо був певний його нездоланності.

Купці, скільки їх бачив Сивоок, мало чим різнилися від діда. Були дужі, грізні на вигляд, добре озброєні, мали голоси такі гучні, що хотілося затуляти вуха. Однак вони відразу бачили, що на Родима їхні голоси не діють, тому переходили від крику до погроз, хапалися за мечі, кликали слуг, і ті пхалися до хижі а чи під очеретяне накриття. Наставляли на старого довгі списи.

Кінець завжди був той самий. Родим непомітним для ока порухом сягав до стовпа, який підпирав покрівлю, і ось уже в його важкій руці коротко зблискував неймовірно широкий і довгий меч, і обрубані одним ударом списи сипалися до ніг старого, а легенькі купецькі мечі з дзенькотом падали слідом. Мечі були порозвішувані в Родима на всіх стовпах, однаково широкі, з чорними рукояттями, без піхов, він ніколи не гострив їх, але нічого гострішого Сивоок не бачив; ніколи не чищені, вони не тьмяніли, не іржавіли, в них можна було зазирати, як у тиху прозорінь води. Якось Родим забув знову повісити меч після особливо палкого зіткнення з купцями-грабіжниками, він просто приставив його до стовпа і взявся до своєї роботи, і тоді Сивоок тихцем спробував підняти зброю, вхопився обіруч за чорну рукоять, похилив тяжке залізо на себе, смикнув догори і впав, накритий безжальним тягарем.

Родим мовчки зняв з нього меч, повісив на стовпі, а Сивоека легенько штовхнув під бік, як штовхав його щоранку, щоб він прокидався й уставав снідати.

Їли вони рибу, смажену, в'ялену й солону, м'ясо, копчене й свіжину, хліб, здебільшого просяний, рідше житній, а пили воду й мед, старий, вистояний. І хліб, і меду—все це мали вони серед готовизни, що її запасав Родим від купців, у маленькій хижці, без вікон, де були ще хутра вевіриць, куниць, бобрячі й соболині, шкури вовчі й ведмежі, звої срібного дроту й заморські монети, нарубки коштовних металів і дорогі гривни — цілий скарб, цінності якого Сивоок ще не міг знати.

Рибу добували з річки, а м'ясо на ловах у пущі, куди Родим брав Сивоока чи не від найпершого дня, як той задомовився в нього, виловлений з каламутної п'їтьми ночі, і, може, саме дід час тих виснажливих мандрів серед лісового безмежжя найбільше набирався Сивоок міці, що колись мала зрівнятися з Родимовою силою.

Тоді до них долучався третій. Товаришем назвати його Сивоок не міг, а Родим нікого ніяк не називав, отож третій був не товариш, а просто третій. А був то кінь. Вперше Сивоок побачив коня віддаля, коли пасся на луках коло річки і дід Родим покликав його посвистом. Здалеку це була попеляста, волохата істота, доволі непоказна. Та коли кінь підбіг ближче, Сивоок побачив його круту шию, широкі груди, міцні тонкі ногн, що мовби аж дзвеніли, з розгону вдаряючись в землю, — і кінь йому відразу сподобався, і він мовчки про себе назвав його ласкаво Зюзь, бо коли дід Родим кликав його, то до свого посвисту додавав ще глухе гудіння голосом і виходив неповторно дивний звук: зю-зю-зю.

Однак Зюзь не поділяв уподобання малого. З першого ж разу він дав зрозуміти, що оголошує Сивоокові війну, а вся провина малого полягала просто в самому факті його існування та ще, певно, в тому, що він вклинився в давню дружбу двох самітників: коня й Родима. Зюзь належав до вільних створінь природи, він не відав гноблення і покори, не знав запрягу і з неприхованою зневагою дивився на тих жалюгідних коняг, що тягли по розмоклій дорозі купецькі повози на рипливих колесах, якщо й підставляв він свою спину Родимові, то в глибині своєї конячої душі, видно, вважав, що то не чоловік їде з ним у пущу, а, навпаки, він, кінь, бере собі чоловіка за товариша в свої мандри, за якими знудьгувався на широких випасах.

І ось цей усталений лад відразу порушився, як тільки Родим, перш ніж сісти на коня самому, примостив на передню луку сідла якусь нову, чужу істоту, до якої навіть муркнув щось ласкаве, чого кінь від нього ніколи не чув. Зюзь ждав, що буде далі. Звичайно, він міг хвицнути задніми ногами, підкинути круп так, що те маленя вхопило б сторчака, притьмом перелетівши вперед через голову, або ж, навпаки, став би свічкою на задніх ногах, перехиляючись назад, щоб пожбурити непрошеного вершника на землю спиною. Але це було б нечесно по відношенню до старого. Тому кінь терпляче ждав.

Далі було те, що старий звично поставив ногу в стремено, обіперся всім своїм важким тілом так, що коня потягнуло в той бік і він мав напружити всі свої сили, щоб твердо встояти на місці, потім була хвиля, коли важуче тіло Родимове летіло над конячою спиною і для Зюзя настало полегшення, потім Родим міцно всівся в сідлі, аж прогнувся хребет у Зюзя, і аж тепер кінь від здивування перейшов до обурення таким нечуваним нахабством, такою зрадою з боку свого єдиного на світі і, здавалося б, вірного товариша, і в конячій душі вмить визріла помста проти того, хто зважився встряти між них двох — між коня й людину; Зюзь зміїно вигнув шию, скопив сизе вологе око правобіч, щоб не промахнутися, зневажливо зібгав свої завжди ласкаво-м'які, а тепер затверділі в ненависті губи, оголивши великі жовтуваті нещадимі зуби і — ось! Кінь мітив на ногу малого. Може, не так хотів гризнути, як злякати для першого разу. А може, й хватонув би за маленьку литочку—хто знає. Але Родим, хоч який здавався неповороткий і повільний, виявився хуткішим за коня. Він рвонув могутньою рукою лівий повід, залізні вудила брязнули між кінськими зубами, роздираючи Зюзеві рота, повернули коневі шию на місце, а важкі дідові ноги водночас з цим щосили вдарили коня в здухвини, кидаючи з місця учвал.

Відтоді кінь мав для Сивоока саму тільки ненависть. Поки перед від'їздом на лови Родим накидав на нього пітник, поки прилаштовував сідло, Зюзь норотив то наступити гострим копитом малому на ногу, то непомітно куснути його бодай за край одягу або хоч пирхнути тому над вухом, обдаючи його своїм гарячим ненависним духом.

Купатися самого в річку Родим Сивоока не пускав і вирив для нього міленьку копанку, в якій вода прогрівалася до самого дна і можна було лежати хоч цілий день, пускаючи бульки, бризкаючи навпроти сонця, водячи прутиком по мулькому дну, що так нагадувало м'яку глину під дідовими руками, надто Ж коли прутик лишав по собі звивисті візерунки — несвідоме хлоп'яче намагання прокласти перші несміливі стежечки до великої держави Уміння, де неподільно володарював дід Родим.

Зюзь підстеріг Сивоока, коли той вилежувався в копанці. Попаски повертався він із далеких луків і ще здалеку запримітив свого супротивника і, мабуть би, помстився над ним, якби до своєї зненависті домішав хоч краплину хитроців і підкрався непомітно ближче. Але не такий був Зюзь, щоб удаватися до хитроців. Він гучно заіржав здалеку, вдарив ненависно копитами в траву і, вивертаючи позад себе цілі клапті важкого дерниння, полетів на Сивоока. Малий не ждав напасті, не готувався до опору, але й не розгубився, знаючи, що порятуватися може тільки завдяки самому собі. Тож, не гаючи жодної миті, вистрибнув з копанки, спробував утікати в напрямку до дідового обійстя, але вчасно збагнув, що чотири конячі ноги мають досить-таки значну перевагу над його маленькими двома, тому кинувся до найближчого дерева, підстрибнув, хапаючись за найнижчу гілку, і подерся вгору на зелену вільшину, полишаючи Зюзя з його гнівливою ненавистю і незаспокоєною помстою.

І хоч спіткала Зюзя на перший раз невдача, але кінь затявся в своїй зненависті і після того випадку вперто пасся коло копанки, так що малому тепер не випадало купатися, хіба що водив його іноді до річки дід Родим, який сам не купався ніколи, певно побоюючись, щоб берегині й водяний не відібрали в нього силу й хист.

А Зюзь звірів дедалі більше й дужче. Вже пустився навіть на те, що переслідував Сивоока в обійсті. Пасся зовсім близько, і як тільки малий вигулькував на подвір'я, відразу чути було глухе дудніння копит, і широкогрудий Сивооків ворог з'являвся, наче сонне марення; хлопець встигав заскочити назад до хижі, мерщій причиняв за собою двері, брав їх на міцний дубовий засув, а кінь підлітав з того боку, ставав цапа, бив копитами в двері і вже й не іржав, а рикав, мов дикий звір:

«Г-ги-ги-ги!»

Здавалося, немає на світі сили, яка могла б примирити коня з малим Сивооком. Не помагали й тривалі перерви в їхніх дивних стосунках, коли на зиму дід Родим ховав коня в теплу землянку і Сивоок міг бачити Зюзя лише в дні ловів. В такі дні, звиклий до відсутності свого ворога (а відсутність давала надію й на остаточне його усунення), стаючи з ним знову віч-на-віч, кінь шалів, і, вже не намагаючись приховати перед Родимом своєї ворожнечі до малого, виявляв її, як тільки міг, — бурхливо й несамовито.

Захоплений своєю змаганиною з конем, Сивоок не зауважував безлічі подій і речей, які його оточували, і, може, тільки згодом згадуватиме він час від часу то перший солодкий захват від широкого світу, який відкрився йому ще тоді, як він уперше піднявся над землею, залізши на дерево, щоб врятуватися від міцних зубів Зюзя, або ж' вималюються йому в сірій нудзї щоденності барвисті плями, закружляють у нескінченному танку, ваблячи погляд, вбираючи очі (дід Родим розтирає в круглих дерев'яних ложках з відламаними черенками свої краски), а то зненацька посеред найбільшого велелюддя обступлять його непробивні лісові гушавини, землі без доріг, попечатані слідами диких мешканців, — нахабно впевненими, несміливими, полохливими, і рибина, яку сам уперше витрусив з верші, і гніздо з жовторотими пташенятами, що його знайшов у кущах, і черепаха, яка загубила яйце на теплому піщаному пагорбі над далекими прогнями, і шум вітру, і погук похмурого нічного птаха-вістуна, і тріск скресаючої криги на річці, — все те навідуватиметься в його життя то більше, то менше, то бовванітиме ледь-ледь на обрїях снів, то гримітиме всевладне до болю в ушах, до сліз в очах, до щему в грудях.

А з людей слідом за дідом Родимом вплітався в Сивоокове життя Ситник. Ситник — це струмені ясного волосся, розбігані очі барви неба, жадібний червоногубий рот, рясний піт на пухкому обличчі, краплистий, невтримний піт і в літню спеку і в зимню стужу.

Ситник привозив Родимові меди. Знався на нелегкому вмінні ситити це питво, високо ціниме і князями та боярами, і купцями-зайдами, і мужніми воями, і простим людом. Родимові привозив він меди в збанах, зроблених самим дідом (Сивоок вельми дивувався, що для себе дід не розмальовував ніякого посуду), недбало виставляв їх з луб'яного візка коло хижі, стираючи з лица піт, гукав:

— Гей, Родиме, маєш тут ще того добра! Якби не для тебе, то й не трудився б. Але давня повага моя...

Родим мовчки виносив йому шмат срібла, кидав зневажливо, Ситник ловив його, виважував на долоні, і Сивоок щораз більше переконувався, що поважає той зовсім не діда, а оті шматки тьмаво-білого металу. Не міг збагнути, як можна ставити метал понад людину, хоч із часом і сам переймав од діда замилювання до тихих переливів барв, а срібло, надто ж у місцях зрізу, давало такі несподівано прекрасні переливи, що втішатися ними хлопець міг хоч і півдня. Навіть золото не подобалося йому так, як срібло, бо в золоті була якась прихована пиховитість, воно світилося жовтістю, холодною і далекою, і нагадувало цим невловимість нічних вогнів на болотах і узліссях. А срібло сяло ласкаво й тихо, мов сповитий легкими хмарками літній день. Сивоокові щоразу ставало кривдно, коли дід віддавав гарно обрубаний шмат срібла за таку, здавалося б, несмачну потраву, як мед, прогірклий від трав і коренів, заварених туди хитрим Ситником, а ще не хотілося йому, щоб ота гарна тьмавість лягала на пухку (теж спітнілу!) долоню світлочубого Ситника.

Володіючи неабияким досвідом крутняви посеред розмаїтого люду, Ситник досить легко вловлював неприязнь до себе, тож не дивно, що він відчитав по очах у малого все, що той мав на душі, і вже з першого разу заповзявся прихилити малого на свій бік. Робив це про всяк випадок, знаючи, що в житті все пригодиться, відаючи добре, що зайвий приятель, хоч і малий

навіть, завжди ліпше, аніж ще один ворог, хай хоч і наймізерніший, найбезсиліший.

Так і почалося Ситникове загравання до Сивоока вже в перший приїзд до них пітнявого медовара.

— То як зветься? — прискіпався Ситник до малого.

— Не відаю, — відбуркнув той.

— Схожий єси на свого діда Родима. Родиме, як зветься цей пуцьвірінок?

Родим тільки й ждав того запитання, щоб показати Ситникові свої похилі могутні плечі, а за ним і малий, ведмедкувато сутулячись, посунув до хижі, лишаючи Ситника з відтуленим од розгубленого здивування ротом.

Та не такий то був чоловік, щоб відступитися в задуманому. Вже наступного разу він хитро мружився, виставляючи з луб'яного коша простенькі скудельні збани, і коли отримав срібло і спостеріг швидкий збліск погляду, яким малий супроводжував політ білого обрубка з Родимової руки до чужої долоні, засміявся неприховане просто в лице малому.

— А вже знаю, що ти Сивоок. А що приблуда — здогадався від першого разу. Очі маєш не сиві, як то нарік твій Родим, а каламутні, бо прийшов з невідомості. І хто ти єси, ніхто не відає. Може, робичич?

Цього разу Ситникові довелося спостерігати не вислі плечі Родимові, відвернуті від нього, а короткий змах важкої правиці, якою Родим показував медоварові мерщій забиратися геть. Від купців Ситник вже давно знав, що та правиця досить швидко вміє братися за страшний меч, тому не став ждати ще й цього і миттю завернув свою кобильчину з обійстя.

Але до малого не перестав чіплятися, хоча робив це тепер хитріше і мовби напрошувався на прихильність.

Дивувався вельми Сивоок дідові Родимові, що той вибрав собі для житла таке клопітне місце коло шляху, на самому краю уділля. Щоправда, тут була ще й річка, і зелені луки вздовж неї, зате в дальнім кінці уділля починалася пуца, де можна б сховатися не тільки від Ситника, а й од усіх отих набридливих, нахабних, самовпевнених купців, які щоразу так зневажливо дивилися на Родима, що в малого скипалося на серці. Вже він потихеньку брався до дідового меча і вже ворухив його, а там і став потроху підіймати, але ще й досі не наважувався поспитати діда, чому б йому не перебратися коли не в саму пуцу, то хоч на той кінець уділля, де б його ніхто не знайшов і ніхто б не завдавав жодного клопоту.

Ще не знав тоді малий, що хоч як важко доводиться іноді серед людей, але треба жити серед них, бо без них не можна.

І сам він піде згодом далі й далі г. люди і забереться в таке вирівняння, що й не снилося всім його предкам до десятого коліна, поки що ж мав найвищу втіху в ті дні, коли змандрували вони з дідом з свого неспокійного кінця уділля і заглиблювалися на кілька днів в притаєний світ тисячолітньої пуці.

На мокроземлях клубочилися чорнолози, а за ними стояли вільхи з замшілими сіро-зеленими стовбурами, ліс мовби западав до середини, земля під копитами в Зюзя втікала вниз і вниз, дерева ставали вищі й вищі, страшніше й страшніше було Сивоокові, і він тулився до Родимової спini, позираючи вперед одним лише оком, ждав, коли ж нарешті вирівняється лісова земля,

коли зникне її похилість, та ліс западався більше й більше, іноді він милостиво випускав заблуканих їздців на просторе, перед ними відкривалася могутня діброва з галявинами, поритими вепрячими табунами, і велетенські дуби спокійно стояли навколо, з'єднуючи ліс з небом, не даючи лісові западатися нижче, однак за дібровами враз стелилися зелено-іржаві дрягви, круто спускалися в хлюпанину вологих нетрів, де не пробіжить звір і не пролетить птах.

Найдивніше ж: хоч як довго вони мандрували в пуші, і хоч як низько й невпинно западалася вона перед очима в малого Сивоока, і хоч жодного, разу не спостеріг він повернення назад, угору, до тої висхідної точки, з якої починався їхній щоразовий спуск донизу, врешті виходило так, що вони поверталися додому, на те саме узлісся, в ті самі чорнолози. Таке чудо незмога збагнути. Бо всього можна було навчитися: слухати голоси лісу, відчувати по слідах і відмітинах, де й коли і який звір пройшов, знати, де живуть і гніздяться і які птахи, вміти стріляти з лука і кидати списа, здирати шкуру з упольованої звірини і пекти на жару м'ясо, розводити вогнище і відганяти ляк перед ніччю і хижим нападником-вовкулакою. Але ніяк неспороможний був збагнути Сивоок отого моторошно-незвичайного западання лісу до середини, до глибини, нескінченного спускання, з якого, здавалося, ніколи не буде вороття, однак вороття наставало щоразу просто, легко, так ніби пуща брала їх на руки і непомітно виносила з своїх нетрів, як безсилих, заблуканих дітей.

Чимось нагадувало це Сивоокові його змаганину з конем Зюзем. Тут теж точилася давня, вперта й мовчазна боротьба між відважно наполегливою людиною і темною несходимою силою пуші, що мала в собі дерева, води, трави і, певно ж, найбільше богів, набагато дужчих, могутніших, хитріших, ніж оті, що їх так уміло робив дід Родим, головне ж, богів ще не знаних, не розкритих, таємничих і через те всотеро загрозливіших.

Для Сивоока і те й те лиховісно перепліталася. Якби міг сказати про свій ляк Родимові, може б, відігнав побоювання, але привчений дідом до мовчазності, переносив свої страхи сам, не ділячись ними ні з ким, тому й мав жити далі, прислухаючись до того, як наростає в ньому тривога перед конем, без якого вони з дідом не могли вирушити на лови, і перед пущею, що вабила і водночас відлякувала своєю незбагненністю.

І чи то вже дитяча душа тонше настроєна до звучання пересторог, а Родимова зчерствіла від довгого життя, а чи понура закономірність буття вимагала, щоб щасливе завершення всіх загрозливих пригод бодай одного разу поступилося кінцю нещасливому, важко тепер точно визначити причину, але сталося.

Переслідували пораненого оленя. Олень мав стрілу в стегні, далеко відбігти й не міг і втікати швидко теж, видимо, не мав снаги, але вже Зюзь змокрів усією своєю попелястою шерстю, все важче й важче погикувало в нього в череві, а олень не показувався, слід його втечі Родим упізнавав то по зламаній гіллячці, то по листовій дереву, поплямленому кров'ю, то по дивному сліду трьох ратичок, бо поранену ногу олень, видно, щоразу підсмикував і на землю не ставив, щоб не завдавати собі зайвого болю.

Олень утікав униз, в самі глибини пуші, він забивався в заплутаніші и заплутаніші гущавини, але, як то часто бував в лісі, гущавини зненацька розступилися, і вдарило в лице переслідувачам гнилим духом прогноїв, Зюзь від несподіванки став, мов уритий у землю, так що вершники мало не позлітали йому через гриву наперед, але Родим вдарив коня в здухвини, женучи вперед, просто на отруйно-зелене купиння болота, бо на одній купині за два конячі скоки від них стояв поранений олень і дивився на своїх убивць очима, в яких чорно блукала смерть.

Зюзь крутнувся туди й сюди, навіть спробував мовчки огризнутися на Родима, немов то був малий Сивоок, але старий все ж таки перемиг коня і послав його наперед, і той, стелячись над зеленим у відчайдушному пострібі, рвонувся до оленя, і в череві в нього гикнуло щось так важко й страшно, аж Сивоокові стало лячно, але, певно, Родим почув той страшний звук ще перший, і все те тривало так мало, що старий не встиг і крикнути, а тільки зумів рвонутися з-позад себе малого і викинутися разом з ним убік ще швидше і нагальніше, аніж Зюзь полетів на дрягу.

Вони впали водночас на самому краю над химерно хитливим зеленим покривом, а наступної хвили за крок від них нечутно пробив тонкими ногами болотяну зелену шубу Зюзь, не затримався ні на чому, вмить проринув ногами до самого глибу і став тонути в густій твані, надимаючи черево, ще тримаючись ним на зрадливій поверхні, яка вихитувалася під ним, розривалася, випускала спіднизу брудні патьоки багна; багно зітхало під конем, булькотіло, поки він безпорадно вибрьохував ногами, сподіваючись обіпертися ним об що-небудь, і на те відчайдушне змагання коняки з чорною засмоктуючою глибиною дивилися з одного боку спантеличені люди, а з другого — недосяжний тепер олень, для якого ці люди пошкодують уже не стріли, а часу, зусиль, ба навіть уваги.

Бо треба було рятувати коня. Треба було рятувати помічника і друга, а який то вірний і незамінимий друг Родимові, Сивоок зрозумів по тому, як важко застогнав так само розпачливо, як і кінь, коли, поборсавшись ногами і не видобувшись на купину, знерухомів у сподіванні затриматися на поверхні, боячись більше розхитати зрадливі багна, але однаково занурювався в болото — поволі, невпинно, жахливо.

Родим метнувся в перелісок, змахнув широким своїм мечем, стяг товсте молоде деревце, кинув його Сивооку під ноги, і той, не питаючи, що й навіщо, потяг деревце до краю дрягви. А Родим стяг ще одне, здається, то був дубок, з дивною для його важкого тіла метушливістю підбіг зовсім близько до коня, став підшиляти йому під черево дубця. Дубець одним кінцем м'яко увійшов у грузьке, підхитуючи, Родим підбирався глибше й далі під коняче черево, але от дубець бринькнув у нього з рук, став сторчма, придавлений з одного боку вагою коня, тоді Родим спробував обіперти свого важеля об покладене впоперек, підсунуте Сивооком перше деревце, і в нього навіть щось мовби вийшло, конячий бік на мить вирвався з грузького полону, болото невдоволено зітхнуло, випускаючи свою здобич, але відразу ж схаменулося і потягло ту здобич ще з більшою силою. Кінець дубця виприснув з-під слизького конячого черева, болото вдоволено чавкнуло, і Зюзь запав у багно ще глибше. Родим зрубав ще товстішого дубця, ще кілька разів поновлював спроби визволити свого вірного товариша від смерті, але марно. Коня затягало глибше й глибше, вже не вдавалося Родимові вирвати його бодай на долоню з засмоктуючих лабетів прогною, вже тільки вузька смужка спини сіріла над брудною розбовтаністю грузовиська, і кінь, певно, знав про свій кінець і дивився на свого хазяїна не благально, а скорше прощально, і не іржав, вимагаючи помочі, а тільки підкидав голову й перелякано згикував: «Г-ги! Г-ги!»

Тоді Родим, не лякаючись трясовини, відважно підступив зовсім уприутул до коня і одним помахом свого страшного меча відтяв йому голову.

Сивоок повернувся і чимдуж кинувся в хащі. Втікав од смерті, яка постала перед ним одразу в стількох жахних личчях, і не знав, що у втечі своїй спіткає нову смерть, ще страшнішу, хоч і дивно вишукувати відтінки в смерті.

За ті кілька щасливих літ, що він прожив з Родимом, Сивоок перейняв від старого саме тільки добро, навчився корисного, знав лише почуття, що підносять людину над світом, не відав принижень, неправди, лукавства, заздрощів, переляк бачив лише в тих, хто пробував нападати

на Родима, сам же старий жодного разу не виявив бодай крихти страху, навіть під час літніх розклекотаних гроз, коли Перун кидав на землю вогненні блискавиці, навіть коли заскакували їх у пущі несамовиті бурі і гуділи бори й діброви і ламалися, мов тріски, столітні дерева, завалюючи їм дорогу, погрожуючи смертю.

Та ось прийшла ніч, коли Сивоок мав побачити острах на суворому Родимовому обличчі, хоч була то тиха ніч, без грози, без бурі, хоч були вони не в далекій дорозі, а в своїй хижі, в захистку від усього злого, з своїми добрими богами.

Родим злякався темної валки, що над'їхала по шляху й зупинилася коло обійстя. Кілька повозів, кілька вершників, може, навіть озброєних, як то водилося у купців, що не наважувалися пускатися в небезпечні мандри без надійної охорони. Вже скільки таких купецьких валок пам'ятав Сивоок, а старий. Родим знав їх за своє довге життя в тисячу разів більше, то чому ж він так стривожився, чому мерщій заштовхав малого до хижі, сам ускочив за ним, ухопив його на руки, підсадив до сітки, що прикривала димовий отвір над горном, трохи підважив її і пошепки звелів: «Сховайсь і мовни!»

Сивоок прилаштувався коло самого краю сітки, щоб бачити все, що відбуватиметься внизу; не послухати Родима він не міг, бо вперше бачив того мовби зляканим і вперше той вимовив відразу аж два слова надто ж тоді, коли, здавалося, не було потреби в словах, дитяча душа передчувала щось незвичайне, мабуть, цікаве для малого все, що відбувається навколо, завжди є передовсім видовищем, якщо не зачіпають його самого і не затягують у колотнечу подій, тепер же він і поготів перетворювався на спостерігача, а дідова знервованість підказувала хлопцеві, що матиме він неабияку розвагу.

Мав трохи холодку в серці через Родимову занепокоєність і через його стурбовані слова, але намагався відсунути той холодок якомога далі, розтопити його гарячою хвилиною дитячої цікавості.

Однак холодок залив йому всі груди і підступився до горла, як тільки вступив до хижі невідомий прибулець.

Глиняний каганець з двома гнотиками світив так, що видно було самі двері і невеликий простір коло них, а решта хижі тонула в пільмі. Родим до часу ховався в темряві, він завжди так робив, щоб ошелешити прихідця, вивірити, хто він і що, бажаний чи незваний, простий мандрівник чи забіяка. Але сьогодні темрява, в якій ховався Родим, ніби переполовинилася, одна її частина лишалася на звичному місці, а друга, важко гойднувшись, залила півколо, освітлюване каганцем. Спершу Сивоок не міг збагнути, що сталося, лише за мить зрозумів: темрява, яка оповивала Родима, так само надійно лежить навколо нього, а та інша темрява, що виникла коло дверей, вповзла до хижі разом з величезною постаттю чужинця. Він був темний у всьому. Стемніле, мов старе дерево, обличчя, довге чорне волосся, що спускалося патлами на плечі, вибиваючись з-під химерної шапки, схожої на чорний пень, одягнений заброда був у довжезну, аж тяглася по землі, широку, не видану Сивооком одіж, теж нерозглядно темну. Єдина світла пляма була на зловісно-темній постаті, і до тої плями прикипіли несамохить очі малого, бо впізнав він у тому тьмавому полиску сяяння срібла і немало подивувався тому, що незнайомий таким незвичним робом прилаштував свій наявний скарб. Купці-бо носили срібло на шиї, похваляючись хитро зробленими гривнами-чепами, що мали то вигляд заморських гадів, то пардусів з неправдиво видовженими тілами, то звабливих оголених жінок з тілами, виткими, мов хміль. Ще носили персні з печатками і розмаїті наруччя коло зап'ястя—це все, щоб похвалитися багатством, показати, як багатство переходить у красу. Для заплати мали завжди срібло в шкіряних кисетах — в одних просто нарубки різних розмірів, в інших — монети вугласті й круглі, з якимись таємничими знаками і поличчями чужих володарів. А цей узяв два грубі

шматки срібла, зробив з них перехрестя і завісив його на грудях посеред чорноти свого дивного й незручного одягу. Чому й навіщо?

Щойно ввійшовши до хижі і ще, мабуть, нічого не розгледівши в ній, незнайомий мерщій війнув широченним рукавом, вхопив кістлявою рукою своє срібне хрестовиння, високо зніс його перед собою, махнув туди й сюди, а Сивоок лише тепер зміг запримітити, що срібне перехрестя почеплене було в чужинця за шию на довгій тонкій, теж, певно, срібній ретязі.

— Не ховайся в темноті, підійди під хрест божий і удостойся, — звертаючись до Родима, промовив незнайомий гучним урочистим голосом і знову помахав своїм срібним знаряддям: і Сивоок уперше в своєму житті почув слово «хрест» і зв'язав його звучання з зображенням. За спиною в темного з'явилося кілька озброєних дужих людей. Ставали один до одного, мовчали, не висовувалися наперед.

І Родим теж не виступав їм назустріч, не мовив нічого, не обзивався, не видавав себе бодай порухом.

— Відомо тобі добре, що найсвітліший князь наш привів народ руський до справжнього бога нашого — Ісуса Христа, — вів далі той, що з хрестом, і Сивоок вельми здивувався, що бога свого він теж називає тим самим словом, що й склепані наперехрест дві срібні пластинки. — Ти ж, недостойний, сам не відаючи, що твориш, розмножуєш поганських ідолів, чим вносиш сум'яття і смуту в душі християнські.

— То наші боги, — зненацька пролунав з темряви Родимів голос, і Сивоок мало не випав зі свого сховку. Родим відповідав, Родим устрявав у суперечку!

— Не суть то боги, — терпляче правив своє чорний з хрестом, — но глина, скудель; нині є, а на утро розсиплеться на порошок. Не їдять-бо, не п'ють, не мовлять, но суть зроблені руками в глині, а бог єсть єдиний, йому ж служать і поклоняються і за морем і по нашій землі, він-бо сотворив небо, і землю, і місяць, і сонце, і чоловіка і дав йому жити на землі. А сії боги що сотворили?

І рукою, вільною від хреста, він показав у той куток, де, складені па дерев'яних лавках і полицях, лежали таки справді глиняні, але ж які прекрасні від Родимового вмільства стрибоги, перуни, ярили, світовиди, боги небес, вод, зелених трав і буйних лісів, єдині боги, яких знав допоти Сивоок, добрі, лагідні боги, які не потребували собі отаких чорних та страшних мовців, підтримуваних понурою сторожею.

— Сказав-бо Христос: «Ідіте і навчаєте всі народи!» — вигукнув чорний. — І знищено буде все, що противиться...

Як той чорний крук, визирав у темряві, де лежали Родимові боги. Чи наділений був од свого Христа даром, чи мав надзвичайно вигострене око на все, що недбало лежить, а чи просто хтось заздалегідь намовив його, підказав?

Хоч як воно там було, а тільки понурий заброда, вигукнувши свої слова про нищення, спрямувався одразу до кутка, де зберігалось дороге Родимові його працею, вмінням, надто ж — вірою, успадкованою від предків, які ще й з могил керували всіма живущими, направляли їхні дії і душі. Чорїий плутався в довгій своїй киреї, поки він зумів ступнути раз, його поплічники, певно, вже набувши попередньо відповідного вміння, миттю сипнули з двох боків, завирували по хижі, ламали все, трошили, нищили.

— Не руш! —страшним голосом гукнув Родим і з нелюдським стогоном похилився на чорного, заносючи свій широкий меч, заносючи не нагально, як тоді, коли боронився від настирливих

зайд-купців, а мовби намірюючись тільки відлякати напасників, примусити їх схаменутися, відступити, поки не пізно. Але згубним виявився Родимів намір. Ще не встигла рука його підняти меча догори, ще повільно рухалася вона, описуючи велику дугу, як раптом позаду, не примічений ні Родимом, ні навіть Сивооком, який, здавалося, не випускав з ока нічого, що діялося внизу, меч блиснув коротко й зловісно, і Сивоок з жахом побачив, як Родимова правиця, мов у кошмарному видінні, відокремилася від тіла і разом з мечем зів'яло впала на землю. Тоді набігло ще кілька ззаду й з боків, зблиснули мечі, сталася колотнеча, а коли все розскочилося, Родима не було, тільки темніло щось на долівці, велике й нерухоме.

Більше Сивоок не бачив нічого, не став дивитися. Він кинувся в найдальший куток горища, здичавіло рвав покрівлю, поки пробився назовні, не вагаючись, зістрибнув на землю і подався уділлям туди, де темно вивищувалася збавча пуща.

Продирався крізь кущі, біг повз високі дерева, проскакував через галявини, не знав втоми, забув про спочинок, утікав, сам не відаючи куди, тільки билосся в ньому одне-єдине слово: «Родим, Родим, Родим», та ще виривалися іноді сухими схлипуваннями відчайдушні ридання, які роздирали його груди. Він біг так аж до ранку, не міг стишити бігу, не міг затриматися, не було на світі сили, яка могла б його зупинити, і ось так вискочив на узлісся, і в обличчя йому вдарило духом гнилизни, і зрадливо зелені грузовиська глянули йому в очі, а з самого краю прогноїв, з-поміж жирної болотяної трави вишкірилися до хлопця великі жовтаві зуби. Він став з повного розбігу, аж схитнувся наперед туди, звідки насмішкувато видивлялася на нього чорними пустими очодолами крейдяно-бліда коняча голова і шкірила зуби, мов сама смерть.

Він упізнав те місце, вмить упізнав і згадав усе, як було, згадав оленя і передсмертний постріб коня, згадав діда Родима, як він боровся за коневе життя, а потім змахнув мечем... змахнув мечем... змахнув мечем...

Круто повернувшись, Сивоок побіг назад. Від смерті до смерті. В колі безвиході.

Надто добре знав він ту пунху з її невпинним западанням донизу, знав, що, хоч скільки кружляй по ній, рано чи пізно викине вона тебе з своєї притаєності і опинишся ти там, звідки починав мандри, звідки вступав в урочисте царство лісу. Так і Сивоок після багатоденного блукання по лісі, голодного, виснажливого й безнадійного, врешті опинився на узліссі, від якого тяглося таке знайеме і таке ненависне тепер уділля.

Не мав куди йти, тож подався по низу вздовж уділля і небавом був уже коло Родимового обійстя, коло першого свого в житті дому, який знав і пам'ятав. Коло свого і не свого.

Наближався обережно, з острахом, скрадався від куща до куща, подовгу вичікував, роздивлявся навкруги. Завмер, коли на обійсті спостеріг коняку, запряжену в повіз. Довго ждав, чи не появляться люди, так і не діждавшись, знов рушив наперед, тепер ще обережніше. Посміливішав тільки тоді, коли впізнав і коняку, й візка: належали Ситнику. Сам Ситник, певно, був у хижі, чомусь довго не показувався, і це поселило в Сивооковім серці кволу надію: а що, як дід Родим живий? Порубаний, поранений, але живий! І вони й далі житимуть у цій затишній хижі, і він помагатиме дідові місити глину й розмальовувати глечики й богів і навчиться торгуватися з купцями, а потім ходитиме сам на лови.

Він ще трохи почекав і бігцем кинувся до хижі. Не було там нікого і нічого. Все потрощене, понищене. Але в хижці щось гомоніло. Сивоок стрибнув туди, насилу гамуючи крик. Родим, Родим! Вдарився в м'яке, вхопив його хтось за руку, міцно стиснув, витяг з чулана — Ситник! Увесь спітнілий і мовби розгублений.

— А тебе не забрали? — здивувався Ситник.

— Дід Родим! Де дід? — викручуючись з його руки, гукнув Сивоок.

— Ого, міцний хлоп'яга! — подивувався медовар. — Вирвався, отже, й від них.

— Де Родим? — повторював своє Сивоок.

— І втік, отже? Де ж блукав стільки?

— Де Родим?.

— Поховали Родима.

— Як! — хлопець не міг осягнути всього жаху цього слова «поховали».

— Не так, як було колись. Звичай у нас був класти небіжчикові в могилу одіж, зброю, коштовності. Жертви приносили до вогнища, на якому спалювали вмерлих. А нова віра інакша. Християни ховають своїх голими та убогими, бо ж вони йдуть у царство небесне, де їх і зодягнуть, і нагодують, і напоють. Отак і Родима твого, який під хрестом побув, поховали без нічого, а все, що мав, роздали на хвалу божу та людський ужиток.

— Він згинув під хрестом, — заплакав Сивоок, і цим відразу скористався Ситник і знов чіпко вхопив хлопця за руку й поволік надвір до візка.

— Чи згинув, чи народився під хрестом — все християнин, — бурмотів він, — а раз ти бачив той хрест, то, отже, і ти християнин, матиму християнського роба, хвала богам давнім, і новим, і всім укупі.

Та хлопець, хоч і не чув бурмотіння Ситникового, а просто керований неусвідомленим прагненням до волі, знову крутнувся, щоб вирватися, а коли це не допомгло, щосили штовхнув Ситника, аж той поточився і розкарячено сів на землю, в той час як Сивоок уже біг з обійстя.

— Та постривай, дурню! — гукнув навздогін йому Ситник. — Пропадеш же в лісі. Повезу тебе хоч нагодую. Хліба дам і м'яса. Будеш у мене за сина. Чуєш чи ні?

З усього Сивоок почув тільки два слова: «хліб» і «м'ясо». Вони нагадали йому те, що десь на світі є наїдки і є люди, що втішаються їдвом і питвом, тоді як дід Родим лежить у сирій землі, голий і убогий, а він сам никає зрозпачений, помираючи від голоду.

Хлопець став і подивився на Ситника. Чи не бреше?

— Ну, іди сюди, іди, — кликав той. — Сідай до мене, та поїдемо до села. Побачиш мою Величку. Вона теж втішиться. Така в мене донечка є маленька. Ну ж бо!

Сивоок поволі наблизився до візка, відкинув простягнену до нього Ситникову руку, сам заліз у луб'яний короб, сів так, щоб мати можливість щомиті зістрибнути і вдарити навтьок, Ситник смикнув за возину, коняка поволі рушила, Родимове обійстя лишалося позаду, назавжди лишалося.

Але не згинув безслідно дикий норів Родимів. Упав він найгустішою барвою на чисту поверхню дитячої душі і довічно закріпився там, як неविगубно позостаються краски на глині, обцілованій палючим вогнем.

Не всидів Сивоок довго на візку, зстрибнув, знову відбіг від Ситника, став — неприручений, упертий, свавільний.

— Де Родим? — закричав.

— Ну, сказав же, сказав, — зупиняючи коняку, витирав піт з обличчя Ситник. — Нема його, мертвий, погинув.

— Де він? — уперто допитувався хлопець.

— Хочеш бачити могилу? Ну, коли ти такий, то...

Ситник прив'язав коняку, пішов розвальцем назад по дорозі, Сивоок посунув за ним, недовірливо тримаючись здалеку.

Нижче обійстя, де шлях робив вигин, на моріжку височів горбик недбало приляпаної лопатою землі, і з того кінця горбка, що був ближче до хижі, стриміла з землі дерев'яна подобизна того срібного хреста, що ним вимахував чорний зайда в ніч убивства Родима. Чому дід мав лежати під цим знаком його вбивства? Сивоок з розгону вдарив плечем у мертве дерево, намагаючись вивернути його з землі, щоб потім потоптати, затягти звідси світ за очі, спалити, пустити за водою — та будь-що!

Але хрест навіть не схитнувся. Зроблений з двох грубих дубових брусів, скріплених намертво хитрим дерев'яним замком, він був закопаний, певно, ще глибше, ніж прах небіжчика, і мав стояти при дорозі довго-предовго, щоб кожен, хто їхатиме, не минув його своїм поглядом і впокорився від споглядання чужої смерті.

І Сивоок, мовби відчуваючи, що віднині його життя теж значитиметься отакими хрестами і порятуватися від них він не зможе так само, як не може зіпхнути знаку Родимової смерті, в безсилій люті став бити кулачками по мертвому дереву, плакав, не витираючи сліз, і до цілковитого вичерпання сил бив, бив, бив.

Аж тут Ситник нарешті міг згребти малого і потягти до свого візка, одною рукою міцно тримаючи його, а другою витираючи бороду й вуса, що аж хлющали від поту. Пручатися Сивоок не мав сили.

Він не зміг признатися самому собі ні в той день, ні згодом, хоч не міг також втаїти дивно жорстокої правди: Родимова смерть відкрила йому світ набагато ширший, ніж бачив він його досі. Позаду все починалося чорнотою на грузькій дорозі, безпорадним криком маленького хлопчика в п'яті, добрими руками старого, потім були обійстя, глина, барви, вогонь, був кінь Зюзь, була пуца, спершу мовби безмежна і всемогутня, але згодом, виявилось, — замкнена в своїй повторюваності, доступна для осягнення розумом і звичкою. Хоч ще зовсім малий, Сивоок непомітно засвоїв у тому світі все потрібне для того, щоб жити без зайвих тривог і непевності, звикав до думки, що завжди ходитиме тими самими стежками, побіля тих самих дерев, сидітиме коло того самого вогнища, дивитиметься на той самий шлях.

І ось тепер неначе розсунули перед ним обрії, і він побачив одразу так багато, що не міг осягнути ні розумом, ні бодай самим поглядом.

Їхній візок викотився на підвищення; позаду, в уділлі, ледь видима лишалася Родимова садиба, а з другого боку, на спадистому схилі, відкритому увсібіч, вільному духмяному від трав і ще якихось не знаних Сивоокові рослин, чиясь добра і могутня рука покидала багато-багато будівель, певно, людських осель, але зовні набагато привітніших і веселіших, аніж звична для

нього Родимова хижа, яку хлопець досі вважав єдиною можливою для людського буття.

Сивоок дивився вниз невідривне, сльози в його очах висохли від вогню захоплення, який розгорявся там ясніше й ясніше, Ситник помітив збудженість хлопцеву, але пождав ще трохи, а вже потім недбало поспитав:

— То що? Гарно тут?

Сизоок зітхнув, але не відповів нічого.

— Ніколи не був? Не бачив?

Зітхання чи то скрушне, чи то жалісливе.

— Не показував тобі Родим? Саму пущу тільки? А світу не тільки в пущі.

Сивоок уже й не зітхав. Прикусив губу. Був розгублений. Мав би ненавидіти цей прекрасний світ за те, що розкриває він свої приваби тільки після того, як заплачено найвищою платою — смертю єдиної дорогої тобі людини. Але вже поселилася в його малечій душі здатність захоплюватися всім прекрасним, і властивістю цією наділив його Родим, мовчазний, щедрий, добрий дід Родим, у якого краса виспівувала під руками.

Ситник знався на людях. Мало вміти цідити та ситити меди — треба ще їх і продати тому та тому. А продаєш — вміє бачити: хто може заплатити ногату, а хто дасть гиденьку скору, а хто й відрубок срібла. Мед-бо люблять усі, а платити не кожен спроможен однаково. От і вгадуй. У Ситника око було метке, як хижа риба. Блись-блись — і вже. Запримітив він, як принішк Сивоок. Дика дитина. Вперше побачила простір.

— Гарно? — спитав Ситник, влучуючи відповідну хвилю.

— Так, — пошепки відповів Сивоок.

— Вільховатка, — пояснив Ситник, — село так зоветься. Багато люду. А ми он там.

Він показав на пагорб над шляхом, трохи осторонь од села. І знов мав дивуватися Сивоок. Звук, що Родимове обійстя відкрите всім вітрам, а тут пхався в очі дубовий гострокіл, що чітко обковував садибу на самому верху пагорба, ховав від стороннього ока будівлі, людей і життя в ній. Сивоок ворухнувся на візку, ще не відаючи, що зробить наступної хвилі, бо ворухнулося в його душі передчуття чогось лихого, але він ще не навчився давати раду передчуттям, зате Ситник, приготований на всілякі виперти з боку малого, миттю вловив зміну в настрої свого полоненого і, для певності притримуючи його рукою, промуркотів:

— Тобі там сподобається. Ось побачиш.

Тим часом підїхали під самий гострокіл, і Сивоок міг тепер оцінити міцність загороди. Дубове пакілля, повкопуване в землю міцно, як отой хрест на могилі Родима, стояло так щільно, що не просунеш і шила поміж ним. Вузенька доріжка, відірвавшись од шляху, дерлася на пагорб і вганялася просто в кільце гостроколу, а там Сивоок побачив щось схоже на двоє дверей, тільки набагато вищих і міцніших, ті двері в гостроколі теж вбиті були з дубових колод і трималися невідь-як,

— Егей! — гукнув Ситник. — Тюхо! Чи спиш! Відчиняй во. рота!

За дубовими ворітьми застукотіло-загрюкотіло, вони посередині трохи роз'їхалися, утворилася шпарка, крізь яку блиснуло перелякане око і відразу ж сховалося, а ворота поїхали врозтіч, тяжко зарипіли, якась зачучмарена постать метнулася між двома половинками воріт, стрибнула наперед коняки, вхопила її за вуздечку, потягла кудись убік; Ситник гримнув на перелякану постать, та пустила коняку, знов метнулася назад, стала зачиняти ворота, знову зарипіло-заскрипіло, широкий вируб посеред гостроколу став звужуватися, і швидко звужувався видимий крізь той вилом світ: далека, байдужа до всього пуща, розлогі поля, в'юнка річка посеред них, накочений шлях, дикі трави і квіти, що підступали до самих воріт, і небо над усім, багато широкого неба, прозоро-блакитного, як очі в Ситника. І все звужувалося, звужувалося, аж поки ворота грюкнули, внали на них важкі засуви, і все зникло; тільки в очах у Ситника мали ще позостатися два шматочки високого неба, отого, що летіло над недосяжними гостряками частоколу. Але коли Сивоок глянув на Ситника, очі в того були безбарвні, мов у хижого птаха.

— Ага, так, — сказав Ситник, і важко було розібрати: просте вдоволення чи прихована загроза пролунали в цьому короткому таканні. Сивоок пошкодував, що не дременував від Ситника перед тим, як попасти за цей непроникний гострокіл. Все-таки то було б певніше.

А тим часом вигострене на все незвичне око малого вже мандрувало по обійстю й зауважувало то велику гарну будівлю з вибіленими стінами, яку годі було й назвати хижею, так вона різнилася від Родимової бідної халупи, а ще була там-таки й справжня хижа, тільки набагато нужденніша, ніж та, що в ній виріс Сивоок, і геть обдерта; стояло кілька міцних дерев'яних будівель-без вікон, таємничих, мов людське обличчя без очей, в одному куті лежали товсті колоди, в іншому височіла гора дров, ще далі, на вирівняних клаптиках землі, росли якісь дивні зела, видимо, уходжені людськими руками, бо земля там чорніла так само, як на лісових галявинах, зритих вепрами в пошуках жолудів, а не лежала, вкрита товстим шаром дерниння, як на обійсті в діда Родима. Все тут було незвичне, вабливе і водночас лякаюче, якщо взяти до уваги те, що ти був відтятий від світу непроникною стіною дубового пакілля.

Та Сивоок забув і про свій мимовільний перестрах, і про свою несвободу, і про зловісне рипіння воріт, і про незвичність обійстя, забув, завидівши, як полетіло їм назустріч щось зовсім небачене, як розсипало дзвінкий сміх, застрибало, заляскало в долоньки, загукало:

— Татко, татко!

Бігло просто до Ситника, вицілювало в його розкриті обійми тонке, довгоноге, в білій лляній сорочечці, з довгим у нестерпному сьайві волоссям, з очима великими і такими блакитними, що не підібрав би під них барву сам дід Родим.

— А таки приїхав твій батько, доню, — муркотів Ситник, спливаючи потом вдоволення і обіймаючи те дивне, вперше бачене Сивооком створіння, — та ще й привіз тобі... Ось глянь...

І він вигорнув з-поза себе Сивоока, а той, замість пручнутися, слухняно вийшов наперед і опинився віч-на-віч з тим чудом. І так вони дивилися одне на одного, а Ситник вдоволено посміювався, а потім, гукнувши щось на свого нещасного затурканого Тюху, почвалав собі до якоїсь з будівель, полишивши посеред двору малих.

— Ти хто? — спитав хрипло Сивоок, оговтавшись першим і за правом старшого, бо був на цілу голову вищий.

— Величка, — продзвеніло йому на відповідь. — А ти? Він трохи подумав, чи годиться так ото відразу й розкриває тнся перед цією Величкою, але не втримався і сказав:

— Сивоок.

— Чому так звешся? — поцікавилася Величка.

— Не знаю. А ти чому?

— Бо я дівчина, а дівчина повинна зватися гарно.

— А що таке дівчина? — поспитав Сивоок.

— Як то що? Я... Хіба ти не знав?

— Не знав.

— І ніколи не бачив дівчини?

— Не бачив.

— А кого ж ти бачив?

— Діда Родима. Та купців. Та ще Ситника.

— Ситник — то мій тато.

— А мені байдуже.

— Мій тато найкращий на світі.

— Найкращий — дід Родим.

Це зацікавило дівчину.

— А де він?

— Нема.

— То чому ж він найкращий, коли його нема?

— Був — його вбили.

— Знаєш що? — сказала Величка, мабуть нічого не збагнувши з похмурої Сивоокової історії. — Хочеш, я покажу тобі мак?

— А нащо він мені? — недбало промовив Сивоок, хоч ні сном ні духом не відав, що то таке.

— Тато варить з ним меди, — пояснила дівчина, — найміцніші й найдорожчі. А я люблю, як він цвіте. Ти бачив, як цвіте мак?

— Я все бачив, — відважно збрехав Сивоок, насилу втримуючись від спокуси простягнути руку й помацати волосся У Велички: чи справжнє, живе, чи, може, зроблене з якихось заморських нитей, як ото в деяких купців виткані корзна, що сяють на сонці і навіть у сутінках?

Мак виявився червоним і пелюстки мав теж мовби несправжні, мовби витнуті з ніжної заморської тканини й почеплені до зеленого стебла.

— Я знаю ліпші квіти, — сказав Сивоок, — в найдальшій пуці, посеред червоних борів росте висока синя квітка. Завбільшки з тебе.

— А чому бори червоні? — спитала дівчина.

— Бо гілля там не видно, воно десь далеко-далеко вгорі, а видимі самі стовбури і кора на них від довголіття зчервоніла.

— А хіба може бути квітка така завбільшки, як я? — знов не повірила дівчина.

— Хочеш — я принесу тобі.

— А хочу.

— Ну, то добре.

Але прийшов Ситник, мовчки смикнув за руку Сивоока й повів за собою.

— Приходь! — гукнула Величка, а він не знав, озирнутися на дівчину чи вирватися від Ситника і побігти знов до неї.

Ситник привів хлопця до тої закіптюженої, упослідженої хижки, штовхнув до покорченої грубої дошки, що мала правити за стіл, буркнув:

— Їж! Отут і житимеш з Тюхою.

Розкудланий Тюха, перелякано зиркаючи, сидів з другого боку столу і тьопав дерев'яною ложкою якусь розбовтану поливку. Сивоок похмуро глянув на Ситника.

— Хочу м'яса.

— Он ба! — засміявся Ситник, зчищаючи з себе веселощі, як гадюка стару шкірку. — Ану, Тюхо, дай йому м'яса!

Тюха слухняно метнувся до хлопця, вихилився, щоб ухопити своїми чіпкими клешнями, але Сивоок в'юнко проринув у нього попід руками, штовхнув Ситникового полигача ззаду так, що той заточився, а сам помчав до дверей. Однак Ситник уже знав норів малого і ще швидше вискочив за двері, зачинив їх перед самим носом у Сивоока, зареготав знадвору:

— Ось тобі м'ясо! Знатимеш ти ще в мене!

Сивоок озирнувся. Одне-єдине віконечко, зтягнене оболонкою від міхура, таке малесеньке, що тільки руку простромиш. Стояв, важко дихав.

— Ну, чого ти? — промимрив Тюха, знов беручись хльобати поливку. — Слухайся. Треба.

Хлопець мовчав. Аж тепер зрозумів, як попався Ситникові в лабеті, прийшло перше усвідомлення сили, що перейшла йому в спадок від Родима, та водночас відчув і брак сили для того, щоб боротися з таким, як Ситник.

Він ліг спати, не доторкнувшись до їжі, а коли вдосвіта другого дня Тюха став будити його, аби призвичаювати до роботи по господарству, Сивоок так кускув його за волохату лапу, що той завив по-вовчому й побіг скаржитися хазяїнові. Ситник звелів не чіпати малого. Знав добре, що голод і безвихідь зроблять своє. Сивоок довго лежав у хижі, потім, коли сонце вже добре

підбилося, вийшов на подвір'я. Хотілося пити, хотілося їсти, найбільше ж хотілося злетіти над гострокіл і полинати світ за очі. Набрів на криницю, дістав дерев'яним відром води, напився. Ще коли пив, відчув, що за спиною в нього хтось стоїть. Але не подав виду. Поставив відро, витер губи тильною стороною долоні, як то робив завжди Родим, тільки тоді озирнувся. Позад нього стояла Величка. Така, як і вчора. А може, ще гарніша й ніжніша.

— Ну, де ж твоя квітка? — поспитала вона. Сивоок мовчав, спідлоба поглядаючи на дівчину.

— Чи збрехав? — доскіпувалася Величка.

— Їсти хочу, — похмуро мовив Сивоок.

— Чому ж не наїсися?

— Ситник не дає.

— Неправда, мій тато добрий. Він — найідобріший.

— Може. А мене замкнув у хижі і не дав ні хліба, ні м'яса.

— Хочеш, я спитаю в нього, чому він так зробив?

— Ні, не хочу. Не треба.

— А хочеш, я принесу тобі м'яса і хліба?

— Ні.

— Але ж ти хочеш їсти.

— Той що?

— Ну, то я принесу тобі.

— Не треба.

Величка трохи подумала. Ніяк не могла збагнути, як то так: хоче їсти і не хоче, щоб йому приносили.

— Ти боїшся мого татка? — нарешті догадалася.

— Я нікого не боюсь.

Вона ще подумала. Нелегка випала робота для її маленької голівки. Але ж не дарма була вона дочкою Ситника, не раз і не два бачила, як обмінює батько свої питва на те та інше.

— Знаєш, як ми зробимо, — запропонувала вона. — Я принесу тобі хліба і м'яса, а ти принесеш мені свою квітку. Згода?

— Вона не моя, — ще більше спохмурнів Сивоок.

— Але ж ти вчора казав, що знаєш, де вона росте.

— Знаю.

— От і принеси.

— Принесу. Сказав — принесу, то й принесу.

— Почекай мене он там, за коморою, щоб не бачив батько, я швиденько, — сказала вона і, побоюючись, що Сивоок знов почне відмовлятися, мерщій побігла від нього.

Так виникла за спиною в Ситника маленька змова. Поки він ждав, що Сивоока зломить голод, Величка підгодовувала хлопця, малий смакував Ситниковими хлібами — житніми й просяними, пробував його вудженини, запивав на диво доброю водою з криниці й потиху видивлявся, як вибратися на волю. Одна з рублених дерев'яних комор стояла зовсім упритул до частоколу, і Сивоок зметикував, що коли забратися на покрівлю, а звідти прокласти на верх гостроколу дошку, то можна б і спробувати. Про те, як діставатиметься на тому боці до землі, не думалося. Полетить — і все. Вниз літати вмів, не те що вгору.

Вночі, коли Тюха захріп у своєму кублі, Сивоок крадькома вийшов з хижі, знайшов припасеного ще за дня обапола, потяг його до комори. Але на покрівлю вилізти з обаполем ніяк не міг. Довго мучився, аж поки здогадався принести з хижі мотузку і, прив'язавши один її кінець до обапола, а другий затиснувши в зубах, вміло подерся на комору, при звичаєний лазити по деревах, навіть коли на стовбурі не було внизу жодної гіллячки. Потім вивудив із темряви свою кладку, прилаштував її так, як виміряв на око заздалегідь, і поповз до двох гостряків, чорніших за саму ніч. Вхопився за них відразу обома руками, тільки на мить затримався, вигинаючи спину і випружнюючи ноги, легко відштовхнувся й безстрашно полетів униз, в причаєну чорноту, яка дихала на нього волею.

Земля твердо вдарила Сивоока, стало йому до сліз боляче у всьому тілі, але не було часу на плачі та зойки, скоцюрблений і зболений, покотився він по схилу вниз та вниз, а там зірвався на ноги й побіг, самим тільки чуттям угадуючи напрямок.

Так опинився знову в пущі.

Тепер, по смерті Родима, ліс міг би слугувати Сивоокові домівкою. Тільки тут усе було знайоме і звичне, тільки тут малий добре відав, проти кого можна стати на бійку, а перед ким непомітно щезнути, віддаючи належно його перевазі, а там, на рівнині, над якою височів Ситників гострокіл, все було інакше, заплутане й вороже; як вестися в полі серед людей, дід Родим не навчив його, певно, не хотів, щоб Сивоок і попадав туди, бо жодного разу бодай натяком не виказав, що десь живуть інакше, аніж вони, і що не всі на світі такі, як він сам, Родим.

Вперше ступив Сивоок під дерева без ляку, охоче йшов туди, куди затягувала його всевладна пуца, знов відбував звичну мандрівку донизу та донизу, прямуючи до самого серця лісу і маючи певність, що все станеться так, як завжди: добрі боги пущі тільки полякають його, тільки поводять та покрутять по зеленому безмежжю, а потім випустять на волю, непомітно виведуть на те узлісся, звідки він завжди починав свої блукання.

Та, видно, мудрі боги пралісу відали, що цього разу Сивооку нема куди квапитися, що не жде його ніхто, а коли й жде, то тільки біда, тому були милостиві до хлопця і вперше пропустили його до самого серця пущі, до найнепрístupніших гущавин, за якими лежали безмежні галявини з найсоковитішими на світі травами і тихі озеречка, де вибудовували свої химерні оселі пухнасті бобри і вигулювалося різноперептаство. Там був дивний простір, який відкривався за гущавинами враз, зненацька, ошелешував негадано. Дрібні переліски не спиняли ока, а великі дерева, порозкидувані мальовничими купами то там, то там, ще мовби побільшували й без того просторі обшири галяв, з'єднуючи їх у безконечну велетенську

вервечку.

Тут уже нарешті пуца не западалася донизу, вона лежала рівно, вона заспокоїлася в своїй неприступності, і коли б Сивоок став приглядатися, то запримітив би, що звідси увсібіч ліс розходиться наче вгору. Те, що він завжди прагнув побачити, само давалося йому, але тепер хлопець забув про свої давні намагання досягти місця, звідки пуца починає випрочуватися з свого невпинного западання.

Інше захопило Сивоока.

Перед його очима у буйних травах, у перелісках і між могутніми деревами повільно бродили великі пречудові тварини. Було їх тут без ліку. Величезні бики, темно-сірі, з широкими білими пасмугами вздовж хребта, роздумливо потолочували траву, таку високу й густу, що голови їхні занурені були в неї, мов у воду, і тільки гострі товсті роги пливли по верху, загадкові в своїй несхитності. За кожним з биків хильцем сунулися гніді тілисті корови, а вже за ними видрібочували жваві телята, які кидалися сюди й туди, там щипали, там хапали, але ніколи не забігали поперед вожака табуна. Що старіший і товсторогіший був бик, то більший табун він очолював, пишаючись силою і вмінням, і час від часу низьким густим бутінням застерігаючи про те, щоб поступалися йому з дороги.

То були тури, володарі пуці, і тут було їхнє царство, з якого вони виходили тільки зрідка, тільки поодинокими табунами в той час, як усе плем'я їхнє жило тут, жило спервовіку, вільне від усього, підкоряючись тільки голосу крові.

Отак вигулювалися за літо телята, набиралися сили бики, прибавляли в тілі корови, ніщо не порушувало спокою турячого царства, бо не мав сюди доступу жоден хижий звір — ані вовк, ані ведмідь, ані росомаха, якщо іноді й ставалися дрібні сутички поміж самими володарями серця пуці, то вони відразу й залагоджувалися, бо цим порушувався усталений лад, за яким усі зухвальства й домагання мали бути розв'язані пізньої осені, коли впаде перша пороша на ліси і повітря стане прозоро-дзвінке і пронизливе для всіх повівів і запахів.

Тоді в биків ще побільшають круті бугри під рогами, і вони вибиратимуть найміцніші, найтовстокоріші дерева і вперто тертимуться об їхні стовбури лобами, полишаючи на струпуватій корі краплини густого плину з міцним запахом, що полине по всій пуці. І в кожного тура буде свій запах, і корови зможуть вибирати той, що до вподоби, і йтимуть на запах, який обіцяє так багато зваби й вдоволення. Отут би, здавалося, й початок турячих любовних ігрищ, бо хто наважиться стати на перешкоді володарям пуці в хвилю їхніх найвищих захватів!

Та саме тут і розпочиналося найстрашніше і найсолодше водночас. Чи обманювалися іноді туриці лісовими відстанями і приходили на поклик не до найдужчих і найкрасивіших турів, а до старих і немічних або ж ще занадто молодих та зелених, чи й навмисне вибирали кволіших, щоб дати змогу дужчим відвоювати їх у затятій боротьбі? Іноді до одного тура збігалося аж надто багато туриць, а інший не мав жодної, хоч як борюкався з непоступливими деревами, видавлюючи з своїх залоз рештки спокусливого плину. Іноді корови, розгуляні за літо й розманіжені, ще заздалегідь накидали оком на іншого тура і полишали свого давнього вожака, щоб перескочити до нового обранця.

Отоді й закипали криваві бої між володарями турячого царства, ревище стояло над пуцею, ламалися дерева, летіла догори чорна земля, тріщали роги, дужчий долав слабшого, вминав його в багновисько і лишав там конати, а сам, струшуючи від надміру снаги валами м'язів на шиї, йшов до відвойованих для себе туриць, заводив їх до вподобаних місць і творив там велике таїнство, яким починався новий турячий рід.

Сивооку хотілося бути дужим, як тур. Тоді б легко подолав Ситника, випустив з-за дубового гостроколу Величку, нарвав би для неї найліпших квітів у лісах. Але це — подумки. А тим часом тільки й міг, що крадькома милуватися могутніми тваринами, які не зауважували його присутності в своєму царстві, були байдужі до всього на світі, окрім самих себе.

Поступово Сивоок переконувався, що й тут панує тільки видимий спокій. В самій повільності пересування більших і менших табунів узвичаєне око вловлювало неоднаковість. Одні, відразу потрапляючи на кращу траву і смачніше галуззя, паслися, майже не рухаючись з місця, інші никали та шукали — не могли знайти, одні бики вели своє сімейство тишком та нишком, інші ще здалеку подавали голос, глухо гуділи, попереджаючи про своє наближення і небажання спіткати будь-кого на путі, шляхи пересувань тих та тих табунів час від часу перехрещувалися, і тоді один тур відступався, а другий гордо проводив своїх далі; опріч того, поміж статечними родинами, очолюваними досвідченими самцями, никали невеличкі табунці молодих турів, а то й просто самотні бузівки, задерикуваті й нахабні. Ці до всіх чіплялися, всім ставали на шляху, без причини лаштувалися до бійки, нахилиючи до самої землі голову й нетерпляче загрибаючи ратицею землю. Та досить було старому турові погрозливо заревіти або ще й наставити на молодика свої страхітливі роги, як той полохливо відступав і простував у пошуках нової пригоди.

З усіх молодих вирізнявся один. Відзначався незвичною мастю — вогниста коротка шерсть, яка тільки під волом починала темніти, обіцяючи набути колісь того неповторного відтінку, що буває в старих турів. Був якийсь мовби вищий на ногах і за всіх молодих і за старих турів, яких гнітили до землі важкі бугровиння м'язів на шиї і на загривку. Якщо у всіх турів м'язи, мовби зіпхнуті якоюсь дивною силою, купчилися тільки в передній частині тіла, то в цього вигравало м'язами все тіло. Він весело ніс свої загонисті роги, жируючи, підгецував головою, наче підбиваючи лобом щось невидиме, підтанцьовував на місці, перестрибував дорогу то одному турові, то іншому, лаштувався навіть до бійки і з молодими й старими, іноді й схрещував свої роги в несправжньому змаганні, але відразу ж випручував їх і з веселим вибриком гнав далі.

Цей вогнистий молодий тур вельми припав до серця Сивооку, і хлопець навіть вигадав для нього ім'я — Рудь.

Найчастіше Рудь сікався до великого, мов чорна гора, тура, який бутів грізно і потужно, аж здавалося, двигтить земля від його бутіння. Якщо для такого довелось б підбирати наймення, то ліпшого й не вигадась, аніж — Бутень. Може, той Бутень був найдужчим у турячому царстві, бо від його ревіння полохливо забиралися геть усі табуни, а він вів своє чи не найчисленніше сімейство поважно і зверхньо. Ніхто не наслідювався перетнути йому путь; хто опинявся поблизу, намагався мерщій забратися геть, коли чулося його бутіння, то вже ніхто не пробував подавати голос, бо видався б він кволим і немічним.

Може, все це й було не до вподоби Рудю, а може, вигравала в ньому дурна молода сила, якої не знав куди подіти, і тому пхався він напереріз Бутеню, зачіпав його то так, то сяк, дратував більше й більше, аж поки увірвався тому терпець і могутній тур зупинився, пропускаючи повз себе свій табун, а сам погрозливо виставив проти Рудя свої товстелезні роги, на кожному з яких міг би зависнути отакий нахабний туренко.

З таких турячих рогів у діда Родима був лук. Він купив його у проїжджого грецького купця за тяжкі гроші, бо гречин клявся, що такий лук є тільки в нього, що зробив його славетний заморський майстер і закликав, через що ніхто не хотів брати лука па продаж, а він рискнув, бо знав майстрове закляття. А полягало воно в тому, що той, хто зуміє зігнути лук і натягнути тетиву, робитиме великі діла. Є луки з буйволячих рогів, і їх теж мало хто спроможний зігнути, а хто доконає того, то стає великим воїном або й князем, цей же лук і зовсім незвичайний. Тоді

Родим мовчки посміхнувся на купцево базікання, взяв лука, упер його одним кінцем у землю і зігнув так легко, немов був він навіть не з міцного тисового дерева, а з молодії вербини. І стріляв тоді Родим з свого лука так далеко, як ніхто б не зміг, але більше нічого не встиг зробити, стятий мечами тих, що прийшли під хрестом.

Ну, та були то роги неживі, про них Сивоок не став би й згадувати, коли б не дід Родим. Але й цей спогад, промайнув у нього за одну мить, бо вся увага хлопцева скупчилася на двох потужних звірах, старому й молодому, гінкому, в'юнкому, але ще не зміцнілому, і затверділому в нерушій своїй силі. Один був мов веселе палахкотюче полум'я, другий — темний, ніби земний кряж, один, здавалося, ще й не усвідомлював до пуття, на що зважився, другий трактував сутичку поважно, бо вже раз він став до бою, то мав бути бій, мав тут бути переможений і переможець, один мав піти собі далі, як і досі ходив вільно й незалежно, а другий лягти, може, й довіку. По тому, як напружилися м'язи на могутній шиї в Бутеня, як виставив він на супротивника свої неосаянні роги, можна було не мати ніякого сумніву щодо перебігу сутички, і Сивоок немало дивувався легковажності Рудевій. А той і собі надувся, напиндючився, наставив свої тонкі ріжки проти замшілого пакілля старого і ще мовби й посунувся трохи наперед, щоб зчепитися в смертельному поєдинку з непереборним досвідченим туром, але в останню мить зненацька стрибнув убік, вихнув якомсь смішно головою і, видно, й сам не відаючи, що чинить, шпортонув Бутеня рогом в заднє ліве стегно. Він загнав ріг так глибоко, що аж зупинився, переляканий свавільним своїм учинком, але відразу ж схаменувся, рвонувся всім тілом ще більше убік і, проорюючи в заволохатілому стегні Бутеня широку й глибоку борозну, вирвав свою зброю і кинувся навтіч.

Але Бутень не став його переслідувати. Глухо заревівши навздогін своєму ворогові, він тяжко повернувся і посунув до заростів. З широкої рани біла густа червона кров. Тур ішов важче й важче, дедалі більше припадав на поранену ногу, але не падав, мабуть, не хотів ганьбитися перед усім турячим племенем, прагнув сховатися з своєю бідою, тому простував до молодих хащів, де знайшов би прихисток, і їжу, і, може, воду.

Сивоок теж назирці посував за Бутенем, він безстрашно заглибився в зарості, випереджаючи старого тура, знав-бо, що поранений звір не становить для нього жодної загрози, а він сам ще надто малий, щоб його лякався Бутень і зупинявся, зачувши чужий дух.

Росло там кілька досить міцних уже вільх, навколо них вставала памолодь, сонце майже не проникало в ці зелені сутінки, і земля тут ніколи не висихала, була мокра, аж чавкотіло під ногами, мов на болоті. Потім раптом стала перед Сивооком неприступна стіна колючих драчів, але він пров'юнився й крізь неї і знайшов там кругленьку латочку води, спокійної й чистої. Ледве встиг відскочити на другий бік озерця в кущі, як задвигтіла земля і, проламуючись важким тілом крізь колючки, впав до озера Бутень. Трохи полежав, розширеними ніздрями хапаючи повітря, потім поповзом наблизився до води і став пити. Сивоокові здалося навіть, що озерце поменшало, так довго і жадібно пив Бутень. Напившись, він знов відпочив і, не повертаючись, задки, смішно відповз за драчі в молодий вільшаник. Коли Сивоок зазирнув обережно й туди, він побачив, що Бутень навпереміну поживує то молоді гіллячки, то якусь різучу траву, вміло вибираючи її широкі листочки з-поміж іншої, клопітливо пережовуючи їх, аж зелена піна виступала в кутиках рота. Може, то була цілюща трава, яку дід Родим прикладав до виразок? Але підійти впритул до Бутеня Сивоок все ж не наважився і, лишивши старого тура клопотатися своєю раною, знов повернувся туди, звідки міг бачити все туряче царство, найперше ж — молодого Рудя, якому тепер віддавав усі свої симпатії.

Рудь жирував, як і перед тим. Перестрибом ішов перед старими поважними турами, нахабно обнюхував їхніх корів, чіплявся до недосвідчених ще телиць, збрикував від дурного розуму, хвацько вигинав шию так, що аж поколупував землю то одним, то другим рогом. Про Бутеня,

мабуть, уже й забув і зачепив його не з якоїсь там користі, а просто від надміру сили.

І тут мовби щось штовхнуло Сивоока. А він сам на ще розтрачує свої сили? Стоїть тут, як пень, роззявив рота на турячі побоїща, так ніби то для нього доконечна потреба. Зовсім випустив з виду, чого втікав з Ситникового городка, забув і про Величку, і про обіцяну їй квітку. А сонце вже хилилося геть донизу і заповідалася скоро ніч, годі й думати вибратися з пущі сьогодні, доведеться тут і заночувати. Сивоок не боявся темряви й самотності, бо й до того, й до іншого зучений був Родимом, знав також, що добрі боги оберігають того, хто їм до вподоби, з однаковою старанністю вдень і вночі; так само, як удень, і вночі чатує на тебе бісівська сила, і ти вже сам мусиш подбати, щоб їй не піддатися. Надовго ще стачить йому Родимової науки, Родимової турботливості. Ось за пазухою в нього шкіряний кисеток, а там кресало з сизої криці, чорний кремій і сухий трут — теж подарунок Родимів, який завжди застерігав: пускаєшся бодай в найкоротшу дорогу — май при собі вогниво, щоб завжди міг обігрітися, відігнати лихого звіра, щось там спекти попоїсти.

Але вогню Сивоок сьогодні так і не розклав. Перше, що заклопотаний був тим, як вибратися з лісу, бо попав у туряче царство несамохіть, дороги не пам'ятав, а тепер хоч як намагався, все чомусь крутився навколо тих самих місць, знов і знов попадав на галяви, де бродили круторогі велетні, або опинявся коло затишних озеречок, у яких невтомно трудилися з деревом вічні пиляльщики і точильники — бобри. Не раз і не два завмирав він, милуючись чудернацькими водяними створіннями, заздрияв їхній невтомній заклопотаності, їхній дружності.

А вечір сідав на ліси, вів за собою ніч, повну загадкових шерехів, криків, зойків, в пущі мовби розпочиналося нове життя, набагато бурхливіше й клекотливіше, ніж удень, головне ж — у сто крат загрозливіше. Ніч упала на пущу якомсь зовсім раптово, застала Сивоока геть неготовим, він не подумав ще ні про вогнище, ні про захисток, тому вимушений був дертися на перше гіллясте дерево, яке трапилося, влаштуватися вгорі, щоб сьак-так передрімати до ранку, а вже тоді пробувати видобуватися на вільний світ.

Він проблукав кілька днів. Убив палицею якогось птаха, спік його на жару, як навчив колись Родим. Потім у болітцях шукав бульбистих солодких коренів, шукав довго, ще довше потім смакував ними. Аби мав якусь зброю, то заполював би хоч саренку, але що ж ти вдієш з голими руками?

Лісові мандрі мають свої закони. Якщо людина шукає і знає, що саме вона повинна знайти, то рано чи пізно вона свого доможеться. Але Сивоок натрапив зовсім не на те, за чим забився в пущу.

Коли він, уже вкрай охлявши, став, як здавалося, вибратися ближче до краю лісу, і вже дихнуло вільним вітром, і дедалі більше траплялося на путі просончених кряжів, де саме й лучаються оті рідкісні сині квітки, одну з яких десь терпляче ждала мала Величка, Сивоока мало не спіткало лихо. Він ішов, безтурботно виловлюючи обличчям сонцеві поцілунки, легко збігав з пагорків, нечутно ступав по пухкому шарові багатолітньої глици, вміло пробирався крізь чіпкі хащі. Його вухо вловлювало кожен потріск і бодай найменший шелест, його вигострене око постерігало все явне й притаєне. Отак би й жити йому поміж деревами, в цьому світі, де залежиш тільки од власного вміння й сприту, де немає ні ситників, ні дурнувятих тюх, ні отих чорних, із срібними хрестами. Згадав, що на обійсті в Ситника, хоч яке воно просторе, не росла жодна деревина, і немало подивувався цій обставині. У них з дідом Родимом росло чимало дерев, а Родим ще й до того щовесни привчав Сивоока саджати бодай один пруттик, який десь згодом зазеленіє і звеселить не одне серце. Звичайно, таких слів Родим не казав, Сивоок сам думав про таке, коли наступної весни на торішньому прутикові набрякали бруньки і вистрілювали з них маленькі, чисті-пречисті листочки.

Людина повинна жити поміж деревами, тільки вони її мовчазні, вірні, незрадливі друзі. Сивоок не знав пісень, але в ньому сама складалася така собі немудра пісенька з чотирьох слів, і поки він ішов, хтось повторював у ньому чотири слова: «Людині жити поміж деревами... Людині жити...»

Аж раптом коло самого хлопцевого вуха щось свиснуло хижо і топко, Сивоок, ще й не подумавши, мимоволі хитнувся за найближче дерево, голова йому сама повернулася назад у напрямку того погрозливого свисту, і аж тепер він весь похолов од страху. За кілька кроків, вп'явшись в шкарубку кору дуба, стриміла коротенька чорнопера стріла. Вона ще вихитувалася, ще бриніла в ній лиховісна напруга польоту, і Сивоок аж здригнувся, уявивши, як уп'ялася б вона в нього, аби стрілець був не промахнувся, і чи то відчував невидимий напасник, що Сивоок несхвально подумав про його лучницькі здатності, а чи вивихнувся трохи Сивоок з-за дерева, але вмить нова стріла сухо шкваркнула об кору Сивоокового сховку, якраз на рівні хлопцевого серця, і впала тут-таки разом з добрячим відламком кори. По тому, як вона впала і як застряла перша стріла, Сивоок збагнув, що стрілець поціляє згори. Він став обережно роздивлятися і побачив те, що мусив би побачити хоч трохи раніше. На деревах порозвішували були борті. Щоправда, вони були такі старі й замшілі, що помітити їх міг тільки надзвичайно досвідчений спостерігач. Але хіба ж Сивоок не вважав себе саме таким? Видимо, він необачно заблукав у саму середину чийогось бортняцького господарства, і от тепер хазяїн, вистеживши нежданого зайду, вирішив його покарати. Сивоок знав кількох бортників з тих, що приносили іноді Родимові мед і віск; були то похмурі відлюдьки, миршаві й упосліджені, вони виходили з лісу лише на короткий час і знов ховалися туди, бо почували себе там надійніше і спокійніше. Але чим міг загрожувати тому невидимому бортникові він, малий Сивоок? Чи той не бачить, з ким має справу, чи вже його відлюдькуватість сягає аж так далеко, що він зустрічає стрілою кожного, хто наслідуюється бодай ступнути на його дільницю!

Сивоок ще якось необачно схитнувся за деревом, і нова стріла квапливо впала згори, цього разу пробивши хлопцеві край корзна. Стрілець не жартував. Він продержить так до захід сонця, а там теж ще не відомо, чи випустить з-за дерева, бо хто ж знає: може, він і в темряві бачить, як сова?

— Дядьку, — чимдуж загукав Сивоок, — не стріляйте, дядьку!

На відповідь — нова стріла, щоправда, вже не така точна.

— Ну чого ж ви стріляєте, дядьку? — плачливо замолив Сивоок. — Я ж малий!

Стріли більше не було. Була мовчанка. А згодом, після довгого роздумування, до Сивоока долетіло:

— А я — великий?

Голос був тонкий, ще тонший, ніж у Сивоока, нагадував навіть чимось голос Велички. Ото буде сміху, якщо там дівчина!

— Я заблукав! — гукнув трохи жвавіше Сивоок. — Я не злодій.

— А хто тебе знає. Пасешся тут коло наших бортей, — була відповідь з неба.

— Правда. Я шукаю квітку, — переконував Сивоок.

— Брешеш, — не вірив той.

— Синю квітку.

— А хоч і чорну — однаково брешеш.

— Але ж це — правда! Я пообіцяв Величці. Ти глянь на мене і побачиш, що я мовлю правду. Не маю ні ножа, ні зброї. Ним би мав вирізати твої борті?

— Не виходь, бо стрілятиму!

— Але ж я внизу, а ти вгорі, я не заподію тобі ніякої шкоди.

— А звідки знаєш, що я вгорі?

— Чую, та й стріли летять.

— Ти, може, чарівник? Не ворущись, бо так і понижу!

— Та ні, я просто малий. Сивоок.

— Що то ще за ймення?

— Не знаю. Так зовусь.

— Ну то й постій собі там за деревом.

— Але я мушу йти.

— Однаково стій.

— Я блукаю по пущі багато днів.

— Брешеш. Як-би мав жити?

— Голодний і хлялий.

Бортник знову довго думав і мовчав. Нарешті, заважився:

— Ну-бо пройди від свого дерева до сусіднього. Але помалу. Якщо бігтимеш — устрелю.

Сивоок висунувся з-за свого захистку, побрався поволі через відкрите місце.

— Стій! — гукнув йому ще й досі не видимий бортник. — Чому такий здоровий?

— Та ні, я зовсім малий. Мені десять або дванадцять літ. Ніхто й не знає.

— Як то ніхто? А мати?

— Не маю.

— Батько?

— Нікого не маю.

— Де живеш?

— Ніде.

— А квітку казав — кому ж вона?

— Величці. Дівчинка така маленька. Стрів її, пообіцяв. Бо вона ніколи не була в пущі.

Бортник знов довго думав.

— А постривай-но! — озвався нарешті. Вміло й швидко став спускатися вниз, і тільки тепер Сивоок побачив, що той ховався за одною з бортей, певно, мав там обладнану засідку, з якої бачив навколо все, сам залишаючись непомітним.

Він зіскочив на землю, тримаючи наготові натягнутого лука з виціленою просто в Сивоока стрілою, і недовіркою став наближатися. Був зовсім маленький, пошарпаний, мовби щойно вирвався з ведмежих обіймів, але обличчя мав розумне, кмітливе, надто ж очі — в зеленому блиску, хитрі й меткі.

— Здоровий єси, — так само недовіркою промовив бортник.

— Меча Родимового учився підіймати, — виправдовуючись, сказав Сивоок, — а меч був важкий. Ні в кого таких не було.

— А Родим — хто?

— Дід мій.

— Де ж він?

— Убитий.

— Ага. Що ж маєш діяти?

— Не знаю.

— А ота квітка?

— Ну, знайду її, віднесу Величці, а потім — не знаю.

— Брешеш. Нащо носити квітки? Де ростуть, хай собі ростуть. Хто це їх мав носити?

— Та я не знаю. Пообіцяв Величці, бо вона ніколи не бачила.

— Однаково брешеш. Маєш же ти щось робити. Борті доглядати, ловити рибу або звіра, добувати скору...

— Нічого не знаю.

— От аби я тобі повірив, — сказав з якимсь жалем малий бортник.

— То що? — без особливої цікавості поспитав Сивоок.

— А те, — відмовив той і відхилив лука набік.

Сивоок переступив з ноги на ногу, бо досі боявся бодай ворухнутися, остерігаючись, що дурнуватий бортник прошиє його стрілою.

— Знаєш, — сказав знову бортник. — Тебе як зовуть?

— Казав уже — Сивоок.

— Гарно. В тебе справді сиві очі. Таких я не бачив ніколи, Мабуть, не брешеш, раз у тебе такі очі. А я — Лучук. І батько в мене Лучук і дід. Бо всі дуже влучно стріляли з лука. І я. Хочеш, у той сучок он попаду?

— Ану ж спробуй.

Стріла посвистіла вгору і вп'ялася саме там, куди показував малий Лучук.

— Ну? — поспитав той.

— Гаразд.

— Тепер бачиш? Я тебе навмисне не влучив.

— Гм.

— А ти небалакучий.

— Та ні.

— Знаєш, у тебе брат є?

— Сказав же: нікого.

— Ав кожного повинні бути брати.

— Хай.

— В мене теж немає. Знаєш, — Лучук завісив свого лука на плече, він сягав у нього до самої землі, Сивоок подивувався навіть, як міг малий натягати тетиву. — Ти вже неси свою квітку, а потім повертайся до мене і станемо братами.

— А як це?

— Ну просто — брати. Завжди разом, один за одного і один для одного.

— І що?

— А потім утечемо звідси.

— Куди ж?

— За пущу.

— Я з пущі нікуди не хочу, — сказав Сивоок.

— Ну, ти приходь, тоді домовимося. Я тобі розповім. Ти ще не знаєш. Прийдеш?

— Ну, — Сивоок думав. — Не знаю. Може, й не знайду тебе.

— Та що! Це так просто. Иди, йди — і вийдеш на наші борті.

Сивоок трохи подумав ще, але очі в Лучука сяяли так чисто й чесно, що він вирішив бути відвертим до решти.

— В мене тур є, — сказав він недбало.

— Тур? — недовіжливо підійшов до нього Лучук. — Вполював?

— Живий.

— То як же він — у тебе? В пущі?

— В пущі, але мій. Знаю, де лежить. Поранений.

— Відвідаємо його тоді. Гарзд?

— Як я повернусь.

— Ну, я ждатиму. Хочеш, я тобі подарую що-небудь? Стрілу або ніж?

— Не треба, — відмовив Сивоок, — однаково нічим віддаровувати. Не маю нічого.

— Ти ж голодний! — згадав Лучук. — Давай нагодую тебе. Маю хліб, а меду зараз добудемо. Але щоб прийшов.

— Прийду, — пообіцяв Сивоок.

Обіцяти легко.

Він ще не знав безлічі речей. Не бачив великих міст, і здогадувався трохи про них по купцях, що їх спостерігав у Родима. Не знав ні бояр, ні князів, ні імператорів і майже не чув про них і не уявляв, який може бути зв'язок між ним і далекими володарями. Найголовніше ж, що Сивоок зовсім не уявляв, у який час він живе. А то були дивні, каламутні часи. Часи, коли люди дозрівали швидко, старіли рано, часи, коли чотирнадцятилітня королева наказувала задушити вночі свого шістнадцятилітнього чоловіка (застарий для неї) і сама приходила в темну спальню, стояла на порозі в довгій лляній сорочці, тримаючи високо над головою свічку, присвічувала своїм слухняним челядницям, які чинили розправу, скору і нещадну, і тупотіла ногами: «Швидше! Швидше! Швидше!» То були часи, коли одинадцятилітні єпископи посилали бородатих місіонерів звойовувати для жорстокого християнського бога нові терени, замешкувані дикими поганинами, і, суворо суплячи свої ріденькі бровенята, погладжували золоті панагії, прикрашені сапфірами і діамантами, слухали, скількох непокірних убито, спалено живцем, утоплено, порубано і скількох упокорено. «Не думайте, що я прийшов послати впокій на землю; не прийшов я послати впо-кій, а меч». (Євангеліє від Матфея, 10, 34.)

То були часи, коли ніхто нікому не вірив, коли вчорашній союзник, одержавши заплату, сьогодні виступав проти тебе, коли князь, поклявшись на хресті перед іншим князем, що дотримуватиметься миру, влучивши хвилю, відрубав мечем голову тому, з ким тільки-но замирився.

Чи була тоді любов у тому темному і понурому столітті? А певно ж, була, але ховалася далеко й глибоко в нетрях та так і зосталася непростеженою і непоміченою, і жоден літописець або хронограф не занотував нічого світлого, ніжного, людяного, а тільки кров, руїни, зради, підступи.

«Бо прийшов я, щоб поставити чоловіка різно проти батька його, й дочку проти матері її, й невістку проти свекрухи її». (Євангеліє від Матфея, 10, 35.)

І хто б то там побачив, як малий хлопчик у безмежній своїй наївності після багатоденних блукань у дикій пущі несе звідтам дивно-синю квітку до похмурого обійстя, оточеного високим гостроколом, з-за якого насилу зміг утекти. Повертатися добровільно в неволю заради якоїсь квітки? Навіщо? І кому потрібні квіти в такий безжальний час?

Та, мабуть, коли чиниш добро, то не думаєш про це. Заздалегідь обдумують лише підлоти.

Сивоок пообіцяв Величці — отож не міг не виконати своєї обіцянки. А чому обіцяв, чому така дурна забаганка: принести квітку з лісу, тоді як у Велички аж он скільки макових квіток у городі?

Хіба він знає? Вперше зустрів дівчинку, неймовірну істоту, схожу чимось на тих глиняних берегинь, що їх витворював дід Родим. І волосся в неї незвичайне, і голос, і хода. Ходила вона так. Руки опущені вниз, а долоні вигнуті і пальці розчепірені, мовби вона боїться чогось, і очі опущені врозтіч за руками, за кожним пальчиком. Так ніби не йде, а збирається от-от злетіти, бо їй тут нецікаво. А він хотів затримати її на землі. Не мав нічого, окрім баченої колись у пущі синьої квітки.

Він ходив навколо щільного гостроколу, намагаючись відшукати бодай шпарку, щоб прогулякнуту на обійстя і визирити Величку, шпортався в присохлих ромашках, з жалем поглядав на свою квітку, яка могла зів'янути від палючого сонця, і, втрапивши надію виходити що-небудь, став тихенько кликати: «Величко! Величко!»

Довго ходив, кликав і не чув, як потай стукнули засуви на воротах, без рипу роз'їхалися важкі половинки, творячи вузьку щілину, крізь яку миттю пропхалися Ситник і Тюха, не бачив, як вони побігли уздовж гостроколу врізнобіч, саме гукав знову своє «Величко!» і притуляв вухо до нагрітих сонцем дубових паколів, коли майнуло йому перед очима незграбне, волохате, ненависне. Він одсахнувся від Тюхи і різко обернувся, щоб утікати в другий бік, а там, розставивши руки, наче збирався ловити півня, розкарячувався веселий Ситник, спливаючи потом торжества і вдовolenня.

Від несподіванки Сивоок став. Він став майже на невловиму хвилю, але й того виявилось досить для Тюхи, який навалився ззаду на хлопця, підгрибаючи його під себе. Сивоок ще здобувся на силі, щоб вирватися з ведмежих зачепів Тюхи, але відскочити бодай трохи вбік, де б уже ніхто його не наздогнав, не встиг, бо надбіг Ситник і накірчив хлопця своїм важким жирним тілом. Розлючений Тюха в своїй рабській запопадливості вчепився й собі знову в малого, рвав на ньому корзно, бив куди попаде, бризкав шаленою слиною.

Синя квітка лежала посеред потолочених, поприсушуваних сонцем ромашок, і її топтали босі Тюшині ноги і ноги Ситникові, взуті в міцні ремінні постоли, топтали жорстоко, безжально, всмак.

— Величко-о! — закричав з останніх сил Сивоок, ще пробуваючи випрочатись. — Величко-оі

Вони ще били його, вже зваливши на землю, може, тепер він своїм тілом прикриває оту синю квітку, безпомічну, нікому не потрібну, наївно смішну— синю квітку, про яку хлопець, може, й забув, бо пам'ятав ще тільки про Величку, пробивалася ця пам'ять крізь удари, крізь біль, крізь знуцання.

— Величко-о!

І тоді сталося чудо. Воно налетіло з-за вигину гостроколу, сьйнуло золотом волосся, білими ноженятами й рученятами, воно підбігло до знавіснелих, засапаних, здичавілих, вдарило маленькими кулачками по пухкій Ситниковій спині, заплакало-закричало: «Пустіть! Пустіть його!» Ситник хотів відтрити дитину, він недбало погорнув дівчинку товстою рукою, тоді Величка вчепилася зубами йому в палець, Ситник завив від болю, спробував висмикнути пальця, але гострі зуби ще глибше вп'ялися йому, не думаючи, вдарив дівчинку вільною рукою. А Сивоок у цей час намагався підвестися, якби тільки йому вдалося стати на ноги та ще аби він хоч на два-три роки старший, щоб міг подужати оцих обох, о якби!

Але Тюха згріб його знову, налягаючи на спину, тільки й устиг Сивоок наставити голову в черево Ситникові, який, роз-правившись з дочкою, знову повертався до нещасного хлопця, і чи то сам Ситник з розгону наштрикнувся на голову, чи малий зумів наддати вперед, а тільки товстун здивовано гикнув, пустив очі під лоб, промимрив: «Убив!» — і м'яко осів назад. Тюха пригнітив Сивоока до землі і став ждати, що буде далі. Але тут знову набігла Величка, яку батько відкинув був геть, не помітивши, в якому стані Ситник, знову кинулася на нього, знов учепилася зубами йому в руку, і біль повернув череваня до тями, той змахнув рукою, відбиваючись од Велички, швидко підхопився, заревів до Тюхи: «Тягни його до ями!»

Так Сивоок опинився в ямі, виритій у кутку Ситникового дворища, прикритій зверху товстими колодами, ще й приваленій потім важучим каменем.

Глечик з водою і крихкий просяний плескачик — ото й усе, що йому іноді подавав Тюха з вдоволеним посопуванням: радий був мати товариша по кабалі, до того ж ще більш упослідженого, спущеного вже й зовсім низько. Сивоок до нього й не обзивався. Що б то дало? Той, хто помагав закинути тебе в яму, не ворухне й пальцем, аби ти звідти видобувся. Це вже так. Мудрості великої тут не треба.

Спершу пробував вести лік дням і ночам, бо крізь шпари між колодами світило сонце, і Сивоок навіть намагався підставляти під вузькі промінчики то руку, то лице, але згодом збився з ліку, бо сидів довго, сонце на небі зникло, пішов дощ, в ямі захлюпала вода, він уже не мав де й лягти на піч і кулився як попало. Отоді й прийшла до нього Величка.

— Сивоок! — гукнула тихенько, мабуть остерігаючись, щоб її не почув батько. — Ти там?

— Тут, Величко.

Вона заплакала.

— Не плач, — сказав він.

Вона заплакала ще дужче.

— Я приніс тобі синю квітку, — сказав він.

Вона й далі плакала.

— Але вони відібрали, — сказав він.

Вона тільки й могла, що плакати.

— Не плач, а то й я заплачу, — сказав він.

Тоді вона перестала.

— Ось я виберуся звідси, то принесу тобі квітку неодмінно, — сказав він.

— Тут такі важкі колоди, — знов заплакала Величка.

То нічого, — сказав він.

— Я принесла тобі хліба і вепрятини, але колоди такі важкі.

— Не біда, — сказав він.

— Я й завтра прийду, — вона не переставала плакати.

— Ждатиму тебе, — сказав він.

Може, й прийшла, але вже Сивоока в ямі не застала. Вдосвіта його витягли звідти Ситник і Тюха, міцно зв'язали руки сирицею, підвели до знайомого вже хлопцеві візка, на якому тепер темніла невеличка гнута буда. Сивоока заштовхали у візок, спереду сів Ситник, ховаючись під будою, по якій торохтів краплистий дощ, Тюха розчинив ворота, і знов воля оточила хлопця. Щоправда, мав він зв'язані руки, був голодний і виснажений без міри, і без того мокрого його й далі шмагав безжальний дощ, бо місця під будою вистачало для самого лише Ситника, але однаково для Сивоока це вже була воля, бо не сидів більше в ямі і вирвався з дубових обіймів жахливого гостроколу. Такий був радий, що навіть не подумав, куди й навіщо везе його Ситник, та хоч би й подумав, то не вгадав би нізащо, бо в своїй дитячій наївності, яку чимдуж підтримував у ньому чесний Родим, Сивоок і в гадці не мав, що на тій великій і вільній землі, де він зростав, можуть продавати людей за срібні гривні так само, як продавав колись Родим глиняні горщики і глиняних богів.

Та хоч і не відав нічого про своє майбутнє Сивоок, знав уже гаразд, що сподіватися добра від усміненого Ситника йому не слід, і незабаром по виїзді радість від волі змінилася в хлопцевому серці тривогою, він совався в візку, то одним, то другим плечем намагався витерти змочувані безперервним дощем щоки і отак, ворушачись, став відчувати, що сириця в нього на руках намокає більше та більше, стає слизькою, і здається, варто лиш трохи напружитися — і ти вивільнишся. Сивоок смикнувся раз і вдруге, мало не втративши рівноваги, схитнувся до Ситника, той помітив хлопцеве вовтузіння, засміявся:

— В буду хочеш? Нічого, покупайся на дощику, смердиш вельми.

Сивоок мовчав. Принишк, злякавшись, що медовар одгадає його потаємний намір — і тоді кінець усім сподіванням. Але як тільки проїхали ще трохи і Ситник, діставши з торби добрий кусень вудженини, став закладати за обидві щоки, Сивоок знову взявся за своє. Сириця, хоч була м'яка і слизька, не дуже подавалася, треба було вперто розтягувати зав'язі, і тут ще доводилося робити це потай, щоб не зауважив Ситник. Щоправда, той тепер був заклопотаний їдвом, смачно плямкав, сопів, зригував, мов жирний гусак, знов відхоплював величезні шматки, жадібно ковтав, аж Сивоокові видно було, як після кожного ковтка ніби корч проходить по Ситниковій спині, і він ще більше ненавидів і самого Ситника, і те, як він жере, ненавидів пахощі вепрятини, од яких у голодному животі йшли млості. І до Ситника знов дійшло щось — чи то необережний порух Сивооків, чи то зітхання хлопцеве, він недбало плямкнув через плече до малого товстими губами, насилу проштовхуючи слова крізь запханий рот, промимрив:

— Не схотів шануватися. Жив би собі з Тюхою. У мене добре.

— Тюха-Матюха! — мало не плачучи, відбуркнув Сивоок, якому не хотілося мовити бодай слова до ситого медовара, але стриматися не міг, щоб не висловити свою зненависть і до нього, і до

його дурнуватою холопа. — Тюха-Матюха! — повторив, вважаючи, що знайшов саме ті слова, які якнайстишліше передають його зневагу і ненависть.

— Хочеш шматочок, — спитав подобрілим голосом Ситник. Сивоок мовчав. Що мав відказувати на таке відверте знущання? Але Ситника заїдала добрість. Він пошпортався в торбині, дістав звідти шматок хліба, тицьнув його, не дивлячись, до рота Сивоокові, потримав, поки той відкусив, потім так само наосліп подав йому шмат м'яса, в яке хлопцеві зуби вчепилися вже з більшою покvapливiстю без жодних вагань.

— Смачно, правда? — чавкаючи, спитав Ситник.

— У-ум! — промимрив Сивоок, вдаючи, що зручніше вмощується, і водночас щосили смикаючи ліву руку з ослизлої, мов жаба, сириці. Рука мовби проскочила крізь вузол, але потім застрягла ще міцніше, однак Сивоокові чомусь здавалося, що вона от-от має виприснути, і він, не гаючись, став уперто тягти її на волю.

— Шанувався б, то щодня б мав повен рот такої вепрятини, — правив своє Ситник. — Я добрий. Хочеш ще?

І, не ждучи відповіді, знов подав Сивоокові напереміну шмат хліба і шмат вепрятини, і хлопцеві зуби без перепрошувань зробили своє діло, аж сам медовар здивувався і хихикнув:

— Ой жереш!

А в Сивоока вже були вільні руки. Щоправда, на правій ще висіла сириця, але то вже його не турбувало. Тепер він мац інший клопіт; чи стрибати з візка відразу, чи подождати, поки Ситник його нагодує як слід, бо голодне його молоде тіло аж стогнало від бажання насититися. Але шлях якраз проходив по верху крутого косогуру. Сивоок збагнув, що ліпшого місця ждати не випадає, і рішуче зробив вибір між волею і ситістю. Навідліг полоснув Ситника мокрими вузлами сириці по ситій мордяці, вискочив з візка і покотився вниз, супроводжуваний розлюченими плачливими зойками медовара:

— Ой, убив! Ой, ой, ой!

Коняка злякалася крику й понесла, Ситник розгукався ще більше, тепер уже від люті на втікача й на худобину, а що дужче він кричав, то швидше несла коняка, тим часом як Сивоок мелькав п'ятами в геть протилежному напрямку. Струмок трапився хлопцеві на шляху, Сивоок перелетів його, розплескуючи увсібіч скаламучену воду, в грузькому полі мало не зав'язнув, вчасно схаменувся і пустився в оббіг, утік од Ситника, прославляючи волю і кленучи цей голий, відкритий усім очам край, де годі знайти прихисток і сховок. Ніколи він не повернеться сюди, ніколи! Не вийде з пущі, зостанеться там назавжди серед могутніх дерев, серед звірів, які живуть самі по собі і не заважають тобі теж жити, як хочеш.

...Лучук вже й не ждав свого товариша. Був ще пошарпаніший за Сивоока, залишки корзна, що висіли на його худеньких плечах, намокли під дощем, і тепер стало видно, яка то збиранина різномасних латок: шмат полотна, обривок начисто облізлої вивірчої шкурки, ще якась брудна стьожка, а там то й зовсім лубок, вплетений на спині. Замість портів на Лучукові висіли смішні пацьорки, які не прикривали навіть сорому. Сивоок, хоч наскрізь промоклий, хоч вимазаний в багно, поряд з нещасним бортником виглядав майже багачем. Ще не зношені вовняні порти, міцні ремінні постолі, корзно доброго тонкого хутра поверх лляної сорочки — весь справунок ще від Родима, все придбане в купців, все таке, що хоч і на боярського сина. Ну, там попротиралося, там порозривалося, там порозшарпувалося, але ж не так, як на Лучукові, бо на тому й розшарпуватися нічому було.

- Стрілець, а не можеш вполювати собі хоч на корзно, — посміявся Сивоок, жартом штурхаючи товариша в плече, аж той упіймав сторчака.
- Ге, уполюєш, а все заберуть, — відмовив той.
- Як то заберуть? — Сивоок уперше чув, щоб так.
- А побори — не знаєш хіба? Для князя, для боярина, а там воєвода з дружиною наскочить, а там ще хтось...
- А сховатися — хіба ні?
- Де ж сховаєшся?
- Це вже й зовсім спантеличило Сивоока.
- Як то де? — вигукнув він. — А в пуці!
- Ге, — сказав Лучук, шморгаючи носом, — в пуці знайдуть. Тут їм усе відоме. Де борті, а де лови. От би в полі. Там е де сховатися.
- Але ж там усе видко!
- Ге, поле широке, там так загубишся, що й боги не постережуть. А пуца тісна, Від одного дерева до другого поки перейдеш, а вже тебе там хтось жде. Втечемо в поле!
- Не піду, — сказав Сивоок, — я звідти насилу вибрався. Ніколи не повернуся.
- Ну й дурний, — байдуже сплюнув Лучук.
- Давай я тобі покажу в пуці таке місце, куди ніхто й не поткнеться.
- Де ж то?
- Там, де тури.
- Турів теж упольовують. Ще й як.
- Але не там. Бо там їх без ліку. Розтопчуть — лиш торкни бодай одного.
- І твій тур там?
- Там. Тільки це далеко. Тебе не шукатимуть?
- А хто мене шукатиме?
- Ну, батько.
- А він щодня молиться: «А щоб-тебе звір розметав!» Тебе ж ніхто не шукатиме?
- Мене шукає Ситник, але я до нього не повернуся більше.

Дурне то було діло і непотрібне. Але однаково не мали куди податися, то й побралися неквапом у глибоку пуці, втішаючись волею, маючи себе за неподільних господарів зеленого шуму. Перейшов дощ, затепліло сонечко. Лучук уполював косулю, і Сивоок зготував справді

князівську печеню. Ішли далі й далі, один одному розкриваючи лісові дива: то кущ, обсипаний великими яскравими ягодами, що були сховані від стороннього ока і яріли сонцями, як тільки підіймав один чи другий листок, то дику борть, повну запашного меду, то тепле печище в синяві високих небачених квітів, то хитро вибудовану нору дикого звіра, а там пішли діброви з вепрячими ненаситними табунами, озера, забудовані бобрячими підводними палацами, і вже на якийсь там ранок їхніх блукань відкрилися просторі галявини з купами дерев і густими перелісками і на тих галявинах — брунатно-сірі рухомі гори і пагорки великих і малих турів.

Сивоок уміло провів Лучука просто туди, де заліг поранений Бутень, тиша там стояла така, що хлопцеві стало моторошно: невже старий тур загинув і вони застануть тільки обгризений вовчуками кістяк? Зовсім не ховаючись, він швидко тягнув Лучука за собою, перший проскочив крізь кущі на круглій галявині і поточився назад, мало не зойкнувши від несподіванки.

На дощенту витолоченій і стоптаній на багно галявині темною горою височів Бутень, міцно вгрузаючи коротенькими ніжками в м'яку землю. Він стояв боком до Сивоока і, мабуть, спав, бо не зауважив хлопця, і тільки це й врятувало малих заброд. Вони притьмом подалися назад у кущі, але й тут їх підстерігало лихо, бо кущі з другого боку затріщали, застугоніла земля, почулося нетерпляче сопіння, могутня вогнисто-руда туша, віючи на хлопців нетерплячою жаротою, проломлювалася просто на галявинку до Бутеня, і Сивоок насилу встиг відсмикнути вбік свого розгубленого товариша. Рудь пхався до Бутеня.

Чи він уже не вперше сунув туди, що мчав з такою певністю і нагальністю, чи вже мірялися вони знов і знов силою з старим туром тут а чи там, на широкому роздоллі серед трав і дерев! Чи сам він одкрив Бутенів сховок і тепер доборював старого, користуючись його неміччю, а чи Бутень, трохи оклигавши після поранення, заманив сюди Рудя і спробував провчити молодого нахабу?

Хоч як там було, але, мабуть, не вперше вони мірялися тут силами, коли судити з того, якою покинув цю галявинку Сивоок і в якому стані застав її тепер.

Бутень не спав. Певно, вже давно зачув наближення свого супротивника і тільки вдавав сонливість, насправді ж висталюючи кожен м'яз свого потужного тіла. Досвід підказав йому навіть, звідки треба ждати Рудя, і він наставив свої страхітливі роги точно в напрямку наближення ворога. І як тільки Рудь скочив на галявинку, Бутень, майже й не зворухнувшись з місця, відразу впіймав того на роги, не дав викрутитися, примусив іти в бійку лоб на лоб. Вийшло так, що Рудь мав тулуб трохи занесений набік, тому він вимушений був випрямитися, щоб пустити силу на силу, поки ж переступав задніми ногами, послабив натиск, з чого негайно скористався Бутень. Він попхав Рудя назад, той задріботів ногами, став відступати, відступати і, певно, ганебно б утік, якби не вперся задом у товсту вільху, що росла на краю галявинки. Вільха стримала відступ Рудя, він спробував навіть перейти до наступу, але Бутень не давав послаблення, він пхав і пхав наперед, водночас пильнуючи, щоб Рудь не вивихнувся з-під його рогів, гори м'язів на шиї й холці в Бутеня мовби ще зростали в своїй твердій кам'яності і гнітили, гнітили Рудя, не даючи йому ні часу, ні змогу випростатися. Звичайно ж, Рудь не піддавався так ото відразу. В його молодому тілі скупчилося вже чимало нагуляної сили, опріч того, була за ним перевага в першому поєдинкові, коли саме він, а не Бутень завдав удару своєму супротивникові. Тут він не міг вільно відскочити набік і знов шпортонутися рогом, затиснутий в суточках, але й зломити себе не дозволяв, випружував свою шию, затверділу на дуб, затверділу, може, навіть дужче, ніж Бутеня, хоч у старого тура й була вона вдвічі товща. Певно, сподівався ще Рудь і на те, що в його молодому тілі більше витримки, ніж у старого тура, який ще не загоїв своєї рани. Головне для нього було — стримати цей перший кам'яний натиск Бутеня, не поступитися, не зігнути шию, бо тоді велетенські роги Бутеня пронижуть його наскрізь.

А що натиск старого тура не згасав, а ще побільшувався, то Рудь, тупцяючи передніми ногами, поступово більше й більше вигинався в хребті, вже його спина випнулася догори, вже передні ноги ближче й ближче підтупцювали до задніх, вже й шия погнулася донизу, так наче Рудь хотів сховати голову між передніми ногами, тепер молодий тур увесь скручувався в величезне м'язисте кільце, яке ось-ось мало розпуститися і відкинути старого Бутеня в ту саму хвилю, коли той витратить рештки своїх сил. У Бутеня від неймовірної напруги розтріскалася на стегні кора, що нею затягло рану, і червона рота за-сльозилася по волохатій нозі, від усього його величезного тіла здіймалася важка пара, вирячені баньки лізли вже на боки, так наче ось-ось мали луснути. Але Рудеві справи були ще гірші. Він дрібно тремтів від напруги всім тілом, кожен м'яз, кожна жилка зсудомлено тіпалася в нього, ноги йому якось дивно вихлялися, а спина вже напнулася так, що мала неодмінно зламатися в самій своїй середині.

І якраз тоді, коли здавалося, що Рудь зломиться, як висхла вервечка, він останнім зусиллям вивихнувся набік і важко впав у багно. Боки йому ходили ходором, руда шерсть змокріла на хлющ, з роззявленого рота висунувся безсилий потемнілий язик.

А Бутень стояв над своїм поверженим ворогом нерухомий і байдужий. Не добивав того і не відходив від нього, так ніби хотів утішитися до кінця своєю перемогою. Насправді ж знерухомів він од безсилля, од остаточної вичерпаності. Міг ще втриматися на ногах — ото й усе.

І довго було так. Один лежав, хлипаючи здухвинами, а другий нерухомо темнів над ним, загрозливий тільки видом своїм, а насправді теж безсилий. Потім Бутень, якому не годилося виказувати свою вичерпаність, все ж таки спромігся ступнути вбік до калюжі з водою, неквапом занурив туди морду, довгопив і, грізно забутивши, почалапав крізь кущі до свого племені, яке, певно, з радістю повітає його повернення.

А Рудь ще якийсь час полежав, а потім трохи посунув голову, бо на більше не стачило сили, видовжив ще далі язика, загнув краєчок ковшиком і став хлебтати по-собачому воду з тої самої калюжі, в якій вгамував свою спрагу Бутень. Він хлебтав довго і тяжко, з великими перепочинками, бо навіть на таку просту річ був нездатен. Сивоок тихо штовхнув Лучука, показав очима: гайда.

Вже коли були далеко, Лучук сказав з жалем:

— Гарно язика солопив, так і бажалося мені підскочити та відкабетувати ножем. Ото б печеня була!

— Дурний ти, — незлобиво сказав Сивоок.

— Я старший за тебе на три літа, — образився Лучук.

— А розуму не маєш.

— Зате в тебе розум — носити квітки з пущі.

— А що, — зачеплений за живе, спалахнув Сивоок, — носив! Хочеш — ще раз понесу!

— Щоб знову попасти до ями!

— А я хитрішим буду. Перекину Величці квітку через гострокіл — і так.

— Як же ти перекинеш?

— Бо я грудку можу кинути далі за будь-кого.

— Нащо тобі грудка? Можеш свою квітку причепити мені до стріли, я й закину її за гострокіл. Я все можу.

Сивоок вдячно поглянув на свого товариша, з яким хвилю тому мало не посварився.

— А тоді підемо далі, — сказав він. — Хай Величка гадає, звідки впала па неї квітка.

— А коли її знайде Ситник? — поспитав Лучук.

— То й хай гадає, звідки впала на нього стріла.

— Однаково гаразд! І підемо далі полем!

— А потім пущею.

— А тоді полем!

— І пущею!

...Тільки й сліду від них було, що дивна стріла посеред Ситникового обійстя з почепленою до неї синьою квіткою з найглибшої пущі.

1941 РІК ОСІНЬ. КИЇВ

...Ми готові почати заново завтра й щодня ту саму веслу карусель.
П. Пікассо

Професор Адальберт Шнурре любив точність. Він пишався своєю точністю. По ньому, як колись мешканці Кенігсберга по філософу Канту, можна було перевіряти хронометри.

Він з'являвся на концтабірнім плацу рівно десять хвилин на десяту. Щоправда, назва «плац» мало пасувала до розбагненого пустиря, але, по-перше, пустир був уміло обплутаний двома рядами новенького, привезеного аж з рейнських заводів колючого дроту, а по-друге, на тій частині пустиря, яка мала спадистий нахил до безконечних київських ярів, до професорового приїзду табірна охорона завжди вишиковувала всіх ув'язнених, незважаючи на їхній вік, стать і стан, у якому вони перебували, а слід додати, що більшість з тих, хто попав за колючий дріт цього київського концтабору, перебували в тому стані, який мав неодмінно кинути їх униз, до ярів, де вже цілий місяць методично вистукували кулемети.

Гефтлінгів, тобто ув'язнених, вишиковували на плацу о дев'ятій для апель, простіше кажучи, перевірки. Німці не квапилися. Погода стояла дощова, золотої київської осені, про яку так багато вони начулися, цього року чомусь не вийшло, рано впали холоди, облітало листя, клубочилося сірими хмарами небо. Вставати вдосвіта в таку негоду не хотілося, отож і гефтлінги могли собі поспати до дев'ятої, надто ж якщо брати до уваги, що в багнюці, просто неба не дуже-то напишся, хоч і небо над тобою, і земля під тобою нібито й твої, рідні.

Апель тривав довго — півгодини, а то й годину. Перераховували по десять разів, прискіпувалися, когось били, когось виставляли в окрему шеренгу, яка мала вже сьогодні відмарширувати до ярів (а хто сам не міг марширувати, того відтранспортовували автомашинами, бо завойовники були багаті, цивілізовані, технізовані й машинізовані аж по саме

нікуди), крутили й вертіли змучених людей, всіляко відтягуючи ту жадану для всіх ув'язнених хвилю, коли гнали їх до «кухні», де пикатий кухар важким, на довжелезному держалні черпаком (щоб зручніше було бити неслухняних по голові, стоячи на своєму кухарському троні) налле нізчимної баланди кожному в те, що він має: кому в бляшанку від консервів, кому в казанок, кому в каструльку, передбачливо захоплену з дому, кому в кепку, а кому й просто в долоні, бо посуд тут цінувався вище золота, і вже коли ти не мав посудини, то й не міг мати ні за які багатства світу.

Але з того часу, як професор Адальберт Шнурре вирішив перебувати до табору рівно десять хвилин на десятку, табірній охороні доводилося квапитися і закінчувати апель за десять хвилин, ні на секунду пізніше, бо штурмбанфюрер Шнурре любив точність і за найменший відступ від неї вимагав якнайсуворішого покарання, а штурмбанфюрера Шнурре боялися всі — він виконував у Києві дуже важливе доручення, отже, мав надзвичайні повноваження.

Хоча, якщо казати правду, професор Шнурре все ж давав своїм співвітчизникам ще дві-три хвилини на звершення клопітливих апелевих справ, бо, пройшовши на середину плацу, що являла собою найвищий пагорб на цьому обгородженому дротом крайцеві київської землі, дозволяв собі трохи помилуватися мальовничим виднокраєм, якого навіть він, досвідчений мистецтвознавець, не мав з чим порівняти.

Хвилясто здіймалися лагідні київські узвишся, порозрізувані спадистими ярами, і кожен такий вигин значився дивовижною храмовою спорудою: то Андріївська чудо-церква на краю Старокиївської гори, .то, мов повстале з глибини тисячоліття візантійське видиво, Денисівський монастир, то схована у розхилку ярів коло самих ніг професора Шнурре Кирилівська церква, а далі, за Подолом і Куренівкою, за покритою низькими осінніми хмарами стародавньою Оболонню, сталеву зблискував Дніпро і вгадувалася світла Десна, що зливалася з своїм древнім отцем. Яке чудо! Професор зітхнув од розчулення, діставав хусточку, витирав обличчя, власне, хотів витерти самі очі, але не міг же він виказувати перед усіма свого розчулення, вже ліпше послатися на вологість ранкових київських туманів.

Поки штурмбанфюрер Шнурре милувався пейзажем, його денщик розставляв складаний парусиновий стільчик і, завмерши в положенні «струнко», ждав, поки начальство сяде, а перекладач, молодий прогонистий зондерфюрер, з нахабними очима, схованими за скельцями пенсне, відкашлювався, прочищаючи горлянку для затяжної мови.

Професор, а водночас і штурмбанфюрер, Шнурре сідав, кивав денщикові, дякуючи за стільчик і даючи знак, що той може стояти вільно, мило всміхався до перекладача і вимовляв щоразу те саме: «Альзо, майне дамен унд герен», що означало: «Отже, мої дами й панове!»

Потім ще він питав, на чому ми зупинилися, так ніби все це відбувалося в університетській аудиторії і перед ним веселі студенти-бурші, а не змучені, вмираючі ув'язнені. Ніхто не відповідав професорові Шнурре, та він і не сподівався на відповідь, сам гаразд пам'ятав, на чому зупинився минулого разу, і тому, виждавши для годиться, булькотливим голосом продовжував свої дивовижні табірні читання.

Перша фраза була теж завжди та сама: «Як стверджував мій сталий київський кореспондент професор Гордій Отава», далі починалися варіації.

— Як стверджував мій сталий київський кореспондент професор Гордій Отава, історичний процес розвитку мистецтва повинен уявлятися нам чимось ніби нанизаним на єдиний стрижень рівномірно еволюціонізуючої «художньої волі», якогось послідовного стилеперетворення, якоїсь етнографічної формули, яка завжди зберігає в собі елементи незникаючої традиції. Як люди

передають у спадок своїм дітям усе краще, що мають, але водночас не дозволяють дітям не бути схожими на себе, так і мистецтво в своєму невпинному розвитку завжди спирається на якісь несхитні підвалини, і в ньому завжди можна відшукати архетипи, як знаходимо ми ядро в кожній горіховій шкаралупі, якщо, звісно, горіх не зіпсований.

Звичайно, це погляди не нові, вже мій співвітчизник Вельфлін, який фактично першим створив науково послідовну історію мистецтв, своїм науковим методом, опертим на порівняння елементів і структур художніх творів, мимоволі наштовхнув на ідею невпинно еволюціонізуючого мистецтва. На професора Отаву, гадаю, як на запеклого матеріаліста, вплинув і Чарльз Дарвін з його теорією виникнення й розвитку видів. Я примітивізую, але прошу зрозуміти мене правильно: в даному випадку я не намагаюся принизити професора Отаву, а тільки дошукоюся кореня його помилкових поглядів. А що такі погляди помилкові, показує навіть не історія, в яку зараз не час заглиблюватися, а саме життя.

Мав слушність Дільтей, який висміював уявлюваний поступовий розвиток мистецтва, що, зрештою, став (цитую по пам'яті, тому можлива неточність) «витвореною в голові штучною логічною пряжею, завислою в повітрі і позбавленою ґрунту». Мистецтво розвивається стрибками, створене сьогодні може бути абсолютно несхоже на те, що творилося ще вчора. Нові суспільні формації, які приходять на зміну старим, вимагають і цілковито нового мистецтва. Перемога нового ладу ставить перед мистецтвом нові завдання. Хтось хоче заперечити? Але ж це так очевидно. Ми братимемо приклади в сучасності. В Європі встановлено новий порядок, принесений у відсталі колись країни і землі доблесними солдатами фюрера. Що ми мали тут, і що маємо тепер, і що сподіваємося мати?

Професор Шнурре заплющив очі. Вимальював майбутнє мистецтва при «новому порядку», який запанує в Європі.

— Яка тут еволюція? Яка поступовість розвитку? Геть усі пережитки, які зветься традицією! Ми повинні заявити, що від народження Ісуса Христа в світовому мистецтві панувала лише одна традиція і то — єврейсько-занепадницька. Нарешті ми зможемо очистити мистецтво, створити цілком нове, по-справжньому високе, небачене. Хтось хоче заперечити?

Звичайно, кожен з них міг би заперечити. Хоч би посилаючись на імена великих німців, відомі всьому людству. Хоч би вказавши професорові Шнурре на неймовірну плутанину в його розбалакуваннях. Хоч би, зрештою, плюнувши йому в пику вже тільки за те, що він надягнув на себе мундир штурмбанфюрера (бо ніхто не знав ще й таємної місії Шнурре в Києві).

Але ті змучені, голодні, стероризовані, віддані на понищення люди, які стояли перед професором Шнурре, мали в думках інше, зосереджувалися в ті хвили зовсім не па абстрактних теоріях, а насамперед на вирішенні оголеного в усій своній жорстокій відвертості питання: хто кого? Серцем відчували, що фашисти будуть покрані, вірилося тільки в це, жилося тільки цією надією, а жахливе буття наштовхувало на розпачливу зневіру, а в ярах не вгавала катівська стукотнява кулеметів, а великі армії десь відкочувалися й відкочувалися на схід, і вже окупована була майже вся Україна і фашисти підходили до Москви.

Окрім того, всім було відомо, що зібрали їх тут зовсім не для дискусій з фашистським професором на теми з історії мистецтва, а з твердо визначеною метою. Мета ця була: відшукати серед них, вилучити з їхнього загалу, з їхнього на перший погляд досить одноманітного, а насправді різноманітного, як кожне людське, середовища київського професора Гордія Отаву, який чомусь пильно знадобився окупантам.

За кілька днів до цього їх збирали не раз і не два, і начальник табору, зовні байдужий,

атлетично збудований офіцер, через перекладача звертався до них з такими словами: «Між вас знаходиться професор Гордій Отава. Пропоную професорові Отаві зголоситися табірному командуванню добровільно, при цьому обіцяючи йому збереження життя і цілком цивілізоване з ним поводження». Коли ж професор Отава не відгукнувся на таку пропозицію, звернення до в'язнів набуло іншої форми:

«Той, хто вкаже табірному командуванню на професора Отаву, одержуватиме поліпшене харчування і буде переведений до табору, де є теплі сухі бараки і постіль для снання».

Отже, покажи професора Отаву — і спатимеш на м'якому!

Однак аматорів м'якого й солодкого снання щось не знайшлося. Якось виходило так, що ті, хто знав професора Отаву, не мали ніякого наміру виказувати його фашистам, а якщо, може, й були в таборі люди, які могли б спробувати вимінити зайву порцію баланди на професора, то вони ні сном ні духом не відали, де тут може переховуватися справжній професор, серед цих немитих, неголених, замазурених обдертюхів. А може, й не треба так погано думати навіть про двох-трьох з усіх ув'язнених. Бо хоч люди не святі і всяк хоче жити, але справа з видачею професора Отави набирала ваги вищого принципу, це була чи не єдина для всіх кинутих за дрів нагода довести ворогові свою твердість, незламність і, коли хочете, зневагу.

Не діждавшись нічого від своїх в'язнів, комендант так само байдуже дав час для роздумів до обіду, пригрозивши, що в разі мовчанки він розстріляє кожного десятого. Однак цю його заяву зустрінuto було майже скептично, якщо можна взагалі говорити про наявність такого почуття в душах змучених і позірно зломлених людей, комендантові здалося навіть, що уловлює він то там, то там посмішки на виснажених обличчях, і він зрозумів, що вони все прекрасно знають, знають його безсилля будь-що зробити з ними, будь-чим залякати, бо хіба ж можна залякати людей, які вже вмерли, а всі вони вважали себе мертвими з тої хвилі, як захоплено їхнє велике місто, а їх самих кинуто сюди або відразу загнано в глинища ярів і розстріляно.

І хоч як намагався комендант виказати свою байдужість, але ве втримався і тихо вилаявся, згадавши святе розп'яття і ще якесь доволі абстрактне поняття, бо досить добре відав, що навіть своєї теперішньої погрози здійснити не зможе і не розстріляє ні десятого, ні сотого, ні взагалі жодного з цього табору до того часу, поки не вивудять звідси того клятого радянського професора, який так пильно знадобився штурмбанфюреру Шнурре, що прибув до. Києва з надзвичайним повноваженням на чолі таємничої есесівської команди.

І через те, що професора Отаву не було знайдено ні до обіду, ні до самого вечора, ні вночі, хоч в'язнів тримали на ногах до ранку, не даючи нікому бодай присісти, штурмбанфюрер Шнурре заявився рівно за десять хвилин після початку апелю, щоб задемонструвати свій власний метод відшукування професора Отави, якого він, на превеликий жаль, ніколи не бачив, але якого вельми добре знав.

Так почалися дивовижні лекції професора Шнурре на теми шляхів розвитку мистецтва перед ув'язненими київського концтабору восени сорок першого року.

Якби Адальберт Шнурре спробував читати свої лекції на пустельному березі розшумленого моря, то й тоді б міг сподіватися на якесь там відлуння, бо не всі б його слова тонули в розбурханій стихії: сякі-такі море б відкидало йому назад. Якби він викрикував свої просторікування просто в глухий кам'яний мур, то, згідно з законом відбиття, його крикнява поверталася б до нього, хай і понівечена та знеформлена. Якби и гукав нічному притишеному небу, то небо вернуло б його погуки землі, а та б прикотила їх до професора луною.

Але такої зневажливої глухоти, яку виказували до професорової мови ці люди, ніхто б не знайшов ні в живій, ні в неживій природі.

Вони стояли не мертво — уважне професорове око це відзначало. То якесь сколихнення час від часу перебігало по нерівній шерензі, мовби зсудомлюваній від болю, і тоді Шнурре знав, що то подіяли не його високі теорії, а нелюдське виснаження і десь у глибині хтось там мав упасти на землю, але його підтримували, водночас ховаючи від пильних очей наглядачів і самого «лектора», то хтось, вже й не ховаючись, переступав з ноги на ногу, то хтось дивився на захмарене київське небо, то повертав голову до ярів, де вже зранку починалося татакання кулеметів. Але все це безмовно, ніхто не виказав видимої неухважності, якось виходило навіть так, що всі пильно дивилися на професора Шнурре, не спускали з нього погляду, навіть одвертаючись на мить туди чи сюди, отож у нього не було ніяких підстав скаржитися на невдячність аудиторії, його лекції не переривалися жодним інцидентом, спокійним голосом, не підвищуючи тону, він відчитував черговий шматок, підводився, дякував за увагу, денщик складав його стільчика, перекладач знімав пенює й протирав скельця, і вся трійця, очолювана штурмбанфюрером, йшла собі, щоб назавтра прибути знову.

Професор Гордій Отава теж стояв у шерензі приречених і теж мав слухати безглузді лекції професора Шнурре. Та чи й чув він їх?

Він, як і всі, теж дивився на одутле обличчя професора-штурмбанфюрера, але бачив не білу невиразну пляму, посеред якої ворушилися самовдоволені губи, — він бачив Київ. Київ обставав його з усіх боків, він був у його коротких, уривчастих, страшних снах під холодними дощами, він був спершу великим, теплим, живим, всемогутнім і нерушимим, як стіна Оранти в Софійському соборі, здавалося Гордієві Отаві, що Київ ще простягає до них свої руки і ще підтримує їх бодай на духу, підтримує навіть тоді, коли вони вже падають, коли вже несила підвести змучене тіло і тільки очі вперто летять догори і шукають і питають, і не вірять: «Як же це? Чому?»

Але дні сунулися в невпинній сірості, хмари залягали весь Київ, залягали і налягали на нього щодалі дужче і більше, і в серце професора Отави стала продзюркувати тоненькими цівочками зневіра. Хтось тут був уже мертвий: або ж він сам, Гордій Отава, або й цілий Київ, бо ні один, ні другий не приходили на поміч один одному, кожен змагався в самоті, може, змагався з самотою, а може, й з умиранням?

І коли щоранку Адальберт Шнурре милувався завойованим великим праслов'янським містом і розчулено зітхав у неубут-ньому захваті перед мальовничістю київських пагорбів і київських соборів, для Гордія Отави і його товаришів то були найтяжчі хвилини.

Бо тоді Київ здавався їм великим, безмежним цвинтарем, а храми, собори, монастирі на його задощених пагорбах стояли, мов каплиці смутку, і хрести на них — наче кістляві символи вмирання.

Професор Шнурре міг бачити тільки те, що лежало перед очима, йому й того було задосить для вдовolenня пихи переможця і переможця не простого, а з витонченим, високорозвиненим художнім смаком.

А Гордій Отава бачив увесь Київ так, неначе піднімала його дивна сила над містом, але все поймалося для нього сірою імлюю, всі київські гори схожі були чомусь на Байкову гору, в чіткій розкресленості центральних кварталів і в милій плутанині маленьких вуличок і провулків знову було щось від цвинтарного змішання порядку з безладдям, він мимоволі біг думкою до тої алеї Байкового кладовища, де під чорною камінною плитою спочивав його батько — Всеволод

Отава, а ще давніше на тому-самому кладовищі зліг його дід Юрій, існувала неписана традиція в родині Отавів — називати синів тільки слов'янськими іменами, це йшло від їхнього патріотизму. Але чи вже така це ознака патріотизму — неодмінно вмирати в тому самому місті й бути похованому на тому самому кладовищі?

В свої сорок шість років професор Отава був далекий від думок про смерть. Тепер отут, у вбиваному й топтаному Києві міг бути відвертим. Не хотів померати перш за все тому, що мав малого сина і просто не міг собі уявити, що б робив його Борис без батька. По-друге (а може, саме це й було по-перше?), не хотів померати просто задля самого себе. Бо хотів жити! Перш за все жити, а вже потім решта: його робота, його теорії, його мрії. Коли— його невідь-чому схопили й кинули за дріт, він спершу вважав, що це помилка. Але потім зрозумів, що всі, хто з ним був, думають так само, і повинен був, як чоловік мислячий, зізнатися перед самим собою, що помилки немає жодної, — є жорстока закономірність війни. То вже інша мова, що сама війна — найжахливіша помилка людства, але не тут і не тепер доводити комусь цю істину.

І, ставши жертвою стихійності, професор Отава на довгий час сам піддався невизначеності, він плавав у якійсь порожнечі, з якої не бачив виходу, з цілковитою байдужістю зустрів намагання німців вивудити його з табору для якихось своїх цілей, і хоч це обіцяло, може, життя, хто міг таким чином уціліти (ймовірно, тільки ймовірно!) — не відгукнувся і навіть прирік собі в думці, що коли його хтось видасть, то він не відкриється фашистам, навіть будучи розп'ятий на хресті.

Може, саме тому перших два чи три дні Гордій Отава абсолютно не чув, не розрізняв жодного слова з «лекцій» Адальбер-та Шнурре. Він стояв десь збоку, дивився поза професором Шнурре, дивився на свій Київ, і з його уст випліталось щось — чи то біль, чи то посмішка від дорогого спогаду, а чи глумливість, адресована отому чоловікові в есесівському мундирі, чоловікові, який перед війною, ще зовсім недавно, називав себе професором і з незбагненим запалом ув'язувався на сторінках наукових журналів у гострі суперечки з питань мистецтва.

Тепер його власна наукова суперечка, яку вів перед війною з професором Шнурре, видавалася Гордієві Отаві цілком чужою, непотрібною, вона стояла десь збоку мертвим докором, суперечка стала мовби живою істотою, вона прибирала то вигляд сумної заплаканої жінки з безпорадністю в піднесених руках, то ставала дивною двоголовою істотою, мов прадавня Горгона, і ті дві голови намагалися загризти одна одну, а поряд із цією зматеріалізованою суперечкою вставали з одного боку чемні й взаємно ввічливі професори Отава і Шнурре, в середньовічних мантиях, обшитих горностаєм, неначе у володарів, а з другого боку теж Шнурре і Отава, але вже в нинішньому стані, вже як запеклі смертельні вороги, один там, на підвищенні, охоронюваний силою і зброєю, а другий внизу, кинутий аж до найбільших глибин, де життя межує зі смертю, полишений на власні сили, на самого себе.

А колись же було все так розмірене конкретно, так спокійно й неквапно, їхні статті навперемін з'являлися в журналі, що виходив один раз на квартал, тобто всього лиш чотири рази на рік. Журнал, як більшість суто академічних німецьких видань, розрахованих на всеєвропейську аудиторію, мав назву з неодмінним «фюр»: «Цейтшріфт фюр...»

От тобі й фюр, от тобі й цур, от тобі й пек!

Хто б міг передбачити, що справа обернеться таким дивним робом? Професорові Отаві навіть докоряли за те, що його наукові інтереси скупчені на занадто відлеглих у часі проблемах. Кому це може бути цікаво — початки християнського мистецтва?

Власне, Отава й не став би встрявати в суперечку з невідомим марбурзьким професором

Шнурре. Але цей Адальберт Шнурре виступив у німецькому журналі з великою статтею, де викладав «свою теорію» про характер малярства первісних християн у римських катакомбах.

Теорія була досить немудра. Шнурре намагався довести первісно близький зв'язок мистецтва катакомб з язичеським малярством епохи імператорів. Камери в катакомбах, мовляв, прикрашалися так само, як і взагалі тоді прикрашалися живописом різні приміщення (для прикладу, в Помпеях, де це можна простежити найвиразніше: стіни розділялися лініями і обрамленням на різні поля, а вже ці останні пожвавлювалися міфологічними фігурками. З цими чисто язичеськими декоративними схемами перепліталися християнські мотиви, численні символи і натяки, молільники «оранти» й інші постаті, а також маленькі біблійські сценки по вибору, вплив на яких виявила літургія мертвих.

Погляди ці були помилкові, до того ж належали вони зовсім не професорові Шнурре, а німецькому вченому Вільперту, який ще 1903 року видав у Фрейбурзі прекрасні кольорові таблиці «Малярство катакомб Риму» і тоді ж таки висловив свої міркування про це малярство, які тепер повторював професор Шнурре, повторював у всій помилковості, однак забувши згадати про справжнього автора.

Свого листа до редакції журналу професор Отава так і розпочав: «Ще Вільперт...»

І якраз ця перша фраза в публікації загубилася. Редакція видрукувала присутні заперечення київського професора, а щоб хоч якось усправедливити свій вчинок щодо першої фрази, в кінці було додано примітку, що, певно, київський колега в своїх дослідженнях користувався не досить виразними матеріалами і не мав під рукою прекрасних таблиць Вільперта, а тому, мовляв, професор Адальберт Шнурре ласкаво згодився офірувати своєму опоненту примірник фрейбурзької публікації, за що редакція складає йому найглибшу подяку.

Справді, на київську адресу Отави прийшла бандероль, у якій він знайшов таблиці Вільперта і надзвичайно ввічлигий листа від професора Шнурре, який пробачався за нетактовність журналу і просив прийняти цей щирий дарунок від нього як запоруку їхньої творчої дружби, е цетера, е цетера, е цетера.

Довелося подякувати Адальберту Шнурре, хоча, звичайно, професор Отава зазначив, що таблиці Вільперта він у своєму розпорядженні мав і перед тим, окрім того, в Москві є пречудові акварелі Реймана, які дають набагато краще уявлення про характер катакомбного малярства, аніж Вільпертова публікація. І, може, саме завдяки тим акварелям він прийшов до висновку про різку відмінність між характером мистецтва катакомб і помпейським стінописом.

Так відбувалося роздвоєння суперечки, її розщеплення на частину видиму, публіковану й далі в кварталнику, і невидиму, що замкнулася в листуванні.

В журналі професор Шнурре знов і знов доводив тезу про невинність розвитку мистецтва, відкидав категорично поняття «нове мистецтво» на тій підставі, що кожне так зване «нове мистецтво» гніздиться в старому, виходить з нього більшістю своїх елементів, народжується в старому, як дитина в материнському лоні. Так з грецького вийшло мистецтво Риму, а вже останнє породило мистецтво християнське. З іншого боку маємо досить цікаву відповідність між розквітом мистецтва і розквітом держави. І якщо розквіт одного ладу автоматично перекреслює всі досягнення попереднього, що ми мали з греками, римлянами, а потім з християнськими імператорами, то мистецтво, яке гармонійно віддзеркалює велич влади, підкоряється існуючій владі, виходить своїми джерелами з мистецтва влади, відкиненої, знищеної. Це вічний парадокс мистецтв, і вчені повинні примиритися з ним.

Професор Отава і в гадці не мав поділяти сумирність свого марбузького колеги. Та й чому? Хіба розквіт грецького мистецтва не припадає на початок політичного занепаду колись всемогутньої Греції? Хіба Платон, який прагнув вибудувати теорію ідеальної держави, не оголосив художників «понадкомплектними громадянами» і не домагався остракізму за межі Афінів усіх справді талановитих художників? Де ж тут гармонія між владою і мистецтвом, де відповідність їхнього розвитку? Якщо взяти греків і римлян, то позірно в їхньому мистецтві мовби справді простежується невпинність розвитку. Але це тільки в окремих елементах. Коли ж розглянемо ціле, то неважко помітити абсолютну несхожість, навіть кричущі протиріччя. Якщо в греків — цілковитий розрив між владою і мистецтвом, то мистецтво імператорського Риму майже цілком породжене владою. Воно черпало всю свою наснагу, пику і велич у владі. Рим панував над світом, він прагнув протиставити грецькому естетично-науковому сприйняттю життя інше, яке базувалося на владі, державному авторитеті і правовому порядку. Тому з'являються такі споруди, як терми Тіта, прибудови Доміціана до імператорського палацу на Палатині, дім Флавіїв — велетенські зали, цілі комплекси небачених склепінчастих приміщень. Мистецтво мовби відчувало надмір прихованих сил, які хоч і панують, але вже ведуть до загибелі. Звідси якась бароккова несамовитість матеріальної гри сил аж до руйнування стародавніх моментів рівноваги. Рвуться всі гармонійні зв'язки, пропорції виростають до гігантських розмірів. Взяти хоча б арки Трояна в Анконі й Тімгаді, споруджені Андріаном міські ворота в Адалії. Діоклетіанів палац у Спліті, будівлі в Гераті, Пальмірі, храм у Баальбеку з його небачено гігантськими колонами і скульптурними рядами, де скульптури розташовано в два поверхи. Порушується взаємодія між архітектурними формами і навколишнім простором, і як цілковите торжество цього розриву, трактованого з майже примітивною обмеженістю, вигадується триумфальна колона, яка вже нічого не підтримує, не має відношення до будь-якої споруди і навіть не пронизує простір, як то мали ми на прикладі єгипетських обелісків, а покликана слугувати ідеї про-пагаторській, дифірамбічній.

І в той час, як нагорі тонує у розкошах і в надмірностях імператорський Рим, внизу, в сухих кам'янистих підземеллях, народжувалося щось нове, всемогутнє, як оті постаті орант з молитовно піднесеними руками. Бійтеся піднесених у молитві рук! Рука піднесена — рука занесена. Рано чи пізно така рука падає вниз. А падаюча десниця якщо й не караюча, то неодмінно шкулька, погрозлива.

Народжується мистецтво цілковито нове, не схоже на будь-яке з дотихчас існуючих. Супроти важезних ідолів, гармонійних героїв і самовдоволених, буйних у своїй плотській силі богів тут виступає безплотна духовність, легка окриленість духу. Плоскі, позбавлені щонайменших натяків рельєфності постаті виформовуються, виникають із стін, мов тіні або привиди, мов згущені молитви. Мета живопису — не давати розкошування очам, а закликати до молитви і піднімати душі в очікуванні переднакресленого людству вибавлення з гріхів і страждань. Тому надзвичайно обмежена кількість типів, майже відсутні рухомі, живі композиції, постаті з'являються перед нами в непорушній фронтальності, панування шаблонів у зображеннях постатей, якась мовби аббревіатура, мистецький умовний код. Що це? Збіднення існуючого мистецтва? Нездарність катакомбних художників? Але нездари завжди намагаються наслідувати вже існуюче. Отже, вони мали б копіювати античні взірці. А ці — ні. Були цілковито оригінальні. Не схожі ні на кого. Було нове мистецтво. Ні примітивне, ні старосхідне, ні народнообрядове. Нове, революціонізує, як кожне справжнє мистецтво. Найцікавіше ж: не підтримуване ніким, найперше владою, бо влади первісні християни не мали жодної, були переслідувані, імператори для її забави в цирках веліли кидати їх на роздертя диким звірам, Діоклетіан скомандував цілому війську випустити стріли в прив'язаного до стовпа юного Себастьяна тільки за те, що той наважився сказати серед воїнів слово на захист нової віри. І Але ж після Костянтина християнське мистецтво виказує свої незаперечні зв'язки з античністю, заперечував Отаві професор Шнурре. Святі, як і в античному світі, спускаються на землю.

Вседержитель-пантократор возсідає на троні, судить, видає закони подібно до Зевса, а також до царя земного. Біблійські сюжети знаходять своє відбиття в багатофігурних композиціях, які вельми нагадують зображення подвигів античних героїв.

Очевидно, це можна з'ясувати фактом завоювання влади християнською церквою, висловлював припущення Отава. А нова влада завжди намагається запозичити у старої все перевірене, стале, несхитне. Іноді вона цим і вдовольняється, іноді намагається виробити свої власні цінності. Те саме маємо й з християнством. Якщо в четвертому столітті справді відчувалася досить виразно реакція класичного мистецтва, то вже в п'ятому столітті настає злам, часткове повернення до епохи первісних символів і чистої духовності. В мозаїках Равенни і мініатюрах кодекса Россано замикається коло переоцінки мистецтва, яке почалося в катакомбному малярстві.

Дискусія тривала, а водночас продовжувалося листування між Марбургом і Києвом, професор Шнурре питав, чи доводилося професорові Отаві бувати в Равенні і милуватися чудом Сан-Вітале і Аполлінарія Нового; Отава, з прикрістю визнаючи, що до Равенни добратися йому ще не пощастило, питав, чи має уявлення його колега про нечувані багатства київських соборів і церков, про мозаїки й фрески Софії, Успенського собору, Михайлівського монастиря. Ясна річ, професор Адальберт Шнурре не мав жодного уявлення про те, що ховається в золотому мороку київських соборів, бо всі публікації, які досі були, — це жалюгіддя, просто ніщо, і коли колега Отава буде такий ласкавий... Колега Отава був такий ласкавий...

А тепер нема нічого. Нема Києва, а тільки накрите безнадійно сірим хмаровинням величезне цвинтарище. І не Гордій Отава стоїть у понівеченій шерензі, а сама його еманация, невиразна імлістість, і Шнурре також не було, а було пусте місце на узвишші перед ним, і з того пустого місця долинали безглузді слова, в яких годі було добрати сенсу.

Це могло тривати, аж поки професорові Шнурре набридне просторікувати, і він, нічого не осягнувши своїми рефератами, просто махнув би рукою, подаючи знак на знищення цих невдячних слухачів, які так і не спромоглися виокремити з свого середовища його укоханого колегу професора Отаву.

Але десь на третій, а може, на п'ятий день після початку лекцій професора Шнурре Гордій Отава раптом уперше пильно придивився до тих людей, які збираються по другий бік дроту, і, не вірячи власним очам, спостеріг серед старих і молодих жінок, серед дітей і сивих дідів високого худого хлопця в сірому пальтечку і насуненій на самі брови кепці. Нічого нового в тому факті, що до табору приходять з волі люди, для Гордія Отави не було. Йшли з першого дня, йшли попри загрозу бути схопленими і кинутими за дрів, йшли в надії побачити когось рідного або знайомого, знайти дорогі очі, глянути в них, йшли з вузликами й пакуночками, самі голодні, намагалися прокинути крізь дроти бодай варену картоплину або краєць хліба, такого тепер несподівано рідкісного в Києві і на Україні. За дротами стояли люди щодня, стояли з самого ранку й допізна, їх не лякали погрози варті, їх не могли відігнати постріли, їм доконечно треба було знайти, і ніхто не мав сили перешкодити їм у їхній великій, найчастіше безнадійній справі.

І вже хто мав знайти, той знаходив, а незнайдені дивилися на тих, хто вже не міг знайти, і між ними встановилося днзне співіснування, якась паралельна екзистенція, і ті й ті були невольні, хоч одні були кинені за колючий дрів, а другі прийшли до нього добровільно і стояли там без примусу, неначе своєрідне віддзеркалення ув'язнених.

Але ж той хлопець у кепці і в сірім пальтечку — то був син Гордія Отави, Борис, Борисик, Боря!

І як тільки професор Отава побачив по той бік колючого дроту свого сина, як тільки пересвідчився, що то справді він, як тільки помітив, що Борис некліпно вдивляється в свого батька, вдивляється уважно й докірливо, так ніби питає, чому все так сталося, чому він не міг вивезти його з Києва, чому сам опинився тут, а найголовніше — чому мовчки терпить оте варзякання есесівського офіцера, який перебріхує всі думки професора Отави, привласнює його погляди.

І тоді професор Отава рішуче ступнув наперед із звивистої немертвої шеренги і, звертаючись до своїх товаришів тут і там, за дротом, а найперше адресуючись до сина Бориса, голосно вигукнув:

— Брехня! Він усе бреше!

А вже потім, певно віддавшись узвичайненій для наукових дискусій стриманості, вже спокійніше повторив:

— Все, що він тут казав, — і кивнув у бік професора Шнурре, — неправда.

Так сталося самовикриття професора Гордія Отави.

РІК 1004 ВЕСНА. КИЇВ

И лриндохом же в Греки, и ведоша ны, идеже служат Богу своему, и не свеми, на небе ли есмы были, ли на земли: несть бо на земли такого вида, ли красоты такая, и недоумеем бо сказати... Мы у бо не можем забыти красоты тоя...
Літопис Нестора

Коло пристані на Почайні товкся гулящий київський люд, під пильним наглядом господарів вивантажувалися купецькі лодьї, лінки погукували маленькі радимичі, що поприганяли на продаж силу-силенну саморобних човнів, вище, попід гору, курілися кузні, у великих закіптюжених казанах плавили олово і свинець для покрівель, по узвозу до города тягли довгі колоди і камінні брили, повсюду вешталася дітлашня, поважно проходили жони, зодягнені за київською модою так, щоб усе було закрите й приховане, навіть обличчя біліло самою лиш смужкою, де очі, іноді проїздив верхівець з княжої дружини, зблискував зброєю, погрозливо наставляв наперед бороду, відрощену на грецький взірець. Перевізник відразу запримітив, що хлопці вперше попадають до Києва, бо занадто цікаво зирять туди й сюди, та й, oprіч того, мають досить дивацький вигляд — з ніг до голови загорнуті в звірині шкури, самі теж наїжачені, мов дики з пущі, в одного через плече лук і два пуки чорних коротеньких стріл, у другого — важезна гудзувата палиця, а на шиї на міцному мотузкові висить ведмежий зуб, штучно вправлений у золото. Прискаливши око, перевізник загарував з прибульців таке, що й самому стало страшно, але вони, мабуть, не знали київських порядків, бо той, з ведмежим зубом на шиї, мовчки сягнув рукою до шкіряного міха, метнув звідти просто під ноги перевізникові дорогу шкурку, і обидва, не озираючись, гайнули вгору до города.

Ноги їм наосліп ішли врозкид по піщаній роз'їждженій дорозі, а голови в обох були задрані догори і очі втуплені в те диво, що висіло в небі, мов барвиста хмара. На самому наверхші круглої гори, сріблястої від піску знизу і ласкаво-зеленої по бічних спадах, неприступно кострубатилися дубові кліті, завалені темною землею, а за валом біліли чистим струганим деревом просторі будівлі, ледь вигулькуючи з-за прикриття, зате інші будівлі, викладені з сірого, як соколине крило, і з рожевого, мов усміх, каменю, врзалися в саме небо, і теж, як уся гора, круглилися чудними покрівлями, над якими Сивоок відразу постеріг хрести і вхопив свого

товариша за руку.

— Поглянь.

— Ге, — сказав Лучук, мовби він уже вдесьте йде до Києва, — ще й не те побачимо...

Обидва стали й довго дивилися на рожеву кам'яну громаду, що висіла між небом і круглою горою. Сонце викотилося з-за хмаринки, за яку перед тим було заховалося, вдарило сліпучо в рожевий летючий камінь, розблисло гарячим приском з його круглих верхів, де перед тим хижо чорніли костисті хрести. Хрести горіли червінню, вони мовби кружляли в голубому небі, пливли в повільному золотому ігрищі, вони жили окремо від дивного города, від сріблясто-зеленої гори, від Дніпра, від усіх тих, хто метушився коло пристаней, хто брѳохався в теплій воді, хто брався вгору по узвозу або спускався по ньому вниз.

— Стільки золота, — прошепотів Лучук.

Сивоок на мить перевів погляд на сонце і, засліплений, знов глянув на хрести, але тепер вони, як і перед тим, показалися йому чорними аж до здригання.

Повз них прокотився візок з товарами якогось із гостей, погонич щосили вйокав на коней, бо поклажа була важка, аж тріщало. Потім пройшов чоловік, захований під великою в'язкою хмизу, видно було самі його ноги, для рівноваги розставлявані широко й твердо, чоловік ішов неквапом, в'язка погуцувала в такт його ході, так наче той захований хмизонос припрошував хлопців: «Ану ж бо ходімо, чого стали?»

І вони пішли слідом. Узвіз вище ставав крутіший, тому був вимощений тут дерев'яними кругляками, купецький віз попереду важко загуркотів на дерев'яному помості, натужилися, певно чи не з останніх сил, купець і його служка, підставляли плечі під ручиці, відчайдушне погукували, звертали благально почервонілі лиця назад, до хлопців, до хмизоноса, до будь-кого, аби лиш помогли випхатися по крутизні, але хлопці ще не знали тутешніх звичаїв і не наважувалися бігти на поміч, а хмизонос ішов собі так само повільно, так само широко розставляв для рівноваги ноги, потрюхикував в'язкою і, сам невидимий, звертався чи то до купця, чи до хлопців, чи просто голосно виповідав свою думку: «А не накладай стільки, не будь жадноюю! Хочеш всі товари упхати в одного воза, щоб менше дати мита за проїзд до нашого Києва, а там дертимеш з люду три шкури? Отож і лопайся тут, на узвозі! Знатимеш, як добиратися до Києва! Знатимеш!»

Город нависав над ними потужним валом, підпертим дубовими городнями, білі дерев'яні будівлі ледь визирали звідти, зате кам'яниці з хрестами і без хрестів ще неначе поближчали, ще дужче врзалися в небо, а збоку виднілися ще химерні дерев'яні церкви, теж з хрестами над круглими покрівлями. Сивоок уже й не радий був, що послухався Лучука. Нащо їм Київ? Жили собі в добрих людей-подніпрян, помагали їм перетягати купецькі лодьї через пороги, стояли сторожу, ходили на лови в бори, пильнуючи, щоб не постріти князівських ловчих. Там панував ще прадідівський добрий звичай давати прихисток кожному, хто прибукався; збиралася на Дніпрі сила всякого люду, сміливі й чесні, головне ж — вільні самі, вмiли поважати чужу волю, кожен молився своїм богам. І там були піски і були дебрі, не було, правда, такого великого й дивного города, але й хрестів отих не було, що міняться то золотом, то чорнотою такою, що аж серце холоне. А він ніколи не забуде діда Родима, який загинув під хрестом.

— Поцілив би в хреста хоч одного? — спитав Сивоок Лучука, навмисне бадьорячись.

— А не дострелю ж, — недбало відповів той.:

Купецький віз уже проїздив перші ворота. Збиті з необхватних колод, невідь-якою силою відчинювані й зачинювані, вони важко висіли в прорубі валу, мовби чатуючи на тих, хто пройде крізь них, щоб відразу з оглушливим рипінням зачинитися й навіки відтяти шлях до волі, як то було колись з Сивооком у Ситника.

Але ворота спокійно собі висіли, не зачинаючись, віз прокотився всередину, вже й хмизонос загойдався поміж високими дубовими клітями, і аж тоді хлопці вздріли, що по той бік воріт стоїть сторожа. Два бородаті здоровані, в товстих мисюрках на головешках, обвішані товстими дошками, які мали захищати їм спину й груди, стояли, спираючись на довгі списи, і, здавалося хлопцям, дивилися саме на них, байдуже пропускаючи повз себе і купецький віз, і чоловіка з хмизом. Враження було таке невідступне, що Лучук аж лука свого посунув далі за спину, щоб не впадав у око, а Сивоок перекинув свою важку палицю з правої руки в ліву, але вчасно збагнув, що це нічого не змінює в його становищі, бо лівий дружинник дивився на нього так само пильно, як і правий, а на випадок чого правою рукою махнути буде підкористіше, тому знов узяв палицю в праву руку.

Хмизонос посунув уже поза сторожею, а хлопці перебирали ногами ні живі ні мертві, давно вже вони не відчували себе такими ще зовсім малими, як отут, перед похмурими бороданями, давно вже не попадали у власноручно розставлені сіті, як оце-тепер. Ішли, й кожен подумки молився своєму богові, хоч, і не був певен, що його маленький добрий лісовий або водяний бог може змагатися з хижим і твердим богом, який попростромлював усе небо над Києвом хрещатими знаками своєї сили.

Однак запхані між дерев'яні дошки приворітні, сторожі дивилися й далі собі вниз за ворота, хоч хлопці вже минали їх, здається, вони й не помітили двох закушканих у шкури. прибульців.

А хлопців од переляку кинуло в новий подив. Бо за валом города, виходить, і не було, до самого города вони мали ще перейти дерев'яний міст, теж пильнований сторожею, а тут, на дитинці, стояло кілька міцних великих хиж, між якими блукали такі само бородані, як оті коло воріт, сиділи на сонечку, грали між собою, стріляли з лука, вимахували мечами, розрубуючи уявлюваних супротивників.

Сивоок і Лучук мерщій подалися слідом за хмизоносом, який теж, видно, не мав наміру затримуватися тут, серед озброєних, знічевлених лежнів, яким нічого не варто було проткнути чоловіка списом або врубати мечем, тільки щоб хоч трохи розважитися.

До самого Києва вели ще одні ворота, обкуті залізом, чорні, мов кажанячі крила, якісь нависаючі, так що, мабуть, зачиналися вони самі собою, як тільки відчіпляли ланцюги, що тримали їх, а за воротами через глибочезне кругостінне урвища пролягав дерев'яний міст. Купецький повіз уже вигуркував колесами на тому кінці моста, там якісь спритнярі метали з нього раз і два на мито. А на цьому, просто під чорними крилами воріт, стояло ще двоє сторожів, але вже не таких, як оті, коло дерев'яних воріт, а закуті в залізо, в міцних кольчугах, у гострих шишаках, з булатними бутурликами, що закривали руку від кисті аж по лікоть, а зброю мали таку: в одного — широкий двосічний меч, схожий на той, що його колись мав дід Родим, тільки коротший і, мабуть легший, а в другого — гострий шестопер, замашний і вицяцькуваний по держалну.

Ці стояли не сонні, а знудьговані, не помічали нікого, не дивилися ні на кого,— але, коли хлопцям уже видавалося, що вони непоміченими прошмигнули повз поцяцькованих залізом дурнів, той, що з шестопером, тупнув ногою, аж задуднів міст, і гримнув:

— Пощо не хреститесь?

Хлопці стали мов вриті. Бігти наперед і так би нічого не дало, бо хіба ж знайдеш рятунок в такому великому місті, яке піднялося над дебрями і пущами, повертатися назад теж не виходило, бо там було ще гірше; повне дворище озброєних лежнів.

— Хто такі? — суворо спитав той, що з мечем.

— Ми суть... — Лучук хотів вихопитися першим з відповіддю, але не знав, що казати, затикався, замикався, його виручив Сивоок.

— З гостем прибули, — сказав він спокійно, — проїхав він на торг.

— Ач, сопляки, вже з гостем, — незлобиво промовив той, що з шестопером. — Ваш гість хіба поганин, що не хреститесь?

— Не вміємо, — похмуро сказав Сивоок, — маємо своїх богів.

— Покажу тобі, — підступив дружинник до нього і захопив за праву руку, щоб занести її для сотворіння хресного знамення.

Але руку Сивооку тягнула донизу тяжка дубова палиця, так що дружинник насилу міг її підсмикнути догори.

Забувши й про хрестіння, він ухопився тепер за палицю, спробував висмикнути її з руки Сивоока і аж кркнув.

— Чудної сили отрок, — сказав і відштовхнув Сивоока, — іди собі, поганче!

Лучук огинці прослизнув поза Сивооком, зашепотів до нього, гамуючи нервовий сміх:

— Знав би той нестелепа, як стріляю. Поцілів би йому крізь вічко його кольчуги в пупа! Ги-ги!

— Мовч! — суворо сказав Сивоок, бо вже вступали вони в Київ.

Коли ж казати правду, то не вони вступали в Київ, а Київ наступав на них, спадав з своїх пагорбів, приголомшував, знетямлював. Диво брало, як могло вміститися на такому скупому клапті землі стільки будівель, стільки люду, стільки руху, гуку, клекотняви. Хтось кудись ішов, квапився, а хто й просто собі стояв, видивляючись на божий світ, рипіли вози, іржали коні на торжищі, дзвінко спліскувалася в глибокі колодязі вода з переповнених відер, пахло стружкою і димом, цюкали сокири, мудрували над каменем зиждителі, роїлося повсюди од люду торгючого, будівничого, гулящого, роботящого — ось чим обсідав Київ своїх прибульців.

Сивоок просунувся наперед, мов сновида, не відчував вимощеної дерев'яними кругляками вулиці під ногами, не бачив ні просторих дворів з білими дерев'яними будівлями, ні великих і маленьких дерев'яних церков, що штрикали ламаними пальцями своїх хрестів у неозори весняного неба, ні княжого кам'яного терема, що стояв над самим краєм Київської гори, мовби хотів виловити своїми штудерними віконечками всі вітри з Десни й Дніпра, — хлопцеві перед очима, застилаючи весь світ, стояло тільки одне: кам'яне громаддя, рожево-сіре, розлоге й струнке водночас, неохопне у своїй великості, так ніби зібрало воно в себе весь камінь Руської землі, а водночас легколетюче, мов засвічена сонцем хмара. Гостре колись каміння зляглося тут заглажено, подекуди зненацька розступалося, творячи химерні віконця-прозори, а то вигиналося потужними луками, схожими на вічно застигли хвилі, підняті над землею дивними силами. І над цим злагідненим, летючим, мов спів, каменем кругло вивищувалися чотири менші і п'ята найбільша і найвища чарівні шапки-покрівлі, а на кожній з них плавав у золотому озері

неба схожий на квітку хрест, і всі п'ять хрестів запліталися в рухоме коло саява, і не було в них ні кострубатості, ні чорноти, ні ляку.

Так, дивлячись у раптовій своїй засліпленості, Сивоок наштовхнувся на якогось чоловіка і став, з ніяковим посміхом проводячи по очах долонею.

— Біснுவатий єси? — закричав чоловік, і лише тоді Сивоок повернувся на тверду землю і побачив коло себе білявого бородатого чоловіка в розстебнутому на грудях корзні й розхристаній, так що видно було спітнілі, порослі світлим волоссям груди, сорочці, в звідкись знайомих обдирканих портах і стоптаних личаках, теж чомусь ніби знайомих. Тоді глянув ще і побачив в'язку хмизу, що лежала коло ніг у чоловіка. Хмизонос. Став перепочити.

— Хотіли на вас хреста покласти? — жваво підсмикуючи бородою догори, спитав чоловік.

— А ти що, бачив? — поцікавився Лучук.

— Чому б мав не бачити?

— Як же?

— А ось так. — Чоловік швидко зігнувся, прибравши знов положення, як з хмизом на спині, і глянув на хлопця знизу, крізь кроковку ніг. Лице йому налилося кров'ю, очі скаламутніли.

— Головами по небу ходите, — закричав, не змінюючи положення, чоловік, а на ногах у вас земля!

— Нащо таке витворяєш? — засміявся Лучук.

— А люблю мені так, — чоловік розігнувся, знов підсмикнув бородою. — Багато люду пливе до Києва, всі його бачать однаково, а ніхто, як я!

Сивоок, здавалося, зовсім байдуже сприйняв хмизоносові витребеньки. Був заклопотаний іншим.

— Що то? — спитав глухо, вказуючи самими очима на величезну кам'яну споруду, що вразила його безмірно.

— То? — хмизонос навіть не глянув туди. — Церква Богородиці.

— А що то — богородиця? — втрутився Лучук.

— Та, що народила бога. Звалася дівка Марія. Та вона не вища за бога, бог-бо найвищий і всемогутній, йому поклоняємося. А богородиця — тільки церкви. І в Корсуні, де наш князь Володимир хрестився, церква Богородиці, і в самому Царграді, і скрізь — найбільші. А ставили їх гречини, наш люд тягав камінь з землі древлянської, а майстри грецькі зиждили і зсередини прикрасили іконами, хрестами, сосудами, що їх узав князь Володимир з Корсуня, а ще — красою невимовною.

— Та ти все тут знаєш! — вигукнув Лучук. — А нащо хмиз тягнеш до города? Хіба тут деревини мало?

— Дурень єси, — незлобно засміявся хмизонос, — не бачив, що несучи. А несучи дідові Кіптілому хворостища вибрані, з сорока кущів по сорок прутів, є прут зелений, а є й сірий, а той чорний, а той червоний, і білий, і жовтий є, і є такий, як змія, а є в лусці, наче риба, і деревина в одному

крихка, а в другому масляна, а в третьому камінна, а в четвертому... І дим неоднаковий од кожного, і пах теж неоднаковий... А дід Кіптілій робить копченину для самого князя і для бояр та воєвод і мені, грішному, як принесу йому хворостища, піднесе копченини, а я собі піду на торг та візьму пива та меду.

— Чому ж сам не коптиш м'яса, коли знаєш усі хитрощі? — допитувався Лучук, у якого враз заблищали очі, він уже уявив собі вмиль спілку з хмизоносом, брався вже постачати йому дичину, а той аби тільки викопчував її на своїх сорока димах...

— А ще треба сорок трав сухих, а в них стебло неоднакове і квітка, а в одних смола світла й пахуча, а в других темна, а в третіх самий божий дух, — хизувався він своїм знанням перед дикуватими забродами, — і пахне тоді копченина так, що чутно й за п'ять покинень стріли.

— Питаємо ж, чого сам не коптиш? — встряв у їхню розмову й Сивоок, не відриваючи тим часом погляду від церкви Богородиці.

— А лінки, — блаженно зітхнув хмизонос. — То я собі тихенько назбирав хворостища та приніс його до города, а по дорозі надивився, як люди ходять головами по небу, а ногами грузнуть у важкій землі, та тоді віддам дідові Кіптілому хворостище та маю шмат копченини і п'ю пиво й мед цілий день на торгу, аж поки весь світ піде колом, колом, колом, і вже не розрізниш, де земля, а де небо, де город, а де пуца, де церква, а де ідоли... Ну ж бо піддай! — зненацька штовхнув він у плече Сивоока. — Понесу, бо вже пора. Ходімо до діда Кіптілого, то матимете по шматку вудженіни, а що такої не поїсте ніде, як у Києві, то вже вам моє слово!

— Ні, ми он туди, — піддаючи йому в'язку, сказав Сивоок, — церкву подивимось, бо ніколи такого не бачили. Дивна єсть дуже.

— Не побачите такого ніде, — згодився хмизонос, позираючи на хлопців крізь кроковку своїх широко розставлених ніг в обтріпаних портах і стоптаних до решти личаках. — А я на торгу буду.

Він почалапкав убік між двома дворами, місячи жовту глинясту багнюку, а хлопці опинилися в скаженому вировинні Бабиного торжка, де Лучук відразу роззявив рота і ладен був щокроку залякати від подиву, але Сивоок уперто тяг його туди, де над високою дерев'яною огорою потужно вигиналися кам'яні луки небаченої церкви. Щоправда, й він не зміг опертися спокусі й став, щоб поглянути на чудернацьких мідних коней, що мчали з-за огради, з-під самої церковної стіни, величезні, розвихрені, дико прекрасні коні, запряжені в легкий повіз на двох височенних колесах, на вузькій перекладині повозу стояв могутній голий, також мідний, чоловік з віночком круглих листків навколо чола, а поряд, намагаючись дістати рукою повозу, біг ще один мідний і голий, але зі змученим, перекивленим від знемоги обличчям, і всі м'язи на його тілі були напружені до краю, в той час як у того, що стояв на повозі, тіло лагідно круглилося випукlostями, вилискувало від спокійної краси.

«Бог і служба, може, князь і раб?» — подумав собі Сивоок, якому трохи моторошно стало від широкогрудих мідних коней, що, здавалося, летіли просто на хлопців, щоб потоптати цих малих, небажаних прихідців у найбільший город князівської слави і сили.

А понад огорою, випливаючи з-за рожевого громаддя церкви, солодко розтікаючись у тугому повітрі, полинуло густе «бомм!» і до нього прилучився дзвін, вищий у голосі, з срібністю в барві, — «телень», і вже вони злилися разом і полетіли над Києвом весело й невтримно, урочисто, співуче «бом-телень! бом-телень!», і вдарилися об мідних коней і мідних ідолів, і ще дужче загучали міддю, ще ясніше й закличніше, і тоді Сивоок побіг уздовж огради, не випускаючи

руки Лучука, бо кортіло йому чимдуж опинитися там, звідки лунали дзвони, де народжувалися ці дивні звуки, від яких церква, здавалося, здійметься зараз з землі й тихо полине в голубу безвість.

Вони добігли до воріт з високими дерев'яними стовпами, в ворота валом валили люди, ніхто не охороняв цього входу, хоч, здавалося б, ось де саме треба ставити найпильнішу сторожу, а над воротами, між високими стовпами, на міцних чотирикутних брусах, заховані від негоди під дерев'яним, гарно різьбленим навісом, тихо похитувалися два дзвони з темної міді, один більший, другий трохи менший, дивилися вниз на людей широкими розтрубами, в яких калаталися важкі залізні язика, калаталися мовби самі собою, ніхто не зауважував тонких білих вірвовок, що тяглися від язиків кудись униз, ніхто не думав про те, що хтось там десь посмикує за ті вірвовки, надто урочистим і незвичайним було все, що творилося високо вгорі: тихе похитування ярої міді, голубий спокій неба, темне калатання несамовитих язиків і солодкі голоси самодзвонних дзвонів.

Люди знімали шапки, Сивоок і Лучук теж здерли з голів свої нахляпці й позасовували їх до міхів. Усі хрестилися, тицяючи складеними пучкою пальцями правої руки в чоло, в живіт, в праве й ліве плече, але хлопці не вміли цього робити, та й не відали навіщо. За воротами, на рівній, як стіл, площі стояла церква Богородиці. Хоч була зовсім близько і нічим не закрита, здавалася тепер не такою великою, легко охоплювалася оком, було в ній так багато іграшкового, що видавалося: простягни руку — і піднімеш усю кам'яну споруду на долоні. Може, вони, замість наблизитися до церкви, весь час віддалялися від неї, і тепер вона тільки мріє перед ними? Сивоок, не думаючи, як тільки ступив за ворота, став лічити кроки, навмисне ставлячи ноги якомога ширше. Налічив сорок, церква так само стояла відкрита для очей зі всіх боків, зберігала свою легкість і цяцькованість, він лічив далі, вже знов дійшов до двадцяти, і аж тоді церква мовби стрибнула догори і поструменіла до самого неба, так що відразу треба було задирати голову, щоб побачити найвищий хрест на ній, а там розскочилася вона й у боки, розкрилилася кам'яними крилами ширше, ширше, ширше, і, коли він дійшов у лікові ще раз до сорока, були вони вже коло входу в це чудо.

Двері були високі й широкі, різьблений камінь прикрашав їх з боків і зверху, Сивоок задивився на хитру різьбу і не бачив калік і старців, що обстали вхід, не бачив простягнених благаючих долонь, звернутих до нього, не бачив перекошених стражданнями облич, сліпих очей, кровоточних ран, зловісних виразок, не бачив брудного лахміття, крізь яке світилися ребра, не чув смороду. Зате Лучук усе бачив і чув, крутився між жебраками й каліками, йому було шкода їх і водночас був злий на них, бо колись сам гнів у отаких лахманах, сам був ще худіший за оті ходячі кістяки, сам готов був простягати руку. Але ж вирвався на волю! А хто їх поприв'язував тут, коло цих високих дверей? Чи вже тут такий мед і такі розкоші?

До церкви Лучука не впустили. Вже коло самих дверей чіпка чиясь рука потягла його назад, а в оба вуха відразу сичливо зашепотіли:

— Куди, поганцю, до святого храму оружний?

Сивоок, видно, сховав свою ломаку під корзною, бо його ніхто не притримав, і він, переступивши високий кам'яний поріг, знайшов там цілковито новий для себе нежданий-негаданий світ. Запахуючий дим, сизий, як соколове крило, обгортав його звідусіль, золоті проморги свічок кликали кудись у незвідані глибини, високі стіни вишнево розступалися ширше й ширше, безмежно розступалися у сизо-вишневому мороці, відкриваючи то похмурі личчя невідомих богів, то туго заплетені візерунки жовтого, білого, яскраво-лазурного, полишаючи в самій середині високі стовпи з дорогого каменю, за якими в зоряних розсипищах палаючих свічей і в голубому тремтливому світлі, що струменіло крізь вікна-прозори, простягала до Сивоока своє

немовля божа мати, вся в розспіваних барвах, вся в блиску й сяйві.

Дзвеніло, гучало, співало все навкруги. Вишнево розступалися в сизу незорість високі стіни. На незліченних променях миготливих свічок линули до хлопцевих очей розспівані барви матері, що породила колись бога, і він теж полинув разом з ними і враз вирвався з цього світу самодзвонних дзвонів, кадильного диму, невидимого співу і хитрих малювань і опинився в днях свого дитинства, осяяних червоністю Родимового горна, завітчаних барвами, що спливали з пальців діда Родима і лягали не на глиняні сосуди, не на добрих і веселих скудельних богів, творених старим, а на дитячу душу і в дитяче серце.

Мовби незрима сила підняла його над усіма людьми, що виповнювали простори храму, над прибраними в золоті шати священиками, над співом і казанням на честь бога, що, явивши колись хлопцеві свою жорстокість, тепер вражав благоліпністю, над словами мовленими й притаємними; він не знав, де він і хто він, забув про все на світі, хотілося плакати, як давно колись на темному шляху, але плакати вже не від ляку й безнадії, а від захвату тим буйно-дивним світом барв, який він носив у собі, та не знав про це, а відкрив тільки нині, тільки тут, в сизо-вишневих безмежжях співаючого, сяйливого храму.

Задкуючи, він вийшов з церкви, заплющився від яскравості блакитного київського дня, не хотів розгублювати віднайдених багатств, міцно притискував схрещені руки до грудей, так ніби там зібралися в нього всі барви, щедро надаровані колись малому дідом Родимом і вихоплені тепер Сивооком з вишневого святилища, зібрані поміж проморгами свічок, похмурим світінням очей святих, тугими візерунками стін і стовпів, буйновищами звуків, у яких спліталися високомовні молитви, самодзвонні дзвони і розспіване гучання всього довкола.

— Ломаку свою притискаєш? — гукнув Сивоокові Лучук, торсаючи товариша за плече, бо той як визадкував з церкви, то став собі серед калік і старців і не виявляв видимої охоти заговорити першим.

Сивоок не похвалився тим, що бачив. Стояв ще й досі в своїй захопленості, жив у світі дитинства і відчував, що тільки там справжнє його життя. І знов до болю хотілося плакати, але навколо яснів день, його оточували люди, присутність яких він відчував, хоч ще й не розрізняв їх до ладу, два жорстокі роки мандрів разом з Лучуком привчили його до вміння дотримувати зовнішніх позорів, для своїх чотирнадцяти чи п'ятнадцяти літ він виглядав набагато мужнішим, а тільки в душі лишився дитиною, його серце було пронизане барвами, але ніхто цього не повинен знати, однаково-бо ніхто не збагне і не повірить.

— Мені сказали: оружним не можна, — правив своє Лучук з видимою образою в голосі.

І лише тепер Сивоок нарешті почав повертатися на землю, виразно побачив калік і старців, юродивих і біснуватих, побачив ображене личко свого товариша, йому жалко стало Лучука, захотілося, щоб і він відчував те саме, що він сам, Сивоок по-змовницькому відвів побратима трохи вбік, далі від крикняви й штовханини, запропонував:

— Дай потримаю лук і стріли, а ти піди подивися.

— Не хочу, — мовив Лучук.

— Справді, поглянь, — наполягав Сивоок, — диво велике там. Ніде в світі такого не забачиш.

— Ге, та кинь ти свою церкву! — відвертаючись від входу, який здалеку ще більше вабив своєю таємничістю, закричав Лучук. — Ходімо ліпше на торг!

— Аби ж і ти побув там усередині, — мрійливо мовив Сивоок.

— Задосить і одного з нас! — уперся Лучук. — А мені кортить на торг. Їсти хочу й пити. А коли хочеш, то й ще раз піди в церкву, а я потримаю твою ломаку, щоб не носив її під корзном. Важка ж, далєбі.

Сивоок мовчки пішов до воріт, над якими видзвонювали мідні дзвони. Від розмови сам розгойдувався, мов дзвони, боявся, що разом з пустими словами витруситься йому з серця все те, що так неждано-негадапо прилинуло, тому без спротиву вволював бажання Лучукове, вони пройшли під надворітніми дзвонами, протоптаною безліччю ніг тропою пробралися понад огорою до того місця, де летіли з-поза неї мідні коні, і звернули на головний київський — Бабин торжок.

Тіснява, крик, кінське іржання, рипіння возів, погуки озброєних верхівців, клетотнява різних голосів і різних мов, гелготання й кудкудакання птиці, кувікання свиней, дзенькіт і бренькіт, цокотіння й бубоніння, лайка і свист, тупотнява і вереск, виспіви й гусельне гудіння, запахи скори й меду, заморські пахощі й запаморочливий дух свіжої смаженини, несамовите різнобарв'я землі, води і дебрів, поклятьба і лестощі, погрози й благальність, вихвалання й зневіра, а над усім — брехні, обдурювання, крутість, на тобі боже, що мені не гоже, як не я тебе, то ти мене... Та хлопці ще були занадто недосвідчені й мало терті серед хитрого люду городського, щоб осягнути всю багатоманітність торгу й проникнути в його найглибші основи, їх закрутило, завертіло, їх ухопило нестримними течіями, вони теж роззявили роти, витріщили очі, мацали пальцями, нюхали, пробували, куштували, торгувалися, їх теж штовхали, смикали, турляли, запрошували й проганяли, і вони відчували себе то можновладцями, готовими купити все, що бачать очі, то нещасними лісовиками, яким ніхто не поступиться бодай шматком хліба. Вони чули про київський торг, ще й не будучи тут, були приготовані на все, але не на таке. Вони то задихалися від нестерпної тісняви, від випарів мокрого брудного одягу, від солодкавого пахтіння спітнілих тіл, то їм хотілося зануритися ще глибше в дике людське нуртовище, і вони кидалися туди стрімголов, як у воду, і насилу потім вибиралися на волю, відпирхуючись і відморгуючись. Їх носило по торгу туди й сюди, хрестнавхрест, і в свавільній тудисюдності кружеляло так, що несила було розібрати, де одесною, а де ошуйю, і так в несамовитій блуканні опинилися вони коло візків, покритих стемнілими від негоди будами, і возів одкритих, старих і нових ще зовсім, коло яких порядкували жвавві медовари й пивовари, виймали чопи з нових та нових бочонків, підставляли ковші й чаші під тугі струмені трунку, підносили питво з'юрмленим довкола торговчанам, вміло ховали заплату в міцні шкіряні міхи або в штудерні дерев'яні скрині під собою, а навкруги чорніли відкриті роти, зблискували білі зуби, вмочувалися в густі меди чорні, руді й русяві бороди і вуса, текло по бородах, попадало в роти й не попадало в роти, і світ тут ішов у круговерть, світ тут був веселий, безжурний, добрий і щедрий.

— А нумо ж! — гукнув хтось до хлопців, як тільки їх зтягли до веселого кола. — Меду чи пива?

Вони й самі незчулися, як опинилися перед хмизоносом, що тримав обіруч великого дерев'яного ковша, повного зеленкавого густого трунку, плавав у ньому вусами й бородою, пускав бульки, відривався на мить, щоб гукнути щось веселе й дурнувате, знову припадав.

— Пива дай отрокам! — гукнув він комусь коло бочок, і той «хтось» миттю всунув обом до рук по доброму кухлю просяного пива, а хмизонос однією рукою розгорнув свій міх, показав шмат копченини, надлуплений окраєць хліба, підморгнув: беріть, мовляв. Лучукові не треба було повторювати припрошень, він дістав ножа, відбатував два кусені копченини, дав один Сивоокові, в другий мерщій вчепився зубами, потім відпив добрячий ковток пива, засміявся, крутнувся від вдоволення:

— А добре ж яке!

Сивоок мовчки їв м'ясо, попивав обережно з кухля. Знов йому перед очі стала церква Богородиці, він знову був серед вишневого мороку в світінні барв його рідної землі, його нетьмареного дитинства.

— Де були? — кричав хмизонос, хоч стояв поряд. — У церкві, — прохарамаркав Лучук. — Сивоок усе бачив. І мідних коней з двома ідолами голими бачили. І дзвони. Скажи, Сивоок.

Сивоок мовчки жував копченину.

— Не було тут нічого, — ближче підсунувся до них хмизонос. Він витер вуса й бороду, обличчя йому знов набрало хитрого виразу, як тоді, коло воріт, веселе сп'яніння відразу геть зникло. — Як був я такий малий, як ви, а може, трохи й більший або й менший, хто ж то знає, які ви є, то не було в Києві церков, а на тім бугрі, де тепер дерев'яна церква Василя святого (бо князь Володимир, прийнявши хрест, взяв собі ймення Василій, як у ромейського імператора), то там колись стояли наші боги. Перун, цілий з дерева, привезеного з діброви подніпровської, а голова йому срібна, а вус золотий, і ще були Хорс, Дажбог, Стрибог, і Симаргл, і Мокош. Поклонялися їм кияни, плясання й співання творили, зело несли до богів, наїдки й питва вельми і справляли учти великі на бугрі коло богів, тоді було велике об'їдання й обпивання, і, може, й наші боги наїдалися та напивалися ще більше за нас, бо то веселі були боги, а вже що мудрі! Ну, а в якесь там літо пішов князь Володимир на ятвігів, і побив їх, і прийшов з дружиною до Києва, і були великі веселощі й поклоніння богам нашим, і люду зійшлося видимо-невидимо, і всі були такі, як оце я тепер і ви. А мені було, може, стільки, як вам, літ, а може, менше, а то й більше, бо й ви, бач, один малий та миршавий, а другий — як молодий тур, хіба тут розбереш. І стали учтувати, і пити і їсти, і богам нашим давали. А там, де тепер стоїть церква Богородиці, був тоді двір великий варяга Федора. Купці до нього приїздили з Царграда й з далеких східних країн, багатий був вельми варяг, нажився в Києві, двір вибудував коло княжого терема, збирав хутра, срібло, золото, викохав сина красного лицем і дужого та білотілого. Молилися вони своєму богові, ніхто їх не чіпав, бо люд у нас добрий. А як побачив варяг Федір наше поклоніння богам, та нашу учту, та наші веселощі, то став з сином коло воріт, та взявся в боки, та почали глузувати та насміхатися. «Кому треба творите, перед ким поклоняєтесь? Поганини дурні та обпиті! Не суть же боги, по дерево. Днесь є, а наутро зогніє. Даєте їм їдво й питво, а вони ж не їдять, говорите до них, а вони не чують, ждете від них мови, а вони ж не мовлять, бо суть роблені руками в дереві. А бог єдин є на світі, йому ж бо поклоняються греки і варяги, а хто не поклоняється нашому богові, той дикий поганин і варвар». — «Ану ж бо помовчте, варяженьки! — покричали наші вої. — У вас бог свій, а в нас свої, і не дамо їх нікому!» А ті собі й далі глузувати, та кепкувати, і ляяти наших богів за те, що вони дерев'яні й німі, а всіх нас обжирайлами та обпивайлами дражнити. Тоді не стерпіли наші, а що люду була тьма-тьмуца, і весь пагорб з богами нашими обсіли, й коло княжого терема, і коло дворів, і на торгу, та й коло варягового двору теж, то й кинулися всі, як були, хто за оружжя, а хто й так голіруч і розметали весь двір варягові, а той і далі насміхався, тільки вилізли з сином своїм на високу вежу дерев'яну на дубових стовпах та взяли мечі варязькі двосічні і стали припрошувати, чи хто є охочий, щоб піднявся до них та скуштував їхнього дарунка. І хвалилися, що їхній бог найсильніший і не дасть і волосу з їхньої голови впасти, а наші боги — то просто тьфу! Тоді наскочило ще більше люду і підрубали вмить стовпи під вежею, і завалилося, і впали варяг Федір з своїм сином Іваном униз, а там їх ждали і списи, і мечі, і рогатини. І вбили їх, і сліду не позоставили. Бо не смійся з люду і з його поклоніння.

— А самі тепер поклоняєтесь грецькому богові, — сказав Сивоок.

— Не всі, — хитро прискалив око хмизонос. — Бо як звелів князь повалити всіх наших кумирів,

порубати їх і попалити, а Перуна прив'язати до кінського хвоста й волокити вниз до Ручея, а потім, кинути в Дніпро, то хто й рубав та палив, хто й волік Перуна та кидав його в Дніпро, а багато люду стояло та плакало і бігло уздовж Дніпра і кричало: «Випливай! Видибай!» А як хрестився князь і бояри, а потім похрестив князь сво'їх дванадцять синів, то й кияни похрестилися, бо думали так: якби то було щось недобре, то князь і бояри не прийняли б. А князь прийняв хреста, як пішов на грецький город Корсунь. Багатий вельми й пишний город, і не міг його взяти князь ні приступом, ні облогою, і тоді, кажуть, помолився нашим богам і сказав, що як упаде перед ним Корсунь, то прийме він віру християнську. І, мовляв, Корсунянин Настас пустив до князя стрілу, а на тій стрілі написав, де треба копати, щоб не пустити воду в город, і князь повелів копати, й найшли труби водянні й перекопали їх, і Корсунь упав. І вивіз князь з Корсуня попів і Настаса Корсунянина, і коней мідних, і двох ідолів голих, і багато срібла, золота, церковних посудів, і дзвони, і паволоки. А сам хрестився в Корсуні в церкві Богородиці, тому й у Києві повелів вибудувати церкву Богородиці і на тому самому місці, де стояв колись двір варяга Федора, що насміхався з наших богів. Люд же знає, що князь прийняв нову віру не через поклятьбу, а через жону. Дуже-бо захотілося йому пошлюбити сестру ромейського імператора Василя, а імператор сказав, що поганинові сестри не дасть, а дасть тільки тоді, як князь прийме хрест, як прийняла його баба, княгиня Ольга. Хто ж то знає, чого княгиня прийняла чужого бога, а про князя то відомо всім. Бо невтримний він у похоті до жінок, ненаситний в блуді, велить приводити до себе мужніх жон і дівиць, розтляє, і наложниць має у Вишгороді триста, і в Білгороді триста, а в сільці Берестовому двіста. І сини всі його не від одної жони, а так: від варягині, і від грекині, яку забрав по убитому братові Ярополку, і від чехині. А що князь... Хмизонос озирнувся, схилився до хлопців, перейшов на шепіт:

— Старий став і ослаб тепер... Церкви велить ставити... Камінь добувати твердий, як алмаз, щоб іскру давав, як агат...

— Краса велика, — сказав Сивоок, зітхаючи.

— Але нудний бог вельми, — скривився хмизонос і сьорбнув з свого ковша.

— Аж не віриться, що така краса, — повторив своє Сивоок.

— А копченина в тебе смачна, — виплямкав масно Лучук, — ще ніколи не пробував такої.

— То дід Кіптілій. Для князя коптить на моїх травах і моему хворостищі. А не празнує дід князевого бога тож. Треба щоб їсти й пити — отоді бог. А тут самий спів та ліпота. Нудно.

— Отак і мені! — вигукнув Лучук. — А йому, — він тицьнув рукою, в якій тримав недогризок копченини, на Сивоока, — йому ліпота потрібна. Він з пуці квітку носив. Мало не пропав через ту квітку.

— А хто ведмедя вбив? — зиркнув на нього спідлоба Сивоок.

— Ну ти, але ж квітка...

— А хто другого ведмедя вбив? — знов поспитав Сивоок.

— Якби я спіткав, то і я б убив. В саме око ведмедеві можу стрелити! Хутра хто добував? Ось візьму й подарую нашому другові бобрячу шкуру.

Він поліз у свій міх, довго перебирав там пальцями, виметнув темно-буре, з сивим остом хутро, тріпнув ним проти сонця, подав хмизоносові:

— На!

Сивоок, щоб не відставати від товариша, і собі кинув два коштовні хутра.

— Бочонок меду! — закричав хмизонос. — Не вмерли наші боги! Бочонок меду на всіх!

Збіглися ті, хто ще тримався на ногах, хто ще не втратив здатності чути й розуміти. Але хмизонос розіпхав усіх, гордо виступив на середину, урочисто оголосив:

— На змаг! Хто хоче, ставай туди. Хто вклякне після третього ковша, битий буде всіма, ліпше не берись. Ну ж мо!

Пропхалося відразу кілька здоровил, потім долучився до них чеверногий чоловічок, під'їхало п'ятеро верхівців, і найтовстіший, в коштовній зброї й причандалах, мовчки зліз з коня, став першим серед охочих до змагання, гарикнув на медовара:

— Дай-но промочити в горлі!

А коли той налив йому великого срібного ковша і подав, черевань вихлебтав мед трьома потужними ковтками, визвірився на медовара:

— Не знаєш хіба, що одним не промочують!

Вдовольнився по тому, як посушив три ковші, повернувся до своїх супротивників, оглянув їх недовірливо.

— Навсидьки чи навстойки? — спитав.

Хмизонос підскочив йому під руку, гордо випнув груди:

— Як я схочу!

— Пити навчись, хотіти всяк дурень може! — недбало відтрутив його черевань і розпорядився:
— Навсидьки. Бо стоячий чує невтримку і або ж кидає пити, або й зовсім утікає. А вже як сидить, то не встане. Почнемо! А то холодно. Не гріє цей мед. Хіба нема ліпшого на торгу?

— А скуштуй сього, твоя велебність, — вже стояв коло нього медовар з новим ковшем.

— Хіба що скуштувати, — надув черевань товсті щоки, між якими плавали десь углибу блакитні озеречка очей, — бо скільки літ на білому світі прожив, а ще й не випив ніде нічого, саме куштування та лизькання.

Чимось нагадував цей черевань давнього недруга Сивоокового, Ситника, хіба що більший і товщий був, та не лисніло потом у нього личчя, та голос був не солодковкрадливий, як настояний мед, а грізний, жирно-зневажливий, забіяцький.

— Хто це? — крадькома поспитав він хмизоноса.

— Купець наш Какора, — гордо відповів той, — серед іноземних гостей, може, один наш, зате ж який! Ходить і до Чех, і до Угрів, і до самого Царграда! Не боїться нічого на світі! А вже п'є!

Купець осушив ковша, крекнув, витер вуса, пожбував медоварові великого шкіряного гамана.

— Закупаю весь мед, бо добрий вельми і п'янливий. Наливай усім, та почнемо!

Медовар виповнив ковші, став подавати, починаючи з купця, всі мерщій поприсмокувалися до питва, тільки один, вирлоокій губатий чолов'яга в засмальцьованому корзні, підперезаний оривком, скривившись, тримав ківш у одній руці й не пив.

— Чом не п'єш? — переводячи віддих після меду, grimнув купець.

— А я не звик хлебтати по-собачому, — товстелезним басюрою пробутів той, — мені вже як пити, то щоб круглоточна чаша дерев'яна та щоб у ній кулаком вільно повернув. Ото по мені!

— Маєш чашу? — спитав купець медовара.

У того, мабуть, було навіть пташине молоко. Він миттю дістав з буди зчорнілу від довгого спожиття дерев'яну круглу чашу, в якій, здавалося вирлоокому, вмістився б не те що кулак, а й ціла голова, наточив меду, подав витребенькуватому пияку.

Той ухопив чашу обіруч, припав до неї, як віл до калюжі, а пити прихитрявся досить дивним робом, так, що чаша заступала йому обличчя, очі ж наче розбігалися в боки і вибалушено блищали з-поза дерев'яного дна — і виходило: пика з чорного старого дерева, а на ній живі бульки!

Поки дерев'яномордий доковтував свою пайку, медовар підніс решті ще по ковшу, і все було випито швидко й хвацько, різнилися всі пияки тільки зовні, тільки одягом та ще тим, як велися по випиттю ковша. Один хукав складеними в дудочку губами вгору до неба, другий пучками розбирав по волосинці замоклі в медові вуса, третій поляпував себе по череву, чеверногий чоловічок з ріденьким волоссячком на голові (чудернацька зім'ята шапочка впала йому від першого надмірного перехиляння голови) слиняво роззявляв рота й повними сліз очима дивився на медовара, мовби гадав: чи подасть той ще, чи піднесе?

Лише купець після кожного ковша видавав з свого потужного тіла розмаїті звуки, схожі то на жереб'яче іржання, то на рикання дикого звіра, то коротко вирегочував чи то від вдовolenня, чи просто щоб чимось вирізнятися серед мовчазної братії, а вийшло так, що то він тільки роздимає собі груди, готуючись до більшого, бо після третього ковша раптом ревнув до своїх змагунів:

— А що, будемо пити чи ще й похвалятися? Чи поніміли? А чи язика в медові позагрузали?

— Будемо похвалятися, будемо! — тонко вискнув чеверногий чоловічок і засміявся дивно й жалюгідно, мовби похлинувся водою: — Пр-с-с-с!

— Питіє люблю! — закричав купець. — А ще жон вельми! В питії можу день і ніч, і два дні, й десять днів бути, а з жонами і того більше!

— А до князя нашого далеко тобі, — кольнув хмизонос, який теж не відставав від товариства і посмикував медок, поцмокуючи та поахкуючи.

— Ти? — здивовано глипнув на нього купець. — Хто ти е такий, щоб мене?.. Та чи знаєш ти, що в мене жони скрізь — і на Русі, і в Польщі, і в Чехії, і в Угрів, і в Царграді, і в Біармії, і в печенігів. Хто з вас пробував печенізьку жону? Га? Ніхто? Тож-бо й воно! Жона тверда, силу має мужську, з лука стріляє і дждію б'є без промаху. А сама гаряча! Гух! Жону треба вміти взяти. Вона не любить зайців, на неї треба туром іти! Гух-гух!

Він уткнувся в ківш, з чого скористався той, що сидів перший праворуч од купця, миттю поставив ківш на землю, щоб вивільнити руки, і, чудернацько «єкаючи», закректав:

— Єх ходили ми з кнезем на єтвігів, то кнезь мене й просить: «Покажи воєм зеленим, єк ти б'єш своем списом!» А є ему, — єкало все намагався показати руками: і як він ішов з князем на ятвігів, і як князь його покликав, і як казав, і виходило ще чудніше від цього безладного дурнуватого вимахування довгими руками. — А є ему, значить, не кажу, кажу, а покажу сперву кнезю, а воєм тож покажу... Да єк побіжу на єтвігів, да єк нанижу на списа одного, й другого, й третього — дев'єть єтвігів на один спис і держу єго, єк кнежий пропорець, а потому, значить, молодому воєві, забираю єго спис, а йому даю свій з дев'єтю єтвігами і кажу — не кажу, а показую, що ти держи спис з дев'єтьма єтвігами, єк є держав, а є ще поколю і ще нанизав...

— Скільки? — крикнув купець. — Скільки ти там нанизав? Однаково менше, ніж я жон мав, бо жони...

Але тут чеверногий жалюгідний чоловічок, видно, вирішив, що наспів і його час втрутитися в похваляння, махнув ковшем і, перебиваючи купця, заплямкав:

— Так він ото мене хотів, а я. його... Пр-с-с-с! — починав з середини, певно продовжуючи йому тільки відомий перебіг якоїсь пригоди, ніхто не міг збагнути, про що йдеться, та ніхто й не прагнув того, бо кволого плямкання чоловічкового й не чутно було, хіба що Сивоок, який стояв зовсім поряд, гаразд розбирав: — А я його тоді... А він мене тільки, а я його... Пр-с-с-сі

— Цить! — гаркнув купець. — Коли я говорю про жон, усі повинні мовчати. Як води в рот. Жони-бо...

— Яких у тебе більше, аніж у князя Володимира, — підкинув знову хмизонос, але купець не зачепився за кольку, позбув втручання хмизоносове неувагою, голосно сьорбнув з свого ковша. А його місце в похвалянні відразу вповнив новий пияк, оберемкуватий чолов'яга, зодягнений недбало, однак досить коштовно, з великим ножем на поясі, прикрашеному сріблом, сріблом же оздоблені й піхви для ножа були, а рукоять ножа гарно здобилася різьбленням.

— Меч удома полишив, — відкахикуючись, мовив оберемкуватий, — а то б показав, що можу. А можу так. Дикові голову відтягти, не розмахуючись, а турові — за одним замахом... Впущу йду з самим мечем, іншої зброї не потребую. І коня не треба... Самий меч... А мечем тридцятилітні дубки стинаю... Отак: раз — і вже!

— А я не так люблю пити, як закусовати, — озвався з-за своєї дерев'яної личини вирлоокій, смачно посмоктуючи мед. Володів дивним умінням не тільки вибуркувати з-за чаші своїми очиськами, але ще й говорити, як пив. — Оце б і ціле озеро випив, аби тільки закусовати. І щоб м'ясо. Люблю м'ясо! Хто любить жону, хто на печеніга йде, а я люблю м'ясо! Хоч би й цілого дика засмажили — вконав би його! А ти сидиш коло чоловіка, бачиш його муку, а сам маєш у міху копченину й помавкуєш!

Він наосліп простягнув руку до хмизоноса, викрутив у його бік своє несамовите око. Хмизонос відкинув його руку.

— А дзуськи! — викрикнув таким світлим голосом, мовби й не пив ще нічого. — Не роззявляй губи на чужу чужинину й заробленину!

Вирлоокій захлипнувся медом, мерщій відірвав чашу від розквасистих губ.

— Жалко тобі? — сказав, мало не жебруюче.

— А він мене хотів, а я його... Пр-с-с-с! — тягнув своєї тим часом слинявий чоловічок.

— Для друзів тільки маю копченину від діда Кіптілого! — задерикувато вигукнув хмизонос. — А дід Кіптілий готовизну м'ясну робить для самого князя та для мене, бо без мене — ні руш! Ге?

— Ну, продай, — сказав вирлоокій, — бо без закуски не можу... Мнясо чую ще тоді, як воно в дебрі бігає... Вельми мнясо люблю... А в тебе ж такий пах з міха...

— Нащо б мав продавати, коли й сам поїм та ще мої братове. Он які — бачив?

Він показав на Сивоока й Лучука, але вирлоокій і головою не ворухнув у їхній бік.

— Проміняй шматочок, — канючив він далі, знов закриваючись чашею і вже подаючи голос з-за неї. — Хочеш, на хреста зміню?

Розстебнув однією рукою корзну, пустив поміж пальцями завислий на тонкій шворці хрестик з дерева воскового відтінку.

— Заморського дерева хрест. За теля виміняв. Гречинові ціле теля віддав.

— Нащо віддавав — ліпше б з'їв теля своє. Солонини наробив і мав би оце чим закусити! — глузував хмизонос.

— А він мене... а я його... Пр-с-с-с! — Чоловічок востаннє вибелькотав свою розповідь, що не мала ні початку, ні кінця, схилив голову на плече, випустив з безвільних рук ківш, пустив слину з розкритого рота.

— Скис божий прикрашатель! — закричав хмизонос. — Одного нема. Ану хто ще!

Сивоок, якому теж крутилося в голові й очах, хоч випив тільки два ковшики меду і добре заїв його хмизоносовою копчениною, спершу не збагнув значення викрику хмизоносового.

— Що ти мовив? — поспитав він новознайденого товариша, надаючи недбальства голосові, хоч самому чомусь дуже залежало на тому, що саме відкаже йому хмизонос.

— Про того? — тицьнув той пальцем на чоловіка, що й геть розкис і вже заліг на лівий бік і, здавалося, вмер від страшного мору, який зсудомлює всі члени, викривлює лице. — Князів умілець найбільший. Усі церкви князеві здобив. Тридцять і дві церкви вже. Вихитрює богів і чуда всілякі, а пити вони йому не помагають. Кволі боги. Ге-ге!

Сивоок не повірив. Як то? Чи може бути таке? Щоб оце жалюгідне чоловісько мало щось спільне з тим дивним світом, у якому він тільки-но був і з якого, відчував тепер виразно, вже ніколи не зможе видобутися? Коли ще добиралися з Лучуком до Києва, то уявлявся Сивоокові цей город не таким, як насправді вийшло. Саме слово «Київ» чомусь мало для хлопця барву червону, як щити князівської дружини. Ще вперше почуте, воно яріло червінню над зеленістю землі, а ще дужче — над білими снігами тихих зим. Тепер Сивоок знав, що Київ — це й не білі боярські доми, і не гостроверхі церкви з дерева потемнілого й восково-чистого, і не хрести, чорні а чи золоті, і не кам'яні тереми, сірі, з червоними наличниками вікон, і не зелена трава захисних валів, і не жовта глина пагорбів, і не сріблясті піски Дніпра і Почайни, — Київ назавжди тепер позостанеться для нього вишнево-сизим розспіваним світом, в якому живуть усі барви, вичарувані колись для малого дідом Родимом. І якщо все те зробили люди, якщо народила земля таких могутніх духом синів, то уявлялися вони Сивоокові саме Такими, як дід Родим, — потужними, впевнено-спокійними, вищими за всіх сущих, вирваними з щоденних клопотів, з метушняви, з дріб'язку.

А тут лежить в багні торговища жалюгідний чоловічок, харчить, мов конаючий, з каправих, скліючих очей видавлюються йому каламутні сльози, з кутиків губ виповзає клейка й тягуча слина. Невже правду мовив хмизонос? Невже цей новий і невідомо жорстокий бог глумиться з людини навіть тоді, як вона dokonує неймовірного чуда для його прославляння? Вже йому мало звичайної смерті — він губить людей, знущаючись!

— А візьміть-но за ноги ту падализну та відтягніть отуди в глину, — зареготав купець, — нехай внхитрить трохи носом своїх богів! Го-го-го!

Лучук, вагаючись, поглянув на купця, потім на Сивоока. Чи ж то їм велено тягти сп'янілого украшателю церков?

— Ви ж, ви, молокососи! — заgrimів купець. — Беріть його та швидше, допоки я...

Він хотів викричати якусь погрозу, але махнув рукою і занурив губи в ківш з медом. Але Сивоок мовби тільки й ждав нагоди, щоб на комусь зігнати свою злість, викликану розчаруваннями, яких дознав отут, серед пияків, серед людського шумовиння, де на самому дні опинився той, хто мав бути понад усім і поза всім.

— Не роби твої, щоб помикав нами! — ошалілими очима блиснув хлопець на купця.

— Га? — відірвався той від ковша. — Не роби? А хто есте? Збіги задрипані? Сопливці! Зуба ведмежого повісив на шию! Дам тобі, то проковтнеш і того ведмежого, і всі свої! Гей, Джурило! Ану ж бо покажи цьому!

Від верхівців, що закам'яніло спостерігали, як їхній хазяїн обпивається з торговщанською збираниною, вмить відскочив на високому попелястому коні рудий з розбійницькими очима, з лиховісною повільністю став видобувати з чорних піхов меча. Але в Сивоокові прокинувся Родимів сприт, поєднаний з дідовою шаленістю. Хлопець непомітно ні для кого метнувся напереріз верхівцеві, з нещадною силою рвонув коня за вудила, підняв його диби, і рудий Джурило з найбільшого маху обемберився на землю. І хоч як мало пішло на це часу, але Лучук, поки всі очі вковані були в безпорадно цапуючого коня і падаючого Джурила, встиг скокнути на медоварову буду, вирвати з-за спини лука, натягти тетиву, накласти стрілу і, цілячись просто в очі знетямленому від пива і несподіваного перебігу подій купцеві, вигукнув:

— Прошию всіх стрілами, тільки поверушіться!

Джурило лежав постогнуючи в багнюці. Кінь схарапуджено впав на всі чотири, рвучись подалі від Сивоока, купцева сторожа залякла в очікуванні нового, може, цього разу розумнішого веління від свого хазяїна. І той таки справді пробився крізь клубочіння захмелілої, брязнув ковшем об землю і, ляснувши себе по череву, вдавано зареготав:

— Ой отроки! Ой потішили! Беру вас обох у свою сторожу!

Але Сивоок стояв так само нашорошено, наготовлений бити своєю ломакою все, що на нього посуне, а Лучук тримав тетиву в такому натязі, що його рука могла от-от не витримати і стріла так і свиснула-б купцеві межі очі.

— Я сказав! — гукнув купець. — Приймаю вас! Медоваре, меду отрокам!

— Годилося б спитати, чи хочемо до тебе, — похмуро нагадав йому Сивоок.

— Та ти що! — аж підскочив хмизонос. — Та хіба ж можна від такого! Та ви знаєте, що до гостя

Какори весь Київ би пішов у слугування!

— А ми — не Київ, — сказав Сивоок.

Джурило тим часом сів і безпорадно зіпав ротом — ніяк не міг ухопити віддиху.

— Всі знають купця Какору, — заревів купець. — Какора сказав — камінь! Любо мені й те, що ви отак ворохобитесь! Обидва ви мені любі! І показали мені все, що вмієте! Приймаю вас до себе і кладу добру гривню обом!

— Не все ще показали, — проспівав з буди Лучук. — Хочеш, твоєму коневі вухо можу прострелити? Вибирай — праве чи ліве?

— Кінчик правого, а зачепиш коня — голову відірву! — крикнув Какора.

Свиснула стріла — і кінчик правого вуха в Какориного коня перед очима у всіх роздвоївся кривавою китичкою.

Хмизонос лягнув себе по стегнах.

— Оце так! Самому князеві в лучники, в найперші!

Какора переводив лихе око з коня на Лучука й назад.

— Отроки ви чи біси суть? — промармотів. — А стрельни ще раз. Он у того медовара в чіп од бочонка поцілиш?

Знову проспівала стріла і чорно захиталася в самій середині круглого чопика, на який показав Какора.

— А перехреститися вмієш? — спитав купець Лучука.

— Не вміє він, — відповів за товариша Сивоок.

— А ти?

— А, я вмію, бо бачив, як то роблять, та не хочу.

— Чому ж це ти не хочеш? Ти знаєш, що князь Володимир прийняв хрест і синів своїх дванадцять охрестив, і всіх киян. А ще сказав: «Хто не прийде під нову віру — багатий, чи вбогий, чи нищий, чи раб, — ворогом моїм буде».

— Так ми ж не чули, як князь це мовив, — наївно сказав Лучук. Какора засміявся, а хмизонос аж застрибав од веселощів.

— Хлопців для тебе знайшов, Какоро! — закричав до купця. — Маєш мені подарунок піднести за це! А ви, хлопці, світу побачите з Какорою — го-го! Такого світу!

— Идете, чи що? — спитав Лучука купець. Але Лучук дивився на Сивоока. Сам не смів вирішувати. Сивоок хитнув головою. Підступив до кола пияків, пильно поглянув на Какору своїми сивими, нестерпними в своїй пронизливості очима, подумав: «Однаково втечемо! Втікати! Втікати! Від усіх!»

А сам ще не відав, куди й нащо втікати, але знав, що то його мета і щоденне призвичаєння, яке

почалося з тої ночі, коли було вбито діда Родима.

Та чи ж можна втекти від краси, побачивши її бодай раз?

**1941 РІК
ОСІНЬ. КИЇВ.**

Але, моя душко, моє латів'ятко, я дрижу, я дрижу, я дрижу.
П. Пікассо

— Сподіваюся, ви пробачите мені цю маленьку містифікацію? — сказав Адальберт Шнурре професорові Отаві, сідаючи коло нього на задньому сидінні попелястого «мерседеса». — Звичайно, якби вас розшукувала військова влада, то все було б інакше. Повірте мені досить швидко примусили б вказати на вас. Для цього є засоби.

— Знаю, — коротко кинув Отава.

— Але вас шукав я, ваш давній опонент і колега, коли хочете. І тому я вигадав увесь цей жарт з лекціями, допустившись у них деяких перекручень ваших думок, але ж це був тільки милий жарт. Окрім того, з огляду на військовий час я змушений був до маскування.

— Це — теж маскування? — спитав Отава, вказуючи на есесівську форму професора Шнурре.

— Коли хочете, до деякої міри так. Хоча тут важать і погляди. Мені, наприклад, відомо, що радянські професори не визнавали університетських мантий, шапочок, всього, що заведено в Європі ще з середніх віків. Я не помиляюся?

— Ні. Ми вважали, що професори такі самі люди, як і решта.

— Розумію вас. Зрозумійте й ви мене. Я надяг цей мундир саме тому, що весь мій народ зараз — у мундирах. Це наша віра і наші переконання.

— Хіба всі — в есесівських мундирах?

— Не грає ролі. Але, коли хочете, в народі завжди є еліта. В своєму народі ви також належали до неї.

— Якщо належав, то й зараз належу. Чому ви вживаєте форму минулого часу?

Адальберт Шнурре засміявся:

— З огляду на ваше зникнення. Адже ви розчинилися в анонімності, яка дорівнює небуттю. Професора Гордія Отави немає ні по той бік, ні по цей бік фронту. Там його вважають зрадником і дезертиром, тут вважають безслідно зниклим.

— Звідки ви знаєте, ким мене вважають по той бік фронту?

— Закони ймовірності. Теоретично це легко визначити, а практично так воно й є.

— По-моєму, ви вважали себе теоретиком в інших галузях. Ваша спеціальність — давньохристиянське малярство.

— А також дерев'яна скульптура. — Адальберт Шнурре вдоволено хмикнув. — Ми обидва з вами вважалися добрими знавцями в цій галузі. І перший мій обов'язок був — врятувати вас

для науки. І я це зробив.

— Мені дякувати?

— Я розумію ваш стан. На вашому місці я теж... Це справді жахливо... Там... Хоч звідти розгортається пречудовий вид на Київ, але... я розумію... Закони військового часу — вони не для науки і не для людей науки. Але, хвала богам, я все-таки зумів витягти вас звідти... Я навмисне молот дурниці, сподіваючись на вашу принциповість. І розрахунок виявився точним: ви не витерпіли.

Професор Отава мовчав.

— Звичайно, все було б набагато простіше, — смачно пожевуючи губами, продовжував Шнурре, — вам тільки треба було прийти до коменданта і назвати своє ім'я. Ніхто не закинув би вам співробітництва з окупантами. Жодної військової таємниці ви нам видати не можете, бо не можете їх знати. Ваші знання нічим прислужитися доблесній армії фюрера не можуть. Ваші інтереси занадто віддалені від сучасності, щоб вам треба було лякатися нас. Ви могли просто лишатися в своєму кабінеті і спокійно писати чергову сторінку своїх спостережень над фресками Софії київської.

— Ви навіть знаєте, що я писав останнім часом?

— Догадуюсь.

— Не можу відплатити вам взаємністю. Ніяк не міг би здогадатися, що ви не тільки професор, а й...

— Штурмбанфюрер СС? Це тимчасово, цілком тимчасово. Лише поки ми встановимо в Європі новий лад. А ще точніше: форма моя цілком умовна для мене, бо я не перестаю займатися своєю науковою роботою. Уніформа в даному випадку просто сприяє моїм заняттям. Так, так, саме сприяє.

— Куди ви мене везете? — перепинив йому виrozumлювання професор Отава, сповнюючись дедалі більшим неспокоєм, бо машина, поволі проїхавши нескінченну низку вулиць від Мельникова і до Велико-Житомирської, повернула на Богданову площу, з одного боку якої мовчазно стояла Софія, а з другого ще й досі курілися руїни будинків, швидко вимчала їх на Володимирську, пронесла повз Золоті ворота, повз оперу, військові регулювальники на перехрестях без загайки пропускали попелястого «мерседеса», він набирив більшого й більшого розгону, он уже правобіч видно червоні колони університету, а в мокрому, задощеному парку — сумну постать Кобзаря в оточенні багряного листа; далі професорові Отаві не треба було й дивитися, серед найтемнішої ночі, з заплющеними чи зав'язаними очима, в лихоманці чи навіть вмираючи, він би показав на свій будинок, на будинок, у якому народився, звідки малюком ходив гратися в садочок, що став потім Шевченковим парком, звідки пішов до школи й до університету, і на перші побачення, і на перші гулі, і на найбільші щастя й найтяжчі нещастя виходив він з цього будинку, з квартири на третьому поверсі, великої професорської квартири з багатьма кімнатами, які всі загачені були книжками, вічно забиті книжками, стародруками, унікатами, раритетами, літописами, цінними рукописами, пергаментами, берестяними грамотами і ще бог відає чим. Той будинок споруджував якийсь київський інженер, який пробував змагатися з відомим київським архітектором Городецьким, що иавибудовував по всьому місту чимало химер, стилізуючись то під готику, то під барокко, а то під модерн. А цей інженер, неспромо: хотів надати будинкові якихось оригінальних рис зовні, вирішив бити на ефект внутрішній — вигадав неймовірний, схожий на храмову наву

вестибюль, прикрасив його мармуром і мозаїкою, поклав на сходи різноколірний мармур, а в велетенських розетах, що мали правити за вікна, поставив яскраві вітражі на теми Української історії. Цим і обмежилася інженерова фантазія. Помешкання в цьому будинку не відзначалися нічим, окрім ординарного несмаку, були великі, неоковирні, кімнати тяглися довгими ковбасами, переходили одна в одну без видимої потреби, а тим більше гармонії, в довгих вузьких коридорах тоді було розминутися двом людям, вікна були високі, але вузькі, не просвічували великих кімнат, там завжди панував півморок, у таких помешканнях, щоправда, добре сиділося й думалося. Вони добрі були для схимників і вчених, але аж ніяк не надавалися для екзистенції людям простим, не пасували дозвичок, темпераментів і уподобань.

Може, саме через помешкання й у родинному житті професора Отави не все склалося... Але менше з цим. Не про це думав нині Гордій Отава, стривожено спостерігаючи, як чужа машина, з чужим чоловіком, що вперто називає себе колегою, невтримно наближається до такого знайомого, такого єдиного на всім світі, такого жаданого і водночас чимось відлякуючого тепер будинку.

— Куди ви мене везете? — знов повторив своє запитання професор Отава, і цього разу Адальберт Шнурре, який, певно, ще не зовсім гаразд орієнтувався в київських вулицях, але вже тепер теж добре побачив, що наближаються вони до високого, прикрашеного готичними розетами й смішними різьбленими башточками будинку, з спокійною доброзичливістю промовив:

— Звичайно ж, до вас додому, колего Отава.

— Звідки ви знаєте, де мій дім? — зробив останню спробу оборонитися Отава, хоч «мерседес» уже зупинився коло самого входу до будинку, і не було рації далі вдавати зневіру в поінформованість професора-завойовника.

— Ах, дорогий колего, — засміявся Шнурре, — це ж так просто! Я ще заздалегідь дав вашу домашню адресу командуванню наших передових частин, які мали вступити до Києва. Будь-що хотів зробити вам бодай маленьку прислугу, захистити вас, ваше житло, ваш спокій. На жаль, вас ми не встигли захистити, але ваше житло, всі ваші книги, все ваше — воно неторкане!

Він промовив ці слова урочисто-піднесеним тоном, але Гордій Отава легко вчув у голосі Шнурре і нотки вмילו приховуваного розчарування. А може, йому просто здалося, може, професор Шнурре справді дбав тільки про те, щоб захистити свого колегу, відплатити професорською порядністю своєму сталому опоненту й заочному знайомому? І все те, що він, Гордій Отава, знищив місяць тому, не становило для Шнурре ані цікавості, ані тим більше предмета пошукувань?

— Прошу. — Шнурре ввічливо пропускав Отаву вперед. Отава на мить пристанув, згадавши, що хазяїн повинен іти позаду гостя, але відразу ж схаменувся, — хто тут хазяїн і хто гість — не розбереш. До того ж якщо Шнурре й вважати гостем, то аж ніяк не бажаним і не званим. Хазяїном перевдягненого в есесівця професора звати теж зовсім не випадало, тому професор Отава не став розводити церемоній і, мовби не помічаючи Адальберта Шнурре і його простягнутої в супроводі руки, швидко перестрибнув ті кілька східців, що вели до входу, опинився в такому знайомому храмово-вітражному вестибюлі, твердо побрався по сходах.

Адальберт Шнурре намагався дотримати кроку Гордієві Отаві, але все ж таки ледь відставав, а на площадці другого поверху перед дверима помешкання академіка Писаренка зупинився і сказав у спину Отаві, не сподіваючись, що той затримається чи бодай обернеться:

— Не буду вам сьогодні заважати. Відпочиньте після цього жаху. Там ви знайдете все потрібне. Я повинен був десь жити, тому зупинився в цьому помешканні, власник якого... гм... втік, здається...

— Евакуювався, — не обертаючись, кинув Отава.

Він підійшов до дверей свого помешкання. Високі, наче монастирські, дубові двері. Немудре різьблення. Тільки тепер помітив. Якись кручені стовпчики, примітивні площини. Жодного натяку на будь-який стиль. І латунна табличка з закрутистим написом: «Професор Отава». Марнота і сміхота! І ці двері, і ця табличка, і цей напис, а надто ж — його становище. А все тому, що не зміг він отак просто виїхати, тобто евакуюватися, вірніше — не зумів. Ніколи нічого не вмів.

Стукнув у двері коротко і боязливо. Ждав терпляче, майже без надії. І в добрі часи тут відчиняли без поквапу, доводилося дзвонити кілька разів, поки дочується глухувата баба Галя. А тепер там хіба що автоматники, яким доручено його пильнувати.

Але ще не встиг він перебрати всіх своїх похмурих припущень, як двері відтулилися на ту відстань, на яку дозволяла довжина ланцюжка, крізь щілину блиснуло темне око, довго недовірливо вдивлялося в несхоже професорове обличчя, потім зникло, ще раз майнуло в щілині, почулося «Ой боже ж мій!», заgrimів ланцюжок, двері нечутно розчинилися, міцні руки баби Галі миттю всмикнули Гордія Отаву в передпокій, знову заgrimіли засуви, і лише тоді баба Галя сплеснула в долоні.

— Ви чи не ви, Гордію Всеволодовичу?

— Я.

— Та як же ж ви? Втекли?

— Здається, ще не втік.

— То тікайте ж, бо тут уже ходять, ходять, та питають, та нишпорять. Все їм чогось треба. Один тут — так прямо в кабінеті й спить. Все перерив. Правда, не взяв нічого. Ну, а я в вікно виглядаю. Думаю: побачу вас — гукну, щоб утікали. І Бориса послала, щоб шукав. Казав — знайшов. Лучче б воно й не було такого!

— А Борис — він же в тітки мав бути?

— Де там. Прибіг у той день, як вас забрали. І не вдень, а вночі. Як уже й пробрався...

— А ви тут як, бабо Галю?

— Що?. Я? Та й не кажіть! А вам лучче втікати! Он я вам швиденько дам попоїсти, та перевдягніться, бо хіба ж ото можна так. Професор... Ой боже ж мій!.. А ці сюди пруть, пруть, харчі всякі, консерви, мурмелади, шоколади... І той, що в кабінеті...

— Шнурре?

— Бісяка ж його знає. Звуть його якось шур-бур-фюр... І не вимовиш... Такий наче вежливий, а воно ж видно: хвашисті Я вже їх перебачила на своєму віку! В дев'ятнадцятому такі-сякі в Києві були... Лучче тікайте, Гордію Всеволодовичу!

— Нікуди я не втечу. Привезли вони мене з табору.

— Вони? — Баба Галя знов сплеснула в долоні. — Це вже щось замишляють! А ви ж?

— А я, бабо Галю, місяць не спав, не їв, не вмивався і, здається, й дихати забув як...

— Та все ж є! От тільки тікати вам треба!

— Це я знаю.

За півгодини сидів у ванні з теплою водою, яку встигла якимось чудом нагріти баба Галя, і думав над отим простим і таким виразним словом «утікати»...

Коли почалася війна, ніхто й у гадці не мав кудись там утікати. Хіба що найбільші боягузи. Але таких були одиниці. Всі лишалися на місці, навіть під ворожими бомбами, навіть тоді, коли Інформбюро стало перелічувати назви нових та нових міст, полишених фашистові.

Але фашистські армії розпанахували залізними зміями танкових колон дедалі більші простори нашої землі, і тоді якось непомітно, так ніби воно завжди жило в побуті, мільйонноусто залунало слово «евакуація». Не вивезення, не перевезення, не рятування, не втеча, зрештою, а евакуація — чуже, якесь заспокійливе, дуже мудре слово.

Евакуювали і наукових працівників. Передовсім тих, у кого було цінне наукове обладнання, себто техніків. Гуманітарії ходили по академічних коридорах, ловили за руки й за поли метких молодиків, які перебрали на себе весь клопіт по евакуюванню, але слова в ці дні важили мало, авторитети, наукові звання—ще менше. Надто ж коли ти попадав у число «нетранспортабельних» учених. Саме такими і виявилися академік Писаренко і професор Отава. У академіка була величезна бібліотека україністики, чи не найбагатша в країні, а в Отави, окрім великої кількості стародруків і унікатів, була ще велика колекція староруських ікон, яку він хотів будь-що врятувати.

Кінчилося тим, що до академіка Писаренка заскочив на машині з фронту його син майор, вилаяв батька, силоміць посадовив його до машини, зібрав старому в одну валізку найнеобхідніші речі і гайда на Харків, поки ще була змога прорватися.

Все вирішилося одної червневої ночі, коли він як член загону самооборони разом з своїм Борькою, од якого несила було відчепитися, опинився на покрівлі свого височенного будинку, опинився несамохіть, закинутий туди безглуздою потребою військового часу, боязко тупцявся на похилості покрівлі, піднесений над стривоженим Києвом, невміло поправляв широку лямку новенького протигазу, навіщось пересипав у долонях пісок з великого ящика, наготовлений для гасіння запалювальних бомб. Його оточували реальні речі, коло нього був син, який витанцьовував од дитячої нетерплячки, прагнучи врешті побачити, як «прилетить отой фашистюра і як наші його зіб'ють», але Гордій Отава ніяк не міг увійти в світ цих реаліїв, здавалося йому це якоюсь забавкою, лихим жартом і над ним самим, і над його містом, і над усім народом.

А потім сталося. З далекого темного далеку полинуло на Київ уривчасте гудіння, наближалось, набирало на силі, пливло хвилями, які грізно билися в будинки, і від того, здавалося, все починало згойдуватися, повільно й зловісно згойдуватися, надто ж відчували це ті, хто був піднятий високо над землею, хто безсило метався на темних покрівлях, метався між відрами з водою і ящиками з піском — цими найпримітивнішими знаряддями боротьби з найхімернішими винаходами людського розуму, які напливали ближче й ближче в гудінні фашистських літаків.

Ударили зенітки, полохливо й поквапливо, зенітні прожектори в німотній панічності обмацували небо містично-блідими променями, проревіли назустріч фашистам наші яструбки, потім на кінці одного з прожекторних променів зблиснув білий хрест ворожого літака, і вся земля закричала: «Бий його! Он він!», але фашист зірвався з променя, потону в п'їтмі, а натомість, пересилюючи гудіння моторів, вибухи зенітних набоїв, бубоніння кулеметів, лемент переляканих людей, небо завило, заревло, і те виття тривало так довго і було таке жахливе, що вже від нього самого можна було вмерти, не діждавшись, що ж настане потім.

А далі грякнуло червоно-чорним в одному місці, в другому, в третьому, і коло самих ніг у професора Отави теж щось грякнуло й розблисло пекельним вогнем, таким нестерпно-палючим, що професор від розгубленості вхопив відро води і бурхнув у саму середину вогню, від чого все загорілося ще дужче, заслоняючи від Отави весь світ, і з того боку вогню прокричав до нього Борис: «Батьку! Пісок!» Схаменувшись, Отава став сипати на бомбу пісок, сипав пригорщами, піску було мало, нічого не міг вдіяти з вогнем, сипав у цілковитій безнадії, аж поки побачив прихилену до ящика лопату, і вхопив її, і жадібно гребнув нею піску... Він сипав ще й тоді, коли вже бомба загасла, сипав, хоч Борис, злякавшись за батька, торсав того і кричав, що вже годі. Отаві ввижалося, що горить увесь Київ, палають нові й старі будівлі, тисячолітні собори, самі київські гори поїнялися незгасним вогнем... І коли Борис усе-таки вицер з батькових рук лопату, той зчудовано поглянув у високу темряву, пробурмотів:

— Що? Вже? Не може бути!

Вдень він побіг по місту. Найперше — до Софії. Звідти вивозили архіви. Вешталися заклопотані люди, гуділи машини. Але професора Отаву цікавило не те. Пісок. Ящики з піском. Мішки з піском. Знайшов якогось чоловіка, що зголосився відповідальним. Той водив професора в найдаліші закапелки під куполами, показував: ось тут і тут, і ще й тут. Отава метнувся до Лаври. Успенський собор, церква на Берестові, трапезна, надворітня церква. Чи їх бережуть? Чи достатньо там людей, а головне — піску! Пісок, пісок!..

Він зумів роздобути десь машину. Знайшов саперного капітана, який народився у Владимир!, все життя мріяв потрапити до Києва, побачити його собори, Дніпро, Либідь. Бо князь Мономах, засновуючи Владимир, прагнув перенести в те північне руське місто дух південного Києва. І річку у Владимирі назвав Либіддю, і пагорби для поселень і соборів вибрав схожі, і собори намагався вибудувати, як у Києві. Капітан, порушуючи закони військового часу, виділив для Отави тритонку, і несамовитий професор метався по Києву, звозячи мішки з піском до Лаври. Потім хтось із знайомих сказав йому, що з Софії архів уже вивезли і тепер собор кинуте напризволяще. Він метнувся туди. Там справді вже не було людей, а піску видалося йому вкрай мало, просто мізерія. Та капітан далі не міг помагати дивакові професорові, його частина мала просуватися кудись далі («змінювати дислокацію», — пояснив він), лишити Отаві тритонку, попри всю свою закоханість у Київ, капітан-владимирівець (русявий красень з блакитними очима) не міг — інакше-бо йому загрожував трибунал, — тоді професор купив на Євбазі (де тоді можна було придбати будь-що) коняку з селянським возом, віддав за неї шалені гроші, всі свої довоєнні заощадження без вагань віддав неголеному невмиваці, який почував себе паном тільки тому, що мав коняку (може, навіть украв її), тоді як ніхто більше не міг і мріяти про такий скарб, бо коняка — то був засіб пересування, то був транспорт, то була змога рухатися, втекти, врятуватися.

Але ж Отава й у гадці не мав утікати чи рятуватися. Він гасав по Києву на своєму возі і знай збирав мішки з піском та возив їх до Софії, він виканючував пісок, іноді просто прибирав, де погано лежало, а то й крав, пам'ятаючи, що в святому ділі всі засоби дозволені, незабаром його знали в усьому місті і називали «професор з конякою» або ж: «Отой професор, що пісок краде».

Коняку в нього реквізували. Ще й пригрозили, коли він розкричався про антипатріотизм і варварство майора, який допустився такого насильства над професором.

В Святошині, Голосіївському лісі київські ополченці готував лися до захисту міста на крайній випадок. Для Отави крайній випадок уже настав. Він спробував записатися в ополченці. Але натрапив на якогось аж надто спокійного командира, який порадив професорові евакуюватися, поки є час.

— Такими людьми не маємо права ризикувати, — сказав він.

В академії Отаві пояснили, що він пропустив свою чергу.

— Та мені самому байдуже, — розгублено мовив Отава, — аби лиш мого хлопця яось... Та ще ікони... У мене велика колекція... Це ж цінність.

Хтось порадив Отаві податися на товарну станцію, звідки відправлялися ешелони. Мовляв, там завжди можна знайти вагон, домовитися.

Професор з малим Борисом, якого міцно тримав за руку, півдня штовхався серед панічної нерозбернхи, яка панувала на товарній станції, нікого не міг знайти, ніхто йому нічого не міг не те що пообіцяти, а навіть порадити. Всі розмови, які він затівав з тим чи іншим порізно відповідальним чоловіком, приблизно були такі:

— Товаришу, нема часу. Кажіть конкретно: що вам треба?

— Ну, хоча б вагон.

— Вагон?

— Так. Всього один.

— Один вагон? Цілий вагон?

— Ну, хоча б отой, невеличкий, двовісний.

— Невеличкий! Це він називає — невеличкий!

— У мене колекція. Цінність. Державної ваги.

— Люди — от наша найбільша цінність. У мене місця в вагоні бодай для одного чоловіка нема! Ясно?

Отава знов метнувся до академії, але там уже все закінчувалося, хто поїхав, а хто лишився, в кабінетах не було вже енергійних молодиків, підлогу в коридорах встеляли непотрібні папери, які неприємно шурхотіли під ногами. Професорові попався молодий науковий співробітник Бузина, радісно вхопив Отаву за лікоть, — Товаришу професор, а я вас шукаю! Відправляю інститутські сейфи. Треба, щоб ви здали всі літописи й літературу, яка є лише в одному примірнику.

— Я вже це здав. — Отаві не дуже хотілося мати справу з Бузиною. — І ви прекрасно про це знаєте,

— Так, так, але я думав...

— Не помічав за вами цієї здатності давніше.

— Я хотів допомогти вам, товаришу професор.

— І так допомогли, що я нічого не можу... евакуювати..., Покинути все ворогові?

— Що вдієш? — Бузина розвів руками. — Ми повинні рятувати найцінніше.

— А хто це визначає?

— Ну... всі ми...

— Наприклад, ви їдете коло сейфів... А чи є місце хоча б для мене?

— Я не... я не компетентний, товаришу професор, але місце повинне бути...

— Повинне? Дякую вам!

Отава вклонявся і швидко побіг униз по сходах. Куди квапився — і сам не знав. Ще кілька днів метався по Києву. Евакуюватися? Але ж він не може! Він не така цінність, як Бузина!

Бузину Отава зненавидів ще три роки тому. Перед тим не звертав на нього уваги. Знав, що є такий в інституті, дивувався, щоправда, як могло прибитися таке Ніщо до материка науки, але й тільки. Одвічною вадю Отави була неувага до людей, якась байдужа терпимість і до злих, і до нездатних. «Й ненавидим мы, и любим мы случайно». Мабуть, і одружився він так само з байдужою випадковістю, і дружину собі не вибирав, а просто взяв, а потім виявилось, що жити вони разом не можуть. Вона так і заявила: «Не можу я серед цих ікон! Мені люди потрібні!..» Тільки й зміг, що випросити у неї сина.

А Бузина — що Бузина? Так і жив би собі в своїй непомітності, може, ще й добрим чоловіком уважався, але сталася подія, що показала в Бузині нову грань, яка знову ж таки, кому була й до вподоби, але в професора Отави викликала почуття, близькі до відрази.

Отавин колега професор Паливода підготував до видання великий кольоровий альбом з софійськими і михайлівськими мозаїками. Про той альбом було багато мови, про нього роздзвонили навіть за кордоном, здається, обіцяли повезти його на всесвітню виставку в Нью-Йорк. Передмова і коментар до альбома друкувалися шістьма мовами. Подія!

Але зненацька професор Паливода, упорядник альбома, автор передмови й коментарів, десь зник. Згодом в інституті було пояснено, що професор Паливода — ворог народу. Професора Отаву запросив до себе один з керівників інституту.

— Що ж будемо робити, товаришу професор? — спитав він.

— Не розумію, — обережно промовив Отава.

— Альбом цей ваш... ці... як їх?.. Мозаїки...

Отава якось не міг відразу зв'язати факт зникнення Паливоди з мозаїками, бо що не кажи, а відстань у часі — неймовірна: мозаїки робилися в одинадцятому столітті, а професора Паливоди не стало в двадцятому.

— Мозаїки наші унікальні, — цілком щиро сказав Отава.

Молодий керівник в душі подивувався професоровій наївності, але не виказував цього.

— Це я знаю, — так само стурбовано мовив він. — Але ж цей... як його?.. Паливода... Підвів він нас... Не тією людиною виявився...

— Вчений він був бездоганний! — твердо сказав Отава.

— А я хіба що? — подивувався молодий керівник. — Я теж нічого як про вченого. Але, як сказав поет: «Ученым можешь ты не быть, а гражданином быть обязан».

Отава знизав плечима. Цитата була не зовсім точна, але яке це, зрештою, мало значення?

— Так що ж ми будемо робити з цими... як їх?.. з мозаїками? — знову затяг своєї молодик.

— Треба видавати! — В цьому Отава не мав жодного сумніву.

— А я хіба кажу — не видавати? Не можна не видавати! Всі вже знають. Вже тираж готовий.

— То в чому ж справа? — Отава вдавав, що ніяк не збагне, до чого хилить його співрозмовник.

— А Паливода! — схопився той і пробігся по кабінету. Отава мовчав, і керівникові сподобалася його злякана мовчанка.

— Я розумію, що ви теж цього не хочете. Бо ви — чесний радянський учений. Ми тут довго радилися, і от є така думка, — він пильно подивився на Отаву, — запропонувати вам, щоб ви підписали передмову і коментар до цих... як їх?.. мозаїк, значить, замість Паливоди... Ви відомий спеціаліст, вас скрізь знають. Та ще й, — він засміявся наївно, по-парубочому, — і прізвища ж у вас козацькі: Отава, Паливода...

— Ні, я не можу цього зробити, — підвівся Отава.

— Та ви сядьте! Куди ви? Не треба гарячкувати. Спокійно подумайте...

— Ні! — Отава вже йшов до дверей.

— Але ж, товаришу професор...

— Ніколи! Я тільки вчений. Моя спеціальність — стародавнє мистецтво.

— Але ми з вами...

— Я не можу продовжувати цієї розмови. — Отава вже тримався за дверну ручку.

— Ну, гаразд. Кого б ви нам порадили?

— Не знаю. Не можу вам бути корисний.

А за два дні до Отави додому прибився Бузина. Ще в коридорі він влип очима в розвішані на високих, помальованих начорно стінах ікони, в захваті вибухнув:

— Товаришу професор, я схиляюся перед вами!

— Ну навіщо аж такі суперлятиви? — зняковів Отава, незвичний ні до висловлювання, ні до слухання неприхованих компліментів.

— Але ж таке багатство! — розливався в своєму захваті Бузина. — А це чорне тло! Це ж просто чудо.

Отава сам вигадав чорне тло для ікон у коридорі, здається, саме цим остаточно доконав свою колишню дружину, яка ще згоджувалася якось існувати в музеї, але вже в чорноті могили — аж ніяк! Бузина був перший, хто похвалив чорний коридор, і в Отави мимоволі закралася симпатія до молодого науковця. Він глянув на нього пильніше і помітив, що той має досить показну зовнішність. Високий, міцно збудований, майже атлет, густе чорве волосся, що йому позаздрили б усі оті лисіючі і геть лисі, великі виразні очі, мов на фресці. Щоб якось виявити свою прихильність до гостя. Отава спробував пожартувати:

— У нас збігаються смаки, колего. Чи не тому, що наші прізвища мають у собі якусь спільноту. Вони — рослинного походження.

— Справді, — зрадів Бузина. — А от у нас у класі, коли я вчився в школі, було повно прізвищ тваринного походження. Коровченко, Бугаєнко, Заєць, Вовк, Бик.

— Очевидно, все-таки рослинного походження — найдавніші, — висловив припущення професор.

— А так, — згодився Бузина, — а вже тваринного — це друга черга.

— І вже тільки тому маємо прізвища, похідні від професій: гончар, швець, стельмах, міняйло, кравець, коваль, лупій, орач. Між іншим, за цим принципом надавано згодом повторні імена християнським святим. Ілля-громовець або пустельник, Микола-чудотворець, Симеон-стовпник. Я покажу вам надзвичайно рідкісну ікону з зображенням Іллі-пустельника. Зверніть увагу на тло. Чи ви бачили ікону, написану мовби не на липовій дошці, а на старій слоновій кістці? Гляньте. Цілковита ілюзія зжовклої слонової кістки. І цей тон зберігся неза-тьмарений з одинадцятого століття. Ви можете уявити?

— Очевидно, ікона була вкрита пізнішими записами? — висловив здогад Бузина.

— Вісім шарів оліфи! — вигукнув професор. — Я зняв їх один за одним сам, не довіряючи жодному реставраторові.

— Але якраз вони й урятували те, що було написано ще в одинадцятому столітті. І те, що колись здавалося злом і варварством, тепер обернулося на користь, — вголос міркував Бузина.

Професор подивився на молодого науковця ще з більшою симпатією. Здається, він зовсім не такий і безмозкий, цей Бузина. Може захоплюватися, розбирається в іконах. Вже тільки за це йому все може пробачитися.

— Навіть Пушкін, — вже й зовсім розійшовся Бузина, — навіть Пушкін! Пам'ятаєте: «Художник-варвар кистью сонной картину гения чернит...» Не зрозумів великий російський поет.

Бо що робив художник-варвар? Він покривав оліфою стару ікону, щоб уберегти її від псування. А оліфа через якихось там і вісімсот років темніла, і вже новий «художник-варвар» замальовував цю потемнілу ікону своїм сюжетом і теж покривав його оліфою. І так під отими темними напластуваннями жила собі древня ікона, поки такий чарівник, як ви, Гордію Всеволодовичу, не визволили її, не показали світові.

— А тепер я покажу вам і зовсім неймовірну річ, — таємниче сказав Отава, — зображення поганського дохристиянського бога на пластині, зробленій з турячих рогів. Чули ви коли-

небудь про таке?

— Ніколи не чув, — в тон професорові мовив Бузина, випружуючи своє треноване тіло, щоб ступати навшпиньках за хазяїном.

Зображення поганського святого жило тільки в уяві професора Отави. А на широкій, справді мистецьки зробленій роговій дошці збереглися лише невиразні барвні плями.

— Не дивуйтеся, — сказав професор, — ця річ має понад тисячу років. До того ж викопана з землі.

— Ніхто її не зберігав, — знову навернув на улюблену тему Бузина.

— Так, ніхто не зберігав, ніхто не цікавився. Як, між іншим, у нас зараз старовинними іконами.

— Ні, ні, народ повинен знати свої скарби. Все належить народові, — поважно сказав Бузина, а професор, хоч мовлено слова найзагальніші, знов з симпатією поглянув на молодого науковця: той надзвичайно точно вгадував стан душі свого співбесідника і вмить настроювався на його лад. Хто це міг казати йому, що Бузина сякий і такий, тупий і недалекий! Яка низькопробна брехня!

— До речі, я хотів з вами порадитися щодо одного видання, — обережно промовив Бузина, поцмокуючи від захоплення перед іконою Юрія-змієборця, де Юрій у червоних шатах на карому коні разив вогнедишного дракона. — Йдеться про збереження цінностей і... як би це вам сказати?.. майже схоже щось на оте покривання ікон оліфою...

— То давайте сядемо, — вказуючи на старовинне крісло венеціанської роботи, припросив Отава, сам теж вмощуючись на свій робочий стілець за столом. Бузина скористався з професорового запрошення, став розглядати хитромудре різьблене крісло, в якому втонув. Червонясті маври несли на міцних своїх плечах підлокітники, на високій спинці вигравалися козлоногі фавни, з-під різьблених ніжок визирали ще якісь почавлені міфологічні мордяки. Десь триста або чотириста років тому везли через адриатику до Венеції далматинські дуби, і майстер, стоячи на березі каналу, ще здалеку вибирав собі деревину, велів доповодити її до своєї майстерні і вже там засідав за роботу і мудрував над одним таким кріслом рік, а то й кілька років, і життя його вимірювалося не кількістю прожитих років, а кількістю зроблених чудо-крісел, як у Страдіваріуса — кількістю скрипок.

— Вміли колись люди робити речі, — зітхнув Бузина. — Видно досвідчену руку. Заздрю досвідченим людям. Тільки вони можуть багато зробити. От як ви, Гордію Всеволодовичу.

— Помиляєтесь, дорогий мій, — роздумливо промовив професор, — колись, у ваші роки, я теж думав. І, виявляється, помилявся. Чим довше живеш, тим, здавалося б, більше зробив, а виходить чомусь навпаки: дедалі більше лишається недокінченого, недовершеного, недоробленого, ти буквально потопаєш у невикінчених справах і задумах, задихаєшся від браку часу і сили, робиш усе сяк-так, і дедалі гірше, дедалі поверховіше, життя перетворюється на якийсь божевільний галоп. І здається тобі, коли ти й зробив будь-коли щось ретельно, дбайливо і спокійно, то хіба що в найранішому дитинстві, коли шморгав носом, сопів, колупався в вусі, стругав паличку або виляпував долонями хатку з мокрого піску.

— Яз вами не згоден, — рішуче заперечив Бузина. — Ви так багато зробили.

— А от поживете ще ті двадцять чи п'ятнадцять років, які нас з вами розділяють, і пересвідчитесь! — майже пустотливо ляпнув по столу професор. — Але ми забалакались. Ви

щось хотіли. Прошу вас.

Йдеться про дуже важливе. — Бузина не міг добрати слів. — Я хотів з вами порадитися, Гордію Всеволодовичу як з старшим товаришем, якого я ціную і поважаю... Ваш авторитет...

— Не треба про це, — спинив його професор. — Ліпше про діло.

— Бачте, це таке делікатне питання... Йдеться про... як їх... Про мозаїки...

— Очевидно, про альбом наших київських мозаїк? — швидко докинув професор, якому відразу вчулося в мові Бузини щось від отого молодого керівника, з яким недавно мав бесіду.

— Так, так, — зрадів Бузина, — саме про наш альбом. Це надзвичайна цінність, про яку люди повинні знати. Не видати такий альбом — був би злочин.

— Злочин, — згодився професор.

— Що б про нас казали наші нащадки?

— Справді, вони б сказали щось дуже зле.

— Тому ми повинні докласти всіх зусиль, щоб він був виданий.

— Як мені відомо, ніяких зусиль не треба, — спокійно промовив професор, — альбом уже віддруковано, і цілий тираж лежить у друкарні.

— Так, але... — Бузина затявся, однак відразу ж, перехилившись через підтримуваний різьбленим мавром підлокітником до Отави, гаряче зашепотів: — Але ж там стоїть прізвище Паливоди...

— То й що? — Отава вдавав, що нічого не знає.

— Але ж він ворог народу.

— Не знаю, як можна займатися староруськими мозаїками і бути ворогом народу. Для мене це — незбагненне!

— Вороги підступні!

— Згоден з вами. Але до чого тут професор Паливода? Це чесний учений.

— З прізвищем Паливоди альбом вийти не може.

— То що ж я можу вдіяти? — професор підвівся так само, як у кабінеті молодого керівника. Але Бузина сидів і далі в венеціанському кріслі. Недбало поляскував пальцями по череву дубового фавна, знав-бо, що професор звідси не втече, як утік з тієї установи, та й нащо б мав утікати з власного дому?

— Мені запропонували поставити своє прізвище під передмовою, — скромно мовив Бузина.

— Вам?

— Щоб зберегти думки професора Паливоди.

— Але ж то не ваші думки, а професора Паливоди!

— Ім'я нічого не важить. Для людства головне — цінність. Авторством ніхто ніколи не цікавиться. Хіба не однаково, хто винайшов колесо.

— Гаразд. Уявімо, що я пристав до вашого цинізму. Але ж професор Паливода — ворог народу!

— Так.

— А раз він ворог, то й усі його думки — ворожі! Нащо ж їх зберігати? Тоді напишіть самі передмову й коментарі! — Отава відверто знущався з Бузини. Та не на такого напав.

— Думки можуть мати об'єктивну цінність, навіть якщо вони належать ворогові. — Видно було, що Бузина добре підготувався до розмови з професором.

— Тоді я не розумію, чому ви до мене прийшли.

— Щоб спитати вашої поради.

— Але ж ви згодні поставити своє прізвище замість прізвища професора Паливоди?

— Я маю дати відповідь завтра. Тому й прийшов до вас як до старшого товариша, щоб порадитись.

— Я вам не раджу.

— Не можу з вами згодитись, товаришу професор, — тепер підвівся вже й Бузина, — ви ж самі тільки-но... Ваші ікони... Хіба це не свідчення?.. Може, моє ім'я теж як ота оліфа на іконі одинадцятого століття... Воно захистить велику вартісність.

— Ви гадаєте, що його колись зішкребуть і виявлять під ним ім'я професора Паливоди?

— Йдеться про саму суть справи, а не про імена. Треба зберегти те, що є. По-державному дивитися на справи. Є думки, вони не повинні пропасти. От і все.

— Отже, ви хочете поставити своє ім'я під чужим?

— Ви мене переконали в доцільності.

— Але ж... — Отаві забракло слів на таке нечуване зухвальство, не знав, чи варто далі сперечатися з цим дивно цинічним чоловіком, показав Бузині на двері: — Прошу вас. Нам більше ні про що говорити!

Бузина поставив своє прізвище, альбом вийшов у світ, його хвалили, хвалили й Бузину, і він, здається, навіть продемонстрував якусь там скромність, бо не вискакував ні в кандидати, ні в доктори наук, так і лишився молодшим науковим працівником, єдине, чого запрагнув, — це перейти у відділ професора Отави, що для нього і було зроблено, не питаючи думки керівника відділу.

Та Бузина й не докучав своєму керівникові. Науку полишив цілковито, бо й перед тим дуже мало мав з нею спільного, зате весь свій запал спрямував на організаторство. Десь бігав, когось умовляв, згуртовував, змобілізував, засідав, і ось коли впало таке велике нещастя, як війна, коли одні пішли відразу на фронт, другі злякалися, треті розгубилися, Бузина, який нарівні з професорами звідкись добув для себе «бронь», виявився найпоміркованішим, зберіг

найбільший спокій і враз став називатися в інституті незвичним і не зовсім зрозумілим словом «евакуатор».

Але, мабуть, професор Отава був не зовсім справедливий у своїх думках про Бузину. Просто заздрило, що той все-таки зміг виїхати з Києва, а от він носився з своїми іконами як дурень з ступою, поки й попав до фашистів. Справді, кому потрібні якісь ікони, коли гинуть цілі держави? Пізно розумієш, надто пізно. Тільки по тому, як сам кинув ікони, бібліотеку, все, все, навіть про собори забув на деякий час, вхопивши за руку Бориса, з такими самими, як і він, намагався втекти з оточеного Києва. Через Дніпро пробратися не міг, тому кинувся по давній дорозі на Васильків, де в селі жила старша сестра його колишньої дружини. Хотів сховати Бориса. Пізно схаменувся, надто пізно!

Мотоциклісти в довгих негнучких плащах обскочили їх з двох боків, погнали від дороги врозтіч по полю. Отава штовхнув Бориса до кущів, гукнувши йому: «Пробирайся до тітки!», а сам, щоб відвернути ворогів од сина, підняв руки і, спотикаючись, пішов назустріч мотоциклістам.

Його погнали назад до Києва по тій самій дорозі, по якій колись князі вирушали на печенігів і половців і по якій, бувало, втікали до свого великого золотого города.

Він нікуди не втік. Опинився в таборі, місяць слухав жажливу музику розстрілів у київських ярах, а тепер отримав собі в нагороду свого наукового колегу.

Отава вдягнувся в чисте, щось з'їв, навіть не розібравши гаразд, чим його нагодувала баба Галя, байдуже пройшов повз стіни, обвішані іконами (справді, з помешкання нічого не зникло), став у кабінеті коло вікна, розгублено потер щоку. Що далі? Що?

По вулиці проїздили німецькі машини, легкові й вантажні, тягнулися кінні запряги (криті міцні фургони, вгодовані бельгійські важковози, мордаті візники в негнучких зеленавих плащах), по тротуарах теж ішли німці, солдати, рідше офіцери, а киян майже й не видно було, а —коли й проходила якась жінка чи пробігала дитина або накульгував старий, то чомусь усі вони трималися не тротуарів, як то вже завжди велося, а бруківки. Їм вільно було йти лише по бруківці, мов коням, і вони, боязко озираючись, лякаючись машин, коней і людей, що мали зброю, намагалися якомога швидше пройти куди треба, шезнути з очей, аони радо б провалилися крізь землю, якби могли, але земля тримала їх, міцно тримала, і вони повинні були зносити наругу, їм судилося випити гірку чашу приниження й упослідження, і добре, якщо хтось пив її з власної вини, як от він, Гордій Отава. А коли не з власної?

І тут, серед поодиноких, зіпхнутих, загнаних на бруківку, він побачив свого сина Бориса. Спершу навіть не впізнав його, така зламаність і зіщуленість була в синовій постаті. Хлопець пере-стрибом, косуючи через плече на вікно батьківського помешкання, пробіг униз по вулиці, пробіг так швидко, що Гордій Отава, вже впізнавши Бориса, не встиг навіть подати йому якийсь знак, тільки подивувався дивній хлопцевій поведінці. Біжить мимо дому, нічого не бачить. Куди, навіщо? А Борис, десь завернувши, вже біг назад, але тепер йому доводилося бігти вгору, тому він наближався повільніше і якимось ніби довше зупиняв погляд на вікнах, за одним з яких заляк його батько, і вже тепер Гордій Отава вирішив будь-що скористатися з нагоди, він чимдуж замахав обома руками, він навіть підстрибнув кілька разів і навіть німо закричав Борисові: «Не бійся! Додому!» І хлопець побачив батькові знаки, і, видно, повірив, що небезпеки немає, бо й кому б мав вірити, як не батькові. Так само недбалим перестрибом він завернув до будинку і за кілька хвилин мав стати перед вхідними дверима помешкання. Професор Отава навшпиньки прокрався коридором, нечутно зняв ланцюжок (бачила б баба Галя), крутнув ключ у замкові, притулив вухо до дверей, ждав Борисових кроків на сходах.

Але ждав марно. В будинку стояла тиша, як у велетенському мертвому вусі. Отава переступив з ноги на ногу. Серце йому билося гучніше — й гучніше. Мовби хотіло виповнити своїм стукотом причаєну німотняву кам'яних сходів.

І враз усе довкола здригнулося, зойкнуло, зболено струснулися сходи, підлога під ногами, стіни. Знизу, з самого дна химерного вестибюля, вдарилося об камінь одне-єдине слово «батьку!», слово-розпач, слово-воляння, слово-осуд. Батьку, батьку, як же це? Чому? Як ти міг?

Отава штовхнув усім тілом двері й полетів униз по сходах. Ще не добігаючи, побачив, як двоє есесівців крутять руки Борисові, тягнуть його до виходу. Помінялися ролями. Тоді він пішов до мотоциклістів, щоб порятувати сина, тепер сам урятувався ціною синові неволі. Засліпленість, яка найшла на нього при тому страшньому крикові «батьку!», вмить зникла, він знав, що нічим не зарадить Борисові, якщо отак зараз кинеться на солдатів, якщо навіть задушить або перегризе горло одному з них, але й віддати сина без боротьби теж не міг, повинен був рятувати його і то рятувати будь-якою ціною. Тому круто повернувся і, в кілька скоків подолавши марш до другого поверху, застукотів кулаками й ногами в двері академіка Писаренка, в тяжкі дубові двері, прикрашені так само безглуздим і нездарним різьбленням, як і двері його помешкання.

По той бік хапливо протупотіли чоботи, двері відчинилися, озвірений солдат в розстебнутому мундирі з чорним цератовим фартухом на животі вискочив до Отави.

— Професора Шнурре! Негайно професора Шнурре! — не даючи йому розтулити рота, панічно загукав Отава, а що солдат, не міняючи виразу свого обличчя, видно, не квапився кликати свого хазяїна, то Отава вже хотів турнути його геть і самому бігти до помешкання, як тут у другому кінці довгого коридора з'явився по-домашньому в довгому халаті і в капцях на босу ногу стурбований Адальберт Шнурре.

— О-о, професор Отава, колего! — ще здалеку подав він голос. — Ви до мене? Радий, радий...

— Професоре! — Отава не міг ухопити віддиху. — Там... мій... мого... син...

— Прошу вас, увійдіть, — гостинно розвів руки Шнурре.

— Мого сина... там... ваші.. порятуйте... спасіть... ради бога. — Отава виштовхував з себе поодинокі слова, насилу стримуючись, щоб не підскочити до Шнурре й не вхопити його за груди і трясти, поки не стрясе з нього отой спокій, оту байдужість, витрясе з нього душу!

— Що? — підняв нарешті брови Шнурре. — Ваш син? З вашим сином нещастя? У вас є син?

— Мало вхопили ваші солдати... Там... унизу... Він ішов додому. Я прошу вас.

— Ну, я зрозумів нарешті. — Шнурре являв собою прекрасне поєднання стурбованості й доброзичливості. — Курт! Негайно біжи вниз і скажи від мого імені! Що вони там собі думають! Це син професора Отави.

Вони стояли мовчки, один по цей бік, другий по той бік порога, стояли, аж поки знизу почулося лихоманкове перестрибування по сходах.

— Я вас розумію, — сказав Шнурре. — Повірте мені. Я сам — батько.

Але Гордій Отава не чув його слів, невдячно повернувся спиною до Адальберта Шнурре, кинувся назустріч синові, вхопив його в обійми, підняв у повітря, хоч який був хлялий, а

хлопець уже майже дорівнювався йому зростом.

— Ну, я ж їм дам! — відхекуючись казав Борис. — Я їм дам, цим фашистюрам! Я їм ще покажу! Ще віддячу!

Піднявся по сходах і денщик штурмбанфюрера Шнурре, несміливо став по цей бік порога, щоб зачинити потім двері, коли начальник піде, але Шнурре мовчки вказав йому рукою, пропускаючи повз себе.

А сам стояв у розчинених дверях і слухав задихані слова малого Отави, аж поки на третьому поверсі все вмовкло.

РІК 1004

ЛІТО. РОДОСТЬ

...и постави церковь, и сотвори праздник велик, варя 30 повар меду, и зозываше боляры своя, и посадники, старейшины по всем градом, и люди многа, и раздая убогым 300 гривен...

Літопис Нестора

Предовга валка клекотливе посувалася в безмовні ліси, геть від людських осель, від лихого ока. Аж диво брало, звідки така повороткість і жвавість у перетовщеного Какори, під яким аж угинався могутній гнідий жеребець. Задавакуватий купець встигав обскочити свої вози, переглянути, чи все на місці, чи все гаразд, прогарикував потрібні розпорядження, підганяв утомлених, надавав тху відчаєним, знов опинявся на чолі походу, весело вигуцикував у сідлі, затягав гуляцьку пісеньку: «Гей-гоп, гей-гоп, вип'ю чару, вип'ю добру, гей-гоп, гей-гоп, теплу жону обійму...» Виспівавши з себе весь дух, підскакував до воза з го-товизною, велів націдити собі ківш меду, випивав, смачно гамкав, гмикав, аж немовби вітер пролітав по листю, вихлестував ще кілька ковшів, поспішав наперед, роздаючи по дорозі турляння й нагінку всім, хто траплявся, і всі мали мовчки зносити Како-рині витребеньки, бо від питва його норів ставав і геть нестерпним.

Сивоок і Лучук топтали слід позаду валки. Були піші, на вози присідати Какора не велів, щоб не томити коней, хіба що десь там з гори; коней же для хлопців не дав, хоч і мав кілька запасних, та хлопці й не домагалися. Звикли ходити пішо, а ще знали добре, що жоден кінний не може змагатися з ними в пущах, де почувалися найліпше.

Випало так, що верталися в ліси, де колись, мабуть, народилися, де виростали, звідки потім утікали в шуканнях ліпшого, але завжди пам'ятали зелену тишу свого дитинства, де мало людей, а отже, — колотнечі й страхів.

У Какори був свій намір, але випадало так, що купець, сам того не відаючи, робив добре діло для хлопців, і от вони пленталися позаду довгої низки возів, з-перед них стукотіли колеса, рипіла збруя, виспівував своє «гей-гоп» Какора, а вони нічого того не чули, вглиблювалися в зелену тишу пралісу, перестрілювалися поглядами, в яких усе казалося й без слів.

Вже давно скінчилися накочені й натоптані дороги, вже не стало людських стежок, вже й плутливі звірині тропи порозскакувалися то праворуч, то ліворуч, то й геть погубилися невідь-де, а Какора гнав і гнав свою валку, наладовану заморськими товарами, глибше й глибше, в безмежжя пущі, так ніби залежало йому тепер не на отриманні зиску за вдалу міньбу з довірливими древлянами, а на самому лише просуванню далі й далі, в незвідане, нетоптане, неторкане.

Вів своїх людей навмання, чи знав, чи й не знав куди, ніхто його питати не смів, потомлено переступали коні, повільніше й повільніше вириплювали важкі повози, куняли вершники, а то раптом пробігав по валці ніби корч переляку, всі скидалися, хапалися за зброю, та згодом знову впадали в кволість і сонність.

Часто траплялися на путі лісові річки. Ліниві закрути брунатних, мов старе коріння, вод діяли вже й геть знесилююче.

Люди стріпувалися від сну лише для того, щоб умиць дійти мовчазної згоди про зупинку й довший спочинок. Коні, мовби відаючи про безвільність своїх господарів, сунулися до води й жадібно пили, навіть нерозгнuzдані. Какора трохи спантеличено поглядав на річку, не наважуючись заганяти свого гнідого до води, і, поки він мамротів щось, жеребець теж пив, цідячи брунатну вологу крізь сталеві вудила.

Після перепочинку Какора велів шукати броду. Роз'їздилися в боки, обережно пробували, де мілко, іноді натрапляли на нові звірині тропи, далі простували ними, потім раз сталося так, Що після дводенного кружляння по пущі вони опинилися на березі тої самої річки, навіть коло того самого броду, через який переходили, але Какора не знітився, тільки вихилив зайвий ківш меду й ще голосніше заспівав: «Гей-гоп, гей-гоп, теплу жону обійму!..»

— Давай утікати, — сказав Лучук Сивооку. — Давно вже сверблять мені ноги дати драла від цього кендюха.

— Думав про це ще з Києва, — тихо мовив Сивоок.

— То якраз отут і дременемо! Нам у пущі роздолля!

— А тепер не хочу.

— То чому ж?

— Кортить мені довідатися, куди він править.

— Та нікуди! Обпилий же! Нічого не бачить.

— Все він бачить. Тільки вдає з себе такого питуха та співака.

— Куди ж він може добратися? Хіба що до трясовини?

— А побачимо.

— Ой набридло мені отак тюпачити, — зітхнув Лучук, — поліз би на дерево та спав там три дні й три ночі. Нічого так не любе мені, як спати на дереві.

— Потерпи, — заспокоїв його товариш, — мені теж набридло. Втекти завше зможемо. А от знайти...

— Та що ж тут знайдеш?

— Не знаю... Аби ж я знав... Однаково нам з тобою кудись іти. На місці не всидимо.

Лучук посопів-посопів і мовчки підкинув на спині лука. У всьому корився своєму товаришеві, хоча потай і вважав себе за метикованішого. Та хай! Ще пригодиться його кмітливість.

А Сивооком заволоділа дивна затятість. Так колись хотілося йому дістатися серця пущі, дістатися до найнижчого низу, де мало кінчатися її невпинне, приголомшливе западання, а коли потім випадком опинився там, у царстві лісових володарів-турів, то виніс звідти свавільне відчуття молодечих буйнощів, як у отого молодого Рудя, а згодом те відчуття пригнітилося іншим: відчув свою малість і незміцнілість, постерігши дико закостенілу силу Бутеня, що за іграшки здолав Рудя навіть після поранення.

Какора чомусь нагадував Сивооку старого тура. Щоб зміритися з ним силою, вимагалася не сама зухвалість, а ще й розум. Поки ж купець знав більше за всіх, поки переважав усіх своїм знанням, годі було й думати змагатися з ним. Утекти? Це найлегше. Але спробувати дійти, куди прагне Какора, видавалося Сивооку загадково-вабливим і бентежним. А коли купець справді задурих собі голову медом і кружляє в пущах з дурного жиру?

Іноді валка вив'юнювалася на велику галяву, накриту таким густим сонцем, що дзвеніло в голові од паморочення. Старі сиві птахи, злякані згуком походу, важко злітали понад галяву, і їхній повільний крик наганяв тугу за вільним простором. Але купець гнівно бив у боки свого жеребця, гнав його між дерева, і валка теж затягалася туди довгим-предовгим полозом, і розполоханий крик старих сивих птахів долинав до неї, мов з того світу.

Хоч стояла нестерпна спека, земля під ногами ставала дедалі людським, ліс постережно навіть для недосвідченого ока миршавів хиріли без Дажбогової душі, і маліли безупинно, росли покривлено й покорчено, ішли врозтіч, пускаючи поміж себе переплутані кущі, високу жирну траву, пухке купиння — всі видимі просліди близьких грузовиськ і трясовин.

Какора перший доспів до початку лісового багна, гнідий жеребець схарапуджено позадкував од піступно двигтючого падопу, чийсь необачний кінь вскочив передніми ногами в зелену трясовину, рвонувся назад, вибризкуючи на неторкану зеленъ чвирки чорного багна. Зляканий лемент прокотився уздовж валки, але купець не дав часу на розохування, безжурно махнув рукою і погнав свого жеребця понад краєм болота, беручи в обхід.

Обходили болото кілька день, але не було йому ні кінця ні краю. Подекуди траплялися посеред трясовин згорбки, порослі деревами, до них навіть можна було доскочити на конях, але далі згорбки губилися, багна знов тяглися рівно й одноманітно, кінні верталися назад, мовчки ставали на свої місця, трюхикали далі.

Какора не те що впав у відчаєність од безнадійного обтирання об край трясовин, а ще повеселішав. Гучніше виспівував своє «гей-гоп», молодо викручувався в сідлі, мов то був не важкоті-лий чоловік, що ось-ось буде розчавлений власним тягарем, а молодий безжурний гультяй.

Байдужість і вдавана сонність у погляді не завадили купцеві помітити зневіру в людях, він час од часу підкликав до себе рудого Джурила, що мався бути його першим помічником, кидав йому кілька слів, той вертався назад, підганяв то одного, то другого, неодмінно доскакував і до хлопців, напірав на них грудьми свого високого коня, мовби мірився потоптати, кричав.

Сивоок погрозово підіймав свою ломаку, вдавав, що простягає руку до коневої вуздечки, і Джурило з прокльонами відстрибував од зненавиджених отроків.

Уночі палили великі багаття, щоб одігнати холодну імлу, що виклубочувалася з приблизьких боліт, спали тяжко й болісно, прокидалися вдосвіта з буркотінням і клятьбою, сам лиш Какора, натщесерце перепустивши ковшик меду, незмордовано затягав свою безконечну пісеньку і гнав валку далі.

Лучук не горнувся до багать, намовив і Сивоока спати з ним разом, вигідно влаштувавшись високо в гіллі. Залазили на дерево, сяк-так підвечерявши, норовили вибрати дерево й видобутися на нього непомітно і вже там розкошували в своїй недосяжності й безпеці, спати могли скільки завгодно, бо, навіть проспавши досвітню колотнечу, наздоганяли потім валку, йдучи її слідами.

Отак одної ночі, вгніздившись між пружинистим гіллям густої розкоханої вшир на вільній волі вільхи, хлопці вже стали засинати, як зненацька обидва стрепенулися, відчувши чиєсь наближення до їхнього дерева. Сивоок доторкнувся самим пальцем до Лучукової долоні, закликаючи того до тиші, — Лучук відповів йому доторком порозуміння, вони зачалися, стали наслухати. Чути було, що до вільхи підійшло троє. Ступали м'яко й обережно, але від вичуленого слуху малих лісовиків не міг ніхто втаїтися. Чули навіть, як притулився один з прихідців спиною до стовбура вільхи і шорстко тернувся об дерево, мабуть вибираючи зручне положення, два інші стояли осторонь, тим самим, видно, віддаючи перевагу третьому. Мабуть, саме він і заговорив, а ті мовчали, тільки слухали, бо не подавали ні духу, ні мови, і хлопцям чутно було тільки голос третього. .

— Як тільки поснуть усі, то й гайда, — казав той голосом аж надто характерним, неначе перепльовуючи слова через губу в своїй непомірній зневазі до співбесідників і до всього, що поза ним, — досить уже! Набридло! Зажене він нас у самі багна! Сам не відає, чого прагне. Нема мого терпцю більше, а вам — то й геть! Коней усіх займемо. Щоб і гнатися за нами не мав чим. Жеребець його вельми призвичаєний до свого пана, його треба потяти! Двох здохляків, що підчепив він їх у Києві, знайти, я з ними й сам... їх зоставляти не можна, дуже метиковані та гостроокі — наведуть на наш слід... А тобі...

Вони ще не вірили, що то був Джурилів голос, бо ніяк не в'язалося, щоб перший купців поплічник замишляв таку тяжку зраду, та коли він згадав про них, то всі сумніви пропали: Джурило!

Не злякалися його погрози, бо сховані були од усього світу, тож лежали й далі пришиклі й притаєно вслухалися в неголосне бурмотіння внизу.

— А чи втрапимо? — поспитав один із змовників,

— По слідах підемо, — коротко кинув Джурило.

— Десь уже й сліди зітерлися на сухому, — докинув розважливо третій, — багато днів поминуло...

— Коней пустимо, вони виведуть з пущі, — перебив його Джурило, — коняка завжди повернутися зуміє, аби не заважав їй...

— А коли... — знов завів своєї один зі змовників, та Джурило, видно, не мав охоти на розбалакування, внизу щось дзенькнуло, почувся глухий удар, мовби бухнули когось межи плечі. Джурило стишено засміявся, гамуючи нетерплячу злість, сказав майже спокійно:

— Годі! Скажіть своїм, хай удають сплячих, а як стануть примеркати вогнища, так і гайда! Коней тут не зоставляти! Тобі — гнідого! Ти допоможеш мені знайти здохляків... З собою брати саме золото й срібло та трохи готовизни. По дорозі вполюємо щось. Розскочилися!

Причаєне ступання в темну болотяну імлу — і нічого, так ніби й не чули хлопці і не відали. Трохи полежали, стримуючи віддих, потім Лучук прошелестів:

— Що діяти? Скажемо Какорі?

— А як він сам або з двома-трьома лишився? — поспитав Сивоок. — А всі — у Джуриловій жмені? Поб'є Джурило всіх і нас з тобою.

— То що радиш?

— А не знаю ще, — вимовив Сивоок і довго лежав, думаючи, і Лучук йому не заважав, бо виявилось, що нічого путнього не і міє порадити. Все ж не втерпів, захотілося показати, що має перевагу в меткості розуму над млявим Сивооком, знову ворухнувся, штовхнув ліктем товариша під бік.

— А що, коли піти за ними назирці і, як вони стануть на ночівлю, зайняти їхніх коней?

— І що?

— Ну й вернутися до купця з кіньми. А ті пішо не наздоженуть. Та й побоятся.

— Не знаю.

— Зробимо! — загорівся Лучук. — Хай Джурило покрутиться!

— А як постигнеш за ними? Квапитимуться ж утікати.

— Як? Ну... — Лучук задумався, але швидко зметикував: — А ми підемо попереду! От зараз і вирушимо. Поки вони тут зберуться, поки гайнуть, ми вже будемо он де! Коли й переженуть нас, то до ночівлі їхньої ми будемо вже знов коло них. Ну?

— Стривай, — сказав Сивоок, — дай подумати... Не відаю, як з кіньми...

— Займемо, та й уже!

— А як ти їх займеш? Чи вони підуть?

— Чому б не пішли? Пов'яжемо їх у два пов'язи та й гайда!

— Не підуть коні, — затявся Сивоок.

— Чому б мали не йти, коли підігнати! '

— Ти пробував вести одразу кільканадцятро коней у одній вервечці?

— То й що, як ні!

— А те, що розсмикають вони тебе один туди, а другий туди, а третій упреться на місці, а четвертий стане іржати, а ті почнуть кусатися... Саме час, щоб Джурило з своїми наспів та й...

— Ой ти! — злякано зітхнув Лучук. — Що ж діяти?

— А ще: якби хоч утікати назад, куди коні охочіше йдуть, вибиратися з пущі на волю, в дебрі ж ти їх не поженеш ніякою силою, — добивав його надії Сивоок.

— Лихо, лихо! — мало не плакав Лучук. — То давай хоч самі утікати!

— А тепер і геть пізно. Аби тоді, як ти спершу радив, то нічого. А тепер негарзд. Перше, що

далеко вже забралися, а друге: знаємо підступ Джурилів, не можемо так полишити, бо хто б же таке зробив!

— А не відаю, що можна...

— Вельми добру річ ти нараїв, — сказав підбадьорливо Сивоок, але Лучук глибше западав у зневіру.

— Де там! — проскімлив він. — Нічого не вийде!

— Вирушимо відразу, як ти казав, — незважаючи на його відчай, запропонував Сивоок.

— Нащо?

— Побачимо.

— Таки хочеш зайняти коней?

— Не знаю. Побіжимо, а там воно покаже...

Обережно злізли з' дерева, скрадливо обігнули становище, по-їгад краєм багновища щодуху помчали назад, слідами своїх багатоденних мандрів.

Відразу зіпріли, хоч і порозхристували корзна й сорочки, в темряві часто перечіпалися то через коріння, то просто через гіллячку, наповзаючи з боліт важка вологість з розгону забивала їм віддих. Сивоок, міцніший тілом, широкогрудий, біг все ж таки легко, а Лучук, більше навиклий лазити по деревах, коряч-коного дріботів за своїм товаришем, відчайдушне вихекував:

«Хе-хе! Хе-хе!»

Коли минув перший переляк, а позаду вже ні вогню, ні гуку від табору і довкола сама темрява, та ліс, та поблизькі багновища з липкими випарами, хлопці збавили бігу і далі потрюхикали спокійніше. Лучук, ще й не віддихавшись як слід, спробував перемовлятися з Сивооком, бо дуже кортіло знати, як же той повернув його задумку, що сподівається чинити, коли допадуть його Джурилові втікачі.

— Наздоженуть нас, а тоді? — хекав він з-за Сивоокової 'спини.

— Не наздоженуть — почуємо їх, — спокійно відмовив той.

— А почуємо — то що?

— То залізем на дерево.

— І що?

— Зустрінемо їх, — Сивоок був такий спокійний, що Лучук аж спробував забігти наперед та зазирнути йому в обличчя. Але ж темрява — хоч в око стрель!

— Як же ми їх зустрінемо?

— Не знаю.

— Отаке, — розчаровано вигукнув Лучук, — і я не знаю. То хто ж знає? Куди біжимо?

— Хочеш відпочити? — спитав його Сивоок.

— Та ні, я хоч три дні можу бігти.

— А я такий, що трохи б перепочив, — сказав дужчий, жаліючи свого кволого товариша.

Лучук промовчав, побоявшись заперечувати, але й не заохочуючись до зупинки. Сивоок звернув трохи вбік, пристанув коло темного дерева, обіперся об його шорсткий стовбур спиною, вхопив набігаючого Лучука, взяв його в обійми, мов малу дитину.

— Та я! — ворохобився Лучук, а сам не міг ухопити повітря в груди.

Стояли недовго. Хоч ноги їм підгиналися від утомливого бігу, хоч струменів по всьому тілу пекучий піт, хоч так не хотілося втрачати підпору за спиною і знову мчати, давлячись ядучими болотяними випарами, але йшлося не про втому й не про піт — йшлося про справи важливі, поряд з якими ніщо не мало більшої ваги.

— Треба бігти, — сказав Сивоок, — і якомога швидше. Щоб не наспіли вони нас у темнощах.

— А чи не однаково? — не зрозумів його наміру Лучук.

— Якщо буде досвіток, то ти можеш їх стрілами половину поцілити. А в темнощах — тільки що? Посвистиш услід?

— Я такий, що й серед ночі поцілю! — похвалився Лучук, якому хотілося бодай хвильку ще посидіти коло дерева.

— Не можемо ризкувати, — розважливо мовив Сивоок, — їх багато. — А може, й ні.

— Багато. Знаю.

— Що ж, коли наздоженуть ще перед досвітком?

— Перепустимо й підемо вслід. Десь їх спостигнемо. Вони побігли далі. Знову рвонули чимдуж, але швидко похля-ли і гуцикали підтюпцем, щоправда, тепер мовчки. Іноді Сивоок трохи збивався з сліду, збочував то десно, то ошуйю, але Лучук одразу наставляв його на правильний путь, бо вичував дорогу самими підшвами ніг, не треба було йому й дивитися.

Такої довгої ночі, мабуть, ще не мав жоден з них у своєму житті. Бігли в чорноту, заглиблювалися в таку безпросвітність, ніби заривалися в болотяні нетрі. Пітьма ще посилювалася від тиші. Ні тобі пошуму листя, ні крику нічного птаха, саме лиш чалапкання м'яких постолів по твердій лісовій землі та свистюче дихання. Червоні кола виснаги розкручувалися в них перед очима дедалі швидше, дедалі навальніше, дедалі шаленіше. Виникали з темряви і в пільму щезали. Червона чорнота і чорна червоність. А на їх місце наповзали волохаті жахи, покорчені духи ночі, ліщинно-розпатлані видива, ніч виплоджувала страховиська в пущах і багнах, вони пхалися звідусюди нахабно й зловісно, то кидалися під ноги камінно-твердим коренем дуба, то хльоскали по обличчю гілкою, то лякали доторками огидно слизького. І чим далі бігли хлопці, тим менше знали вони, задля чого біжать: чи то заради якогось діла, чи просто здуру, а чи від свавільного ляку, від якого втекти — годі й думати.

Їх врятував світанок. Хтось кинув угору трохи блідості, вмить зникли розпанахано-чорні душі лісу, над лісом окреслилася смужка неба, і сам ліс відразу мовби розступився, став

просторіший, лункіший, і поблизькі багна відсунулися кудись подалі, і земля під ногами потвердла.

— А цить! — спинився зненацька Лучук і, трохи постоявши, відхекуючись, упав на коліна й притулив вухо до землі.

— Чутно? — спитав Сивоок, щосили намагаючись вдати спокій. — Що чути?

— Тупочуть коні, — сказав Лучук.

— То й гаразд.

— Боже Свароже, поможи коней зайняти, — забурмотів квапливо Лучук.

— Коні — що! Джурила треба звести з світу.

— То вже мій клопіт, — Лучук погладив свого лука.

— То гайда вибирати дерево! — запропонував Сивоок.

— Сам виберу.

Сивоок змовчав, бо тепер паном становища був Лучук.

— Чий мені разом з тобою, а чи на інше дерево? — поспитав Лучука майже слухняно.

— Як хочеш. А втім, ліпше нам триматися купи. Веселіше.

Чого-чого, а веселощів тут було найменше, але обидва спробували всміхнутися. В холодному світлі досвітку обличчя їхні були сірі, аж сині, довгі виснажливі гони по нічному лісі якось згорнули з їхніх постатей і з лиць набути в колотнечі світу дорослість, і тепер назовні виступила їхня питома дитинність, безпомічна й неприхищена.

Вони вибрали високого гіллястого дуба, під яким, здається, мав би проводити свою збунтовану валку Джурило, без видимої охоти й поквапу подерлися вгору, довго шукали собі вигідних гілок, ще довше вмощувалися, так що мало й не пропустили слушної миті, бо втікачі вивернулися з-за дерев зовсім несподівано і гнали наперед так швидко, що Лучук ледве встиг накласти стрілу на лук і натягти тятиву, але стрелив Джурило вже не навстріч, як то гадав зробити, а майже нагінці.

Тятива тихо бринькнула, і чорна стріла хижо шугнула вниз, щоб разом покінчити з рудим. Джурило їхав швидко, але стріла летіла ще швидше, вона мала дістати його відразу, і він відразу мав повалитися навznak, або впасти на гриву коневі або зсунутися набік, та стріла вже, певне, допала рудого, а він так само згуцикував на своєму огиреві, віддаляючись од дуба і від своєї смерті, він мовби й не їхав, а відпливав, одсовувався, нечутно, безгомінно, кінські копита били об землю глухо, м'яко, наче обмотані мохом, все діялося, ніби в лиховісному сні, ніч хижих прав не хотіла кінчатися, вона продовжувалася отим Джуриловим існуванням, хоч мав би він уже бути мертвим, але не було часу дивуватися. Лучук мерщій пустив нову стрілу, яку наготував для когось іншого, знов на рудого, але й од тої не сталося нічого, хіба що Джурило озирнувся і гукнув щось до своїх, з чого можна було зрозуміти, що обидві стріли поцілили в нього, але не дошкулили. Сивоок зрозумів: на рудому заморський панцир.

— Бий решту! — прошепотів він до Лучука. — Рудого не візьмеш!

Лучук ударив одного, другого, третій схарапуджено рвонув свого коня в хаші, ще кілька наштовхнулися на тих передніх, що валилися з коней, Лучук скористався з нагоди, щоб поцілити ще двох. Джурило, замість кидатися на порятунок своїм, врізав подалі від страшного місця, уцілілі пішли врозтіч по лісу, тоді Сивоок, попри загрозу зіткнення з озвірілими од страху змовниками, просто впав з дерева в саме юрмисько коней і побитих, вхопив одного коня за вуздечку, висмикнув його з колотнечі, скочив йому на спину, кинувся ловити інших коней, не дослухаючись ні до стогонів конаючих, ні до тупотіння втікачів.

Йому вдалося впіймати ще двоє коней, але й то було добре, якщо взяти до уваги їхню несподівану невдачу з Джурилом.

— Хто ж то знав, що він прикрив своє черево, — бурмотів Лучук, невміло всідаючись на найнижчого коника, бо до високого боявся й приступити. — Аби знаття, то я б лучав його в потилицю! Або в вухо!

— Темно ж, — спробував припинити його похвальбу Сивоок.

— А мені однаково! Бачу й крізь найтемнішу ніч.

— Їдьмо вже. Гаразд хоч так вийшло. Аби лиш Джурило не надумався пуститися за нами навздогін.

— Посвердлю стрілами всіх до одного! — похвалився Лучук.

— Та вірю. Ти в мене такий гарний брат, що без тебе й не знаю, як би був.

— Отож-бо, — гордо мовив Лучук. — Ти тільки не жени коня, а то в мене в животі все перевертається.

Коні потрюхикали нога за ногою, та Лучукові однаково від незвички й невміння було тяжко, він хилився то на один бік, то на другий, його підкидало, зсувало, не встигав він випрямитися, а вже знов опинявся в небезпечній похиленості, був уже весь змокрілий від зусиль, дрижали йому руки й ноги і все тіло дрижало від вичерпаності й знесилення. Однак попросити товарища, щоб той зупинився для перепочинку, Лучук соромився. Бо й чого? Самі бігли через увесь ліс, майже не зупиняючись, а тепер же на конях! Та якщо вже по щирості, то Лучук ладен був усю решту життя бігати пішки по всій землі, аби лиш не сідати на оцю округлу істоту, що на ній ні втриматися, ні заспокоїтися, ні спочити! Що то вже за їзда, коли те й думаєш, як не впасти, як не вхопити сторчака через голову або не гепнутися набік, куди тебе хилить незборима бісівська сила!

Та втім, зворотний шлях, хоч і перетканий увесь муками для Лучука, видався набагато коротшим, аніж уночі. Сивоок, попри свою молодість, мав не одну й не дві нагоди переконатися, що до щастя й добра шлях завжди предовгий, а до лиха — раз ступнути.

Вони підтрюхикали до купецького обозу на час, коли сонце ще тільки зводилося десь за пущею. Різонула їх покинутість обозовища, самотність повозів, полишених запрягу, повсюдний безлад і пошматаність. Багато возів мали виразні сліди пограбування, решта, хоч і неторкані, виглядали сумно й безпорадно.

Ніде нікого. Певно, ті, хто зберіг вірність Какорі, теж змандрували звідси разом з своїм обпилим важкотілим хазяїном, сподіваючись прибитися до людських поселень і роздобути сяких-таких конячок для порятунку незліченних добр, що гиніли тепер оце на краю грузовиська.

Сивоок ще сидів на коні, а Лучук, радіючи, що муки його скінчилися, мерщій скотився на землю, переступив зболеними, залубенілими ногами туди й сюди, наблизився до одного з головних повозів, навіщось прикритого дорогою паволокою, так ніби хтось тут сподівався на добрий торг і заманював покупців. Розминаючись, поволі впізнаючи блаженство ходити по землі власними ногами, Лучук знічев'я зачепив двома пальцями край паволоки, певно бажаючи показати товаришеві заморське диво, отих тканих золотом крилатих звірів, розкиданих по тканині, оті незвичайні квіти й листя, яких годі було шукати в най-віддаленіших їхніх пушах, але сталося несподіване й страшне.

Паволока, що нею покритий був увесь віз, від самого тільки доторку Лучукових пальців рвонулася вгору, з-під неї ревнуло по-звірячому жахливим голосом, блиснуло широченним мечем — і Лучук, перетятий навкіс, тихо похилився під колеса.

— Ти що! — закричав Сивоок, ще й не добравши всього жаху події, ще не розпізнавши як слід Какори, і рвонув коня просто на з'яву й уперіщив купця межі очі своїм важезним дубцем.

Не дбав тепер про Какору, не боявся його, навіть якщо той і знайшов би силу, знову вхопитися за меч, — зстрибнув з коня, кинувся до Лучука.

Той плавав у теплій своїй крові, був уже далеко звідси, там, звідки нема вороття.

Мертвий.

— О добрі боги і боги злі! Чому ви так чините? Чому забираєте найкраще, що маю, а полишаєте невідь-що?

Він ще не вірив. Доторкнувся до товаришевого тіла, спробував перевернути Лучука. Той був важкий, як камінь.

Мертвий.

Сивоок озирнувся довкола, мовби ждав звідкись порятунку. Може, гадав, що з пуці виступлять віли або з грузовиська надійдуть берегині й порятують товариша-брата?

Ніде нікого.

Тільки на повозі, вгнічуючи золотом ткану паволоку, придавлюючи крилатих звірів, мнучи небачене листя гаптувань, лежав у непам'яті Какора і коло його важкої руки лиховісне зблискував широкий меч з темніючими пасмугами Лучукової крові на лезі.

Сивоок знавісніло скочив на груди купцеві, став рвати його до свідомості, кричав йому в затуманене забуттям обличчя:

— Що ти вдіяв? Що ти накоїв? Ти, злодюго! Вбивцю! Негіднику!

І так торсав, бив Какору по жирних щеках, штурляв у груди, аж тому повернулася свідомість, він заворушився, мацнув рукою шукаючи меча, спробував струснути з себе знавісніючого Сивоока, а що це йому не вдалося, то погрозливо махнув рукою з уявним мечем, якого ще й досі не відшукав, надувся для гнівного крику, але раптом зовсім проясніло йому в кебеті, він рвучко сів, побачив стятого Лучука, тепер уже виразно почув крики Сивоока і якось ніби зніяковіло пробурмотів:

— Отрока потяв... Як же то?

— Ти! Поганцю! Сволото! Тварюко! — телесувався коло нього Сивоок, підскакуючи то з одного, то з другого боку, виміряючи йому не так болючі, як шкульні удари. — Що ти накоїв! Що ти.

— Ну, — бурмотів Какора, — хіба чоловік хоче... То біс водить його рукою... Ну... Та впокойся, хлопче... Ну... Хіба ж я...

Сивоок сів коло мертвого Лучука і став плакати. Аж тепер перетворився на малого безсило хлопчика з далекої темної ночі, самотнього хлопчика на чужому розмоклом шляху, залитого слізьми хлопчика в залитому слізьми світі.

— Ну, — ще не маючи снаги злізти з воза, бурмотів Какора, — ну... чого ти?.. Хіба ж чоловік що?.. Ну вийшло так... А ти не плач... Какора тебе ніколи не... Ти ще не знаєш Какори... За добро Какора — тільки добром... Ну... Та ну ж бо... Гей-гоп!

Він таки позбирав усіх своїх джмелів у жменю й відкинув їх геть од вуха, легко скочив на землю, перш за все підкликав коней, що щипали неподалік траву, байдужі до людської крові, якої набачилися в купецькій службі чимало, прив'язав їх, потім обійняв Сивоока за плечі, трохи постояв мовчки, сказав:

— Поховаємо його, а самим треба подаватися звідси. Бо Джурило... Не знаєш ти його. Думав я, що то він вернувся... Аби ж відав...

Вони поховали Лучука під гарною дуплистою березою: ану ж дикі бджоли наносять у дупло меду, і малому бортникові буде солодко й на тім світі від золотистого гуду!

Потім Какора став вибирати з возів те, що вважав найкоштовнішим, і зносити на передній віз і наклав так багато, що довелося припрягати ще третю коняку, бо двоє не тягли. Сивоок хотів був вилаяти купця за жадібність, хотів сказати, що треба кинути все й вибиратися звідси самим цілими, але така байдужість опанувала ним, щозмовчав і похмуро потюпачив слідом за возом, поряд з яким з віжками в руках ішов знов розвеселі-лий Какора.

Сивооку не було вороття. Мав триматися свого, може, найзапеклішого ворога, такого, як, і той незнаний убивця діда Родима або підступний медовар Ситник. Безглуздо ненавидіти чоловіка і бути йому товаришем в путі, але що мав подіяти малий Сивоок, заблуканий серед страхів і чудес великої землі, на якій не було йому ніде прихистку?

Багна скінчилися ще того дня, обступив їх звідусіль темний праліс, в який лячно було вганятися, але Какора ніби аж зрадив, ступивши під звислі шатра віковичної пущі, знов заспівав своєї дурнуватої пісеньки, а Сивооку було все на світі байдуже, не знав він ані страху, ані вагань, здерев'яніло переступав слідом за повозом, мовчки відтрочував руку Какорину, що підсовувала йому їжу, ночами не спав, навіть не лягав, а сидів коло вогнища, і все в ньому здригалося від тамованого, невтримного плачу.

Душила його ночамя дика хіть убити Какору, але знав, що ніколи не зможе подолати відстань, яка ділила його від розісланого купця, їх розокремлювало не тільки багаття — пролягала між ними назримо-неперехідна межа, по один бік якої була тупа, байдужа жорстокість, а по другий — вразливо-чиста хлоп'ячість, для якої світ був мов розмальований храм, а люди в ньому виділися рівними богам і найбільшим чудом землі.

Але ж занадто багато траплялося серед чудес такої твані, як Ситник, убивця діда Родима, Джурило, Какора. І чи багато ще спіткає таких Сивоок?

Ніколи не міг простити Какорі того, що вчинив, не подарував жодного пробачливого погляду

купцеві навіть тоді, коли той нарешті пробився крізь праліс і на березі таємничого тихого озера йеред ними відкрився небачений деревлянський город. Перша думка Сивоока була не про купця й не про себе, подумав він, як би оце зрадив Лучук, як підстрибував би він від передчуття нових див, що відкриваються за високими валами схованого від цілого світу городка.

— Ну! — зраділо ревів Какора. — Ага! Доскочив! Отак!

Город поставав перед ними мов дарунок за тяжкі мандри, за смерті й страхи в пущах, город, вихитрений з дерева такого стемнілого і важкого, неначе лічилося йому на тисячу літ.

Мав город незвичний кшталт великого трикутника, одним боком майже входив у озеро (а може, вибрідав з нього?), високі зелені вали його були зміцнені дубовими клітями, що виставляли напоказ свої рублені ребра, нижче, попід валом, суцільним гребенем проходив нахилений наперед гострокіл з велетенських дубових колод, обпалених з двох боків для вбереження від згнилизни й шашеля, ще нижче, на крутоспаді, викладено було тесані до слизькоти колоди, підігнані щільно й міцно, одними кінцями вони підпирали гострокіл, а другими — занурювалися в мертву воду широкого рову, який оббігав город з двох боків, не захищених озером. Дві брами вели до города, і стояли вони отвором. А замшілі дубові мости через рів невідомо коли й підіймалися, бо вже заросли їхні лежні на берегах рову густою травою, навіть кущ лози тулився до краю того мосту, навпроти якого стояли Сивоок і Какора.

Чи не було в городі людей, чи вже так безпечно вони почувалися, захищені в найдальші глибини зеленого дивосвіту?

— Гей-гоп. Гей-гоп! — виспівував Какора, спрямовуючи вимучених коней на замшілий міст. — Теплу жону обійму! Смачно жону полюблю!

Протуркотіло старе колоддя під колесами, війнуло домашнім димом з-за широкої брами, чулися вже з города людські голоси, стуки та грюки, дзеньки та бреньки, коні, звеселіло помахуючи головами, без підганання і погукування всмикнули воза в гостинно розчинені ворота. Какора, горляючи свою пісню, радо простував поряд з своїм майном, недбало посмикував віжками, Сивоок тримався трохи здаля, мовби бажаючи підкреслити, що не має нічого спільного з товстим забіякою, що прийшов сюди сам по собі, просто, щоб звідати ще одне місце на своїй землі, вхлинути охочим серцем ще нові дива, які світ дарував йому так само щедро, як і нещастя та горе.

Далеко й не зайшли. Коні зненацька схарапудилися, захропли, вдарили копитами в повоза, стали рвати збрую, заляк Какора з відтуленим для співання ротом, став і Сивоок, спершу дивуючись, а там і побачив, їм назустріч ішов перевальцем піднятий на задніх ногах велетенський ведмідь, ішов мовчки, розкривав пащеку, наставляв бриласті передні лапи, з яких звисали брудні косми. Ведмідь був такий страшний і волохатий, що навіть Сивоок, хоч був далеко і прикривався від звіра запрягом, мимохідь позадкував од почвари, що ж до Какори, то в того досить швидко минулося отетеріння, він сягнув правицею донизу, вихопив з піхов меча і пішов на медведя, майже так само величезний, товстий і загрозливий.

Та звідкись сипонуло дітлашні, добряче обдертої й замурзаної, діти, хоч були худенькі й дрібненькі, голоси мали навдиво вижу ляскучі, вони здійняли такий вереск, що з найближчої хижі викотилася невисока жіночка, щось гукнула, побігла слідом за ведмедем, ще раз крикнула, ведмідь озирнувся до неї, став, поглянув ще раз на збунтованих коней і на товстезного чолов'ягу, що наступав на нього з лискучим залізом, вайлувато завернув і почалапкав до жіночки.

— Твій, чи що? — гукнув Какора. — А коли твій, то не пускай, бо потну! Я такий! Гей-гоп!

Жінка мовчки дивилася на Какору, на його коней, потім — на Сивоока, дивилася, поки вони й проїхали, і хлопець так і не збагнув, що то за жінка, чому так дивиться на них і які має чари, що слухається її ведмідь.

Їм назустріч виходили люди. Здебільшого жіноцтво, та все маленькі, чепурненькі жіночки, чоловіків траплялося мало, були зачучверені, немиті, нечесані, мали вигляд дикий і сонний. Ніхто не носив зброї, одягнені були не в шкури, а в білу полотняну одіж, в жінок і дітей на комірах і рукавах було багато предивних вишивок, чоловіки не балувалися такими розкошами.

Какора, хоч був тут уперше, знав, куди їхати, та й Сивоок би знав, бо ще здалеку забачив споруду, що вивисувалася над усіма хижими й навісами, горіла серед потемнілого дерева барвами співучими й нещоденними, неначе та київська церква, що так вразила Сивоока.

Видно, була то святиня цих захованих од білого світу людей, святиня, вибудувана хтозна й коли і хтозна й ким, бо не вірилося щоб хтось з нині живущих був здатний на таке будування й прикрашання.

Немов узяв той хтось кільканадцять міцних липових бортей, побільшив їх неймовірно, оздобив зовні візерунками богів і богинь — і все те, поєднане у мальовниче ціле, стрілчасте зводиться до неба різнобарвними покрівлями, неоднаковими, як і кожна побільшена борть.

Сивоок, забувши про Какору, перейшов торг перед святинею, невідривне дивився на здоблення стін, впізнавав ще здалеку Родимових слов'янських богів і богинь, вони повторювалися, їхні лики дивилися на хлопця, неначе відбиті в багатоманітті збрижених вод, з ликами й постатями богів спліталися гнучкі віли й берегині, стіни святині були всуціль барвою, веселковою радістю, святом для ока. Барвні зображення богів гарно поєднувалися з різьбленими, ніколи ще Сивоок не бачив такого тонкого різьблення, від нього ціла святиня набувала легкості, вона зависала над землею в своїй поцяцькованій невагомості. Сивоок спершу й не второпав, звідки це враження летючості — чи від буйноти барв, чи від мистецького різьблення, чи від неоднаковості «бортей», поєднаних з такою несподіваною сміливістю й умілістю. Аж згодом, коли обійшов споруду наполовину, ляснув себе по лобі: як міг не зауважити відразу! Святиня не стояла на землі. Піднята була на міцних стовпах, брунатно-лискучих, мов роги диких звірів. Коли Сивоок провів пальцем по одному з «стовпів», йому й справді видалося, що то — турячий ріг, але ніде й ніколи не було й не могло бути таких рогів, хіба що їх посклеювано в якийсь предивний таємничий спосіб, відомий цим людям, як відомі їм були таємниці краси і барв. З одного боку святиня підпиралася зеленим пагорбом. Там були двері, які вели всередину, але на разі двері стояли зачинені, і Сивоок по-глядь став обходити святиню з другого боку, аж поки опинився знов там, звідки й починав своє ходіння.

Дітлашня помагала Какорі розпрягати коней. Невміло й безладно смикали за посторонки, інші тягли коней за повіддя, ще інші норовили вирвати волосіні з конячих хвостів, діти крутилися під ногами в купця, той гримав на них, штурхав, хто: попадався йому під руку, буркотів:

— А киш звідси! Гукайте своїх отців, кажіть: гість приїхав. Міньбу починаю! Все в мене є! Ніхто не бачив такого. Ну!

Поприв'язував коней, став розкладати повоза, побачив Сивоока, гукнув:

— Гей, отроче, помагай!

Сивоок став і не рухався. Тепер знав: це піде далі з товстим убивцею. І втікати не стане, просто

не піде, та й годі. Хай спробує сам вибратися з лісів та боліт. Хай наковтається ляку!

— Ну! — гукнув ще Какора.

— Не хочу, — вперше за останні дні обізвався до нього Сивоок, і не зненависть була в хлопцевім голосі, а зневага.

— Гей-гоп! — безжурно поспівував Какора.

Стали надходити люди. Видно, звичні були до торгу, бо йшли сміливо, не бентежив їх дурнуватою Какорин спів, не чу-дувалися вони купцевому повозові, конії викликали хіба що жаль своєю виснаженістю й забрьоханістю. Складалося враження, що тут бувало та перебувало найрізноманітніших гостей, що всі призвичаїлися до них, хоч і важко було припустити, щоб пробивалися сюди з широкого світу навіть такі відчайдушні зайди, як Какора.

Перший прийшов високий розчухраний чоловік з лукаво прискаленим оком, руки мав такі довгі, що звисали йому нижче колін, обличчя в чоловіка мінилося насмішкуватістю й хитрощами, він став за кілька кроків од купця, чмихнув, спитав задерикувато:

— Що маєш?

— А що треба? — запитанням відповів Какора, який гаразд розумівся на покупцях і відразу бачив, з ким має справу.

— Питаю, що маєш? — знову повторив чоловік.

— Що треба, те й маю, — починаючи гніватись, відмовив купець.

— А не бреш.

— Маю таке, що й не снилося тобі, — наганяв йому хіті Какора.

— Гой хвалько!

— Ав тебе? Драні порти та плоть смердюча! — пішов у наступ Какора. — Ну!

— Гой смішний! — захихотів чоловік. — Да в мене...

— А що в тебе?

— Да таке...

— Ну яке?

— Да й діти твої не забачать такого.

— Що ж то? Хіба пташине молоко.

— Ай молоко.

— Горобця здоїв чи. жабоїда?

— Да й горобця! — чоловік лінкувато почухав ногу об ногу, повернувся, щоб іти собі.

— Гей, куди ж ти? — сполохано покликав Какора.

— Да'к що ж з тобою?

— Стривай, що ж у тебе?

— Дак у тебе ж нічого.

— Не бачив же ти, дурию!

— Дак і нічого бачити! — сплюнув чоловік,

— А в тебе ж що?

— Да таке, що й дітям твоїм...

Какора, погикуючи тельбухами, добіг до чоловіка, вхопив його за руку.

— Ну ж бо! Вернись! Не будь тварюкою безрогою!

Чоловік став, потім без видимої охоти пішов до купцевого повозу. Какора тицяв йому межі очі то шмат паволоки, то заморської роботи меч, то жіночі прикраси з зеленого скла. Чоловік усе те одгортав рукою, скалив око, веселився в душі від купцевих старань.

— Ге, — сказав, — а білого бобра бачив коли?

— Чого? Що? — не збагнув Какора.

— Білого бобра, питаю, бачив коли?

— Білого? Бобра? Брехав би ти кому іншому, а не Какорі, чоловіче!

— Дак що ж з тобою балакати! — стенив плечима чоловік і знову завернувся, щоб іти.

— Ну! — заревів Какора. — От осел божий! Та ти кажи до ладу! Бобер?

— Бобер.

— Білий?

— Білий!

— Брешеш!

— А брешу — то й піду собі!

— Ну! Гей-гоп! Стій! Що хочеш?

— А нічого.

— Як то?

— А так: не міняю.

— То й чому?

— А хай мені застається.

— Нащо ж хвалився?

— Дак щоб ти ж знав, що в мене білий бобер є, а в тебе нема! — чоловік беззвучно розсміявся просто в ніс Какорі і тепер уже пішов від купця, не слухаючи його прокльонів і погроз.

— Ну людець! — звертаючись знов до Сивоока, почував чуприну Какора. — Бачив такого дурисвіта!

Він знов запрагнув навернути до себе дику душу Сивоокову, бо почувався, мабуть, непевно й самотньо, заблуканий у цей город, який одразу посилав на них то дикого ревучого звіра, то злукавленого чоловіка, то неймовірної краси святиню.

— Зчудувався на теє диво? — кивнув Какора на храм. — Ось поїдемо зі мною до Царграда, то забачиш там святу Софію, а ще тисячу церков і монастирів, яких нема ніде в світі, та золото й камінь дорогий, та мусію, та сосуди, та ікони. Держись Какори — трохи вхопиш у очі!

Знов прийшло кілька городян; тепер не самі лиш чоловіки, а й жінки, мали русалкове волосся і очі такі, що проринав ти в них наскрізь і мовби обсипало тебе навпереміну то крижаними голками, то гарячим приском. Какора розвеселився, люди підходили й підходили, декотрі щось там несли, у деяких заграли в руках навпроти сонця густим ворсом дорогі хутра, хто ніс мед, хто м'ясо — вже й не на мінбу, а щоб почастувати прибульців.

Купець розкладав свій товар, розхвалював, сипав словами, припрошував, пропонував, набивав собі ціну.

— Ну ж бо, маєте тут ромейські паволоки, хоч і самого князя вдягати, не те що ваше полотно, водою мочене, сонцем білене, а тут самої золотої нитки стачить, щоб облутати весь ваш город з його валами й гостроколами. А це ножі, хоч на ведмедя з ними, хоч на тура йди — ребра розпахують, голову відбатовують за один мах! А тут горіх мушкатний, з самої Гіндії, за пригорщу сім волів дають. Та чи й знаєте ви, що то таке воли? А шафран аж із Перейди, знову ж за пригорщу коня треба віддати, а з вас — то й двох мало буде, бо ніхто ж у таку Далеч не заб'ється, окрім Какори, а Какора — то я! Гей-гоп! А вже перець — то це лиш на золото! Вага на вагу. Та тільки де вам узяти того золота, мабуть, і срібла ще ніколи не бачили. Он у мене отрок є, в нього на шиї ведмежий зуб в золото вправлений, гляньте та й бачте!

Тоді виступив наперед дебелий чолов'яга, задер довгу сорочку і з-за пояса портів дістав щось зав'язане в брудну шматину. Неквапом розв'язав свого вузлика, здалеку простягнув на розкритих долонях до Какори свою шматину, що видавалася ще запацьоренішою тепер. Бо на шматині масною грудкою, завбільшки з кулак, лежав золотий виліток. Какора рвонувся до золота, але, мабуть згадавши про лукавого власника небачено білої бобрячої шкіри, байдуже плямкнув і, помружившись на тихий блиск золота, сказав:

— Хочеш проміняти?

Чоловік мовчав, і всі мовчали. Але ще один на такій самій засмальцьованій шматині з другого боку показав Какорі купку різнобарвних камінців, од яких у купця вже й зовсім хижо засвітилися очі. А там одна з жінок, вже престара, з потемнілим лицем і темним посміхом, показала Какорі золоту гривню на руці, зроблену в вигляді тура, що рогами намагається покотити велике золоте яблуко, а задніми ногами таке саме яблуко відштовхує.

— То що, — пересохлим голосом мовив Какора, — відкриємо мінбу?

— А нащо мінба? — сказала жінка з золотими яблуками на руці. — Хочеш їсти-пити, то бери.

Гостем нашим будеш. Сподобається що — подаруємо. Та й іди собі. А ми позостанемось.

— Не годиться так, — суворо сказав Какора. — Звичай скрізь такий, щоб мінятися. Ти мені — я тобі. Маєте золото, коштовні камені. А в мене! — Він знов кинувся розкладати товар, діставав зброю, посуд, причандалля, хрестики з твердого, лискучого дерева, маленькі іконки на мотузочках і тонких верижках.

— Що в нас є, те нам і зостанеться, — сказав з гурту один з чоловіків. — А твоє хай тобі.

— Та нащо ж воно мені! — зчудовано вигукнув Какора.

— А тобі невтребне, то нам і поготів, — засміявся хтось ззаду. Купець спітнів од марних зусиль добитися толку з дивними городянами. Націдив із бочонка меду, приклався до срібного ковша, глипав своїми бульками на людей, потім довго цмакав, простягнув ківш:

— Ну, хто хоче?

Виступив наперед власник золотого виливка, взяв ківш, невміло сьорбнув, захлинувся, потім усе ж таки допив, глянув на своїх.

— А добре! У нас не таке.

— Ге-ге! — вдоволено поляпав його по плечу, аж той сів, Какора, — ще й не таке маю. То вріжемо мінькаї Ти мені золото, а я тобі бочонок меду!

— Та візьми ти його собі, як воно тобі до серця, — просто сказав чоловік і викотив з шматини виливок просто в жменю Какорі, а полотнинку не дав, сховав знов під сорочку.

— Бери бочонок, — крикнув Какора. — Все бери, що хоч! Вибирай.

— Да нащо мені? — почухав за вухом чоловік. — Хай он вона попробує твого питва.

Кивнув на молодицю, в якій з-під полотняної сорочки вибивалися жіночі буйнощі. Какора миттю наповнив ківш, смішним перехильцем підскочив до молодиці, хотів сам напоїти її, але вона відтрутила купцеву волохату руку, приклалася до ковша, вмочила губи, скривилася.

— Герке! — засміялася і стала дивитися на Сивоока так, ніби щойно його побачила.

Хлопець зашарівся, спробував сховатися за повозом, але й там переслідував його погляд молодиці, її горіхового відтінку очі вселяли в нього темну бентегу, якої ще не знав перед тим, а може, то просто йшов йому обертом світ від довгої голоднечі, бо після Лучукової смерті не мав же й рiски в роті.

Він обійшов коней, опинився в гурті людей, на нього поглядали доброзичливо й одкрито, і він теж почував себе своїм серед цих гарних і таких незвично простих людей. Якась дівчинка тримала в дерев'яній мисочці варене м'ясо, він поглядом поспитав її згоди і, отримавши дозвіл, взяв шматок м'яса, вкинув його в рот. З другого боку хтось подав йому горнятко з кашею, ще хтось сунув збан із питвом, настоящим на травах, видно, хмільним, бо в голові в Сивоока закрутилося ще дужче, ніж від горіхових очей молодички, і саме тут виявилось, що збан подала врна ж таки — молодичка з очима, як суцільний гріх!

Вона грайливо ткнула його ліктем, приснула сміхом:

— А не подужаєш збана? Що ж то за муж єси!

— Малий я, — засоромлено відмовив Сивоок.

— Ой, гляньте на нього — малий! — молодичка аж заходилася від реготу. Забігла з другого боку, турнула Сивоока вж.е дужче, та хлопець і не здвигнувся. — Бачили таке малейя! — пащекувала невгамовна молодичка. — А звідки ж ти взявся у нас тут?

— Звідти, — махнув Сивоок рукою за ліси.

— Да там люди лиш щезають, — втрутився в розмову якийсь з чоловіків, — а приходити звідтам — то й не чувано.

— Прийшли ж ми з купцем, — пробурмотів Сивоок. — А ви хто такі? Що за город ваш?

— Радогость, — молодичка, видно, не хотіла нікому поступатися своїм гостем. — Город наш Радогость зветься, а мене кличуть Ягодою. А ти як зовешся?

— Сивоок.

— Чого б то так?

— Не відаю. Певно, через очі.

— А які очі маєш? Поглянь на мене.

Сивоок спаленів на виду.

— Поглянь мені в очі, поглянь.

Та й як би він мав дивитися в її ліщинний гріх! Сивоок спробував було вибратися з гурту й порятуватися хоч коло Какори. Але Ягода була меткіша не тільки тілом, а й зміслом.

— Стривай-бо, поведу тебе до моєї тітки, — сказала вона, — тітка моя Звенисла'ва хоче тебе бачити. А їй відмовляти негоже.

Вхопила Сивоока за'руку, потягла, розпихаючи людей, торохтіла невпинно:

— Тітка Звенислава в найвищій шанобі у нас. Бо в Радогості жіноцтво... Ти не відаєш ще? Чоловіків у нас мало... Щезають у пущах... Ідуть і не вертаються... І ніхто не може збагнути, що то воно таке... Колись у нас були такі чоловіки... Ой такі ж!.. А тепер бачиш!.. І мій муж не вернувся з пущі... І все нам самим доводиться... Отак і тітці Звениславі. Тітко Звениславо, ось той отрок, а зветься смішно: Сивоок.

Вони стали коло тої темнолицької жінки, що мала на руці золоту гривну з яблуками. Сивоок не так роздивлявся стару Звениславу, як її гривну, бо нічого схожого ще не бачив ніде. Золотий тур, вигнутий у спині, немов той Рудь в давній своїй сутичці з старим Бутенем, впираючись задніми ногами у велике золоте яблуко, пробував покотити таке саме яблуко лобом. Кожен м'яз, кожна шерстинка на турові були вирізьблені з докладністю просто неймовірною. Хто б то міг таке витворити? І звідки привезено гривну? Невже сюди могли добиратися ще якісь гості, окрім них з Какорою? Адже й названо город Радогость, певно насміхаючись з того далекого і широкого світу, який ніколи не здолає тих потаємних стежок, що ведуть сюди.

— Маєш око жадібне, як і в твого купця, — суворо сказала Звенислава, спостерігши, з якою уважливістю дивляється Сивоок в її гривну.

Хлопець зніяковів ще більше, аніж від прилипань молодички з сороміцькими очима.

— Кохаюся в гарноті, — пробурмотів, — мав діда Родима... Він... творив богів... Світовида, Дажбога, Стрибога, Сварога... В дивних барвах... На глині й на дереві... Змалечку звик...

— Пришелепуватий трохи отрок, — чмихнула Ягода, — здоровий, як тур, а бурмоче про якусь глину... Коли ж це жіноче діло... Тітка Звенислава он...

— А киш! — гримнула на неї стара. — Мовч! Хай отрок подивиться й у нас... Житло наших богів...

— Бачив зверху, — сказав Сивоок, — вже все обдивився... Прегарно й чудно... Ніде такого нема, в самому Києві навіть...

— А що Київ? — мовила Звенислава. — Київ сам собі, а Радогость — сам... Покажу тобі ще середину, коли хочеш...

— А хотів би, — несміливо промовив Сивоок.

Малий ще єси? — здогадалася Звенислава.

— Не знаю, може, шістнадцять літ, а може, й менше... Дід Родим загинув, а я не відаю про себе тепер нічого...

— Отож, Ягодо, щоб мені не липла до хлопця, — суворо звеліла Звенислава. — Приведеш Сивоока опісля до мене, покажу йому житло наших богів.

Але тут проштовхався до них Какора, геть сп'янілий, роздратований тим, що торгівля йому не вдалася. Почув останні слова Звенислави й миттю вчепився в них.

— А мені? — заревів. — Чом не показують тут нічого мені?

Хто тут гость — я чи молокосос? А таки я — Какора! Хочу подивитися ваш город! Чом би й ні!

— Хоче, то покажи йому, Ягодо, — сказала, одвертаючись, Звенислава.

Ягода зраділа побути ще з Сивооком, її не злякала розпатлана постать купцева, маленька жіночка сміливо підкотилася до Какори, шарпнула його за корзно, залящала йому, аж той затулив вуха:

— Коли так, то слухатися мене, і йти за мною, і не відставати, і не приставати, бо гукну мужів, то почастують киями, а в нас хоч мужів мало, та в киї візьмуть, що аж!

— Ну-ну! — заgrimів Какора, пробуючи обійняти Ягоду, але зачепив рукою лиш порожнечу, схитнувся, мало не впав, спробував заховати свою невдачу гультяйською пісенькою, викричаними словами навкидя сипав у спину Ягоді й Сивооку, а хмелем був залитий до того, що чи й бачив будь-що.

Йшли по городу, і ніхто їм не шкодив. Могло видатися, що перші засновники Радогостя вибрали досить нездатне місце: кілька пагорбів і глибокі падоли, при ворожому нападі й відсічі не даси, бо нападники валитимуться тобі впрост на голову. На головному з пагорбів стояла святиня, а решта то й зовсім світилася нагістю, на пісній землі не росла навіть трава, зате в балках, де тулилися хати радогощан, аж кипіло від зелені садків, левад і дворів, блищали там струмки, а над ними тихо стояли верби, берези й вільхи, поміж дворів латками йшло жито, просо й різний

овоч, паслася худоба, вівці, коні, в сажах кувікали свині. Зустрічалися часто їм люди, і ніхто не дивувався, мовби Какора й Сивоок жили тут спервовіку. Какора п'яно погукував на зустрічних:

— Ну, як ся?

— А так ся, — відповідали йому.

— Чого ж би то?

— А того ж би.

— Та й що ж?

— Та й те ж.

— Чому вони так мовлять? — дивувався Сивоок, простуючи за Ягодою.

— Бо так з ними мову заводить твій купець, — посміювалася вона. — Так ніби не хочуть нічого повідати.

— Може, й не хочуть.

— Не вірять нам, чи що?

— А всі довірливі змандрували від нас. Пішли та й не вернулися. Позоставалися самі недовіри.

Вона дійшла до струмка, поволі забрела в воду, стала мити ноги, показуючи своє звабливе біле тіло. Сивоок відвернувся, а Какора посунув до Ягоди, наміряючись вщипнути її за щось там таке. Вона почула його сапання, вчасно вихнула — Какора незграбно сів у воду, а Ягода, заливаючись сміхом, вискочила на муріг, сіла, простягла мокрі ноги.

— Спочинемо? — гукнула. — Бо ще ходити та ходити!

— А не буду більше ходити. Спати хочу, — сказав Какора, який і не образився на Ягодину витівку, а тільки трохи посмирнішав. — Завтра доходимо до кінця.

— Завтра мені вже не захочеться, — засміялася Ягода.

— То ходімо ще до озера, — позіхаючи, промовив Какора, якому, видно, не дуже личило тинятися по чужому городу в мокрих портах.

— А до озера зась! — сказала Ягода.

— Чого б то?

— А того!

— Та ти кажи!

— А я кажу.

— Дурна дівка, — сплюнув Какора, — була б ти мужем, то я б тобі хоч голову на в'язах переставив, а так — тільки тьфу, та й годі!

— Тільки тітка Звенислава може відчиняти браму до Яворового озера, — пускаючи мимо вух

Какорину погрозку, сказала Ягода.

— А що тая у озері? — поцікавився Сивоок.

— Боги живуть.

— Ось полізу на вал і погляну на ваше озеро, — пробурмотів Какора і справді почалапкав по крутосхилу, вгорі над яким темніли напівзасипані землею, зарослі травною ребристі кліті городського валу.

— Піди, піди, — байдуже сказала Ягода.

— Я теж хочу подивитися, — глянув на неї Сивоок, мовби просив дозволу.

— Ну, піди, а я доги посушу на сонці, — засміялася молодичка, — а потім прийдеш до мене. Адже прийдеш?

Сивоок нічого не відповів, бо така мова була ще не для нього, хоч і мав вік справний.

Наздогнав Какору й випередив. Перший побачив унизу, під валом, озеро в кшталті кривого серпа, стиснуте звідусіль такими незаймано-чарівливими лісами, що неодмінно б спокусили вони до нових мандрів, аби чоловік не зазнав там лиха. Понад берегами озера, позабрідавши в чорну воду, стояли могутні, давиолітні явори. Сизо-чорні стовбури їхні на таку висоту підіймали кучеряві шапки листя, що порівнювалися вони з городом. Поміж яворами зеленіючими мертво чорніли всохлі. Певно, так кам'яніють у вічній нерухомості вмерлі боги, якщо боги можуть вмирати.

Какора байдуже ковзнув поглядом по озеру, поглянув на вузьку кладку, що вела до води з низенької брами, тої самої, що її мала право відчиняти лише Звенислава, загадкова жінка, яка, здається, в родогощан мала надзвичайні обов'язки. Потім купець наставив вухо'знов на город. Десь недалеко подзенькували молоти, так наче під одним з пагорбів ховалося з сотню кузень. Сивоок уявив собі, як сидять у затишних, пропахлих димом хижах мудрі діди й маленькими молоточками кують срібло й золото, виковують такі гривні, як ото в Звенислави на руці, а поряд, у чорних кузнях, серед спекоти й червоного полум'я ковалі роблять мечі, кують їх у дві руки водночас, і мечі ті мають бути неодмінно такі важкі й широкі, як колись у діда Родима.

— Переспимо, а вдосвіта — гайда, — цілком тверезим голосом сказав Какора.

Сивоок удав, що не чує. Стояв на валу серед густої нетоптаної вже, мабуть, безліч літ трави, дивився то на Яворове озеро, заковане в обійми лісів, то на город з його лисими пагорбами й зелено-кипучими падолами, бачив унизу, на зеленому мурігу, Ягodu з її сороміцько-білими ногами, чув з-під землі дзенькання невидимих молотів, які кували десь тихе срібло, золото й різуче залізо, .був піднятий над світом на оцих валах, але й відчував скутість у серці, мовби ті вали пролягли через саме серце, і нез'ясована туга штовхала його за ті вали, за брами, назад до широкого світу, вийти, вирватися, вибігти, втекти. Вічна хіть довтечі. Звідки й від кого? Хіба не однаково? Але сказав зовсім не те.

— Чому б мали квапитися?

— За тепла треба вибратися звідси, — сказав Какора. — Маємо бути в Києві до перших холодів. Дорога важка й довга.

— Не знаю, чи й піду, — відмовив хлопець.

— Як то? — купець не зумів навіть подивуватися таким словам.

— А нащо ти мені? Лучука вбив. Ми тобі добро, а ти — злом?

— Не відаючи.

— Така в тебе душа нечиста. Не можу я з тобою.

— Заберу, — пригрозив Какора. — Присилую.

— Спробуєш.

— А то — потну, як і твого шмаркатоного...

Він не встиг докінчити. В Сивоокові завирувало те незбагненне, що отримав у спадок від діда Родима, він підскочив до купця, вхопив його за корзну і так трусонув, що той ухопив сторчака і ляпнувся хрестом у густу траву. Хлопець став над ним, сторожко вистежував кожен його рух. Коли купцева правиця посунулася до меча, Сивоок миттю нахилився, відкинув купцеву руку, вихопив у нього з піхов меча, вже спокійно сказав:

— А тепер вставай.

— Так от же ж не встану! — розпачено заревів Какора.

— Лежи, коли хочеш!

— І лежатиму, аж крізь мене трава проросте!

— Лежи.

— А ти в пеклі горітимеш, що занапастив душу християнську.

— Бісівська в тебе душа, — сказав Сивоок і, не озираючись, став спускатися з валу до Ягоди, яка —вже занепокоєно поглядала вгору.

Какора ще трохи полежав, потім підвівся, почухуючись і крізь зуби кленучи, почвалав слідом за неслухняним отроком.

Ягода стояла внизу з піднятим догори личком, була ще меншою, ніж перед тим, зате очі їй мовби побільшали до незорості, затопили Сивоокові весь світ, він уже й не знав, чи то її очі, а чи далекої й наполовину забутої Велички, а чи просто зелена соковита трава й притаєність лісових гущавин, що ваблять його до себе, пробуджують якісь ще не відомі сили в тілі. А коли опинився коло Ягоди й побачив її справжні очі, побачив, як вони блищать очікуванням, спонукою і всім жіночим, що тільки можливо і чого він ще не відав, то зніяковіло відвернувся й пробурмотів:

— Дурний купець: боявся, щоб не наштрикнути на меча, коли спускатиметься, та віддав його мені.

— В нього таке черево, що й наштрикнути може! — засміялася Ягода.

— Завтра вирушаємо, — не знати для чого бовкнув Сивоок.

Ягода мовчала.

— Вдосвіта, — додав він ще.

Ягода мовчала.

— Бо далеко до Києва.

Ягода не мовила нічого,

— А дорога тяжка.

— То їдь собі, чого розбалакався, — недбало сказала вона зміненим голосом.

— Переночуємо та й гайда, — словами Какори сказав Сивоок.

— Ночуйте, — вже й зовсім холодно промовила Ягода, — напнете собі буду на торгу та й спіть. Тепло.

Тут до них досапав Какора, махав ще здалеку руками, сукав кулаками до Сивоока, але хлопець не дав йому розбушовуватися, подав назустріч меча, рукояттю наперед, аж купець відстугійв від подиву.

— Не боїшся? — прохрипів.

— Чого б мав боятися?

— Ну-ну, — зітхнув Какора. Але як тільки усунув меча в піхви, відразу ожив і загорланів: — Гей-гоп! Теплу жону обійму!

Наставив руки оберемком, пішов на Ягоду, вона вивернулася з обіймів, пустилась бігти.

— Ходімо тепер до Звенислави! — гукала до них. — Веліла, щоб привела вас до неї!

— Зрештою купець повинен бути купцем, а жінка жінкою, — пробурмотів Какора, потім забачив Сивоока, додав: — А молокосос — молокососом.

...У Звенислави двір був обсаджений квітами. Нічого, окрім квітів. Барви можливі й неможливі. Тут були квітки навіть чорні, не було тільки зелених; та й то, мабуть, через те, що вистачало зеленого листя. І хата в Звенислави теж була вся в квіткових барвах, знадвору й зсередини, і так нагадало те все Сивоокові діда Родима, що йому навіть закортіло спитати стару, чи не знала вона часом Родима, але вчасно схаменувся.

— Любо мені серед цього, — повів рукою, і стара всміхнулася, бо рідко траплялися їй такі вразливі на красу душі.

— Гарний город, — докинув своє Какора, — але люд вельми дивний.

— Чому так? — запитала Звенислава, припрошуючи гостей сідати до столу, на якому вже були потрави й густі напої в глиняних, веселкове помальованих збанах.

— А не міняють нічого!

— Не хочуть, видно.

— Чому ж не хочуть?

— Бо не вірять.

— Купець — гость. Йому скрізь вірять.

— Та не в нас. Тут довірливих не позосталося. Всі пішли й не вернулися.

Вдруге чув сьогодні це Сивоок і ніяк не міг збагнути, що б то значило.

— Бога вам треба нового, — поважно мовив Какора, —християнський бог всі серця схиляє в довірі.

— Маємо своїх богів. Од предків дісталися нам боги, інших не бажаємо.

— Християнського бога славить цілий світ, — потягуючи смачне питво, послане, далєбі, не християнським богом, просторікував Какора, — луна розходиться між морями й лісами. А ви сидите в своєму городі й не рипаєтесь.

— А що нам?

— Багатства нового б набули.

— Маємо свого досить.

— Срібла-золота, дорогих паволок, посудів.

— Маємо все: ліси й води, золото й срібло, хліб і м'ясо, рибу й мед, повітря здорове, земля родюча, ліс медоплинний, води прозорі, жони гарні, мужі вмілі, коні швидкі, корови молочні, вівці вовнисті. Чого нам ще?

— Ну, «чого», — запихаючись копченим вугрем, казав Какора, — людина повинна бути людиною, як купець купцем.

— От і лишайся, а ми теж лишимося самі собою. — Звенислава кивала служебкам, одягненим у білі довгі сорочки, щоб підкладали гостям, підливали їм, сама не доторкувалася ні до їжі, ні до питва. На Ягоду, яка майнула по хаті, зиркнула так суворо, що та мерщій зникла.

— У християнського бога храми вельми красні, — невпопад бовкнув Сивоок, у якого аж мінилося в очах від барв, і, мабуть, уперше в житті самому захотілося почаклувати з красками і витворити таке, що й сам не знав що.

— Не знаю, які храми, бо й у наших богів житло незгірше, — сказала спокійно Звенислава, — а тільки відаю, що тому богові першою вклонилася баба нинішнього князя Київського, а жінка була підступна й неправа. Бо як прийшли до неї послі з нашої Деревлянської землі та поспитали, чи не піде вона за князя нашого Мала, то не відмовила вона чесно, а обсипала їх хитрощами, мовляв, люба мені ваша річ, мужа мого мені вже не воскресити, та хочу вас завтра перед людьми своїми поштувати, а сьогодні вертайтеся в лодью свою, і ляжте в лодьї, й величайтеся, а як вранці пошлю по вас, то скажіть: «Не поїдемо ні на конях, ні на возах, ні піші не підємо, несіть нас у лодьї». І так і сталося, і понесли їх у лодьї в княгинин двір і кинули разом з лодьєю в глибоку яму, яку викопали за повелінням княгині. А вона ще й прийшла та нахилилася над ямою і поспитала: «Чи добра вам честь?» А потім звеліла засипати деревлянських послів землею.

— Бо вбили деревляни її князя, — сказав Какора.

— Хай би не йшов у нашу землю.

— Подать збирав.

— А чому мали йому платити?

— Бо князь Київський.

— То й хай живе в Києві і харчується тим, що має.

— Мало йому. Земля велика.

— А мало, то хай попросить, а не бере силою.

— Князь ніколи не просить — він бере.

— Бере, то його теж візьмуть.

— Не всидите довго так, — купець майже погрожував.

— Давно сидимо й міцно. І ніхто не знає, де сидимо.

— А от же я знайшов.

— Може, знайшов, а може, й ні, — Звенислава ледь всміхнулася кутиком уст.

— Повернуся до Києва — розповім.

— Може, повернешся, а може, й ні, — знов загадково промовила Звенислава.

— А що?

— Та нічого, Не випустимо тебе — будеш з нами. Город наш Радогость зветься. Живіть собі. Жон вам дамо. Хліб і м'ясо. Мед.

— Ні, ні, — Какора забув і про їдво, підвівся, нависав над Звениславою своєю м'ясистою тушею, — може, ще в жертву мене своїм богам принесеш? Го-го! Какора не 'акий! Какорі ніхто не може веліти! Какора вільний християнин! А може, за мною ціла дружина йде? Га?

— Хочеш — то їдь. Не боїмося, — спокійно сказала Звенислава. . — Поїдемо! Го-го! Гайда, Сивооче! Дякуймо за хліб-сіль.

В словах Звенислави пролунало стільки несподіваної зловісності, що й Сивоок, забувши про свої незгоди з Какорою, забувши про зачарованість барвистістю Звениславиної оселі, забувши геть про Ягоду, яка більше не появлялася, слухняно підвівся, мовчки хитнув головою в подяці господині, пішов до дверей слідом за своїм хоч випадковим, а все ж хазяїном. Їх ніхто не затримував.

Спати помостилися на торзі, Какора зладнав собі буду на повозі, Сивоок поклався під возом і заснув одразу, бо це вперше після Лучукової смерті якось відтанув душею і знов став просто натомленим до смерті хлопцем, сповненим вражень і дивноти. Але й крізь мертву змореність пробився до нього вночі сон; снилося йому, що знову переживає він відразу аж три смерті: смерть діда Родима, Лучукову і, що вже й зовсім негадано-несподівано, смерть Велички, і плаче над усіма трьома смертями найдорожчих йому в світі людей, і сльози заливають його

всього, він плаває в сльозах, і не теплі вони, а холодні, як крига, і він ось-ось втоне в них. Щоб не втонути, він прокинувся. Насправді був увесь залитий холодною водою, вода дзюркотіла з усіх шпар у повозі, а по боках, на відкритості лилася з темного неба суцільними потоками. Чиїсь руки хапливо торсали Сивоока, він ніяк не міг прокинутися, дощ для нього ще й досі був слізьми з важкого сну, а невідомі руки хіба що Величчині. Мовчазно саянула широка блискавка, видерла з п'ятьми біле, ніби мертво, жіноче обличчя над Сивооком, і лиш тоді він прокинувся назовсім і впізнав Ягоду коло себе, почув її зляканий, стривожений, заклопотаний шепіт: «Швидше, швидше, швидше!» Мовчки підкоряючись її рукам, він вибрався з-під воза, пірнув у несамопиті потоки води, зачеплений міцною рукою жінки, побіг кудись до всіх бісів у зуби, нагинався у якісь приземні двері, в які впихала його Ягода, а потім стояв у сухій темряві, десь телесувалася гроза, били блискавиці, розколював небо грім, та тільки не тут, не в цій приємній тиші, де тільки биття твого серця та ще чийогось, та палюче тіло в обліплюму мокрому вбранні тулиться до того, штовхає тебе далі, далі, в ще більші темноти, ще в тихіший затишок: «Сюди, сюди, сюди!»

Притискувалася до нього, обпливала його й обплітала звідусіль, робила зачароване коло незвіданих доторків, несвідомо, невміло він відповідав їй, і це були його перші обійми, її уста з гірким присмаком трав були на його устах, і на його щоках, і на очах, а він, що чув про це не тільки з дурних Какориних пісень, пробував відповісти їй, і то були перші його цілунки. Вона щось шепотіла йому, і він теж відшепочував їй, обоє палали в сором'язливому вогні, обоє були в ту мить однакові, хоч вона вже зазнала колись розкошітіла, а він ще не вийшов за межі дитинності, може, тому й вона повернулася в стан первісної незайманості, стидкі вдень її очі тепер сховалися й не бентежили хлопця, і вона це знала, і їй було мило тільки так, тільки мати його коло себе, горіти, горіти, палати й не згоряти й не Спалахувати.

Так і збігла ніч у п'янивому борінні їхніх молодих тіл, світанок пробився крізь високі трикутні віконечка досередини, вони побачили одне одного, втомлені й виснажені, але зраділи побачили самих себе після невпинного змагу й нескінченних доторків, од кожного з яких вибухає кров, вони були в бічній каплиці храму, попід стінами стояли боги, окуті в срібло й золото, боги в диких барвах родючого й плодючого світу, на них позирали Ярило й Мокош, безсоромно голі боги осудливо стояли навколо цих двох, в одязі розметаному й розхристаному, хоч і відали всемогутні боги, що найголовнішого між тими двома не сталося.

А хлопець і жінка й раді були тому. Надто ж коли в трикутних віконечках завидніло днем.

— Куди ти мене привела? — злякано спитав Сивоок, і це були перші виразні слова за весь час.

— Мовчи! — затулила йому долонею рота Ягода. — Сиди тихо! Так треба. Боги нам пробачать. Вони добрі.

— А люди? Звенислава? — спитав Сивоок.

— Вони не знатимуть.

Какори на торгу не було. Зник безслідно. Не став ні шукати ні ждати Сивоока. Мав свої купецькі пильні справи, квапився Далі. Тільки посеред торгу конячі купки та Сивоокове майно: міх і палиця.

Так Сивоок став жити в Радогості і вчитися в тітки Звенислави пізнавати не тільки поверхню, але й душу барв. У діда Родима спостерігав тільки, яка краска куди кладеться, сприймав те, як несхитну даність, тепер від доброї серцем старої жінки довідувався, що кожний випадок вимагає своєї масті, свого відтінку і що барви, мов люди, бувають веселі, чисті, лагідні,

довірливі, невинні, сумні, нудьгуючі, крикливі, жалібні, холодні, теплі, м'які, тверді, гострі, тихі, гризливі, солодкі, млосні, терпкі, урочисті, достойні, тяжкі, понурі, вбивчі. Він знав тепер, що червона барва означає кохання й милосердя, небесна — вірність, біла — невинність, радість, зелена — надію, вічність, чорна — жалобу, смуток, а жовта — ненависть, зраду, золота ж — святість, досконалість, мудрість, повагу.

Він пробував сам накидати барви на глину й на дерево, і в нього вийшло відразу, аж він сам не повірив, а Звенислава сказала, що в нього між оком і рукою є те, чого нема ні в кого з людей, а саме цим і визначається той, що може вичаровувати з небуття новий світ богів і візерунків.

Ночами, коли ніщо не ставало на заваді, приходила Ягода. Знов було між ними те саме, що першої ночі в храмі, але на більше Сивоок не зважувався, а коли розшаліла Ягода пробувала допитатися, чому вона не любя йому, розповідав їй про Величку,

— Та її ж нема! — дивувалася Ягода.

— Десь є.

— Але тут коло тебе я!

— Стоїть вона переді мною.

— Яка ж то?

— Тоненька й маленька. Мов стеблинка.

— Дурний!

Вона цілувала його, бігла, погрожувала більше не прийти, але приходила ще, і знов починалося те саме, аж поки сталося неминуче. Тоді вже йшла лісами строката осінь, ярували в пущах тури, падали перші приморозки на землю, в Радогості на ніч протоплювалися хижі, і Сивоок теж розводив у своїй оселі палахкотюче вогнище, і от коло нього, не витримавши жароти вогню внутрішнього й багаттєвого, Сивоок став чоловіком. Ягода втекла від нього, заповідаючи прихід ще й на завтра, але вже не прийшла більше довіку.

Вранці коло брам Радогостя стала дружина з червоними щитами.

Нагло і спокійно з'явилася нізвідки, виступила з борів, мовби породжена ними, прикривана сизою заволокою холодного туману, чи то стояла незрушно, чи то посувалася просто до того замшілого мосту й до тої брами, крізь яку входили колись до Радогостя Какора й Сивоок.

Але Сивоок ще не бачив того, що діялося перед мостом, під старезними священними борами, повитими холодним осіннім туманом. Він побачив дружину згодом, а тут, у хижі, відведеній йому Звениславою, перше, що побачив, була сірість, яка покрила спомин про ніч, про те, що сталося вночі, сірість сорому й відрази. Він лежав на широкій дубовій лаві, покритій ведмежим хутром, вихолола хижка віяла на нього холодним спомином того, що сталося вночі, а може, перед самим світанням, він би радше хотів, щоб нічого того не було, але знав добре, що вже вороття нема, що він не повернеться ніколи в дитинність, з якої сам вискочив, зате він міг бодай на якусь годину схватися від самого себе, міг повернутися в сон, він натягнув на себе теплу кожушину, десь були крики й тупотнява, такі незвичні й дивні в тихому завжди Радогості, і все це вганяло його в сон, сіра заволока поймала йому не самі тільки очі, а й мозок, не вірило-ся, що так недавно, ще тільки вчора, він жив у барвистому світі Звениславиних навчань, а тепер була сіра зола на згаслому багатті, сірість у віконцях, сірість у всьому. Він

заснув, і приснилася йому тиша, тиша на Яворовім озері, тиша в пушах, а в городі тиші не було, в городі били в дерев'яні била й калатала, грюкали в двері, кричали, бігли, тупотіли. І Сивоок теж мав бігти, розбуджений кимось чи прокинувшись сам, він штовхнув важкі надвірні двері, тривожний холод різонув йому обличчя, він побачив людей, всі бігли в напрямку до пильнованої ведмедем брами, діти ще десь спали, тут були тільки жінки, багато жінок, але й чоловіків, хоч як то дивно теж було не менше, бігли всі: ті, що жили на пісних узгір'ях, і ті, що на жирних левадах, і ті, що в ярах, чоловіки несли зброю — хто дрюк, хто спис, хто сокиру, хто меч, у одних були великі шкіряні щити, в других — дерев'яні затулки, в інших — то й нічого, чоловіки несли зброю неохоче, так ніби там десь мав появитися збісілий вепр і ніхто не хотів квапитися до нього, сподіваючись, що хтось заб'є його ще до того, як ти туди дістанешся, бо ніколи не слід поспішати до біди, а тим більше шукати її — вона сама тебе знайде швидко й нещадно.

Запаморочливо пахло в'янучим листям, хмелем і калиною, не вистачало ще звичного щоранкового диму, але жодне багаття не розпалене в Радогості, бо всі кинулися назустріч небезпеці, ще не вірячи в неї, ще тільки намагаючись пересвідчитися, ще кленучи не ворога, який з'явився, немов вичаруваний пушами, немов дурна витівка випадку, а проклинаючи Родолюба, міського волоцюгу, старого пройдисвіта, який мав химерну звичку не спати ночами і волочитися по борах і пушах, бо, мовляв, тільки там почував себе вільно, тільки там дихалося йому гарно й спокійно. Удень він приходив у город і спав на торгу коло капища, а ночами блукав по лісах, і ніякий звір не зачіпав його, так неначе був то не чоловік, а теж собі дик, звався Родолюб, а роду свого не мав і не пам'ятав, однак вважав себе якимось і чимось зобов'язаним Радогостю, бо, постерігши, що до —города підступає чужа дружина, прибіг удосвіта і сполохав усіх.

Вискакуючи з хижі, Сивоок ухопив.. свого дубця просто для того, щоб мати в руках щось звичне, не вважз-з то зброєю, а просто неодмінною належністю самого себе, та коли побачив, що всяк, хто може, несе зброю, вже завчасу наставляючи її на невидимого супротивника, замахав і собі палицею так, ніби мала то бути найгрізніша зброя, хотів показати, що й він муж, що не чужий тут, що й на нього можуть тепер. покладатися, бо позаду в нього лишається нинішня ніч, ніч переступу, радості й горя.

Він біг важко й задихано. Мовби не був тим, що вчора. Людина має легкість і жвавість лише до якоїсь межі. Потім вона приростає до землі, стає дивно неповороткою у рухах і вчинках. Може, це й є межа між хлоп'яцтвом і чоловічістю?

Хлопцем він би міг просто збігати, поглянути, що там діється, міг повернутися звідти, міг би й просто собі спати. Але був чоловіком, небезпека ставала невідворотною не тільки для когось, а й для нього.

Разом з усіма вискочив за браму просто до мосту, гострий блиск сонця і зброї засліпив його на мить, сонце ще тільки пробивалося крізь ліси й туман, та вже несло в собі свою несамовитість, і того було досить, щоб поназбирувалося його яріння на кінчиках ворожих списів, і ті списи подовжилися в безконечність і вражали кожного ще здаля у нанвразливіше — в очі. Хто мав щит, затулявся од того клятого блиску щитом, а хто й просто долонею, і так стояли — з одного боку кінна дружина з червоними щитами, підпирана темними валами піших воїв, а з другого — задиханий, розклекотаний, спантелечений натовп радогощан, який щохвилини більшав, густішав і від того ставав ще розбурханішим і звированішим.

У вузькому просторі між брамою й мостом ставало тісніше й тісніше, тіснява ще побільшувалася, здавалося, від гамору, який линув згори, де на валу й заборолі купчилося жіноцтво Радогостя, що мало тим самим підохотити своїх мужів, бо, як тільки з'явилася видима

небезпека, відразу набув чинності прадавній звичай, за яким чоловіки мали воювати, а жінки тільки надихати їх на перемогу; щоправда, в Радогості це правило послідовно не витримувалося, немало жіноцтва штовхалося поміж чоловіцтвом тут, унизу, зате на валу й заборолі не було жодного чоловіка, і найстаріші, і наймолодші кинулися сюди, до брами, всі несли зброю, хто яку мав, найхоробріші вибігли аж на, міст, на мосту теж було повно, може, то були й не найхоробріші, а просто випхнуті наперед, бо однаково хтось завжди має бути попереду, а коли вже ти опиняєшся на виду і в своїх, і у ворога, то мусиш виказати все, на що здатен, — так і почали передні радогощани свої зухвалі перегукування з дружиною.

Сивоок теж пропхався наперед, теж доскочив до тих, що були найближче перед дружиною, і від дружини відокремилася кілька верхівців, доскакали на відстань польоту стріли.

— Хто такі? — закричали до них радогощанн.

— Великий князь Володимир.

— Що за князь?

— А з Києва.

— То й сидить у Києві.

— Всі землі — київські.

— Та не наша.

— Принесли вам хрест.

— Несіть назад.

— Князь шле вам милосердя.

— Обійдемося!

Нечутно вилетіла з натовпу стріла, вбилася в землю перед одним з верхівців. Просто щоб полякати. Верхівець здивив коня, круто завернув його, інші теж стали завертати коней, поскакали до дружини, їм услід сипнули стріли. Щоб долякати до решти. Але нічого не вийшло. Від дружини відкотилася добра її частка, кількасот верхівців, наставляючи списи, помчали до мосту, всі, хто був перед мостом, мерщій кинулися втікати, Сивоок теж з усіма, і з цього часу весь перебіг подій для нього переплутався не до простеження, лише згодом зміг збагнути, що сталося, але то вже було запізно, та хоч би й сталося те раніше, нічим би не зумів зарадити.

Отож вони летіли, щоб прилучитися до своїх, ігерш між їх допадуть князеві дружинники, а на мості теж не стояли так собі: мало не з-під ніг у Сивоока і його товаришів виметнулися колоди, що правили за мостовий настил, колоди, виходить, лежали нічим не закріплювані, трималися просто завдяки своїй власній вазі, а тепер їх легко й швидко спихано вниз, у глибокий рів, і передня частина мосту враз вишкірилася самими подовжніми лежачими, вершники, які вже доскочили до реву, туго напнули повіддя, коні затанцювали перед провалом, дружинники закликали, а з цього боку з не поруйнованої ще частини мосту, летіли до них насмішкуваті вигуки, кпини, вихваляння:

— Що ж бо не стрибаєте?

— Випустіть свого князя напереді

— Щитами затуліть дірку!

— Вони ж у вас червоні!

— А ми маємо щити зі скор!

— Маємо, а вам — дзуськи!

Вищало згори жіноцтво, глухо гуділи й напірали задні, яким хотілося побачити дружинників та, може, й докинути їм якесь там слівце, так довго ношене й надумане, бо в щоденних турботах слів вимагалось мало, якось обходилися двома-трьома, а вже, коли випадала нагода, тоді кожен висипав усе, що мав, надто ж така незвичайна нагода, як оце тепер, тому й пхалися наперед ті, хто ще перед тим огинався, задкував, не поспішав з козами на торг, і через те тіснява ще побільшала, хтось уже волав на поміч, когось душили, когось, може, й топтали, а тут ще вал вибухнув жіночими зойками, переляканим лементом, той лемент впав з валу вниз, і вже коло брами зродилися крики муки, ганьби і болю; там щось діялося і таке страшне й несподіване, що всі, хто був на мосту й перед мостом, мовби хитнулися в той бік і, полишаючи напіврозметаний міст, наставляючи спину торжествуючим дрижинникам, ринули до брами й за браму, і Сивоок пробився туди знову ж таки серед перших, але ліпше було йому й не пробиватися, бо там кипів справжній бій, там теж, мов зроджені нечистою силою, вигарцьовували верхівці з такими самими червоними щитами, як і в тих, що стояли перед розметаним мостом, а коло верхівців рубалися мечами й кололися довгими списами піші воїни, теж прикривані міцними щитами, воїни, вмілі, безжальні, жорстокі.

Лежав, пробитий багатьма списами, прибрамний ведмідь, що колись так налякав Сивоока, падали вбиті й поранені радогощани, може, й Сивоок упав би вбитий або поранений, якби він і далі ліз наперед, у саме вировиння, але йому перед очі став велетенський верхівець: ні кінь, ні одяг верхівців не були знані Сивооку, зате надто добре відома йому була постать того чоловіка, а коли ще забачив товстенну пику, коли блиснув широченний меч у руці нападника, хоч мечем тим він нікого й не рубав, бо стояв собі збоку на згірку і тільки помахував зброєю, мовби відганяв від коня гедзів чи мух, то вже тоді хлопець відразу впізнав бабонюха Какору і навіть не здивувався, що той тут, так ніби купець і не виїздив з Радогостя, спав собі десь, напившись міцного меду, а це почув гамір та й прискочив, щоб не взівати здобичі, бо купець повинен мати зиск з усього, на те він і купець. І як тільки він упізнав Какору, то, й не думаючи, кинувся туди на згірок, ще здаля виважуючи свого дубця і приміряючись до передніх ніг коня, бо навіть тепер, коли навколо рубалися й кололися люди, коли лилася кров, коли падали вбиті ні за що й ні про що люди, Сивоок ще якось не міг зважитися бити людину, яка його не б'є, навіть таку людину, як Какора, він вицілював тільки коня, хотів звалити його, поставити навколішки, а потім вибити з Какориних рук меч і бодай тим відомстити за Лучукову смерть. А може, й ще за щось? За ту появу Какорину в Радогості, за оцей несподіваний удар в спину захисникам города? За те, що привів сюди князя? Якщо хтось винен був у тому, що діялося цього ранку, то ось він перед Сивооком. І якщо вже Сивоок хотів мститися, то мав він мститися безжально. Але ще жило в його душі надто багато дитинності, не вмів з холодним розумом наносити удар, а ще гірше: не зміг відразу розплутати весь той клубок подій, що намножувалися сьогодні з досвітку, почавшись ще з тої хвили, коли Какора з своїм обозом уперше вирушив на пошуки Радогостя, щоб піднести його як дарунок князеві за якісь там вигоди й зиски. Аби міг, аби знав, то бив би Какору ще до того, як той схаменеться, але по-дурному забіг наперед коня, вицілюючи тварину по передніх ногах. Какора вчасно його запримітив, здибив над хлопцем коня, зім'яв Сивоока, заgrimів:

— Гоп! Гоп! Держіть мого роба!

Сивоок вивернувся з-під важучого коня, щоб не бути роздавленим, побіг униз, а за ним хекав роз'юшеним звіром жеребець, ревів Какора, хтось намагався перепинити дорогу хлопцеві, і тут уже він, не дивлячись, махнув мацапигою, і той хтось, не ойкнувши, гепнувся на землю, потім хлопця хапали з двох боків, і він бив мацагирею правобіч і лівобіч, потім вривався в саму гущу бійки і стояв на смерть разом з радогощанами, поки його не оглушили чимось і він довго лежав серед мертвих, і по ньому топталися люди й коні, і він упав у несвідомість, коли видобувся з забуття, то повз нього проскакували чужі верхівці, а десь на згір'ях і в долах Радогостя лунали крики й зойки, там бігали розпатлані жінки, за ними ганялися чужі вої, і над усім цим стелився дим, диму більшало й більшало, власне, від диму, мабуть, Сивоок і повернувся до свідомості. Задихаючись і кашляючи, він підвів голову і побачив високий стовп тлустого полум'я над Радогостем, над найвищим пагорбом, де мало стояти капище, здоблене знадвору й зсередини небаченими візерунками. різьбленням і барвами.

Тоді він схопився і побіг туди, і ніхто йому не заважав, ніхто не ловив його, бо він був, мабуть, єдиний, хто біг у пожежу, всі інші втікали звідти, пожежа гналася за людьми, зажерливо накидалася на все, що траплялося на путі: будівлі, дерева, збіжжя, ревла худоба, гвалтували собаки, іржали коні, а над усім — сухий потріск вогню, бурхання полум'я, чорне дийвище.

Потім все ж на нього накинулися якісь люди, він боронився, бив, може, й відібрав навіть комусь життя, але сам zostався цілий, тільки потовчений і сповитий міцним ремінням так, що насилу міг рухатися. Його приведено, як і багатьох інших, в затишний видолинок, куди не досягав пал пожежі, але звідки її теж було гаразд видно, там знов стояла дружина з червоними щитами, мовби перенесена неземною силою з-під пущі просто сюди, в саму середину Радогостя, попереду дружини стояв білий кінь у дорогім уборі, але не коня перш за все угледів Сиво-ок, не коштовне нагруддя на ньому й не шиту золотом і камінням попону, а старого чоловіка, що сидів наперед коня на ремінному розставному стільчикуві. І знов не дорогі шати запримітив він на чоловікові, не скарлатини заморський плащ поверх золотої луски броні, запнутий круглою коштовною пряжкою, не шиті перлами чоботи з зеленого багдадського сап'яну, не меч у піхвах, здоблених золотою чеканкою, рубінами, яшмою і смарагдами — все це він зауважив згодом, коли не мав що робити, а тільки стояв і слухав, як перемовлялися про його долю, говорили про нього, як про шматок дерева, як про річ, яку можна просто викинути або віддати комусь. А тоді, коли його пхнули наперед того сидячого старого, він побачив перш за все його очі. Він наштотхнувся на тверді очі, байдужі, як виступаючий з води камінь, ті очі дивилися на нього і не на нього, вони дивилися мовби крізь нього, але й не крізь нього, вони все бачили і водночас — нічого, для них не існувало нічого на світі, крім них самих, вони жили власним світом, власними клопотами, втому, знанням, заспокоєністю. Ті очі так вразили хлопця, що він навіть не подивувався з'явленню Какори, вже не на коні, а пішого, хоч однаково настирливого й нахабного. Какора міцно тримався за реміні, що сповивали Сивоока, здавалося, що йому залежало передовсім на тому реміняччі, а не на хлопцеві, поки хлопець завмерло розглядав холодні очі старого, Какора схилив свою головешку в поклоні, забурмотів:

— Великий князю, то є київський отрок, що слугував мені, а нині...

Очі так само жили своїм окремим світом, і голос, що пролунав у відповідь на заплутану мову Какорину, не належав до очей, то був втомлений приглухий голос старого чоловіка, в голосі чулася міць, вгадувалася давнолітня звичка до повелінь, а ще пробивалося крізь той голос жирне їдво і питво досхочу, але Сивоок, як і перед тим, не вслухався в слова, він чув усе, та не заглиблювався в зміст, він бачив тепер виразно і старого чоловіка, якого Какора назвав великим князем і який, отже, був князем Володимиром. Напевне, бачив Сивоок і його коня, і багатий убор, і багаті шати, але найбільше цікавили його оті тверді очі, майже нелюдські.

— А раз київський, то хрещений, — бурмотів Какора.

— Гаразд, — мовив князь.

— А як маю свою здобич у городі, то хай цей отрок...

— Про що говориш?

— Хай буде моїм челядином. Робом.

— Не твій отрок, а київський я...

— Зоставався тут...

— Однаково — київський...

— Але ж, князю, — в Какори голос став майже плачливий.

— А що київське — то князівське.

— Маю здобич свою за повелінням...

— Маєш — то й май собі. Отрок — княжий чоловік. Розв'язати.

— Втече! — закричав Какора.

— Правда? — спитав князь, не дивлячись на Сивоока.

— Втечу, — чесно пообіцяв Сивоок.

— Тоді розв'яжуть його! — звелів князь і відвернувся, так ніби втомився від розглядин такого незвичайного отрока, насправді ж, певно, й не бачив його, бо хіба ж можна будь-що побачити такими твердо-холодними очима?

Якби його тримали, якби пробували повалити на землю, він би боронився, кусався б, рвався щосили, але нічого того не сталося, просто старий чоловік з холодними очима звелів розв'язати, чийсь руки вміло розплутали на ньому реміння. Какора, щоправда, штурхнув під бік, але відразу й відскочив, остерігаючись скорої здачі. Сивоок поворушив затеклими руками, ступив туди й сюди — був вільний, образливо вільний, втікати не хотілося, бо не мав куди та й не було причини для втечі.

Тепер його ніхто не чіпав, бо якось усі довідалися, що він був перед князевими очима і князь повелів залічити його до своїх воїв. Сивоок міг штовхатися серед усіх, міг кудись бігти, як усі, міг щось там тягти, з кимось їсти, пити. Але він мав свій клопіт, кинувся до будинку Звенислави — там усе палало, став шукати Ягоду, побіг до того місця, де стояла його хижа, — і скрізь вогонь, вогонь, вогонь.

Пошарпаний, потовчений, закіптюжений, Сивоок тицявся то в одну пожежу, то в другу, когось рятував, а там хтось рятував його, бо здуру згорів би, зрозпаченим тим, що не знаходить ні Ягоди, ні Звенислави, не міг до пуття збагнути всього, що чув, а чув безліч страшних розповідей, уриваних звідомлень, билиць і небилиць; і так кінчився день і проминула ніч, а в Радогості ще палало, й дим розповзався на довколишні пущі, і вже повзли нові чутки про те, як учора згоріла в капищі Звенислава і, може, ще дехто, і як вої й дружина погнали увечері всіх радогощан до Яворового озера, щоб вони прийняли там хрест, і як привезені князем з собою

київські б грецькі священики зайшли під явори і наготували хрести й сосуди з свяченою водою і кропила, а люди не хотіли йти в воду, і був лемент, і крик, і розпач, а потім з Яворового озера здійнялися руки могутні й шорсткі, як засохле явориння, що сотні літ стояло в водах, і вхопили священиків, а за ними б декотрих дружинників і так з усім, що ті мали з собою: з хрестами, кропильницями, зброєю, — втягли їх у озеро, і вода навіки зімкнулися над ними, і жах запанував там, усі кинулися врозтіч, аж поки довідався про все князь і повелів поставити нових священиків і сам приїхав на берег озера, щоб простежити за хрещенням непокірних радогощан, а як треба буде то й стати на прю з їхніми старими богами. Однак боги, видно, вдовольнилися першою пожертвою, яку собі обрали, і вже нічого більше не відбулося страшного, і вранці князь повелів гасити пожежі і ставити на місці Звейи-славиногокапища дерев'яну церкву.

Не шкодовано ні сили, ні часу, аби тільки церква була, як стала, а стала вона стрілчасто на пагорбі, гостра і гола, як і хрест, що над нею.

І знов, укотре вже, мав дивитися Сивоок на той хрест, що забрав у нього найдорожче.

1941 РІК ОСІНЬ, КИЇВ

Цибульо, кинь дурити голову!
П. Пікассо

З гестапо прийшли згодом; дали професорові Отаві передихнути після концтабору два дні, а може, навпаки, наганяли страху, бо однаково ж він мав ринести з того табору найбільший ляк перед таємничим гестапо, якого жахалися бльше, ніж стрілянини в ярах, бо там просто вбивали, а в гестапо, як розповідали, людей довго й жорстоко мучили, щоб потім покінчити з ними в якийсь особливо вишуканий і катівський спосіб, отож вони не квапилися, однаково професорові Отаві нікуди було податися, кожен його порух був простежений, будинок надійно охоронявся не з огляду на перебування в ньому Гордія Отави, а з інших причин, але вже раз сюди втрапив і радянський професор, то мав там сидіти доти, доки прийдуть за ним звідки, звідки мають прийти, а тим часом хай він сидить, трохи оклигує після сирецьких розкошів і проймається переляком до шпіку кісток. Отож, певне, з таких високих міркувань гестапівці й не квапилися і прийшли не перші, навіть професор Шнурре не став непокоїти Гордія Отаву в перші два дні його перебування у власнім помешканні, бо хотілося йому показатися не як штурмбанфюрерові, з чим він завжди встиг би, а передовсім — як професорові Адальберту Шнурре, давньому опоненту професора Отави, до деякої міри колезі е цетера, е цетера. І ото поки в гестапо функціонер, який мав на оці Гордія Отаву вже з тої миті, як його виведено за колючий дріт (точніше, з-за колючого дроту) Сиренького концтабору, готував ще тільки бланк для повістки, що її мав виписати й послати через озброєного автоматом мотоцикліста, одягненого в чорний цератовий плащ, який лиснів од дощу й твердо гримів од кожного поруху, — мертвий звук приреченості, підкреслюваний ще самою постаттю мотоцикліста, незугарне кострубатою і зловісною, — так ото, випереджаючи всіх: і Адальберта Шнурре з його залишками професорської делікатності, і гестапівського функціонера з його теорією неквапливого страху, і чорного мотоцикліста, в плащі з мертвим шерехом, — до помешкання професора Гордія Отави прибився зовсім нежданий чоловік.

Власне, й не прибився, а прийшов цілком усвідомлено, вибравши заздалегідь професорову адресу, навіть знаючи, що Отава не евакуювався в тил, ще більше відаючи навіть про те, що Отаву випущено з концтабору, отже, професор стояв перед лицем остаточності, мав в одній руці життя, а в другій смерть, а якщо точніше, то в обох у нього була вже смерть, і тільки чудом він скинув її і опинився серед живих, а живий думає про живе. Керуючись цим твердим

принципом, і відшукав його неголений чоловічок, у старому шкіряному пальті з піднятими плечима, видно, добряче випханими ватою або, ще чимось, що належить в кравців, у підбейканих штанях, які лишали досить проміжку над затоптаними в багнюці черевиками для того, щоб охочі могли помилуватися дірками в шкарпетках у чоловіка, а вже заодно й немитими його п'ятами.

Перша його розмова відбулася з бабою Галею, але розмова та велася на такі дивні й заплутані теми, що баба Галя нічого не второпала, тільки висловила здогад, що гість, мабуть, прийшов до самого професора, а не до неї, бо вона все-таки хоч і живе тут довше, ніж сам професор, але завжди була й нині є просто бабою Галею, а професор — то таки професор, до того ж у неї на кухні сидить кума з Літок, а до Літок тепер спробуй доберися, кумі не можна затримуватися тут довго, вона привозила молоко тим супостатам, що живуть нижче поверхом, тільки тому її й пропускають до Києва і в цей дім, — чума на них усіх! Професора ж вона зараз погукає, та ось він і сам іде.

— Ви до мене? — спитав Гордій Отава, що почув чоловічий голос і трохи вагався, чи виходити йому, а потім все ж вирішив, що ліпше піти й подивитися.

— Саме до вас, пане професоре, — схилив нестрижену голову незнайомий. Картуза свого він тримав у руці, то був типовий передвійський винахід наших кравців: щось наполовину військове, наполовину міліціонерське, наполовину жокейське, але його охоче носили, надто ж ті, хто велику вагу надавав одягові, сподіваючись з його поміччю надолужити все те, чого не стачало в характері: насамперед чоловічої твердості й мужності. Мабуть, прихідько теж почував себе певніше в своєму картузі, але в чужій квартирі годилося його знімати, а тут ще перед тобою сам господар, сам професор Отава.

— Добридень, пане професор, — ще додав незнайомий майже улесливо і мовби урочисто, від чого Отаві вже й зовсім стало смішно, він чмихнув, як бувало на лекціях, коли студент відповідав йому якусь дурницю, сказав:

— На жаль, з мене жодний пан, а заодно й професор. Просто — один з громадян, що лишився на окупованій території.

Чоловік подивився на Отаву вкрай приголомшено. Видно, в його завдання не входило вступати в термінологічні суперечки з професором, до того ж він витратив марно свій час на розмову з бабою Галею, тому прихідець вирішив одразу брати бика за роги.

— Маєте порцеляну на продаж? — спитав він, озираючись, хоч, звичайно ж, нікого, крім них, тут не було і ніхто не міг їх почути.

Але деякі жести діють, як епідемія. Гордій Отава й собі озирнувся, ще пильніше глянув на незнайомого, ступнув до нього ближче і тихо, гамуючи іронію, яка могла тут бути доречною, а могла й не бути, поспитав:

— Це що — пароль?

Тоді чоловік злякався вже по-справжньому, відскочив од професора, миттю спітнів, розстібнув верхній гудзик шкіряного пальта, показуючи брудний, скручений у вірвовку комір сорочки і, тримаючись пальцями за горло, погладжуючи собі шию, так ніби хотів виштовхнути з себе слова, промовив:

— Я до вас з серйозною пропозицією. Якщо маєте порцеляну або срібло, гобелени бельгійські також... хутра йдуть поза вим... Але це так, головне ж для мене порцеляна... Тут я, — він

вробив рукою з картузом театральний жест, — тут уже, будь ласка... Веджвуд, Копенгаген, Мейсен, Херенде... Можна й нашу... Гарднера, Кузнецова... Ви не чули? — він нахилився до професора. — Вони вже вивезли всю порцеляну з нашого музею... Колекцію графині Браніцької... Казка! І все — в невідомому напрямку!

— На жаль, — сказав професор Отава, — я не торгую порцеляною і, здається, навіть не маю... Тільки ікони...

— Ікони — сплеснув рукатди чоловік. — Староруські ікони! Чотирнадцятий вік! Сімнадцятий вік! Чув! Ёй-богу, чув.

— Одинадцятий, — сказав Отава, — одинадцятий, на кипарисових дошках. Вас це вдовольняє? А тепер — забирайтеся геть!

— Ікони вони теж вивезли з музею. Ціла кімната ікон. Колосальне багатство! І теж — у невідомому напрямку. Але якщо ви...

— Геть! — повторив Отава і пішов на незнайомого.

— Послухайте, пане професор, — задкуючи, зашепотів той, — ви ще не ознайомилися... Вам потрібна ділова людина... В місті брак ділових людей... На Володимирській відкрився антикварний магазин Коваленка... Ви, звичайно, ще не чули...

— Забирайтесь!

— Я перший прийшов до вас, не забудьте — я перший. Мене завуть...

Отава не почув, як звуть скупщика порцеляни й ікон, бо захряснув за ним двері.

Той називається так, той називається сяк. Чи важать тепер назви, в час, коли людство поділилося на порядних людей і негідників. А втім, хіба воно не було розділене так завжди?

— Спробуймо відновити наш давній довоєнний звичай, — сказав Отава бабі Галі, — всіх відвідувачів запрошуйте до мого кабінету. А то якось незручно отут, коло дверей...

Мотоцикліст прилопотів через день після відвідин аматора порцеляни й приватної ініціативи. На відміну від ненормального обідранця в шкіряному пальті, цей видавався найнормальнішим у звичайному світі тривоги і смертей. Розсипаючи мертвий шерех свого плаща, твердо протупав довгим коридором під немеркнучими поглядами давньоруських святих; на нього не справили ніякого враження ані ще більша колекція ікон у кабінеті, ні безліч книжок, багато з яких для знавця були б справжньою розкішшю, він ніяк не відгукнувся на запрошення господаря сідати, навіть не поглянув на венеціанське крісло, в яке не дати як би й уліз зі своїм негнучким, залощеним плащем, дістав з польової сумки якісь два папірці, один подав Отаві, на іншому тицьнув пальцем:

— Гір. Умтершрібен!'

Отава впіймав поглядом на папірцеві, який йому дано, кілька заголовків, що йшли один за одним, зрозумів, давідки цей посланець і, не читаючи далі, спитав по-німецькому:

— Мені збиратися, чи як?

— Унтершрібен! — червоніючи, крикнув мотоцикліст, який мав дев'ятнадцять літ і необмежені

запаси не розтраченого ще нахабства і з цим добром прискочив у країну, де, як його запевняли, на багатющій землі живуть ні до чого не здатні, майже дикі люди, і він охоче пристав на такі вмовляння, але тепер виявилось, що його, здається, обдурили, бо що ж то за дикі люди могли б вибудувати таке чарівне місто, як Київ, а тут ось маєш — український професор, що вже й зовсім не в'яжеться з твердженням про дикість цих людей, до того ж професор, видно, якнайсправжнісінський, бо мотоцикліст зроду-звіку не бачив подібних квартир, стількох книжок, а вже про колекцію ікон, то вже ліпше й зовсім помовчати.

— Унтершрібен! — вигукнув він ще раз, бо професор вагався; дурний професор, злякався звичайнісінського виклику гестапо, де його щось там спитають і випустять, щоправда, можуть і не випустити, таке теж часто буває, але вже раз тебе отак запрошують, а не забирають уночі, як сонну курку, то це прикмета добра, отож:

— Унтершрібен!

Професор нарешті підписався в одержанні повістки, мотоцикліст сховав папірця до своєї суми, загримів плащем, недбало повернувся і пішов з кабінету через довгий коридор, усіяний, мов небо зірками, суворими очима святих: годилося б, звичайно, сказати «ауфвідерзеєн», але до такої г'речності мотоцикліст не досягнув, бо це ж таки не Німеччина і професор хоч і справжній, як видно, але більшовицький, а з більшовиками мотоцикліста було покликано боротися, а не розкланюватися.

Гестапо містилося в будинку на Володимирській. Хоч зовні стояла варта, за важними дверима Отава ніс у ніс зіткнувся відразу з двома автоматниками, а ще два такі самі стояли трохи далі від дверей на підвищенні, що проходило через увесь вестибюль на кшталт естради. На тій «естраді» крутилося ще кілька людей у цивільному і серед них — молода білява жінка з такими повними грудьми, наче вона мала годувати дитину.

Один з вартових мовчки простягнув руку, Отава поклав йому в долоню свою повістку.

— Чекати, — сказав німецькою мовою вартовий. Всі вони, починаючи з мотоцикліста, починаючи ще від охоронців Сирецького табору, в звертанні до місцевого населення вживали тільки інфінітивної форми. Не казали: «іди», «сідай», «працюй», «почекай», а — «іти», «сідати», «працювати», «почекати».

Певно, цією безособовістю в звертанні вони хотіли підкреслити свою зневагу до повойованих або ж одразу хотіли призвичаїти цивільне населення до казарменого жаргону.

Вартовий зняв телефонну трубку, попросив якийсь номер.

— До вас тут, — сказав комусь, поглянув на повістку, не без здивування промовив: — Професор. Професор Отава. Добре.

Поклав трубку, глянув на Отаву вже й зовсім по-звірячому, тай ніби той заподіяв йому не знати якого лиха своїм несподіваним тут, у цій похмурій установі, званням, гаркнув:

— Чекати тут!

С «естради» спустилася жінка, підійшла до професора, сказала йому по-українськи:

— Вас просять зачекати тут.

— Дякую, — відповів Отава, — в пропонованому мені обсязі я, вдається, могу досить добре

розуміти німецьку, мову.

— За вами зараз прийдуть, — не слухаючи його, завчено сказала жінка і відійшла вбік.

На професора дивилися всі: вартові коло дверей, вартові на «вдтраді», кілька підозрілих цивілів — чи то шпики, чи кати. Йому неприємні були ці оглядини, ще неприємнішим було очі-яуйання коло дверей, принизливе й жалюгідне, він відчував себе зараз у становищі хворого, якого розрізали на операційнім етолі й забули або не хотіли зашити. Якби це було за інших обставин, десь до війни у своєму рідному місті (а тепер воно воно чуже, чуже!), то він би нізащо не став ждати, сказав би:

«Що? Треба ждати? Ну, то я іншим разом» — і пішов би собі. Але тут не мав куди йти, був у пастці, знав, що випустити відси його ніхто не випустить; не прийти сюди теж не міг, бо однаково б забрали, а так ще була якась надія, він досить недвозначно висловив її синові, коли йшов до гестапо, попросив Бориса, щоб той ждав його, щоб нікуди не виходив з помешкання, не наражався на небезпеку, дуже просив сина, і той обіцяв, тільки вже, коли батько був коло дверей, Борис глухо спитав: «А коли не вернешся?» Отава вдав, що не почув синового запитання, мерщій зачинив за собою двері, він хотів вернутися, вірив чомусь, що повернеться додому, а що далі? — не знав. Якби не син, то не було для нього ніякої трагедії навіть у смерті. Але був син. А ще була справа його життя. Власне, в кожного є якісь справи, але вбивають людей, не питаючи, що вони полишають по собі незакінчене, нездійснене. Мабуть, невикінчених справ гине з людьми більше, аніж маємо довершених.

Нарешті за Отавою прийшли. Невисокий чорнявий молодик з розчесаним на проділ лискучим волоссям, густо намазаним брильянтином, поважно спустився по сходах, підійшов до вартового, відібрав у нього повістку, помахуючи нею недбало, знову-попрямував до сходів, здаля вже кинув через плече Отаві. '

— Комм!'

Підіймалися на третій чи четвертий поверх, сходові клітка загороджена була густою дротяною сіткою, щоб не спробував ніхто кинутися з висоти й таким чином позбутися передчасно всіх тих мук, які йому готовано; плутали довгими коридорами з мертвими дверима, професорові здавалося, що вони ніколи нікуди й не прийдуть, він хотів, щоб це був просто немилий жарт, щоб його отак поводили-поводили, а потім і випустили з цього похмурого «палацу праці», бо й що б він мав тут казати, про що свідчити? Але розчинилися одні з багатьох безликих дверей, він опинився в казенній, погано вибіленій кімнаті, в якій, окрім столу і двох стільців, нічого не було; чорнявий кинув йому «Ждати!» — і зник, але вийшов не в ті двері, що вони ввійшли, а в інші, які були в бічній стіні і вели, як устиг помітити Отава, в таку саму мертву, голу кімнату.

Професор трохи постояв посеред кімнати, сподіваючись, що до нього прийдуть, але нікого не було, зате невідчепно з'явилося відчуття, що за ним стежать, аж він став озиратися навколо, але ніде не побачив нічого схожого на пристрій для стеження, на нього могли дивитися хіба що крізь шпарку в дверях, але це якось видавалося занадто несерйозним для такої похмурої установи.

Сідати на стілець не хотілося, бо якщо його стануть допитувати (про що? про що?), то вже неодмінно посадовлять на стілець і примусять сидіти довго-довго, велітимуть думати, зважувати. Неважко уявити перебіг такої процедури.

Отава пройшовся по кімнаті, став біля вікна. Сподівався, що побачить Київ, може, Хрещатик, а може, й Софію, з висоти Київ ще прекрасніший, аніж з землі, хоча, звичайно, не з усякої висоти,

як він у цьому вже пересвідчився, сидячи на сирецькому пагорбі. Однак не Київ побачив професор Отава. Вікно виходило в глибокий і вузький двір, замкнений з протилежного боку будівлею, схожою чи то на пакгауз, чи на пожежне депо, така вона була висока й безлика, але, на відміну від господарчих приміщень, будівля та, як і основний корпус, ділилася на поверхи, тільки поверхи були якісь присадкуваті, так що трьом чи чотирьом поверхам будинку відповідало десь п'ять чи шість поверхів тієї будівлі, і поверхи в ній, як і в будинку, значилися вікнами, один ряд таких вікон проходив майже на рівні очей професора Отави, він добре бачив їх з своєї позиції і міг переконатися, що то, власне, й не вікна в звичайному розумінні цього слова, а просто собі отвори, як у собачій будці, тільки що собак ніхто ще не здогадався ховати за сталевими ґратами, а тут усі віконечка були захищені так надійно ґратницями, неначе за ними зберігалися всі золоті запаси світу.

— Пан професор Отава? — почувся за сійною.

Отава повернувся. Позад нього стояв високий худорлявий зондерфюрер з рядком орденських планок над кишенею форменого френча, втомлено мружився проти світла, щосили вдавав ввічливість й інтелігентність.

— Так, — сказав професор, — я Отава.

— Даруйте, що примусив вас чекати. — Зондерфюрер говорив — о, диво! — українською мовою, хоч з незвичним металевим акцентом, але однаково українською, видно, він був з людей, готованих Альфредом Розенбергом для освоєння нових територій, а може, професор Отава мав справу а поліглотом, що володів усіма можливими європейськими мовами. Яке то мало значення?

— Прошу сідати, — запросив зондерфюрер і не сів, поки не сів професор, видно, вчився колись добрих манер, а може, знов же таки спеціально все приготував для зустрічі радянського професора, відаючи добре, що з брутальністю німецькою Отава зазнайомився досхочу, тож хай пересвідчиться ще й у німецькій цивілізованості.

— Курити? — спитав зондерфюрер, не витримуючи довше правильного слововживання і переходячи навіть у чужій для нього мові на звичайний солдатський жаргон з безособовими формами.

— Дякую, не вживаю, — ледь посміхаючись, відповів Отава.

— У вас гарний настрій? — поцікавився зондер.

— Був би кращий, якби ми з вами не зустрічались, — пішов напролом Отава.

— Прошу пам'ятати, — сухо сказав гестапівець, — тут не жартують.

— Знаю.

— Тут відповідати на запитання.

— Або не відповідати, — уточнив Отава.

— Ні, — облизуючи губи, нахилив голову гестапівець, — відповідати.

Він дивився на Отаву спідлоба, дивився довго, між ними відбулося змагання поглядами; Отава витримав це мовчазне змагання, але гестапівець не розчарувався і навіть, як видно, не

розгнівався, пружно підвівся, пройшов по кімнаті, потім наблизився до столу, відімкнув шухляду, глянув на якісь папери, дістав з іншої шухляди кілька чистих великих бланків з зображенням хижого фашистського орла нагорі, сказав, сідаючи:

— Ви будете розповідати.

— Що саме? — не зрозумів Отава.

— Все.

— Але що саме?

— Ви — професор Отава. Так?

— Раз це вам відомо, то справді так. Я Отава. Був професор. Тепер — просто...

— Ми ще будемо говорити про це. Більшовик?

— Як усі, — сказав Отава, — Як увесь мій народ.

— Я питаю — ви член партії більшовиків?

— Зараз це не грає ролі.

— Я питаю.

— На жаль, не був членом партії. Але тепер шкодую. Вельми шкодую.

— Моральні категорії нас не цікавлять. Далі: з якою метою ви лишилися в Києві?

— Тобто?

— Для чого ви лишилися в Києві? Варум, тобто чому?

— Але ж... дивно... Це — моє місто... Тут мій батько, дід, усі...

— Моральні категорії нас не цікавлять. З якою метою ви лишилися?

— Щодо мене, то тут були різні причини, але... Цілий народ лишився на своїй землі. Ви що — допитуватимете цілий наш народ?

— З якою метою? — не слухаючи його, торочив своє зондерфюрер, щось швидко дряпаючи простим олівцем на папері.

— Рятувати історичні споруди Києва, — сказав утомлено Отава, — собори, Лавру... Це, звичайно, безглуздя, один чоловік тут нічого не міг вдіяти, але мені помагали... Багато людей помагало, хоч, звичайно, у людей — інші клопоти... Але не будемо про це...

— А яка мета? — гестапівець довбав у одне місце, мов дятел.

— Все, більше мені сказати нічого.

— Хто залишився з вами?

Отава вирішив, що йдеться про Бориса. Звичайно, вони знають про сина так само, як уже все

знають про нього, але вимовляти синове ім'я в цьому гніздовищі смерті він не міг.

— Сам, — сказав він, — я завжди був самотнім... Хто хоче йти на ризик відкрити і нових теорій у науці, повинен бути готовим до самотності...

— Повторюю: нас не цікавлять категорії моральні. Я питаю, хто ваші спільники?

— Спільники? В чому?

— У вашій роботі.

— В якій роботі? Я ж сказав, що праця вченого вимагає...

— Нас не цікавить ваша праця вченого... Нас цікавлять ваші спільники по підіривній роботі проти райху... Тут, у Києві...

— Здається, ви сказали, що тут не жартують? — холодно нагадав Отава. — Що мають означати ваші слова?

— Означають те, що означають. — Зондерфюрер штовхнув кілька списаних аркушів до Отави, підклав йому гостро заструганого олівця. — Підписувати. Можу перекласти.

— Не треба, я розумію по-німецьки, — сказав Отава, проглядаючи записи, і посунув один за другим аркуші до гестапівця. Олівця не брав до рук зовсім.

— Тут написано, що я залишився в Києві з завданням вести підіривну роботу проти німців. Це неправда. Ніхто не давав мені жодного завдання. Лишився я цілком випадково. Мав евакуюватися, але... Просто мій дивний характер спричинився... Але завдання... підіривна робота... Це смішно... Я не можу підписувати таке...

— Не підпишете — наслідки будуть звичайні, — байдуже промовив гестапівець.

— Це — неправда.

— Наслідки будуть звичайні, — підвівся гестапівець, — прошу подумати. — Він позамикав шухляди і вийшов, лишивши Отаві списані виразним, крупним почерком аркуші з чорними орлами вгорі і гостро заструганий олівець.

Отава ще трохи посидів і знов помандрував до вікна вивчати внутрішню гестапівську в'язницю, тиху й причаєну зовні, схожу на добре пильнований склад для зберігання державних скарбів.

Невже Шнурре витяг його з табору смерті лиш для того, щоб тепер піддати допиту в гестапо? Але ж це безглуздя! Його могли тисячі разів допитувати в самому таборі, могли забрати в гестапо просто звідти, не завозячи до квартири, не влаштовуючи цього спектаклю з поверненням до життя, до звичної обстановки. Може, й з Борисом, з його рятуванням — теж спектакль? І цей виклик і допит — теж одна з дій уміло відрежисерованого кимось спектаклю? Але ким і навіщо? Який інтерес являє для них відлюдькуватий професор, що ламав собі голову над якимись там мистецькими таємницями часів Київської Русі? Був би він фізик, математик, металознавець, мав би справу з оборонною технікою, з авіацією, з моторами. А так — фрески, мозаїки, спроба реконструювати перебіг подій, що мали місце тисячу років тому. Кого б це зацікавило?

Ще раз прийшов зондерфюрер, знов кілька разів повторив, що наслідки будуть звичайні, зник,

а професор Отава нарешті вже тепер усвідомив собі похмурий зміст слів «звичайні наслідки», бо значити це могло тільки одне: смерть, кінець, зникнення. Для гестапо — це вважалося звичайним, а будь-який прояв життя належав до випадків незвичайних і, як на гадку отаких дресированих зондерфюрерів, просто протиприродних.

«А що, коли сказати йому про Шнурре? — відчаєно подумав Отава. — Якщо цей тип і знає про того, то не викаже цього, але повинен буде якось зреагувати на факт мого знайомства з їхнім есесівським професором. Я ж скажу, що просто — його колега...»

Гестапівець, мовби передчуваючи несподіванку, яку готує йому радянський професор, довго не приходив, певно, він десь тішився з свого великого вміння наганяти страх на свої жертви, може, навіть спустився вниз, вийшов на вулицю і смачно пообідав у ресторані навпроти, на якому красувалася вивіска: «Тільки для німців», — а потім ще й дозволив собі невеличкий променад туди й сюди попід пишними влітку, а тепер оголеними, мокрими, але однаково прекрасними деревами, бо нічого не може бути ліпшого за дерева в кам'яному місті, це зондерфюрер, вихідець з зеленої Тюрингії, знав аж он як добре, а ще він знав, що людині, окрім здатності милуватися деревами, квітами, жінками і мальовничими пейзажами, корисно час від часу лякати, для цього лиш треба створити відповідні умови, і всі на землі, власне, повинні поділятися на тих, що лякаються, бояться, і на тих, що створюють їм для цього належні умови. Що ж до радянського професора, то він має умови просто виняткові, лишилося тільки пересвідчитися, до якого стану переляку той дійшов, для чого зондерфюрер швидко добрався до свого поверху і негадано з'явився перед професором Отавою.

— Ну, отже? — бадьоро вигукнув він. Професор розглядав внутрішню в'язницю гестапо. Зондерфюрер підійшов до нього, теж став дивитися в двір, на заготовані віконечка, які в нього не викликали жодного відчуття, він дивився на них так само байдуже, як на кришки каналізаційних люків на вулицях міста, скажімо, або на що? Ну, це не грає жодної ролі. Хай уже малює собі приємні картинки, споглядаючи на в'язничні віконечка, професор, який, здається, мав усе життя справу з мистецтвом, а все мистецтво, якщо це справді так, базується на буйній уяві.

— То що? — ще бадьоріше поспитав гестапівець, переконаний, що Отаву вже зламано остаточно, бо чоловік не може навіть відірватися від споглядання свого ймовірного житла, що було б ще далеко не гіршим кінцем!

— Вам відомий професор Шнурре? — зненацька спитав Отава, спокійно відходячи од вікна.

— Професор Шнурре? Що ви хочете цим сказати?

— Може, ви його краще знаєте як штурмбанфюрера Шнурре?

— Штурмбанфюрер Шнурре?

— Він живе у тому самому будинку, що я.

— Не грає ролі.

— Ми з ним давні колеги.

— Може, ви ще скажете, що він — ваш спільник?

— Він вивіз мене з табору на Сирці.

— Припустимо.

— Він мене шукав там дуже довго і вперто.

— Якби він звернувся до нас, ми знайшли б вас набагато швидше.

— Але тепер він буде розчарований, коли довідається, — що надаремне відшукував мене. Бо знаходити людину, щоб вона знову зникла...

— Так, — сказав гестапівець, — я довідаюся. Чекати.

Він вийшов з погано прихованим невдоволенням, але досить добре маскованою розгубленістю, а професор Отава знов узявся вивчати похмурі віконечка внутрішньої в'язниці.

Якщо довго вдивлятися в той самий предмет, то перестаєш його бачити, думаєш зовсім про інше або й зовсім ні про що не думаєш, відчуваєш цілковиту нездатність твого мозку до бодай найменшого зусилля, перетворюєшся на такий самий неживий предмет, як і той, що маєш перед собою. А коли перед тобою в'язниця — один із найдавніших людських винаходів... Як то кажуть: «Не зарікайся: і по мудрому чорт катається...» Нема забезпечень, нема гарантій, а в його становищі — нема порятунку. Ще зовсім недавно фашизм сприймався як щось, далеке, нереальне, як наполовину породження пропаганди. Дивилися кінофільми «Родина Оппенгейм», «Професор Мамлок» — штурмовики, гестапо, арешти, але сприймалося це навіть не як віддалена загроза, а просто як чергове нещастя ще одного народу, який не знав, за кого голосу вати на виборах. Тільки віддати голоси, кому належало, і ситуація була б зовсім відмінною. А в Іспанії фашизм ніколи б не переміг, якби західні держави не наклали ембарго на ввіз зброї, бо республіканці задихалися без зброї, а фашистів тим часом щедро і безкарно, цілком безкарно і нахабно постачали всім необхідним і Гітлер, і Муссоліні. В Італії фашизм уявлявся геть чимось оперетковим, з отією грою Муссоліні під римських цезарів, з його промовами з балкона Венеціанського палацу в Римі, з переодяганням в чорні сорочки. Ясна річ, ми усвідомлювали небезпеку, ми знали, що нас не люблять за те, що держава наша не схожа на будь-яку з існуючих нині й з тих, що будь-коли існували в історії людства, але ми відчували і власну могутність, ми бадьоро співали «Если завтра война...» і обіцяли бити ворога на його території, і заколисаний такою упевненістю якийсь там професор Отава міг дозволити собі розкіш займатися вивченням аж таких відлеглих проблем, як мистецьке минуле свого народу, спокійно й неквапом відтворював він у своїй уяві золотий вік Київської Русі, відбував разом з давніми майстрами мандрівки по всій землі, вкритій пущами й борами, будував собори, покривав їх дивними фресками й дорогою мусією, і ніхто йому не заважав, ніхто не ставив того за зле; шанобливість, якою оточувано його, на перший погляд дивацькі й не кожному потрібні заняття, впокоювала Гордія Отаву дедал більше, він був переконаний, що так триватиме стільки, скільки має бути, ніщо не завадить йому викінчити справу його життя, ніхто потім не звинуватить його в тому, що він змарнував своє життя, прогайнував його, провів у неробстві.

Але щоб отакий дивний і сумний фінал, безглуздо-трагічний фінал?

І по мудрому чорт катається. Стара, на жаль, вічно актуальна пересторога...

Шнурре примчав до гестапо сам. Він не покладався на тих запопадливих телепнів, які те й знають, що хапати людей без розбору та запаковувати їх до в'язниці. На ньому був сірий цивільний костюм, сіре ворсисте пальто, м'який капелюх, який він скинув, убігши поперед зондерфюрера до кімнати, до півтемної кімнати, де Гордій Отава ще й крізь сутінки намагався розгледіти внутрішню гестапівську в'язницю й снував свої невеселі думи. Може, професор Шнурре скинув свого м'якого капелюха (аж диво бере, як він довів незім'ятим з самої

Німеччини такого м'якого капелюха!) з пошани до свого колеги професора Отави, а може, через те, що спітнів, поки вибігав на четвертий поверх, бо він не міг спокійно підійматися по сходах, знаючи, що тут жде його гер професор, жде чи не жде, може, він і не сподівався на підтримку, цілком випадково, ймовірно, згадавши його ім'я, але серед людей науки мають існувати певні норми поведіння, має бути, як то кажуть, солідарність, старі професори ще за його юності вчили, що між ученими має бути солідарність навіть у помилках, як між святими й жінками — в гріхах, хоча це можна було б віднести й на карб державних діячів, які то а незрозумілою прискіпливістю вишукують щонайменші похибки один в одного, то раптом заплющують очі навіть на цілком відвертий розбій, але, хвала богу, з цим буде назавжди покінчено, як тільки в Європі, а там і в цілому світі запанує новий лад, встановлений доблесними німецькими військами під мудрим проводом фюрера, бо німецька нація віддавна вважається найсправедливішою на землі, її великі мислителі, поети, музиканти заклали, як ніхто інший, підвалини для гармонійного правопорядку в світі, лишається тепер зробити ще одне зусилля і...

Він говорив безугавно весь той час, поки вони спускалися по сходах, великодушно поступився Отаві місцем коло поручнів, бо ж однаково той не міг кинутися вниз, у вузьку кам'яну шахту, передбачливо загороджену міцною дротяною сіткою, oprіч того, кидатися вниз головою для професора Отави тепер, коли його так вчасно й благородно рятували (і вже вдруге, а якщо лічити ще й випадок з сином, то втретє!), не було ні причин, ні тим більше сенсу, якщо взагалі можна відшукати будь-який сенс у тому, щоб добровільно розбивати голову, яку ще нікому не вдавалося заново склеїти, так, ха-ха!.. — на жаль, не вдавалося, хоч іноді така потреба й відчувалася; історія наводить нам безліч прикладів, і в даному випадку голова професора Отави теж належить історії, так як належать історії обличчя всіх великих державних мужів, вони якраз проходили вестибюль, прикрашений (професор Отава вранці й не помітив тої «прикраси») великим портретом Гітлера з українським написом внизу: «Гітлер-визволитель», — зеленаво-брунатні відтіння, військовий плащ з настовбурченим коміром, високий офіцерський кашкет, звіряче поличчя між зеленавістю картуза й плаща, розмахані штрихи, всезагальна колючість, враження таке, що портрет ось-ось загарчить на тебе по-тигрячому; бідна історія! — невже їй нічого більше привласнювати, окрім таких мармиз?

Але Гордій Отава мовчав. Міг би багато дечого сказати балакучому геру Шнурре, та, бач, ролі в них були такі, що в одного не затулявся рот від захвату своїми успіхами, своєю переможністю, а інший мав тільки мовчати або ж відповідати на запитання, які може поставити йому будь-хто з переможців, запитання найнесподіваніші, найбезглуздіші, найобразливіші, найобурливіші, однаково, його обов'язок тепер полягав тільки в тому, щоб задовольняти цікавість переможців, вволювати їхні примхи, підтверджувати їхні припущення, і все то без жодної спроби опору, бо з огляду на військовий час він може бути віднесений до людей, що становлять небезпеку для нового ладу, як це вже мало й не сталося через непотрібну запопадливість функціонерів гестапо, і якби тільки він так вчасно не згадав про свого великодушного і, хвала богу, впливового колегу, то невідомо, чим би все скінчилося, і чи...

Професор Отава відчував себе в ролі приреченого задовольняти забаганки переможців навіть тоді, коли вони покинули сірий будинок гестапо, і коли вони вечеряли в ресторані з написом на вхідних дверях: «Тільки для німців», і коли по вечері Адальберт Шнурре запропонував йому невеличкий шпацірганг, тобто прогулянку до площі Богдана і навколо Софії, вважаючи, що буде добре трохи розносити неприємний настрій цього не зовсім щасливого, точніше кажучи, просто таки фатально нещасливого дня, відкинути від себе рештки незгод, як відкидають непотрібні спогади, а що може ліпше надаватися до цього, аніж нічна прогулянка навколо тисячолітньої святині слов'янського світу.

Найлютіший ворог не вигадав би тяжчої кари для Гордія Отави, аніж пропонована йому після

всього прогулянка навколо Софії: в мертвому, сплюндрованому, потоптаному, збезчещеному місті, серед темної ночі мав він ходити туди й сюди коло собору, вивченню якого присвятив життя, ходити поміж фашистських вартових, що стовбичили там і там і сито відмурку-валися на паролі, проказувані їм штурмбанфюрером Шнурре, ходити лиш для того, щоб усвідомити з трагічною остаточністю жорстоку істину війни: місто не твоє, собор не твій, святині не твої, нічого твого тут немає, а отже, немає й тебе, бо існуєш ти, тільки допоки володієш своєю землею, своїми містами, своїми святинями, своєю батьківщиною й дідижною.

— Я не піду туди, — сказав твердо Отава, вже коли вони пройшли дзвіницю і під ногами в них почувся кам'яні плити софійського подвір'я.

— Але ? К чому? — здивувався Шнурре. — Це так романтично! Це...

Отава мовчки повернувся й пішов назад. Вартові пропустили його без паролів. Шнурре теж не гнався відразу, дав Отаві відійти трохи від собору, тільки тоді наблизився до нього, достосувався до знервованого кроку професорового, промовив:

— Я намагаюся зрозуміти вас, професоре Отава, і, здається, мені стає зрозумілим. Але... життя йде своїм шляхом, попри наші настроєвості, наші переживання, наші симпатії й антипатії... Життя вимагає— Воно завжди вимагає від людини. Людина й народжується на світ лише для того, щоб виконати якісь обов'язки, і значення людини в світі визначається вагою обов'язків, покладених на неї і виконуваних нею. Історія поклала на нас особливо тяжку місію. Але... Ми гордо несемо її. Великі небесні тіла в своєму навальному русі завжди затягують тіла менші, дрібніші, все, що потрапляє в сферу їхнього впливу, повинно або ж рухатися в тому самому напрямку, або ж згоряти, зникати безслідно... Тому я... Мені не хочеться... Ви вже мали нагоду переконатися, що я роблю все можливе, аби... Ім'я професора Отави знає цілій Європі... Воно не повинне... Ви розумієте, що я хочу сказати. Але для цього...

Отава міг би полегшити справу для Шнурре. Не квапливою згодою виконувати всі його забаганки, а бодай коротеньким запитанням, бодай спробою поцікавитися, чого треба Адальберту Шнурре, якого викупу вимагає він за свої добродієства, якою ціною доведеться платити за всі ті рятувальні акції, що їх проробив штурмбанфюрер Шнурре по відношенню до радянського професора Отави. Але Гордій Отава мовчав.

— Звичайно, така розмова не для вулиці, — зітхнув Шнурре, — але вже так склалося... Я міг би зайти до вас, міг би запросити вас до себе («Так, так, — думав Отава, — ти все можеш, тобі все дозволено, ти сам собі пан, сам собі свиня, а от хто я тепер, і що, і навіщо?»), але... Нам треба для цього обрати нейтральну територію («Так ніби існує нині де-небудь нейтральна територія!» — думав Отава), щоб жодна з сторін не мала морального опертя і підтримки («Ти певний, що я зламаній остаточно, що мені ждати підтримки нізвідки, що обставини притисли мене, знищили мене», — подумав Отава), тому я пропоную завтра вранці зустрітися просто в соборі, в цій вашій Софії, яку ви так добре знаєте, яку ви любите, в якій... Я хотів сказати, в якій вам і стіни помагатимуть, але вчасно згадав, що віднині ці стіни, як і стіни всього Києва, вам не належать, а належать все ж таки нам, отже, в Софії ми з вами будемо в більш-менш однакових умовах і зможемо поговорити про діло, я маю для вас вельми цікаву пропозицію і просив би дуже не відкладати цю розмову... Згода?

— Не знаю, — сказав Отава.

— Ви можете подумати. У вас багато часу. А завтра о дев'ятій або навіть о десятій ранку, хоч я не думаю, щоб професор любив довго спати, але однаково... ми можемо прийти сюди о десятій...

— Я не можу, — твердо промовив Отава.

— Ну так, я розумію вас. Вам би не хотілося... Все ж таки в даному випадку я — окупант... Але не будемо афішувати нашого знайомства і... Хай кожен з нас прийде сюди сам по собі... Домовимося так: я чекаю вас завтра від дев'ятої до десятої чи навіть до одинадцятої... Просто для невеличкої екскурсії... Адже в листах ви стільки разів обіцяли показати коли-небудь мені софійські фрески й мозаїки.

— Обставини змінилися, — нагадав Отава.

— Але не змінилися ми, сподіваюся.

— На жаль.

— І все ж таки я дуже просив би вас...

— Вам не треба мене просити... В ваших руках могутні засобя примусу...

— Не стану ж я вдаватися до цих засобів, щоб мого колегу...

— Вважайте, що ми не колеги, а вороги.

— Я б не хотів цього.

— В даному випадку від хотіння окремих людей нічого не залежить. Після того як до мого рідного міста вступили чужі війська, кожен, хто до них належить, мій ворог.

— Сміливо сказано. Але я розумію: ви мені довіряєте, і це мене тішить.

— Кажу те, що думаю.

— Але в таборі, наприклад, ви не висловлювалися так відверто.

— Найбільша трагедія табірною буття полягає, на жаль, якраз у тому, що там ніхто не питає тебе, що ти думаєш, взагалі тебе ніхто ні про що не питає, людину там розглядають просто як матеріал для знущань і знищень, і це нестерпно.

— Але я визволив вас з табору, і ви можете висловитися до кінця.

— От я й висловлююсь, — Отава спробував засміятися, але в нього нічого не вийшло. Добре, хоч темрява приховала болісну гримасу, що мала правити за усміх.

— Мені все-таки хочеться, щоб ми зустрілися завтра в Софії. Для нас з вами — це прекрасне місце для розмов. Просто вимріяне.

— Не можу поділити вашого переконання.

— Але ж повторюю: у мене є прекрасна пропозиція для вас.

— Вдячний вам за допомогу, яку ви... Але пропозицій ваших... не можу прийняти...

— Але ж, професоре Отава, — зміненням голосом сказав Швурре, — якщо забули ви, то, дозвольте, нагадаю вам я. Найдеться про працю вашого життя. Я трохи старіший за вас і знаю, що то таке, коли ти вже забачив обрій свого життя і коли думаєш тільки про те, щоб скінчити

розпочати. Відчуття того грецького воїна, який добігав до Афін, щоб передати вість про перемогу під Марафоном. Вичерпаність і нестача часу. Жах! Ви мене розумієте? Я не знаю, над чим саме ви працювали, але впевнений, що така робота у вас є, бо ви справжній учений, ви — людина одної пристрасті, одної мети.

— Війна зашкодила не тільки мені, — нагадав Отава, — а цілому народові моєму.

— Ми вам дамо змогу продовжувати свою наукову роботу! — вигукнув Шнурре.

Цього разу Отава спромігся навіть на посмішку. Бо хто б же, який учений, силоміць висмикнутий зі звичного трибу життя, мерщій не поспитав би після цього: «Дозвольте, а як вия ще зробите?» Бо живеш на землі не самою працею, не тільки роботою, яку взяв на себе, а передовсім твердим переконанням своєї незамінності. Якщо не зроблю я, то й ніхто не зробить. Якщо вмираю, то вмирає зі мною цілий окремий світ, відновити який нікому не дано.

Але якщо вмирає, гине цілий той світ, у якому ти жив? Чи має тоді сенс твоє поодиноке буття і чи потрібна будь-кому твоя, нехай і найунікальніша робота, коли вона не слугує на-хистові, порятункові, обороні твого питомого світу?

Отава посміхнувся навіть не з наївної прямолінійності вигуку Шнурре. Просто згадав, як багато років тому вперше сформулював тему своєї роботи, яка мала стати змістом цілого його життя. Назва ось яка: «До питання про авторство художників, які здобили Софію київську». До питання, до питання... Це звучало смішно сьогодні, коли фашистам здано мільйонний Київ і всю Україну, коли танки Гудеріана рвуться до Москви, коли оточено Ленінград, коли за колючими дротами тисячі, а може, й мільйони, коли в ярах і перелісках вдень і вночі розстрілювано безвинних людей, коли... До питання...

Ще добре, що були вони вже на сходах і Отава не встиг наговорити Шнурре такого, після чого знову (тепер уже навіки) опинився б у гестапо. Але рятівні сходи в півтемряві вели Отаву нагору, він мовчки схитнув головою, мовби за давньою професорською звичкою хотів поклонитися, і пішов, а Шнурре дивився йому в спину, задерши голову, і все ж не витерпів, гукнув ще:

— Отже, завтра я жду вас до одинадцятої.

Борис одчинив батькові ще до того, як той стукнув у двері. Було таке враження, що хлопець простояв тут з самого ранку, дослухаючись до кроків на сходах. Був аж синій од виснаги, очі йому блиснули гострим ляком, певно, ще не вірив, що батько повернувся цілий і неушкоджений, може, ждав, що за батьковою спиною виросте понура постать вартового, та коли й пересвідчився в марності своїх побоювань, однаково не зміг зігнати з обличчя стурбованості й болю.

Вихований без матері, Борис не звик до виявів чулості, тому й не кинувся до батька в обійми, хоч як хотілося хлопцеві, навіть не повітав батька вигуком радості, хоч той вигук рвався йому з грудей, навіть не спромігся зачинити за батьком дверей.

Отава сам поворожив коло замка, а коли обернувся, то за Борисом, в освітленому квадраті кухонних дверей, побачив бабу Галю з свічкою в руках.

— Все гаразд, — обом відразу сказав Отава, а потім обійняв сина за худенькі плечі й повів до кабінету.

— Сідай он там, — вказав синові на венеціанське крісло, усвідомлюючи, може, вперше в своєму

житті безглуздя всього, що його оточувало: і багатого зібрання ікон, і книжкових раритетів, і спорохнявілих манускриптів, і цього венеціанського крісла, яке різьбив славетний майстер Брустalone, чи що, він зробив за життя всього лиш кілька таких крісел, одне зберігається в Ермітажі, ще одне десь у Англії, і ось у нього, в професора Отави, теж, але тепер це стало цілковитою дурницею, тепер це смішно й жалюгідно.

Борис сів на краєчку крісла, мов чужий, дивився на батька ще й досі наполоханими очима, потім сказав, і в голосі в нього був докір:

— Я думав, що ти не вернешся.

— Могло статися, — спокійно відмовив Отава.

— Не треба було ходити до гестапо! — ожавляючись, сказав Борис.

— Пізно чую слушну раду, — Отава теж сів.

Вони обидва поверталися до життя, між ними вже проскочила іскра іронії, такої характерної в їхніх стосунках; Отава помітив у Бориса іронічність ще змалечку і свідомо культивував, вважаючи її першою ознакою гострого розуму, бо хотів передовсім мати сина розумним.

— Але куди б же я мав іти? — поспитав батько.

— Втікати! — Борис зіскочив з крісла, пробігся по кабінету, став навпроти батька. — Втікати на фронт, ось!

— Пізно, — вже без тіні іронії; навіть утомлено, чого не треба було б собі дозволяти, вимовив Отава, — справи мої, Борисе, не поліпшилися й після того, як я видобувся з-за колючого дроту. Все лишається по-давньому. Уявляй, що я досі за дротом, а ти з другого боку.

— Нащо! — вигукнув син. — Нащо це тобі?

— Уявляй, бо так воно є, — спокійно вів далі Отава, — і прошу тебе, вислухай усе, що я сьогодні казатиму, і запам'ятай. Може статися, що я... Одним словом, тобі доведеться докінчувати те, що я почав багато років тому. Ти розумний хлопець, багато вже знаєш... На жаль, я нічого не можу тобі дати з того, що зробив, але ти знайдеш це по війні... В інститутських сейфах, вивезених Бузиною... Ну, ти це знаєш... Але я розповім тобі...

— Ну що ти, батьку. — Хлопець підійшов до батька зовсім близько, вія мужньо долав бар'єр стриманості, він сповнювався чулістю, його обличчя відм'якло, стало гарним, добрим хлоп'ячим обличчям, він стояв коло Гордія майже впритул, варто було лиш простягти руку, але вони обидва ще стримувалися, вони не звикли до зовнішніх виявлень чулості, надто добре знали ціну жестам, однак цього разу все мало бути інакше, ніж завжди, і все сталося справді інакше, батько простягнув одразу навіть не одну, а обидві руки, а син майже впав до нього в обійми і, ховаючи на батьківських грудях обличчя, захилинаючись від сліз, майже закричав:

— Що ти ото кажеш, нащо ти таке кажеш!

— Треба, — твердо мовив Отава, — ти сам бачиш усе. Хто знає, може, доведеться побачити ще більше жорстокості війни... Але ти повинен знати, що є речі, які перетривають... Історію народу не можна знищити...

До самого ранку вони не сняли, і Отава розповідав Борисові про Сивоока.

В лета 6523. Хотящю Володимеру ити на Ярослава, Ярославже послав за море, приведе Варягы, бояся отца своего.

Літопис Нестора

Ще не почувався князем, був просто дитиною, немічною і зболеною, найнещаснішою в княжому теремі; ще не усвідомлюючи всіх кривд, яких завдано йому від народження (або ще й до того!), обурювався, що має розпочинати своє життя в нестерпності болю, і кричав, кричав, аж синіло йому від напруги малюсінке личко.

Зачатий у зненависті, народжений на каліцтво.

Його назвали Ярославом, на честь усемогутнього бога Ярила, який опікувався всім плодючим і ростучим, але тільки згодом малий князь збагне, скільки глумління для нього в тому імені, і відтоді почнуться довгі роки тяжкої ненависті до батька — великого князя Володимира.

Ненависть прийшла передовсім од матері, Рогніди, прийшла в нічному притаєному шепоті, прийшла з переповіданою так і отак похмурою повістю про напад Володимира на князівство Полоцьке, про вбивство батька Рогволода і братів Рогнідиних, про наругу, гвалт, розбишацтво, ганьбу! Володимир узяв Рогніду, мов підложницю, а потім кинув заввагонілу, подався до Києва відвойовувати володарювання, у старшого брата свого Ярополка, якого заповзявся звести з світу ще відтоді, як горда Рогніда відмовила йому в жениханні, сказавши: «Не хочу роззути робичича, но Ярополка хочу».

Річ неймовірна: під той материн шепіт малий Ярослав ладен був забути власного батька і всю свою дитячу прихильність віддати незнаному Ярополку. Бо ж мати про нього так захоплено, так співчутливо розповідала. А рідний батько виступав лише забіякою й убивцем, бо позбавив життя не тільки старого Рогволода і його синів, але й рідного брата свого Ярополка і звелів те чинити в передсінку княжої гридниці, сидів, певно, в своєму кріслі посеред гридниці й слухав, як у сінях точилася боротьба, як зойкнув Ярополк, як упав на дерев'яну лунку підлогу.

— А йому ж було боляче? — питав хлопець матір. — Завжди боляче, коли вбивають?

Він знав, що таке біль, бо мав од народження вивихнуті ноги; ноги йому зовсім не підкорялися, вони собі жили окремішнім життям, він міг тільки повзати, підтягуючись на руках, вся його надія була на руки та на плечі, а з ногами не виходило нічого — не помагали ані молитви, ні молебні, ні свячена вода, ні купелі в травах, ні заморське питво.

Зате, прикутий до постелі, начувся всього стільки, що вистачило згодом на половину життя. Найперше, ясна річ, про батька, якому Рогніда ніколи не могла простити зла, ніколи, ніколи! Узяв гвалтом після вбивства рідних, а потім кинув її в Полоцьку і вже в Києві, вбивши Ярополка, взяв його дружину-грекиню собі в підложницю а чи й у жони, але й того видалося замало розпусникові, бо як народився від грекині Святополк (власне, син Ярополчий), а Рогніда розрішилася Ізяславом, то вже князь мав у себе нову жону, Любушку-чехиню, та й та привела йому тільки одного сина Вишеслава і впала в немилість і від. 'Правлена була назад до Чехії в якийсь монастир, а Рогніду привезено до Києва і пошановано нарешті як справжню княгиню, і вже тоді спородила вона Мстислава, а згодом Ярослава, але від того не сповнилася любов'ю до Володимира і кожному з 8 синів, ще той і не розумів нічого, вже нашіптувала про свою зневагу, про свій біль, і так вони й росли серед тої дивної глибоко затамованої ворожості матеріної до батька і серед цілковитої байдужості батькової до них і до матері, бо рідко бачили князя

Володимира; мав він завжди безліч клопотів, частіше був у походах, аніж у Києві, збирав землі, впокорював непокірливих, дбав невідь про що й за що, а діти його росли без ласки й любові, всі різні, від різних матерів, з'єднані самим тільки батьком, а так — різноплеменні й різномовні від грекині Яро-полкової — Святополк, від Рогніди — Ізяслав, Мстислав, Ярослав і Всеволод, від чехині Любуші — Вишеслав, від чехині Мальфреді — Святослав, Судислав, Позвізд, від болгарині з царського роду Симеонового — Борис і Гліб, від ромейської царівни Анни не було дітей, зате від німкені, з якою Володимир одружився в літо 6519, народився син Станіслав і дочка Марія-Доброніга.

Ярослав і не знав їх майже нікого, жив коло матері, мав свій біль, катувався своєю непорушністю; як тільки став розуміти навколишній світ, вже зненавидів його, хоч і прагнув усього, що було йому недоступне, хотілося йому сміху, біганини, крикняви, веселого вовтузіння, всього того, що бачив, коли підноси-ли його до віконечка княжого терема і він визирав на київську вулицю, де серед куряви й бруду юрмилася дітлашня, бігали собаки, котилися повози, іржали коні, вешталися сюди й туди всілякі нероби або ж тяжко згиналися під вагою носії, де проходили й проїздили верхи на конях пиховиті дружинники, пленталися втомлені, збайдужілі до всього навкруги приведені з далеких погостів вої, викрасовувалися в своїх заморських нарядах багаті гості, пропливали, мов пишні пави, київські красуні в паволоках, узороччі а чи й просто в білих полотняних уборах, які однаково не псували їхньої вроди, а ще дужче випуклювали.

А ще у відкрите віконце, окрім голосів і звабливих згуків, вливався київський дух, від якого в грудях у молодого князя щось мовби аж надривалося, хотілося йому чогось незбагненого, і від тої дикої незбагненності находив на нього приступ шалу, і Ярослав кричав до хрипу, до посиніння, бив кулаками свого пестуна Будня, гатив йому в випуклі груди, аж гуло, задихався від люті на все живе, здорове, нескалічене.

— Не туди б'єш, князю, — сміявся Будий, русявий молодий красень, що тим часом переморгувався крізь відчинене вікно княжого терема з якоюсь там молодичкою, — ось сюди влучай! Отакі Будеш добрим князем, ого!

З чотирьох літ Рогніда приставила до Ярослава вчителів грецьких, болгарських, варязьких і навіть латинських, вони забивали малому голову чужими словами й дивною грамотою, якої й не чувано досі, а Будий став коло князя вже пізніше, дивуючись кмітливості малого, досить швидко навчив його руських рез, але передовсім заповзвся поставити Ярослава на ноги.

— Ти тільки мене слухай, то буде в нас з тобою діло, — казав Будий. — Ось я повідаю тобі про богатиря нашого, який сидів сиднем у хаті тридцять й три роки, а потім...

Він не давав спочинку малому князеві, примушував того згинати й розгинати ноги безліч разів, м'яв йому литочки своїми ведмежої сили лапами, підводив на ноги, а потім швидко випускав Ярослава з рук і той падав, боляче бився, кричав на пестуна, аж пінівся, але Вудий не зважав і вперто робив своє.

— Скоро станеш на ноги, — втішав він Ярослава, — і стоятимеш так міцно, як, може, ніхто інший.

Ярослав тільки блідо всміхався на таку солодку брехню, але, як тільки знов доводилося йому падати, весь тіпався від злості, вистукував кулачками по чому попадає, кричав:

— Брешеш, ти все брешеш! Як виросту, звелю зітнути тобі голову! Ти мене знатимеш!

А потім була та жахлива ніч, коли батько, князь Володимир, привіз собі з Корсуня нову жону,

ромейську царівну Анну, презрілу грекиню, яка пересиділася в невістках коло своїх братів-імператорів Василя й Константина. Певно, потрібна йому була як закладниця для миру з ромеями, але Рогніда вбачала в тому самий тільки блуд свого мужа, в безсилій злості спостерігала, як Володимир рік тому виходив аж до порогів, ждучи приїзду Анни, але прождав марно до самої зими, повернувся до Києва лихий на всіх близьких і далеких, а як тільки зійшла крига з Дніпра, спорядив похід на Корсунь і довго звойовував місто, а потім ще ждав, поки імператори з Царгорода пришлють йому Анну, і, нарешті, повернувся до Києва з новою жоною, з царицею, і сам уже не просто собі князь, а мовби цар усієї землі Руської, яку скупчив і утвердив своїми походами та дбанням, і отак уночі, просто з походу, з духом далекої дороги й склубоченими в бороді пахощами від заморської царівни, прийшов до Рогніди, розбудив Ярослава, якому снилося, що його душить непогамовний сухий, колючий кашель, сказав, не сідаючи, стовбичачи в напівтьмі, в розблиску двох свічок, запалених коло Рогнідиного ложа:

— Маю жону, царицю Анну, і не можу тепер мати більше нікого, так велить новий мій бог Христос, але тебе не хочу обидити. Вибери собі мужа, якого забагнеш серед моїх вельмож.

Тоді Рогніда зіскочила з ложа, стала навпроти князя, у довгій білій сорочці, висока, струнка, здавалося, вища за князя, закрила його від Ярослава своєю постаттю, він бачив саму тільки матір і чув тільки її голос:

— Була-бо царицею і не хочу бути рабою нікому на землі, а лиш богіві!

— Ти княгиня! — закричав малий князь так, як він кричав тільки на Будия. — Воістину ти цариця всім царицям, моя мамо!

І він відчаєно виштовхнувся руками з нагрітої постелі, — руки мав напрочуд дужі як на його вісім літ, силою дорівнював чи й не дорослому мужу, — поштовх рук був такий несподіваний для нього самого, ідо він сів і простягнув ноги, як то роблять усі здорові люди, а потім подався на край ложа і вже не міг стриматися, вже ноги самі послизнули по м'якому хутрі, вже відкинуто легку ковдру з білячих шкурок, і вперше в своєму житті князь Ярослав без сторонньої допомоги, сам став на ноги й стояв, зчудовано стояв, не падав, хоч все в ньому колотилося й клекотіло від страху й напруження, все напнулося в ньому — от-от перерветася і він помре, але нічого протиприродного не ставалося, дивна сила втримувала його на ногах, князь Володимир дивився на свого сина з відвертим страхом, Рогніда теж озирнулася, побачила Ярослава на ногах, зойкнула, кинулася до сина, обхопила його за плечі, щоб не дати впасти, але він стояв і далі, навіть зміг спробувати відгорнути від себе матір, але зробив те для годиться, н-е мав сили ні на що більше, окрім цього першого в житті стояння на власних ногах, не міг навіть промовити слова, та де там слова — звуку бодай видати з себе не зміг би.

Князь Володимир ще трохи постояв остовпіло, потім важко повернувся й хильцем посунув з палати.

А Ярослав відтоді почав потроху ходити, підтримуваний і навчений веселим пестуном, але намагався робити те потай, щоб ніхто не бачив, бо мав качину походу, ноги йому йшли врозтіч, все гойдалося перед очима, і якби не його неймовірна впертість, то чи й навчився б як слід ступати по землі, але мав невичерпні заряди наполегливості, яка передалася йому чи то від численних навчителів, чи то від батька, що в своїх державних ділах не знав ні впину, ні спочинку, чи то від матері з її невтишимою зненавистю до князя Володимира.

Так відтоді й зятявив собі: треба бути впертим в усякому ділі — і в зненависті, і в любові, та навіть у дріб'язку.

...Князь Ярослав сидів над гарним озерцем — синювата латочка серед старих білих беріз, сидів уже давно, не помічав, що його чоботи з дорогого тіму, саджені по швах і на підборах самоцвітами, глибоко вгрузли в м'яке дерновиння і в ямки набігло води, м'яка шкіра розмокла, ноги князеві, власне, викупу-валися в воді, але він того не зауважував, а може, так було ще й ліпше, бо Холод у ногах відтягував пекучі думки, якими нуртувалася князева голова.

Байдуже вдивлявся в неситну гладінь озерецька, бачив у ній своє відбиття — міцна голова на зашироких плечах, важких, мов камінних, негарне суворе обличчя з великим, м'ясистим носом, глибоко сховані під кудлатими бровами очі з гострим поглядом. Бачив себе і не бачив, бо не любив таких розглядин, знав про свою невродливість, про свої холодні очі, про камінну суворість свого обличчя.

У воїв і книжників холодні очі. А він був книжник ще з тих літ, коли непорушно лежав у материних покоях, він ховався від веселих, безтурботних здорових людей зі своїм нещастям за книги, читав про страждання, про великомучеників, про подвиги, про великі діяння, великі пристрасті і великі зради — і цього було досить для нього.

Книжне знання ставило його понад братами й сестрами, понад батьком і всіма довколишніми людьми. Мав завжди безліч часу для засвоєння книжних премудростей, а потім настав день, коли Ярослав відчув свою зверхність не тільки над такими, як сам, а навіть над тими, що видавалися колись вищими, недосяжними, — і тоді вперше закрутилася в душі хробачком приваблива думка про те, що тільки він згодом повинен панувати в цій великій землі. Покрепу такій думці давав і новий бог, взятий князем Володимиром від ромеїв, — бог Христос, жорстокий до всіх неслухняних, ледачих, нездарних, безсилих.

«Чоловік, що має повагу, а розумі не має, зрівняється скоту, що на зарізь

Такий бог вельми сподобався Ярославу. Не нагадував він байдужих у своїй доброті до всіх без винятку слов'янських перунів, стрибогів, ярил і велесів. Мовчки вигрівалися собі на сонечку, терпляче зносили дошкульні осінні хльости, набурмосено стрічали холодні зав'юги довгих зим, а навколо люд пив меду, сміявся, плакав, народжував, помирав, сіяв жито і просо, ходив на лови, і все те в якійсь заведеній з давніх передвіків кругодучості, з яловою думкою, без вознесіння духа.

А тим часом світом заволодівав новий всемогутній бог — Христос. У ньому молодий князь одразу побачив усе те, до чого мав прагнути в гордощах свого духу.

«Нема між богами такого, як ти, господи, і ніщо не рівняється ділам твоїм».

Здалеку зачулися стривожені вигуки, між деревами в шаленім гоні наближалися вершники на добрих конях, дзвеніла зброя і зброя. Запримітивши князя, верхівці стримали коней і збилися оддалік у тісну рухливу купу, а від неї відокремився один, на білім високім коні, одягнений ошатно, сміливо погнав до Ярослава, осадив коня перед самим князем, гукнув, розпалений швидкою їздою:

— Насилу знайшли тебе, княже!

Світловусий красень з червоними соковитими губами блискав зубами, мов заморськими перлами, поляпував широкою пеїденою долонею по крутій коневій шиї. Коснятин, син Добрині, батькового уя. Доводився Ярославові дядьком, якщо розібратися. Був трохи старший і роками, головне ж — переважав хитрощами.

— Та в тебе ноги у воді! — гукнув стурбовано Коснятин, видно прагнучи бодай чимось

покінчити з мовчазною насупленістю князевою.

— Мої ноги, — суворо мовив Ярослав.

— Застудишся. Вода вже холодна, — трохи стриманіше сказав Коснятин, який зрозумів, що Ярославові не до вподоби гуки й тюки.

— Коли князь захоче, то може й у кризі сидіти, — знов обірвав його Ярослав. — Їдьте собі, а я ще посиджу.

— Нагнали ж такого оленя, — зітхнув Коснятин.

— Наженіть ще. їдь!

— Гаразд, князю. Але як же ти? Ми повернемося за тобою.

— Повертайтесь.

Коснятин тихо від'їхав од князя, вже тільки тоді підняв свого коня у скок. Ярослав бачив, як він змахнув рукою, як вершники вистрибували один з-перед одного, кваплячись за новгородським посадником, намагаючись опинитися до нього якомога ближче; ловецька громада творила рухливу, живу низку, між деревами гарно вирізьблювалися летючі постаті коней, блискала зброя, мальовничо промаював дорогий одяг. Видіння щезло, князь зостався сам.

«Доки носити мені щодня думу в душі моїй, журбу в серці моїм? Доки буде підніматись ворог мій надо мною?»

Коснятин був сином Добрині, того самого Добрині, який кинув Рогніду до ніг молодого тоді князя Володимира і намовив того поглумитися над нею. Так ще змалку Добриня залічувався до ворогів князевих. А що не застав його живого в Новгороді, то ворожнечу свою мав перенести на сина Добрині Коснятина. А той від батька перейняв зневажливу зверхність до Володимироваго роду, хоч і ховав це за дбайливістю й уважністю, найбільше ж — за хитрощами.

Добрині ображені були князем Володимиром і обдурені. Бо спершу Володимир на знак вдячності до свого уя, рідного брата матері своєї Малуші, проголосив того князем у Новгороді, але згодом, коли довелося йому розпихати своїх синів, що їх наплотив од незліченних жон, то забув про свою обітницю перед Добринею і найменував князем у Новгороді свого старшого сина Вишеслава. Діяв тоді Володимир швидко й хитро. Найстаршому синові од Рогніди Ізяславу, який мав би право сісти на батьків стіл у Києві, подарував Полоцьк, мовби для того, щоб задобрити Рогніду, насправді ж — відібрав в Ізяслава всі сподівання на повернення до Києва, бо Полоцьк було проголошено князівством самостійним, незалежним од влади великого князя. Іншим синам своїм Володимир нагадував невтомно, що є вони лиш його послухні люди, і, щоб виказати свою необмежену владу над ними, роздавав їм уділи без видимого ладу, з простої примхи. Другого по Ізяславу — Мстислава загнав аж у Тмутаракань, тоді як несправжнього сина від Ярополкової грекині, Святополка, посадив у близькому від Києва Турові: хоч Ярослав був син від Рогніди, а Святослав од Мальфреді-чехині, та не Ярослава послав батько в близькі Древа, а Святослава, Ярослава ж, видно злякавшись його книжної мудрості, загнав аж у Ростово-Суздальську землю, за ліси й за ріки, між чудь і мерю, між бродників, які втікали з усіх князівств, ховаючись од бояр, од переступів і лихої долі. Але бог не полишив молодого князя і в тій далекій землі.

«Справедливість твоя — як високі гори, суди твої — як глибинь велика».

Заврожаїлося на той час у Суздальщині, і був хліб дешевий, а від того й сила князева зроста. Хліб був дешевий один рік і другий, і молодого князя любили й величали, хоч і не його заслуга на врожай, але хліб дешевий — і вже любов звідусюди, і жити любо, і сили додається й потуги. Ярослав із дружиною ходив на чуждє і на мерю, відтісняв їх з ліпших земель, роздавав угіддя своїм поблнжчим людям; до нього стікалися вої, Мужі знатні й просто голота, в нього мали притулок усі невдоволені, він вивищувався над ними і ставав небезпечним, може, й для самого великого князя. Але той пильно стежив за синами своїми і вчасно помітив Ярославові гордощі. На той час уже вмерла Рогніда, а в Новгороді хитромудрі Добрині вкоротили віку слабодухому Вишеславу. І ось ще сани з мертвим Вишеславом тільки вирушили в сумну подорож з Новгорода до Києва, а вже Володимир покликав Ярослава до себе і нарік його князем Новгородським, тобто попихачем у Добринь, які однаково ж не поступилися б своєю владою, хоч би Володимир прислав їм самого господа бога!

«Боже мій, боже! Чому опустив мене—став оддалеки від рятунку мого, від слів мого стогнання».

У Новгороді ніколи не знаєш, чи ти князь, чи не князь. Князеві належить право суду, але на князівському суді повинен бути посланець од віча. Судове мито ділиться наполовину між князем і общиною. До всіх князевих людей приставлені люди вічові. Князеві належить данина для прикорму дружин і челяді, для виплати Києву й утримання княжого двору, але збирати все те він повинен тільки через новгородців. Посадників у пригороди посилає Новгород, і князь не може їх змінити. Взагалі нікого не міг змістити без згоди на те віча, на якому збиралися всі маєтні люди Новгорода: посадники, бояри, тисяцькі, кінецькі старости, купці, боярські послуживці. Князь від своєю рукою дружину і все військо, але починати війну без згоди віча не може. Князь повинен дотримуватися всіх старих і нових угод, укладених Новгородом, і не заважати торгівлі. Сам може торгувати, але не через своїх людей, а через новгородців. Не має права набувати земельні угіддя й будь-яку нерухомість ані собі, ані жоні, ні дружині. Почувався непевно, був просто тимчасовим гостем у цьому багатому й буйному місті, сидів на своєму княжому дворі або в Ракомі, яку отримав у дарунок од Коснятина, міг, щоправда, вирушати в об'їзд земель і пригородів, щоб вершити проїзний суд, на який мав неподільне право, але тим і обмежувалися всі його самостійності.

На додачу до всього Ярослав ще мав хирляву, старшу за себе жону — чеську князівну Анну, з якою мусив одружитися за велінням Володимира, що тим самим забезпечував собі спокій від найближчих сусідів. Анна не могла звикнути ні до страшних морозів, од яких лопалися дерева в пущах і лунко гахкала перемерзла крига на озерах і ріках, наганяли на неї хворощі затяжні осінні дощі, наводили сум розбагнені шляхи. Не було радощів ні їй у цій землі, ні Ярославові од такої жони. Єдиний син од Анни Ілля теж ріс, як і мати, слабосилий і нікчемний. Серед рум'яних боярчат виглядів якимсь здохляком. А вже що казати про Анну в порівнянні з білотілими пишними боярськими жонами, з жоною Коснятина, який слідом за батьком своїм Добринею не гнався за високою породою, а вибирав жону по тілу та вроді, як оті найманці варяги, що приходили на службу до Ярослава з-за моря з своїми подругами — русокошими, міцноногими красунями, про кожну з яких можна було б сказати словами з псалтиря.

«Врода розлилася по губах твоїх».

Князь був нещасний у всьому, але звертався тільки до бога, до нього самого:

«Споглянь на горе моє і на труди мої і прости всі гріхи мої».

Але й посадник Коснятин так само почувався зле. Був мовби й князь і водночас не був ним. Бо ж Добриня, поки не присилано до Новгорода Вишеслава, проголошений був за князя, і ніхто не

відбирав того звання, яке дається назавжди, на весь рід, на всі його коліна. Раз так, то й Коснятин князь. Окрім того, вважався двоюрідним братом, браточадом, великому князеві Володимиру — отже, князь? Але на місце Вишеслава прислано Ярослава, який вважається князем Новгородським, хоч, властиво, є тільки племінником Коснятиновим. Отож — хто вищий?

Вихід був єдиний, хоч і найтяжчий: спровадити Ярослава з Новгорода, але так добре спровадити, щоб сів той відразу на київському столі за великого князя, та ще й сів за поміччю новгородців, за що мав віддячити належно, найголовніше ж — вибратися звідси назавжди і назавжди звільнити Новгород від присиланих з Києва княжат.

Коснятин сказав про це Ярославові з своєю посмішкою на мальованих червоних губах, але сказав не прямо, а наздогад:

— Новгородська земля велика й багата, але все відбирає в тебе, княже, великий князь, батько твій.

— Не все, знаєш добре, — відповів Ярослав, — з трьох тисяч гривен данини тисячу лишаємо собі.

— Ледве стає на прокорм дружини, — підхопив Коснятин, — а подумай, княже, якби ти мав ще й ті дві тисячі на додачу, що повинен їх щороку одсилати до Києва!

— Гріх іти проти отця свого, — суворо глянув на нього князь.

— Можна б потроїти дружину, — вів своє Коснятин, — ніде ніхто не мав би такої дружини.

Ярослав одповів йому словами з псалтиря:

«Злоба його обернеться на голові його, і насильство його впаде на тім'я його».

— Якщо чоловік до тисячі гривен має ще дві тисячі, — засміявся Коснятин, — то він не лякається нічого в світі! Прощавай, княже! Вклоняюся твоїй мудрості!

Він більше не нагадував про цю розмову, але в кінці літа, коли треба було відсилати Києву щорічну дань, Ярослав покликав Коснятина до себе, довго ходив по просторій гридниці, перемірюючи її вздовж і впоперек, потім сказав:

— Довго думав я, довго й тяжко. І велю так: не давати гривен Києву.

Коснятин мовчав, зляканий і зраділий. Тоді Ярослав підійшов зоке нього впритул, взявся за коштовне корзно, мовби хотів труснути посадника за груди, але тільки потримався, похмуро молвив:

— Споряджай слів до князя Володимира з цією вістю!

А сам відправив певних людей до варягів, прикликаючи до У\$ебе на службу найславнішого з них — Еймунда.

«Не згадуй про гріхи молодості моєї, ні про переступи мої, гадай мене по благодаті твоїй, задля доброти твоєї, господи!»

Ще довго сидів Ярослав над озеречком, ноги йому зовсім коцюбли в просиненій першими осінніми прихолодками воді, а він уперто не помічав того, ворухив губи в молитві, загинав ільці на руках, перелічуючи всі гріхи, неправди й кривди, заїні йому, його матері, його сестрам і

братам батьком їхнім, іким князем Володимиром.

Неподалеку між деревами знов замаячили верхівці. Поволі їздили його тілохранителі — варяги Ульв і Торд. Десь весь час кружляли довкола, відігнані князем, звиклі до його незваних примх, але не втерпіли, вирішили навідати свого хліщя. Іншим разом Ярослав би втішився вірності своїх панів, йому подобався мовчазний Ульв, що, мабуть, на сміх а одержав ім'я славетного скальда, про співучість якого відано в північних краях легенди; розважав князя і Торд, помолодший за Ульва, головне ж — балакучий безмірно, валачки його зводилися завжди до того самого: до дівчат, з яких він чомусь особливо вирізняв неодмінно білявих і тонконогих і часто навіть ганявся за ними по новгородських вулицях, за що новгородці недвозначно обіцяли поперебивати Тордові ноги.

Але няні князеві не хотілося бачити варягів. Він махнув їм рукою, щоб їхали геть, ті слухняно завернули коней, знову зникли в переліску.

І ще й ще сидів Ярослав над озерцем, перешіптуючи слова з священних книг і відчуваючи таку холодну самотність, хоч візьми та в воду.

Прив'язаний до найближчої берези князів кінь тихо поскубував траву, іноді скидав голову, прислухаючись до лісу, так ніби ждав повернення отої гарної низки верхівців або хоч двох вершників-варягів, знов виловлював м'якими губами трохи згірклу передосінню травицю, а коли вже нічого було більше вигризати, застояне тупнув копитом, голосно заіржав, нагадуючи хазяїнові, що вже час їхати або слідом за ловцями, або й просто собі додому.

Тоді Ярослав підвівся, труснув одним чоботом, другим, пересмикнув плечима від холоду, загнуждав коня, підтягнув попругу, молодо скочив у високе поцяцьковане сідло, смикнув за повід, не розбираючи навіть, за який — за правий чи за лівий, бо куди їхати, куди скакати — Ярославові було однаково.

Кінь радо зірвався з місця, поніс князя поміж деревами, вибираючи вже на свій конячий розсуд вільніший простір. Ярослав і далі був задуманий, і далі ворушилися його уста в молитвах.

«Лице мое запалося від смутку й постарілось задля всіх ворогів моїх».

А кінь, не спонукуваний і не гнаний, сам наддавав ходи, полетів і геть божевільне; перед очима князя перестрибували білі береза й замшілі вільхл, чіпкі чагарі лише здалеку намірялися своїми колючими вітами і безсило відскакували в боки, м'яко тупотіли по зеленому моху хінські копита, туго бив у обличчя, лоскотав бороду вітер, аж ставало весело Ярославові, і він уперше за сьогодні посміхнувся і згадав, що молодий ще зовсім — тридцять і п'ять літ якихось, і аби не князівська поважність, то гукнув би оце на весь ліс, і — підвівся б у стременах, і...

Збоку, на галявині, щось майнуло, дивію-біле й бентежне, князь рвонув повіддя, на всьому скаку зупинив коня, повернув його назад, до галяви, але там уже було порожньо. Може, здалося? Мана? Ярослав кинувся в один бік, у другий. Гнав коня просто на кущі, тріщало під конячим черевом, хльоскало князя віттям, нарешті, вирвалися на вільніше місце, князь розпалено зирив сюди й туди, сам не знав, чого шукає, за чим женеться, знову кинув коня наперед, проскочив перелісок і тільки й угледів на протилежному кінці нової галявини, як метнулося в гущавину щось звабливе, від чого кров князеві вся зібралася в серці й глухо, загрозливо заклекотіла. Був ловцем на звіра, а мав стати ким? Відчайдушне погнав коня туди, але змушений був спинитися перед непролазною стіною хашців, тоді зіскочив на землю і, ні про що не дбаючи й не думаючи ні про що, мов одурілий юнак, поліз у кущі, в гущавину. Мав наздогнати, хоч би там що!

«В тісноті робив ти мені простір».

Але це була остання згадка про бога. Далі не було кі богів, ні бісів, не було ні турбот, ні клопотів, ні зненависті, ні бідкання, а тільки те, за чим гнався, що хотів допасти, мати в своїх руках, щоб глянути зблизька, дихнути того лринадливого духу.

Ламав кущі, мов дикий тур, проламувався наперед з відчайдушною силою, весь налився темною силою — в руках, у тулубі, в ногах, колись таких немічних і калічних. І нарешті побачив знову попереду біле маєво, гукнув охрипло, здавлено:

— Стій!

Воно бігло далі, не зупинялося, не озиралося.

— Стій!

Втікало, мовби й не чуло. Бігло легко, не торкалося землі, летіло поміж кущами, вже випурхувало на вільний простір, який білів поміж березняками, саме біле й ніжне, як береза.

— Стій, бо вб'ю!

Аж тоді стадо злякане, і він набіг на нього загрозовий, задиханий, зачамрілнв, озвалася в ньому батьківська кров, загриміла в ушах, завирувала звихреними колами перед очима;— і отут, ще не розбираючи, що й до чого, ще не відаючи, що з яим, Ярослав за найкоротшу мить збагнув і зрозумів свого непутящого батька, вперше за своє життя йому відкрилося те, що, мабуть, не раз і не десять разів переживав колись Володимир, і Ярослав пробачив своєму батькові все лихе й недобре, виправдав усі гріхи його. І все те — лиш за один доторк до тіла, що в кожній своїй найменшій малості було, мов божий дарунок. Перед ним стояла задихана, розметана від довгої втечі дівчина. Неначе вибігла з дивної казки. Або: якби ліс, з усіма, своїми пронизливими пахощами, з свого неповторного, вічною свіжістю й бадьорістю, з своїми буйними соками міг перевтілитися, скупчитися в одній-єдиній істоті, то саме отака дівчина могла б бути його породженням, але тоді ліс мав би зникнути, від нього б нічого не лишилося, вже витрачене було б на оце створіння. Однак ліс жив і далі, а в ньому знайшлося для князя вриголомшливе чудо, перед яким, власне, й не було ні князя, ні іншого чоловіка з його клопотами, трудами й неспокоєм, а ста» знетямлений, задивлений, овдниений від. усіх складностей світу, і якби міг укласти всього себе в один вигук, то вигук був би хіба що таке: «О велика мудрість суцього?» Вже Ярослав нездатен був ні мовити, ні бодай ворухнути князь. Не одтав одягу на дівчині, не запримічав на ній нічого, ні зажував нічого, не міг би навіть сказати, чи висока вона, хоч і дивився на неї згори вниз, не міг би визначити, вродлива, чи просто приваблива, не знав, чи русява, чи чорнява, він просто відчував усю її в її цілості, вія дихав нею, бачив же тільки обличчя, та навіть і не обличчя, а шкіру, власне, й не шкіру на обличчі, а якусь незвичайну свіжість, незайманість, чистоту, від яких зайшлося йому серце і світ ішов обертом дедалі швидше й швидше.

Мов сліпий, простягнув він обидві руки, повільно, несміливо, жебруюче. Єдиний доторк мав порятувати його від усіх нещасть, від найбільшого лиха, тільки один доторк, ось так починається й так кінчається світ, а більше лема нічого, і не повинно бути, і нічого більше й не треба — в цьому найбільша мудрість; і як добре, що чоловікові все ж таки відкривається, хоч і пізно іноді, ця велика правда, яку так добре знав його батько. О князю Володимире, прости свого нерозумного сина! Не судить і не судимі будете! А нині тільки мовчазний доторк до цього чуда — і вмить щезнуть усі незгоди, і в душі озветься сміх, буйнощі заллють усе тіло, як ллються звідусюди в лісі пронизливі повіви живого духу!

Його руки поволі допливали до білої постаті, він бачив тепер не саму тільки непередавану свіжість, його вразив вогонь і розум у її сірих, чорно розіскрених очах, але це сталося згодом, пізніше, тоді, як вона відіпхнула його руки, коли він усе ж доторкнувся хоч її руки, відчув кінцями пальців усю її, ще більше зшаленів, але водночас мовби найшло на нього прозріння, і він побачив тоді її очі, її губи, побачив її всю — невисоку, щедротілу, в простій полотняній одежі, а ще побачив її шию, довгу й ніжну, у широкому вирізі грубої сорочки, і йому захотілося припасти до тої шиї, якраз там, де вона виставлялася з грубої тканини, і він незграбно похилився, так ніби й досі залишався малим калічкою, який непевно стояв на ногах, висока дорога шапка заважала йому, і він шваркнув нею об землю, його кругла ромейська борідка теж була не до ладу, тож князь скособочився, наставляючи бороду набік, але всі ті миттєві приготування звелися на ніщо, бо дівчина знов м'яко, але вперто відтрутила його, цього разу сказавши тихо, без гніву:

— Ану ж бо не...

Він став геть безпорадний. Хотів би й заплакати, але давно розучився, став би на коліна, але звук ставати на коліна лише перед богом і не знав, чи зарадить тут цим ставанням, бо ж дівчина була для нього вище за бога і за все, що було й чого не було. Він мовчки похилився на неї всім своїм тілом, майже падав, мов підтятий бажанням, і вона знов наставила навпроти своє дуже плече, стримала його падіння, знов мовила:

— І чого б я ото?

Говорила, мабуть, більше для себе, бо вже встигла зауважити, що він нічого не чує, нездатен ні на мову, ні на слухання, знала, що й утекти тепер би могла від нього легко, бо не спромігся б той на погоню, але не втікала і не відступала від нього, стояла так само майже впритул, як стали вони спершу, і віяла на князя чарами свого тіла, каламутила йому розум і душу, отруювала його темною звабою, і в невинному розхилі її уст не почувалося, що чинить те навмисне, — просто виходило само собою, може, їй теж було любо, а може, гарно було від незвичності пригоди.

Він знову схитнувся вже на другий бік, і тоді вона, видно схаменувшись нарешті, може запримітивши його дорогі шати й здогадавшись, що мав справу з непростим чоловіком, відхитнулася від князя, ступнула двічі назад тан, що Ярослав, не знайшовши опори, заточився і мав би впасти, якби дівчина вчасно не підтримала його, але він все ж таки умудрився налягти на неї всією своєю вагою і повис на плечі в незнайомі; вона одпихала його чимдуж, намагалася визволитися, його кругла, підстрижена по-ромейському борода лоскотала її шию десь за вухом, дівчині було й лячно, і смішно трохи водночас, вона таки спромоглася відіпхнути дивного нападника, відскочила від нього, гукнула крізь сміх:

— Ой набрид!

— Ну, — пробурмотів нарешті Ярослав, — навіщо?

— Звідки такий узявся! — поправляючи на собі сорочку і і благеньке корзно, скривила губи дівчина. — Ганяєшся тут по лісі.

Він знову мовчки пішов на неї, але вона вже остаточно оговталася, вхопила з землі ломаку, замахнулася:

— Не підходь, бо!..

Очі їй сміялися, видно, сама розуміла, який безглуздий її захист від дужого, озброєного мечем і

мисливським ножем чоловіка, ведмежу силу рук якого вона вже встигла відчути. Однак знала й те, що владна зараз над цим чоловіком безмірно.

— Тільки ступни — кричатиму!

До кого? Кому? Це її не обходило. Повинна була викласти все, що мала для власної оборони, мерщій висипати на безтямного чоловіка, перш ніж той схаменеться і перестане бути таким нікчемним тухтієм, яким показав себе ось зараз.

— І забирайся звідси! — додала ще сміливіше.

У князя пройшло перше запаморочення, його тіпала мовби лихоманка, відчував, що будь-які переговори безглузді, але не мав нічого ліпшого, тому вдався до вмовляння:

— Ну нащо ти так?

— А ти нащо?

— Я... ти... як тебе звати?

— Старий будеш! Повинна б... А нічого я не винна! Та ти слухай... Не хочу слухати!

— Ну... — Він не знав, як до неї й підступитися, — Ти знаєш, хто я?

— Не хочу знати!

— Можеш хоч здогадатися.

— Не мала клопоту!

— Але ж я для тебе міг би...

— Сама все можу!

Від неї відскакували всі слова: ні погроз, ні обіцянок для неї не існувало.

— Все ж таки як тебе звуть? — спитав він, намагаючись посміхнутися. — Я — Юрій. А ти?

— А я — ось вона!

Дівчина випнула повні груди під полотняною сорочкою, вихнула стегнами, її тіло вільно ходило під широкою сорочкою, а в князевих очах прокотилася темна хвиля, він рвонув з піхов меча, доскочив до дівчини, захрипло вигукнув:

— Кажи, бо потну?

Вона злякалася навсправжки, очі їй розширилися, чорні іскорки повистрибували з них геть, лишилася тільки безмежна сірість, дівчина наставила руки, так ніби могла ними захиститися від меча, слухняно прошепотіла:

— Забава.

— Що? — кинувши так і не видобутий меч назад у піхви і хапаючи її міцно за плечі, поспитав Ярослав. — Що?

— Звуть мене так. Забава.

— Чому так?

— Батько так назвав. Ми в лісі живемо, самі. Нікого — довкола. Як народилася, то була для нього забавкою.

— А нині що?

— І нині.

— Чому так до мене? Знаєш, хто єсьмь?

— Не знаю.

— То й ліпше. Вподобав я тебе вельми.

— Ну, — вона вив'юяилася з-під його рук, відскочила набік, — їдь собі далі, поки я тебе не знаю.

— Повинна спізнати.

— А не хочу.

— Я для тебе все зроблю.

— А що ти для мене зробиш?

— Ну... — Князь знітився: бо й що міг для неї зробити. — Бояринею тебе вчиню!

— А не треба мені боярині!

— Що б тобі треба?

— А нічого!

— Ну, не втікай від мене.

— А ги не підходь.

На Ярослава знов напливала темна лютя. Навіщо зачепився з цією дурною розмовою? Треба було відразу зім'яти, згнітити, треба було, треба... ох! Він сказав благаюче:

— Прошу тебе вельми. Постій лиш коло мене. Трохи.

— А їдь собі, — сказала вона жорстоко. — Он тебе шукають.

Справді, віддалеки чулися крик, заіржали в лісі коні, відгукнувся до них князів кінь.

— Побачать тебе тут — буде тобі, — мигано посміхнулася Забава.

— А я не боюся нікого, — сказав він, мой останній хвалько. — Я над ними всіма, а не вони наді мною. Ну, то підійдеш?

— Не хочу.

— Тільки потримати тебе за руку,

— Чого захотів.

— Аго-ов! Княже! — зачувся за гущавина и Косняганів могутній голос. — Княже Ярославе!

В очах Забави промайнула заншаденість.

— То ти — князь?

— Князь. Іди до мене.

— Якщо князь, то й ще раз можеш приїхати! — вона засміялася й кинулася в гущавину.

Тільки й сліду.

А з другого боку, перелякано гукаючи, проламувалися лсрізь чагарі послані Коснягином ловці й варяги.

— Чого претесь! — гримнув на них Ярослав, а Коснятинбаі, коли вийшов до коней, сердито мовив: — Відвикай зирита за князем. Негоже чиниш.

— Злякалися за тебе, світлий князю, — дикувато мовив Кослятии.

— Не маленький, сам собі зараджу. Обдумав усе нині. Веля кувати мечі та списи і возити стрілу і ио иригородах, щоб готували боїв на весну, йтиму на Київ.

Він махнув верхівцям, щоб відстали, подимили їх з Коснятином на самоті, продовжував:

— А взимку доїдеш за море до свейського царя. Чув я — дочка в нього є вельми гарна. Висватаєш за мене, бо вже два літа, як моя Анна, царство їй небесне, покинула меие і перейшла в божі чертоги, а мені на цім світі гяжжі а самітно.

— Яз тобою, княже, — нагадав Коснятин.

— Ти не в лік. Грубий еся й плотояден.

— Зобиджаєш мене, князю. А я ж для тебе...

— Знаю. що ти для мене. Все Людське естество для мене відкрите, ніщо не ховається від очеі моїх. Раз я на отця свого піднявся, то вже...

— Отець твій погряз у гріхах, в бісівській духоті...

— Отець мій старий уже чоловік і великій чоловік. Ніхто йому не дорівнюється. А грішні всі ми суть кожен народжує. Возятн стрілу — новгородський зічад, який взятав оголонення війвається з бісами і живе з ними, а до бога йде все життя. Але ж чи Дійде?

Коснятин спантеличено поглянув на князя. Ярослава бавило посадникове знетямлення.

«А знав би ти ще про Забаву!» — мстиво подумав він, а вголос поспитав:

— Хтось тут стереже твої ловища?

— Є тут один ловецький, за Гзенню його хижа. Але нехлюй і гультяй страшенний. Сьогодні й

геть зник десь. Через нього й не вполювали нічого. Марно проїздили.

— Невмілі ловці. А. тому твоєму — треба б помічника.

— Обійдеться. Зледащів і без помічників, а дай — то й геть розбеститься! Простий люд треба тримати в руках!

Князеві так і наверталось на язик нагадати, що Коснятин теж недалеко відійшов од простого люду, власне, боярин тільки в першому коліні, але вирішив за ліпше змовчати, бо вже не хотілося ні про що мовити з посадником, знов він увесь був поглинутий солодкою каламуттю згадки про Забаву, кинув би знову все й подався в хаші, щоб розшукати оту, з розіскреними сірими очима, з щедрим тілом, що буйною хвилею ходить під широким простим одягом. Але посадник не відав, що діється в князевій душі, він по-своєму витлумачив оте Ярославове сидіння край озера та пізніше блукання самотою по лісу: видно, князь тяжко й довго думав про свою необачну відмову сплачувати данину Києву, мабуть, карався, що постав супроти рідного батька, проти великого князя Володимира, проти якого ніхто не міг вистояти, навіть самі ромейські імператори запобігали його милості. Та вже раз надумався Ярослав ще й іти на батька свого війською, то не слід було знехтувати цим наміром, хоч і вірити миттєвому спалаху Коснятин теж не міг, бо знав, як часто Ярослав відходить од своїх намірів, охоловши й розваживши все заново...

— Віче треба збирати задля війни, — сказав посадник обережно.

— А збирай, — байдуже відгукнувся князь.

— Коло Софії чи на княжому дворі?

— Збирайтеся на Софійській стороні. Негоже мені піднімати віче проти отця свого. Та й натурчали вже мені повні вуха своїм криком новгородським.

Вдарив коня, відскакав од Коснятина. Віддалявся од місця, що стало для нього найблагословеннішим, а волів би вернутися назад, знову знайти Забаву — ще й досі чув її голос, дзвеніли йому останні слова визивно й обіцяюче: «Якщо ти князь, то й ще раз можеш приїхати...» Можеш приїхати, можеш приїхати...

Повернувшись на княжий двір, Ярослав звелів одслужити в двірській церкві вечерню. Довго стояв навколішках серед темної, ледь освітлюваної блаґенькими вогниками свічок церковці, просив прощення в бога, звертався подумки до отця свого, до покійниці матері і до покійниці жони, яка лежала десь у дубовій корсті в дубовому ж соборі Софії на тому боці Волхова, і якщо вийти оце з церковці й стати на березі тихоплинної тьмяної річки, то вгадаєш у темнощах софійський пагорб за Волховом, а на пагорбі — тринадцятиглаве диво, возведене за велінням князя Володимира в рік, коли хрестив він своїх синів у Києві і киян, вгадаєш, але не побачиш, бо ночі новгородські восени темні й непрозорливі, то тільки в Києві були колись ночі, що світилися, і з київських гір видно було в далекі світи, і малому Ярославу відкривалися в ті ночі найдальші землі з кедрами й олівами, розстилалася пустинь з подвижниками й великомучениками, поставали невмирущі герої, йшли до нього крізь ті просвітлені ночі мудреці з найдавніших давнин, білили мармурові городи, храми, саркофаги славетних царів і войовників. Бачив він це все й звідси, з-над берега темного Волхова, з-за боліт і лісів, летів через бездоріжжя й непрохідь силою своєї уяви, свого духу. О могуття духу людського, просвітленого книжною мудрістю, вознесеного високими істинами!

А коли вийшов з церковці, де ждав його вірний воєвода Будий (князь молився завжди самотньо) з двома варягами, п'яťма нахлинула на нього, мов чорна вода, і не смолоскипи,

несені челядинцями по боках, просвітлювали чорноту князеві, не світлі істини, про які думалося в молитвах, — ні! — солодкою манною напливало на Ярослава Забавне лице, в усьому торжестві його свіжості й молодості, і князь несміливо проводив рукою поперед себе, мовби прагнув одігнати видиво, а Будий витлумачив те по-своєму, вирішив, що князь нікого не хоче пускати перед очі, і тому, коли в переходах до князівських покоїв траплявся хтось з челяді, проскакувала товста ключниця або лопотіла босими ногами молода служебка, воєвода, що торував шлях до княжої опочивальні, тупав своїм величезним чоботом, гнівно сичав:

— А геть мені з-перед очей!

До гупої ночі в опочивальні у Ярослава горів трисвічник. Князь читав священну книгу. Але й там знаходив саму лиш звабу, і очі його мимоволі наштовхувалися на рядки:

«Слухай, дочка, і глянь та й прихили ухо твое і забудь про нарід твій м батька твого!

І буде люба врода твоя цареві; якщо він Господь твій, то поклонися йому чесно.»

Він повертався назад, вичитував слова для підкріплення своїх великих замірів, прагнув одігнати від себе суєтне: «Прив'яжи, лицарю, меча слави твоєї і величчя твого. І в потун твоїй іди щасливо задля правди, і лагідності, і справедливості...»

Очі ж самі перебігали нижче і вичитували те, в бажанні чого сам собі боявся признатися:

«У пишних шатах поведуть її до царя...»

Заснув князь перед самим світанком і чи й спав чи й не спав, а ще й не еіріло, розколошкав усіх челядинців знов стояв навколішки посеред тривожно темної церковки спухав заутреню, перебирав у голові слова:

«Поспіши, воссядь на колісницю заради істини, покірливості й правди».

Зранку почалася справжня осінь. Між темним Небом і темною землею провисли важкі водяні запони, якимось би в один день виповнився загрозливо Волхов, понабухали ручаї потемніли лісові озерця, захлющало в пущах і багнах, Поналивалися всі щонайменші внямки й заглибини, але не радісна прозорість і ласкавість жила в тих водах, як то буває повесні а похмура стривоженість, чи то викликана передчуттям довгої холодної зими, а чи, може, настанням пори майже цілковитої відірваності Новгороду від усього світу. Справді-бо: порозпливалися й ті непевні дороги посеред лісів і боліт, якими з горем-бідю добиралися влітку до Новгороду купці, непрохідними ставали волоки поміж ріками й озерами, вже не видно було на широкому Волхові різнобарвних парусів, не випрасовувалися там своїми гнутими носами лодьї, не вертілися поміж них учанц мокло піл дощем на колісах галасливих пристанях-вимолах. Покинуте начиння, ще подекуди вивантажувався який-небудь зацізнілий відчайдуха купець, який привіз кільканадцять бочок рідкісного фрязького вина, бігав во слизьких дерев'яних містах пристані, ловив за воли збайдужілих вантажників, благав обіляв погрожував.

Ярославові не сиділося на княжому дворі. Зраиая велів сідлати коней, у супроводі почту починав об'їзд города Ддщ шмагав немилосердно і князя, і його супровід. Дерев'яці кругляки отоними мощено вулиці, ослизли так, що падали іноді навіть ковані коні, подекуди кругляки порозходилися, в утворених проміжках збиралася брудна вода, звідти чвиркало багном коли попадало туди кінське копито, по обличчях їздців, спливали патьоки бруду, грязюка ліпилася на коштовну одіж, заліплювала дорогу зброю, але Ярослав того не помічав, їхаа попереду на нього не бризкав ніхто, навіаки, його кінь обкувуцац задніх цілимн потоками холодної брудної води, а князеві ьсе нетеопе-ливилося, він підганяв та підганяв коня, хотів устигнути успеть

добачити все самому, перевірити, помацати рукам, пересвія'итися.

Бо якщо встигли пробратися крізь негоду його вирпи і нести до князя Володимира вість про сминову невоколу й хвадство, то не лишить Київський Великий князь без відплати б покари такий свавільний вчинок, збиратиме військо да укятиме припаси, лаштуватиметься до походу на Новгород з якого колись сам вирушав на боротьбу за київський стіл. Він знає ціну цьому великому городу, знає, як полюбляють випихати звідси київських прийшлих князів, не зупиняючись яі перед чим; тоді Володимира намовили виступити проти рідного брата Ярополка, тепер пішли ще й далі, вже поставивши енна проти рідного батька, — і все те, аби лиш вивільнитися з-під чужої оаіки, жити самим, володіти своїм городом, своїми багатствами, угіддями, людом.

Посадник Коснятин у тих щоденних оглядинах ие відлучався од князя, завжди був или ньому, ще тоді, як Ярослав вершит свою ранішню молитву, вже ждав князя коло виходу з церква, прискакавши иа цей бік Волхова з далекого Неревського шиця, де мав свій двір, оадьоро мокнув під дощем, жартував, сам розкотисто сміявся на свої жарти, був завжди мовби скупаний у молоці — пещено білий, червоногубий, а здоров'я в ньому так і двигтіло.

Виходив із церква князь, був сірий ва обличчі, тільки тьмяно червонів йому великий набряклий ніс, ваяиті каламуттю від недосипання очі перебігали з заводіяцької мармизи Будия на годоване посадникове лице, іноді князь не витримував і від споглядання цих двох веселих людей сам посміхався й закликав їх на ранкову трапезу, але частіше набурмосено проходив нова них, велів подавати коней і метався по городу до самого обіду, так і не маючи рісочки в роті, доскіиуючись до всього, недовірливо приглядаючись до посадника, який тільки згортав з обличчя брудну воду, бо вважався завжди чистуном, та щосья бадьорився перед своїм зверхинком:

— Все йде на лад, мій князю! З божою жіччю, князю!! Їздили на Плотницький кінець, де під довгими навісами умілі майстри робили лодьї для походу. На Загородсььому кїйдї, де серед кривулястих, вщерть залитих рідкям багном вуличок кояі брьохали по саме черево, квязь дивився, як сукядннки варять у низеньких доменицях крицю, а в кузнях чорнолиці від кіптяви ковалі кують мечі, списи, рогатий. Скрізь, де з'являвся князь, приєднувалися до нього кїивські старости з тисяцькими й сотниками; якщо Ярослав хотів що-небудь спитати в робочих людей, наперед нього миттю вискакував староста або тисяцький і випереджав князя у його намірі, Косиятин незомітно всміхався під дяшйим русявим усом, а Ярослав ще більше темнів лицем, скупився, але не мовив нічого, повертав коня, їхав далі.

Коснятин показав князеві готування даруизгів для свейського короля, щоб прихилити його серце і серце його доньки інгігердя до Хольмгардського конунга Ярислейфа. У довгих великих тоболах складено було найліпші двінські хутра: чорні куди, соболі. бобри, веретища з ніжного козиноного пуху, різнобарвяяй тім своїх) власного виробу і привезення аж від сараошгів, В копиники готували краску рибу, в солярнях складах діжечки й цебрики просолених лососів, привезе олоччя, могутню рибу, яка ловиться тільки в крижаній. Ее найміцніші сіті, дається до рук лише відчайдухам ринвам, яких, мабуть, немає ні в якій землі, окрім землі Новгородської.

Були ще там фландрські сукна і ромейські паволоки, були мечі! з дорогими рукоятями, з піхвами, обсипаними коштовними каменями, були візантійські ларці з слонової кістки і сірійські скляні кубки, дивно здоблені крилатими кіньми, був полив'яний посуд, привезений з Києва, а може, й з самої Болгарії, але ж не було нічого новгородського!

— Не бачу нашого нічого, — повернувся князь до Коснятина. — Чи й не готуєш, посаднику?

Хитрий Коснятин вдав, ніби запитання Ярославове застало його зненацька, розвів руками:

— Та ми ж... Та бач... Хіба, може, в ковниці якісь там набищиці...

Добре відав, як полюбляє князь одвідувати свою ковницю, і вже заздалегідь пускав попід пишним усом усміх задоволення.

Ковниця становила мовби окреме царство серед новгородських укріплень. Містилася, щоправда, на княжому дворі, коло самого Волхова, але сама по собі теж була двором, оточеним високими стінами з міцних дубових колод, з двома великими надворітніми вежами й трьома трохи меншими кутовими. Входу на той заповітний двір пильнувала вірна сторожа з варягів, яким Ярослав довіряв найбільше, там вони й жили у великій і теплій хижі, прибудованій майже до самих воріт. Далі на не досить просторому дворіщі розташовувалися низькі, вкопані в землю мало не по саму покрівлю комори, а за ними височіла довга дерев'яна будівля, верх якої правив за житло для княжих умільців, а підкліть була власне ковницею.

Розділена дерев'яними перегородками на неоднакової величини приміщення, підкліть містила в собі все потрібне для перетворення простих виливків золота чи срібла на коштовні гривні, пречудові прикраси, посуд, а то й просто собі химерні дрібнички. Прокопаний од Волхова канадець, пущений просто в підкліть, постачав необхідну тут воду, для світла не шкодовано воскових свічок, але тим і обмежувалися всі розкоші для людей княжої ковниці. Тут панували суворі правила; коло входу до підкліті вдень і вночі стовбичили суворі варязькі воїни з оголеними мечами, ані ввійти, ані вийти без дозволу тіуна, якого прозвали Золоторуким, ніхто не міг, люди сиділи в тісній, задушливій, мокрій підкліті з раннього досвітку до пізньої ночі, там отримували харч, там мали й короткий денний спочинок; якщо випадала коли вільна хвиля, роботи завжди було зава-помі розтоплювали золото й срібло в тиглях, виливали з нього то сосуди, то гривні, то княжі забаганки: сьогодні — лютого звіра на підставці, завтра — ошатну діву небаченої краси, позавтра — якогось святого або воїна. Золотоковці кували хитромудрі вериги-чепи, які прикрасять груди князям чи воєводам, чеканили на тонких стінках ковшів і чаш зображення птахів, риб і звірів, одні викувували з чистого золота гарні ковчежці, які потім прикрашалися різнобарвною емаллю, другі виводили тонкі візерунки на срібних релікваріях, ще треті ламали голову над жіночими прикрасами: сережками-колтами, наруччями, гребенями, — і кожен намагався створити щось таке, чого ще ніхто не творив і не бачив, кожному хотілося бодай на недовгий час опинитися у вільному світі краси, викликаному власною уявою, відчутти себе неподільним володарем, паном, вільним у всьому, бо справжню волю дає тільки роблена тобою робота, яку здатен виконати один ти у цілому світі.

Ярослав з почтом заїхав на двір ковниці, але в підкліть взяв з собою лиш Коснятина. А своїм варягам-тілохранителям, та навіть Будію махнув рукою: залишайтеся на дворі. Воєвода засміявся:

— Боїшся, князю, щоб не напхав я за пазуху золотих гривен? А таки правда: пазуху маю широку! Го-го!

Золоторукий низько вклонявся князеві, стоячи посеред двох варягів з оголеними мечами. Так ніби приречений на страту вимолював собі прощення. Але враження це пропадало, як тільки хто придивлявся до обличчя Золоторукого. Худе, кістляве, вилиці підпирають очі двома різкими дугами, зуби майже завжди в хижому ошкірі з-під сизо-чорних вусів, так само сизо-чорне, масне на вид волосся кучмиться на голові, яка, певно, ніколи не знає шапки, а з-під того волосся гостро зблискують очі, пронизливі й несамовиті, — кожен розбійник радо згодився б мати такі очі.

Найдивніше ж починалося тоді, коли Золоторукий починав говорити. Вмить щезала його бандиткуватість, що так гостро просвічувалася в погляді, несамовитість поступалася місцем нерішучості, голос він мав лагідний, добрий, вічні сумніви щодо викінченості й досконалості ввіреної йому роботи терзали Золоторукого; якщо він навіть показував князеві річ, що її не знайти в усьому світі, то й тоді він тикав і микав, злякано шулився, так ніби ждав прочухана, мерщій бурмотів:

— Аби ж воно та щоб не оте... та якби ще...

А сам же був талановитий, як чорт, умів, може, найбільше з усіх своїх людей. Ярослав узяв його з Києва ще молодим, возив з собою до Ростова, потім привіз і сюди, до Новгороду, бо любив себе оточувати гарними речами, а Золоторукий знався на цьому. Текла в його жилах кров не тільки руська, малося там щось і від степовиків; батько його, втеклий від боярина з-під Чернігова, в своєму бродництві напоткав десь печенізьку красуню, з якою вчинив гріх, а потім утік з нею на Дунай до болгар, звідки перемандрував до угрів, десь заплутався в збройну сутичку, попав до одного володаря в полон, до другого, аж поки опинився в Києві, вже в похилому віці, без дружини, яка не витерпіла неволі й померла, зате з сином, у якому змішана кров вибухнула незвичайним умінням до золотого й срібного діла.

Отож Золоторукий давно знав князя, зяв його звички, вмів завжди прийняти Ярослава в ковниці саме так, як тому бажалося.

Стояла там княжа лавка, покрита волохатим ведмедном, а перед нею — низенький столик, дуже зручний для розглядання на ньому то сього, то того. Іноді князь по молитві приходив до ковниці просто з церкви, і тоді Золоторукий знав, що на столик треба покласти єдину лиш річ, щоб потішила вона княжі очі, заспокоїла його душу. І тоді клалося туди найкоштовніше, найтонше зроблене: предивної емалі золотий хрест, саджений по кінцях сапфірами, що мають синяву степового неба, або ж великими смарагдами, кожен з яких вартий був цілої волості; Христос, вирізьблений з кривавої яшми, вправлений у золото-кований війок; ще не викінчений золотий оклад для книги з двома рядами перлів, білих і рожевих, навколо наголовка; золоте блюдо-дискос з двома янголами обабіч хреста чеканки благородної й довшеної.

Коли ж забродив князь до ковниці у веселощах, тоді Золоторукий, зітхаючи і випрошуючи прощення за недбалість і лінощі свої власні та його людей, навалював на столик коло Ярославових ніг цілі гори золотих і срібних прикрас, посуду, іконок, хрестів, ковчежців, лариїв, скриньок, і князь наосліп простягав руку до тої гори, витягав звідти то одну річ, то другу, відводив її далі від очей або наближав до самого обличчя, перебирав, дзвенів сріблом і золотом, мовби грів руки в яріючій сяйві коштовностей, сидів так довго, а коли йшов, то милостиво поляпував Золоторукого по плечу, казав:

— Гарно, гарно, Золоторуче.

А тому, здається, нічого більше й не треба було. Зблискував очима, зубами, проводжаючи князя, ставав поміж двох варягів з оголеними мечами влпростаняй, гордий, неприступний. Пан своєї справи. Єдиний у своєму вмінні.

Цього разу Золоторукий, видно, ждав князя, а ще, мабуть, була в нього домовленість з Коснятином, домовленість про те, як приймати Ярослава, бо Коснятин непомітно кидав хитрі погляди з-за князевого плеча на Золоторукого, а той, не ловляча тих поглядів, бо й сам відав, що має робити, швидко провів долонею по теплому ведмедну на княжій лавці, поправив навіщось розглядний столик, зачекав, поки Ярослав сяде, скинувши перед тим мокрий плащ і мокру шапку й зігнавши воду з бороди та вусів, потім, що вже було й геть незвично, тіун

закрутився-завертівся, як иобитнй пес. Ярослав гнівно зиркнув на нього, дивуючись, чому не показує нічого, невелика горниця виповнилася тяжким пахом мокрого хутра, кінського поту, принесеного верхівцями з собою, товсті свічі в трирогому ставникові замиготіли, мовби мали от-от погаснути.

— Ну? — сказав Ярослав. — То що маєш?

— Та, — зітхнув Золоторукий, — якби ж воно та не те, а щоб ото...

— Знаю тебе, — перепинив його князь. — Показуй!

Огинаючись і зітхаючи. Золоторукий пішов у куток, відкрив важку, ковану залізними шпугами скриню, довго длубався в ній, щось узяв там нарешті, обережно поніс до князя, прикриваючись плечима й руками, так наче мав на грудях птаха, який от-от міг випорхнути, або ж отруйну змію, що кожної миті стрибнула б чи то на князя, чи то на посадника.

Низько нахилився над столиком, чаклував там далі, щось задзвеніло в нього під руками, тоді Золоторукий розігнувся, відступив швидко від столика. Ярослав глянув.

Перед ним на потемнілій дубовій стільниці лежав товстенний золотий ланцюг (кожен ланець завтовшки мало не в палець), але несподіваність була не в величині и вазі того ланцюга, а в тому, як він був зроблений. Бо між кожними двома золотими ланцями кріпився золотий же медальйон, прикрашений перегородчатими емалями таких свіжих і несподіваних барв, що князеві досі ніколи не доводилося й бачити, і зображено було емалями не святих і великомучеників, як водилося, а постали перед очима в Ярослава образи Руської землі: тонкостанні дівчата й могутні воїни, барвисті птахи й люті звірі, сині води, зелені трави, непробивні пущі, безмежне в своїй голубизні небо і ясні квіти під ним. А внизу висів на ланцюгові найбільший медальйон із зображенням святого Юрія, долаючого змія, саме того святого, що його ім'я привласнено Ярославу після хрещення, князевого покровителя.

— Що це? — спитав спантеличений князь, який перебачив немало див у своєму житті, та тільки не таке.

— Дарунок від твоєї княжої милості для свейського короля, — несміливо промовив Золоторукий, боячись глянути на Коснятина, щоб зачерпнути від нього бодай незначної підтримки.

— Для Олафа Скетконунга, — перекашлюючись, сказав з-за Ярославових плечей Коснятин. — Кажуть, що вже пообіцяв він видати свою дочку Інгігерду за норвезького короля Олафа Товстого. Але хай поламає своє слово, раз до нього засилає послів руський князь.

Ярослав поторкав пальцем ланцюг, видно, хотілося йому взяти його до рук, може, й начепити на себе, може, навіть пошкодував він такої небаченої коштовності для шведського Олафа, якого ніколи не бачив, а доньки його теж не бачив і тільки повірив брехням своїх варягів. Та князь стримався, відступати від свого слова вже було пізно, він любив приймати вирішення без спонуки, а свататися до Інгігерди надумався він сам, отож усе мало йти так, як ішло, як почалося.

Ярослав без зусиль розгадав Коснятинову хитрість: посадник готував незвичайний ланцюг-чеп у дарунок своєму князеві, недарма ж увінчав його медальйоном з святим Юрієм-змієборцем. Готовий був на будь-які пожертви, аби лиш випхати князя з Новгорода. Коли ж зайшла мова про посольство до свейського конунга, Коснятин відразу зметував, що ліпшого віна за доньку, як отой чеп, жоден володар — ані поганський, ані християнський — свейському

королеві не запропонує ніколи, тож і звелів Золоторукому викласти сховану до часу коштовність перед ясні князеві очі. Та вже гаразд. Нехай Олаф Скетконунг знає, яка багата Руська земля, які тут умільці і які, отже, князі в ній. А вже потому хай вибирає собі зятя.

Тому Ярослав, який спершу хотів було виказати Косняти-ну все, що думав, змовчав, а Золоторукого спитав для годиться:

— Хто робив?

— Люди мої, Носок і Бурмило, — скинувся той, готовий поставити і Носка, і Бурмила перед князем, та Ярослав махнув рукою.

— Гарно, гарно...

І пішов з підкліті, не озирнувшись, так наче й не лежав на низенькому дубовому столику ланцюг неоціненної краси.

Коли всілися на коней і Коснятин наблизився до князя, щоб дізнатися, куди прямувати тепер, Ярослав несподівано сказав:

— Їдь собі. Хочу трохи прогулятися на лови.

— Дощ же! Моква! — спробував розраяти його посадник.

— Мій клепіт. Боїшся дощу — сиди в сухому.

— Та ні, то тільки так, слабість людська. Куди князь — туди й я.

— Сиди вдома. Поїду з варягами.

— Які ж з варягів ловчі, князю! — не стримався від здивування Коснятин. — Не бажаєш мене, то візьми хоч ловчих. Бо ті гультаї зайця тобі з-під куща не виженуть! Так і проїздиш марно в Звіринці!

— Моє діло, — буркнув Ярослав і круто відвернув коня від посадника.

Взяв з собою самих тільки Ульва й Торда. І вже що то за лови, коли князь їде з мечем на перев'язі та з коротким мисливським ножом, а варяги — один із списом, а другий з луком? Де це бачено, щоб у таку негоду вирушити на князівські лови з таким скупим озброєнням!

Але так було велено, так воно й зроблено.

Троє верхівців на потемнілих від безупинного дощу конях проскакали по дерев'яному мосту через Волхов, проїхали Неревським кінцем по вулиці Великій, налякана сторожа коло міської брами вискочила на повітання князя, але той тільки недбало кивнув їм і повів своїх варягів далі, по Кожевницькій вулиці, а потім і в Звіринець, гнав коня чимдуж. Ульв мовчки втирався від вибризків, що летіли з-під копит княжого коня, а Торд плювався і щоразу хотів щось гукнути, щоб розвеселити цю похмуру кавалькаду, але його ніхто не слухав, та й він сам розумів марність своїх зусиль, чим далі вони від'їздили від города, тим кволіші ставали його намагання щось там вигукнути чи крикнути, аж поки й він занурився в таку саму безнадійну мовчанку, як його товариш Ульв.

Ярослав досить легко відшукав озерце, де колись сидів, роздумуючи над своїми не совсім обачними вчинками, так само він махнув рукою варягам, щоб трималися осторонь, сам-один

попрямував у той бік, де зустрів тоді Забаву, кілька разів (що вже було й зовсім незвично) озирнувся, щоб пересвідчитися, що Торд і Ульв відстали й не стежать за ним, здавалося йому, що їде тими самими перелісками, де вперше промайнула перед ним дівоча постать. За ці кілька тижнів ліс оголився до невпізнання, все навколо стало дивно однаковим, здавалося Ярославові, що він був тут, а могло бути, що й не тут. Він уперто посилав коня в найгустіше плетиво гілля й чагарів, мокрі віти хльоскали князя по обличчю, він вимучив коня, змучився сам і тільки тоді, як зненацька помітив, що вже тривалий час крутиться на одному місці, зрозумів нарешті, на яке безглуздя пустився. Бо не стане ж справді Забава сидіти отут, у мокрих чагарях, ждучи його приїзду! Та коли б і ждала, то не могло те тривати стільки часу, та ще й у таку негоду.

Він озирнувся, щоб покликати своїх вірних варягів, але ті або ж занадто точно дотримувалися його веління зникнути з очей, або ж просто відстали десь у мокрих гущавинах — так Ярослав лишився сам у задощеному лісі, а що не мав чого робити, то пустив повіддя, сподіваючись, що розумний кінь виведе його з Звіринця, хоч і не хотілося повертатися на свій холодний і непривітний княжий двір, не втоливши свого бажання, дикого й несамовитого: забачити бодай на хвильку таємничу Забаву.

Згадав про сина Іллю, якого полишила йому небіжчиця Анна. Хирлявий, як і мати, хлопчик нагадував чимось Ярославові його власне дитинство, може, саме тому не часто ходив до нього, щоб не роз'ятрювати душу, і в цьому схожий був на свого батька, князя Володимира, який теж не любив хворобливих дітей і жон. Чомусь у цьому клятому лісі з недавніх пір у всьому ставав схожий на свого отця: і в думках, і в зневазі до хворощів навіть найближчих людей, і в бісівській похоті.

А варяги Ярославові тим часом трюхикали собі по Звіринцю, раді, що бодай на короткий час звільнилися від капризного князя, але не дуже-то й задоволені безцільним вештанням під холодним дощем. Хоча знову ж таки, якщо бути справедливим, то не так воно й погано прогулюватися в пустельному лісі, зігріватися теплом, що йде від коня, дрімати, похитуючись у сідлі, ні про що не думаючи (це стосувалося, ясна річ, Ульва) або ж всотеро перебираючи в гадці, як перебігала вчора перед самим твоїм конем дорогу тонконога дівчина, і що ти їй гукнув, і що вона тобі відповіла, і як ти пообіцяв до неї довідатися, а вона тобі що сказала, а ти їй — ніколи б не кінчав цих солодких передумувань Торд. Ульв спокійно спирався правицею на довгого списа, з яким завжди супроводжував князя, надаючи списові перевагу перед будь-якою іншою зброєю; що ж до Торда, то в того, окрім неодмінного двосічного меча, завжди за спиною висів лук, бо в глибині своєї досить-таки розвихреної душі той якимсь чином зумів утримати переконання, що треба бути постійним хоча б у виборі зброї і що набагато лідше перестріти нападника стрілою здаля, аніж допускати його до себе на довжину меча, де вже важко виявити, в кого твердішою буде рука і гострішою зброя.

Отак вони й трюхикали собі по Звіринцю, коли зненацька попереду, серед невисоких чагарів, пропливли перед ними горді оленячі роги, пишні, розгалужені багатьма відростками роги, що майже зливалися з гіллям, недосвідчене око їх би й не зауважило, олень біг, не схватув головою, він весь був невидимий, тільки пливли понад оголеність галуззя його величні роги, і цього сталося задосить, щоб зіркі очі варягів умить запримітили здобич, обидва верхівці, ще й не додумавши гаразд, смикнули за повіддя, мовчки понукаючи коней, з обох відразу злетіла байдужість і сонливість, постаті в обох напружилися, обличчя набрали хижого виразу, а коли обидва раптом помітили, що й олень наддав ходу і намагається сховатися від них ще в густіших і вищих заростях, маломовний Ульв, зраджуючи своєму звичаєві, здавлено вигукнув:

— Стрілай!

Торд зірвав лука, наклав стрілу, натяг тетиву, так що вона з'єднала йому ніс і підборіддя,

швидко прицілився і, ледь відвівши руку вліво, пустив коротку міцну стрілу туди, де ще ви-
красовувалися між віттями дерев високі оленячі роги.

Було видно, як хижо летить туди стріла, як шугає вона вниз, у гущавину, було видно, як олень,
мабуть поцілений стрілою, підскочив, від чого сколихнулися болісно над заростями його
величні роги, але рана, завдана Гордом, ые була, певно, смертельною, бо роги, сколихнувшись,
знов стали да свое місце й полетіли поміж віттям швидше и швидше, мов на полозках.

— Бий! — відчаєно гукнув Ульв, мабуть остаточно вирішивши порушити свою вічну мовчазність,
Торд пустив навздогін оленеві ще одну стрілу, але тон і далі летів, неторканий і нестримний,
гордо й зневажливо.

Тоді варяги вдарили коней у боки й помчали слідом, хоч і розуміли всю безглуздість такої
погоні, бо на всьому скаку з лука тварину не встрілиш, а наздогнати не зможеш теж, бо з
усього видно, що рана, завдана Тордом, була ніяка. Вони гналися за оленем в безнадії, просто
за звичкою доводити до кінця справу, навіть приречену на неуспіх, однак цього разу небо
послало їм винагороду за їхню віру й терплячість, бо не проскакали вони й поприща, як олень
на всьому бігу впав, так ніби провалився крізь землю. Варяги кинулись туди, вважаючи
упольованого звіра своєю здобиччю, але з другого боку загала-лайкало, кілька вершників
вирвалися з вільшаника напереріз варягам, і ті несамохіть притримали коней, бо серед
верхівців упізнали посадника Коснятина.

Коснятин, супроводжуваний своїми ловчими, виїхав назустріч Ульву і Торду. Впоперек сідла
поперед себе тримав оленя, спливаючого кров'ю, сам увесь був у крові, шапка йому збилася
набік, в русявій бороді заплутався жовтий листок з берези, де й поділася чепурність і
прибраність посадника. Зате був радий Коснятин і торжествуючий, вивозячи назустріч княжим
охоронцям свою здобич, хотів похвалитися перед князем своєю вмілістю й здобичливістю, але
враз смикнув за повіддя, не запримітивши посеред варягів Ярослава, здивовано поспитав:

— Де князь?

Варяги схитнули плечима: хто ж його відає?

— Ви ж з ним їхали!

Торд хоч непевно змахнув рукою, а Ульв дивився на посадника з такою байдужістю, мовби ні
сном ні духом не відав про існування якогось там князя.

— Де він? — не відставав Коснятин.

— Звелів нам їхати, — врешті спромігся на слово Торд.

— Куди?

— Я забув, — щиро мовив варяг. — Сказав нам: під... кудись під... а куди?

— Може, під три чорти? — засміявся врешті й посадник.

— А таки, мабуть.

— То де ж його шукати?

Варяги визнали за ліпше знову змовчати.

А Ярослав тим часом, досхочу наблукавшись і втративши будь-яку надію вибратися з осточортілого Звіринця, забачив попереду за обрідними деревами на невисокому піщаному бугрі стару хижу. Щоб добратися до пагорба, довелося переїхати через струмок, який в суху погоду, мабуть, ледь жебонів, а тепер розлився каламутними водами, мовби й справді щось путяще. Кінь обережно переступав ногами, вибираючи, куди стати, він був аж занадто обережний, чого не скажеш про верхівця, на якого знов найшла морока, знов темно завирувала в ньому кров, не зауважуючи дощу й багнюки, знову жив він пронизливими пахощами того ясного осіннього лісу, де вперше спіткав дивовижну дівчину, що вирвала його з багатолітньої сплячки, пожбурила в світ гріховний, склубочений, дикий, але ж водночас який спокусливий.

Кінь, вибравшись нарешті на піщаний схил, радісно заіржав, і, мовби зроджена тим конячим покликком, з хижі виповзла на світ божий чудернацька постать. То був невисокий, обідраний доценту чоловічок. Замість корзна мав на собі якусь луб'яну покривку, що мала захищати його, видно, від дощу, а може, слугувала й за одіж на зиму. Ярослав під'їхав ближче. Не хотів бачити тут жодної живої істоти, окрім тої, заради кого подався до лісу, ото ж не мав у душі бодай крихти милості чи жалю до цього упослідженого обдертюха. Не розжалобили князя ні добрі, майже дитячі очі незнайомого, світлі, як весняна днина, ні сколошканий рудуватий заріст, у якому ховалося, певно, ніколи ге вмиване лице, ні подобизна зброї, триманої чоловічком у брудній правиці, — обпалений з одного боку гострий дрючок, що мав слугувати за списа.

— Хто такий? — грізно поспитав князь, мало не топчучи чоловічка конем.

— Ловища... доглядаю... — несподівано дзвінким, молодим голосом відповів той.

— А чому такий... розтерзаний?

— Бо ж тільки у вовка золота головка, — сміливо глянув той на князя своїми нестерпно ясними очима.

— Холопе! — гнівно крикнув Ярослав, підіймаючи коня над доглядником. — Та чи відаєш?

Не договорив, бо відхилилися в хижі грубо збиті з обаполів двері і на порозі стало біле видиво.

Стояла, незважаючи на холоднечу, в самій полотняній сорочці. З просторого вирізу ніжно випростувалася тонка прекрасна шия, нічим не вкрита русява голівка недбало виставлялася під дощ; неначе зраділий, дощ припустив ще дужче, щедро лився дівчині на голову, стікав по обличчю, по шиї, вільно впливав у той недоладно широкий виріз, аж князеві захотілося кинутися й прикрити дівчину від холодних патьоків, мав би вхопити її в обійми, занести до теплої хижі, занести на край світу.

Він забув про чоловічка, не спробував навіть здогадатися, що то міг бути батько Забаві, просто поминув його, як стовп або куц, зістрибнув з коня і, засоромлено якимось зціджуючи жменюю воду з бороди, підбіг до Забави.

— Ще приїхав, — без подиву відзначила дівчина.

— Здрастуй, — сказав князь.

— Чого забився в таку непогодь? — Вона відверто глузувала з нього. Ярослав, змішаний, мовчав.

— То що повідаєш? — вже суворіше поспитала дівчина.

— Може... — князь не знав, що й казати, — може, хоч води напиться даси...

— Он її скільки, води, — повела вона рукою ї сама вже аж лисніла від води.

— Намокнеш, — нагадав їй Ярослав.

— Не глиняна.

— Застуда візьме...

— Хай вона моїх ворогів візьме.

— А хіба в тебе є вороги?

— Ав кого їх нема? То вже й не людина, якщо ворогів не має.

Він здивувався її вгадництву: те саме думав сам ось уже скільки днів.

— Не стій на дощі, — сказав майже благальне.

— А коли хочу стояти!

— Холодно ж.

— А холодно — то зроби мені тепло, якщо ти такий!

Відчуваючи, що чинить найбільшу дурницю, на яку тільки спроможен, Ярослав підступив до Забави, рвучко скинув з себе шкіряний дебелий плащ, яким захищався від дощу, обгорнув ним дівчину, а сам лишився у своєму дорогому князівському вбранні, певно, був безмірно смішний і жалюгідний: стоїть під дощем бородатий чоловік у шитому золотом корзні, у барвистих, саджених перлами чоботях, з коштовним мечем і так само коштовним мисливським ножем на широкому поясі, поцяцькованому важкими срібними украсами.

Однак спершу було саме тільки відчуття приємності, доброго діла, спершу він у цілковитому забутті дивився на дівчину, весь віддавшись темному плину пристрасті, а думка про себе, почуття незручності й сорому з'явилося тоді, коли позаду запирхали коні, заляскотіла в струмку вода під копитами, пролунав такий набридло знайомий голос Коснятинів:

— Пресвітлий князю, насилу знайшли тебе!

Ярослав повернув до посадника стемніле від ненависті обличчя. На нього дивилися мертві очі оленя, перекинутого через луку Коснятинового сідла. Забава з цікавістю переводила погляд із князя на посадника, ждала, що буде.

Але вмішався третій, про якого всі забули. Заволохатілий чоловічок просунувся між князем і посадником, який силкувався злізти з коня, але ніяк не міг випручатися з-під оленячої туші.

— То ти князь? — спитав чоловічок Ярослава. — Чом же не повідав, хоч би на коліна перед тобою впав. А тепер пізно. Розхотілося.

— Іди з-перед очей, Пенюк, — порадив йому Коснятин.

— А чому б мав іти, коли то моя хижка.

— Може, й дівка твоя? — Коснятин нарешті зліз з коня, виважував на плече оленя.

— Таки ж моя. А тільки тобі — дзуськи! — Пеньок скрутив волохату дулю, здалеку показав її посадникові.

— Не вештайся під ногами: потопчу! — гримнув на нього посадник, несучи впольованого оленя до князя. — Кланяюся тобі, князю, цим оленем...

Ярослав збагнув, що суворість тут недоречна, треба було зводити все на жартівливу пригоду, тому відступився з дороги, показав на Забаву.

— Подаруй свого оленя дівчині.

Посадник, зраділий, що князь не став вимовляти йому за підглядництво (бо як інакше можна було пояснити його з'явлення в лісі після того, як Ярослав побажав їхати на лови без будь-чийого супроводу), поклав оленя до Забавиних ніг, вклонився дівчині.

— За княжим велінням. Даруємо тобі.

— А нащо він мені?

— Княжий дарунок, — поважно нагадав Коснятин.

— Берн, дурна дівко! — гукнув Пеньок.

— Князь наш щедрий, — сказав посадник.

— А хай би князь і оббілував, — засміялася Забава.

— Зроблять те за нас, — сказав поважно Коснятин.

— А я хочу, щоб князь, — вперто повторила дівчина.

— Коли так, то й я сам можу. — Посадник знав крутий Ярославів норів, боявся спалаху, який міг от-от вибухнути.

— Ні, вже нехай сам князь. Чи, може, не вмієш, князю? Батьку, поможи нашому...

— Не треба помочі, — сказав просто Ярослав, — сам зроблю...

— Князю, — докірливо мовив посадник, — як же то?

— Мін клопіт!

Варяги скочили з коней, щоб занести оленя до хижі, але Ярослав спинив їх порухом руки, сам звалив собі оленя на плечі, легко поніс його до дверей.

— Відчиняй, — крикнув Забаві.

Сам почувався молодим і дужим, як олень у непролазних пущах. Дзвінка сила струмувала йому в кожній жилочці. Не було нікого на світі. Тільки він і ця дівчина — мов божий дарунок і безсмертний гріх?

— Несіть ялинячта! — ще гукнув назад до варягів і посадникових ловчих, а Забаві звелів: —

Розводь більший вогонь! Багаття! Жару!

Сміливо розрізав шкуру на вбитій тварині, вправними рухами став білувати тушу. Пахло хвоєю від підстилки, зробленої варягами, а йому здавалося, що то пахощі Забавин. Варяги взялися розкладати багаття посеред хижі, шкварчала вода на мокрих дровах, густо стелився ядучий дим, а Ярославові вимальовувався з того диму образ дівчини, до пори схованої десь у протилежному кутку. Дрова розгорілися, Коснятин звелів принести з тоболів бочоночок, повний міцного меду, дістав з-за халяви обкованого сріблом рога, підніс першому князеві, але той плечем показав на Забаву, дівчина відмовлятися не стала, вихилила ріг, обтерла губи, сказала:

— Смачно.

Дрова тріскотіли, полум'я звивалося аж до самої димової сітки під стелею, в хижі стало світло, випили, здоб зігрітися, і князь, і Коснятин, і варяги, і ловчі, перепало й Пенькові. Ярослав швидко порався з оленем. Забава, відійшовши ще далі, розчісувала простим дерев'яним гребінцем волосся, воно в неї, мабуть, пахло дощем, лісом, чистотою і ще чимось, чим тільки й може пахнути волосся в такій небувалої дівчини. Князь добрався вже до оленячих нутрощів, його руки натрапляли на загуслі кім'яхи крові, блукав пальцями в теплому, слизькому, страшному на дотик, потім недбало викладав нутрощі в підставлену Пеньком велику череп'яну миску, потім вирізав з туші найсоковитіші шматки і передавав їх Забаві, розчесаній, вимитій, відсвіженій, у сухій полотняній сорочці, вміло підтиканий, так що не заважала вона рухатися і водночас відкривала всю привабливість дівочої постаті. Коснятин наливав меду ще й ще, Забава з поміччю Торда стала смажити оленину ла жару. Ярослав закінчував свою важку й квапливу роботу, тепер мав змогу частіше кидати погляди на дівчину, бачив її міцну, мов точену з важкого коштовного дерева постать, її голу до ліктя руку, округло-м'яку й водночас дужу, серце йому заходилося від вигравання полум'яних відблисків на обличчі в Забави, з кожною хвилиною ставав молодшим і молодшим, вкінець, здурілим, ошалілим, а тут ще Коснятин, чи то захмелівши, чи вдаючи захмелілого, розвалився на зелених ялинкових лапах коло вогню, лід-ставляв до полум'я свої мокрі дорогі чоботяри, аж валувала з них пара, затагнув соковитим басом:

— От то ж не кума, А що довга пелена.

Пеньок, шкірячи жовті зуби з рудих своїх хащів, задерикувато підхопив несподіваним у його малому тілі дзвінким голосом:

— Ото ж меті кумася, Що підтнкаласі!

А там уже вдвох вони, посадник і простий княжий холоп, з вилясками й погуками докричав свою приспівку до кінця:

— І підтикалася, І підсмикалася, Ще й підперезалася — Мені сподобалася!

Співали про князя — знав це й він, і всі, хто був у хижі. Та Ярослав і не робив таємниці з свого захоплення. Поки ті вигорланювали свою приспівку, він із закривавлешими руками, забруднений і спітнілий від незвичної роботи підійшов до Забави, нахилився до її вуха, сказав:

— Поїдеш зі мною сьогодні?

— Куди? — вона не повернулася до нього, так само пильно дивилася на вогонь, ворушила рожни, на яких смажилася оленина, не було в її голосі ні здивування, ні ляку, ні навіть цікавості, спитала, аби спитати.

— Зі мною, — повторив він, ще й-сам гаразд не відаючи, куди й як він повезе дівчину.

— А ці? — очима вона вказала на шматки м'яса, що шкварчали на вогні, але князь зрозумів, що йдеться про посадника і всіх, хто тут, у хижі'

— Не зважай, — сказав він недбало.

— А я зважаю, — сказала вона. — Відійди. М'ясо погорить.

— То як? — він не відходив.

— Сказала ж. Іншим разом.

— Я не можу. — Ті двоє замовкли, і князь благав їх подумки, щоб затягли ще якусь дурницю, аби тільки виповнити звуками страшенну тишу, яка запанувала в хижі після їхнього співу. Тут не те що слово — кожен подих чутно.

І Коснятин, мовби вгадавши бажання князеве, знову затягнув нової:

Прийди-прийди — сама буду!
Я з спідниці зроблю путо,
З передника зроблю двері...

— А не можеш, то що ж ти за князь, — наставила вона на нього плече, так ніби прагнула відгородитися від Ярослава.

— Сам не можу. Важко мені самому. Князеві завжди важко. У всьому.

— Ото мені клопоти — князем бути — Вона засміялася.

Ярослав зовсім близько побачив її нагріту вогнем щоку, незбориме бажання ніжності залило йому душу, з найпохмуріших закутків серця пощезало все зле й недобрй, він схилився до тої щоки і несміливо, мов хлопчик, прошепотів:

— Тільки доторкнути до твоєї щоки.

На них дивилися всі, хто був у хижі. Коснятин перестав співати, але князь того не зауважив. Нічого тепер не чув, oprіч ревіння власної крові в ушах. Пеньок байдуже мружився на дочку й князя, варяг Торд аж підвівся і розтулив рота від непогамовної цікавості, навіть мовчазний Ульв заворушився на своїм ложі і, може, вперше в житті пошкодував, що відібрали в нього боги пісенний дар його великих предків, бо ж ліпшої нагоди для складання величальної пісні красі й силі годі й шукати!

Та однаково князь ще стримував себе, він не кинувся на Забаву, не зім'яв її в кам'яно-міцних своїх обіймах, він навіть не наважився поцілувати дівчину, а лиш тернув усамі по ніжній щоці, весь струснувшись від того доторку, і відступив у потемки, витираючи закривавлені руки об золоте шиття свого корзна.

Забаву вихопила з вогню запечене на червоне м'ясо, стала розкладати його на дерев'яних мисках перед посадником і варягами, що зблискували очима чи то на їжу, чи то на дівчину. А Ярослав не виходив з темнощів, стояв там дивно збайдужілий, не хотілося йому ні до вогню, ні до їдва та питва, ні навіть до дівчини, щемка спустошеність настала в його серці, відворотне відчуття непотрібності, нижчості навалилося на нього, знайоме ще з тих давніх літ дитинства,

коли лежав самотнім калічкою в задушливих княжих покоях.

Було тоді так. Прокидався іноді вранці, а прокидатися не хотілося і не через невиспаність, а просто — не бажалося жити далі. Бо й навіщо? Від народження був князем. Але ж чи був? І чи взагалі можна бути князем від народження і чому? Окрім того, що ж ти за князь, коли без ніг?

Приходив Будий, відразу вловлював пригніченість у свого молодого вихованця, термосив Ярослава, бадьорив його, погукував:

— Агей, князю, ворущись веселіше, бо вже скоро гопки будемо вибивати! Вже наші ноги он які міцні! Ще трохи терпцю — і вже!

А малий лежав і думав: ну й що? Коли й стане він на ноги їздитиме верхи на коні? А стане від цього щасливішим? Доведе комусь,— що він від народження справді князь і справді має прало карати й милувати, володарювати, мати в своїх руках людські долі й людські душі? Хіба може народитися людина з такими правами? Хто їй може таке дати? І чому? І навіщо? Бо ж люди всі однакові, тільки є веселі, щасливі, здорові, а є нещасні, немічні, як от він. Який же з нього князь і який володар?

— Іди геть! — кричав він на Будия, відвертаючись до стіни, зариваючись у м'які білячі ковдри.
— Забирайся, а то звелю зітнути твою дурну голову!

Такі напади повторювалися й пізніше, були тяжчі й легші, але завжди однаково болючі, незбагненні. Таке було й цього разу.

— Іди, князю, спробуймо смаженини, — зледащилим від теп- ла й меду голосом покликав Коснятин. — Ця дівка вміє смажити оленину, як ніхто. Бо в неї ж батько Пенюк, а цей чоловік знається на дичині. Просимо, князю.

Ярослав хотів сказати посадникові щось різке й грубе, але стримався, прикусив губу, мовчки пішов до дверей, і здалося йому навіть, що ступає нетвердо, що в ноги повернулася давня хворість, він захитався і мусив обіпертися об одвірок, щоб не впасти. Насилу вийшов з хижі.

Ніхто не насмілювався його стримувати. Тільки Забава, коли вже Ярослав причинив за собою двері, вхопила шкіряний кнш жий плащ, який сушився з другого боку вогнища, і, як була — боса, в самій сорочці, метнулася надвір.

— Князю, накривку забув! — гукнула вона в густий дощ. Ярослав виступив з-за водяної стіни, так ніби ждав Забаву, простягнув руку за своїм вбранням. Ні мови від нього, ні поруху більше.

— Дурний еси, князю! — засміялася Забава і, війнувши сорочкою, щезла в теплій хижі.

РІК 1014

ЛІТО. БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО

Толи не будет межю нами мира, оли камень начнет плавати, а хмель почнет тонути.

Літопис Нестора

Навіть царства мають свої долі — щасливі або лихі, а люди й поготів. Якби тому хлопчикові, що плакав колись на темному, розквашеному негодою шляху, сказали, як далеко від рідної землі опиниться він колись, не повірив би нізащо сам, та й ніхто б не повірив. А ось тепер звався Божндар, і в монастирі Святи архангели сидів над здобленням дорогих пергаментних книг,

дійшовши цього вміння всього лиш за два роки, що вже було річчю нечуваною. Тому й прозвано його Божидаром, бо тільки від бога могло найти на чоловіка таке небувале вміння.

Він ускочив у монастир, мов у стоячу воду, перед тим натерпівшись у тяганні по чужих землях з купецькими валками. Князь Володимир все ж таки віддав тоді в Радогості хлопця зажерливому бабонюху Какорі, і Сивоок опинився серед най-упослідженіших купцевих робів. Мав тягати на собі вози в гиблих місцях, де грузли коні; до чужих городів, де мито бралось з воза, хитрий Какора велів заносити товари на плечах; в тяжких мандрах роки спливали повільно й одноманітно, кілька разів Сивоок пробував утікати, але Какора ловив його досить легко, бо скрізь знали, що купець дасть за свого роба добру винагороду, і не встигав Сивоок проспати бодай одну ніч на волі, як знов, скручений і збитий на синець, опинявся в ненависному обозі. Між Какорою і Сивооком тривало щось мовби змагання: хто кого? Може, саме завдяки тому багаторічному змаганням зайшли великі зміни й у Сивооковім характері. Відлюдькува-тість змінилася балакучістю, стриманість — буйнощами, похмурість — веселістю. Так ніби переймав Сивоок усе гірше, що було в його найзапеклішого ворога — Какори, і вже міг тепер не тільки перекирвати купця, не тільки, дратуючи свого хазяїна, перепити його іноді, не тільки поблазнювати в побрехеньках, а й справді розвеселити найпохмурішу душу, підбадьорити жартом, вдарити об землю горем-бідю.

Какора мріяв про те, щоб обдурити всіх купців, які тільки є. Мало йому було виправ у чехи і до угрів, мало було плавання по Дніпру, Дунаю, понад берегом грецького моря повз Варну, Мессемвірю аж до Царграда. Він ще вирішив сушею добратися до далекого Солуня — найпершого суперника в торгівлі з Константинополем — і отак, не заходячи до столиці ромейського царства, просто від Мессемвірії, перевантаживши свій товар з лодьїв на вози, повів свою валку великим наонадморським шляхом, що йшов від Царграда до Солуня.

Сивоок вже й до того багато разів бачив гори, та були вони або ж занадто далеко, або ж щедро заселені людом, а де люди, там діяло Какорине золото-срібло, ото ж для втечі мав шукати чогось іншого, а чого саме — не відав гаразд, перепробувавши і степ, і пущу, і камінь. Але таких диких гір, такого спаленого сонцем каміння, такого безлюддя ще не бачив ніколи і тому твердо вирішив, що втече нарешті від Какори хоч тут, і втече назавжди. Навіть померти від голоду й спраги в отих піднебесних, білих від спекоти горах вважав за краще, ніж ковтати гаюягу в настогидлій валці, дивитися наненависну, розгойдану на коневі могутню постать Какорину, чути його безугавний, дуркуватий спів про теплих жон і міцні меди.

Вони переправилися через річку Хебар, пішли понад морем, що його болгари прозвали Білим, тобто гарним, ласкавим, бо, так у них звалося все найтепліше і найніжніше, вони поступово заглиблювалися в гори, білий (не ласкавий, ні!) пил стояв над шляхом удень і вночі, сонце немилосердно палило все живе й мертво, був місяць зарев, місяць безжальної спеки, на гірських шляхах траплялися тільки загони ромейських воїнів, яким пильно треба було перебратися з одного місця в друге, заблукані подорожувачі, місцеві мешканці на терплячих віслюках. Що ж до купецьких обозів, то Какорз тут майже не мав суперників, бо всі надавали перевагу морю, пливли до Солуня на 'лодьях, хіба що якийсь занадто хитрий купець пробирався до Адріанополя, аби першим потрапити на великий собор, який щороку відбувався в городі на день успенія богородиці, або ж зустрічали короткі валки з товарами з Мосинополя. В самому Ліїнсінополі були торги, пісні, музика, гріх би взяв на душу кожен, хто б там не затримався, але на Какору іноді находила бичача впертість; йому подобалося чинити всупереч здоровому глузду, і ось його валка знов тягнеться в гори, знов навколо розпечений камінь, і безжальне полинно-сиве небо, і перемелений, тисячами коліс, перетоптаний тисячами ніг, перевіяний усіма вітрами ядучий білий пил, од якого нема порятунку ні вдень, ні вночі, а дорога ще пустельніша, бо саме вершина місяця зарева, коли все живе ховається в затінок і тільки ящірки переповзають через широкий крем'янистий шлях та високо вгорі плавають: цятки

байдужих гірських птахів.

Шаліли від спеки люди, ледве пересувалися коні, віслюки йшли, похнюпивши голови, натужно рипіли вози, мовби конаючи, неначе допитуючись у того товстого чолов'яги, що гуцикав на високому жеребці попереду: чого він хоче, якого виторгу, звідкіля слави?

А що Сивоока обходила тільки власна свобода, то він не став очікувати, чим закінчиться божевільний похід за купецьким щастям, вибрав найпустельніше місце і ще звечора, щоб за ніч устигти якомога далі відбігти від царградського шляху, подався правобіч у гори.

Хоч дерся без перепочинку цілу ніч вище й вище, на ранок вийшло, що висить мало не над самим шляхом, виразно бачив, як звивається серед білого пилу Какорин обоз, бачив двох зустрічних селян-romeїв на віслюках, ще далі, наздоганяючи Какору, поспішав, поки не припекло дуже сонце, з боку Мосинополя.

Невеликий кінний загін ромейської легкої кінноти, навколо себе Сивоок бачив тільки голий камінь, безнадійно сірий, вже по сході сонця розпечений до нестями, нікуди було сховатися, Ні за що зачепитися не те що рукою — оком навіть! Йому стало страшно, був ніби розіп'ятий на сірій кам'яній стіні, виставлений і-сонцю, і людям, що об'єдналися проти нього у ворожу спілку, щоб знесилити, вловити, знищити. Затаївся за виступом скелі, лякаючись, що з шляху його помітять і Какора пошле погоню або й сам подереться за втеклим, та все минулося, валка визміювалася далі й далі, гублячись за повільними закрутами дороги, дзвенюча тиша оточувала Сивоока щільніше й щільніше, він видобувся на рівніший виступ, окинув поглядом камінне царство, яке йому тепер належало (а може, він належав йому), і вперто побрався вище.

Навколо була воля. Може, вперше з часів спільних мандрів з маленьким Лучуком.

Його мандри тривали довго. Пробирався в гори тяжко й повільно, здалеку запримічав нечасті тут людські поселення, намагався триматися осторонь, харчувався випадково вловленим птахом або рибою, яку щедро дарували йому гірські річки, тільки, на жаль, річок траплялося занадто мало, і найбільше страждав Сивоок од спраги, бо іноді день і два не мав бодай ковтка води. Раз напали на нього грабіжники, навалилися, коли він спав коло струмка, стали душити, було їх троє чи четверо, вони заважали один одному, видно, не мали заздальгідь домовленості, як діяти, і це врятувало Сивоока, він розметав нападників і, поки вони схаменулися й добули зброю, встиг утекти в темряву, а вже тікати він умів від бога і від диявола!

Йшов навмання, єдину журу мав: щоб потрапити до болгар, болгарі-бо добрі люди, свої то браття, не видадуть його нікому, бо нікого не бояться. Обірвався й знесилився. Чи добрався до Болгарії, чи не добрався, знати не міг, бо зрештою попав у такі непролазні хащі, що вже не те що людини, а й звіра не запримічав.

Ліси ставали густіші й густіші, видно, десь недалеко мала бути велика річка, однак Сивоок ішов уже багато днів, а річки не було, іноді крізь камінь пробивався струмок, що відразу ж і губився в камені, пекельна задуха стояла в лісах; в безнадії Сивоок молив богів, щоб послали вони йому навіть ворога, бодай невеличку людську оселю; вже йому здавалося, що перемеріє він отак ціле Болгарське царство з півдня аж до самого Дунаю, нікого не спіткавши, нікого не забачивши.

Вибрів на берег річки зовсім негідано, та ще й опинився відразу під крутою стіною, складеною з грубих кам'яних брил. І хоч як перед тим прагнув до людського осередку, мимоволі позадкував назад у гущавину, дав доброго гака, перш ніж наважився знов вийти до річки, щоб

попити води й здалеку подивитися на несподіване в цім дикім краю укріплення.

І коли, впершись руками в круглі голиші, схилився над водою і ще не вмочив навіть губ, почув зовсім близько позаду неголосне:

— Чедо! (Хлопче! (Болг.))

Він озирнувся, але нікого не побачив. Подумав, що негоже йому лякатися першого стрічного, знов нахилився над водою, став пити.

— Чедо! — озвалося знову позад нього. — Хей, Божидар! На тебе думам! (Хлопче! Гей, Божидареї Тобі кажу! (Болг.))

Сивоок скочив на рівні, повернувся до дерев, звідки виразно чувся людський голос, наготував загострену палицю, що її стосував замість списа. З-за дерев вийшло два бородатих, аж сміх брав, чоловіки, в грубих темних киреях, підперезані широкими ремінними поясами, за якими в обох поблискували сокири з довгими підручними сокирищами.

— Защо се плашиш? (Чого лякаєшся? (Болг.)) — посміхаючись в найглибшому глибі своєї дрімучої бороди, ласкаво спитав один з них.

Так Сивоок опинився серед братії монастиря Святі архангели. Два інокн — Дем'ян і Костянтин, а простіше, Тале і Груйо — вийшли того ранку до лісу врубати дров і спіткали бродника-руса. Назвали його Божидаром, вважаючи, що послав юнака до них сам бог, а згодом ігумен монастиря Гаврило ще більше переконався в слушності того імені для Сивоока, коли побачив, як легко засвоює русич болгарську і ромейську грамоту, а ще легше — велике вміння прикрашувати книги і писати ікони, вміння, яке дається людям так рідко і дається вже справді самим богом.

Сивоок і сам не знав: чи то справді дар від народження, а чи вибухнули в ньому незвичні здібності, викликані відчаєм.

Бо втікав з неволі одної, а попав у неволю потрійну.

Перша неволя — монастир. Найпохмуріше серце завмерло б од самого погляду на цю сувору обитель. Гори, ліси, непролаз-зя. Краєвид мовби од сотворіння світу: здиблене громаддя, віковична кошлатість дерев, чорні громи вод у печерах і чорториях. А над усім цим, у кам'яній підхмарності, схований за непробивними, не знати ким і коли складеними з сірих гранітних брил височезними стінами — нужденний клаптик землі, шершаві, кістково-тверді цвинтарні кипариси, довгі ряди видовбаних у материковій стіні гнізд-келій. Келії громадилися одна зверх одної кількома поверхами так, що ставало лячно від самої думки про людське животіння в отих щонайвищих норах, але згодом ти пересвідчувався в хибності свого першого враження, бо монастир було розташовано так, що тут у найбільшу спеку віяло гірською прохолодою, а коли хто ще вмудрявся бодай трохи підвестися над рівнем цього пристанища, видовбавши собі келій над рештою братії, то мав змогу найпершим зустрічати прохолодні потоки благословенного болгарського білого вітру, якого так не стачало людині внизу.

Сивоок мав довбати собі келію сам, бо тут марно було сподіватися на готове, і вибрав місце найхолодніше, як і личило прихідцеві з далекої північної країни. Бив камінь і забував про всі нещастя, яких зазнав досі, ладен був день і ніч не відходити від тяжкої роботи, аби лиш знайти забуття і спочити душею, але з першого дня дали йому до розуміння, що в Святих архангелах існують тверді правила, які не дано нікому порушувати. Передовсім правила стосувалися молитов.

Посеред монастирського дворика стояла стара камінна церква — протатон. Стук у велику дерев'яну колоду скликав кількаразово щодоби все населення обителі до молитви, до речі, також опівночі, коли кволий голос людини найчутніший для бога. Неодмінною молитвою відмічався також, схід сонця, від якого тут розпочинали відлік годин нової доби, хоч однаково важко було позбутися гнітючого переконання, що час тут зупинився навіки, роки не лічаться, години не відмірюються, тільки дні течуть за днями в монотонності молитов, у безнастанності тяжкої праці, яка часто видається марною, бо не знаєш ніколи, кому, попаде і чи взагалі попаде до рук пергамен, над яким схиляєшся впродовж цілих місяців, а то й років.

Кілька десятків здичавілих від самотності, зчерствілих душами чоловіків. Ніколи не стрижені голови, волосся скручено в скуф'ю на потилиці, велетенські чорні й руді бороди, ледве блищать очі за тим заростом і видаються носи. Зустрічаючись, іноки цілують навзаєм руки. Мабуть, ніхто з них не звідав ніколи жіночого поцілунку, а тепер і не звідає більше, бо в Святих архангелах заборонено побут не те що жінок, а взагалі будь-якої істоти жіночої статі. Не може тут бути ні курки, ні ослиці, братія не п'є молока, не їсть яєць, гарячі страви заборонені також, щоб не розпалювати тіла. В монастирській трапезній на стіні картина страшного суду, де карають грішників, які об'їда-лися й обпивалися за життя. Посеред трапезної — амвон, з якого хтось з іноків під час обіду має читати святе письмо, в той час як братія квапливо ковтає квасолю з оливою а чи овечий сир з сухим хлібом, бо ігумен, що сидить кінець столу, може щомиті задзвонити в підручний дзвінок — і тоді кінець обідові, треба молитися, і нікому нема діла до того, чи ти встиг там щось ухопити, чи випив свою склянку вина, єдину тут радість для багатьох, надто ж для тих, що виконують тільки чорну роботу і ніколи не будуть втаємничені у високе мистецтво творіння й здоблення книг.

Сивоокові, який хоч і в поневіряннях та. важкій роботі на Какору все ж звик до широкого вільного світу, обитель Святих архангелів видалася гіршою за в'язницю. Коли трохи оклигав з дороги, зазнайомився з усіма монастирськими регулами, то йому стало так страшно, немов ось завтра-позавтра мав умерти і його закопають отам, за кипарисами, під стіною, на крихітному монастирському цвинтарі, де видніється один лиш хрест, а потім, через кілька років, викопують його кістки, відокремлять од них череп, зсиплють у довгий дубовий ящик — «костницю», а на черепі напишуть над очними западинами ім'я власника і виставлять поряд з іншими в каплиці. Що напишуть — Сивоок, Божидар чи Михайло? Бо вже мав тепер аж три наймення, одержавши третє після прийняття хреста.

Отут слід сказати пре другу неволю, в яку попав Сивоок.

У Какори кожен міг мати свого бога. «За богів ваших і гріхи ваші не відповідаю!» — погукував п'яний купець. Були в нього християни, були визнавці бога Єгови, були мусульмани, найбільше ж було таких, як Сивоок, — поганнів, кожен пильнував своїх богів, дотримувався своєї віри, ніхто нікому не ставав на заваді, ніхто нікого не змушував до послуху, до прийняття своєї віри.

Однак у Святих архангелах Сивоок мав прийняти хрест другого ж дня і то без вагань і спротиву, інакше б опинився за брамою монастиря, знов самотній і безсилий серед здичавілої пустелі гір і лісів.

Ігумен закликав Сивоока до своєї келії, посадив на грубий дерев'яний стілець, не став дивуватися, що русич досі не сподобився хрещення, не питав його про бажання, а тільки виклав йому дуже стисло неунікність всемогутньої нової віри. Христос сказав: «Ідіте й научайте всі народи». Святий Мефодій, який розніс велике вчення по багатьох землях, якось скерував свого посланця до одного північного володаря і велів йому сказати:

«Добре було б, сину, аби дав охреститися добровільно на своїй землі, інакше-бо будеш взятий

до неволі і змушений прийняти хрест на землі чужій, згадаєш моє слово».

Ще говорив ігумен, але то вже були тільки відміни того самого, а Сивооку стояв перед очима той далекий важкий хрест на першій могилі його життя, на могилі діда Родима, і ще один хрест — на монастирському цвинтарі, над якимсь бідолоахом іноком. Отак жив, метався по світу, десь бився, десь їв і пив, випадком поцілував одну чи й більше жінок, а скінчилося все тим, що став поміж двома хрестами і далі йти нікуди, замкнено твоє життя між цими похмурими знаками, ненависними й тяжкими, мов оці довколишні гори, що нагнітили, здається, увесь світ.

І от так, караючись у безнадії і безвиході, прийняв Сивоок хрещення, прийняв ще одне наймення — Михаїла, мав тепер носити під грубою вовняною рясою на заяложеній шворці кипарисового хрестика, була тепер у нього нова віра, на яку мір опиратися, як старий на посох, і надіятися, як той на круту гору.

Але радощів нова віра не принесла, дала тільки пригніченість духу, сприймалася як найтяжча, мабуть, неволя, і, може, щоб забути цю неволю, відкинути її, так відважно й легко занурився Сивоок у нову для нього справу — здоблення книг і писання ікон на дерев'яних дошках, відкрив у собі здібність, породжену ненавистю, тоді як ігумен Гаврило зумовлював це щіро світленням заолуканого тавра.

Що ж до неволі третьої, то стосувалася вона не самого лиш Сизоока і навіть не обителі Святих архангелів, а цілого Болгар ського царства, через що й вимагає розповіді осібної і докладнішої.

Повелось вже здавна, що в світі завжди є дві найбільші з-поміж усіх держави, і головне почуття, яке панує між ними, — це глибоке недовір'я і тяжка ворожнеча, мов між тими біблейськими братами Каїном і Авелем. Будь-які порівняння ризиковані, але можна наважитися порівняти. Болгарія і Візантія довгий час були саме такими двома ворогуючими велетнями. Ромеї ще в сьомому віці при імператорі Костянтині Погонаті були ганебно прогнані з берегів Дунаю, успадкованого Візантією від римлян, і навіть змушені були платити данину болгарському царю. Коли двоє б'ються, майже завжди з'являється третій, який спершу приглядається бійці, щоб згодом виступити в ролі торжествуючого пожинача плодів перемоги. Так у час майже трьохсотлітнього змагання між Візантією й Болгарією за морем виникла нова могутня держава — Руська, але вона була далеко, порівнюючи з болгарами, що товклися на узбережжі Чорного моря і мало не під самими стінами Царграда, тому візантійські імператори спробували підбити руських князів на спільні дії проти болгар, і їм це навіть вдалося зробити, і князь Святослав, непереможний на той час воїн, захопив болгарську столицю Преслав, прогнавши звідти недолугого царського сина Бориса, який дбав не так про велич свого царства, як про збереження своєї влади та залагодження своїх стосунків з боярами — боїлами й кавханами. Та вийшло так, що Святослав, сам того не відаючи, зробив для Болгарії найбільшу послугу, внаслідок якої болгари знов повернули свою велич. На той час у Преславі, в глибокій темниці під баштою-в'язницею, сидів уже багато місяців хоробрий комітопул Самуїл, кинутий туди Борисом без суду нібито за змову проти богом даного царя Болгарії. Самуїл, а ще Давид, Мойсей і Аарон були комітопулами, тобто синами по-ромейськи, коміта, тобто (знов же таки по-ромейськи) управителя Охридської області Миколи Мокрого. Вже Микола Мокрий був вельми хоробрий воевода, а його сини вирости ще хоробрішими і по смерті батька, успадкувавши кожен свій город, стали відверто обурюватися нерішучістю царських синів Бориса й Романа. Пішли розмови про те, що Борис — цар незаконний, що треба б обрати гідного царя, мався на увазі, може, хоч Роман, якого прозвали скопцем за надто голу бороду, але за яким водилося бодай трохи того, що зветься розумом або й державною мудрістю, — рисами, що їх царствуючий брат його Борис був позбавлений начисто, зате наділений був натомість холодною жорстокістю й душевною черствістю, як. воно часто буває.

Самуїл з кількома своїми вірними людьми приїхав потаємно до столиці, але там був упізнаний і кинутий у підземелля з жорстоким велінням «не показувати в'язневі денного світла». Так би й зогнив там відважний молодий комітопул, якби одної зимової ночі не підступили під стіни Преслава могутні воїни, яких болгари звали тавроскіфами, і з страшними гуками пішли на приступ. Озброєні були важезними, в півтора раза довшими, ніж бачені досі, мечами, довжелезними списами, які не ламалися від найбільшого тягаря, а в лівих руках несли щити, завбільшки з двері царського палацу.

Вони здобули столицю одним натиском, ще тої самої ночі вже палили вогнища на вулицях Преслава і спокійно собі вечеряли, так неквапливо й смачно вечеряли, що трапеза їхня затягнулася, власне, аж до сніданку, а тим часом з города втік хто міг, інші ховали свої багатства, ще інші користалися нагодою і набивали собі торби або й просто требуху, — добродушні русичі нікому не заважали, вони собі спочивали по добрій роботі, сам князь був серед них і велів нікуди не поспішати, бо вже навколо зима, тож ліпше, мабуть, залишитися тут, у цьому великому і, як видно, багатому городі та спокійно перезимувати, а там буде видно: Самуїл утік з башти тої ж самої ночі. Не мав сили вибратися з підземелля, його вивели під руки, йому знайшли коня і, мало не прив'язавши до сідла, мерщій випровадили з Преслава, щоб їхав до своїх братів, набирався сил.

Потім було кілька тяжких літ для Болгарії. Хоч Святослав відійшов за Дунай, але ромеї зайняли відвойовані ним землі, розповсюдилися по Болгарській землі, мов пошесть, розірвали країну на дві частини, захопивши всі східні області, все морське узбережжя і Придунайські землі. Тоді й піднялися проти Візантії західні болгари на чолі з братами-комітопулами Давидом, самостійні нації — болгарська й македонська. Сучасникові незвично читати, що столицею Болгарського царства колись були, скажімо, Охрид або ж Обитель, які сьогодні належать одній з югославських республік — Македонії (Обитель тепер зветься Бітоль), але пам'ятаймо, що тут мовиться про часи, підлеглі від нас на ціле тисячоліття. Це історичне минуле двох народів — болгарського і македонського, Мойсеві, Аароном і Самуїлом Мокрими. Такого ще не бачила Болгарська земля: йшли чоловіки, жінки, навіть недорослі діти, озброювалися хто чим міг, йшли не кликані й не звані, наганяюча переляк не лише на ромеїв, але й на власних бояр, що запродавалися ворогові заради вигоди. Перелякалися й сини болгарського царя Петра — Борис і Роман, втечею хотіли порятувати своє життя, і нічого ліпшого не вигадали, як утікати до Візантії. Але на гірському перевалі Бориса, перебраного в ромейський одяг, убив болгарський лучник, вважаючи за ворога, а Романа повернули до рідної землі й проголосили царем. Царів та імператорів часто називають так чи інакше, скажімо: Великий, Хоробрий, Справедливий, але такі назвиська походять від лизоблюдів, тому історія, коли й зберігає їх згодом, ставиться до таких прізвиськ з відповідною долею скептицизму. Зате якщо вже вліпить прізвисько своєму володареві народ, то протриває воно вічно і буде вичерпніше за всі описи придворних літописців і славохвальства найманих істориків. Щоправда, прізвиська, на-ділювані народом, здебільшого мають характер осудливий, але тут уже нічого не вдієш: правда завжди жорстока. Звучать ті прізвиська приблизно так: Кривавий, Скупий, Паскудний, можуть найменувати короля Красивим, але так і знай, що то. король був потворний, якщо ж назвуть Святим, то читай: «Диявол». Царя Романа прозвано було Скопцем, стосуючись, певно, не лише його зовнішності, але й характеру, яким не відзначався, точніше, й зовсім його не мав. І хоч іменувався царем усіх болгар, влада фактично була в руках відважних братів-комітопулів, які не шкодували життя, аби лиш визволити рідну землю від ромеїв.

У запеклих битвах загинули два брати — Давид і Мойсей, а між тими двома, що лишилися, неодмінно мав розігратися спектакль, відрежисерований ще тим невідомим, але геніальним режисером, який створював колись біблійний розділ про Каїна і Авеля.

Старший з-поміж двох комітопулів — Аарон, який мав під своєю владою Средець з околицею,

вирішив, що саме він, а не наймолодший Самуїл, повинен виступити найпершим претендентом на царський престол. А що нічим не міг засвідчити своїх переваг над Самуїлом: ані особистою відвагою, ані любов'ю до рідної землі, ані незвичайними якостями людськими, то й вирішив шукати підтримки не деінде, а в, самого візантійського імператора. Заплутана то була і лиха справа. Візантійський імператор Василій Другий Македонянин, який від дня свого вступу на престол мав повні руки клопотів з придушенням заколоту полководця Варда Скліра і з придворними інтригами першого міністра євнуха Василя, не міг виступати проти Болгарії зброй-яр, а вдався до війни таємної. Маючи скрізь своїх вивідників, він незабаром довідався, що Самуїл, власне, покинув свою столицю Охрид, щоб не бачити остогидлої дружини Агати, і переважну частину свого часу проводить на Преспанських озерах коло своєї коханки Біляни, для якої на одному з островів малого Преспанського озера навіть звелів спорудити городок і церкву. Імператор підіслав Самуїлові з Італії двох досвідчених зиж-дителів, захопив того будівничими справами аж так, що Самуїл на кілька років облишив військові походи і спорудив на Малому озері ціле місто, яке назвав Преспую і переніс туди свою столицю. Звичайно, людина не може все життя віддати якійсь одній лише пристрасті, надто ж коли нею з дитинства ще заволоділа ненависть до ворогів рідної землі, отож Самуїл все-таки схаменувся вчасно й знову пішов на ромеїв, взяв Фракію, Македонію, околиці Фессалонік, Фессалію, Елладу, Пелопоннес, велику ромейську фортецю Ларісса, далі визволив усю Дунайську Болгарію, опріч окремих городків на чолі з візантійськими топархами.

А Василій Другий тим часом діяв з іншого боку. Він послав у Средець до Аароіової дружини Варвари таємного листа, в якому досить прозоро натякав на те, що чував про їхнього сина Івана-Владислава і хотів би породичатися для щастя царстве-ної сестри імператорів Константина і його, Василя, Анни. Ясна річ, зміст листа відразу став відомий Ааронові, Аарон негайно звелів дружині відписати ромейському імператорові, запевнивши його у відданості й любові. Через гірські перевали пішли гінці від Средця до Царграда і назад, але лихо в тім, що саме тоді ж візантійські імператори Василій і Константин пообіцяли віддати свою сестру Анну за київського князя Володимира, випрошуючи в нього навзамін скількись там тисяч воїнів, таких необхідних для боротьби проти непокірних узурпаторів, що то в одній, то в другій візантійській провінції проголошували себе імператорами і все йшли на столицю, бо кожен знав, що споконвіку в ромейському царстві водиться так: хто оволодіває Царградом і Великим палацом, на того надягають багряницю і взувають йому багрянні сандалії.

Авранові ж хотілося породичатися з імператорами, за це він обіцяв одкрити їхнім військам усі гірські проходи в Болгарію з тим, щоб на списах ромейських воїнів стати самому болгарським царем. З одної Анни навіть два імператори двох сестер зробити не могли, а справжню сестру треба все-таки було приберегти на всяк випадок для київського князя, бо той являв собою силу справжню, а не уявну, як Аарон, тому вирішено було послати в Средець із відповідним царським почтом, у супроводі митрополита севастійського, якусь константинопольську повію, на ймення Анна, і тим самим обдурити марнославною комітопула. Іванові-Владиславові було на той час дванадцять років, не так щоб уже й багато як для одруження, але й не мало, якщо брати до уваги всі ті майбутні вигоди, яких від високого шлюбу очікувано. Однак повія, впившись болгарським вином, проговорилася і з ганьбою була вигнана з Средця, бо Аарон суворо наказав усім не бруднити об неї руки. Зате севастійського митрополита за покриття такої підлої неправди Аарон власноручно зарізав ножем там-таки при весільній учті.

Так похмурий і мстивий Василій Македонянин поглумився над Аароном, щоб показати його дрібне марнослав'я і водночас мати зачіпку для війни з комітом Средця, проти царя Болгарії Романа.

Хоч який продажний був чоловік Аарон Мокрий, але й на нього найшла затятість, і, коли через чотири роки Василій Другий підійшов з військом під стіни Средця, коміт не відчинив перед ним

гостинно брам, а закликав своїх горожан до якнайза-пеклішого опору, а сам мерщій послав за поміччю до брата Самуїла, якого ще недавно хотів зрадити. Ромейський імператор ще не знав Болгарії і став під Средцем в місяці зареві, коли сонце пече без милосердя, коли пересихають гірські річки, вигорають трави, навіть ліси не витримують спеки і гублять лист і стоять сумні, розпачливо вмираючі від небесного палу. А на захисників Средця мовби й не діяло сонце, вони відбивали, всі приступи ромеїв, не помагали нападникам ні пристінні штурмові вежі, ні стінобитні тарани, ні катапульти, що метали в город важуче каміння. Імператор вимушений був відступити і швидко повів свої тегми старою дорогою на Пловдив через Траянові ворота — вузький прохід між стрімкими планинами. Самуїл ішов за імператором назирці. Через стрімнини й доли-ща, через скелі й зрадливі осипи гналися болгари за ворогами, невидимі, вони весь час тяжіли над ромеями, мов кара, мов оті страхітливі гірські кряжі, які дедалі тісніше змикалися попереду, примушуючи візантійське військо видовжуватися в тоненьку верижку. За Траяновими воротами була ще одна тіснина — глибоке гірське долище, на дні якого звивалася шумка річечка. Долище було довге-предовге, а вузьке таке, що вгорі орел перекривав його крильми. Досвідчений воїн чимдуж прагне покинути таке непевне місце, але імператорові раптом забаглося стати на нічліг саме в тій тіснині — чи то привабила його чиста жива вода, якої так давно не бачило його військо, чи то керувався просто впертістю, важко сказати, бо Василій нікому не збирався давати звіту в своїх вчинках, до імператорського намету мали право входити тільки молоді протокеліоти, що слугували «Василію, коли ж під Средцем після виснажливих і марних приступів ромейського війська до намету наважився, незваний, пробитися протоспафарій Никифор Ксифія, то імператор спершу хотів його просто вигнати, потім дозволив говорити, буркнувши, .аби той не розбалакував довго, а що в Ксифії всіх балачок тільки й було, що сказати про відступ, то Василій похмуро всміхнувся і мовив:

— Запам'ятай, що то твоя вимога — про відступ. Сам я ніколи б не вимовив цих слів.

Тут саме час трохи сказати про Василія Другого Македонянина. Він був онуком імператора Константина Багрянородного, що прозвав себе так, щоб довести своє справді царське походження, бо всі діти візантійських імператорів народжувалися у Багряній палаті, але лише в тому випадку, коли імператори перебували в законному шлюбі. Мати ж Константина Багрянородного Зоя Карбонопсида, тобто Черноока, була четвертою дружиною імператора Льва Шостого, і патріарх не визнавав цього шлюбу, отож Константин вважався мовби незаконнонародженим, простіше кажучи байстрюком. Таким був дід Василія Другого. Щоб засвідчити своє високе походження, Константин Багрянородний намагався вивищитися над усіма своєю вченістю. Він написав «Книгу церемоній», у якій учив, як цар повинен говорити, ходити, триматися, сидіти, посміхатися, одягатися, ще лишив по собі книги «Про феми» і «Про управління державою», хоч сам тим мистецтвом так і не оволодів, про що свідчив безлад, який настав по його смерті. Не виказав Константин і великої мудрості в справах, що стосувалися безпосередньо його самого і сина Романа, коли одружив того на якійсь Анастасо, дочці плебея з Лаконії, що тримав трактир у трущобах Царгра-да. Ця Анастасо по одруженню взяла собі ім'я Феофано, відзначалася вона приголомшливою вродою, а ще — справді диявольським характером. Перше, що вона зробила, ставши імператрицею по смерті Константина, якого, здається, отруїла, — це прогнала стару царицю Єлену і п'ять зовиць, чудово освічених царівен. Усіх вислала в монастирі. Згодом, народивши двох синів і дві доньки Романові, отруїла й чоловіка. Отруїла також узурпатора Романа Лакапина, потім вийшла заміж за чоловіка, старішого за неї на тридцять років, через п'ять років зрадила його, допомгла коханцеві вбити, зробила свого коханця імператором, а коли той зрікся її й вислав з Константинополя, зуміла через вірних людей дати зрадливому імператорові повільно діючу отруту, і той незабаром вмер, висохши, мовби від насильного обпоювання оцтом.

Може, набачившись змалку всього наймерзеннішого від власної матері, Василій назавжди

зненавидів людську породу, надто ж — жінок, через що ніколи не одружувався, хоч ходили темні чутки, що останнє з'ясовувалося трохи інакше: мовляв, щомісяця раз або двічі в покої до імператора тайкома приводили вродливих юнаків; мабуть, він страждав од тої розпусної слабості, боровся з нею і не міг збороти, через що втікав із столиці у нові та нові походи, був завжди з воїнами, мився холодною водою, вживав просту їжу, не любив вина й гулянок, завжди ходив закутий у темне залізо тільки вузький обруч і нараменники з білого золота і золотої в'язі пояс виказували його високе становище. Звісно, таке пояснення завойовницьких походів ромейського імператора може видатися досить поверховим і наївним, але така вже сила пересудів: часто-густо вони затемнюють найважливіші події, а коли взяти до уваги, що бодай найменша істина не дається без певних зусиль, то й стане зрозумілим схильність більшості охоче піддаватися розповсюдженим хибним думкам, а то й просто — безглуздям.

На той час, коли Василій звелів зупинитися на нічліг у небезпечній тіснині за Траяновими воротами, ще до кінця ніхто не знав імператорового характеру, відали тільки, що заперечувати йому марно. Та й хто б міг заперечувати? В свої тридцять років імператор ще не вважався досвідченим воїном, а недосвідченість завжди породжує впертість. Щоправда, впертість породжується ще в людині тоді, коли немає заперечень навколо; а які ж можуть бути заперечення проти волі найвищої царственості?

Отак з тисячу років тому найдосвідченіші воїни й полководці ромейські не спали ночі, тривожно дослухаючись до крутих стрімнин зрадливих болгарських гір; Самуїл зібрав усю свою силу навколо, дав своїм короткий спочинок на дві-три години і в темряві перед досвітком ударив на ромеїв.

Молодий воєвода сам піднімав зі сну потомлених воїників, тихо говорив то там, то там про ворога:

— Ако ги ударим добре и здраво, ще ги сразим.

А потім перший пішов униз, закликаючи болгар:

— Хайде, хайде, деца!

З тим погуком «хайде, хайде» навалилися звідусіль болгар на тісно збитий табір ромеїв, не дали їм розпростатися, не пустили розпружитися їхній силі, стали нищити крайніх за крайніми, ряд за рядом, в похмурому передсвіті серед дикої звированості людської страшно зблискували мечі, сокири, піднімалися списи, палиці, бойні вила, та все то була здебільшого зброя болгарська, бо ромеї, зім'яті, розгублені, перестрашені, не ставили опору, намагалися виприснути з жахливої пастки, їхніх начальників не було видно, імператорів намет на узвишші болгар заховали вже з першого натиску, так що Василій насилу здолав утекти, ховаючись за велетенські щити з буйволячої шкіри своєї вірменської піхоти, дві тагми якої вдень і вночі неодлучно перебували коло імператора.

Все було втрачено Василієм Другим у тій битві: військо, казна, обоз, честь, тільки злість на болгарів не пропала в понурій душі імператора, а розпалилася ще чорнішим вогнем.

Хто б то міг подумати, що не мине й року після ганебного розгрому коло Траянових воріт, а Василій одержить з тої ж таки Болгарії листа, в якому йому обіцятимуть всіляку поміч, підтримку й любов? Лист був від Аарона Мокрого. Той злякався братової могутності, шашіль заздросців точив йому душу, він готовий був покласти до ніг ромейського імператора всю свою землю, всі її гори й ліси, всі ріки, поставити на коліна весь народ, аби тільки Візантія допомогла йому стати царем Болгарії. Василій мерщій відписав Ааронові, називав його братом, обіцяв усе,

що той просив: до свого послання, скрученого в трубку, дочеплено було золоту імператорську печать вартістю в три або й чотири золоті номісми — вирізнення, що його удостоювався згідно з «Книгою церемоній» імператорового діда Костянтина Багрянородного хіба що найсвятіший римський папа — духовний отець імператора; якщо ж брати світських повелителів, то така печать належала: високоповажному, найблагороднішому і знатному повелителю агарян — халіфу Багдадському, еміру Єгипту, двом вірменським государям — царю царів Вірменії і правителю Вашпукарана, а ще царю Іверії, що носив візантійський титул куропалата, потім ексусіократу Аланії, і от до них мав долучитися він, Аарон Мокрий, в недалекому майбутні ньому цар Болгарії, божею милістю государ всехристиянського народу болгар, василевс і духовний брат всемогутніх імператорів Візантії.

Знову власноручно складав Аарон листа до Василя, знов тайкома спорядив вірних гінців до Константинополя, але на перевалі гінців перехопили приставлені Самуїлом до брата вивідники. Вжахнутий братовою зрадою, Самуїл з полком кінноти прискакав у Средець, але застав там лише малого Ааронового сина Івана-Владислава. Сам правитель Средця, ховаючись від літньої спеки, виїхав два дні тому у Розметаницю, де в нього було прохолодне літовисько над водами.

Знов стояв пекельний місяць зарев над горами, як і торік, в час ромейської навали, вигорали трави, оголювалися дерева, мов на пожарищі, тріскалися розпечені скелі, нападав шал на все живе. Самуїл розумів, як небезпечно піддатися всезагальній ошалілої, але твердо знав також і те, що зрада має бути покарана, хоч би йшлося про рідного батька, про сина чи й про самого себе. Зрадником був його рідний брат Аарон, отож він мусив розплатитися за свою зраду так, як то вирішать ліпші люди й воїни Средця. А що від зрадника може виплодитися тільки зрадник, то належало вирішити відразу й про долю цілої родини Ааронової — дружини його. Варвари, сина Івана-Владислава, малих дочок. Вирок було винесено ще тої самої ночі, складався він з одного слова: «Смерть», списання вироку не займало багато часу, вдосвіта Самуїл з групою вершників уже скакав на Розметаницю, а в покої, де бавилися, нічого не відаючи, братовчеда Іван-Владислав і Самуїлів син Гаврило-Радомир, привезений батьком для науки в Средець, прийшли воїни, щоб звершити присуд. Хоч Гаврило-Радомир був на чотири роки молодший за свого братовчеда й мав лише дванадцять років, уже тоді він міг позмагатися з будь-ким і силою, і вмінням володіти зброєю. Він оголив меч, звелів воїнам розступитися, вивів з палацу Івана-Владислава, взяв на конюшні четверо коней, щоб мати змінних у довгій дорозі, і утік на Охрид. Через двадцять років, коли по смерті Самуїла Гаврило-Радомир вінчається на царя Болгарії, врятований ним Аронів син підішле на ловах лучника, і той вистрелить Гаврила, відплативши за добре діло. І, може, вмираючи від підступної стріли, згадає Гаврило-Радомир ту далеку ніч у Средці, згадає, як тулився до нього і хлипав перестрашений шістнадцятилітній Іван-Владислав, благаючи про порятунок, і спливуть у затухаючій свідомості Гаврилові суворі слова старого болгарського покону: «Кат погубить зрадника і родину його з жонами й дітьми, щоб не народився від зрадника зрадник».

Але то син Самуїлів, а сам Самуїл гаразд знав, як важливо бути послідовним у найтяжчій і найбезжальнішій помсті, коли йдеться про царство, про народ і рідну землю.

Ще десять літ поминуло в безнастанних битвах коміта Самуїла проти ромеїв, поки нарешті на річці Сперхей у Елладі досвідчений полководець ромеїв Никифор Уран завдав першої тяжкої поразки непереможним доти болгарам. Але ще й після того Василій Другий не наважувався піти в землю, де колись був так ганебно розбитий і де всі його підступи були вчасно розгадані, аж, нарешті, в тисяча першій році, полагодивши всі справи в своєму власному царстві, забезпечившись миром з боку єгипетського фатіміда еміра Ал-Хакіма, ромейський імператор проголосив:

— А тепер — болгари!

Він пішов на Самуїла, що вже кілька років перед тим був вінчаний на царя по Романовій смерті, з Солуня, маючи намір брати одну по одній фортеці нижнього царства, і це йому відразу вдалося, бо воєвода першої твердині Сервії Добромир, близький родич Самуїлів, забачивши під стінами свого невеличкого укріплення багатотисячні тегми і мерії візантійські, розчинив ворота і здався на милість ромейського імператора. Той назвав його своїм антипатом, дав дозвіл Добромиру бути присутнім на царських трапезах, поставив свого намісника в Сервії і пішов далі на Воден. Але й Самуїл не гаяв часу і послав уповноваженим до воденської залоги Івана-Владислава, який, щоб відібрати в будь-кого з воденців намір до здачі, звелів перебити всіх ромеїв, що мешкали у Водені, старих, жінок і дітей, і трупи їхні кинути в клекотливі водоспади, що проривалися крізь город і впливали спокійною рікою на рівнину, де стояло візантійське військо. І хоч Василію доповіли про ті трупи, імператор не велів іти на приступ, а так само, як у Сервії, послав двох сурмачів і бирича під браму йодена, і сурмачі довго вигравали на своїх срібних трубах, а потім бирич, напинаючи жили на шиї, став гукати, звертаючись до Івана-Влади-слава, про присутність якого вже було відомо:

— Ти, княже, сину Ааронів, поки стоятимеш коло вбивці твого батька і підкорятимешся йому? Відкрий, княже, сей город і одержиш царську милість і любов!

Воденський воєвода Драгшан відповів ромеям:

— Тук няма курви като Добромира!

Тоді ромеї заспівали бойовий тропар «Спаси, господи, люди твоя» і подерлися на стіни Водена. Після падіння кріпості Іван-Владислав зумів утекти назад до Преспи, а воєводу Драгшана Василій звелів набити на палю.

Імператор пішов далі, беручи по дорозі одну за другою твердині і руйнуючи їх. Ромеї, що вмiли по-болгарському, казали про цю страшну роботу: «Да няма къде да се крие ни едно българско куче!».

Так Василій розтяв навпіл Болгарію і вийшов на Дунай, взявши в облогу найбільшу дунайську твердиню Відин.

Війна велася дивним робом. Здавалося б найпростіше: Самуїл мав з військом напасти на ромеїв під Відином, який тримався твердо й мужньо, вдарити на них спільно, та насправді болгарські сили були набагато менші за візантійські, цареві доводилося покладатися тільки на вірність своїх воєвод і мужність залог, сам же він, щоб хоч якимось чином відвернути увагу Василія і спробувати якщо не налякати, то бодай стривожити імператора, залишивши сина Гавриїла з старшим воєводою Івацем у Скопле, несподівано вторгся в ромейські землі й понад Білим морем, тримаючись осторонь шляху між Солунем і Царградом, пішов на город Одрин. Вздовж ріки Хебар Самуїл пройшов майже до самого Одрина, потім спинився за два поприща від города і якийсь час стояв, мовби намірюючись повернути на Царград, який, власне, нічим і ніким не був прикритий, якщо брати до уваги, що імператор Василій ще й досі туп-цювавсь під стінами Відина, а його брат, імператор Костянтин, хоч і перебував у столиці, до військової справи не мав жодного відношення і виходив у поле хіба що на лови перепілок.

Кастрофілакс Одрина, спершу переляканий нашестям болгар, згодом заспокоївся, побачивши, що Самуїл не йде на нього, а там, почекавши, відчинив городську браму, бо на успення богородиці в Одрині щороку відбувався великий собор для цілої Адріанопольської феми, в городі розпочалися торги, лунали пісні, музика, лилося вино, і ось у самий розпал свята двадцять тисяч болгар несподівано опинилися перед стінами города, залога якого складала ледве що тисячу, опір ромеїв був недовгий, бо Іван-Владислав, який командував у Самуїла

полком, пообіцяв своїм людям тиждень вільного грабунку в Одрині, якщо вони його візьмуть, і найбільші відчайдухи проникли в город відразу; вже з першого приступу браму розчинено, болгарське військо ввірвалося в сп'янілий і нажаханий Одрин, розпочався грабіж, обіцяний Іваном-Владиславом, потім їдво й питво, потім гвалт. Було це в місяці руені, місяці щедрот земних і небесної лагіді, болгари верталися від Одрина ситі й обтяжені здобиччю, а тим часом Василій зрадою взяв Відин і розташувався там на зиму.

Перезимувавши у Відині, Василій пройшов Маторієві гори, спустився в долину Тімак, а звідти на Ніш і досить легко взяв його. Самуїл ждав ромеїв коло Скопле. На Великдень стали два війська навпроти одне одного: Самуїл на правому, Василій на лівому березі Вардара. Напнуто намети, розпалено вогнища, почалися готування, ромеї збирали човни, збивали плоти, болгари вистежували кожен їхній порух, виставляли сторожу в загро-жених місцях. Але темної ночі тисяча ромеїв голі, з мечами перепливли Вардар, а на правому березі, там, де ромеї мали пробиватися до сущі, всю болгарську сторожу перебили зрадники-болгари, очолювані царським зятем Ашотом Таронітом, сином вбитого колись Самуїлом солунського воєводи Григорія Та-роніта. Сонні болгари не змогли спинити ромеїв. Самуїл, Прикриваючись ніччю, відступив з військом у гори, сховався в старих лісах і дебрях, куди імператор поткнувся побоявся, згадуючи давню подію коло Траянових воріт.

І хоч Василій вимушений був у тисяча четвертому році покинути Болгарію, щоб стати з військом проти арабських племен і сусідніх з ними емірів, та вже видно було, що не вернути болгарам втраченого можуть. Половина Болгарського царства тепер була в руках у ромеїв: Верхня Мізія з Преславом і Відином, нижнє царство — нижче Водена, Верей, Сервія, Ларісса, все твердині, де пройшов з таγμαми Василій, зруйновано; табуни диких коней блукали там, де ще недавно жили люди, посліплені ромеями колишні царські воїни ходили по дорогах від села до села, випрошували трохи хліба і вина до хліба, сумно виспівували:

Царят болен лежи, болен три години, Войска се разтуря, царство се разтуря, Кон му жално цвили, празни ясли гризе...

А старий цар ще не здавався. Пустив гінців по всіх усюдах, зібрав до війська чоловіків од вісімнадцяти до п'ятдесяти років, поставив свої сили в Охриді, Скопле, Средці, іноді виходив у ромейські землі між Вардаром і Струмом, брав здобич, повертався назад, ждав ромеїв. Пускав додому тільки немічних або тих, що мали женитися. Переспи з молодою жоною кілька ночей, зачни нового воїна для болгарського царя — і назад.

Занепадала земля. Нікому було сіяти хліб, стригти овець, вбирати винограда. Пішли жебраки по крем'янистих тропях гірської землі, з'явилися розбійники і волоцюги. Самуїл не зважав ні на що. Ждав василевса. Ждав терпляче, запекло, знаючи, що повинні вони зійтися ще раз, може, востаннє за своє життя, був упевнений, що на світі немає більше таких тяжких і довголітніх ворогів, як він і ромейський імператор, а раз так, то не можуть вони, поки живі, не звести обрахунків, бо йдеться про вищий принцип: служіння рідній землі.

А Василій не йшов. Теж, певдо, відав, що всі його справи й клопоти маліють поруч з головною справою життя — боротьбою з болгарями, — і вже не міг іти в ту незламну країну без найретельніших приготувань, не давши гаразду в своїй величезній імперії, не втихомиривши сусідів, не подавивши повстань, не вдовольнивши зажерливий Константинополь їдвом, питвом і розвагами, що ними бавитиметься з народом царствений брат Константин.

І так минав рік за роком, літо йшло за літом. І треба ж було Сивооку в своєму незборимому прагненні до волі потрапити до цієї згорьованої землі, яка в скорому часі мала перетворитися на суцільну велику неволю, може, найбільшу в тодішньому світі.

Той, хто хоче слухати історії, повинен озброїтися терплячістю.

По весні тисяча чотирнадцятого року вірні люди донесли Са-муїлові, що цього літа слід ждати василевса. Ромеї могли ввійти в Болгарію двома шляхами: з Андріанополн на Пловдив, через Траянові ворота, або ж з Мосинополя і Солуня край ріци Струмешниця і далі через Рупельський перевал, поміж Беласицею і горою Сегнел. Траянові ворота для Василія назавжди полишалися місцем ганьби, він щоразу уникав їх, певно ж, мав обійти й цього разу. Тому Самуїл став ждати ромеїв у Струмиці, за Рупельським перевалом. Знов, як і всі роки перед тим, у василевса була значна перевага у війську. Василій зібрав сімдесят тисяч воїнів, тоді як у Самуїла налічувалося ледве що сорок тисяч. Знову кожен із них обрав властивий спосіб діяння: Василій перся напролом, упевнений у незборимості своєї сили, а Самуїл брав розумом і хитрощами. Він не став замикатися в захмарній твердині Струмиці, не наважився вийти в Серське поле, щоб дати остаточний бій візантійцям, знав-бо, що йдеться не про його власну честь як полководця і не про царську славу чи хвалу, а стоїть за ним ціле царство, стоїть Болгарія, що за неї полягли його брати Мойсей і Давид, він сам стратив рідного брата Аарона, Болгарія, якій він віддав сімдесят літ свого життя, яку довів до найбільшої могутності, а тепер мав або все втратити, або ж відстояти.

Самуїл вибрав найзручнішу тіснину між горами Беласиця і Огражден по течії річки Струмешниця і звелів будувати між двома хребтами високу непробивну стіну з величезних кам'яних брил. Та ущелина звалася Ключ, або по-ромейськи — клісура Клідіон. Хто хотів проникнути в Болгарію, неодмінно мав пройти крізь Клідіон, а пройти тепер не міг тут ніхто, бо клісуру перетинала страхітлива стіна, яку з другого боку охороняло щонайменше двадцять або тридцять тисяч болгарського війська, на стіні горіли незгасні вогнища, в мідних котлах клекотіла смола і олія, на площадках височіли гори каміння для катапульт, в добре обладнаних схованках чатували вмілі стрільці з скорострільними кутригурськими луками.

Василій знав про перепону в клісурі Клідіон, але не повернув назад, уперто просувався до місця, де ждав його Самуїл, а тим часом болгарський цар послав тритисячний полк на чолі з воєводою Несторицею в тил ромеям під Солунь, щоб, стосуючи свій давній спосіб, відвернути увагу василевса, налякати його можливістю оточення, розділити візантійські сили.

Битва під Солунем і в тіснині Ключ почалася водночас. Імператор спершу послав під стіну сурмачів з глашатаями, щоб запропонували болгарам відчинити браму й пустити ромеїв, але на стіні не стали слухати биричів, звідти полетіло каміння, чулися свисти й гуки.

— Виждате ли това нешто? — показуючи велетенського меча, ревів якийсь богатир до ромеїв. — Ще изтърбуша с него вашия василевс като шопар!

Імператор, щоб запалити своє військо, сам під'їхав під стіну в супроводі молодих протокеліотів і сивих спафаріїв, був, як і завжди, закований, у темне залізо, тільки поблискували білим золотом нечисленні царські інсигнії на ньому, та ще в білого імператорового коня хвіст і грива викрашені були перською хною під багрець, щоб нагадувати царствеі! барви, привласнені василевсу.

— Ти си копице й майка ти беше дрипла! — закричали імператорові з стіни. Злі стріли полетіли на василевса, перелякані протокеліоти благали імператора, щоб він хоч трохи від'їхав далі від небезпеки, але Василій уперто стояв під стіною, втупивши темний тяжкий погляд кудись униз, здається, собі на руки, які стискували луку сідла.

— Хей, — гукали йому з стіни болгари, — ти слез долу и не чекай да те смъкнем с кука!

Тоді Василій махнув рукою, даючи знак іти на приступ, і од'їхав назад до свого намету, щоб стежити за перебігом битви.

Ромеї заспівали бойовий тропар і посунули по зеленій луці, тягли великі дерев'яні плоти, щоб перекрити рів попід стіною, везли запряжені кожна кільканадцятьма волами пристінні вежі, несли високі драбини, котили довжелезні колоди, щоб по них дертися на стіну, підсовували катапульти для метання каміння, наставляли на браму велетенський таран з залізною баранячою головою на кінці. Так почалася ця остання битва.

Тридцять шість днів уперто, невідступне, зятято бив імператор стіну в Клідіонській клісурі, слав нові й нові тисячі на приступ, хотів узяти болгар голою силою, нікого не слухав, не підпускав до себе, як завжди, не хотів нічиїх порад і намовлянь, все своє життя він зборював ворогів силою, інших способів не знав і не вірив у них, сила була його святощами, тому знов і знов велів бити браму баранячими головами таранів, довбати її камнеметами, кидав на смерть нові й нові тагми слухняних своїх воїнів.

Ночами ромеїв заїдали хмарища комарів, що вилітали з Струмешницьких боліт, у війську почалася пропасниця, захворів сам імператор, сумно світилися поодинокі багаття в візантійському таборі, харчові загони не встигали довозити їжу на таку силу-силенну людей, збитих докупи у вузькій долині.

А в болгарів на стіні весело палахкотіли вогнища, клекотіла смола в мідних котлах, які миттю переверталися на голови напасників, як тільки починався черговий приступ, гам лунали не тягучі пісні-молитви, як у візантійців, а відчайдушні погуки, сам цар походжав серед захисників з сином Гаврилом-Радомиром і племінником Іваном-Владиславом, по всьому вже видно було, що цього разу Василій розіб'є свою вперту ромейську голову об болгарську стіну попри його зятятість, попри його чисельну перевагу, навіть попри втрату Самуїлом добірного полку Несториці, бо марнославний воєвода, порушуючи царське веління, замислив узяти Солунь приступом, а не просто полякати ромеїв, але ж випустив з виду, що до обложених може прийти підмога морем, і вона прийшла непоміченою для болгарів, у Солуні зібралася чимала сила візантійського війська, болгарі були розбиті вщент, сам тільки Несториця з кількома недобитками прибіг до царя, схиляючи повинну голову, яку, як відомо, меч не січе, але й пуття з неї, дурної, мало.

Згодом сталося ще одне лихо. Ромеям удалося притулити до стіни одну вежу і з верхнього майданчика сипонули закутів залізо воїни на стіну до болгар. Сам цар кинувся туди, щоб зіпхнути нападників, мав ще силу в руках, попри свої сімдесят літ, не хотів уникати найстрашнішого, приготований був уже давно, поки ждав василевса, і на звитягу, й на смерть, тож і кинувся в саму січу, хоч як його відраювали найближчі, хоч як утримував Гаврило-Радомир. В бою Самуїла прикривали з усіх боків, і все ж якийсь ромей вихитрився й ударив царя з-за спини по шолому, розкривавив йому вухо, забив, паморокй. Са-муї'л упав, його підхопив син, виніс з бою і, взявши для прикриття п'ять тисяч воїнів, швидко поскакав у Струмицю.

Але й це не позначилося на болгарській обороні. Вежу було відіпхнуто від стіни, ромеїв одбито, ундіонський перевал так само лишався непрохідним для василейса, ніяка сила не могла пробитися крізь загороду. Поставлену Самуїлом, але ніяка сила не могла тепер і відтягти від тої стіни Василія. Імператор не виходив з намету, ні з ким не хотів говорити, похмуро мовчав, важко зиркав своїми великими очима з-під чорних, де-не-де побитих сивизною брів на протокеліотів, мало їв, ще менше спав, і видавалося, що заповзявся він покласти тут усе своє військо, щоб потім або ж повернутися до Константинополя самотнім, або й самому полягти в Клідіоні.

Десь у підхмарній Струмиці в тяжкій непам'яті лежав старий болгарський цар, стверджувалася вельми невчасно пісня про їе, що «царят болен лежи», — так рано чи пізно до кожного приходиться та неunikна мить, коли всі справи світу вирішуються без твоєї участі, навіть найголовніша справа твого життя розвивається або ж занепащується кимось іншим, і вже ти неспро-можен будь-що вдіяти, будь-чим допомогти, бо сам ти потрапив на хистку грань між буттям і небуттям і провалюєшся, западаєш у бездонність, з якої ще не вертався ніхто.

А тут, у Клідіонській клісурі, в пишному багатополому царському наметі, прикрашеному імператорським стягом, 'лежав почорнілий од пропасниці й призбираної тридцять літ проти болгар упертої злості другий старий чоловік, і свідомість тьмарила йому тільки ота злість і чорна ненависть до великого народу, який не бажав підкорятися йому, імператорові всіх ромеїв. А чому той чи інший народ має підкорятися такому або сякому імператорові? Над цим імператори не задумуються. І вже якщо вирушають вони в походи на підбій чи загарбання, то не люблять повертатися з порожніми руками. А він тридцять років невпинно виступав проти Болгарії і тридцять років повертався назад майже ні з чим. А ще: його походи щоразу розпочиналися з тих країв, де колись народився засновник великої Македонської імператорської династії Василій Перший, через століття кров Василя Першого відродилася в жилах Василя Другого, буйна, дика, зла кров багрянорадних дітей, внуків і правнуків того молодого македонського селянина, який прийшов колись до Царгорода босий, з порожнім мішком за плечима і заснув під стінами столиці коло монастиря. Він подався до Царгорода тому, що мати його побачила віщий сон: як у неї з черева вийшло золоте дерево, розрослося й укрило тінню весь їхній дім. Ще не знав, де знайде те золоте дерево, але був дужий, як дикий звір, мав невичерпні запаси здоров'я, безтурботності й упертості, тож і потеліпався аж з-під Адріанополя до столиці, прихопивши на всяк випадок звичайний порожній мішок, щоб, за селянським звичаєм, не опинитися з порожніми руками там, де можна буде щось увірвати. І поки він спав перед брамою монастиря святого Діомида, куди його не пустили навіть ногою ступнути, ігуменові, який після трапези теж приліг спочити, приснилося, що з неба чується неземний голос і той голос велить йому: «Піди і введи до монастиря владику земного». Ігумен прокинувся і звелів глянути, хто стоїть за монастирською брамою. Йому доповіли, що там нікого немає. Він знову задрімав, але тепер, уже з'явився йому ангел господній і повторив ті самі слова: «Піди й уведи...» Ігумен сам вийшов за монастирську браму, та, крім босого молодого здоровила, який хріп на сонечку, смачно пускаючи слину з губів, нікого не побачив і, творячи молитву, знову вернувся в свою келію, сів за священну книгу, але знову неждано заснув і побачив самого господа бога, який суворо поглядав на нього і сказав:

«Піди й уведи в монастир того, хто спить за брамою, бо то — імператор». Тоді переляканий ігумен побіг за браму, розбудив молодого заброду, поцілував йому руку і, вклоняючись, запросив до обителі. Там його вдягли в шовковий одяг, годували найліпшими стравами, поїли найдорожчими винами, той пив і їв, материн сон збувався, його мішок, судячи з усього, теж згодився; в ті часи ніхто нічому не дивувався, життя було просте до смішного: або тобі могли стягти безпричинно голову, або ж ти ставав імператором, мабуть, такою вже химерною була доля тих, хто мав щастя чи нещастя народитися у великій державі, бо вважалося, що чим більша держава, тим більший безлад панує в ній, і це, мовляв, од бога.

Простодушний ігумен повітав молодого босяка, як імператора, він оддавав йому належну шану впродовж цілого місяця, а той приймав і їдво, і питво, і шану, той нічого не відав про таку річ, як докори сумління, — раз йому провіщано стати імператором, то що мав робити? Тільки одне — стати рано чи пізно імператором Візантії. Бо хіба ж не надягали задовго до нього багряної мантиї і не взували пурпурових сандалій люди такі, як він сам, або й ще упослідженіші і нужденніші? Юстин був таким самим селянином з Македонії і так само прийшов у Царград босий, з мішком за плечима. Лев Перший був м'ясником. Лев Ісавр був ремісником. Лев П'ятий і

Михайло Другий — конюхами у великих вельмож.

Василій теж почав з конюхування, своїм умінням приборкувати диких огирів він припав до серця імператорові Михайлові Третьому, згодом він показав, що має не лише залізні кулаки, але й залізну волю, нещадно розчистив собі місце при дворі, став соправителем, а потім власноручно вбив Михайла і став імператором, справдивши материн сон про золоте дерево і свою мандрівку до Царграда з порожнім мішком, у який тепер убгав цілу імперію.

Мабуть, обізвалося все те у Василії Другім, підхопив він порожній мішок свого великого предка і не міг тепер повертатися назад до столиці, не заповнивши того династичного мішка, бо вже й так витратив на те тридцять літ свого життя. Але, успадкувавши від свого предка впертість і зятятість, він не мав жодної крихти хитрощів, на які той був здатен, якщо й не у військовій справі, то бодай у боротьбі за власні вигоди. Сподівався тільки на силу, брав завжди силою, хотів і тут вирішити все тупим биттям у стіну, і ніхто не міг відраяти імператора від хибного заміру.

Та знов, як тридцять літ тому під Средцем, пробився в імператорський намет посивілий, порубаний у битвах, досвідчений і вихитрений Никифор Ксифія, колись протоспафарій, а тепер пловдивський стратиг, і сміливо сказав імператорові:

— Тут не проб'ємося. Треба, щоб хтось знайшов обхідний шлях.

І як там, під Средцем, ненависно поглянув на нього Василій, бо ніхто не смів втручатися в задуми василевса, довго мовчав, потім сказав, і слова його падали повільні і важкі:

— Візьмеш мерію стратіотів і через чотири дні вдариш болгарам у спину. Інакше — будеш осліплений.

Ксифія вклонився й вийшов з намету. Він ще не знав, чи можна обійти Беласицю, чи хоч ящірка переповзе через це непрохіддя, ніхто не штовхав його до мелення язиком перед імператором, але відступатися тепер було пізно, і він повів п'ять тисяч стратіонів у дикі гори, а через п'ять днів ударив захисникам Самуїлової стіни в спину, і болгари, з якими не було ні царя, ні царського сина, розгубилися, а тут ще з другого боку водночас усім військом пішов на приступ імператор, і клетотнява страшної битви піднялася з тісної клісури до суворих мовчазних вершин, битва була нескінченно довга, але ще довший був літній день тисяча чотирнадцятого року червня дванадцятого індікта, до вечора все скінчилося, хто поліг убитий, хто виприснув з мертвої ромейської пастки, а багатотисячне Самуї-лове військо, яке вціліло, було затиснуте між кам'яною стіною і Струмешницьким болотом, роззброєне, війська вже не існувало, на мізерному клаптикові політої кров'ю землі скупчилося кільканадцять тисяч зраних, знівечених, змучених, згорьова-них людей, зданих на милість переможця.

Торжестію переможця? Вдоволення від виграгіої битви? Зверхність над поконаними? Можна б перелічувати безліч відчуттів, переживаних великими й малими звитяжцями у великих чи Малих війнах і битвах. Але тут ішлося не про звичайну війну, і переміг у ній не просто полководець чи володар — восторжествував залятий ворог цілого народу, і нічого не мав він у своїй понурій душі, окрім нез'ясованої, як і його багатолітня ворожнеча до болгар, жадови помсти.

Василій покликав до себе в намет катепана Куцукуса, що прославився не так доблестю, як жорстокістю до поконаних, і про віщось довго з ним говорив без свідків, яких завжди намагався уникати, пам'ятаючи слова полководця Варда Скліра, який багато разів пробував дістатися на імператорський трон, а потім, востаннє розбитий Василієм, прийшов у намет до

імператора, сивий, майже осліплий від старощів і важких походів, і сказав своєму ворогові і побідникові: «Нікому не довіряйся і лиш небагатьом відкривай свої задуми».

І тої ночі Василій відкрив свій найлихіший з усіх відомих у діях Візантії задумів самому лиш Купукусу, але згодом про нього мав довідатися цілий світ.

Катепан Куцукус з'явився другого дня в червоній накидці поверх свого звичного одягу, і це показувало, що його наречено главою всіх катів ромейського війська. Потім він зібрав під свою оруду катів, присяжних і просто охочих, взяв у поміч кілька тагм війська, в долині Ключа розпалено величезні вогнища з дубових і букових дров, кати стали коло вогнищ, засунули в жар довгі мечі, дворогі вила, а воїни відділили від полонених першу сотню нещасних і погнали туди, де їх ждала невідом'ість.

Ніхто нічого не бачив, не розбирав, від першого нелюдського крику здригнулися серця навіть у найжорстокіших ромейських воїнів, а серед тисяч полонених прокотилося щось мовби зойк чи стогін, а там, од вогнищ, один з-перед одного рвалися болісні, скаржливі вигуки:

— Майчице! (Мамусю! (Болг.))

— Очите ми! (Мої очі! (Болг.))

— Изгоряха! (Згоріли!(Болг.))

І жахний запах поповз од вогнищ, запах горілої людської шкіри, він виповнював долину, його вже чули полонені коло болота, сягав він і до узвишся, де височів пишний імператорський намет і де в оточенні почту непорушно стояв ромейський василевс.

Там, коло вогнищ, нещасні рвалися з рук воїнів, благали пощади, проклинали своїх мучителів, погрожували, а неквапливі кати з спокійною діловитістю діставали з вогню розжарені мечі й вила і штрикали ними болгарам у вічі, палили очі старим воїнам і молодим новобранцям, позбавляли зору і тих, хто вже набачився на дива сього світу, і тим, хто не встиг намилуватися Ні небом, ні горами, ні ріками, ні вродливими дівочими лицями. Та чи й може людина надивитися, намилуватися коли-небудь На світі?

Коли першу сотню полонених було осліплено, катепан Купукус, який порядкував розправою, дав знак одному з катів, і той останньому доведеному до нього бранцеві випік лише одне око. Одноокого штовхнуто до гурту скорчених од болю і відчаю, мався бути тепер поводитирем своїм скаліченим братам.

— Заведи ги на вашия цар, кучето Самуил!

Багато днів точилася нелюдська розправа в долині Стру-мешниці, Василій віддав катам чотирнадцять тисяч болгар, сто сорок чотири сотні воїнів Самуїла було осліплено, і на кожную сотню приділено одного одноокого поводиря, і сліпі, виючи від нестерпного болю, бо немає тяжчого і дикішого болю для людини, аніж біль від осліплення, розбігалися по горах і долах, частина однооких утекла від своїх сліпих побратимів першої ж ночі (вдень вони втікати боялися, ще не могли при звичаїтися до того дивного стану, коли сто дивляться на тебе серед білого дня і нічого не бачать, тому вибрали для втечі темну ніч), а сліпі, позбавлені помочі, гинули в чорторіях, забрідали в непрохідні дебрі, вмирили від голоду й спраги, неспроможні знайти воду, вмирили від ран, від спеки, від диких звірів, бо були безсиліші за малих дітей і не вміли захиститися навіть від бродячого пса, сліпі розходилися далі й далі, наганяючи жах на всю Болгарію, вони минали рідні домівки, невпізнані й нещасні, одні й геть, не відали, куди й за чим прямують, інші заповзялися відшукати в своїй вічній пітьмі царя Самуїла, сподіваючись, що,

може, він їх прихистить, пригорне, порятує.

А Самуїл, який трохи відійшов після рани і замкнувся на острові в Преспі, вже почув про василевсову перемогу в Клідіо-ні, але ще нічого не відав про осліплених. Не знав і про те, як довго й тяжко йдуть вони до нього, блукаючи шляхами Болгарії, і коли тисяча чи дві, а може, й десять тисяч сліпих стало на тім боці протоки, що відділяла Самуїлову столицю від берега, обідраних, безпорадних, жалюгідних, і племінник Іван-Владислав прибіг до царя й гукнув, щоб їх гнати геть, Самуїл звелів:

— Пустіть їх сюди.

Він вийшов на берег, щоб зустрінути першого човна з сліпими, стояв коло самої води, старий, посивілий, з погаслим поглядом, мрячив холодний дощик, але цар стояв без шапки і зболеними очима дивився на своїх колишніх воїнів.

Вони вивалювалися з човнів брудними, смердючими купами лахміття, иглрикритих кісток, незагоєні очі їхні кривавилися, роз'ятрюючи старе цареве серце, вони оточили свого царя, хапалися за його одяг, намагалися дотягнутися руками до його обличчя, плакали невидючими очима:

— О царю, татако ти наш, помогни ни, ни тебе сме дошли...

Самуїл простягав до них руки, гладив їхні зачучвирені голови, плакав разом з ними:

— Деца мои, синове мои, воиници мои добри, воиници мои храбри, народе мой...

І став на коліна перед сліпими, а потім осунувся на пісок і вмер.

Так розповідають ще й сьогодні болгари, і так воно й було.

А Василія Другого прозвали Вулгарохтонос, тобто Болгаробойця, і з цим похмурим прізвиськом він і ввійшов до історії і лишився там поряд з усіма іншими, яких людство дбайливо зберігає в своїй пам'яті, видно, для того, щоб не з'являлися більше на землі такі виродки. Однак зарадити цьому, виявляється, зовсім нелегко, зло назване втрачає свою силу наполовину чи й більш, але ще не гине.

На цьому можна б вважати скінченою повість про історичні прізвиська, якби не Сивоок, який мав необережність народитися саме в ці каламутні часи і необачно пхався в самий вир подій того знавіснілого століття.

Відгуки битви в Клідіонських перевалі долинули й до монастиря Святих архангелів, ігумен Гаврило правив молебні за перемогу над ромеями, молилися денно і нічно іноки... «Святий боже, святий крепкий, святий безсмертний, помилуй нас. Амінь». Облишено всі щоденні справи, нарешті, покінчено з роздвоєністю, яка дивувала Сивоока в іноках: моляться і водночас твердо стоять на землі, займаються справами земними, носять дрова, випікають хліб, переписують книги, пліткують один про одного, смачно сплять і солодко впиваються вином, викраденим з монастирських підвалів.

Але ніяк не міг він збагнути, як можуть ці нещасні іноки вимолювати в свого бога порятунку для рідної землі, коли в них бог — спільний з ромеями, і десь у ромейських монастирях так само тисячі немитих чорноризців здіймають закудлані бороди до неба і благають того самого, що й затривожені болгарські браття. Що ж то за бог, який уміє слугувати відразу двом ворогуючим народам, і чи справді він такий всемогутній, і хитрий, та меткий, щоб устигав

давати і нашим і вашим? І як він це чинить? Крутиться туди й сюди, як гуляща дівка, чи що? Від пророка Ісайї: «Роде лиходіїв, сини погибелі...» Про кого це? Болгари — про візантійців, а ті — про болгар? Що ж то за святі слова, якщо їх можна повернути, як спис, куди хочеш, залежно від того, в чийх руках опиниться? Або: «Оце ж годі вам надію покладати на чоловіка, що в його тільки хіба духу, що в ніздрях, бо й що він значить?» А Сивоок звик покладатися саме на чоловіка, на власну силу, на міць своїх рук і плечей, йому смішно було тепер дивитися на здоровенних бороданів, що стояли навколішки в темній монастирській церковці й безпорадно здіймали неспрацьовані руки догори в той час, як десь їхні брати билися на смерть з ворогом. А чом би не взяти в ці ведмежі лапи сяку-таку зброю чи й просто дрючок та не гайнути туди, де кипить битва, й собі? Життя вже давно навчило Сивоока не стояти в очікуванні перебігу подій, знав твердо, що завжди треба втручатися самому, кидатися в саме виривання, пхатися у саме пекло бою й змагань, бо тільки там справжня воля, справжній розмах для сили, тільки там відчуваєш себе живучим і не смертельним.

Він став нишком намовляти декого з іноків дременути з монастиря, сам не вірив у свої намовляння, та вийшло, що іноки тільки й ждали — поштовху зовні, їм саме не стачало такого свавільного чоловіка, як прибудний рус, вони охоче пристали до думки покинути сподівання на бога та спробувати й самим прислужитися землі, що їх спородила і дала їм силу. Звісно, Сивоок міг би податися за далекі гори й сам, він легко вмовив своїх перших знайомих Тале і Груйо, але хотілося вирвати з тихої обителі якомога більше здорових іноків, бо хоч і сам просидів тут пару літ, так і не зміг призвичаїтися до того, щоб розтрачувати молоду силу в такий дивний спосіб. Він казав одному:

«З тією силою, чоловіче, можна розігнати цілу сотню ромеїв!» Казав другому: «А мав би я таке гостре око, як у тебе! Казав третьому: «Хіба ж знає хто ліпше за тебе гори!» Припрошував четвертого: «А вип'ємо, брате, та й гайнемо собі!» Ще іншому пропонував: «Ану ж поборемося, хто зверху, того й слухатися!» А того просто лякав: «Доберуться ромеї й сюди, попалять вав і потопчуть. Чого ждати!»

Може, хто й доніс ігуменові про Божидарові намовляння, але отець Гаврило не втрутився вчасно, вдав, що нічого не помічав, і ключник монастирський, отже, змушений був теж не зауважувати зникнення запасів з комір, бо й що значив якийсь там шматок солонини, коли загрожена була ціла Болгарія!

Отак і зібрав Сивоок-Божидар інока до інока і тихого теплового досвітку вивів свою братію за монастирську браму і вперше за два роки знов був на волі, міг ще раз пройти по тих самих тропках, якими добирався сюди, але тепер уже не наосліп, а ведений визначеною метою і не сам, а з цілим товариством відчайдухів, приготованих на все добре й зле.

Одягнені в шкури, в грубі вовняні або полотняні дрехи, з шкіряними високими клобурцями на зроду не митих головах, з довгими бородами, взуті в косматі опінці, а то й зовсім босі, озброєні сяк-так — саморобними списами, важкими палицями, двома чи трьома на всіх мечами — вони побігли по горах так нагально, неначе саме їм належало вирішити наслідок найбільшої сутички покій військами ромеїв і болгар. Вони майже не спали, їли на бігу, в несамовитому поспіху припадали до води, коли траплявся по путі струмок, квапилися далі, підганяючи один одного покриком:

— Вървете, вървете, люди божи!

Та хоч як поспішали, однаково запізналися, щоб стати бодай чимось у допомі захисникам Клідіону, а з монастиря вибралися завчасно, а то й зовсім надаремно, бо, не відаючи, йшли назустріч власній загибелі.

Бо вже вершив у долині Струмешниці свою дику помсту Василій Другий, і вже перші сотні сліпих ударилися в розпуці в рідні гори, і згодом кільканадцятьоро вцілілих чудом добереться до глухої обителі Святих архангелів, і отець Гаврило прийме їх на місце блудних своїх синів, що втекли в невідомість, і через багато літ пролине чутка про дивний монастир у непрохідних горах, монастир сліпих іноків, але не про те мова.

Василеве послав до Царграда гінців з вістю про перемогу над болгарами, а за ними спорядив ще нових гінців з новелою до брата Костянтина і до жителів Константинополя, що починалася так: «Наша царственість Василій Другий, імператор ромеїв, брат імператора Костянтина, всім, хто прочитає або вислухає цю новелу, шлю наше повітання...»

Далі василевс повідомляв, що на відзнаку своєї великої перемоги він посилає жителям царственного града тисячу полонених варварів, які повинні бути осліплені другого дня по тому, як приведені будуть до столиці, на Амастріанському форумі, згідно зі звичаями, а також з «Книгою церемоній» імператора Костянтина Багрянородного, і хай це буде найбільшим тріумфом для жителів царственного града і вдячністю для доблесті війська, що адобуло для Візантії жадану перемогу, освячену богом.

Так п'ятнадцята тисяча полонених болгар, полишивши чотирнадцять тисяч своїх товаришів на осліплення в долині Струмешниці, вирушила в далекий похід, в кінці якого чекала їх нелюдська покара, але про те ніхто з них не знав, а хто й здогадувався, то відганяв од себе лихі думки, бо людині завжди хочеться сподіватися ліпшого і не вірить вона в смерть навіть тоді, коли стоїть у ямі або під зашморгом шибениці.

Начальником ромейської тагми, що вела полонених до Царграда, поставлено Сірійця Коміскорта, чоловіка дрібного тілом і душею, лихого вдачею і заздрісного до всього на світі. У походах він вершив роль наглядача стратигового намету, в битвах ніколи прямої участі не брав, отож не брав ніколи й здобичі, а тільки лічив та ділив уже здобуте, ковтаючи слину на чуже і задихаючись од злості й заздрощів. Маленьке сухе його личко обросло до самих очей і до невисокого лоба цупким колючим волоссям, з-під того волосся видобувався так само колючий голос, і якби можна було вилуцтити з Коміскорта душу, то й душа його неодмінно мала бути колючою, мов їжак або ж отой залізний трибол, що його кидають під копита кінноті, щоб ранити коней.

Коміскорт вельми пишався своїм дорученням, яке йшло од самого василевса, він зятявив собі тільки одне: до столиці треба привести рівно тисячу болгар — ні більше ні менше. Тому головне його заняття впродовж усієї путі полягало на безперервній лічбі полонених, їх перераховували вранці й удень, увечері й уночі, перед тим, як допустити до струмка, щоб напилися води, і після того пильнувати болгар, власне, було зовсім неважко, бо на кожного полоненого припадав озброєний воїн, кожен ромей, лягаючи спати, прив'язував болгарина до себе ремінням, яке всі візантійці завбачливо брали з собою, ще вирушаючи на війну, бо завжди сподівалися захопити собі невільників так само, як набити повну шкіряну торбу коштовними речами, ремінччя у ромеїв було міцне-преміцне, вміло розставлені охоронці ніколи не спали, Сірійцеві Коміскортіві, здавалося, не слід би й турбуватися за цілість своїх бранців, а більше дбати за те, щоб якомога швидше, коротшими шляхами видобутися десь до Пловдива чи Адріанополя, а там уже й до Царграда, де вже готувалося все для велелюдних торжеств, для небаченого тріумфу візантійської зброї.

Але чи то багато було тяжкопоранених серед полонених, чи занадто жорстоко поводитися охорона з бранцями, але незабаром Коміскортіві доповіли, що до тисячі не вистачає кільканадцять чоловік.

— Де поділися? — проскрипів Сірієць.

Йому перелічено, де і як, від яких ран хто сконав, кого добито, бо неспроможен був пересуватися. Ну, так. Але ще за кілька днів виявилася нестача трьох полонених, що зникли невідь-куди і як. «Втекли!» — пінився Комісорт, хоч сам не вірив, що будь-хто міг утекти з-під такого пильного стереження. Адже подумати тільки: один на одного! Всі полонені зв'язані. Голодні й виснажені до краю. Окрім того, не мають куди втікати, бо скрізь — ромейська сила. Болгарії вже нема. І все-таки втекли. Спершу двоє, там троє, згодом ще один. Виходило, що чоловік може втекти звідусіль. Тисяча вся не може, але три-чотири завжди знайдуть спосіб визволитися.

Комісорт зібрав своїх пентеконтархів, лохагів і декархів і коротко звелів:

— Тисяча не може порушуватися. Добирати до тисячі перших болгар, які попадуться під руку. Важливе число. Більше нічого.

Він ошкірився, зуби в нього теж були гострі, як у рисі.

І ще того дня Сивоокова дружина зіткнулася з сумним походом. Іноки пробиралися не самим шляхом, а трохи осторонь і, певно б, поминули полонених, але один з іноків нюхливо повів лицем навпроти вітру і сказав:

— Миризмата н-а човека отдалеко се усеща...

А за якийсь час вони й справді побачили внизу, на одному з закрутів великого царградського шляху, важку хмару куряви, що повільно просувалася їм навстріч.

— Піду погляну! — рвонувся туди Сивоок.

— Ще те убият, — спробував притримати його Тале.

— Не так воно просто — мене вбити! — засміявся Сивоок, виважуючи пудову сучкувату палицю, якою міг би звалити коня.

Але йому не довелося йти на розглядини, бо передня візантійська сторожа, яка вже мала наказ подавати знак, як тільки помітить бодай одного заблуканого болгарина, зауважила монахів, і на гору подерлося звідусюди з сотню запеклих ловців на людей. Недосвідчені й простодушні іноки не дуже прислухалися до тривожних покриків Сивоокових, збитою, безладною купою вони кинулися в один бік, потрюхикали вниз, сподіваючись, що той, хто біжить униз, завжди набере більшого розгону, щоб проскочити повз того, що дереться вгору, але вийшло так, що візантійці опинилися і над ними, і з одного боку, й з другого, а внизу вже підтягалася на шлях уся Сірійцева тисяча, з якою годі було й думати змагатися; місцевість нагадувала величезний сірий полумисок, ніде сховатися, нікуди втекти, скрізь тебе видно, людина серед голого, мертвого каміння, мов муха на мисці, але муха може хоч злетіти. А що може людина? Не було ради, бідні іноки заметалися в безвиході, вони забули й про свою якусь там зброю, і про свою силу, тільки Сивоок мужньо вдарився на ромеїв, сподіваючись пробитись, і таки звалив кількох, і вже здалося йому, що втече й од ромеїв, од яких ще не доводилося йому втікати; але тут набігло відразу кілька десятків розізлених, заслинених бороданів, Сивоока вправно перечепили ремінним зашморгом, він упав, а зверху навалилася ціла купа задиханих, спітнілих, диких од ненависті людей. Його скрутили реміняччям, звели на ноги, він легко розтурив самими плечима всіх, як тільки став на ноги, тоді візантійці прихитрилися прив'язати його до двох довгих дубців і так повели вниз, мов лютого, страшного в своїй силі звіра.

Першу здобич треба було показати самому Комісарту, той сидів верхи на коні, на голові, хоч нестерпно пекло сонце, мав залізний золочений шолом з білою гривною, і ото тільки й було на ньому білого, а решта чорне, їжакувате, відворотне.

— На коліна! — гукнув Сивоокові хтось із ромеїв, що знав по-болгарському, і чорний їздець ошкірив гострі, білі аж до синяви зуби, вдоволений швидким виконанням свого веління, а Сивоок тільки глянув на нього — і відвернув голову, і побачив, що ведуть до нього так само скручених реміняччям його товаришів, нещасних іноків, у високих клобурцях, у вовняних і полотняних подертих дрехах, нещасних і упосліджених, і тоді він знову сміливо поглянув на чорного колючого вершника а мовив:

— Аз падам на колена само пред бога!

— Він не болгарин, він не болгарин!— закричали іноки, добігаючи до Сивоока, сподіваючись визволити бодай свого руського побратима, але Сивоок-Божидар, злякавшись раптом, що ромеї послухають іноків і відпустять його, гордо підвів голову й гукнув:

— Чому б то я не мав бути болгариним! Болгарин єсьм! Болгарин!

1965 РІК ВЕСНА. КИЇВ

Ще один такий день, і буде вальми погано.
П. Пікассо

Цього року в Києві було відкрито виставку московських художників. Відкривалася вона у Республіканському виставочному павільйоні, який ще кілька років тому був гаражем, а до революції, здається, слугував як каретний сарай для Інституту благородних дівиць; потім якийсь розумний чоловік здогадався, що в такому місці все ж таки гріх держати гараж, машин.і звідти вивели, прийшли проектувальники і всі, хто там потрібен, а після них будівельники довго щось там мудрували, доліпили до колишнього гаража якийсь фронтончик, якісь навіть колони, що вже й геть було смішно, але всередині вийшло дуже гарно приміщення з скляною покрівлею, з просторими залами, і вже тепер усі й забули, що тут колись було, зате всі знають, де виставочний павільйон, і там частенько бувають речі досить цікаві.

Звичайно ж, Борис Отава пішов на відкриття виставки, товпився в юрмі нетерплячих, слухаючи короткі, як завжди в художників, промови, дивився, як міністр перерізає стрічку, як розводить гостинно руками, закликаючи всіх: «Друзі мої, запрошуємо вас...», потім ходив по залах, дивився картини, що но відібрало в нього багато часу, здається, стояв отам знадвору й слухав промови довше, аніж ходив тепер пв залах, бо звук відразу знаходити на кожній виставці річ, яка чимось вражала, ще здалеку вирізняв її з решти, обходив з усіх боків, дивився то звідти, то звідти; діяла така річ на нього неоднаково: або ж дратувала, або ж. вдовольняла, після того мерщій пробігав туди. й сюди, ще раз на прощання повертався до роботи, яка чимось звернула на себе увагу, — і по виставці.

Художники завжди лишаються самі собою. Одні все життя малюють паруси, мабуть, щоб нагадати про нестримність вітру, який несе нас кудись далі й далі, другі, мовби для спростування відомої приказки про торішній сніг, все малюють собі сніг, ті зображають коней, а ті — жінок. Так само й виставки, уподібнюючись до художників, набули певної сталості, на кожній неодмінно побачиш литкастих доярок, що, попідтикувавши рясні спідниці, позують художникові, стерильно білих медсестер з рум'янцями на щоках, монтажників, картинно разташованих, на самих кінчиках сталевих конструкцій, знайдете там гори в нестерпних барвах

і море, автори якого марно конкурують з Айвазовським, зустрінешся там і ще з деякими обов'язковими сюжетами, що мандрують з виставки на виставку вперто й-невтомно, але вже, мабуть, годі, бо перелік можна продовжувати без кінця.

Борис проскочив повз етюди московських художників, що мало чим різнилися від етюдів художників київських, трохи помилювався акварельками, які називалися «Моя московська вуличка», але для серця навсправжки нічого не знайшов і подум-ки пошкодував за марно згаяним часом. Везти аж із самої Москви — і не привезти нічого! Але вчасно схаменувся, бо на виставці щось таки було цікаве для людей, а він у загальній лік не йшов, він мав смак зіпсований, був пересичений мистецтвом, напханий ним по саме нікуди; людина, яка пробує вмістити в собі мистецтво свого народу за тисячу років, неодмінно вибивається з нормального сприймання, це вже якийсь збоченець, якась аномалія, ото ж йому ліпше забиратися мовчки звідси і не псувати настрою ні самому собі, ні будь-кому іншому, бо якщо він поштовхається тут, то зустрінуться знайомі, почнуть розпитувати, що і як, він щось ляпне різке, і назавтра знов казатимуть: «Там отой Отава таке-е...»

Ішов до виходу з останнього залу. Попереду в кутку, в най-темнішому місці, спинами до нього стояло зо три чи чотири юнаки, він не звернув на них уваги, то могли бути навіть його студенти, яких він одпустив з лекції, щоб ті відвідали виставку, але тепер це не грало ніякої ролі. Коли майже порівнявся з ними, юнаки розступилися і спокійно пішли собі далі вздовж стін, а на місці, яке вони затуляли своїми спинами, під величезним мальовидлом з хвацькими монтажниками (на нього Отава просто не дивився) зовсім непомітна відкрилася раптом невеличка картинка в скромній рамці з погано обструганих паличок, щось там зелене, жовте, червоне на прямокутнику полотна, якісь недбало кинуті фарби, видно, справді недовершений етюд, шкіц до чогось або й просто кілька помахів пензлем — чого не буває на виставках, а ще коли вони звідкись привезені, а ще коли привезені з міста трохи більшого до міста трохи меншого і рукою якогось з авторів мимоволі водить почуття зверхності, бо художникам (посереднім, звісно) завжди чомусь здається, що чим у більшому місті вони мешкають, тим і самі стають більшими.

Отава підійшов ближче до того кутка, глянув на етюд. Там таки щось було. Він став і зовсім упритул, бо в кутку було таки темнувато, а етюд не відзначався розміром і виразністю, автор мовби навмисне змазав усе, як у модерній фотографії, щоб не всяк і розібрав, що воно там і як замальовано.

Розмазано — зелені лапи велетенської сосни, а може, кедр — це в самому ріжку картини, видно, для створення місцевого колориту. Ще «для колориту» десь на задньому плані з-поміж віття визирає щось гостре — чи то кран, чи сталева конструкція, одне слово, будівництво. Власне ж, на етюді зображено внутрішність великого намету. Ніч. Кілька ліжок. Навет, видно, для дівчат, бо на ліжках, укриті по саме підборіддя, дівчата, жодна з яких не спить, бо й як тут спатимеш, коли в кожній на ліжку, поверх ковдри, в куфайках і в валянках лежать здоровенні хлопці, що прийшли чи то залицятися, чи то женихатися, чи то вимагати любові, на підошвах валянок у них ще сніг, видно, прийшли вони всі разом, змовившись, щоб веселіше й охочіше було, один навіть не здогадався скинути бодай шапку і лежить, наче вбитий на фронті солдат; немає хлопця лише на одному ліжку, але й дівчини там теж немає, вона в самій тільки нічній сорочці, боса, зіщулившись од холоду, переляку й обурення, стоїть коло стовпа, який підпирає намет, і рука її на вимикачеві, тільки-но клацнув вимикач, лампочка, що самотньо висить на скрученому шнурі, засвітилася, осяваючи похмурим жовтаво-червонястим світлом цю дивну, страшну в своїй невигаданості картину.

Отава глянув на підпис. Чорні, хапливо розмазані літери: Тая Зикова. Жінка. Жінки завжди правдивіші, вони ближче стоять до речей остаточних — народжень, умирань, через те їм не

властива чоловіча обережність і намагання приховувати навіть те, чого не слід приховувати. Однак ця жінка була розмашисто сміливою. Жорстокою. Нещадною. Ось. Дивіться! Знайте! Не заплющуйте очей! Не відвертайтеся!

Борис відійшов трохи назад — етюд втратив свою виразність, був просто барвною плямою. Його слід дивитися лише зблизька. Але знов у той куток пропхалося кілька юнаків і дівчат, знову зсунулися до купи спина і стояли довго так, а Отава стояв позаду й думав, що, мабуть, отут не раз і не два отак зсуватимуться юнацькі спина, і, може, отой клаптик закиданого фарбами полотна чогось навчить усіх, хто до нього підійде, і хоч прихильників моралістики в мистецтві частенько гудять, але нехай — професор ладен був стати моралістом заради того дивного своєю неприкритою правдою етюдика, написаного невідомою для нього художницею.

Ішов додому поволі. Над Хрещатиком тремтів прозорий травневий вечір. Перламутрова просвітленість. Безліч святково одягнених людей. Тепер завжди на Хрещатику безліч гарно зодягнених людей, мовби тут триває вічне свято. Бульвар піднято над рівнем вулиці, і коли спостерігаєш знизу за тими, хто прогулюється вгору по бульвару, то здаються вони всі нереально видовженими, ніби на картинах Ель Греко. Будинки кольору світлої глини, трохи поцяцьковані, але, може, так і треба. Все це якимось дивно пасує до непередавано ніжної просвітленості, в якій купаються і витребенькуваті будинки, і зелені дерева у блідо-рожевому цвітінні, і святкові люди.

П'ять років тому тут була одна досить відома іноземка зі своїм ще більш відомим чоловіком. Отава, тоді ще доцент, показував їм Софію, вони кивали головами: «Так, так, о так, це справді...» Кивали головами й на Хрещатику, слухаючи про руїни і відбудову, коли ми були голі й босі, голодні й холодні, а все ж таки відновили цю вулицю в пишноті й закоханості. Згодом іноземка прислала Отаві свої двотомні мемуари, що кінчалися меланхолійним пасажем про марність людської досвідченості, про скороминучість усього прекрасного, що ти напризбируєш за життя. Вона писала: «Але те неповторне зібрання, все, чого досягла сама, з усією логікою і з усією випадковістю — пекінська опера, арени в Гуельві, кандомбль в Байї, бархани в Ель-Уед, алея Вабансія, світання Провансу, Кастро, промовляючий до п'ятисот тисяч кубинців, сірчане небо над морем хмар, багряний місяць над Піреєм, червоне сонце, що підіймається над пустинею, Торчелло, Рим — всі ті речі, про які розповідала, і всі інші, про які не говорила, — все те ніколи, ніколи не відновиться. Аби ж принаймні додало багатства землі, якби дало початок... Чому? Узгір'ю? Ракеті? Але ні, нічого не буде». А за два десятки сторінок перед цим сумним закінченням сказано про Хрещатик: «Головна вулиця — суцільний великий кошмар». Мабуть, і про Софію та жінка написала б щось різке й несправедливе в своїй самозакоханості, але не могла цього зробити, бо Софію вже освячено дев'ятсотлітнім визнанням, а неписані правила споживацько-мистецького снобізму наказують схиляти голову перед тим, перед чим схилялися або схиляються всі. А що є мистецтво? Чи тільки звичне, усталене, канонізоване, занесене до всіх каталогів, чи неодмінно нове? Адже все колись було новим, все мало свій початок. А з чого починається мистецтво? Чи не з протесту? Проти природи. Проти бога. Проти власного безсилля. Проти нікчемності. Апологетика прикінчує мистецтво. Розцяцькованість чужа людському еству. Мовби віртуозна імпотенція. Але... Протест має бути підкріплений талановитістю. Протестуючи, треба запропонувати щось навзаєм. А не просто голий викрик, хай хоч і найщиріший. Від жінок, на жаль, це іноді можна почути. Жінки ближче до речей остаточних... Ага, вже думав про те... Але справді так воно є. Одна з'явилася на Хрещатику, щоб дописати свої мемуари, об'їздила весь світ, нічого не відкрила нового, топтала тисячолітні стежки пілігримів і глобтротерів: Пірей, Прованс, червоне сонце над пустинею, фараонів і легіонів Цезаря, римські форуми, бра-зільські гітари... То й що? Розізнана браком власної оригінальності, вирішила кинути бодай щось. Ах, ви захоплюєтеся своїм Хрещатиком? То майте ж: «Суцільний великий кошмар». Дяка! Ви маєте свою меланхолію, ми маємо Хрещатик. Так

само було колись, може, й з Софією, однак усі меланхоліки повмирали, а Софія стоїть. Тоді ще одна: ага, ви всі марите новобудовами, героїзмом, піднесенням, незвичайністю? Ось вам ніч на новобудові! Маєте! Гадаєте, просто викрик розістеризованої жінки? Не так злегка!..

Завжди важко добратися до правди. Він ішов напролом, за це його прозвали скептиком, всімздавалося, що вгн... Але менше про це.

Вдома його ніхто не ждав. Баба Галя давно вмерла. Батька нема. Знайшов по війні матір, але вона виявилася впертою, як і син, не захотіла повертатися туди, звідки колись сама втекла. Жив у величезнім батьківській помешканні, серед книжок, раритетів (ікон не було, їх вивіз Адальберт Шнурре так само, як вивіз усю колекцію з київських музеїв, і знайти крадені скарби так і не вдалося), над Отавою підсміювалися: дивак, старий парубок, засохне коло своїх фресок і мозаїк... Зате на його лекції збігалися студенти з усіх факультетів, як бувало колись на батькові лекції. Очевидно, перейшло йому в спадок.

Сів за стіл у великому, набитому книжками кабінеті, трохи посидів, поки стемніло, запалив світло, став готуватися до завтрашньої лекції. Завжди готувався, хоч знав усе навиліт. Скажімо, міг би цілий рік читати студентам про Сивоока, снувати здогади, описати епоху з усіма деталями, реаліями, в усій дикості й мальовничості. Міг би... Але не смів. Поки не викінчить початого батьком, заповіданого ним у ту ніч їхньої розмови після батькового повернення з гестапо, не має права бодай уривок, бодай слово комусь... Та й навіщо? Студентам треба викладати тільки незаперечні факти. Мінімум коментарів. Тільки натяки. Щоб училися самі робити висновки. А які факти про Софію? В літописі Нестора один рядок: «В лето 6545 заложи Ярослав город великий Киев, у него же града суть Златая врата: заложи же и церковь святых Софья, митрополью...» Більше нічого. Тепер дев'ятсот років здивувань і здогадів.

Ось останнє, що він приніс до своєї самотньої батьківської квартири. Історія мистецтв Антоніна Матейчика. Німецькою мовою. Прекрасне видання, пречудові ілюстрації. Звісно, є й про нашу Софію: «Під час князювання Ярослава Мудрого в центрі нових міських кварталів Києва споруджується собор св. Софії (1037) з умілим застосуванням часткових бароккових форм. Софійський собор засвідчує нам, що руська церковна архітектура вже з самого початку відрізняється від візантійської». Отак. «Часткове застосування бароккових форм». Тобто київські майстри застосовували барокко вже тоді, коли його ще не було на світі, за кілька століть до появи цього стилю? Чудасія? Обмовка? Термінологічний дивогляд? Звичайно, можна прочитати на лекції таку цитату й потім сорок хвилин кепкувати з автора. Але можна й інакше. Просто не зміг автор знайти відповідного слова для окреслення зробленого нашими майстрами. Таке було нове, незвичне для цілої Європи, так випереджало час, що аж через кількасот років з'явилося слово, але його стосували тоді вже десь до іншого; Софійський собор опинився на узбіччях мистецьких шляхів, про нього згадали й здивувалися. Бо виявилось, що ще на початку одинадцятого століття в Києві невідомі митці знали таке, що й не снилося Європі, знали барокко!

Поки Отава сидів і роздумував над сторінкою з «Історії» Матейчика, рука йому машинально виводила на чистому аркуші якісь літери. Зачудовано глянув на те, що писав. Тая Зикова... Зиковатая... Зиковатая... Ага, художниця, що виставила той розкританий і дуже недовершений етюд. Прізвище знайоме. Десь чув. Ну, звичайно, Зикова — є така співачка. Яке йому діло до співачок, йому, старому парубку? Але справа не в прізвищі? А в чому ж?

А рука й далі виводила, групуючи слова в химерні комбінації:

Тая Зикова.

Т. Аязикова.

Таязик Ова (щось екзотичне, мов Іма Сумак або що).

Т а язи ко в А. (Чоловік? Справді, якийсь чоловік маскується під жінку, щоб кинути шмат голої правди?)

Та Язикова (тобто та, що показує язика. Що таке. мистецтво? Це показування язика комусь? Як колись Феофан Грек. А кому показував язика Толстой?)

А потім рука записала, мов перо сейсмографа при однакових коливаннях земної поверхні: Тая, Тая, Тая, Тая, Тая, Тая, Тая... Прізвище згубилося; та й не грало тенер ролі жодне прізвище, важило саме ім'я — Тая. Адже та Тая з приморського міста, з холодної приморської ночі теж була художниця? І гора чистих полотен у неї в кімнаті. І сльози розпачу. Бо не могла серед курортних красивостей покласти бодай мазок на свої заготовлені холстини. Справді, не могла, якщо вона така. Але звідки він знає, що це її робота? Чорти його бери, на те ж він іконограф, іконолог і як там завгодно! Зіставивши всі факти... Які факти? Просто чомусь здригається рука і без кінця вимальовує те саме. Відкинув один аркуш, взяв другий, знов те саме, знов: Тая, Тая, Тая... Відчуваючи, що збожеволіє, якщо не вигадася чогось, щоб припинити це безглузде писання, подзвонив до товариша, з яким часто грали в шахи: «Є два — Є чотири». — «Голубчику, — зітхнув той, — у дружини сердечний приступ. Викликав оце швидко допомогу, жду». — «А що роблять ті двісті мільйонів, які не мають телефону?» — не зовсім доречно спитав Отава. «Вони обходяться без швидкої допомоги так, як ти обходишся без дружини», — відповів йому товариш. «Ти не був на виставці?» — спитав його Борис. «На якій?» — «На художній». — «Ти ж знаєш, що я відвідую лише виставки товарів народного споживання, бо я єсть народ», — засміявся товариш. «Даруй за турботи», — сказав Отава. «А може, ти прийшов би до мене? — запропонував товариш. — Воно, правда, в твоїх професорських хоробах в шахматишки краще гуляти, але й у моїй короткометражні нічого. Жінка засне після уколу, а ми зачинимось собі на кухні і так потихеньку, не стукаючи фігурами... То як? А вже настукаємось іншим разом, коли зберемося в тебе. Прийдеш?» — «Мабуть, прийду», — сказав Отава, якому нікуди було подітися з своїм божевільним бажанням до ранку писати одне-єдине слово: Тая, Тая, Тая...

А вранці треба було на лекції. Щось там казав студентам, без запалу, без пристрасті, звичайнісінька академічна лекція. Бо й справді: Софія нікуди не втече, стояла дев'ятсот років, ще стоятиме, можна про неї багато мовити, можна й мало, а можна прожити день і без неї... Його батько віддав вивченню цієї святині все життя, власне, й загинув заради Софії, але хто б же то порівнявся професорові Гордієві Отаві у високостях його духу? А він тільки син. Сини йдуть або ж далі за батьків, або й нікуди не йдуть, всяко буває... Але дорівнятися? Ні, ні...

Після дванадцяти він майже побіг до виставочного павільйону. Так ніби міг відчитати на тому незграбному етюдику все, чим мучився цілу ніч.

Прохогом ускочив до залу, в якому вчора мало не прогавив дивного етюдика, глянув у той куток, знову як і вчора, наткнувся поглядом на тісно зоунуті спини, рішуче попростував туди, брутально вдерся поміж тих, що стояли, розхилив їх, розштовхав, вискочив наперед усіх і... Радо б відступив назад і втік світ за очі, але позаду тепер стояли тісно ті, кого він тільки-но розворушив, стояли мовчки, осудливо, той осуд адресовано було лише йому самому, він сам себе приніс у жертву, а їм, видно, конче потрібна була жертва, вони ждали її, отак стоячи й закриваючи цей куток виставочного залу, куток, де вчора висів маленький, галасливий своєю оголеною правдою етюдик, а сьогодні не висіло нічого, тобто величезна ляпанина з монтажниками так само займала всю стіну вгорі, але внизу, де вчора крізь недбало накидані

мазки злякано споглядало дівча в довгій нічній сорочці, сьогодні було пусте місце. Як у приказці: кружало — де лежало. Спонтелічений Отава дурнувато всміхнувся і справді не знайшов нічого ліпшого, як уголос повторити приказку:

«Кружало — де лежало...»

І тільки потому побачив людей, що стояли півколом, замикаючи його в цьому просторі, і впізнав одразу двох, яких уже знав, і знов у нього було бажання втекти звідси світ за очі, але знову змушений був тільки переступити з ноги на ногу і вже зовсім дурнуватим голосом промовив:

— Здрастуйте, Таю, а я й не...

Бо там стояла вона і дивилася на Отаву своїми різнобарвними очима і в найдальших глибинах тих незвичайних очей витекрювався лиховісний посміх.

— Це ви? — сказала вона голосом, що не віщував нічого доброго. — Ах, я й забула, що ви тут головний, спец... знавець, — навмисне поставила наголос на «а», щоб показати, що вжила обрубане слово, — прийшли пересвідчитися, чи виконано ваші рекомендації? Що ж, можете...

— Я не знав, — знову повторив Отава, ще більше розгублюючись від присутності Таї і від того, що етюд належав їй, і від того, що хтось звелів прибрати етюд, аби не дратував відвідувачів своєю жорстокою правдою, і ще від присутності тут чужих, невідомих людей, які дивилися на Отаву осудливо, нищівно, так ніби саме він розпоряджався виставками і організував громадську думку...

— Сі-сі, — просвітило коло нього, — старий, ми од вашого Києва нічого й не ждали...

Аж тоді, нарешті, Отава впізнав чотирикутного поета Диму, того самого, що тоді, в кімнаті з великим вікном, яке виходило на море... Як же це так? Чому знову цей Дима там, де вона, Тая? Бігла тоді з а ним, стукали її підбори по білих кам'яних плитах, вистукували мелодію зближення, чарівний, незабутній звук поспіху... А тепер знов коло неї цей чотирикутний, як шафа, надутий нездара!

— Я справді нічого не знав, — ще раз повторив Отава, і, мабуть, Тая повірила йому, бо лиховісні вогні в її очах зникли, вона подала Борисові руку і втомлено мовила:

— Знайомтеся. Це все мої друзі. З Москви.

Звісно, було там два чи три художники. Безіменні, але генії, видно з усього. Перегризуть горло, аби тільки був привід вчепитися. Був редактор журналу «В» і «З», тобто відкритого і закритого. Був ще якийсь вугруватий здоровило, схожий на відставного боксера. І, звичайно ж, чотирикутний поет. І все слухняні, тихі перед Таїсою, без вихвалянь і вихилясів. І справді, чому б мала проганяти відсебе таких людей, раз горнулисц до неї, об'єднувалися навколо, а він покинув її тоді, лиш знайшовши, покинув, нічого не обіцяючи, нічого не кажучи, попросту втік, — може, й назавжди? І ця їхня зустріч — чиста випадковість, а для Таїси потрібно було стале товариство, бо не могла ж вона жити, як він, фресками та мозаїками, а потім опівночі дзвонити до товариша й вимолювати бодай партію в шахи.

— Я був тут учора й звернув увагу, — почав Отава знову, — всю ніч...

Розумів, що говорить зовсім смішно й непотрібно. Якщо вони й ждали від нього слів, то не таких. Він повинен був виправдуватися в ім'я свого міста, повинен був виправдувати того невідомого, що звелів уночі зняти етюд Таї Зикової (аби їм то було знаття, що це вона!), а може,

ждали від нього зовсім не таких слів, може, й самі ще не відали, що б їм хотілося почути від нього...

— Якесь непорозуміння, — сказав Отава, — просто безглуздя... Тим більше, що цей етюдик...

— Це великий твір, старий! — хрипко промовив поет, — Ви тут, у Києві, не можете зрозуміти! Не доросли! Я пишу сценарій по цьому твору. І сам ставитиму фільм. На студії «Мосфільм». Сі-сі!

Отава поглянув на Таю: невже це серйозно? Вона не відвела погляду, в глибині її різнобарвних очей відчитувалася затятість. «Так, так, — миготіли звідти вовчі вогники, — так, так, все це правда, я здатна на велике, ти мене ще не знаєш, ти не здатен поцінувати в мені незвичайний талант, а ось люди, мої справжні друзі, вони...»

Згадалася ота, що про Хрещатик: «Суцільний великий кошмар». Жінка в мистецтві завжди підозріла. У неї нечисті наміри.

Вона хоче подобатися. Будь-якою ціною. А може, навпаки? Підозрілі чоловіки, що липнуть до жінки, яка має справу з мистецтвом? І хочуть подобатися жінці? Чи не однаково? Всі хочуть подобатися. Він теж, мріючи про велику роботу над розкриттям таємниці спорудження Софії і всього...

— Якщо ви справді надаєте такої ваги, — почав Отава, звертаючись тільки до Таї, бо ж вона була авторкою етюда, крім того, хотілося говорити йому лише з нею, не помічаючи її вірних паладинів. Тая твердо хитнула. Вона справді надавала великої ваги.

— А тим більше розділяєте цю дурну балаканину, — він кивнув на чотирикутну шафу.

— Здається, я наб'ю тобі морду, — сказав десь йому з-під руки поет. — Сі-сі! Це буде великий мордобій, ще більший, аніж фільм, який я поставлю за Таїним твором...

— Тоді ви просто нездарна художниця, — жорстоко промовив Отава, не ворухнувшись з місця, хоч усі були переконані, що після таких слів він мусить якщо й не провалитися крізь землю, то принаймні бігти з цього залу. Бувший редактор журналу «В» і «З» зашморгав носом, вугрувате обличчя відставного боксера взялося брунатними плямами, поет став засукувати рукава, тільки Тая намагалася бути спокійною, і голос їй навіть не здригнувся, коли вона вимовила:

— Дякую.

— Я говорю серйозно, — так само з тихою злістю продовжував Отава. — Мені вже не раз і не два доводилося чути про ці гак звані протести. Про це показування язика. У нас пішла навіть мода: все, що визнається, — то, мовляв, несправжнє. Шолохов, Шостакович, Тичина, Сар'ян — це для вас не те. Справжнє тільки те, що відкидають. Невидані твори, невиставлені картини, неприйняті скульптури, покладені на полиці кінострічки, що не побачили екрана. Ну, так. є там, можливо, і талановиті речі, бо ще не перевелися, на жаль, чиновники, які чомусь конче прагнуть відтручувати людей розумних і знаючих...

— Але я не хочу вас більше слухати, — сказала вона і скомандувала своїм: — Ходімо, «браття-населення...»

Вони були слухняні, як маріонетки. «Браття-населення»... Отава лишився сам у кутку, хоч розпинай його на стіну на місце того клятого етюдика — такий був виснажений і безрадний. Що тепер мав діяти? На гадку приходили найвульгарніші речі: піти напитися, розбити десь

вітрину, вилаяти міліціонера. Ось коли самотність мстилася йому повною мірою. Знов шахи? Є два — Є чотири?.. Чи, може, знайти ще одну свіжу розповідь про Софію і підготувати для завтрашньої лекції відповідний коментар? Все життя коментуєш інших. А навіщо?

Він пішов до міністерства, став ходити по кімнатах, допитуватися, хто звелів зняти етюд Таї Зикової. Ніхто не знав. Винних не було. Десь хтось якось щось там сказав чи натякнув, от хтось колись якось там собі зняв. То й що? От подія! Не таке знімали. Щоправда, Отаву не хотіли дратувати. Все ж таки вчений. Ім'я. Знають за кордоном. Обіцяли розібратися. Він знав, що ніхто не стане розбиратися, але пристав на вмовляння, і пішов до «Театрального», попросив свій традиційний обід і зовсім не традиційні для нього двісті грамів чогось міцного. Наприклад, горілки з перцем. І сала з часником до неї на закуску. А ще цибулі. Ближче до реальності. Довго обідав. Згадалися чийсь слова: «Культура — це пародія й кохання». Ті, що навколо Таї, справді, мов пародія на людей. Але кохання... Де воно? Невже він міг закохатися в цю жінку? Тоді плакав уві сні. А вона плакала в горах, виходячи на етюди. Що з нею? Яке мала життя? Ні про що не розпитав, нічим не поцікавився. Звик мати справу з речами мертвими, з минулим, з сухою логікою, з писаннями й виповідями. А жива людина завжди складніша й дорожча за всі наймудріші писання й виповіді. Ну, та вже.

Він згадав, як закохався в студентку, коли вчився. Звичайно ж, блондинка. Звичайно ж, на два курси старша за нього. Звали Настею. Нічого їй не казав, навіть не був з нею знайомий. При зустрічах в університетських коридорах промовисто на неї дивився і в своїй наївності гадав, що того досить.

А потім його товариш, рудий Сашко, випитавши якось, хто йому подобається, свиснув:

«Ох ти ж і влип!»

«Чого свистиш? — образився Отава. — У мене чисті...»

«Та того, — не дав йому докінчити Сашко. — По-перше, вона замужем за майором, бо треба ж харчуватися, а друге, — тут Сашко прицмокнув, — поки ти там ото зітхав, то я вже...»

Отава тоді жорстоко побив Сашка, його розбирали на комсомольському бюро, вліпили догану, але...

Він вийшов із ресторану не крізь надвірні двері, які вже було замкнено через брак місць, а просто в готель, і тут йому спало на думку, що він би міг... Це чимось нагадувало давню пригоду з Настею і рудим Сашком, але хай навіть так. На нього, видно, подіяла з перцем, а може, в підсвідомості пролунав десь наказ, якісь там моральні гальма було відпущено, і професор Отава на якийсь час перестав бути тільки професором, перетворився на звичайного чоловіка, може, навіть на того задерикуватого й непосидючого хлопчиська військового часу, який, на відміну від свого батька, дивакуватого й розгубленого професора, багато встиг тоді, і якби батько хоч трохи був пішов йому назустріч, то — як знати — може, й уцілів би...

Отава підійшов до віконця реєстрації і спитав, чи не зупинилися в готелі московські художники. Йому відразу не відповіли, бо не так легко задовольнити цікавість першого-ліпшого, хоч усі мешканці готелю і заповнюють довбезні анкети, де зазначено і хто вони, і звідки, але ніхто тих анкет ніколи не читає, окрім того, треба пам'ятати, що на реєстрації сидять люди зовсім не для того, щоб відповідати на запитання, і взагалі важко сказати, хто має це робити в готелі, може, й ніхто, бо кому це потрібно-, але все ж таки якщо вже так товаришеві конче хочеться знати, то, здається, в їхньому готелі ніяких художників — ні московських, ні немосковських — не було, але можуть бути, от тоді, будь ласка, й приходьте та питайте.

Ця балаканина («та й не без моралі») трохи розважила Отаву, і він став обходити всі центральні готелі вже цілком свідомо, — спершу «Інтурист», потім «Київ», далі «Москва», «Дніпро». В «Дніпрі» йому сказали, що, здається, художники на сьомому поверсі. Тоді він поїхав ліфтом на сьомий поверх, по дорозі пробуваючи вгадати, в якій колір забарвлено цей поверх, бо в «Дніпрі» кожен поверх мав свою барву, але не вгадав, зате чергова на поверсі втішила його, показавши йому номер, де зупинилася Зикова.

— Ви теж до неї? Там уже повно, — не зовсім ввічливо сказала чергова.

— Ні, я ні, — покvapливо промовив Отава. — Я попросив би вас тільки...

— Так.,: так, — черговій, видно, хотілося виоравити. свою нетактовність, — будь ласка...

— Передайте їй, що її шукали і... питали...

— То зараз і передати?

— Ні, згодом... коли виходитиме... — А якщо тільки завтра?

— Нічого. Однаково. Хай і завтра. Просто скажете.

— Гаразд. Я скажу. — Чергова дивилася тепер на професора з погано прихованою цікавістю.

— Дякую вам, — сказав Отава, — дякую і кланяюсь... — Чергова ще більше подивувалася. Бачила багато диваків. Але щоб отак кланялися? Іноземці, щоправда, можуть вклонитися. Але мовчки.

Отава пішов додому. Знову Хрещатиком. Цікаво: скільки разів киянин, який мешкає в центрі, проходить за своє життя по Хрещатику? Він ще відмикав двері, коли почув у глибині квартири телефонний дзвінок. Мабуть, товариш шукав його на партійку. Подзвони, подзвони! Вчора я тебе, сьогодні ти мене. Так і минає життя. Взаємно, або, як колись казали наші класики, обоюдно. Він причинив за собою двері, скупивдив волосся. Телефон дзвонив. Шахісти — люди терплячі. Хай подзвонить. Отава зняв нарешті трубку, сказав:

— То що? Є два — Є чотири?

— Це ви мене шукали? — спитала вона з того кінця дроту, і в Отави так затремтіло все тіло, що він мало не впустив трубки.

— Очевидно, — сказав зміненим голосом, ніби хлопчисько, застуканий на недозволеному вчинку.

— Слухайте, — покvapливо мовила вона зовсім-зовсім близько від нього, — я, здається, божеволію... Ви могли б? Я хочу з вами побачитись...

— Так, — сказав він. Більше нічого не міг сказати, просто вникли всі слова, і відібрало голос. Невже, о, не вже справді? Але ж це безглуздя!

— Де? — спитала вона так само коротко, може переживаючи те саме, що й він.

— Ну, — він завагався, — там... коло готелю...

— Ні, тільки не тут, — швидко заперечила вона, — я не хочу...

Він зрозумів, що вона боїться зустрінути свою братію. «Браття-населення».

— Тоді... — Він гарячково надумував місце. Адже вона вперше в Києві. — Навпроти готелю, там водограї... Ви, мабуть, помітили...

— Не хочу водограїв...

Видно, вона не хотіла між людей, прагнула самотини, тиші... Але де? Де?

— Згадав, — майже весело сказав Отава, — вийдіть з готелю і праворуч прямо й прямо... Там побачите сходи перед музеєм... Два кам'яні леви...

— Ні, ні, тільки не музей!

— Тоді підніміться ще вище. Там величезний будинок Ради Міністрів. Зараз вечір. Жодної людини. Камінь і камінь.

— Ви теж, мабуть, камінний, — сказала вона. — Гаразд. Коло каміння.

— Я вже йду, — сказав він, лякаючись, що вона передумає. — За двадцять хвилин буду там.

Отава прийшов перший, як і належить чоловікові, але Таї не було чомусь. Він почекав трохи й пішов униз тротуаром, несподівано зустрів її відразу за кованою ґратницею внутрішнього двору Ради Міністрів. Тая дрижала від страху, мала холодні руки, коли Борис доторкнувся до них, мовчала.

— Все так якось вийшло, — почав він пробачливо, але вона затулила йому рота долонею, трохи відтягла Отаву ще нижче вулицею, тільки там прошепотіла:

— Я так перелякалася!

— Чого?

— Темряви, колон і... каміння...

— Один мудрагель написав про цю споруду: «Будівлі трохи шкодить надмірна монументальність і гіпертрофований ордер, позбавлений будь-якого тектонічного сенсу».

— Перестаньте, — попросила вона.

— Вже, — він спробував засміятися, але не вийшло. Почував себе хлопчиськом, що вперше вийшов на побачення з дівчиною. — Ми не будемо продовжувати нашу дискусію про мистецтво?

— Перестаньте! — майже вигукнула вона. — Якщо ви не... то я піду...

— Даруйте, будь ласка, в мене справді нестерпний характер...

— Я, мабуть, справді піду, — несподівано промовила вона, — бо все це ні до чого...

Отава не знав, що й відповісти.

— По-моєму, ми обоє не зовсім нормальні, — врешті засміявся він.

— Не подумайте, що я істеричка. Мені справді хочеться щось зробити... Але... З тим етюдом... Просто дуже кортіло виставитися саме в цьому місті...

— Приголомшити провінцію?

— Ні.

— Показати себе?

— Ні.

— Тоді що ж?

— В місті, де... ви. — Вона стала й дивилася на нього крізь темряву, але й крізь темряву ясно просвічували її дивні очі з вовчими вогниками в глибині.

— Але я виявився неввічливою свинею.

— Свині не бувають ввічливими.

— Не грає ролі... Мені здавалося... ще відтоді... Але це тепер минуло...

Він розумів, що повинен щось казати, щось робити, щоб затримати цю жінку коло себе, бо вона знову зникала від нього, могла зникнути тепер назавжди, але був дивно безпорадний, стояв, опустивши руки, потім якимось машинально, як учора викреслював на папері її ім'я, з опущеними руками підійшов до неї впритул і доторкнувся губами до Таїного чола.

Вона відступилася від нього мерщій, нічого не сказала, він теж мовчав, так постояли якийсь час, хтось ішов по тротуару знизу, кілька пар, чувся сміх, підошви шаркали по асфальту, а Отаві здавалося, що то йому — по серцю.

— Проведіть мене до готелю, — тихо попросила Тая.

— Але з одною умовою.

— Кажіть, згоджуюсь.

— Щоб ви не втекли з Києва. Як ото я взимку.

— Не втечу.

— А завтра? Що буде завтра?

— Не знаю.

Він ішов потім додому, знов Хрещатиком, знов серед вічно святкових перехожих, мав юнацьку легкість у тілі, вірив і не вірив, що може початися для нього зовсім невідоме життя. Потім вийшов на Володимирську і завернув не додому, а до Софії. Майже біг вулицею до Богданової площі, точнісінько так, як біг колись, щоб устигнути помститися за батька. Але як це було давно!

РІК 1014
ОСІНЬ. КОНСТАНТИНОПОЛЬ

Якоже глаголетъ: в чем застану, в том ти и сужю.
Літопись Нестора

Це місто любило легенди, жило ними півтори тисячі літ, народилося теж, власне, з легенди, яку привіз у вітрилах свого вутлого суденця зухвалий молодий грек із Мегари в 658 році до нашої ери. Грека звали Візант, це було просте, нічим не прославлене на ті часи ім'я, але молодий мегарець великодушно пожертвував ним для історії. Він міг би сидіти собі в рідному місті, ловити рибу або збирати оливки, виходити в море й знов повертатися до рідного берега, але він одважився податись назустріч майбутньому, що так манливо висвічувало йому в пурпурових хвилях Егейського моря. Візант підмовив ще кількох мегарців, щоб не дратувати богів, вони вирішили зачерпнути їхньої ради, побували в Дельфах, і ось тепер пливли уперто на північ, шукаючи незаселених берегів, мали тільки молодість, вітер у парусах та ще напуття дельфійського оракула, досить дивне й несподіване: «Закладеш місто навпроти людей сліпих». В молодості охоче піддаються голосу долі, тому Візант без вагань вирушив на пошуки місця, де б міг закласти місто, але водночас знав також, що належить пильнувати, щоб не пропустити дарунка богів, тож коли побачив бугристій виступ землі, який жадібно занурювався в теплі води, мовби велетенський зморений пес висунув язика й хлебнув з моря, коли побачив роздольну протоку до північного моря, побачив довгу, схожу на ріг достатку затоку, в якій, здавалося, вмістилися б усі кораблі світу, а на протилежному березі — фінікійський город Халкедон, Візант зрозумів значення слів оракула: тільки сліпі могли не помітити цього благословенного шматка землі, неначе кинутого богами поміж Пропонтидою, Босфором і Золотим Рогом!

Так було закладено місто на високому глиняному мисі. Перенесено з грецького судна триножник, над яким горів вогонь, вивезений, за звичаєм предків, з Мегари, закинуто в море сіті, впіймано першу рибину, згодом у бухті, названій Золотим Рогом, пристав перший корабель, ще згодом, мабуть, прискочив з невідомості перший дикий фракієць і послав у намет, під яким горів священний мегарський вогонь, першу стрілу. Все те було, але все забулося досить швидко, город виростав з легенди, ловив рибу, торгував, захищався 'од нападників, город ставав славний, у світі, а ім'я успадкував од свого засновника і звався — Візантій.

Місце, вибране молодим мегарцем, виявилось вигідним, але й клопітливим. Усі війни чомусь ішли саме через цю найвужчу частину Босфору; персидський цар Дарій ставив тут свій міст з кораблів, ідучи на греків; через Візантій поверталися додому десять тисяч грецьких найманців Кіра, прославлених Ксенофонтом; Спарта, щоб дошкулити Афінам, будь-що прагнула поруйнувати Візантій; Афіни ж, у свою чергу, щоб допекти Спарті, морили Візантій голодом. Така доля всіх, хто опиняється на перехрестях: до них спливаються найбільше багатства, але слідом за ними йдуть ті, хто б хотів багатства прибрати до рук. І якщо хочеш протривати, то будь або ж могутнім, щоб дати відсіч, або ж хитрим. Візантійці ще не могли здобути на могуття, тому вибрали хитрощі. Кілька століть балансували вони між слабшими й дужчими, щоразу приймаючи сторону дужчого, і це давало їм змогу не тільки протривати, але й квітнути, город розростався, багатів, і вогонь Мегари, привезений Візантом під дірявим парусом, тепер палахкотів над золотим триножником у біломармуровій святині.

Але одного разу візантійці прорахувалися. У війні двох римських цезарів Септимія Севера й Песценія Нігра вибрали останнього, а дужчим виявився Септимій, у якого в жилах текла дика кров дакійців. Хоч як запекло боронилися візантійці (з жіночого волосся робили тетиви для луків, від голоду їли вбитих), однаково Септимій узяв місто, перебив решту вцілілих мешканців, поруйнував усі будівлі, звелів збудувати мури. Здавалося, мегарський вогонь згас назавжди. Однак той самий Септимій Север згодом відбудував Візантій, бо не можна було знехтувати таким важливим місцем; але по-справжньому піднявся город лиш за часів імператора

Константина, який вирішив перенести сюди столицю Римської імперії і назвав місто Новим Римом. Константин не належав до анголів, — він був справжній римський імператор, про що можна судити хоча б з того, як стратив він за намовою другої своєї дружини Фавсти рідного сина Кріс-па і дванадцятилітнього сина своєї сестри, а потім, довідавшись, що то був наклеп, звелів і саму Фавсту втопити в ванні з окропом. Візантії бачив жорстокість і перед тим, але то була чужа жорстокість, — тепер мали свого власного імператора, а чого не витерпиш, аби лиш мати в себе володаря! Бо становище столиці має безліч привілеїв, найперший же — це неодмінне й незаперечне право на розквіт. Константин вибудував палаци, храми, лазні, акведуки, форуми, Августей, іподром, з Олімпії, Дельф, з Корінфа й Афін брали статуї, колони, мозаїки, все, що тільки надавалося до перевезення, споруджували особливого розміру кораблі, щоб переправити ці скарби до нової столиці, пограбували дощенту стародавні храми Артеміди, Афродіти й Гекати. Тримаючи в руках спис, Константин окреслив ним у повітрі пів-дугу між Пропонтидою й Золотим Рогом, показуючи, де має пройти нова стіна, що захищала б місто од усіх небезпек; прокладено було головну вулицю Меса з великими форумами, прикрашеними колонами й статуями, на першому від палацу форумі, що згодом дістав назву форуму Константина, встановлено вивезену з Греції багряну колону з бронзовою статуєю Аполлона, поверненого обличчям на схід. У правій руці Аполлон тримав скіпетр, у лівій — бронзову кулю, мовби знак володарювання над цілою землею. А внизу на колоні висічено напис: «Господи Ісусе Христе, оберігай наше місто».

Хто б там після всього пам'ятав, скількох звелів убити. Константин, скількох кинуто на з'їдення левам імператорського звіринця, скільком відрубано голови, скількох набито на палі, а скільком залито до нутра розтопленої міді чи свинцю!

Вдячні сучасники мерщій прозвали Константина Великим, а столицю найменували Константинополем, на знак чого було випущено медаль з відповідним написом. На медалі, так само як і на царських монетах, чеканено постать, що символізувала благополуччя Константинополя: молода невіста на троні, голова в неї вкрита серпанком, а поверх серпанку — діадема з оборонних веж, в руках невіста тримала ріг достатку, а ногами спиралася на борт корабля.

Так і плив одтоді Константинополь далі й далі, змінювалися в палацах імператори, в короткім часі місто вже не вмещалося в тісному обширі, окресленому стіною Константина, і новий імператор Феодосій (щоправда, вже не Великий, а Малий, названий, видно, так через те, що багато літ був попихачем своєї жони Євдоксії) звелів провести нові мури, які було названо Довгими, або ж (на його честь) мурами Феодосія. Імператор Юстиніан після розгрому, який вчинили Константинополю учасники повстання Ніка, вирішив зробити столицю ще кращою, ніж за часів Константина, і серед інших чудес спорудив найбільше чудо тодішнього світу — храм святої Софії.

Одні будували, другі — руйнували. Як сказав поет: «Той мурує, той руйнує...» У восьмому столітті імператор Лев Ісавр досить дбайливо винищував ікони, а що слово «ікона» означає будь-яке зображення, будь-який малюнок, то можна уявити, скільки шедеврів навіки втрачено для людства у тій «ідеологічній боротьбі». Окрім того, Ісавру не сподобалася константинопольська книгозбірня, заснована ще Константином і розширена іншими імператорами, особливо Юліаном. Там налічувалося до тридцяти шести тисяч рукописів, серед яких були й найдавніші, вивезені з Риму, Греції і Єгипту, зберігалася там легендарна драконова шкіра в сто двадцять футів завдовжки з записом творів Гомера. Лев Ісавр звелів спалити книгозбірню разом з ученими, які там були!

Щоправда, Феодосій, який, щоб заробити прізвисько Великого, чимало сил віддав жорстокому переслідуванню і нищенню поганства і християнських єресей, вважаючи, видно, що цього ще

не досить, щоб міцно засісти на сторінках історії, звелів зруйнувати славетну Александрійську бібліотеку. Вона була заснована при храмі Серапіса Птоломеєм Фісконом і поповнена Марком Антонієм перевезеною для Клеопатри бібліотекою Пергама, що складалася з 200 тисяч книг і збітків. Там була зібрана мудрість усього дотихчасового світу. (До речі, пергамська книгозбірня виникла свого часу як свідчення культурного суперництва між Александрією і Пергамом. Коли Птоломеї Філа-дельф заснував у Брухіоні — аристократичній частині Александрії — першу велику бібліотеку, цар Пергама Євмен взявся за це й у своїй столиці. Лякаючись суперництва, Птоломеї Єпіфан заборонив вивіз папірусу, на якому тоді писано. Тоді Євмен, шукаючи матеріалу для письма, винайшов те, що відоме тепер під іменням «пергамен», тобто ягнячу або телячу відповідним чином виготовлену шкіру). Феодосій видав указ про знищення цього осередку поганських знань.

Про імператорів можна розповідати довго. Повелівали, ходили в золоті й шовках, розпоряджалися багатствами імперії, вважали вкрай образливим для себе, якщо їх не визнавали мудрецькими, богонатхненними керівниками, безгрішними суддями діл божих і людських. А судили жорстоко, безжально, навіть одні одних. Скажімо, був такий імператор Маврикій, досить дурний, обмежений, скупий, але чадолюбивий. Мав багато дітей і дуже їх любив. Коли імператорський трон захопив Фока, названий Кентавром, він не просто розправився з попередником, а звелів убити у нього перед очима всіх дітей, а вже потім стратити самого. Незабаром історія повторилася. Царський трон захопив Іраклій. Фоку за бороду витягли з імператорського палацу і під наглядом нового володаря відрубали йому голову.

Іраклій увійшов до історії, ясна річ, не за те, що витягав з палацу свого попередника за бороду й кидав його під воїнські мечі, — йому належить новела про введення в Візантійській імперії на місце мови латинської грецької мови. Зробити це було тим легше, що в самому Константинополі й більшості фем грецька мова вже давно увійшла до побуту, а латинська існувала тільки як державна умовність. Але заслуга є заслугою. Так само, як безперечною заслугою імператора Константина Багрянородного стала його «Книга церемоній», що принаймні позбавила клопоту всіх наступних імператорів ламати голову над тим, коли в що зодягатися, з ким трапезувати, як влаштовувати прийоми й урочистості, бо ж панувало переконання, що Візантійська імперія вмить розвалиться, як тільки в складному й одвіку усталеному ритуалі двірських і столичних пишнот щось буде пропущено або зроблено не так.

Особливо пишався своїм ділом царствующий разом з Василієм Другим його молодший на два роки брат, імператор Константин. У довгому списку візантійських імператорів значився як Константин Восьмий. Це свідчило, як часто повторювалося серед імператорів ім'я Константин, а ще свідчило про те, що народ візантійський, певно ж, любив літеру К. Константин ще замолоду дійшов до цього висновку, а раз так, то не належало дбати ні про що, окрім дотримання хоч на перший погляд і обтяжливого, але, зрештою, приємного імператорського способу буття, тобто влаштовувати урочисті церемонії, пишні лови в околицях Константинополя, ігрища на іподромі, ганяти м'яч на циканістрії, грати в кості, їсти, пити, розважатися, любити жінок. Щоправда, імператор ще мав, очевидячки, дбати й за інше. Стежити, щоб провінції справно виплачували належну данину, щоб у столиці завжди вдосталь було хліба, м'яса, вина, щось там робити для поживлення торгівлі й ходити в походи проти ворогів, які вічно обсідали імперію звідусюди, гострячи зуби на її багатства. Але жено не біг, і все земне в помислах і волі його. Вищі сили розпоряджалися так, що Василій успадкував од своєї матері Феофано залізну руку і смак до завойовування й володарювання, а Константинові дісталася од матері тільки зовнішність, натурою ж подібен був до діда свого Константина Багрянородного, який теж колись віддав усе управління державою в руки всемогутніх придворних євнухів, а сам поринув у книжну мудрість. І от поки один імператор в своєму

чорному залізному вбранні роками пропадав у військових походах, навіть не з'являючись в столиці, його брат виконував усе інше, що належалося імператорам для підтримання зовнішнього, показного блиску, царствування, для вдоволення константинопольських натовпів і засліплення іноземних гостей.

Тож як зрадив Константан, коли прибули від царственого брата гінці з хрисовулом, у якому повідомлялося про перемогу в Клідіонській клісурі, а потім прискакали нові гінці з вістю про тисячу болгарських бранців, дарованих Василієм для тріумфу в столиці.

Він вирішив доповнити свого діда! З'єднати візантійську церемонію імператорського виходу з тріумфом римських цезарів. Препозитам велено розробити послідовність всіх дій торжества. Сам імператор власноручним підписом червоним чорнилом скріпив послання до народу Константинополя. Почалися великі готування, що набули найбільшого поспіху в останню ніч перед тріумфом. Сам єпарх Константинополя Роман Аргір стежив за тим, щоб Меса і всі форуми, по яких пройде тріумфальна процесія, були прикрашені лавром і плющем, ергастерії завішані шовковими тканинами й коштовними виробами з золота й срібла, будинки — перськими килимами. Начищали до блиску свої сокири екскувітори, протостратори, готували убір для царського коня, на Амастрінському форумі теж ішли приготування, але то вже належало до справ похмурих і таємних, про які завчасно ніхто не мав ні відати, ні говорити.

Імператор спав ту ніч пречудово. Він уже перебрався з Перлової палати в Карисійський зал, де була зимова опочивальня, захищена від різких вітрів Пропонтиди, бо хоч ще й стояла в Константинополі тепла осінь, але Константин, як і брат його Василій, любив спати голим, тому й перейшов до зимової опочивальні, а в літню спеку ліпше почувався в Перловій палаті — золоте склепіння, підтримуване чотирма мармуровими колонами, і довкола мозаїки з сценами імператорських ловів, а з обох боків спальні — галереї, що виводять у сад, сповнений благоухань і пташиного щебету. Годилося б перед такою важливою державною подією спочивати в головній спальні Великого палацу — мозаїчна підлога з зображенням царської птиці, павича з блискучим пір'ям, по кутках у рамках зеленого мармуру — чотири орли, готові до польоту імператорські птахи, на стіні — імператорська родина засновника Македонської династії Василія. Руки у всіх простягнуті до хреста — символа вибавлення. Але зжіночений імператор вимушений був надавати перевагу теплу перед пишнотою, отож ніч перед тріумфом провів у зимовій спальні, здобленій карисійським мармуром.

А болгар, голодних і спраглих, тримали на ногах цілу ніч по той бік міської стіни, а рано-вранці, мабуть, саме тоді, як кито-ніт надягав імператорові шиті червоними орлами й царськими знаками тувії, воїни погнали через Харисійські ворота в місто, і вони пішли по довгій Месі, обірвані, брудні, зарослі до самих очей, вони смерділи від бруду, і ще йшов од них мертвий дух, який завжди йде од людей приречених, вижитих, до решти упосліджених, і багаті візантійці затикали носи й відверталися, бурмочучи: «Смердючі кожоді!» А болгари важко човгали по білих мармурових плитах найрозкішнішої на землі вулиці, йшли побіля високих будинків, прикрашених портиками, йшли повз ергастерії, сховані під глибокими аркадами, що захищали перехожих од негоди й сонця, вони виповнили цю вулицю, що славилася як дзеркало візантійського багатства й розкошів, і якби не похмурі Коміскортові охоронці, то створилося б враження, що болгари зненацька запанували в самому серці Константинополя, але воїни йшли з боків густо й сторожко, а болгари були такі нужденні, в такі міцні колодки були всі пов'язані, що навіть у найодважніших і найбадьоріших із бранців опускалися плечі й одверталися погляди від усіх отих шовків і килимів, од золота й срібла, од плюща й лаврів. Але чим ближче до центру міста просувалися вони, тим тісніше обступала їх пишнота, від якої наморочилося в голові і не хотілося дихати, а хотілось просто впасти отут і вмерти, не очікуючи, що буде далі, якої наруги доведеться зазнати від безжальних ромеїв ще, бо важко їм було уявити більші страждання й наругу, аніж зазнали, допоки гнано їх до Константинополя.

— Гей, брате, чи довго ще? — питали в Сивоока його товариші, бо вже знали всі, що Сивоокові за час служби в купця доводилося бувати й тут, у ромейській столиці.

— На конячий торг, — сміявся через силу Сивоок, пробував задирати голову, щоб показати ромеям зневагу й погорду до них, та з того бадьоріння не виходило нічого, хіба що звертав на себе увагу, але й без того вирізнявся з-поміж усіх бранців світлим волоссям, пшенично-золотою, в цупких завитках бородою, — Є тут такий затишний з біса форум, на якому ромеї проводять кінські ярмарки. Бувають там аж он які коні! З Арголіди й Аттики коні, що їх об'їжджували сини амазонок, коні з Каппадокії, з Віфінії, з Фрігії, коні з Сіцилії, про яких мовлено, що їх годували квітками, такі вони були пещені; руді, мов лиси, лівійські коні й сиві угорські жеребці, що їх приводили сюди з моїм купцем Какорою, були там також коні арабські, турецькі, перські або ж мідійські, до яких саме й куповано таких, як ми. Зумієш приборкати дикого скакуна — одержиш волю. Не зумієш — загинеш.

— Чорта б об'їздив, аби тільки на волю! — сказав хтось позаду. З нього засміялися, бо хилився од вітру, такий був сла-• бий, як і всі.

— Отож, — продовжував розповідь Сивоок, — там бували коні, натерті оливою, вишкребені срібними шкребницями, з гривами, розчесаними золотими й агатовими гребенями. Коні — мов жінки! А які ноги мали! — Він з жалем поглянув на свої босі, закривавлені, побиті об камінь ноги, на вкриті засохлою кров'ю й струпами ноги своїх товаришів. — Чисті й досконалі ноги, винесені з мандрів і галопування по найсоковитіших травах світу. Бо нема ліпшого, як побігати по свіжій зеленій траві, братове! Коні знають у цьому смак. А ще чим гарний той Амастріанський форум, то це застилкою. Ромеї не знають ні трави, ні соломи на підстилку. За перським звичаєм, стосують до того добре висушений кіньок ж гній. Пухко, тепло, запахущо! Оце б нам поспати на такому ложі!

— А поспати б! — зітхали, хто ще слухав Сивоока, відганяючи з душі похмуру стривоженість, яка густіше й густіше обсідала бранців, що більше заглиблювалися вони в кам'яні нутровища ромейської столиці.

— А ще нема в світі більшої розваги, як мезджувати кіньми, — правив своєї Сивоок. — Купуєш якусь здохляку, а там — одвернувся, перекинув їй гриву на другий бік, та розпушив хвоста, та підчистив копита — і вже продаєш як доброго скакуна.

— От же бреше, — сказав хтось ліниво, аби лиш сказати, але Сивоок навіть зрадів тому. Запереченню, бо вже була зачіпка, обіззався хтось живий з-поміж цих вмерлих од безконечних мук людей, він аж рвонувся до того чоловіка, але колодка, в яку був забитий разом ще з двома болгарями, не пустила його, та й ромейський воїн, що важко ступав поряд, замірився списовищем.

— Гей, не брешу, брате, — покрутив головою Сивоок, — просто мого духу коні не зносять. Телесуються на самий мій вид. Вибивають гопки, як тільки я підходжу.

— Тепер твій дух не той, — сказав йому один з товаришів по колодці.

— А чом би й не той? — підсмикнув Сивоок свою ясну бороду. — Дух у людині завжди лишається той самий. То лиш тіло маліє або більшає. Але від тіла користь яка? А дух возносить тебе і на зелені гори, і на саме небо... І на кінський ярмарок он вознесе незабаром...

Він добре знав, що на Амастріанській площі відбуваються прилюдні страти, може, й ще хтось із полонених відав про це, але ніхто не обмовився бодай словом, та й сам Сивоок розп'ятував про кінський торг на Амастріанському форумі, сподіваючись у глибині серця, що ведуть їх кудись

в інше місце, може, щоб просто показати столичним жителям як військову здобич, бо в столиці завжди повно нероб і дармоїдів, яким потрібні видовиська, а якого ж ще видовища треба, коли перед твоїми очима пересуваються, мов безсилі видива, колишні могутні воїни, які стрясали цілою імперією, воїни, що пройшли зі своїм царем Самуїлом по планинах і ріках, вміли прорубуватися мерами крізь найщільніші ряди візантійських катафрактів, самою тільки мужністю брали чужі твердині, а свої боронили з такою затятістю,— що взяти їх можна було лиш підступом і зрадою:

Але хто й сподівався, що женуть їх по головній вулиці Константинополя, щоб справити приємність столичним натовпам, то помилявся навіть той, бо це ще було не все, найстрашніше ждало попереду, поки що ж мали знову вертатися по тій самій Месі, але цього разу вже в лавах тріумфу.

Тріумф розпочали чини синкліту. Вони йшли пішки, надаючи всьому шеству тої повільності, що завжди ототожнюється з торжеством. Попереду виступав проедр синкліту' в рожевому хітоні з золотими галунами, перепоясаний пурпурним, з самоцвітами лором, в білій хламиді, облямованій золотими галунами, з двома тавліями золотої парчі з листочками плюща. Синклітики й сіленціарії теж усі в білих хламидах з золотими тавліями.

За синклітом ішов загін сурмачів, добраних один в один, одягнених в сукняні скараники, прошиті золотими нитками з зображенням імператорів спереду на високих тронах, а позаду — на ще вищих конях. Срібні сурми вигравали тріумфальні марші не тай для надання ладу походові, як для того, щоб привернути увагу натовпів, прикликати ще тих, хто запізнився на видовище, розбудити сплячих, розбуркати байдужих. За сурмачами терплячі мули тягли важкі повози, наладовані військовою здобиччю, присланою з Болгарії імператором Васи-лієм. Кінні екскувіти, вбрані в царські барви, охороняли цінний обоз; а охороняти мали що, бо лежали на возах цілі стоси золотих і срібних монет і зливків, дорога зброя, коштовні оздоби й одяг, клейноти царські й боярські, золотий і срібний посуд дивної чеканки болгарських умільців, ожерелля з перлів, бурштину, агату, сердоліків, кінська зброя з золотими і срібними украсами, з бірюзою і рубінами, штиби свинцю й олова, різьблені з рідкісних сортів дерева предмети, яких у Константинополі й не бачено ніколи, рибальські сіті й весла, хутра й вовна, високі сосуди з вином.

Слідом котилися штудерно поцяцьковані колісниці з виліпленими на них зображеннями найбільших твердинь Болгарії:

— Струмиці, Водена, Средця, Відина, ще інше колісниці мовби зображали окремі болгарські провінції, як їх називано у Візантії: Преспа, Пелагонія, Соск, Моліс. Потік повозів і коліниць переривався походом болгарських воєвод і священників, які перекинулися на бік ромейського імператора. Воєводи й бояри в одязі мишачого кольору несли поперед себе подушечки з покладеними на них золотими вінцями, а священники тримали в руках хрести й книги, і ще безліч коштовно оправлених книг везено позад них на довгому возі з чотирикінним запрягом.

Далі йшов загін флейтистів-пайгністів. У голубих хлацидах. Флейтисти вигравали щось жваво дурнувате, надто ж коли взяти до уваги, що за ними сунуло стадо зі ста білих биків, а потім котилася низькими білими валами тисяча болгарських овець. Погоничами биків і овець були воїни з загону Сірійця, так само заповорошені й оброслі, так само пропітнявілі й захрипли, як у довгому переході перед тим, їхня темна, аж ніяк не парадна, зношена військова одіж, весь їхній обладунок, увесь вигляд чорно-похмурий ще більше підкреслювали білість тварин, які завтра мали стати здобиччю константинопольських різників, отих самих, які гордо виступали позад овечої отари з ножаками й важкими сокирами в руках, з засуканими рукавами, в чорних шкіряних передниках, з чорними бородами, з нещадимими очима.

Далі атлети вели на ланцюгах кількох ведмедів, упійманих у болгарських шумах, звірі погрозливо ревли, трясли головами, ланцюги дзвеніли, злякано скрикували з боків меси ромейки, але атлети міцно тримали ведмедів, мовби показуючи тим, що найбільше страховисько нічого не варте, коли воно закуте в залізо.

І то таки була правда, бо відразу за приборканими ведмедями чалапкало тисячу бранців, ще недавно грізних воїнів, а тепер безсилих і відданих на милість звитяжців. Звитяжці йшли по боках такі самі, як і ті, що супроводжували гнаних на заріз биків і овець, велемудрі євнухи-препозити імператорського двору продумали все аж геть як уміло, будь-який дурень із константинопольських роззяв міг без зусиль провести в своїй пустій голові зіставлення отих безсловесних тварин з оцими бранцями, що хоч і мали людську подобу і, може, наділені були даром слова, але заслуговували на ту саму шану, що й звірина. Бо й що там мова, коли лунає всемогутній дзвін зброї! А ромей-ська зброя — найславніша в світі!

Замикали похід бранців таємничо-загрозливі люди. Всі, як один, безбороді, всі з дивними дворогими вилами на плечах, всі зодягнені в однакові голубі з золотим шиттям безрукавки, підперезані широкими червоними хустками, поверх безрукавок мали блідо-голубі грецькі плащі-епілорики, на головах — башлики з тої самої тканини, що й безрукавки, йшли збайдужілі, з пустими, мовби білими очима; ромеї впізнали їх одразу, щось гукали до цих аж надто голубих євнухів, які марно намагалися приховати свою похмурість за небесним вбранням так само, як не могли втаїти свою безбородість перед тисячю чорних закудланих велетенських болгарських борід, — неважко було здогадатися, хто такі оті євнухи. Сивоок, власне, відразу й здогадався, але мовчав, бо й що мав казати товаришам?

Тяжкий сморід хмарою повз над колоною бранців, тому в триумфальному шестві зроблено невеличку перерву, по Месі пройшли храмові служки з кадильницями, в яких згоряли миров ладан і східні пахощі, а вже тільки потому з'явився в триумфі сам царствений Константин, усміхнений до натовпів, в правій руці тримаючи лаврову гілку, а в лівій — берло з слонової кістки, саджене смарагдами й діамантами, з велетенським рубіном зверху. Два препозити вели імператорського коня, а від тих двох розпочиналися дві шеренги препозитів в світло-зеленім одязі, гаптованім левами у великих колах. Препозити ступали в маєстатичному непоспіху, і в такт їхній ході причаєно просувалися вперед леви на одязі, мовби вершили дозор навколо священної особи імператора, і від того Константин був ще усміхненіший, ще вдоволеніший, плив над зеленими левами, неначе небожитель, всеблагий і сйяливий. Що ж, деспотизм часто буває усміхнений.

За імператором на конях, покритих дорогоцінними чепраками, їхали магістри, патрикії, з ними, теж верхами, спафарії-євнухи з мечами і спафарії бородаті з спафовакліями, тобто алебардами, йшли за царем також гетерії варязькі, цакони з фігурами левів на панцирах, турки-вардаріоти в червоних плащах і високих ковпаках лимонного кольору з палицями-манк-лавіями на поясі й жезлами в руках.

Згідно з «Книгою церемоній» Константина Багрянородного, належалося ще в час імператорського походу вести попереду на відстані двох польотів стріли коней царських числом сто або й Двісті з пурпуровими чепраками й воркадіями. Але цього припису не дотримано через надмірну видовженість триумфального походу, зате не роблено відступів од правила, за яким імператор повинен був зупинятися, починаючи од воріт Халки й Августея, коло Мілія, коло церкви Івана Богослова, коло портика палацу Лавса, коло Преторія і на антифорумі, а потім і на самому форумі Константина. Скрізь вислухував імператор акламації й актології, тобто славослов'я, від дімів, що виконували роль так званого народу; величання супроводжувалися танцями й музикою, виступали тут міми або ряджені скурри, скамрахи або масхари, атлети, блазні, потішники.

Після форуму Константина, де була найдовша зупинка коло порфірної колони, імператор ще мав слухати привітання у Великому Емфолосі, для чого довелося триумфальний похід провести трохи вбік, а потім вертатися назад, щоб пройти Арто-полію з її хлібними рядами, де у вмираючих від виснаги болгарських бранців пахощі свіжого хліба викликали спазми, а Константина величали з особливою старанністю і найбільше кричали хвалу дармоїди, які тільки й знають, аби жерти, та пити, та втішатися.

Після цього триумф вилився на форум Тавра — найбільшу площу Константинополя з височенною витою колоною імператора Феодосія посередині. Імператор Константин, дбаючи за розваги для натовпів, часто велів кидати з тої колони приречених на смерть. Збиралася сила-силенна роззяв, видовище було непере-даване.

На форумі Тавра триумфальна процесія роздвоїлася. Поки імператора приймали коло Модія, а потім коло церкви Діви Діакониси, де він потім разом із патріархом трапезував, з колони триумфу вилучено болгарських бранців і спрямовано їх до Філадельфію, а основний похід тривав далі вниз по вулиці, що вела до форуму Бика.

Поперед бранців пущено лиш сурмачів, а позаду так само в похмурій байдужості сунули дивні євнухи з дворогими вилами на плечах. Сурми скрикували рвучко й різко, мов хижі птахи, воїни, вже не стримувані урочистістю загального походу, дали волю своїй злості, гнали полонених мало не бігцем, виштовхуючи наперед тих, що зберегли найбільше сил, ніхто не міг збагнути, навіщо ця перестановка, ніхто не знав, куди так кваплять їх охоронці, може, тільки Сивоок нарешті з усією жажною виразністю збагнув те, чого найбільше лякався: їх справді гнали до Амастріанського форуму, який сьогодні мав стати не місцем кінського ярмарку, як завжди, а місцем страт.

Перед входом у Філадельфію височіли встановлені на тетра-пілоні у вигляді арки дві великі бронві. Приречені мали пройти під тими руками; власне, наняви рімар і не помітив дивної арки, бо скільки вже пройтягував емволів, форумів, вулиць, зате Сивоок аж надто знав, що то за знак, він мимоволі відхитнувся назад. В пропустити поперед себе бодай кілька пар, але старий шкураток, ромейський воїн, який давно вже запримітив Сивоока й переслідував його чи не половину дороги до столиці, зауважив хитрощі «білого болгарина» (так прозвали його ромейі) і з проклятьбою виставив його в найперші ряди.

Востаннє озирнувся Сивоок на величезний форум Тавра, запруджений народом, воїнами, вельможним панством і придурками, що витанцьовували й погукували свої блазенські приказочки. В останню мить їхню колону теж розділено, відокремлено тільки передніх, відлічивши рівно сотню, а решту зупинено на форумі чи то в очікуванні черги, а чи й помилувано. Бо той, хто лишався по цей бік бронзових «Рук», прозваних візантійцями. «Руками милосердя», міг уникнути кари, пройшовши ж попід руками, ти втрачав будь-яку надію на вибавлення. «Дати б звідси дьорки!» — востаннє здобувся на бадьоріння Сивоок, проходячи якраз поміж бронзових «Рук» і опиняючись, отже, на своїй, може, останній путі, з якої нема вороття.

Сурми кричали погрозливо й злісно. Сторожа гнала бранців униз по вулиці швидше й швидше. Тюпали позаду байдужі євнухи в розцяцькованому вбранні. Лиховісне мовчали тлуми обабіч вулиці. Вже не чуто тут було величальних погуків, завмерли бучні співи, не викаблчувалися блазні й потішники. Тут панувала сувора скупченість, очікування страшного, невідворотного.

І полонені майже бігцем, з останніх сил, майже вмираючі впадають до тісного Амастріанського форуму, обставленого царською гвардією, позад якої вирують людські юрмовиська. Посеред форуму метушливі якісь люди, одягнені так само, як і євнухи позад бранців, тільки що без золотого шитва на вбранні, клопочуться коло переносних горнів, повних дочервона

розпеченого вугілля, а на землі побіля горнів розкидано товстезні ланцюги, важучі такі, що самим тільки своїм тягарем здатні придушити чоловіка.

Тоді бранців зупинено. Не було куди йти далі. З-позаду неквапом вийшли євнухи в блідо-голубих епілориках, їм. назустріч од горнів кинулися ті роздмухувальники пекельного вогню, і стало всім видно, що всі вони — бородаті на відміну від євнухів, але всі шанобливо схилилися перед безбородими, бо були, видно, лиш помічниками загадкових царських євнухів, і справді безбороді передали бородатим свої коротенькі дворогі вила, помічники повернулися до горнів і миттю всунули ті вила в жар, а Сивоок уже знав тепер добре, що ніякі то не вила, а звичайнісінькі жигала, якими ромейські кати випікають приреченим очі, і йому вперше в житті стало так страшно, що й сам не відав, що б зробив: чи то розридався, чи заревів дико, чи кинувся на своїх ворогів, якби мав змогу?

Він оббігав поглядом своїх дивно сивих очей тісний форум, різонуло його по самому серцю буйністю барв на святкових шатах, м'якою осінньою позолотою покривало довколишні будівлі сонце з дивно блакитного неба; ніколи, здається, не був ще світ таким лагідно-барвистим для Сивоока, як сьогодні, але ніколи не ставав він і таким безжальним до нього, бо ліпше б відразу його вбили, аніж мали позбавити найдорожчого — очей!

Горнів було десять, і полонених сторожа швидко розштовхала на десять десяток і виставила кожну навпроти «свого» ката, євнухи спокійно здіймали плащі, передаючи їх своїм помічникам, яких ставало більше й більше, опісля робили натовпам вкись лінивовітальні помаху руками, од чого юрмовища навколо площі відразу зламали мовчазність і заревли від нетерплячки, бажаючи якомога швидше побачити те, задля чого товпилися тут ще з самого рання, однак імператорські кати надто добре знали свою справу, щоб вважати на під'юджування юрби; вони так само спокійно і розважливо підходили до горнів, діставали звідти розпечені начервоно жигала, підіймали їх, повертали сьак і так, мовби видивляючись там якийсь ганж, потім знову засовували жигала в жар, заплющивши очі, складали на грудях руки: чи то молилися, чи то просто ждали відповідної хвилі, а хвилею тою мало бути появлення імператора і знак, одержаний від царственої десниці.

Імператор же, відтрапезувавши з патріархом (щоб не согрішити скоромним, святий отець пригощав царя приправленою з далекої Русі дивною рибою осетром, осетра вносили на золотих парчевих ношах, прикрашених корогвами, і Константин, який любив попоїсти, зустрів воістину царську рибу плесканням у долоні, жестом найвищого захвату), розпрощався з главою церкви, якому не годилося бути на каранні ворожих болгар, і переоблачився в багрянний, тяжко шитий золотом і обнизаний перлами й самоцвітами коловій (в багрянному коловії завжди зображувано розп'ятого Ісуса Христа, страждання і царственість поєднувалися в цій накидці), замість вінця надяг тогу, або тіару, і в супроводі чинів кувуклія в багряних сагіях прибув на форум, щоб стати свідком вершини сьогоднішнього триумфу.

Там він зійшов з коня й сів на золоту кафізму, а по боках знов стали в два ряди препозити з левими на скарамангіях, позаду ж вишикувалися спафарії з сокирами й мечами, мечі й сокири тримали однаково: мов дрюччя на плечах, щоб бути щомиті готовими посікти на локшину кожного, хто наважиться загрозувати священній особі імператора.

Знов усе було пишно й барвисто, як і з самого ранку, знов урочисто й піднесено виголошували дімархи венетів і прасинів належні повітання, повторювані, згідно з правилами церемонії, точно визначене число разів: «Хай милує тебе бог, імператоре» — 60 разів, «Завжди твої раби, імператоре!» — 50 разів, «Імперія з тобою, василевсе!» — 40 разів, а всього двісті тридцять п'ять проголошень.

Константин слухав, заплющивши очі, він усміхався, він завжди вважався веселим імператором, над усе любив церемонії і царські пишноти, йому подобалося виконувати тільки ту половину царських обов'язків, яка несе насолоду й задоволення, що ж стосувалося трудів царських по втихомирюванню й звойовуванню ворогів, по збиранню податей, по наведенню ладу в торгівлі й ремеслах, — цим він з легкою душею поступався на користь свого царственного брата, слушно розмірковуючи, що ліпше хай Василій добуває золото, а він, Константин, роздаватиме його веселим натовпам обома руками. А ще: відвідував щодня бані, катався верхи, міняючи по кілька разів на день коней, їздив на лови в Каллікратію, знудьговано оглядав портики вздовж вулиць, визираючи гарненьке жіноче личко, був присутній на всіх ристалищах на іподромі (спорудженому ще Септимієм Севером, а по-справжньому розбудованим і прикрашеним Константаном Першим, прозваним Великим, бо великим насправді був), любив жінок, любив попоїсти, сам навіть вигадував потрави, грав у кості, любив усі розваги і, як усі любителі розваг, був жорстоким чоловіком, хоч і ховав ту жорстокість за вдаваними веселощами.

Поки дімархи виспівували свої акламації, Константан, по-плямкуючи губами від вдоволення, ще й досі живучи згадкою про пишного осетра, якого вони розділили з патріархом під біле холодне вино, прислане в здобичі з Пелагонії, оглядав спроквола форум, недбало ковзнув поглядом по болгарських бранцях, сподіваючись пильніше приглянутися до них в час езекуції, озирнувся на свій почет, мовби впевнюючись у дотриманні всіх приписів. Так, все бездоганно, все прекрасно, все відбувається агідно з церемоніалом, виробленим за багато віків. Ось він, імператор усіх рومهїв, сидить у золотій кафисмі, на самій видноті перед військом, гетеріями і народом, перед приреченими на страту жалюгідними ворогами; по боках від кафисми стоять непорушно четверо безбородих, бо теж так ведеться здавна, що візантійський імператор повинен показувати свою царственість спершу перед безбородими, а вже потім перед бородатими, стемму ж василевс ніколи не може надягти перед бородатими, а лиш перед безбородими. У двох з цих безбородих на головах червоні скіадії, у двох інших — білі ковпаки. Один євнух одягнений в широке рукавне платно блідо-зеленої парчі, гаптоване великими колами, всередині яких стоять леви. Це — препозит. Інші три в синіх стихарях краплених білими крапками, в червоних мантиях, вишитих ліліями, і з двома золотими тавліями на грудях. Це чини суду й справедливості, перші виконавці волі василевса. Їхні парчеві мантиї тісно облягають постать і наглухо застєбнуті двома круглими фібулами коло самого коміра. Руки затиснені під цими мішковидними мантиями-тампаріями так, що євнухи навіть відстєбнути фібули нездатні, а вже щоб добути меч та вдарити імператора — то й поготів.

Довіряй, але й остерігайся!

Константан усміхається, знов прикриває повіками очі, згадує патріаршого осетра і, мовби повторюючи жест на його повітання, ліниво ляскає в долоні: лясь-лясь.

Тоді й починається те, заради чого піднято сьогодні всіх чинів імператорського двору числом вісімнадцять — вищих сановників, шістдесят — головних чинів та ще п'ятсот чинів нижчих, — і всім видано з царського вестіарія парадні строї, такі ошатні й коштовні, що за них можна б купити цілу державу, якби вона десь продавалася. І все оте сяяння золота, парчі, весь отой багрянець, всі перли, самоцвіти, шовки-влатії, срібло й дорога зброя призначалися лиш для того, щоб ось тут, на Амастріанському форумі, підручні катів-євнухів вихопили з кожного десятка болгарських бранців по одному, з допомогою воїнів потягли їх до горнів, повалили на землю, пригнітили ланцюгами, а кати вправно видобули з горнів розпечені до білого жигала і серед лиховісної мовчанки, яка зависла над форумом, пішли до приречених. Тільки дзвеніли ланцюги на нещасних, які мовчки борсалися, напружуючи рештки сил, безпорадно рвалися з рук своїх мучителів, силкувалися бодай звести голову, щоб, може, востаннє глянути на білий світ, затоплений величчю й сяянням ромейських коштовностей, та не вдалося жодному з них навіть того, кати твердо підходили ближче й ближче до полонених, була страхітлива дружність

у їхніх рухах, точно вивіреном жестом кожен з них опустив своє жигало, і над тісним форумом вдарило тисячоголосе ревіння вдоволених початком видовиська ромеїв, і потонули в ньому нелюдські скрики болю перших осліплених болгар.

Сивоок стояв третім у своїй десятці. Тепер не дивився довкола, мав очі, втуплені тільки вперед, тільки туди, де творилося найстрашніше, бачив як позбавили зору перших, потім з-перед нього вхопили наступного, хрипіли в поспіху помічники катів, дзвеніли ланцюги, рознісся над форумом перший пах горілої людської шкіри, а Сивоок стояв залякло, нерухомо, все, що діялося, мовби його не обходило, він теж ніби перетворився на глядача, як оті ромеї в пишному одязі, взятому з імператорських комір задля свята, так ніби в простому вбранні не можна дивитися, як випікають людям очі, не той буде смак, чи що.

Йому не вірилося. Як же так? Чому? Навіть забув, що не болгарин, що не підлягає покарі за болгарські гріхи, хоч і які там гріхи в людей, які не хотіли надягати на себе чуже ярмо. Думав тільки про те неминуче, що мало статися. Він востаннє побачив сонце, світло, вогонь, і той вогонь, що стільки разів приносив йому найбільшу радість, стане для нього прокляттям, навіки позбавить його зору, кине в чорноту. Як прийшов з темряви маленьким хлопчиком, що плакав посеред чужого шляху, так і піде в пітьму, а нащо жив, задля чого вбирив у свої очі найбарвистіші дива землі, — кому до того діло?

І в ті останні хвили, що лишалися йому перед тим, як потягнуть і його до ланцюгів, Сивоок перейнявся ще вищою, ще дикішою зненавистю до всіх отих потопаючих у коштовностях блазнів, йому хотілося бодай чимось показати їм усю свою зневагу, тому, коли потягли його прислужники до ланцюгів і зависли на ньому, щоб звалити на землю, він струснув їх з себе, зціпивши зуби, випростався, весь випружився назустріч катові, що вже ніс своє розпечене жигало, а тлуми заревли від насолоди й розкоші: «Відмовився!», «Відмовився від ланцюгів!», «Білий болгарин» відмовився!» Імператор милостиво махнув рукою, даючи знак прислужникам, щоб відійшли від Сивоока, василевсові теж було цікаво подивитися на цей нещоденний прояв мужності, він виставив наперед себе долоні, щоб заляскати в них, як тільки звершиться неминуче над білим болгариним, всі тепер стежили тільки за Сивооком і за катом, який наближався до приреченого. Кат відчув увесь надмір скупчення уваги на ньому, він намагався бути якомога байдужішим і спокійнішим у своїх рухах, ще ніколи не доводилося йому ставати бодай на мить найголовнішою дійовою особою в столичних ділах, а він давно мріяв про таку мить, у нього були свої обрахунки з цим світом, він тяжко ненавидів усе живе, від найубогішого жебрака до самого ва-силевса, ненавидів усе за те, що не був такий, як усі, за своє каліцтво, за свою неповноцінність. Колись давно, ще за іншого імператора, він не був катом, був юнаком з багаті родини, любив життя, людей, вподобав одну дівчину, а що вона не піддавалася на його вмовляння, то заманив її в дім до свого приятеля, і там удвох з приятелем згвалтували ту непокірну дурепу. Все обійшлося б гаразд, але виявилось, що в дурепи. були вельми впливові й багаті родичі, про справу стало відомо імператорові, молодих винуватців кинуто до в'язниці, де вони довідалися про повеління василевса: їх обох мали спалити живцем на форумі Бика. Тоді він випросив у сторожі ножа, безжально відпанахав собі все сороміцьке причандалля врівень із черевом і передав імператорові з словами: «Хочу служити твоїй царственості головою, а не соромом, який я одрізав сам собі. Те, що грішило, те й покарано, за віщо ж хочеш позбавити життя мене, бідного?» Імператорові сподобалася мужність розпусного юнака, він звелів його вилікувати й зарахувати до двірської служби на посаду ката. А того, другого, спалено живцем на форумі Бика, хоч провина його була набагато меншою.

Довгі роки прожив кат у цілковитій невідомості, загублений серед безлічі євнухів, якими аж кишив Великий палац, плекаючи, як усі євнухи, мрію відплатити світові за свою ганебну відмінність від усіх інших людей; йому ще пощастило в службі, він сам став караючою рукою, з насолодою виконував своє катівське ремесло, але незабаром переконався, що від тривалого

заняття тим самим ділом злість з нього кудись зникає, не відчував тепер нічого, крім втоми й байдужості, далі тримався за своє ремесло, бо нездатен був більше ні до чого, боявся, щоб не відібрали в нього хоч цього, тому вважався одним з найретельніших катів.

Але сьогодні в ньому прокинулося давнє, сьогодні на ньому схрестилися всі погляди, сам імператор стежить за кожним його порухом, сьогодні він їм усім відплатить за свою неповноцінність, він покаже, як це робиться, вони ще ніколи не бачили і, мабуть, ніколи й не побачать такого вправного, такого точного й нещадного ката, як він. Ось він їм покаже.

І кат ішов на Сивоока всіма своїми роками ганьби, приниження, ніс до нього всю свою нерозхлюпану злість, жигало стало мовби продовженням його рук, він посував його наперед себе, неначе свою відплату, а отой дивно «білий молодий болгарин», що кинув виклик долі, мав стати для нього втіленням виплеканої в катовім серці помсти.

Імператор заніс долоні для плескання мужньому болгарині за його витримку. Бо не кожен здобудеться на такий вчинок: відмовитися від ланцюгів і стоячи зустріти найстрашнішу кару! Константин хотів належно поцінувати поведження «білого болгарина», імператорові долоні мали сплеснути в ту саму мить, коли червоне залізо випалить бранцеві очі; мить наближалася з кожним новим катовим кроком, кат ішов швидше й швидше, всім було видно затятість на його безбородім обличчі, всі бачили, як вправно націлюється він своїм жигалом у очі полоненому... І тут сталося чудо.

Кат, мовби наштотхнувшись на щось невидиме або ж спіткнувшись на рівному, спрожогу зупинився і став присідати повільно й безпорадно. Жигало випало йому з рук, а він осідав нижче й нижче, потім незграбно перекинувся на лікоть правої руки, ще, видно, спробував затриматися бодай у такому положенні, але не спромігся й на це, впав навзнік і лежав так, ніби ждав, що прийде інший кат і випече очі тепер уже йому самому.

Ніхто нічого не міг збагнути, не розумів, що сталося, й сам Сивоок. Він уже бачив, як наближалася йому до очей страшне жигало, відчував його палання в себе на обличчі, зосередився на одному лиш намаганні — не заплющити очей, ще бодай раз глянути на світ, хоч уже не бачив нічого, окрім тої ядучої червоності, яка наближалася невідворотно.

І зненацька впав кат. Що з ним? Може, побачив він у глибині очей приреченого весь жах і всю незміряну злочинність зробленого ним за довгі роки вірного служіння василевсам? Та де там! Просто серце в ката від надмірного напруження розігрілося злістю так, що притягло до себе з усього тіла зайву речовину і шкідливі соки.

Ката облили водою, але це не допомогло, йому спробували дати ліків з перцю, кинули кров з руки — він не подавав ознак життя. Тоді його відтягли набік, щоб не заважав, а на місце ката став один з його підручних, знову вклав жигало до горна, а звідти вихопив нове, і Сивоок все те відмічав, так ніби йшлося не про нього, а про когось стороннього, на нього найшло якесь здерев'яніння, він знов готовий був стояти й ждати, поки наблизиться новий кат. Бо, може, й цей не знесе погляду його сивих очей, теж прочитає в них те, що прочитав його попередник, і його теж відтягнуть, як здохляку.

Але тут раптом вибухнув натовп, якому вперше доводилося бути свідком такого чуда, і через те спершу запанувала розгублена мовчанка, сам імператор трохи розгубився від такого дивного збігу обставин, він не зміг подолати своєї розгубленості вчасно, не встиг випередити натовпу, а натовп ревів у одне горло: «Помилування! Милосердя!»

Новий кат уже йшов до Сивоока, він не прислухався до того, що там реве натовп, тоді

імператор, щоб не було запізно і щоб не прогнівити милосердного бога, який поклав перст вибавлення на плече білому болгарину, махнув рукою, щоб кат зупинився, і весь форум загойдався од привітальних криків на честь василевса Константина, найдобрішого і найсправедливішого серед царствених, кат відійшов назад, Сивоока відвели вбік, той, хто стояв за ним, став жертвою нового ката, а його, чудом порятованого, віддаля поставили навпроти імператора, який кинув на нього погляд цікавості і щось сказав своїм препозитам, чим було виявлено до білого болгарина вже найбільшу ласку як до обранця високого Провидіння, і довго потім в столиці розповідали про те чудо, про перст божий, що вказав на дивно білявого болгарина і послав йому порятунок.

Сивоок не достояв до кінця на форумі, не бачив він, як осліплено першу сотню і дано їй одноокого поводиря, як введено з Філадельфію нову сотню, далі ще й ще, до самої ночі продовжувалося страшне діло на Амастріанському форумі. Константинополь вдовольняв свою жадобу крові й знущань над беззахисними болгарами, а цього, порятованого богом і василевсом, ведено через усе місто ще для одного тріумфу, цілі юрмища збігалися, щоб подивитися на нього, його похід через столицю тривав безконечно довго, хтось пробував по путі годувати його, хтось давав вина, хтось кидав квіти, а хтось плювався, зустрінуті на Месі блазні спробували увінчати голову Сивоокові баранячими кишками, але він розкидав блазнів з такою самою силою, як перед тим на —форумі розжбурляв катівських підручних, нарешті, приведено його до імператорських конюшень, де супровідники передали білого болгарина до рук протостратора з імператорським повелінням вимити бранця в бані, переодягти в нове ромейське вбрання й узяти до служби на конюшні. Протостратор щось сказав Сивоокові, до того долинали ро. мейські слова, більшість з яких він, здається, розумів, але хіба йому було тепер до того, хіба обходили його якісь слова, хіба потрібно йому було тепер будь-що? Він дивився знетямлено на протостратора і мовчки плакав, плакав не над собою, не над своєю долею, а над долею своїх товаришів, що гинули десь на тісному, обступленому з усіх боків розбещеними натовпами Амастріанському форумі, він плакав мовчки, а в душі в нього ридав на весь голос маленький хлопчик з далекої темної ночі посеред грузького невідомого шляху.

Протостратор, як і той кат з Амастріанського форуму, був євнух, так само ненавидів він усіх бородатих, бо ненависть у дрібних душею завжди зароджується до тих, які мають те, чого не мають вони, але цьому врятованому чудом він пробачав його бороду, і його молодість, і його дику силу, бо своїм плачем той принижував сам себе, а чого ще треба начальникові, коли його підлеглий добровільно виставляє себе на посміх своїми слізьми?

Так мав минути цей день для Сивоока: в ганьбі чужого тріумфу, в мучеництві товаришів на тісному, обставленому хижими натовпами форумі, в дивовижному порятунку, в сльозах, пролитих чи то над самим собою, чи, може, більше над тими, хто зазнав муки від рук безбородих катів, — а потім судилося Сивоокові розчинитися в анонімовості сотень імператорських прислужників, цих зодягнених у кумедно поцяцьковані шати, що повинні були засвідчувати чиюсь там могутність; йому відведено один цей лихий, трагічно-щасливий день, щоб опісля зітерти будь-яку згадку про нього як про людину. Принаймні так міркував той Протостратор, до якого спрямовано Сивоока. Знав тільки одне: принизити цього варвара якомога дужче, а там — хай зникне серед таких упосліджених і затурканих, яких приставлено було до коней, догляданих для колісниць, і до коней верхових, до коней самого імператора і до коней кувуклію, хай собі надягне належний за приписами одяг: червоні чаги, червоний скараник з дешевим шитвом, лимонний ковпак, перські хози для верхової їзди, хоч навряд чи дозволено йому буде бодай раз сісти на коня з цих конюшень, — а вже коли на людину надягнуто так чи інакше позначену одіж, то не лишається від людини нічого, а є тільки вдягачка, яка свідчить про місце її власника в складному, позірно заплутаному, а насправді точно розміреному світі царственого міста. Але ніхто не спитав самого Сивоока щодо його

бажань розпорядитися своєю долею, а він, виявилось, і в гадці не мав покладатися на когось там. Блазенського, розцяцькованого одягу брати не схотів. — Обійдуся, — сказав просто. — Коли вже хочете мене зодягти, то дайте сорочку, але з простої білі, а не з александрійського царського полотна, та міцні чоботи, та якусь-просту вдягачку, найліпше б хутряну, але ж у вас того хутра чортма, тільки імператор має там сяке-таке...

Стратор, якому припало споряджати нового конюха, спробував крикнути чи тупнути на Сивоока, обізвати його сяким-таким болгариним, тоді Сивоок розсміявся йому просто в ніс:

— Не так злегка і не так прудко, панцю-дранцю! Скажи там кому маєш сказати, що вдягатися хочу так, як сам хочу, а ще скажи, що я, oprіч усього, русич, а з руським князем у ваших Імператорів мир, отож годилося б мені піднести скаргу проти Того вашого Коміскорта, який ловив до своєї тисячі людей на всіх шляхах і кого він привів до столиці, того не знає й дух святий, не те що там хтось...

Євнухи сміялися. Сміялися з незграбної ромейської мови Си-воокової, сміялися з його сподівань на те, що хтось там стане слухати його оскарження і вимагатиме справедливості для такого відчайдушного брехуна, або ж просто Ородника. Бо якщо ти й русич, то чого тиняєшся аж у Болгарії чи Македонії? Упійманий — бранець, а раз так, то й жди, що з тобою вчинять. Не викололи очей — молись богіві, дякуй імператорові. Послано на конюшню — шануйся, щоб не накликаєти нової біди на свою дурну голову. Не хочеш надягати ошатного одягу, а надаєш переваги варварському вбранню? Темний і затурканий еси, отож таки справді місце тобі — серед коней, і то на роботі най-бруднішій: вичищати гній, вишкрібати дошки в станках, жити тобі теж на конюшні, засинаючи на купі теплого гною, знову ж таки дякуючи богіві, що послав під боки таку теплу і м'яку Підстилку.

Вже на кінець того ж дня запроваджено Сивоока до конюшні, але відразу ж забрано звідти, бо сталася дивна річ: коні не зносили нового конюха.

Перелякано хропли, іржали, рвалися з прив'язі, били копитами в станки,— в конюшні творилося таке, неначе вселилася туди нечиста сила.

Як тільки виведено звідти Сивоока, коні стихли. Щоб упевнитися, його знов послано — в конюшні зачалося ще несамовитіше.

— То як, панове ромей? — реготав Сивоок. — Чують ваші конячки руський дух чи ні? Аби ви так чули, то було б вельми добре, а то що ж?

І чи то ця подія ще додала до слави Сивоокової, чи досить було й чудесного його зцілення, то другого дня посунула дивитися на нього маса всілякого столичного люду від найвищих верхів аж до звичайнісіньких пройдисвітів, і вже тут ні про яку роботу не могло бути й мови, Сивоок сидів собі на сонечку, зодягнений у довгу білу сорочку, з накинутим на плечі колові-єм, насмішкувато мружився на прибуваючих, знічев'я викреслював пальцем босої ноги візерунки на піску, іноді вступав з ким-небудь у бесіду, дивуючи ромейв знанням книжної премудрості, або ж трохи зневажливо, з підсміхом мовлячи про їхнього бога, якого шанувати ще не навчився, ненавидіти ж мав дедалі більше підстав, але про це, ясна річ, говорити вважав тут зайвим.

Прибували магістри й воєначальники, придворні дами і вельможне панство, хазяїни ергастеріїв і махлярі, що на час лишали навіть свої столики в портиках Меси, щоб поглянути на те диво. на ті чудом врятовані очі.

Ніхто з них не знав, що то очі художника. Бо хіба ж про це можна взагалі дізнатися? Хіба в

художників не такі очі, як у всіх? Навіть сам Сивоок, хоч і відав про властивість своїх очей жадібно вбирати всі барви, якби сказав йому хтось, що він, може, й великий художник, засміявся б так само легковажно, як учора, коли йому обіцяно долю конюха.

Власне, хто там і придивлявся до його очей? Хотіли просто глянути на врятованого. Сивоок став на день чи на два для всієї столиці такою собі химерою, яку гріх було б не побачити; цього вимагали неписані закони знудьгованого, пересиченого до краю города, наповненого на добру третину, може, людьми, які задихалися від розкошів, отих, що ходили в шовкових, золототканних шатах, кроплених східними ароматами, жили в домах з позолоченими покрівлями, з дверима слонової кістки, мозаїчними підлогами, спали на ліжках з слонової кістки, їли з золотого й срібного посуду. Була казочка про філософа, який, потрапивши в гості до одного з таких константинопольських багачів, довго дивився, куди б сплюнути, але не найшов такого місця і вимушений був плюнути хазяїнові в бороду. Сивоок зиркав краєм ока на пиховите, мальовничо прикрашене панство, і йому теж кортіло вибрати таку бороду над унизаним перлами опліччям і наплювати в неї з усім смаком, — ото б було сміху, крику, обурення й погроз!

Подумки Сивоок став вибирати підходящу бороду, хоч ще й не був певен, що неодмінно наплює в неї, якщо вподобає якусь, але це вже була якась робота, незабаром «борода» справді підпливла до самих Сивоокових губ — бери та плюй! — то була прекрасно доглянена, кругла, розчесана, густо напахчена, чорна борода, яка розкішно вирізнялася на тлі бузкового шовкового хітона, і Сивоок втримався від спокуси тільки тому, що не помітив на хітоні жодних прикрас. Тільки застібка-фібула з щирого золота, але й тут впадало в око не саме золото, а форма фібули.

Орел пластаний, наче розп'ятий Ісус, роботи тонкої й вишуканої, розміру також добрано вельми вдало, найдивовижніше ж, орел не сприймався як царський знак, багатий поблиск золота на бузковому тлі хітона в цього чоловіка не мав нічого спільного ні з візантійською розкішшю напоказ, ні з сервілі-стичними позначками, звичними серед того напахченого й чванькуватого тлуму, який обсідав сьогодні Сивоока. Борода в ромея була гарна, а орел ще ліпший, аж закортіло Сивоокові глянути пильніше на цього чоловіка, та й у того, видно, цікавості до врятованого було більше, аніж у інших, бо приступив він майже впритул до Сивоока, чутно було його неквапливий густий віддих, сопіння, чи то погірдливе, чи то вдоволене; стояв на землі міцно, ледь розставивши могутні, короткуваті, щоправда, ноги, взуті в ремінні сандалії, 'ноги якомсь теж відразу опинилися в полі зору Сивооковим після бороди й хітона з орловидною фібулою, а вже потому охопив він поглядом усю постать прийшлого і. переконався, що перед ним чоловік не зовсім звичайний, принаймні зовнішньо мав могутню величезну голову з мальовничо покудланним чорним заростом, не покритим, як то водилося у ромеїв, ніякою шапкою, товсті, мов у арапа, губи, грубезного носяру і до всього цього великого, незграбного, грубого — довгасті, жіночої краси очі!

В цьому чоловікові було повно невідповідностей. Якщо вражали на циклопічному обличчі просвітлені майже неземною красою очі, то не менше здивуваяня вятайкалд і його руки: маленькі, білі, пещені, дочеплеї до атлетичного торса, який виказувався навіть під широким зитоташ, його ж, хоч дебели й товсті, аж ніяк не пасували до важкого, задовгого, мабуть, тулуба, від чого було враження, ніби чоловіка знизу підпиляли, вкоротили, як на тому ложі Прокруста. Якодо борода в нього являла взірць дбайливості й догляду, то чуб на голові мовби належав до іншого власника — такий безлад панував у ньому. З цього могутнього, грубезного тіла ждався трубний гол-ос, мов у день страшного суду, насправді ж чоловік заговорив до Сивоока так м'яко, неначе вистелив шовком.

Він недбало махнув своєю (а чи й своєю!) пещеною ручкою на Сивоокову босу ногу й поспитав:

— То що?

— Нога, — весело відповів Сивоок, згадуючи свій намір наплювати цьому чоловікові в його розкішну бороду.

— Дурню, — так само лагідно, — поплямкуючи губами, наче після солодкого, сказав чоловік, — питаю тебе, що то там на піску?

На піску було склбочення ліній. Покошланість чагарів у нічній пущі. Сивоок аж тепер придивився до того, що виробляла його права нога. Добре хоч не ліва. — Ото? — поспитав він. — А нічого.

Він провів ногою — зітер усе вималюване, вигладив; знову чиста поверхня піскова, незаймано-спокійна, мов у перший день творіння. Сивоок підморгнув до ромей і провів пальцем на тій поверхні ногами кілька ліній спокійних і водночас бентежних своїми вигинами.

Ромей розвів руками, потім обіперся в боки, похилив свою важезну голову правобіч, потім лівобіч, неквапливо, зі смаком поплямкав товстими губами, обличчя йому взялося плямами заздросців і недовір'я, але він перемиг у собі дух заздросців, сказав розважливо:

— Тут щось є.

Тільки тоді виявилось, що він не сам, що його супроводжує, може, з півдесятка, а то й цілий десяток людей, але всі вони не годилися стати й тінню цього небуденного чоловіка, затерті, посполиті особистості, непоказні постаті, сірі в людському зол наковінні обличчя.

Хтось там виткнувся з-під руки в чоловіка з орлячою фібулою, хтось щось сказав, здається, було мовлено про той начерк, що його, просто граючись, прокреслив Сивоок пальцем своєї босої ноги, може, потрактовано той начерк занадто серйозно, а раз так, то заявлено, що нічого вів не вартий.; за широкою спиною в чоловіка спалахнула ціла суперечка, в якій одні доводили, що така лінія не варта нічого, бо справжню цінність має тільки творене в природній потребі й невимушеності, наприклад, слід птаха на узбережжі, а чи доавз гада в пустині, що ж до такого несвідомого варварського чину, як ото перед ними, то тут просто нема підстав серйозно говорити, а вже коди бути серйозними, то слід визнати, що цей молодий варвар — звичайнісінький ошуканець, якщо й не чарівник, беручи до уваги те, що сталося вчора з катом на Амастріанському форумі.

— Ні, тут-таки щось є, — так само ласкаво, але вперто повторив ромей, і Сивоок, щоб його втішити ще більше, знов зітер намальоване, показав усім отим мудрагелям незайману чистість піску, а потім, цього разу вже рукою, провів кілька таких візерунків, які вмів колись робити лише дід Родим, та ще, може, тітка Звенислава у городі його юності — Радогості.

— Маєте, — обернувся ромей до тих, що ховалися за ним, сказав це з таким вдоволенням, ніби малював не Сивоок, а він сам, царським жестом вказував на візерунки, закликав тих своїх супутників до нової суіеречки, але тим заціпило, вони тільки переводили погляди з візерунків на босого, зодягненого в білу сорочку й якусь там стару накидку молодого варвара.

— Хочеш, я навчу тебе бачити справжню красу? — спитав урочисто ромей Сивоока.

— Я вмю робити: це й без тебе, — посміхнувся той.

— А чи знаєш ти, о темний варваре, про таємниці гармонії барв?

— Те, що зяго, не в ідотио тобі.

Ромей трохи відступив од Сивоока, відтручуючи тих, що позаду, а посеред ніта знову вибухнула колотнеча, обурені голоси спліталися в нерозбірливе гудіння: «Агу-ага-агу-га-ага-агу...» Часто чулося повторюване майже всіма ім'я Агапіт, в гнівливій скоромовці Сивоок не міг добрати більше нічого; зате передвій ромей, видно, мав неабияку втіху од того дзижчання, вік милостиво посміхався, даючи своїм супутникам волю й час вибалакатися, а коли вони трохи вгамувалися, знову звернувся до Сивоока:

— Мене зовуть Агапіт, я великий майстер. Хочеш до мене учнем а чи антропосом, тобто чоловіком попросту, бо всі в мене чоловіки і я для них теж чоловік, хоч і звуся Агапітом.

— Теж, маю ім'я, — відбуркнув Сивоок, — звуся Сивооком.

— Хто ти єси? Болгарин?

— Русич.

— Неймовірно, — лагідно здивувався Агапіт і ще трохи відступив, шукаючи позад себе когось там. Поманив пальцем, випустив наперед себе високого, з розбіганими очицями, з ріденьною русявою борідкою.

— І в мене є русич. Міщило.

— Єдиноземець? — не підходячи ближче, баском спитав той.— Звідки ж?

— А не знаю, — низав Сивоок.

— Як то не знаєш? Скажімо, я з Києва. Кожна християнська душа має знати, звідки вона, де її рід.

— Не християнин я, — збрехав Сивоок, якому цей Міщило, хоч і справді, судячи з мови, був земляком, якось відразу набрид.

— Що ж, поганин?

— Може, й поганин.

— Як же втрапив до болгар? Чом з ними змішався?

— А не твоє то діло. Міщило ображено замовк.

— Побесідували? — спитав Агапіт. — Це пречудове — така зустріч!

Він втішався своєю великодушністю, йому, видно, самому здавалося, що все на світі залежить від його доброї волі й побажань, що всі події відбуваються саме так, як того забажалося йому, великому майстрові Агапітові, і ось, наприклад, цього русобородого чоловіка урятував вчора не хто інший, як він, Агапіт, і сьогодні відкрив у ньому великі здібності теж він, Агапіт, і болгарина, про якого вже другий день говорить цілий Константинополь, перетворив на русича знов же таки він, Агапіт; ну, а вже що дав Сивоокові ще й єдиноземця на втіху, то хто б же то заперечував, що зробив це тільки він, Агапіт. Якби на іншого, то склав би він цілу пісеньку з приспівом, у якому повторювалося б слово Агапіт, але майстер був занадто повільний у своїх словах і в думаннях, щоб аж дійти до такої жвавості, як складання чи виспівування пісеньок, радість і вдоволення він умів виказати самим посміхом, який вимальовувався на його товстих

губах з виразністю, яка рідко трапляється серед звичайних людей.

В цей час подивитися на Сивоока прийшло кілька незначних, як видно з їхнього одягу, світських і духовних візантійських чинів, і тут сталося зовсім несподіване: Агапіт, попри всю його дебелисть, легко крутнувся до них, вийнув своєю хламидою, вдав уклін, бо насправді вклонитися через свою зовнішню негнучкість не міг, зате надолужив це гнучкістю, сказати б, внутрішньою, розвів привітально руками, відступив набік, пропускаючи прийшлих до Сивоока, вів себе так, мовби прийшли його найближчі друзі, хоч насправді, виявилось, він їх уперше бачив, так само як вони його. Чиновники трохи знітилися від присутності такого вельможного пана, мерщій прошмигнули повз Сивоока і розпрощалися з Агапітом, а він ще ніби аж кинувся їх супроводжувати, а вже тільки потому повернувся назад і його спитав Сивоока, зігнавши з обличчя улесливість, даровану перед тим чиновникам:

— То хочеш до мене?

— Ще не знаю, чого можу хотіти, а чого не можу, — сказав той, дивуючись Агапітовій поведінці.

— Не знаю, хто я: раб чи чоловік, хоч рабом не почувався ніколи і не дійду до цього.

— В цьому щось є, — підніс пальця догори Агапіт, — це гарно сказано, а ще ліпше ти, чоловіче, вималював оті візерунки, на які я ще трохи подивлюся. Це прекрасно! Говорю я. — Агапіт! І будеш ти серед моїх антропосів, як тебе?

Сивоок мовчав, ображений за таку зневажливу забудькуватість, але з-за спини у Агапіта вивернувся Міщило, нагадав своєму принципалу: — його звать Сивоок.

— Сивоок, — повторив, поплямкуючи губами, Агапіт. — Ну що ж, це ім'я теж може бути славним, як і Агапіт! І що може бути прекраснішого, питаю я вас усіх?

Видно, він часто звертався з такими запитаннями, ні до кого, власне, не надаючись зокрема, і звик, що ніхто й не повинен відповідати, бо відразу по своєму вигуківі випустив на свої товсті масні губи посмішку вдоволення самим собою і цілим світом, який видавався йому сповненим гармонійності, підняв край хітона, змахнув ним, вийнув злегка на Сивоока пахощами східних ароматів і пішов, забираючи за собою всіх своїх антропосів.

До всіх Сивоокових пригод додалася ще одна, трохи незвична, щоправда. Та що з того?

Не міг відати Сивоок, що Агапіт з його неквапливістю був по-слонячому впертий у своїх забаганках. І вже коли він намірився мати в себе дивом врятованого русича, то йшов за своєю примхою, мов балувана мала дитина.

Ніхто, ясна річ, не хотів стати на поміч Агапітові, та він і сам гаразд знав, що годі шукати кінця будь-якої справи там, де його не може бути, серед цих людей, які мали пишні титули й не менш пишній одяг тільки завдяки тому, що ціле життя усувалися від вирішення будь-яких справ, не сказали ні разу «так» або «ні».

Міг його виручити тільки один чоловік, і то сам імператор.

Доступитися до імператора, якщо ти не належав до чинів кувуклія, вважалося справою малоюмовірною, знайти ж людей, що відстоювали б перед василевсом твої інтереси, було ще важче. Та для Агапіта, здавалося, немає неможливого. Він мав золото, але золото мав багато хто. Зате ніхто не володів такою впертою улесливістю, як Агапіт. Він міг тижнями чи й місяцями топтатися серед чинів, кланятися їм, улещувати їх, поки добивався свого, він не знав, що таке приниження, завжди готовий був упокоритися будь-кому, аби тільки вихитрувати задумане для

себе.

Його відраювали від наміру просити в імператора врятованого «білого болгарина», тобто русича, як той сам себе іменує. Навіщо? Хіба мало в Константинополі людей, щоб вибрати з них собі містія, учня, а то й просто раба? Ювеліри на Аргіро-пратії, мідники на Халкопратії, дуборізи в Цангарії — будь ласка! А так, хто б то йшов до імператора з такою нікчемною справою?

— Так, так, — згоджувався Агапіт, — але!..

Він вимовляв це «але», підносячи багатозначно палець догори, сам вдивлявся в той палець, поки й співрозмовник теж задирав голову, а тоді Агапіт спокійно опускав собі руку і з співчуттям до свого не дуже тямкуватого слухача мовив, так ніби й не було отої паузи з розгляданням наставленого в небо пальця:

— Але коли чоловікові чогось захочеться, то треба вдовольнити те бажання, бо інакше перестаєш бути чоловіком.

— Важко й трудно, — зітхав співрозмовник.

— Але не для такого чоловіка, як ви, — обдаровував його Агапіт такою посмішкою, що тому здавалося, ніби його обнімає красуня або ж обсипають золотими монетами.

В Константинополі почалися осінні врумалії, імператора можна було бачити тепер або ж у Трикліні дев'ятнадцяти аку-вітів, де він возлежав за трапезою, де подавано тільки на золотих блюдах, де слуги ввозили заморські фрукти в вазах з чистого золота і таких важких, що підіймати їх на столи доводилось на обшитих позолоченою шкірою вірьовках, перекинутих через блоки, хитро сховані під стелею Трикліна, але до трапези в Трикліні дев'ятнадцяти акувітів запрошувано, згідно з ритуалом, тільки точно визначене коло людей, до яких Агапіт не належав, так само точно за приписами, які йшли ще від попередніх імператорів, добирали в супровід царствующій особі на загородні лови, на грища в циканістрії, на кінні прогулянки, на урочисті виходи до храмів і монастирів, навіть на іподром, де дивитися на імператора могли відразу сто тисяч чоловік, які сиділи на мармурових лавах, але перебувати в кафисмі разом з імператором мали право лише втаємничені, довірені, найближчі. Та, зрештою, якби навіть Агапіт і належав до того вузького кола імператорського оточення, то всіляко б уникав двірської метушняви, бо його велике тіло не виносило поспіху, а лінива душа художника прагнула передовсім спокою і волі для роздумів.

Міг ще дозволити собі стояти осторонь від метушняви кувук-лія ще й завдяки тому, що завжди в достатку мав золота й коштовностей для цього збунтованого, божевільного світу, де все можна купити. Тож не дивно, що за кілька днів по тому, як запала йому в голову примха мати в себе Сивоока, Агапіт улестив і підкупив, кого там треба, і василевсові Константину, коли він був на іподромі, обережно сказано про бажання відомого будівничого Агапіта викупити «білого болгарина». Імператор страшенно розгнівався за невчасність і недоречність такої просьби.

— Яке мені діло до якогось там болгарина чи хто він є, — закричав він, — коли я повинен знати: зачепиться права колісниця за ліву на першому а чи на другому повороті!

Дві колісниці, одна запряжена четвіркою коней білих, друга з кіньми перськими у яблуках, мчали серед куряви, серед божевільного крику сотні тисяч горлянок, уздовж мармурових трибун, побіля статуй і скульптурних груп, встановлених по подовженій осі іподрому; візничі, розставивши ноги, залякнувши в напруженні, чимдуж натягували віжки перед обеліском Феодосія, що значив місце повороту, вони знали, що треба будь-що притишити шалений розбіг коней, вміло завернути майже на місці, щоб потім знову мчати по прямій, але в зворотному

напрямку, просто до центру іподрому, до імператорської кафисми, але буде ще один поворот — і знов шалена гонитва по прямій, і ще один заворот, і так двадцять три кола — сімдесят дві стадії, а тоді кінець, мета і або ж вінець переможця, або ж ганьба переможеного, і сто тисяч розпалених, одурілих від крику константинопольців теж знали те саме, а ще вважали, що під обеліском Феодосія чаклує нечиста сила, і галасували ще нестримніше, і від того ревіння коні шаліли ще дужче, звірили, візничі вдіяти з ними нічого не могли, колісниці летіли, мов камінь з пращі, стримати їх уже не могло нічого, труби герольдів оголошували про кожне чергове коло, вони звучали, мов звук страшного суду, той поворотний стовп мав стати кінцем божевільних гонів, жахливою катастрофою, розбиттям, розтрощенням, смертю; колісниці мчали поряд, ні та, ні друга не могли вирватися наперед бодай на лікоть, катастрофа здавалася неминучою, іподром ревів од захвату й передчуття прекрасної загибелі візничих і їхніх коней, білих арабських і перських у яблуках; імператор теж піддався всезагальному шалові, обличчя йому взялося червоними випіками, урочисті шати розхристалися, вінець з'їхав набік, з роззявленого рота на бороду стікала. нитка слини, ще мить, ще півмиті, ще невловимість — і тоді колісниця, запряжена четвіркою білих коней імператорської чистої-пречистої масті, якимсь незбагненим вистрибом опинилася. трохи попереду тої четвірки, в яблуках, і першою обігнула страшний стовп, забираючи собі весь простір, який там був, а другій колісниці не лишилося й клаптя вільного місця, вона опинилася поміж першою колісницею і стовпом, перша колісниця вимальовувала розлоге, запаморочливе коло, немов падаюче небесне тіло в своєму останньому світінні, а друга ввергалася в мертву зону того кола, їй не лишилося простору, не було для неї місця, перські в яблуках коні сахнулися від коней білої імператорської масті, колісниця зачепилася колесом за стовп, перехня-билася, візничий ще тримався в тому неймовірному нахилі до земної поверхні, він прокреслив своїм тілом смертельну дугу, колесо серед ревища, тріску й реготу відірвалося, коні потягли колісницю на одному колесі, потягли її перевернутою, плазом, потягли візничого, який теж упав і вилетів з колісниці, але ще тримався за віжки, колісниця розламувалася на лету, з неї летіло залізо й дерево, візничого било об землю, било уламками, але він ще не випускав віжок, перські в яблуках коні, немов одержимі демонами, розтелесовано кидалися то в один бік, то в другий, вони вже й не бігли вперед, а заповзялися, здавалося, до-трощити рештки колісниці й позбутися впертого візничого, їм це зайняло небагато часу, вони звільнилися і тоді, враз заспокоївшись, потрюхикали собі слідом за кінями білими, які вже долітали до мети під тріумфуюче стогнання іподрому.

Високопоставлений євнух багряним шовковим платком витер слину на імператоровій бороді, Константин підвівся в своїй ложі, простягнув наосліп руку за вінцем для звитяжця, йому вкладено в руку вінець, це була прекрасна мить, тим прекрасніша, що перемогли коні білої імператорської масті; на іподромі завжди панував забобон щодо кінських мастей: коней чорних, вороних, карих, гнідих сюди не допускано, бо ті масті вважано за кольори смерті, тут любили смерть веселу, яскраву, а ще більше любили світлу перемогу, кожен з присутніх заздальгідь загадував собі якоесь бажання, пов'язане з перемогою коней світлішої масті, коли ж такими ставали коні чистої імператорської масті, то це вважалося якнайліпшою прикметою для всіх, найперше ж — для царствующої особи.

У імператора в той день був прекрасний настрій, завдяки чому підкуплений Агапітом препозит знову нагадав Константинові про «білого болгарина».

— Але здається, ми приділили його до якоїсь служби? — недбало мовив імператор. Препозит був приготований на будь-яку відповідь.

— Його поставлено до нагляду за кінями, — сказав він шанобливо, — але спожитку там від нього немає жодного, він поперелякував усіх коней.

— Цього варвара лякаються навіть коні, — засміявся імператор: — Коли так, то віддайте його

тому, хто виплатить за нього логофету казни кентинарій золота.

Його не обходило, хто саме внесе таку суму, він не знав Агапіта, мабуть, ніколи й не чув його імені, а коли й чув випадково, то давно забув, бо чом би мав імператор усіх ромулів тримати в голові чиєсь там ім'я?

А кентинарій за Сивоока, за якого ще вчора ніхто б не здогадався попросити бодай номисму, призначив імператор просто через те, що хтось там виявив зацікавленість «білим болгариним». А за цікавість треба платити.

1942 РІК **ЗИМА. КИЇВ**

Ношу ті шрами насвоєму тілі; вони живуть, вони кричать, і співають, і стримують мене.

П. Пікассо

На ранок Борис уже твердо знав, що тепер батько його, професор Гордій Отава, добровільно нікуди більше не піде. Щоправда, хлопець не міг простити батькові, що той сам, без примусу, тільки підкоряючись папірцеві, ходив до гестапо, але бачив, як батько карається, тому мовчав. Та й сам Гордій Отава сказав, коли вже все було переговорено з сином за ту ніч, звертаючись не так до Бориса, як до самого себе: «Ignavita esi jacere, dum possis surgere» — малодушшя є лежати, коли можеш підвестися.

Однак штурмбанфюрер Шнурре, певно, відчував під час учорашньої вечірньої розмови з Гордієм Отавою, що той не палає бажанням прибігти сьогодні на його поклик, та й гречності а учорашнього німецького професора, а сьогоднішнього функціонера есесівської машини стачило, видно, на самий тільки вчорашній вечір, а сьогодні виповзла на поверхню звичайнісінька брутальність; Шнурре не став ждати добровільного приходу радянського професора, а просто прислав за ним уранці конвой е особі свого ординарця, що з'явився власною персоною перед Гордієм Отавою, стукнув підборами, викинув наперед руку в фашистському повітанні, але не гаркнув, щоб професор відразу збирався і йшов за ним, а мовчки потупав до кабінету, куди його так само мовчки повів хазяїн, що взяв тепер собі за правило всі серйозні справи розв'язувати саме там, на своєму звичному робочому місці, де відчував себе якось мовби певніше.

Ординарець справді трохи ніби аж розгубився, опинившись у загаченому книжками й раритетами професорському кабінеті, але відразу й опанував себе, знов викинув наперед руку («Назвіть привітання вкрали в стародавніх римлян», — подумав про себе Гордій Отава, згодом сказав це й синові, як взагалі намагався ділитись із сином усіма своїми думками, вважаючи Бориса вже цілком дорослим, а головне, прагнучи, щоб той усе запам'ятав, усе перейняв од свого батька) і відрекомендувався:

— Єфрейтор Оссендорфер. До ваших послуг, гер професор.

— Сідайте, — запросив його Отава, — хоч, власне, я не зовсім розумію, які послуги...

Оссендорфер не сів, тільки шанобливо вклонився: видавався таким собі чемним юнаком, акуратно на проділ розчесане біляве волосся, водянисті злякані очі, довірливо розхилені уста; військовий мундир йому зовсім не пасував, шинеля й геть перетворювала його на смішне опудало, він і сам це, видно, знав бо щось ніби зітхання вирвалося йому з грудей і слідом за поклоном він вимовив:

— Даруйте, що я в такому вигляді, але я на хвилинку. На дворі зима, тому доводиться...

Справді, вночі випав перший сніг, тихцем накрив окуповане місто білим холодом; для Гордія Отави зміна пори року означала тільки те, що минула вже ціла вічність з тих пір, як почалася війна, бо ж тільки подумати: літо, осінь, а тепер уже й зима; що ж до Бориса, то він одразу знайшов собі забаву в тому, щоб дивитися в вікно на фашистів посеред засніженого Києва, бачив, як вони вистрибують у своїх нікчемних шинелях і мундирчиках, і мстиво думав: «То як? Жарко вам? Спробували? Ще й не те буде!» До снігу всі фашисти сприймалися суцільною, одноликою масою, тепер, на білому тлі, раптом виявилось, що до Києва наповзло безліч різновидів цієї погані, бо коли навіть не брати було до уваги погонів звичайних сукняних, без жодних відзнак і з срібними галунами, погонів офіцерських простих і плетених, як батіг, нашивок, позументів, пов'язок із гадюкува-тими написами, бляшаних нагрудників, а тільки зважати на колір вбрання, то були тут усі можливі й неможливі кольори й відтінки, були (і то найбільше!) жаб'ячо-зелені шинелі, які, здається, носила переважна частина військових, але був колір також чорний, сталєво-сірий змінювався глиняно-жовтим, були навіть мовби бузкові шинелі з петличками лимонного забарвлення, траплялися ніби вмочені в синьку, був колір свинцю і колір віконної замазки; якісь високі чини кутали шиї в хутряні коміри, чорні й волохаті, декого зима застукала ще в плямистих маскувальних мундирах, що годилися тільки влітку, і тепер ці строкаті вояки, згинаючись у три погібелі, перебігали через вулицю з виглядом корови, що попала на слизьке. Іноді пробігав по снігу халабудистий, закоцюблий плащ похмурого тону, ще вчора, під осінніми дощами такий показний, а сьогодні жалюгідний і смішний. Ноги у вояк для першого дня зими взуті були ще сяк-так: то в ботинках, то в цупких чоботях, іноді можна було побачити навіть білі бурки у тих, хто мав хутряні коміри на шинелях, але на головах творився сміх і гріх. Бундючні картузи нагадували тепер решета, повні холоду, до пілоток дочіплювано круглі сукняні латочки, щоб прикривати ними вуха, але вуха не вмещалися під тими латочками, великі німецькі вуха стирчали з-під зелених накривок, почервонілі від морозу, набубнявілі, неначе в утоплеників. Ліпше себе, мабуть, почували ті, в кого картузи були з довгими козирками й навушниками, які відкочувалися. Але, маючи вуха в теплі, вони потерпали з носами, бо мороз, мовби зганяючи злість за те, що в нього відібрано якусь там частину тіла, з усією силою накидався на все незахищене, а ніс під довгим козирком опинявся на такому собі протязі і вже тут мороз потішався досхочу, а власник носа, зжолоблений, мов каліка, з якоюсь аж заздрістю позирав на тих, у кого мерзло все в однаковій мірі, але сам не наважувався піддати й себе такому випробуванню, а тільки хапався за носа то одною рукою, то другою, неначе перекидав у долонях гарячу печену картоплину. Найбільшу заздрість, ясна річ, викликали всі ті, хто котив по вулиці в закритій машині, а коли тим треба було визирнути назовні і вони відхиляли дверцята й висовували на світ божий носа чи й усю голову, то не тривало те довго, ніс чи голова мерщій ховалися, дверцята хряпали, машина їхала далі, так ніби прагнула доскочити до того місця, де зима відразу скінчиться й настане тепло, не буде снігу, головне ж — не буде цього клятого морозу, який упав з неба в одну ніч такий запеклий, неначе уклав угоду про військове співробітництво з більшовиками.

І все оте різнокольорове гаддя бігло, тупачило, стрибало, витупцьовувало по київській вулиці, і все козиряло, тяглося в струнку одне перед одним, вистукувало каблуками. На засніжених вулицях Києва відбувався великий спектакль маріонеток, який був би смішний, якби не стояла за ним жахлива трагедія поневоленого міста.

Єфрейтор Оссендорфер ще більше знікотив після свого посилення на зиму, яке Гордій Отава лишив без уваги, Борис же, який притулився в кутку між книжковими шафами й великим вікном, що виходило на вулицю, в лік не йшов, та й не збирався він перед ординарцем фашистського офіцера викладати своїх ранкових спостережень, а тим більше — думок.

— Професор Шнурре перепрошує, але... — знов почав було єфрейтор, але тут Гордій Отава вже

не змовчав, не дав йому доказати, перебив на півслові.

— Професор? — здивовано підвів він брови. — Ви хотіли сказати: штурмбанфюрер Шнурре?

Від ординарцевого роздратованого нахабства, з яким він ще кілька днів тому зустрічав Гордія Отаву на порозі квартири академіка Писаренка, зайнятої Шнурре, не лишилося й крихти. Сама ввічливість і зніяковіння, доведено до цілковитого самознищення.

— Так, — охоче згодився він з Отавою, — професор Шнурре справді — штурмбанфюрер, але це просто для зручності, бо такі вимоги часу, так само як і я — єфрейтор, хоч це для мене абсолютно не властиве, я просто собі асистент професора Шнурре ще з Марбурзького університету, і мені вельми приємно, що познайомився з гером професором, про якого багато чув ще до початку воєнних дій, тобто я хотів сказати — нашої визвольної війни...

— Ви хотіли щось передати від штурмбанфюрера Шнурре? — знову перебив його Отава.

— Власне, так. Професор Шнурре перепрошує, але сьогодні невідкладні справи примушують його... Ваше побачення тим часом відкладається, ви можете не йти, хоч якщо хочете просто для прогулянки чи в своїх наукових інтересах, то будь ласка, все домовлено, вас пропустять в собор, ви можете бути там, коли захочете... Що ж до професора Шнурре, то, як тільки він звільниться від своїх пильних службових справ, він відразу повідомить вас...

Хоч у помешканні було нетоплено, але єфрейтор-асистент змокрів од довгої заплутаної промови, мерщій розкланявся, натягнув на голову пілотку, стукнув каблуками.

— До речі, — навздогін єфрейторові промовив Отава, — передайте штурмбанфюрерові, що я не збираюся сьогодні ані до нього, ані будь-куди взагалі. І не маю наміру й надалі. Так і передайте, прошу вас...

Оссендорфер тупотів чобітьми по довгому коридору з староруськими іконами, він мовби втік од професорових слів, не хотів їх чути, щоб не накликати лиха на необачливого професора, він і далі зостався чемним, ввічливим, делікатним у поведженні асистентом з старовинного німецького університету.

— Нумо, що скажете, товаришу Отава-молодший? — звернувся батько до Бориса, вирядивши єфрейтора і потираючи руки чи то від холоду, чи то від нервового збудження.

— Не зв'язувався б ти з ними, — сказав Борис.

— На жаль, мене ніхто не питає, хочу я зв'язуватися чи ні. Гак само ніхто не питав усіх, хто жив у Києві, на Україні, в Білорусії, Прибалтнці. Ти чув, що вже бої йдуть під Москвою?

— Я вже чув, що вони разів сто зайняли Москву, а потім чомусь знову ведуть бої за неї, — відбуркнув Борис.

— Якщо вони візьмуть Москву, нам усім кінець.

— А чому ти вважаєш, що вони візьмуть Москву? — спитав син.

— Я не вважаю, кажу тільки, що буде, якщо вони візьмуть.

— Ти як хочеш, а я не вірю, щоб вони взяли Москву! — гукнув Борис.

— Мученики завжди мудріші за тиранів, тому й стають мучениками, — сказав тихо Гордій

Отава. — На жаль, мудрих ніколи не слухають ті, в чиїх руках сила. Але нащо нам сперечатися? Ми з тобою маємо однакові переконання. Давай ліпше подумаємо, що робити далі.

— Втікати, — сказав Борис. — І то якнайшвидше.

— Гаразд. Куди втікати?

— Ну... В ліс... до партизанів...

— Вони лишили тобі свою адресу?

— Знайдемо! Що ми — вже не зможемо знайти партизанів?

— Якщо це так легко, тоді фашисти вже давно їх познаходили.

Борис не знав, що відповідати. Йому хотілося врятувати батька, все б він віддав за цей порятунок, він би виступив проти цілої фашистської армії, якби міг захистити батька, але якщо розібратися, то що він міг? І що міг тепер його батько, який і в мирні часи не відзначався надмірним практицизмом, а швидше демонстрував майже дитячу наївність у всьому, що стосувалося буденного, простого життя, не пов'язаного з науковими теоріями і роздумуваннями. Він уже пробував через бабу Галю випитати її кума з Літок, чи не змогла б вона часом через знайомих еїльчан зв'язати його батька а партизанами, але кума, дебела, лайлива молодиця, робила великі очі, відхрещувалася від самої згадки про партизанів казала: «Цур тобі, пека!» Баба Галя й собі махала на Бориса, неначе на домового, може, вони й справді так боялися перед німцями, а може, просто не довіряли професорові, якого, бач, самі фашисти визволили з концтабору, не зачіпали його помешкання, постачали харчами, так ніби він був для них своєю людиною, їхнім прислужником.

Але сьогодні, після всіх учорашніх подій, після нічної розмови з батьком, після того як він, власне, виклав синові свій науковий заповіт, передав йому все недокінчене, так ніби мав іти на шибеницю, Борис відчув таку безнадію в серці, такий розпач, так щось ридало в ньому, підступаючи до самого горла, що не втерпів він і знову вирішив просити тітку з Літок бодай вивести їх з батьком із Києва, сховати десь у селі, чи в лісі, чи в чорта в зубах, аби тільки не лишатися більше в Києві, в цьому великому мертвому місті, де людина відчуває себе, мов у тісній пастці, з якої є один вихід, та й той — на смерть.

Якраз на той день кума з Літок не прибилася до них. Чи то сніг став на заваді, чи не пропустили її на заставах, якими заткнуто було всі виїзди з Києва, бо військовий комендант міста видав наказ про заборону під страхом смертної кари віддавати, приймати, продавати, купувати або міняти м'ясо, молоко, масло; всіх, хто намагався провезти до Києва (вивозити ніхто не пробував, бо нічого було вивозити) будь-які продукти, затримувано, у одних просто відбирали все й турили їх у шию, інших кидали за дрів Дарницького концтабору, ще інших просто розстрілювали; кума з Літок прикривалася аусвайсом, виданим їй самим штурмбанфюрером Шнурре, — штурмбанфюрер любив свіженьке молочко, іноді за кумою до Літок посиляли навіть машину, але сьогодні не було ні молока, ні куми, штурмбанфюрер, може, й переживе цей день без молока, а от Борисові тітка з Літок знадобилася б аж он як, та вдіяти нічого не міг, тільки закинув здалеку бабі Галі про свій клопіт, але вона відбулася зітханнячком, — на тому й кінець.

А ввечері прийшов штурмбанфюрер Шнурре і нарешті розкрив свої карти. Він приніс з собою пляшку рому, сам уже був трохи напідпитку, ром, видно, більше призначався для Гордія Отави, але той сказав, що пити не буде.

— Може, ви звикли до руської горілки? — посміхаючись, запитав Шнурре. — То я звелю принести горілки. Ми маємо в своєму розпорядженні все.

— Дякую, не п'ю я горілки, — спокійно відмовив Отава, а сам подумав, що Шнурре помиляється, вважаючи, що вже все має в своєму розпорядженні.

Шнурре все ж налив келишок і для професора Отави, сам випив, трохи посидів, дивлячись у куток, де вранці сидів Борис, а тепер залягла тільки темрява, бо в кабінеті горіла на столі одна-єдина свічка, електрики в Києві не було, як не було води, тепла, хліба, не було життя.

— Ви можете не економити свічки, — сказав Шнурре, — я дам розпорядження, щоб вам їх постачали,

— Дякую, не треба, — відповів Отава, дивуючись, як він може ще відповідати цьому фашистові, чому не замовкає зовсім, хай собі той говорить сам до себе, хай звідає всю глибину й силу неваги, яку до нього відчують усі ті, до кого він прийшов, не як ординарний професор провінційного німецького університету, а як загарбник і кат. .

— Я розумію ваші почуття, — мовби вгадуючи Отавині думки, зітхнув Шнурре. — Але війна є війна і життя є життя, від цього нікуди не втечеш, мій любий професоре. Якщо вам не хочеться підтримувати зі мною розмову, можете мовчати. Але вислухайте мене до кінця, і вислухайте уважно. Я скажу вам усе. Сьогодні такий день, коли я повинен сказати вам усе, не відкладаючи надалі. Згодом коли-небудь ви зрозумієте, чому саме сьогодні, хоча, загалом кажучи, це не грає ролі в тій справі, яка цікавить мене і в якій повинні бути зрештою, зацікавлені й ви. Отже, стежте за моїми думками, прошу вас. Ви добре знаєте про моє до вас ставлення як до вченого. Ми з вами колеги...

— Вороги, — нагадав Отава.

— Ну так. З огляду на військовий час. Але як учені...

— Ви есесівський офіцер, — знову нагадав Отава, якому давало втіху отак перебивати фашиста в найнесподіваніших місцях, дошкуляючи йому хоч цим.

— Згода! — майже весело вигукнув Шнурре. — З вашого дозволу я вип'ю ще келишок. Але, мабуть, не буду. Щоб між нами не було нерівності: один п'яний, другий тверезий. Хай кожен буде поставлений в однакові умови.

— Якщо це можна сказати про того, хто надягає зашморг, і про того, кому надягають зашморг, — знову втрутився Отава.

— Не треба занадто похмуро дивитися на речі, не треба. Коли я розшукував вас серед ув'язнених...

— Чомусь мені здається, що ви просто грали спектакль, бо чому шукали мене саме на Сирці, а не в Дарниці, скажімо, де концтабір набагато більший, отже, більше шансів, що я міг опинитися саме там?

— Інтуїція. Це була справді гра, в якій єдиною ставкою був порятунок професора Отави.

— Навіщо?

— Зараз дійдемо до суті справи, одну лиш мить, мій любий професоре. Терпіння, терпіння... Як

часто людям не вистачає цієї дорогоцінної якості, через що стаються речі непоправні. Для прикладу ваш Хрещатик. Його висаджено в повітря...

— Вами ж самими...

— Не грає ролі — ми його висадили в повітря чи ваші. Але чому? Тільки тому, що комусь не вистачило терпцю розмінувати один чи два будинки, простішим здалося підірвати їх, а коли вже підірвав два чи три будинки, то хочеться пустити димом і ще сотню... Або Успенський собор... Я ще встиг помилуватися цим чудом... Здається, кінець одинадцятого століття, срібні царські врата, срібні гробниці, парчеві плащаниці з дарчими написами руських царів і українських гетьманів, старовинні євангелії в коштовних оправках, вітвар і жертвник, оздоблені різьб-ленними масивними срібними дошками, — де ще можна таке бачити! Але ось приїздить поглянути на це слов'янське чудо наш союзник, вождь словацького народу Тіссо, і ваші партизани...

— Ви певні цього? — спитав Отава, який про Успенський собор не міг і слухати, ліпше б його самого тією вибухівкою пошматовано на стряпки.

— Чи я певен? Не знаю. Важко сказати, хто винен, чия вибухівка. Зрештою, все, що попадає в район військових дій, може бути знищене, але потрібно все ж таки якесь терпіння, необхідне хоча б для того, щоб максимально використати об'єкт, який підлягає неминучому знищенню...

— Може, у ваших планах Софія теж підлягає цьому. — Отава боявся повторити страшне слово, але Шнурре виручив його.

— Не треба говорити про знищення. Надто ж коли йдеться про Софію. Але ви вгадали, що мова зайде саме про неї. На ній збігаються наші з вами інтереси.

— Не бачу, — сказав Отава.

— Зараз поясню. Але перед тим мушу вам сказати з усією відвертістю, що все могли б зробити ми й без будь-чиєї допомоги. Вам не треба зайвий раз підтверджувати мою кваліфікацію, отож коли б я захотів і взявся сам, то... Але я подумав так: чому б не зробити доброго діла, чому б не допомогти своєму колезі професорові Отаві, чому б не надати йому змоги докласти й своїх зусиль?..

— Я не просив у вас нічого, — нагадав Отава.

— Точно. Ви не просили, професоре. Але уявіть собі: я прошу вас. Не наказую, не примушую, а саме прошу. І прошу, враховуючи ваші наукові зацікавлення, — ні більше ні менше. Ми з вами люди, що перебувають на тому самому розумовому рівні...

— Психологи стверджують, — насмішувато зауважив Отава, — що між людьми, які перебувають на тому самому рівні, панують відштовхувальні тенденції...

— Можете переконатися, що психологи теж помиляються. Бо я не тільки не відштовхуюсь від вас, навпаки... Нас із вами єднає Софія, точніше, її фрески, може, єдині в світі фрески одинадцятого століття, прекрасно збережені...

— Що ви хочете з ними зробити?! — злякано вигукнув Отава, схоплюючись із крісла і мало не кидаючись на Шнурре.

— Заспокойтесь, мій любий професоре, вашим фрескам нічого не загрожує. Надто ж коли взяти

до уваги, що майже всі вони сховані під шрамом пізніших записувань. Попередники ваші, на жаль, не відзначалися пієтетом до старовини. Свого часу знехтувано навіть вказівку самого російського імператора Миколи Першого, який, оглядаючи відкриті в Георгіївському приділі Софії древні фрески, сказав митрополиту Філаретові:

«Фрески ці слід лишити в такому вигляді, як вони є, без поновлення». Але така вже художницька натура: будь-що, навіть попри найсуворішу заборону, виказати свої так звані здібності, лишити по собі слід, навіть коли то буде слід нездарний, варварський. Крізь століття бачу я протоієрея цього собору Тимофія Сухобруса, уявляю, як цей звичайний ключник собору, придивившись до того місця на малому склепінні, де відпав шматочок штукатурки, помітив зображення зірки, а нижче — лики янголів і серафимів і грецькі літери. Це був благородний чоловік! Він відразу збагнув, що став на шлях великого відкриття... Руський імператор теж виявився людиною високої культури... Але що далі? Якийсь підрядчик наймає звичайних поденників, і ті залізними стругами зшкрібають із фресок штукатурку. Варвари!

— До речі, прізвище того підрядчика було Фохт, — сказав Отава, не виказуючи свого здивування з поінформованості, яку Шнурре виявив стосовно історії відкриття в Софії старовинних фресок.

— Прізвище не грає тут ролі, — відмахнувся Шнурре, — мене як ученого обурює тільки варварство цих людей, їхня дикість, коли хочете... Але ще більше обурюють мене так звані художники, які потім «підмальовували» фрески: якийсь богомаз Поше-хонов, ієромонах Іринарх з Лаври, священник собору Іосиф Жовтонозький...

— Навіть їх можна виправдати, — знову заговорив Отава, — бо вони все ж таки по-своєму дбали про збереження творів мистецтва. Це не те, що висадити в повітря Успенський собор...

— Я вже сказав, що це — трагічно... Але Софія ціла, і ви повинні нам допомогти... Вірніше, ми вам допоможемо... Ви не питаєте, в чому саме? Я вас розумію... Ви не хочете питати, ви не хочете співробітничати з нами. Але зрозумійте, що тут наші інтереси збігаються.

— Ніколи! — Отава знову підскочив. — Чуєте, ніколи!

— Ви ще не чули моєї пропозиції.

— Однаково я відкидаю її!

— І все ж вислухайте. — Шнурре відпив з келишка, витер губи, він тепер не квапився, мав вигляд людини, в якій в розпорядженні вічність, зате Отава весь напружився, мовби виготувався до скоку, але штурмбанфюрер вдавав, що не зауважив стану свого співрозмовника, зняв зі свічки нагар, постудив на опечений палець, мовив далі спокійно й розважливо: — Ви трохи відреставрували фрески... Треба сказати, що зроблено це прекрасно, саме так я тільки й міг уявляти вашу роботу... Можете не казати мені, я й так знаю, що реставраційними роботами керували ви... Але дозвольте й одне зауваження... Ви провадили ці роботи без якогось плану. Не виділяли головного й другорядного. Не вели пошуку найціннішого в першу чергу, а вже потім, що лишиться. Ви знехтували найголовнішим принципом усіх відкриттів: треба передовсім відкривати велике! Тільки тоді прославишся.

— Я не звик заробляти славу на чужій праці, — спокійно промовив Отава, відходячи в тінь, — та й яка може бути ще слава поряд з геніальним художником, що творив дев'яност літ тому?

— Слава першовідкривача — вам ще мало? Ієрогліфи без Шамполіона так і залишились би безглуздими картинками. Троя без Шлімана вважалась би вигадкою п'яного неписьменного

Гомера, який любив побрехеньки... Але йдеться не про це... Я надто багато сьогодні балакаю, але в мене був дуже важкий день. І все ж, бачите, не забув про вас і прийшов, щоб довести нашу вчорашню розмову до кінця. Коротше: ми вам створимо всі умови, щоб ви прославились відкриттям чогось великого в соборі. Уявіть собі: геніальна, неповторна фреска, унікал!

— Можна подумати, що ціла німецька армія вступила до Києва тільки для того, щоб створити, як ви кажете, мені належні умови для великого відкриття в Софійському соборі. — Отава. вже відверто глузував з Шнурре, але той відкидав глузування, він настроєний був на серйозний, навіть урочистий лад, він підвівся й проголосив, наче повноважний представник перед іноземним посланником або корпусом журналістів:

— З завтрашнього дня в вашому розпорядженні буде все необхідне і ви повинні відразу ж розпочати реставраційні роботи з таким розрахунком, щоб відкрити тільки найцінніші розписи в якнайкоротший строк.

— Це потрібно вам для блискавичного закінчення війни? — поцікавився Отава.

— Ще раз повторюю: дбаю за вас, професор Отава. Повірте мені: ми й самі змогли б провести всі необхідні роботи. З нашою точністю й терплячістю, з нашим неперевершеним мистецьким досвідом...

— Що ж вас стримує? — Тепер Отава вже знав, чого від нього хочуть, він міг спокійно вступати в суперечку з Шнурре, той перестав бути загадковим а своїми намірами, а отже, й страшним. — Розпочинайте хоч завтра, але без мене. Хоч як для мене тяжко говорити про собор так, але нічого не можу вдіяти. Ви завойовники. Ви могли вже давно знищити і мене, і собор, і місто... Якби я був великим полководцем, якби був головнокомандувачем, очевидно, все зробив би для того, щоб не віддати ворогові Києва, який для мене особисто є найбільшою святинею нашої історії, але раз так сталося... Тільки відмовитися від будь-якого сприяння ворогові — ось і все.

— Я все ж таки радив би вам обдумати мою пропозицію, — сказав Шнурре.

— Якщо ви гадаєте, що я не мав часу для обдумування своєї поведінки ще за колючим дротом, а потім учора в гестапо, то глибоко помиляєтесь. На всі ваші чи там чиї б не були ворожі пропозиції — тільки ні! Більше нічого.

— Ніколи не треба висловлюватися категорично, завжди треба лишати бодай вузьку стежечку для відступу.

— Не звик.

— Ви ще не вислухали мене до кінця.

— Не бачу в тому потреби.

— І все ж таки. Не гадаєте, що я загрожуватиму особисто вам. Це було б тривіально і недостойно навіть. Але ви маєте рацію в одному: в тому, що все могло вже бути знищено. Так, ви не помилилися. І якщо сьогодні ще не все знищено, то завтра це може статися. Ми не приховуємо своїх планів. На місці Ленінграда, за наказом фюрера, буде утворено велике озеро для наших яхтсменів. На місці Москви ми насадимо бір. Здається, там добре росте сосна. Можна буде розвести там березові гаї. Це так прекрасно: білі берези як спогад про колишню Русь. А на місці Києва? Що ж, очевидно, ми не станемо витратити даром жодного, шматка родючої української землі. Найліпше, якщо тут заколоситься лан золотої пшениці. Що ви на це скажете?

— Нарешті ви заговорили справжньою своєю мовою.

— Так от: Україна повинна буде стати для нас постачальницею хліба, сировини і рабів. Життя аборигенів, які тут вцілють, буде зведено до однозначності, до примітиву. Ніякої історії, ніяких спогадів про минулу велич. Тільки гонитва за шматком хліба щоденного, тільки праця. Що ви на це скажете?

Отава мовчав. Він і сам це вже передумав сотні й тисячі разів, не вірив, що таке може бути, але перебирав найгірші припущення, готовий був до всього. Таки не стерпів:

— Брешете! Не вдасться!

— Вашого народу вже немає. Україна вся завойована військами фюрера. Але навіщо нам політичні дискусії? Ми з вами люди мистецтва й історії. Може, я навмисне згустив фарби, щоб вас налякати. Може, надто далеко зазирнув у майбутнє. Нас ждуть справи невідкладні. Само провидіння послало мене, щоб не тільки порятував вас од простого фізичного знищення, а ще й дав можливість реабілітації духовної. Відкрию вам ще одну велику таємницю, про яку тут не може знати ніхто. Ми організуємо небачено великий музей світової культури на батьківщині фюрера, в місті Лінц. Там буде зібране все, створене в високостях германського духу, і всі ліпші здобутки варварів. Дві або три найпоказніші фрески Софійського собору ми теж вмістимо в музеї, а під ними напишемо: «Відкрита професором Отавою в Софійському соборі в Києві». Ви прославитесь на весь світ. Зрозумійте! Художники, які будували цей собор, невідомі. Цілий світ наповнений анонімами, великими й нікчемними. Але ви підніметесь над усіма!

— Найбільше піднімуся я в той день, — повільно промовив Отава, — коли всіх вас викинуть з моєї землі, з мого міста, з мого життя.

— Я радив би вам подумати, професоре Отава. Армія фюрера непереможна. Всі ваші сподівання марні. Вас жде або ж слава разом з нами, або ж...

— Я не боюся нічого, — сказав Отава.

— У вас є син. Ви повинні подбати і про його майбутнє.

— Не треба чіпати дитину.

— На жаль, у зоні військових дій...

— Прошу вас припинити, цю розмову, — втомлено промовив Отава, — однаково від мене вам нічого не вдасться добитися. Ніякими погрозами?'

— Гаразд, — розтав руками Шнурре, — шкодую, професоре Отава, я зробив— усе, що міг. Проявив максимум терпіння.

— Так. Ви справді виявили гідне подиву тертті-ння.

— Сподіваюсь усе-таки, що. ми ще побачимося, — йдучи вже до дверей, якось мовби гмикнув Шнурре.

— Може. Але за інших обставин.

— До побачення, — сказав німець. — Ви чуєте: я кажу до побачення.

— Може. — Отава випроваджував його так, ніби сила тут була на його боці, а не на боці

штурмбанфюрера.

Коли повертався, зачинивши за німцем вхідні двері, в темному коридорі обганяв його за шию Борис, гаряче зашепотів:

— Правильно ти йому дав, батьку! От же ж правильно дав фашиетюрії

— Ти що — підслухував? — суворо спитав його батько.

— Трішки.

— Хіба я тебе вчив підслухувати?

— Але ж я боявся, що цей тип тобі щось заподіє.

— Ну гаразд, гаразд. Іди спати. Дві безсонні ночі підряд — це вже занадто навіть, для такого жвавого хлопця, як ти.

— Що ти хочеш тепер робити? — спитав син.

— Подумаю. В нас із тобою безліч часу, щоб думати. Поки що ж — до ліжка! На добраніч.

— Добраніч, батьку.

А на ранок до них усе ж таки пробилася кума з Літок. Вони довго шепотіли про віщось з бабою Галею на кухні, потім баба Галя просунула голову до кімнати, де спав Борис, спитала:

— Не спиш?

— Давно не сплю.

— Ну, то пгди скажи професорові, що кума казала... Розбили цих бусурманів під Москвою...

— Що-о? — закричав Борис, зіскакуючи з ліжка і підбігаючи до дверей, але баба Галя, знаючи його нестримність, передбачливо сховалася, та ще так швидко, що хлопець не знайшов її вже й за дверима. Тоді він помчав до кабінету, зяяюто, що батько якщо й поспав трохи, то вже однаково там, сидить, щось читав або просто думає, так ніби нічого й не сталося, ніби Київ не окуповано, ніби немає на світі війни... Але ж він не знає йайголовнішого!

— Батьку! — щосили закричав Борис, влітаючи до кабінету. — Батьку, наші розбили їх під Москвою і женуть, женуть!..

Сам вигадав, що женуть, сам здогадався, бо хотів цього над усе, ще не осягнув законів військової логіки (коли розбили, то. повинні й гнати, переслідувати, — просто керувався своїм хлоп'ячим палким бажанням, уявляв, як десь у глибоких снігах безпорадно борсаються всі оті жалюгіддя в різнобарвних шинелях, в бундючно-кумедних картузах, в пілотках з дочеплеиим навушниками-латочками, з усіма їхніми позументами, нашивками, погонами, відзнаками, з їхніми орлами й черепами.

— Звідки ти взяв? — повернув його до дійсності батько, — Це що — вигадка?

Тоді Борис нарешті трохи заспокоївся і розповів яро бабу Галю і її куму, після чого радісний шал охопив уже й професора; вони обидва, не змовляючись, вилетіли з кабінету й побігли до кухні, щоб розпитати куму з Літок, почути від неї самої цю вість, кращої за яку не могло бути ніде на

світі.

Кума сиділа, порозпускавши всі свої хустки, розчервоніла попри холод на нетопленій кухні, настрій у неї був такий, нібито вона сама розгромила фашистів під Москвою, а тепер сіла трохи перепочити, щоб гнати їх далі, і з Києва, і з усієї нашої землі.

— А ці ж безбатченки, — казала вона, — забрали в мене би-тон і аусвайс свій паскудний забрали, кажуть: вже більше нікс, уже до Києва не можна, сиди вдома, бо в Києві встановлюється, мовляв, новий порядок, а я ж знаю, сто чортів йому в пуп, який-то воно порядок, знаю ж, що вже наші їм дали ото під Москвою, а воно мені бреше, що в Києві порядок, так ти, бабо, сиди в своїх Літках через те... Баби злякалися тепер. Дітей не впускають до Києва. Таке їм під Москвою наші утворили! Хотіла я тому хвашистюрі сказати, що брешеш ти, собако, то тебе під Москвою... та подумала: посадять у гестапу, як скажу... А вдома ж корова недоєна... Та й корову ще заберуть... Бо це ж тільки й викручуюся, що німецькому коменданту молоко ношу, хай би він ним залився та подавився!

Всі троє стояли, дивилися на куму з Літок, ніхто не перебивав її, ніхто не перепитував, не цікавився, звідки вона дізналася про події під Москвою, ніхто не піддавав сумніву її звістку, бо кума з Літок сприймалася як посланниця від широкого вільного світу в цьому стероризованому, вмираючому місті; вони повірили б навіть вигадці, аби тільки та вигадка піднімала їх на духу, давала віру в майбутнє, а тут же була чиста правда, професор Отава згадував події вчорашнього дня, для нього тепер зрозумілою стала зайнятість Шнурре зранку, ввічливість Оссендорфера, раптовий поспіх штурмбанфюрера в намаганні схилити його, Отаву, на виконання їхнього плану пограбування Софії. Так, так, рони вже забігали, мов руді миші, вони вже ладнаються до втечі й звідси, тепер вони особливо небезпечні, бо, втікаючи, намагатимуться забрати з собою найбільші скарби і завдаватимуть жахливих руйнувань; ось тепер якраз і треба зробити все, щоб стати їм на заваді, поламати їхні плани, не дати їм нічого, захистити. Кожен на своєму місці. І він теж! Так, як захищав собори від запалювальних бомб. Але тоді було легше, простіше. Там потрібен був тільки пісок та ще безсонні чергування, то все в людських можливостях. Але як тепер? Як?

— Теперечки уже їм скоро кінець, — казала кума з Літок, — як не поморозяться тут до бісячого батька, то витовчуть їх наші. Ось побачите, товаришу професор, та згадаєте моє слово...

А професор бився думкою в пошуках способів протидіяти Шнурре. Як? Як? Коли навіть їх виженуть звідси за тиждень (а чом би й ні!), то й то вони в своїй безсилій злобі встигнуть висадити в повітря весь Київ, нічого не пошкодують, не здригнеться їхня рука, як не здригнулася та рука, що заклала вибухівку під Успенський собор. Бо й що їм наша історія, наше мистецтво, душа народу нашого?

Але як запобігти? Як?

І раптом прийшло рішення. Він буде чергувати коло Софії. Вдень і вночі. Скільки зможе. Щоб не дати їм завезти туди вибухівку. Для такого собору потрібно багато вибухівки. Може, десяток або й сотня машин. Він не дасть!.. Як саме? Ну, стане перед машинами й не пустить їх. Хай їдуть через його труп. То й що? Хіба цим чогось досягнеш? Над твоїм трупом злетить у повітря Софія. Треба щось інше. Треба комусь повідомити, потім... попросити чиєсь помічч. Партизани? Але де вони? І чи вони тут є?..

Десь там когось розстріляно, когось повісили. Але чи то партизани? Тепер розстрілюють і вішають без провини, тисячі й сотні тисяч. Висаджено міст на Солом'янці, зірвано водокачку на станції. Але чи то партизани, чи поодинокі диверсанти? Та й хто знає, може, під Софією вже

дрімають руїницькі заряди? Скільки часу минуло, поки він сидів за колючим дротом на Сирці? Він перевірить усе в соборі. Пристане на пропозицію Шнурре тільки для того, щоб перевірити, чи немає в соборі вибухівки. А якщо є? Або почнуть завозити? Що тоді? До куми з Літок? До цієї добродушної балакучої жінки? Але ж це божевілля — припускати, щоб тітка, що постачала штурмбанфюрерові Шнурре молоко, має зв'язок з партизанами!

І все ж.

— Скажіть, будь ласка, — звернувся до куми з Літок професор, — я міг би, в разі потреби, звичайно, прислати до вас свого Бориса? Бо хлопець малий, а тут, самі бачите, може бути всього...

— Та боже ж мій! — сплеснула в долоні кума з Літок, — Та ви тільки бабі Галі скажіть, то вона його прямо до мене... Чому йому тут і сидіти? Та й вам би, товаришу професор, якби з Києва та в наші ліси, бо тут же й голод, і холод, і хвашістюри ці.

— Ні, ні, — квапливо промовив Отава. — Я повинен бути тут, Я залишуся в Києві, хоч би там що. А за Бориса вдячний напевне...

Так професор Гордій Отава прийняв рішення створити свій власний фронт проти фашизму, трохи наївне, але чесне, може, єдино правильне в його безнадійному становищі вирішення, ніким не вповноважений, окрім власного сумління, ніким не посланий, ніким не підтримуваний, мав стати він, нікому не знаний, на захист святині свого народу перед силою, що переважала його в тисячі й мільйони, може, разів, але не лякався цього, як не лякався колись великий художник, що створював Софію, загубитися в пільмі століть зі своїм ім'ям і з своїми стражданнями.

Він кинувся одразу на сходи, став стукати до помешкання академіка Писаренка, зайнятого тепер Шнурре, але ніхто йому не відчинив: видно, ті десь поїхали, в них тепер були повні руки роботи, вони квапилися награвувати в Києві якомога більше; професор Отава, здається, здогадався тепер про справжню місію Шнурре: певно, того, як спеціаліста, послано сюди або ж експертом, або й просто начальником такої собі грабіжницької команди, що мала вивозити до Німеччини всі мистецькі цінності, знайдені в окупованому Києві.

Щоб не гаяти часу, Отава попрямував до Софії. Може, Шнурре там. Може, саме рознює, в якому місці найперше здирати штукатурку в пошуках ще не відкритих шедеврів, може, наставляє вже своїх німецьких реставраторів...

Але на подвір'я Софії Отаву не впустили. Не зміг він проникнути туди ні з Володимирської, де стояли два пикати авто у матники, ні з площі Богдана, попід дзвіницею, де теж стовбичило два охоронці. Отава пішов уздовж муру, що оточував Софійське дворище, хотів було коло брами Заборовського по-юнацькому подертися на стіну, але по той бік почулася німецька мова, там мовби марширували солдати, — скрізь, по всьому Києву тепер марширували солдати; він знову вийшов на Богданову площу, гетьман замахнувся іграшковою булавою, картинно здійснюючи над Києвом коня, а неподалік од нього, не лякаючись ні чорного гетьманського огира, ні замаху булави, вимар-ширивувала сотня жаб'ячо-зелених німців і, щоб хоч трохи зігрітися, горланила дурну пісеньку:

Warum die Mädchen lieben die Soldaten?
Ja, warum, ja, warum!
Weil sie pfeifen auf die Bomben und Granaten.
Ja, darum, ja, darum!

Чому дівчата люблять солдатів?
Так, так, чому!
Тому, що їм начхать на бомби і гранати.
Так, так, тому!

Сунуло площею різнобарвне воїнство, їхали машини з берлінськими реєстраційними знаками, козирання, витягування в струнку, вистукування каблуків — ані сліду того, що під Москвою їм вчинено страхотливого розгрому, що незабаром доведеться забиратися звідси. Невже це має протривати ще довго? Якби ж то він міг поспитати когось, хто б міг йому відповісти. На жаль, був сам. Обрав добровільну самотність і тепер мав спокутувати цей вибір. Людина, зрештою, платить за все.

З Шнурре він побачився тільки ввечері. Той метався по Києву зі своїм ординарцем-асистентом цілий день, був стомлений, але професора Отаву впустив до свого помешкання охоче, навіть з радістю.

— Так буде ліпше, мій любий професоре, так буде ліпше, — муркотів, пропускаючи Отаву поперед себе, а той ішов по знайомих колись кімнатах академіка Писаренка і не впізнав тут нічого. Не було книжок, не було звичних простеньких меблів, повсюди тепер виблискувала бронза, стояли меблі в стилі Людовіка XVI (де й набрали в Києві такого!), дорогі вази датської порцеляни спокійних тонів надморського неба, в срібних князівських трисвічниках стікали воском височенні свічі, в кабінеті — письмовий стіл в стилі рококо, мовби вивезений з самого Версаля, за ним — дерев'яний стілець із спинкою, вирізьбленою в формі двоголового орла, з меблів російського імператорського дому, а з цього боку — для відвідувачів — два фотелі, глибокі, спокійні, в тьмяному полиску темно-вишневої шкіри.

— Сигари? Сигарети? — гостинно поспитав Шнурре. — Ах, я забув: ви не курите. Тоді — шнапс, коньяк, ром чи горілка? Прошу сідати. Радий вас бачити в доброму здоров'ї і...

Він ще хотів, мабуть, додати «з добрими намірами», але Отава не став його слухати до кінця, не сідаючи, не відходячи від порога, похмуро промовив:

— Я намагаюся обдумати вашу пропозицію, але перш ніж сказати про своє рішення, повинен оглянути Софію, щоб пересвідчитися, що там не завдано ніякої шкоди.

Не казав «прошу», взагалі нічого не просив — вимагав, і Шнурре чи то вдавав, що не помічає імперативного тону, чи то просто вирішив не зважати на форму, в якій висловлювався професор Отава, для нього важлива була суть професорових слів, він зраділо розвів руками, пішов до Отави, ніби хотів його обняти, аж той позадкував злякано, але штурмбанфюрер вчасно спинився, вигукнув:

— Завтра вранці ви матимете перепустку для проходу в собор вдень і вночі і можете приступати, професоре! Я радий за вас. Це прекрасно!

— Перепустку також для мого сина Бориса, — так само похмуро мовив Отава, — він мій помічник. Без нього я не можу.

— Гаразд, гаразд, все, що скажете. Але присядьте, професоре! Я не можу вас так відпустити! Ми послухаємо з вами музику! Сьогодні з Відня передають Гайдна! Адже ви, мабуть, давно слухали музику, професоре.

— Я слухаю її тепер щодня, — сказав Отава і, не прощаючись, пішов до виходу, даючи

штурмбанфюрерові на дозвіллі ламати голову над питанням, яку ж саме музику слухає радянський професор: чи то солдатські співи на вулицях, чи то притаєну, задушену музику власного серця, що прагне волі, чи, може, й підпільне радіо, яке в ці дні передає для всіх радянських людей найвищу музику — музику першої великої перемоги під Москвою. Але в Шнурре було повно своїх клопотів, щоб задумуватися ще над випадково кинутим словом чоловіка, який однаково ж завтра стане спільником. — Оссендорфер! — покликав він бадьоро.

В соборі було холодно, темно і тихо. Тут можна забути про І колотнечі й незатишність довколишнього буття, замкнутися в своїх думаннях, бо собор сам являє собою ідеальну замкненість, згармонійовану рересленість простору. Собор має власне життя, навіть покинутий людьми і служебками. Усередині, за товстезними кам'яними стінами, він зостається вічно рухомим, з тісних придушеностей тектонічної маси випрочуються вгору, вище й дужче, аж поки злітають у центральному куполі в безвість, неосягну оком, від центральної нави правобіч і лівобіч відбігають нави бокові, нави гармонійно з'єднуються, сполучаються, непомітно зливаються, переходять одна в одну, їх чергування ритмічне, мов мелодія елегійного вірша, що спирається на постійно триваючу змінність. В цьому соборі можна ходити без кінця так само, як довкола замкненої в своїй вічній красі мармурової колони, і дивитися теж без кінця, як той легендарний Нарціс на своє відбиття в нескаламученій воді. Каміння вийшло з простору, і простір вийшов з каменю, мозаїки в тихому сяянні смальти струмують, мов зорі на небесній бані, важкий похмурий блиск золота на різьбленому іконостасі підпирає Євхаристію з апостолами, що в знервованому поспіху прямують до святого хліба, і тільки Марія Оранта з руками, піднесеними чи то в благословенні, чи то в намаганні захистити людей од лиха, здається непорушною під склепінчатою конхою центральної абсиди, але потім помічаєш, що й вона теж прагне вирватися з-під того тисячолітнього тягара, теж спуститися до людей, вплестися в цей вічний самодостатній рух, який (єдиний) може порятувати від дрібних, буденних, нікчемних клопотів щоденності, від злочинності, бруду, зрад, ганьби.

Цей собор вже з першого дня його існування, певно, мало хто вважав за житло для бога — він сприймався як надійний притулок людського духу, тут відразу задомовився дух громадянства і мудрості тих, хто вибудовував державність Київської Русі, може, тому й не боялися звинувачень у богохульстві усі ті хани, князі, королі, що налітали в різні часи на Київ і найперше плюндрували собор Софії, і кожен намагався зітерти його з земної поверхні, але собор стояв уперто, несхитно, вічно, так ніби не будований був, а виріс із щедрої київської землі, став її продовженням, гучним її криком, її співом, мелодією, барвою.

Диво!

«Заложи же Ярослав град великий, у него же града суть врата златые, заложи же и —церковь святых Софии», — це літописець.

Може, будовано цей собор у сльозах, прокляттях і крові, може з урочистим співом і радістю, — хоч як там було, але піднявся він у тій землі, яка не знала кам'яних споруд, у землі, яку називали землею багатьох городів, та були то городи дерев'яні, горіли вони так часто, що не встигала потемніти ще й стружка на нових будівлях; і от над цими дерев'яними городами, над звичною нетривалістю й тимчасовістю вознеслося рожеве кам'яне диво: небаченої величі й краси храм, який за розмірами поступався лише константинопольській Софії, а за Своїм внутрішнім і зовнішнім убранством, за своєю пишнотою і барвистістю не мав рівних у цілому світі.

«Украшен златом, серебром и камением драгим и сосуды честными, был дивен и славен всем окружным странам, якоже ин не обрящется во всем полунощи земном от востока до запада», — це Іларіон, при якому будувалася Софія, єдиний учасник, голос якого дійшов до нас крізь

віки. Цей собор був барвистий, як душа й уява народу, що створив його. І стояв він посеред темряви, чвар, бідності й нещастя того часу, стояв неторканий сто тридцять два роки від його першого освячення, тобто з тисяча тридцять сьомого року, кожне покоління намагалося чимсь прикрасити Софію, кожен князь, мудрий чи дурний, щедрий чи скупий, прагнув виказати свою благочестивість і збагачував собор дорогоцінним посудом, коштовними ризами і рідкісними книгами.

Вперше підняли на собор руку князі, що вийшли з тої самої Суздальської землі, де колись княжив творець Софії Ярослав Мудрий. У 1169 році Андрій, якого згодой — б іронія! — названо Боголюбським, послав проти Києва ополчення одинадцяти північноруських князів на чолі з своїм сином Мстиславом. Лиш два дні тривала облога Києва, а на третій день, дванадцятого березня, після приступу Київ узятий, чого не було до того ніколи. Карамзін у своїй «Истории государства Российского» з боєм написав про цей день: «Победители, к стыду своему, забыли, что они Россияне; в течение трех дней грабили не только жителей и дома, но и монастыри, церкви, богатый храм Софийский и Десятинный, похитили иконы, драгоценные ризы, книги, самые колокола» (т. II, 316).

Згодом той грабунок пробувано усправедливити гарячим бажанням Боголюбського зосередити найбільші святощі в засновуваній ним столиці Володимирі (так і вкрадена з Києва славнозаїсна ікона божої матері перейшла до історії під назвою Володимирської). Так ніби не один бог був для всіх князів.

Але треба називати речі своїми іменами. Якщо пограбував «мать городов российских» і- найдивніший собор нашої землі один князь і його ще й похвалено та названо Боголюбським, то чому б не спробувати й іншим?

Через тридцять два роки, в січні 1202 року, Київ взятий був князем Рюриком Ростиславовичем, який привів собі на підмогу ще й половців з ханами Кончаком і Данилом Кобяковичем. Гірко плакав літописець над долею Києва: «И сотвориша велико зло в Русской земли, якого же зла не было от крещения Русской земли... Митрополию святую Софию, и Десятинную святую — Богородицу разграбиша, и монастыри все, и иконы одраша, и иные поимаша, и кресты честные, и сосуды священные, и книг, и порты блаженных первых князей, еже баше повеждали на память себе, то все положиша себе в полон».

В 1240 році Київ був знесений з лиця землі Батием. Завалилася навіть Десятинна церква, у якій пробували знайти свій останній рятунок від татарської орди старі, жінки і діти. І тільки Софія, сплюндрована, обдерта зсередини, вціліла, стояла над пожарищем, над попелом і руйновищем, і підносила бого-матір свої руки в молінні за Київ на стіні, поставленій древнім будівничим так міцно, що не взяли її татарські пороки. Тоді й названо ту стіну Нерушимою, бо повірили люди, що вічно •стоятиме цей великий і предивний собор і вічно здійматиме, захищаючи їх, свої руки, створена великим художником першо-віків скорботнооока жінка.

Стояв собор і при князеві литовському Гедіміні, що зайняв Київ через вісімдесят літ після Батия, і при татарському ханові Едигею, який грабував Софію вже в 1416 році, не зачепила його й пожежа Києва, що її полишив по собі кримський хан Менглі-Гірей 1482 року.

Коли вже нічого було грабувати, лишилися самі тільки стіни з ледь помітними під патиною століть фресками і мозаїками, яких видовбувати ніхто не став, — мабуть, тому, що високо або ж надто забарно, грабіжники ж завжди квапляться (чому доказ і нетерплячка Шнурре, який хотів би за місяць знайти під давніми записуваннями найдорогоціннішу фреску в соборі і, мерщій вирізавши її, відправити в свій фатерлянд), тоді настали часи, коли одні прагнули якось, відбудувати собор, інші ж намагалися будь-що полишити в ньому свої сліди. Так, уніати,

які володіли Софією тридцять шість літ, не здобулися більше ні на що, як забілити вапном усі фрески, й мозаїки, і грецькі написи, які дратували їхнє око, звичне до латини.

Владика Молдавський Петро Могила, що через шість років і після уніатів став київським митрополитом, був першим, хто відбудував і зміцнив собор, перед тим століттями плюндрований і знищений. Він підтримав древні стіни контрфорсами, вибудував нові арки в західній частині храму, поставив вільні нових куполів і фронтонів, полагодив старі куполи, надбудував верхні галереї, при ньому собор знов засяяв своїми мозаїками і фресками зсередины, хоч, здається, зовнішні розписи на той час уже були понищені.

Семи років не дожив Петро Могила до великого дня. Він помер, маючи всього лиш п'ятдесят років. Сім останніх років свого життя віддав прикрашенню й відбудові Києва, найперше ж — великої Софії, мовби передчуваючи день шістнадцятого січня 1654 року, коли в соборі митрополит Сильвестр Косов при гетьмані Богдані Хмельницькому і послах царя Олексія Михайловича звершив урочисту відправу на честь присдиання України до Росії.

Ще сто років — і вже останній великий будівничий і прикрашател ь собору митрополит Рафаїл Заборовський наставив у Софії ось цей різьблений визолочений іконостас, зроблений карпатськими дуборізами, серед яких минуло дитинство самого Рафаїла, поставив срібні царські врата (де вони тепер?), збудував велику Софійську дзвіницю з дзвонами, найбільший з яких важив вісімсот пудів.

Можна б згадати, скільки політичних пристрастей і чвар розбилося об стіни цього собору, скількох бачив він можикх, скількох нападників і молільників. Багато рук будувало й захищало собор, ще більше рук, мабуть, замахувалося на нього, але, мабуть, ніколи ще не нависала над Софією така загроза, як нині, бо й війни, здається, такої не звала ні наша земля, ні ціле людство.

Колись були просто невмілі примітивні грабіжники, тепер насунули озброєні всіма досягненнями науки и техніки канібали, які, грабуючи, мерщій затирають усі сліди по грабункад, та ще й підводять під свою зловісну діяльність теорії про так звану вищість німецького духу.

Гордій Отава довго стояв, притримуючи за руку Бориса, посередині собору, потім вони повільно пішли поміж камінними, всуціль обписаними фресками стовпами, пішли во самому дну химерного барвисто-кам'яного моря, двоє людей, загублених серед мовчазної пишноти, серед вічного струмування гармонії, їхні кроки відлунювалися десь далеко позаду, луна гриміла й гупала, хоч як тихо намагалися вони ступати по залізних плитках підлоги, собор видавався безмірним для цих двох, вони ходили довго й уперто, аж поки старший лишив молодшого там, звідки вони розпочинали своє ходіння, звелів йому стерегти вхід од нежданих відвідувачів, якими тепер могли бути тільки вороги, а сам вирушив у нові мандри, задля яких, власне, й добувався до собору.

Він зійшов на хори, обстукав там кожну підпору, кожен відомий йому тайник, оглянув приміщення, де зберігалася фрески, вярзані з стін зруйнованого через його провину Михайлівського монастиря; фресок там не було, взагалі нічого не лишилося: гер Шнурре вже побував тут, вже вивіз для музею фюрера перші свої здобутки. Що ж, Отава й не здивувався, втрачено — більше, тепер ішлося про те, щоб не втратити, може, найголовнишого.

Він забрався аж під куполи, оглянув усі горнища собору, не лякаючись дикого холоду й пронизливих протягів, обмацував кожен підозрілий предмет, розривав кожну купу лахміття, дряпаючи руки, розкидав звалища будівельного мотлоху.

Він проник у підземелля собору. Певно, фашисти побоялися поткнутися сюди, може, остерігалися мін або засідки, тут міг вільно просуватися тільки він, бо перед його очима відбувалися розкопки, які перервано війною, він сам уперто вимальовував плани софійських підземель, намагаючись відтворити їх у первісному вигляді й тим самим бодай трохи наблизитися до розв'язання загадки про книгосховище Ярослава Мудрого. Хай навіть воно давно вже очищене грабіжниками, хай він спізнився на кількосої років, як спізнювалися на цілі тисячоліття всі археологи, які розкопували гробниці єгипетських фараонів, знаходячи в них тільки сліди перебування метких доісторичних злодіїв. Але як знати? Може, як тому англійцеві, що врешті знайшов у Долині Царів запечатану всіма царськими печатями неторкану гробницю Тутанхамона з її золотими саркофагами, йому теж могло б пощастити і його лопата теж вдарилася б о камінь тисячолітнього склепіння, під яким лежать покладені за велінням Ярослава перші книги Київської Русі, і перший, єдино правдивий літопис, і всі записи, що стосувалися спорудження собору і загадкового художника, про якого Отава мав клопоть пергамену з надірваним ім'ям і недописаним словом?

Він стояв у темному, холодному, вільготному підземеллі перед безладним завалом глини, за яким, може, ховався той вимріяний хідник, що вів до свята святих. У такій глині багато літ тому ще молодий Гордій Отава знайшов засмолений горщик, який вріс поміж корінням старезного, безліч разів зламуюваного бурями дуба. Дуб стояв над самим краєм глинястого київського урвища, половина його коріння вже безпорадно звисала з кручі, він ждав свого кінця, і той кінець прилетів з ураганом і зливою; з-під дуба вимило рештки землі, за яку він тримався, дерево тяжко звалилося набік, вивергаючи з глибини нові маси глини, і тоді хтось побачив ту посудину, затиснуту цупким чорним корінням, немов старечими, але ще міцними в своїй упертості руками, а що в інституті Отава був наймолодший і в таку неgodу не хотілося бігти через усе місто за переляканою дівчиною, яка прибігла з криком, що знайшла щось дуже історичне, то й послано саме Отаву.

Дев'ятсот років майже пролежав той глек, чекаючи на молодого аспіранта Гордія Отаву, ніс до нащадків велику тайну, якою знехтувала історія, примхлива й перебірлива. Дяка тому далекому предкові, що керувався в своїх діях ветхозавітною настановою пророка Ієремії: «Возьми ці записи та й зложи в глиняну посудину, щоб вони там могли передержатись довгий час». Передержалися не зовсім. Волога проникла навіть крізь-обпалену глину, зіпсувала половину пергамену, вціліло тільки трохи запису, але й того виявилось досить, щоб дати Отаві роботу на ціле життя. І то все для того, щоб тепер перекреслити всю цю роботу, всі його пошуки, зіставлення, здогадки, найстрашніше ж — знищити самий собор!

Але він не дасть цього зробити! Тепер, коли переконався, що Софію ще не начинено руїницькою вибухівкою (видно, їм справді залежало на тому, щоб знайти тут для себе щось незвичайне), Отава міг спокійніше й розважливіше обдумати свій намір зберегти собор. Передовсім не слід було втрачати контакту з Шнурре, повернути всю справу так, щоб тому тільки здавалося, ніби він використовує радянського професора, насправді ж — використати фашиста самому, перетворити його на мимовільного свого помічника й спільника.

Знову був вечірній візит до штурмбанфюрера, до помешкання академіка Писаренка, забитого вкраденими в київських музеях унікальними меблями, але цього разу Отава вже не квапився, дав умовити себе сісти в один з вигідних шкіряних фотелів, з насолодою доторкувався до рипучої шкіри: шкіра пахла старим звичним життям, в кімнаті було тепло, бо німці нарешті відремонтували нагрівання для цього будинку, заселеного високими функціонерами, знайдено паливо, і ось сьогодні зранку ця оселя стала одним з осередків блаженного тепла в замерзлом, голодному, вмираючому Києві. А фотель так приємно холодив у теплій кімнаті, гарно було б посидіти тут, прикривши очі повіками, подумати про своє. Шнурре ввімкнув «Телефункен», з приймача текла просвітлена моцартівська мелодія, ще десь у Європі

знаходилися не зачеплені війною музиканти, і диригент ставав за пульт у незмінному фракту, постукував паличкою, закликаючи до уваги й зосередженості, і скрипалі підсовували під свої Підборіддя складені вчетверо білі хусточки, щоб не витиралася дека скрипки, а вкінці диригент вдячно потискував руку першій скрипці, вклонявся оркестрантам...

— Так от, — сказав Отава, бо Шнурре мовчав, вдавав, ніби весь заповнений музикою, насправді ж вистежував кожен Отавин порух і, весь внутрішньо випружившись, ждав, що той скаже, — я оглянув собор...

— І! — не витерпів усе-таки Шнурре.

— В самому соборі нічого не порушено і не зачеплено, але пропали...

— Ви про деякі речі, що там зберігалися? — перебив його Шнурре. — Ми їх просто заховали в надійному місці...

Отава не став уточнювати, яке те «надійне місце», бо й так добре знав, та й не про це йому йшлося.

— Як ви, очевидно, розумієте, — повів він обережно далі, — мені потрібні робітники. Досвідчені реставратори. Люди, що знають свою справу...

— Неодмінно, неодмінно, — окивав головою Шнурре.

— Я не знаю, чи пощастить мені розшукати моїх співробітників, з якими я вів реставраційні роботи перед війною, бо в мене жодних даних, де й хто з них. Чи вони лишилися в Києві, чи пішли на фронт, чи, може, вбиті, арештовані...

— Я про це подумав уже, — сказав Шнурре.

— Трохи передчасно. — Отава не мав наміру поступатися будь у чому. — Людей повинен добирати я сам. Раз я відповідаю...

— Мій любий професоре, — Шнурре знову перебирав розмову в свої руки, знову ставав паном становища, вважаючи, що радянський професор уже покладений на обидві лопатки, — дозвольте нагадати вам, що відповідаю все ж таки я. Звичайно, в свою чергу за безпосереднє виконання відповідаєте й ви, але, є вища відповідальність, тягар якої лягає тільки на мої плечі. Тому я повинен був заздалегідь подбати про все. Ви матимете вже завтра необхідну кількість людей, це досвідчені, висококваліфіковані реставратори, ви не розчаруетесь в їхньому вмінні і в їхньому працелюбстві...

— Хто ці люди? — стривожено спитав Отава.

— Це прекрасні німецькі реставратори, щоправда, на них солдатські мундири, але тут уже нічого не вдієш, та й не грає ролі, в якому мундирі той, хто виконує свою роботу вміло й ретельно.

— Але мої помічники...

— Про це не може бути мови. Окрім вас, до собору не буде введено жодного з місцевих жителів! Це святиня мистецтва, і ми не можемо ризикувати!

Отава мовчав. Вони не можуть ризикувати... Він метався в безвиході. Що робити? Знову

відмовлятися? Плюнути цьому есесівському професорові в пику? Кинутися на нього? То й що? Хіба цим порятуєш собор? Уявив себе на чолі бригади єфрейторів-реставраторів. Якщо в Києві є підпільники, вони повинні вистежити його в перші ж дні робіт і вбити, як шолудивого пса! Професор Отава очолює групу високодосвідчених німецьких реставраторів у Софійському соборі! Відкриття унікальних фресок, зроблені професором Отавою з допомогою групи високотехнічних німецьких реставраторів! Тепер усі його зусилля видавалися йому так само наївними, як оті крадіжки мішків з піском в перші тижні війни. Поки він тягав пісок, ждул фашистів з повітря, вони ввійшли до Києва з землі. Він намагався рятувати собори з покрівлі, а вороги заклали тонни вібухівки в підземеллях, і Успенський собор злетів у повітря, виився уламок стіни з скорботними постатями фрескових андів. Але відступати не мав куди. Позостанеться впертим бодай у своїй наївності!

— Гаразд, — сказав, підводячись з нагрітого фотеля, Отава, — не приховую, що мені прикро, я звик працювати з своїми людьми, але однаково не мені належить право вирішувати, я можу тільки згоджуватися або ні, а вже раз я перед тим дав свою згоду, то не стану ламати слова.

— Ви подобається мені більше й більше, мій любий професоре, — підвівся з свого імператорського стільчика й Шнурре. — Може, ще побудете в мене? Мій Оссендорфер готує холостяцьку вечерю...

— Дякую, мені б хотілося спочити.

— Я дякую вам, професоре. Отже, роботи можете розпочати завтра вранці. Все буде до ваших послуг.

Коли на ранок Отава разом з Борисом прийшов до собору, він змертвів. Якщо й вимальовувалися йому будь-коли апокаліптичні видіння кінця світу, то ось одне з них! Посеред центрального нефу, перед різьбленим іконостасом сімнадцятого століття палахкотіло величезне вогнище, а навколо нього вистрибували одягнені в довжелезні, широкі, мов попівські рясни, зеленкуваті шинелі німецькі солдати, наставляли до полум'я руки з розчепіреними пальцями і безладно виспівували:

Warum die Mddchen lieben die Soldaten?

Ja, waruni, ja, warum!

Розчервонілі морди, мертвий полиск вирячених на вогонь очей, чорна кіптява виривається з рухливого кола, твореного цими зловісними посталями; весь собор завмер, в ньому немає того вічного гармонійного руху, який ще вчора оповивав тут професора і його сина, все залякло й принишкло, навіть відлуння звуків сьогодні немає тут, і слова безглуздої пісеньки, щойно викричані, мовби знов падають назад, до чорно відкритих ротів, до тих ідіотських солдатських горлянок, горлянки душаються словами й виштовхують їх знову й знову:

Ja, warum, ja, warum!

— Хто тут старший? — вигукнув Отава, пересилиючи верескняві виспіви солдатні. Якась постать відділилася від кола.

— Я професор Отава, — сказав Гордій, — відповідаю за всі роботи. Вимагаю абсолютного послуху. Негайно загасити вогнище і не сміти більше чинити тут таких неподобств. Це — собор, запам'ятайте! Тут не палили вогнищ навіть найдикіші люди в історії.

По-німецьки слово «собор» звучало багатозначно: «Дом». А. може, то так здалося Отаві? Може,

передчував уже тоді він, що це буде його останній притулок, останній і вічний дім?

РІК 1015

СЕРЕДЛІТТЯ. НОВГОРОД

Но Бог не вдасть дьяволу радости.
Літопис Нестора

Високі свічі в срібному трисвічнику горіли в княжій ложниці до глибокої ночі.

Ярослав читав привезену йому за великі гроші з Болгарії книгу святого отця церкви Іоанна Дамаскина. «Нема нічого вищого за розум, бо розум — світло душі, а нерозум'я — тьма. Як позбавлення світла творить тьму, так і позбавлення розуму по-темнює смисл. Безсмысленість властива тварям, людина ж без розуму — немислима. Але розум не розвивається сам собою, а потребує наставника. Приступимо ж до єдиного навчителя істини — Христа, в якому заключаються всі тайни розуму. Наблизившись же до дверей мудрості, не вдовольнимся цим, але, з надією на успіх, будемо штовхатися в них».

Князь відсунув книгу, довго дивився в світлий свічний вогонь. Ждав, що, викликані книжною премудрістю, придуть власні думки, але в голові стояла якась важка, гойдлива стіна, серце князеві билось пришвидшено, мов по довгому бігу, насилу стримався від того, щоб не схопитися і справді не бігти кудись. Куди ж? Жив останні місяці в душевному сум'ятті, відчував розтерзаність в серці. Закусив губу, знов підсунув книгу.

«Хоча істина не потребує барвистих прикрас, але вони необхідні для заперечення проти тих, хто спирається на ложний розум. Істину треба досліджувати не марнослов'ям, а смиренням».

Якби ж то хто-небудь міг йому заперечити в будь-чому? Довкола був тільки послух і догідливість — повсюдні й почасні супутники княжої влади. Хіба що Забава? Але геть, геть! йдеться про справи набагато вищі. Йому потрібна тільки мудрість, тільки просвітленість розуму, а все, що скаламучує, затемнює, спантеличує, — геть!

«Що є філософія? Філософія є страх божий, добродітельне життя, уникнення гріха, удаління від миру, пізнання божественних і людських речей, вона вчить, як чоловік ділами своїми повинен наближатися до бога».

Сімдесят глав мала в собі книга велемудрого інока з Єрусалимського монастиря святого Сави, довго бився князь над важкими словесами, пересилуючи в собі нуртування крові, аж поки заснув сном важким і уривчастим після пізнього читання.

Вже вдарили перші морози, налагодилися шляхи до Новгороду, князь ждав вістей, але вістей не було ні з Києва, ні з варяг, зате, мовби в передчутті возвишення Ярославового, посунули до нього прочани, мандровані іноки, святі люди, які бували в далеких заморських землях, а тепер розносили по всій Руській землі чудеса, бачити які вони сподобилися. Бачили ж вони в Єрусалимі на місці розп'яття Ісуса Христа розщину, крізь яку пролилася його кров на голову Адамову. Бачили стовп Давидів, де він склав псалтир. Бачили колодязь Якова, коло Сихема, де Ісус бесідував з самарянкою. Найбільшим же чудом була в Єрусалимі світлість, яка низходить з неба в час вечірній у велику суботу і запалює кадила. Світлість та схожа на кіновар, багряна вона, як кров, а кадила загоряються від неї тільки православні. Підносили свічку, запалену од того небесного світіння, до борода, але борода не горіла.

Прочан кликано на учти княжі, місця їм відводилися коло Ярослава, подавано багато грибних

потрав, м'ясо, смажене на жару, дичину, ставлено кубки й ковші з пивом, медами, фрязь-ким вином; але святі люди вдовольнялися самим хлібом та водою, клали смиренно на дубовий стіл свої ніколи не миті руки, покорчені від ломоти в кістках, з порепаною, подібною до волової, шкірою, ворочали повільно велетенськими, як ведмежа шуба, бородами, відрощуваними навмисне, щоб протиставити справжню чоловіцьку красу бісівському жіночому безборідству. Не живи для себе, а для бога, дбаючи за життя вічне. Ум, віддаляючись од усього зовнішнього і скупчуючись у внутрішньому, повертається до себе, тобто з'єднується зі своїм словом, що перебуває в думці по естеству, через слово з'єднується з молитвою і молитвою восходить в розум божий з усією силою любові й усердям. А молитися треба повсякчас. Як святий Павло, що совершав щодень по триста молитов і, щоб не збитися з ліку, клав за пазуху триста камінців, викидаючи по одному після прочитання молитви. А щоб з'єднатися з богом у думках своїх, уникати треба ринків, городів і людського шуму, бо нема на світі більшої пагуби, ніж людський гомін, грища, сміх і кощунства. Втікай звідти. Возлюби мовчання, живи в печерах, як святі отці-печерники, або в дуплах дерев, як іноки-дендрити, хто й на Стовпі стояв, як Симеон-стовпник, і ніякі зваби землі не змусили його спуститися звідти, а інші ходять нагі, ще інші лежать на землі й не підводяться, бо підвестися можеш тільки для гріха, а ті носять залізні вериги з мідними хрестами на голому тілі, і не було мук, яких не витерпіли задля очищення від гріховності. Святого Макарія, коли той займався рукоділлям, укусив комар. Макарій задавив комара, а потім, розкаявшись у своїй нетерпимості, осудив себе на шість місяців сидіти голим коло болота. Комарі покусали його так, що впізнали Макарія тільки по голосу, думали — прокажений.

Іноки виносили стільки скорботи й печалі, що людськими устами навіть і висловити незмога.

Людина — образ божества, тому повинна прагнути краси первообразної, а вона дається тільки знищенням плоті. Був святий чоловік, що носив не скидаючи кам'яну шапку. А другий обку-, вав себе ланцюгом дев'ятисаженим. Один не спав зовсім, не і'лягав і не сідав, а для більшої бадьорості тримав у руках ка-, мінь, щоб той своїм падінням будив його, не давав заснути, їжу приймали тільки найпростішу і то якнайменше. Один або два рази на тиждень. Якщо ж одоліють хворощі, то й зовсім не вживай їжі, а харчуйся водою та соком. А був святий чоловік, іжщо їв тільки сиру землю. Бо їжа, слава, багатство, краса, як весняний цвіт, приходять і щезають. А чоловік сотворений для небесних благ, тож повинен відчувати відразу до всього земного.

А в князя перед очима стояло тільки земне, хоч що там розповідали монахи. Не чув смороду від немитих странників, бо пахло йому свіжою стружкою звідти, де новгородські теслі стругали дошки для човнів і насадів, і Ярослав сам щодень перелічував нові судна, знав-бо гаразд: іти на Київ, проти могутнього князя Володимира, треба з силою великою, а як зуміє все своє військо посадити на кораблеці, то вийде навстріч великому князеві неждано й негадане. Дзвеніли йому молоти в задимлених кузнях, а крізь те дзвеніння пролунювалася гарна та бадьора пісенька:

Кували мечі два ковалі,
Гей, два ковалі да три помагалі,
Да од неділі да й знов до неділі...

А мечі кувалися для простих воїв за день, а для воєвод — і по сім днів. Один коваль з помагалем виковував меч начорно, а другий помагаль точив на точилі. Коваль другої руки вирівнював і вигладжував меча, гартував його, наводив блиск, а на рукоятках дорогих мечів, поряд з яблуком і перехрестям, чеканив ще звірів а чи птахів.

А потім згадувався зненацька Ярославові чудський божок Тур — мідний ідол у образі чоловіка, що має коняче соромне тіло, бісівські грища довкола Тура посеред снігів, у причаєних пущах. І

яке їм було діло у їхніх солодких утіхах до тих загублених серед палестинських пустинь, що не мають коло себе жодної жінки, відкидають плотську любов і живуть серед пальм!

З дитинства ненавидячи своє недосконале тіло, прикутий до ліжка, Ярослав крізь віконце вдивлявся в довколишній світ, бачив його буйність, його нестримність у розвагах, його жадобу до втіх і радощів. Може, тоді, в заздросках, зненавидів усе те і возрадувався, прочитавши у старій книзі про древніх есеїв:

«Хоч у це й важко повірити, протягом тисяч поколінь існує вічний рід, в якому ніхто не народжується, бо відразу до життя серед інших людей сприяє збільшенню їхньої кількості».

Але потім став на ноги, сам спізнав принади життя, для нього стало відкритим і доступним усе суще, відчув себе людиною, бажання пересилювали в ньому чисті розмірковування, бажання множилися щодень, князівська влада несла безліч турбот, але дарувала вона й безліч поваб, від яких несила було відмовитися. І ось демони протиріччя розривають йому душу. Привчений до солодкої отрути книжної, тягнеться й далі до святих людей, які несуть з собою божу мудрість. А водночас, спраглий принад життя в найпростішому їхньому виявленні, підштовхуваний кров'ю, рвався до них дико й непогамовне, аж самому ставало страшно, і то тоді намагався замолити гріхи свої. Так і крутився в диявольському колі безвиході. Сказано ж бо в самого бога: «Не буде мій дух переважувати в людині, бо вона — тіло».

Після тої дощової ночі, проведеної в Пеньковій хижі, князь кілька днів постився і молився гаряче й ревно, а потім, коли надворі була ще більша хвища, мовби спонукуваний тими холодними небесними водами, зірвався посеред ночі просто з церкви, тихцем скочив на коня й сам, без охорони, без супроводу й соглядатаїв, помчав за Неревський кінець, до Звіринця, за річку Гзень. В темній хижі ледь жевріли залишки вогнища, Забава спала під глухою стіною, Пенька не було, звично віявся десь по лісах або ж пробував свіжозвареного пива на Загородському кінці. Ярослав мовчки вхопив Забаву, став закутувати в привезене з собою велике корзно, вона зі сну неголосно скрикнула, сміялася притишено й хвилююче; озирнувшись по хижі, князь зняв з шиї важку золоту гривню заморської роботи, поклав на видноті, щоб Пеньок догадався, куди зникла дочка, поніс Забаву на руках до коня, посадовив її поперед себе в сідло, сказав хрипко: «Тримайся за мене міцно».

Вона притулилася до нього, він відчув пал її молодого тіла навіть крізь змокрілу одіж, кров у ньому гуділа й клекотала темно й відчаєно, він боявся вже не так за дівчину, як за себе, попросив знову: «Обійми мене за шию!» Вона так само мовчки обхопила його шию рукою, притислася до нього ще дужче, а йому й того було мало, попросив ще: «Обійми обома руками». Забава засміялася ще тихіше, сказала крізь той бісівський сміх:

«А не маю ж обох». Ярослав не зрозумів спершу. «Як то не маєш?» — «А так. Однорука я. Ліву руку тільки маю. Ведмідь ще малою покалічив». Він не повірив. «Як то? Ти ж була з двома...» Забава сміялася заливчате й знущальне. «Сліпий був, княже. Засліплений і здурілий».

Він аж одсахнувся од неї. Справді бісівське зілля. Обманює чи, може, так задурила йому голову, що й не помітив тоді? Але ж обіймав її! Білося в нього на грудях її потужне, молоде, як весняне листя на березах, тіло! І її серце простукувалося просто до його серця. «Ну, обійми мене міцніше хоч однією рукою», — попросив він. Забава послухалась. «З одною рукою ти теж мені любя. Назву тебе Однорукою». Вона сміялася й далі. Кінь обережно ступав поміж темними деревами. «Назву тебе Шуйця, — сказав князь, — ні в кого не буде такого ймення!» — «А мені однаково», — засміялася вона. «Будеш завжди коло мене», — пообіцяв Ярослав. «Чому б мала коло тебе бути?» — «Бо вподобав тебе». — «Ой, брешеш, князю. Куди везеш мене?» — «А куди б ти хотіла?» Ліпше б не питав. Не знав, що викличе в ній тими словами пекельний вибух, який

струсне її тілом, наллє його твердою холодністю. Забава хитнулася, мало не впавши з коня, сміх їй урвався вмить. «Що? — крикнула вона гнівно. — Нікуди! Нікуди, чуєш, князю!» — «Ну, що ти, — спробував він її вгамувати, неспроможний збагнути, що з нею сталося, — якщо не хочеш на княжий двір у Новгород, погдемо в Ракому, там тихо, ніхто не відатиме, будеш там...» — «А не буду : ж, нігде не буду твоєю підложницею! — крикнула вона майже відчасно, майже крізь сльози, які теж незбагненними лишилися для князя. — Буду завжди собою, вільною, не хочу нічого від тебе!» Вона вислизнула з корзона, в'юнку зсунулася з сідла, втонула в п'їтьмі, мов у чорній прїрві.

— Шуйцю! — злякано якось гукнув Ярослав. — Забаво! Куди? — Вона зникла від нього, мовби й не було її зовсім на світі.

— Візьми хоч корзіто, застудишся! — ще гукнув у безнадію п'їтьми.

Нї слуху, нї мови.

Тодї він, озвірілий, поскакав на Неревський кінець до садиби посадника, люто гримів у високі дерев'яні ворота, підняв усіх, викликав під дощ перестрашеного й пропахлого теплими лебедячими перинами перенїженого Коснятина, сказав з понурою твердістю:

— Звели вибудувати для мене дворище в гарному місці за Звіринцем в далеких пущах, і то швидко і гарно. А ще: ніхто щоб не відав, окрім тебе та мене.

Не було на світі таких тєслів, як новгородські! В короткім часі став у лісовому задаллі, мовби вичарувани, просторий двір, оточений дубовим гостроколом, з приворітною і наріжними башточками, в дерев'яних візерунках, а в тому дворі — дім багатий з колод світлих і дзвінких, з просторими підклїтьми, і комори, стайні, варниці, й погребі, і дванадцять беріз білих як сніг на дворищі, — старалися тєслі, а ще більше старався Коснятин, щоб догодити князеві, але не догодив, бо як привіз Ярослава, той нічого не мовив, тільки спитав невдоволено:

— А церква?

— Думає, не ти тут житимеш, князю, — довірливо сказав Коснятин.

— Роби, що велють.

Церкву ставили стрїлчасту, високу, вищу за берези, але непростору — аби помолитися одному або двом, і хоч ніхто й не знав, навіщо вибудовується таємнича садиба, та однаково хитрі тєслі, помажуючи лискучими сокирами аж під самою бородою в бога, виспївували сороміцьких пісеньок, але й на те не зважав князь і знов зірвався з молитви і притрушеною сніжком ніччю летїв самотою до убогої хижі, розбуркав сонного Пенька, а Забава-Шуйця, мовби ждала князя щоночі й не спала, відразу зготовилася вийти з ним, щоб не тривожити далі батька, і вони стали на морозі, коло згаряченого навальним бігом коня, знов Ярославові одібрало мову й розум, гула йому в голові темна, важка кров, а Шуйця сміялася зривисте, звабливо, він згорнув її в свої ведмедячі обїями, аж усе в нїй затріщало, але дївчина не скрикнула, не випручалася, тодї він підсадив її на сідло; все повторювалося так само, як і в дощову осінню ніч, тільки що тепер стояла над землею морозяна прозорість, а внизу білили сніги, і дерева чорно й зелено значили їм путь, вели, кликали далі й далі; може, через те Шуйця й не питала, куди він везе її, сиділа мовчки, горнулася до Ярослава, обїймала його за шию своєю шуйцею, іноді визміювалося її молоде тіло в смїхові, князь дурів більше й більше від її чар, аж раптом знову, наче вселився в неї нечистий, відсахнулася вона від Ярослава, гукнула з ненавистю:

— Знов везеш мене кудись!

— Сама там будеш; — сказав він, мало не жебруючи, — клянусь тобі всіма святими. Сама й вільна. Хочеш — боляринею зроблю тебе, хочеш — як хочеш...

— Ніким не хочу — тільки собою.

— Собою будеш...

— А куди?

— І сам не знаю.

— То вже ліпше.

— А я вже сам не свій.

— Ще ліпше.

— Не князь, і не Юрій, і не Ярослав.

— Оце...

Вона не зістрибнула з коня, заов пригорнулася до Ярослава, потім ще раз сахнулась, спробувала зазирнути йому в темні очі.

— Та не пробуй обдурити. Як тільки помічу — втечу одразу!

— Не втікай, — попросив він, — не обману. Повір мені.

— Якщо не князь те мовить — повірю.

— Не князь. Чоловік.

Шуйця обняла його за шию. Так і їхали далі. Вже світало, коли добралися до нової садиби. Сояні теслі, в робочому своєму поспіху, ладналися підніматися під небо, лоскотати богів бороду сокирами, а ще більше — сороміцькими приспівками. Білі берези височіли за дубовим гостроколом, білі берези підступали звідусіль і тут, на вільній волі. Князь зупинив коня, Забава дивилася на те чудо, яке, — тепер вже знала це точно, — зроблено лиш для неї, ще не звідане почуття власності мало її турбувало, спитала тільки:

— Там хтось є? Слуги?

— Теслі. Добудовують церкву.

— Нащо вона?

— Для бога.

— Обійшовся б твій бог і без церкви.

— Гріх.

— А я?

— І ти гріх.

— Тоді загорни мене в ведмедно, щоб ніхто не вгадав, що везеш.

— І так знатимуть,

— А я не хечу.

— Рота людям не затулиш.

— А ти ж князь — затули. Скажи: одірвеш язика кожному...

— Звелю.

— То швидше загортай мене в ведмедно, бо я й ще чогось запрагну в дурущах своїх!

Він поцілував її в губи, вперше наважився, поцілунок був — ніби впав у терпке море й потопав в ньому, неспроможний виринути. Потім згріб Шуйцю в оберемок, обмотав ведмежою шкурою, поклав упоперек сідла, мов щось неживе, і так в'їхав у ворота, догідливо відчинені сторожем; йому хотіли допомогти зняти ношу з сідла й занести до терема, але Ярослав суворо звелів:

— Одійдїть, сам. І не пускати до мене нікого.

Невже це було насправді? Невже з ним?..

Нічого не міг пригадати. Окрім тихого світіння її тіла та ще — як у знемозі відкидала вона голову, і шия їй видовжува— лась ніжно-ніікно, і на устах жив лукавий посміх, і тіло світилося так, що він з стогоном затуляв долонями очі, але й крізь пальці било йому світіння її тіла, знов і знов, без кінця, світіння співаюче, баламутне, приголомшливе.

Одірвавшись од неї, він побіг до недобудованої церкви, ревно молився під глумливі виспиви теслів згори, там його й знайшов Коснятин, який привіз звістку про те, що прийшла варязька дружина з Еймундом на чолі, але князь, видно, й не слухав і не чув нічого, не заводячи посадника до приміщення, просто на морозі передав йому свої повеління:

— Лишуся тут. Прибери всіх звідси, і то без погайки.

— Не викінчили ще церкву.

— Хай так стоїть. І всіх прибери чоловіків. Постав жінок. Самих жінок. І служебок, і до робіт, і до сторожі.

— Такого дива й не бачено. — Коснятин не ховав усміху на соковитих своїх губах.

— Роби, що велять.

— А варяги?

— Які варяги?

— Прибула дружина. Еймунд-воєвода.

— Подбай. Дай пристанок, їжу. Повернися — радитись будемо.

— На Поромониному дворі їх розташував.

— То й гаразд. Жди мене.

— Довго тут будеш, князю?

— Не знаю. Бог знає всевидячий і всезнаючий. А повернувся ж не до бога, а до неї, до Шуйці, застав її в сльозах; може, відчула вона в самотині весь страх содіяиого з цим чужим, зовсім не знаним їй чоловіком, лякалася, будучими, а може, то були сльози злості на саму себе й на нього. Ярославові стало шкода дівчини, він кутав її в білячу ковдру, витирав їй сльози міцною своєю рукою, рукою мужа, що з однаковим спритом тримала меч і писало.

— Одружився б на тобі, — сказав, зітхнувши, — але князівство вимагає від чоловіка більше, ніж йому хочеться.

— А й не треба мені твого князівства, — відмовила вона крізь схлипування.

— Багато чого стоїть поміж людьми, перебореш — тоді радість, але не завжди є змога усунути те, що розділяє. Може, я теж не радий князівству, та ждуть мене діла ще більші.

— Нудний ти й нецікавий, коли князь, — сказала вона злісно.

— А вподобала ж у мені кого? Не князя хіба? — спитав він, трохи ображений.

— Мужа вподобала. Одуріння твоє найшло й на мене.

— Будеш завжди зі мною. В походах і в городах.

— Лишуся тут. Гарно вигadaв оце обійстя. Далеко від усіх. Не люблю, коли вештається навколо люд. Тишу люблю. А з тобою — теж не хочу.

— Аби ж то могла стати моєю жоною...

— Не стала б ніколи. Не хочу роззувати нікого. Волю волю... Тоді він сказав їй про своє веління. Щоб жила тут з самим жіноцтвом.

— Щоб їх тільки небагато. І ненабридлих, — сказала вона

— Господинею над ними будеш.

— Не знаю, що то.

— Коли визнаєш, сподобається.

— Хто ж то зна...

— А не знутьгуюєшся тут?

— Коли знутьгуюсь, утечу до свого Пенька. Там мені й любо. Там найбільша воля. Серед дерев та звірів.

— Як приїздитиму — ждатимеш мене?

— Приїдеш — тоді й побачу. А тепер ще не відаю. Вона відганяла його від себе своєю непокірливістю, насправді ще більше притягуючи й приваблюючи. Він знов махнув на всі справи в Новгороді, і знов було те саме каламутне сп'яніння й знетямлення, аж поки, зціпивши

зуби, нагнав собі в серце гнівливості на самого себе й спромігся відірватись од Шуйці. Залишив недокінчену церкву (чи й буде коли докінчена!) і недолюблену Шуйцю (чи ж можна долюбити до кінця жінку, милу твоєму серцю!).

В Новгороді стрів його з почтом Косцятин, князь велів їхати одразу до варягів, на Поромонин двір, що в Славенському кінці. Мав слабість до варягів чи не таку, як до мандрівних іноків, знав-бо, що в подорожах людина збагачується умом, вбирає в себе світ, як і святі люди, тільки що одні помічали самі лиш чудеса божі, а ці вічні вої не знали нічого, опріч срібла-золота, ситого харчу, доброго питва та ще гарного жіноцтва, бо й навіщо ж тоді живе на світі воїн і за що йому класти живіт свій, якщо не спробувати принад земних, не зачерпнути їх повними пригорщами!

Поромоня був собі простий тесля, як і батько, й дід його, як увесь рід споконвіку. Не знав він нічого, окрім добре вигостре-ної сокири, тесав уміло стовпи й обаполи, ставив кліті, збивав насади, але стрельнула йому до голови думка, стосуючись до потреби, яку запримітив у князя своїм хитро прискаленим оком, спорудити небачену в Новгороді палату з кількома печами й високими цегляними димницями над покрівлю; і ось у Поромоні стали зупинятися спершу купці, застукані в Новгороді зимовими хурделигами, а потім наймано його двір для дружини, триманої Ярославом, бо ліпшого приміщення годі було шукати, Поромоня ж ще вгадав і те, що варяги люблять бути купно, не діляться на воєвод і рядових воїв, не вірять чужим. Мав хитрий тесляр добрий зиск з своєї будівлі, а князеві було вільно прк-кликувати варягів об кожній порі.

Гадав Ярослав, що цього разу варяги розділяться, бо мали ж прибути з дружиною мужі вельми славні, бувалі й відомі, але Коснятин сказав, що всі стали в Поромоні і що Еймунд привів ще не всю дружину, а тільки її голову, щоб порядитися з князем, а вже повесні прикликати й решту. Цим порушувався звичай, але князь збагнув, що обережність Еймундова викликана не зовсім звичним ділом, на яке їх вербовано (син мав іти проти рідного батька), хоч коли згадати до ладу, то не було на світі такої чорної справи, в яку не встряли б варяги, аби лиш їм заплачено так, як вони хотіли.

Довге низьке приміщення, стеля з дубових товстих сволоків, товсті дубові підпори-стовпи, крізь затягнені, риб'ячими міхурами віконця-визирки сочиться тьмяне світло зимового дня. Коло розпалених печей бородаті, всі, як один, русяві й світлоокі варяги сушать одяг, важка задуха стоїть під низькою стелею, залягає по всіх кутках, і, мовби прагнучи розігнати ту задуху, сидять за довжезним столом кільканадцять плечистих, так само русявих і яснооких, сидять, повідкладавши набік мечі, порозстібавши сорочки, наливають з барил вино, цідять у кубки мед, черпають ковшами з кадей пиво. Розклекотаний, безладний гомін б'ється понад столом, кожен з тих, що п'ють, розповідає мовби сам до себе, бо його ніхто не слухає, кожен говорить, не дбаючи за слухачів; ті, що сушать свій одяг, хоч і мовчать, але добрати з застольного гамору будь-що нездатні; далі, в другій половині приміщення, на поставлених в два поверхи одні над одними дерев'яних полатях спить кілька чи то п'яних, чи то просто втомлених від швендяння по Новгороду, але до сонних мова відома: пролітає над ними неторкане.

Побачивши князя, застольники мляво розсовуються, даючи йому місце, але жоден не підводиться, бо, по-перше, ліньки, а по-друге, надмірна шаноба зараз ще ні до чого, треба набивати собі ціну. Але набиває собі ціну кожен. Князь теж знає ряди, він і не думає всідатися поруч з цими питухами, вий стоїть, мов у молодій на оглядинах, спокійно позирає туди й сюди, він не гнівається за неповагу, бо тут його гнів пропаде марне, для цих людей він не князь, для них і сам господь бог іє бог, а чорт — не диявол, вени йдуть за своїми мечами, а кличе їх тільки блиск золота.

— То що? — не витримує врешті князь, бо варяги потрібніш! йому, ніж він варягам, для них по

світах чимало знайдеться і князів, і королів, і василевсів, для нього ж вибору нема, та й звик він мати справу з цими суворими північними людьми, на яких можна покластися, коли вже вони пообіцяють, бо нема в них східної підступності й віроломства.

— Ось той — Еймунд, — показує Коснятил на розмаханого, бистрого в погляді бороданя в простій сорочці з простого пелет-на. Коло бороданя з одного боку сидить гнучкий красень, недбало накинувши на плечі густо затканий товстими золотими нитками плащ, мабуть, такий важкий і міцний, що ве прорубаєш крізь нього й мечем, а з другого — круглої беродтій здоровань з нашитим на каптані нагрудним кружалом з щирого золота, посередині ж того золотого круга — емалю зроблені, мов живі, два ока, тільки не голубі, як у варяга, а горіхові, з поблисквм, ніби в ромея. У Еймунда ж — ніяких прикрас, тільки на лівій рунд на пальці — золота каблучка, з якої звисає величезна, просто неймовірного розміру, як голубине яйце, біло-рожева перлина.

— То що, — повторив князь, тепер уже звертаючись до Еймунда, — даси правицю, чи як?

Ейжувд підвівся. Був трохи вищий за Ярослава і старіший, мабуть, також вбився вже в ті мужські літа, коли вагання відкинуто поза себе, коли простуєш тільки вперед, докладаючись лише на власні сили й на свій набутий у житті сирит,. і якщо були в тобі зародки хитрощів, то розростуться вони на цю пору до краю, а коли підступністю відзначався вже замолоду, то закостеніє вона в тобі тепер, хижість же стане безжальною, хоч би чим прикривалася.

У варяга все приховувалося за розмаханістю в рухах і шмиг-ливістю очей. Браво підхопив він княжу долоню, став потискувати Ярославові пальці, дужче й дужче, водночас якомсь дивно перекочував очі, позирав на князя то з одного боку, то з другого, то ніби знизу, то ніби згори, і все те — не схилиючи голови, зовсім непорушне тримаючи голову, а орудуючи самими тільки очима. Князь витримав перші потиски Еймундові, давоиув і сам; той відповів новим стиском, Ярослав наддав і собі, розбіга-ні очі закружляли ще невловиміше, ще дивніше, але Ярослав знав, що не зіб'ють вони ного з пантелику: він-бо зазнав не таких очей, стояли й досі перед його поглядом дикі очі непоюрної Шуйці, світилися так само загадково й дивно, як усе її тіло, — то що вже тут хитрі заморські очиська.

— Не тужся, воєводо, — сказав спокійно князь, — не пересидиш мене в руках, в іншому чомусь — то може, але не в руках.

— А коли випущу на тебе Гарду-Катілла? — вкрадливо поспитав його Еймунд, несподіваним для його тіла тонким голосом і кивнув на того, що з очима на золотому колі.

— Кого хоч випускай, маю руки міцні, як залізо, — не випускаючи його долоні, сказав Ярослав.
— То що? Рядитись будемо?

— Встигнемо, — здався Еймунд, — не втече від нас ряд, а ти, князю, сідай з нами та випий, як воно водиться... А ось мої люди. Гарда-Катілла, який служив у самого імператора ромеїв і має відзнаку всевидячих очей за пильну службу. Ото — Хакон, що зняв золоту луду з германського вождя в битві, де нигло більш як шість тисяч, а що то за битва така, то сам знаєш, князю: після такої битви стають нові королі й імператори, Хако-ну ж досить було й золотої луди, бо й так про неї складено пісні. А ото Торд-старший, брат того Торда-молодшого, що служить тобі, князю, а там далі сидять Рагнар і Аскелл, а ще Б'єрк...

Ярослав сів між Еймундом і Хаконом в золотій луді. Вмостився й Коснятин, розгортаючи долонею вуса: завжди готовий був смачно випити й поїсти.

Князь вільно говорив по-варязькому, і це воїнам, які вже багато начулися про Ярислейфа, як

називали вони Ярослава, вельми припало до душі. Безладний гамір за столом сам по собі стих, запанувала тиша, зімкнулися в коло кубки, поставці й ковші, підійшли ті, що вовтузилися коло печей, кілька сплячих теж пробуркалися й потяглися до столу, випили мовчки, ще випили, ще помовчали, потім Еймунд сказав:

— Маєш, князю, воїнів найдосвідченіших у цілій Європі. От Гарда-Катілла. Служив ромейським імператорам, а то — нелегка служба. Треба завжди знати, куди пристати, на чий бік, бо там...

— У ромеїв нині твердо сидять василевси Василій і Константин, — перебив його не зовсім гречно, аж якось мовби з серцем Ярослав, мабуть, натякаючи на те, що й у Києві досить твердо й давно вже сидить його батько князь Володимир.

— Чував я, що в хозарів звичай гарний є, — посміхнувся Еймунд, — за тим звичаєм каган їхній не може правити більше як сорок літ, бо розум його від такого тривалого володарювання слабне і розсудок потьмарюється...

— А коли каган не поступається владою? — поспитав хитро Коснятин.

— Тоді зв'язують його волосяним арканом і вивозять у степ та кидають там на вовчу поживу...

— Хозари від нас далеко, — поважно мовив Ярослав, лякаючись, щоб не перейшла бесіда на справи київські. — А от чи був хто з вас у наших сусідів? Польський Болеслав виріс на потужного володаря...

— Хакон знає, — сказав Еймунд, — кажу ж тобі, князю, що бували ми скрізь, без нас ніде нічого...

— Болеслава не люблю. — Хакон мав голос розкапризовано-го, розбалуваного парубчка.

— А не любить Хакон польського владцю, бо той не наймає наших у свою службу, — засміявся Еймунд.

— Поки ми стояли в Йомсборзі, то начулися про Болеслава, — додав хтось із Хаконівих товаришів, — а поляни ж звать його владцею з голубиною душею...

— Не люблю! — стукнув поставцем об стіл Хакон. — По мені — так владу треба звойовувати в чесному бою! Кулак — на кулак, меч — на меч, груди — на груди! — Він випнув свої широкі груди, повів плечима. Варяги схвально загули, їм подобався цей молодий ярл своєю прямою. Еймунд постріляв туди й сюди своїми меткими очима, сказав з погано прихованою насмішкою:

— Хаконе, хлопчику, я б поляскав тебе за твої слова по плечу, але ж у тебе дуже шорстка луда.

— Я добув свою золоту луду в чесному бою! — гукнув Хакон. — Хай би так добув Болеслав своє королівство! Його батько Мішкб, мабуть, знав, якого синочка виплодив, тому по смерті своїй заповідав державу синам від другої дружини, Оди, доньки маркграфа Дітріха, — Мішку, Святополку й Ламберту. Землю полян було розділено на три частини. І що? Трьох літ не минуло, як Болеслав, що не мав нічого, з лисячою хитрістю зумів з'єднати державу в своїх руках, вигнавши мачуху з її синами...

— Старший син успадковує владу. Такий звичай, — поважно докинув Коснятин.

— Звичай? — повернувся до нього Хакон. — А що скажеш, посаднику, коли додам ще, як відплатив Болеслав своїм найближчим помічникам, у захопленні влади — Одилену й Прибивбю?

Може, нагородив їх щедро? Дав їм землі до володіння? Просто осліпив, та й геть!

— Не була то кара найсуворіша, як, скажімо, повішення або відсічення носа, язика й вух, — розгладив долонею вуса Коснятин.

— А потім запрагнув Болеслав приєднати до своїх земель ще й Чехію, — Хакон розпалювався більше й більше, мабуть, мав неабияку образу на Болеслава польського, який вибився з нічого до знатності й слави без варязької помочі, не витративши, отже, на чужоземних найманців ані шеляга. — Може, згадав, що його мати Добравка походила від чеських князів. Лестощами заманив володаря Чехії Болеслава Рудого до Кракова й там осліпив його. Щоправда, той Рудий теж було таке собі «пхи». Перед тим позбавив мужськості одного з своїх суперників, другого пробував задушити, потім зарубав мечем власного зятя, побив своїх воєвод. Та ще й у великий піст, не лякаючись гріха. Може, тому чехи прийняли польського Болеслава, але вже через місяць мав утікати з Праги, бо виявився ще кровожерніший за їхнього власного Болеслава... А з германським імператором! Цей Болеслав скільки разів укладав угоди за германцями, а другого дня підступно бив їм у спину...

— Чув, що Болеслав ще шестилітньою дитиною був заложником од свого батька у Кведлінбурзі в германського імператора, тож мав свої обрахунки з германцями, — сказав-Ярослав. Йому стало неприємно вислухувати всі ці історії, в яких багато що перегукувалося з подіями в його рідній землі. Бо хіба ж Найстарший син Святославів Ярополк не пробував свого часу розправитися з братами? Пішов на брата свого, який сидів у Деревлянській землі, й погубив його. Те саме вчинив би, певно, й з Володимиром, але той узяв гору й відплатив Ярополкові його ж грошем. А він сам, Ярослав? Виявити непокору рідному батькові. Великого князя Володимира, якого знає й боїться цілий світ, перед яким запобігають навіть ромейські імператори, він зневажив і наміряється тепер з допомогою ось цих бравих забіяк зіпхнути з київського столу та засісти там самому. На Все воля божа. Добре сказав Еймунд про хозарів і їхнього кагана. Бо й що нині великий князь у Києві? Походи його невдалі. Земель більше не призбирує. Погряз у розпусті, по всіх усядах ідуть пересуди про його жон та підложниць, хоч хреста цілував і знає закон божий. Київський люд, розбещений і зледащений, Юрмиться на княжому дворі коло повних столів, по всьому горо-Ду парокінні вози розвозять для дармоїдів хліб, мед, м'ясо й овоч, дружина пирує на сріблі й золоті. Не такий владця потрібен нині Русі. Як сказано в Святім письмі: «Тож дай слугі твому розумне серце, щоб йому правити народом твоїм і вміти розібрати між добрим і лихим; бо хто зможе правити цим величезним народом?»

— Ще розпутством знаний Болеслав, — не вгамовувався варяг, — та й те казати: сплоджений не від чистого шлюбу, а від поспілкованих між собою княжими інтересами батька його Мішка і чеської княжої доньки Добравки. А Добравку Мішко взяв уже не цілу, та в тім ще не було біди, але от що прикметне: мала Добравка вже з тридцять літ, а від таких пізніх народин діти виростають на, забіяк і розпусників. Сімнадцяти-літнім узяв собі Болеслав за жону доньку маркграфа Рикдага. За рік — одіслав її назад. Відразу ж одружується з донькою паннонського князя Гейзи — і знов за рік одсилає її до родичів.

— Не пасувала йому, видно! — докинув хтось із варягів.

— Ну! — розпалювався Хакон, так наче йшлося про його власних дочок. — Тоді, за батьковим прикладом, пошлюбив Емнільду, доньку чеського князя Добромира, і вже ця народила йому багато дітей: синів, дочок. Але й того мало! Прочув він про твою сестру Предславу, князю, й запрагнув, старий бабій, покласти її собі в ложе!

— Багато чував я про йомсборг, — переводячи розмову на інше, сказав Ярослав, — дивний город, кажуть...

— Вільний город, — Хакон повів плечем, поправив свій золотий плащ, — все в ньому є. Зброя, хутра, дичина й риба, шляхетні соколи до полювання, коні всіх порід, сукна, єдваби, золотий і срібний посуд, оздоби жіночі й пахощі східні... А золота назбирується купцями там стільки, що й острів би міг од важкості затонути... Бо Йомсборг стоїть на острові, коло впадіння ріки в море, доступ звідусіль до нього відкритий...

Еймунд вирішив, що якраз з'явилася добра зачіпка до розмови з князем про платню для дружини, стрельнув оком на Ярослава.

— Та й Новгород незгірш за Йомсборг вміє призбирувати золото... Правда, князю? Чи то посадникові ліпше знати? Ярослав підвівся.

— Тішуся вельми, що прийшли на мої запросини, — сказав до Еймунда, який теж підвівся, бо пусті балачки скінчилися, треба було виставляти свої умови.

— Послужимо тобі, князю.

— Вірю, нахилив Ярослав голову, — але потрібна буде більша дружина.

— Маю шість сот воїв, — глянув очікувально на князя Еймунд, — досвідчені, але...

— Потрібні будуть усі шість сот, — твердо мовив Ярослав.

— Поки до діла, — швидко обстріляв очима усіх своїх Еймунд, — то умови наші такі: харч, одіж і весь припас і по пів-ере сріблом на чоловіка щодень. А вже за битви — лік окреміш-ній.

— Ач загарував! — не стримався Коснятин, який теж поривався підвестися з-за столу, щоб пристати до ряду, але стримувався, бо звичай велів не встрявати в діла княжі.

Ярослав навіть не поглянув у бік посадника.

— Хто хоче вершити діла великі, не повинен бути дріб'язковим, — промовив, здавалося, радше до самого себе, аніж до інших, і простягнув руку Еймундові. Той потиснув князеву праву руку, цього разу вже не випробовував його сили, потиск був короткий, Еймунд миттю відскочив до столу, вхопив свого ковша, високо підніс його.

— Славимо тебе, князю! — гукнув, і всі варяги скочили з місць і теж піднесли кубки, поставці й ковші, закричали щось по-своєму безладно й весело.

Чи то було добре, чи зле? Однаково не мав Ярослав вороття. Тепер повинен іти тільки вперед.

Цілу зиму падали великі сніги. Горіли ясно печі в княжих покоях, але не домував Ярослав, метався то по один бік Волхова, то по другий, сам наглядав за готуваннями до літнього походу, бо вже дійшли до нього вісті, що й князь Володимир заповідає виступати проти непокірливого сина, як тільки сонце висушать дороги і вода в ріках та озерах потепліє. В далеких борах ловлено дич, в'ялилося, коптілося й засолювалося м'ясних припасів, щоб стачило для війська хоч і на сорок тисяч; з Ладоги везли бочки засоленої риби посполитої, цебрики просольного лосося й осетрину для копчення. Ніколи ще не доводилося Ярославові споряджати таке велике військо, клопоту мав би повні руки, аби не поміч Коснятинова, та однаково виснажувався від щоденного метання по Новгороду, від молитов і читання книг, від довгих розмов з перехожими іноками. Тоді заїздив до варягів на Славенську сторону, прагнув стати бодай на вечір один таким собі гультьєм, слухав варязькі похвалення, співи скальдів про славні походи, впивався вином і, розплювавшись з усіма клопатами, вдаряв за ліси до Шуйці.

А Коснятин з дарунками й ошатним почтом вирушив у посольство до шведського конунга Олафа просити руки його доньки для князя Новгородського, сина Великого князя Київського, скоро, може, й побідника над власним батьком, Ярослава, мужа мудрого вельми і книжного, многоязичного змалку, чоловіка, що вмів скупчувати в своїх руках і владу, і розум, і багатства, і потужність, а вже щодо хитрощів, таких необхідних у всякому володарюванні, то міг йому доточити Коснятин і своїх. З такими думками й подався новгородський посадник за море, і думки то були всі його власні, бо від Ярослава після тої осінньої короткої розмови над лісовим озером з беріzkами тільки й почув ще:

— Поїдь і привези.

Як настали ж весняні розтопи, то в Новгороді, власне, все й було зготовлене до походу на Київ, але води весна пригнала такі високі, що знов, як і осінню, відрізало город од цілого світу, не пробивалися до нього ні купці, ні ловці, ні гінці, навіть Ярослав не міг добратися до своєї Шуйці, яку чи й бачив за зиму тричі, а тепер між ними розхлюпувалися каламутні бурхливі ручаї, пробудилися грузовиська, випустивши наверх мокрість; від Коснятина чуток не доходило, мабуть, готував він милу несподіванку князеві, десь, видно, вже переґрівався через море, везучи з собою наречену для Ярослава, а може, й не віз, може, все складеться не так, як гадалося, та про це князь не дуже-то й дбав, найчастіше звертався в мислях до головного свого діла, до задуманого а чи й не задуманого, бо якось ніби найшло на нього потьмарення, коли виявив непокору до отця свого, тепер же міг би, щоправда, ще повинитися, та вже пізно було, все піднято й з одного, й з другого боку, наготовлено військо, а він сам теж зготовився до високого льоту, досить з нього блукати лісами та болотами, князюючи в північній стороні, — не такий має розум, ще стрясатиме цілим світом, схиляться перед ним імператори й королі, темні й нездарні вбивці, розпусники, примітивні заґарбники.

Відчував у собі стільки сили, що всьому світові міг би крикнути відважно й погордливо, як колись його дід Святослав, великий воїн: «Іду на ви!» Та й так, бач, крикнув і то — проти кого? Проти рідного батька!

Ждав тепла. Понаписував до братів своїх і родичів грамоти довірливі. Як то водилося в ромейських імператорів, зі звичаями яких гаразд був ознайомлений з грецьких книг Константина Баґрянородного, Льва-філософа, придворного Філофія, звелів Золоторукому вирізьбити княжу золоту печать з зображенням Юрія-змієборця, і по тому взірцю роблено потім печаті свинцеві й золоті, які Ярослав сам дочіпляв до писаних власноручно на пергамені грамот. Звертався до братів своїх, що були в північних землях. Найперше до Бориса, який сів у Ростові на місці Ярославовім, і мав би в усьому слухати брата старшого й досвідченішого. Потім — Глібові в Муром, обіцяючи, якщо сяде на київськiм столі, дати йому іншу волость, бо ж муромські язичники не пустили князя в город, і Гліб, одхилений, мусив од'їха-ти аж на дванадцять поприщ за річку Ішмо та й ждати там, сам не відаючи чого. Писано було й до Судислава, який сидів у Пскові під рукою в Ярослава і мав чинити все так, як велить князь Новгородський, але Ярослав не хотів виставляти тут стар-шість, бо йшла йому передовсім про те, щоб з'єднати навколо себе бодай половину братів, — тоді почувався б певніше. Не мав сумніву також, що відгукнеться на його грамоту й племінник Брячислав полоцький, який замінив свого батька Ізяслава, вмерлого надто рано й нагло, так що не набагато й пережив свою матір Рогніду.

Вдарило сонце, протряхали шляхи й стежки, з'явилися коло новгородських вимолів перші купецькі судна, роз'їхалися в усі кінці Ярославові нарочиті люди, Київ мовчав погрозливо, не було чуток і від Коснятина, дурне то було в такий час відсилати від себе посадника; князь лютився, сам не знаючи на кого, в люті своїй згадав про Шуйцю, хотів бодай трохи відітхнути коло неї, але поїхав з мовчазним Ульвом, нікому не сказавши, в Задалля і з клятьбою

повернувся через день, бо до двору під білими березами їх не впущено. Незнайома червонопика баба визирала з надворітнього віконечка в башті, поцяцькованій, мов пряник, сміялася князеві просто в очі:

— А не велено пускати сюди нікого. Звідки прителющились, туди й відтютюрюйтесь.

Ульв зацікавлено позирав на цей бабський притулок, бо ще не був тут ніколи, мабуть, десь у глибині своєї спокійної душі немало подивувався він отій нахабній крикусі, що посміла самого князя тримати перед ворітьми, але сидів собі на коні спокійно, ждав, чим воно все те обернеться.

— Я князь! — гукнув Ярослав, червоніючи на виду від такого приниження, коли вже вимушений був називати себе, майже випрохуючи, виходить, милості бути пропущеним на дворище. Але й те на бабу не справило ніякого враження.

— Багато тут вас вештається, козлів окаянних, — сказала вона ліниво.

— Поклич Шуйцю! — ще крикнув Ярослав.

— Не велено тривожити господиню.

Віконце зачинилося, перемови на тому скінчено. Князь ще погрюкав у ворота, хотів звеліти Ульву, щоб дістався в двір через частокіл, але потім передумав і скомандував рушати назад. Ще стримував коня, ждучи, що його покличуть, сподіваю-, чись, що був то просто жарт, витівка Забавина, але ніхто його не кликав, дворище стояло неприступно замкнене, куріло димком над теремом, мовби стріляло ним у князя зневажливо й насмішкувато: «А ось же тобі!»

Він подумав, що, видно, віщує серце Забавине про його одруження, а може, й так хтось приніс їй вість, вичуває вона вже заздалегідь, тоді коли він і сам ще не відає, як воно буде, з чим повернеться Коснятин; Шуйця, хоч і не вимагала від нього нічого, хоч і давала йому цілковиту волю навзамін за волю для себе, все ж, видно, коли дійшло до рішучої миті в князевім житті, не змогла перебороти в своєму серці оте жіноче, що штовхає людей часто на дикі, нез'ясовані вчинки. Жінка — як бог: вона хотіла б володарювати над своїм чоловіком неподільно. А чоловік нагадує поганина: йому завжди мало бога одного, а жінок і поготів. Дивно, чому ця поганська звичка пробудилася в його душі саме в такий складний час? Все збіглося доку-. пи: і суперечка з батьком, і намір одружитися з донькою ва-рязького конунга, щоб утвердитися серед можновладців цілої Європи, і оця пагуба з Шуйцею. Якби хто знав, якби хто тільки. знав, на що пустився князь у своїх потаємних учинках! Обдурював людей, себе самого, навіть господа бога, перед яким грішив, а потім замолював гріхи навіть у недобудованій церкві після найбільшого гріха з Шуйцею, після тої незабутньої світлості, що лилася з її молодого тіла.

Тим часом стали надходити відповіді на його грамоти. Найперше від Судислава. Прислав бересту з видряпанними костяним писалом кривулями: «Роби, як знаєш. Судислав». Молодий ще. Проти отця йти боявся, але й старшому братові супротивитися не зважився. То й гаразд. Аби не ставав на заваді.

Від Брячислава з Полоцька теж надійшла береста, хоч і сам би міг прибути до дядька, все ж таки одна кров струміла в їхніх жилах, і образу на діда свого Володимира мав би успадкувати ще від батька, який знав найліпше всі муки матері своєї Рогні-ди. Але цей вилупок, відаючи добре, що Ярославові нині не до нього, не тільки не прибув на поклик, а ще й поглумився, надряпавши в грамотці відмовок закрутистих і хитрих. Таке щось:

«А се ми, полочани, всі добрії люди і малі не сміємо...» Мовляв, хай старші тузяються, а ми,

малі, подивимось, Чи можна там буде щось усмикнути та вскубнути. Ярослав потоптав ту грамоту, довго кипів у той день, але, врешті, вгамувався в молитві, своєю землею — Великому князеві Володимирі чи синові його, перелік достоїнств якого тривав би задовго.

Може, й не пробував поєднатися з Святополком, вважаючи, що перевищує його у всьому, не хотів мати суперника, молодших же братів намагався поставити собі під руку — не так для підмоги самому собі, як для людського ока.

Бач, не вийшло.

Новгород уже виставляв князеві своїх воїнів. Кожен кінець готував тисячу воїнів. Слали воїнів і волості — піших, бідних, озброєних дрюччям, саморобними луками. В Новгороді ставало тісно, гамірно, воїни прибували й прибували. Таке військо в городі товктися довго не могло, воно не повинне стояти на місці.

Ярослав звелів вислати частину людей для направи волоків, попсованих за зиму й весну, мостити мости й класти шляхи, сам би вже мав виступити з Новгорода, та мав ждати Коснятина, чи той привезе йому жону, чи не привезе — однаково.

Діждався гостя й зовсім негіданого. Прибув до нього з жменькою людей брат Гліб із Мурома. Був ще геть юний, не відростив навіть бороди, лик мав ніжний і довгастий, як на ромейських іконах, були в нього ніжні, неначе в діви, очі, а голос мав дзвінкий і дужий.

І ось тут події почали намножуватися.

Поки Гліб мився в банці, а потім вони разом з Ярославом відстояли обідню в княжій церкві, бо Гліб не поступався старшому братові в богомільності, до князя Новгородського прибув гонець. Гридник шепнув про це Ярославові ще в церкві, князь відігнав його геть, брати разом вийшли до палат, старший провів молодшого до приділених йому горниць, запросив на вечір до братської трапези, а вже тільки по тому без поквапу, хоч у самого все горіло всередині, попростував туди, де ждав його гонець. Мав бути від Коснятина, бо й скільки ж можна мовчати! Приготувався князь побачити воїна або й пишного боярина, а стрів його невисокий обідранець, з світлою кільчастою бородою, з старими, пошмугляними, мовби й побитими вже трохи гусями в руках, аж Ярослав відступив од нього.

— Ти що? — спитав. — Каліка перехожий?

— З гусельним дзвоном та піснею скрізь пройдеш незачеплений, — відповів той голосом молодим і дзвінким, мов у брата Бориса. — Маю до тебе грамотку, князю.

— Од кого ж? — насупився Ярослав.

— Сестра твоя Предслава звеліла кланятися.

— Сестра? З Києва-града? Іди за мною! Повів його до гридниці, посадив на лавку, налив у срібний ковш меду.

— Пий!

Того не треба було просити двічі. Вмочив бороду й вуса в густий мед, смакував довго й зі знанням.

— Довголітен будь, князю.

— Грамота де?

Посланець сягнув рукою за пазуху, дістав звідти згорток, видобув з нього скручений в трубку пергамен.

Грамотка від Предслави була скупа: «Отець наш. Великий князь Володимир, упав у недуг кріпок, але покладаємося на Бога, що видужає, завдяки сльозам і молитвам з багатьох сто' рін. Молися й ти, коханий брате мій...» . Ярослав згорнув грамотку. Не так вразила його звістка про хворощі батькові, як заболіло серце за сестру. Два літа тому, коли цей розпусник Болеслав ішов на Русь визволяти зятя свого з дочкою, то поставив ще перед Володимиром доконечну умо-ву, щоб видав той— за нього доньку свою Предславу. Дяка отцеві, що не пристав він на зальоти цього старого й негідного бабія, бо страшно було й подумати, щоб їхня єдина сестра, їхня красуня стала аж четвертою жоною в цього товстопузого Болеслава! Серед усіх дітей Рогнідиних Предслава вирізнялася незвичайною вродою, була мовби не з їхнього гнізда, не схожа була ні на батька, ні на матір, а вже між нею й братами то ніхто б не постеріг жодної рисочки однакової. Мстислав — великий чорний, булькатий, мов гречин; Ізяслав був слабкий, хворобливий, золотушний, зжовклий з самого малку; Ярослав — з грубим обличчям, сердитими очима. Вона ж уся — лагідь, вся — просвітленість, вся — ніжність, тільки й було в ній темнощів, що нелюбов до батька, передана матір'ю Рогнідою так само, як і всім синам, однак ось тепер, коли Володимир впав у хворощі, донька пересилила ворожнечу, і молить за нього перед богом, і шле мовби докір братові коханому, який, може, багато в чому спричинився до стану батькового.

Але грамотка Предславина й доречною стала для розмови з Глібом, яка розпочалася за трапезою і яку повів не Ярослав, як він сам того сподівався, а Гліб.

Першим заговорив Ярослав, але далі довелося йому тільки виправдовуватися перед молодшим братом, який відразу перебрав розмову до своїх рук і вже не випускав до кінця і завершив теж на свою користь, бо на своєму боці почував силу й справедливість.

— Чи одержав, брате, мою грамоту? — спитав Ярослав після першого випитого на повітання ковша.

— Негоже чиниш, брате, — намагаючись надати суворості ламкому своєму голосові, сказав Гліб. — Завернув я до тебе, щоб сказати не від самого себе, а й від брата нашого Бориса, бо мався б їхати через Брянські ліси, на Брянськ, Карачев, Чернігів просто до Києва, як поїхав туди Борис, та й я кажу тобі: тяжку провину вчинив ти, виявивши непокору Великому князеві. Ніхто не виступить разом з тобою, всі брати збираються в отця нашого. Поки не пізно — впокорйся, Ярославе.

— Вже пізно, — сказав похмуро Ярослав, — та й отець сам звелів мости мостити й путі правити, щоб іти на мене військом. Не я перший.

— Ти відмовився сплатити дань.

— А треба було спитати, чом відмовився. Може, недорід, може, мор пройшов по землі Новгородській. А він нічого не питає, сидить у Києві, роздуває черево, розсилає куноємців по всій землі, гребе золото, а потім розкидає його навсібіч, як полову. Та й нащо це?

— Тільки в негідному серці могли зародитися такі нечестиві думки про рідного батька свого, — підвівся, не докінчивши трапези, Гліб. — Як знаєш, брате, а тільки гірко мені чути від тебе такі слова. Ти ж бо книжну мудрість вивчив, перевищив усіх нас знайомством з різними науками.

Ярослав хотів крикнути: «Тому ж і повстав проти князя Київського, бо я там маю сидіти, тільки я — і ніхто більше!», але змовчав, насуплено стежив за гнучким і вродливим князем Глібом, який ще сподівався на вдале завершення свого посольства, не йшов одразу з трапезної, звертався до старшого брата з останніми вмовляннями.

— Важко опиратися бурхливому потокові, — сказав Гліб, — а ще важче — потужному чоловікові, як наш отець. Пам'ятай, брате, що поконані рідко або й ніколи не добиваються прощення. Покайся, поки не пізно.

— Пізно вже, — повторив Ярослав. — І там, і тут зготовлені війська. Опріч того, князь Володимир у тяжких хворощах. Може, поки ми тут бесідуємо, й розпрощався з світом сим.

— О горе нам! — затулив руками обличчя Гліб і швидко вийшов з трапезної.

Ярослав пішов за ним, хотів спитати, чи довго прогостює, ал« той ішов надто швидко, гнатися ж за ним старшому братові не личило. Звелів тільки: якщо молодий князь захоче вдосвіта від'їздити, то не відчиняти йому воріт. Хай ще побуде тут день чи й два. Якось легше воно, коли бодай один брат, навіть незгодний з тобою, все ж тут, і люди бачать і знають, і вже в них веселіше на душі.

Гліб, неначе вгадавши думки старшого брата, лишився без примусу, може, сподівався, що вдасться йому намовити Ярослава до покори, цілий день молився він ревно в церкві, а Ярослав тим часом їздив по Новгороду, оглядав, може, востаннє, все наготовлене до війни проти батька і лютився незмірно на Коснятина, що так довго бариться за морем.

І мовби вичарував тою злістю своєю прибуття Коснятинове, та ще й прибуття щасливе!

Князь був на торговищі, скаржились-бо йому новгородці, що купці захожі луплять по три шкури за все, і вже за кадь жита правлять по п'ять гривен, а віз ріпи — нечуване діло! — продають за гривну, хоч що таке — ріпа? Вода! Вже бували випадки, що чорний люд громив багаті двори й купецькі заїзди, розповзалися лихі чутки, з'явилися знамення, які віщували лихо. Так, хтось бачив після перших півнів зникому, летючу світлість на небі в тій стороні, де лежить Київ, а ще були такі, хто спостерігав на небі три сонця, три місяці, також зорі, що взаємно знищувалися.

Ярослав велів одправляти молебні в храмі Софії, та знав ще й те, що самі молебні не допоможуть, бо поганства в Новгороді було набагато більше, ніж християн, та й не самими молитвами живе чоловік, треба йому й жита, треба й одежини. Тож сам їздив по торговищу, супроводжуваний тисяцькими й своїми варягами, чинив скорий суд і розправу над хапугами й здирцями і хоч ламав тим право новгородське, яке забороняло князеві самочинні суди в самому городі, але з огляду на стан військовий роблено для Ярослава поступку, та й треба визнати, що суди Ярославові були справедливі, бо керувався він єдиною хіттю: бодай трохи довести до втихомирення в збуреному, головному, набитому військом, стягненим з волостей, городі.

І ось тут, на торговищі знайшли Ярослава нарочиті, які стерегли підходи по Волхову, прискакали кінно, в кілька голосів одразу закричали ще здаля, порушуючи звичай і порядок:

«Князю, пливуть лодьї!»

Так і став Ярослав на головному вимолі, вдягнений у просту полотняну одіж, ще не зігнавши з обличчя втоми й турбот щоденних, княжого тільки й було на ньому, що багатий пояс з коштовною зброєю та ще чоботи м'якого тіму, зелені, шиті жовтим шовком, бо любив князь вигідну обувку.

А по Волхову, обминаючи острови, нлив корабель — паруси шовкові, чардак муравлении, сходні золоті, за кораблем довгі варязькі лодьї числом чотири і кілька стругів новгородських. Королівський штандар майорів на кораблеці — жовте з синім, і на вимолі теж стало знамено Яроедавове — архангел Гавриїл на блакитному тлі, а воєвода Будній, який знав звичай, вже розпорядився завітчати пристань зеленим гіллям, приготувати жито, щоб посипати його під ноги королівні чужоземній, прийшлій княгині їхній, а також привезти з княжих комір хутра, щоб пройшла по них невіста, бо завжди повинна м'яко ходити по цій землі.

Так і зроблено. Ярослав зсів з коня й стояв, трохи розставивши ноги, наче боявся, що повернеться давня хвороба і не втримається він, упаде, а кораблеця дзвеніла зброєю невелика, але до лиха загрозлива варязька дружина, потім показала й невіста: висока, русява, чистолиця, одягнена в довгі дорогі шати, блакитні й жовті, як королівське здамено в неї над голевою, коло невісти виріс пишний і усміхнений Коснятин, повів її до сходнів, притримуючи край її одягу, а з другого боку, так само тримаючи за край довгого невістиного вбрання, важко стуа-аа високий варяг, видно, ватажок дружини, вона заети Інгігерду на вимол, стали перед Ярославом, який і досі стояв, розставивши для певності ноги й нерішуче покліпуючи очима, Косиятин вклонився князеві, прокричав гучно-соковитим своїм голосом:

— Сама донька Олафа, конунга свейського Інгігерда перед тобою, княже!

— Вітаю тебе Інгігердо, на землі Руській, — сказав Ярослав по-варязьки і ступив назустріч своїй невісті, вимушений був дивитися на неї трохи вгору, бо був нижчий за Інгігерду; її це, видно, потішило трохи, вона всміхнулася самими устами, які мала, відразу помітив це Ярослав, досить виразні й гарні, але очі їй не зворухнулися, були пронизливо-прозорі, мов холодна зимова вода, очі не всміхнулися, не потепліли, і нічого не відповіла вона, так що довелося князеві сказати й зовсім уже прості слова: '

— Здорова будь, Інгігердо!

— Здоров був, княже, — відповіла вона голосом глибоким і гарним і знов усміхнулася, тепер ніби й очима, але й могло показатися князеві, бо вже далі йому не дали більше придивлятися до невісти, з кораблеця посунуло посольство шведське; вклонялися, щось там гомоніли, несли якісь дари, а з другого боку вмить виповнилося все довкола роззявами, яким тільки й дай, аби видовисько, та ще таке, якого в Новгороді, здається, й не бачено ніколи. Ярослав подав руку невісті й повів її до повозу, вже наготовленого Будием, під ноги їм сипано жито, кидано зелене гілля, вистилано дошки вимолу бобрами, чорними кунами, білими горностаями. Інгігерда високо піднімала ноги, їй незвично було ступати по такому багатству; королі шведські, хоч і розсилали. в усі кінці світу своїх здобичників-варягів, самі великими багатствами похвалитися не могли, в Упсальському замку, в голих кам'яних палатах, гуляв вітер, найбільше дбано про зброю; щоб удосталь, та добра, та нагострена гаразд, — життя ж було просте й невибагливе, їли з дерев'яного посуду, в найміцніші морози спали в нетоплених опочивальнях, тільки для дітей перед сном зігрівано постіль, засовуваними під ковдри мідними тазами, повними розжареного вугілля, навіть — соромно сказати! — виходку путящого не мали в замку, була тільки коло самої королівської опочивальні нагорі дучка, до якої бігали малі й дорослі, все те летіло з високої височини понад кам'яним миром униз, у двір, а вранці приходив туди служка, підбирав на лопату і жбурляв королівські «добра» в озеро.

Та Ярослав ще не знав про це, для нього Інгігерда була передовсім королівською дочкою; певно, пишалася вона в душі цим, гордувала Ярославом. Бо й хто він є? Невідомий князько якогось там руського города? Згадував про свого брата Всеволода, теж Рогнідиного сина (які ж вони всі неоднакові вийшли од одної матері й одного батька!), якого Великий князь послав у шістнадцять літ княжити у Володимир на Волині, а той, прочувши про незвичайну красу

Сіґріди, вдови щойно вмерлого Еріка Шведського, кинув усе й подався в Скандінавію добиватися руки тої неземної красуні. Що він думав тоді? Звідки в ньому пробудилася така дика кров? Може, від батька, який стягав для себе жіноцтво з усього світу (але ж сам не мчав до них, а вмів зробити так, щоб добути собі нову жінку, не кивнувши й пальцем)? Найдивпіше ж, що Всеволод виявився не самотній у своїй сліпій пристрасті до жінки, якої ніколи не бачив. З другого кінця світу прискакав до Сіґріди Гаральд, король гренландський, муж твердий і грізний, не рівня тонкостанному юнакові Всеволоду. Заходилося на те, що до тої Сіґріди, мов до оспіваної давнім поетом Пенелопи, зберуться женихи з усіх усюд, тільки що не знайдеться на них Одісея, воскреслого з своїх смертей і мандрів, — жорстокого в своїй помсті за зневагу до його дому і жони. Ерік Шведський не міг зрівнятися з Одісеєм, не повернувся зі своєї вічної плавби по ріках і морях того світу, зате ж його Сіґріда виявилася куди твердішою за Пенелопу. Всадовивши своїх залицяльників за учту, заливши їх медом і вином по самі очі, звеліла вона замкнути їх і власноручно підпалила палату. Навіть як на ті часи, вчинок Сіґріди видавався страхітливим, і прозвано її «сторрада» — тобто вбивця. І хоч варязькі воїни й рознесли повсюди пісні про красуню Сіґріду і про горду вроду північних дів, але після випадку з Гаральдом і Всеволодом щось не чутно було охочих шукати собі за холодним варязьким морем невіст. Здається, він, Ярослав, був першим після свого нещасного брата, і це могло свідчити або ж про його відвагу, або, що гірше, про таку саму легковажність, як і брата Всеволода.

Поки допровадив Інґгерду, вона, видно, трохи збентежена сотнями цікавих, які, не в звичай холодних скандінавів, проштовхувалися одне поперед одного, аби бодай оком кинути на заморську діву, приголомшена першою пишнотою отих небачено багатих хутр, промовила кілька слів по-слов'янськи, чим якимось відразу розігнала Ярославові тужні спогади про Всеволода; і вже князеві не видавався таким відчайдушним його вчинок, чомусь подумав він, що все йде якнайліпше, лихі знаки віщують нещастя не йому, а його супротивникам, все задумане ним поки що здійснюється, варто йому лиш простягнути руку — і все в неї вкладається: зібране військо, прийшла варязька дружина, прибула з-за моря невіста, хоч уже й пообіцяно її перед тим королеві норвезькому, і навіть Шуйця, попри всю її дикість і непокірність, впокорилася йому, і має тепер він...

Супроводжував разом з Коснятином, послами й дружиною Інґгерду до відведених їй покоїв, потім приймав послів, рядився з ними; виговорено в нього віно для Інґгерди — Ладогу з околицями, волості й села з присілками і лов на звіра і рибу цінну; довірені невістипі одержали грамоту пергаменну з золотою княжою печаттю, що для них було навдивовижу, кої ж ще поставлено за умову взяти до Інґгерди в прислугу прибулу з нею дружину на чолі з Рогволодом, то й тут не став прогнватися князь, бо на руку йому було й це: дружина згодиться в його поході, — а там видно буде, там Інґгерда стане княгинею, його жоною, а жона да послухається у всьому чоловіка свого.

Коли ж відправлено послів і зговорено за вінчання в церкві і весілля без прогайки, Ярослав лишив у себе Коснятина, сказав невдоволено:

— Довго їздив.

— Зате добре привіз, — смачно поцмакав своїми ласими губами посадник.

— Не давав вістей з походу.

— Квапилися швидше за всіх вісників.

— Невіста мовби й не по мені. Висока задуже.

— Від високих жінок — вродливі діти, — засміявся Коснятин.

— Мовить вона трохи по-слов'янському. Дорогою навчив?

— Мати в неї слов'янка. Князя ободритів донька.

— Як їхала сюди? З охотою чи примушена?

— Чувано про тебе, князю, багато гадали вони на списі, священний кінь їх також показав, що ждуть тебе великі діла й справи,

— Не вір поганським' звичаям, — пробурмотів Ярослав.

— Олаф хрещений, але зберіг усе від діда-прадіда. Про тебе ж мова розходиться по світі...

— Чи не через тебе?

— Знаєш же, князю, як люблю тебе.

— Готуй весілля, — злагіднів Ярослав, — бо вже в похід треба.

— Весілля зробимо за нашим новгородським звичаєм. Князівське.

— Брат мій тут, Гліб, — сказав невесело Ярослав.

— З тобою йде?

— Ні, супроти.

— Чого ж сидить коло тебе?

— Заїхав сказати про волю свою й Борисову. Не сьогодні-завтра вирушає па Київ. Я вже послав заготувати йому кора-блець на Смядині коло Дніпра.

— І на весіллі не буде?

— Не хоче. Каже, що не було князю своїх у Новгороді, а в мене, мовляв, батьківського благословення немає на шлюб, то яке ж весілля, княже?

— Вгадав він: справді не було оте князів тільки новгородських, і ти в скорім часі будеш Великим Київським! — вигукнув Коснятин.

— Гріх так мовити.

— Хоч гріх, та свята правда!

— Як усе обійдеться, то лишу тебе князем у Новгороді, — сказав, підводячись, Ярослав, — бо рід у нас з тобою один через батька мого і твого та мою бабу Малушу, сестру твого батька Добрині. Коснятин став на коліна, знайшов руку Ярославову, поцілував.

— Служитиму тобі вірою й правдото.

— Встань, — невдоволено промовив Ярослав, — негоже так. Одної крові ми. А справа велика великого розуму вимагає, а не цілувань і поклонів. Кланятися тільки господа треба, як Соломон, та просити мудрості в нього всечасно. Іди.

Того ж вечора прийшов прощатися Гліб. Не було довгої мови. Розлучилися брати не побратськи, кожен був задивлений тільки в своє, стали-бо вони на такому рубежі, де люди або йдуть навстріч одне одному, або розходяться в різні боки, і нема такої сили на світі, що могла б їх з'єднати.

Вдосвіта Гліб виїхав, ще темрява стояла надворі, накрапав холоднуватий, мовби привезений північною невісткою, дощик, Ярослав молився в церкві й подумав ще про те, як то негоже вчинив молодший брат, що на дорогу навіть не прийшов уклонитися богові. Чи тільки тому, що боявся ще раз зустрітися з братом-відступником, яким вважав Ярослава? Та хай.

А Коснятин уже ладнав весілля по княжому чину, як його розумів новгородський посадник. Поставлено коло самого Волхова на Торговій стороні, де княжий двір, довгий-предовгий стіл, такий довгий, що губився його другий кінець, а вже хто там сидів, що говорив — не видно й не чути було з чільного місця, де посаджено молодого й молоду. З боку молодої — послі королівські й Рогволод з дружиною, з руки Ярославової — Коснятин за посадженого батька, тисяцькі й старости новгородські, дружина, боляри зі своїми пухкозадими жонами, ви-рпджені в важкі багаті вбрання, далі купці свої і приїжджі, ще далі — ремісничий люд, з багатших, хто міг вклонитися князеві дарунком на одруження, а дарунків було безліч; дарувалося так, щоб по одну руку — княгині, а по другу — князеві, складено хутра й прикраси, золото й срібло; Коснятин підніс Ярославові багато здоблену, в золотому окладі біблію грецьку, між пергаменними листами виднілася закладка з перегородчатої емалі, а на закладці — Юрій-змієборець, святий, на честь якого Названо Ярослава: дарунки везли від столу возами в той час, як убогим і жебракам від княжих щедрот роздаровано милостиню, яку Ярослав звелів роздавати, як тільки вийдуть вони з храму по вінчанню і аж поки всядуться за стіл і піднесуть перші кубки за здоров'я молодої княгині, за його здоров'я, за землю Руську.

Подавано вина фрязькі й меди настояні, а з наїдків були гуси, поросята печені, солонина, ковбаси-задимлянки, баранячі стегна й реберця, осетри й коропи, зайці в чорнім соку й засмажені на жару оленячі туші, лебеді чорні й білі на срібних підносах, а для князя й княгині привезено для такої нагоди з південних країв царського птаха павича, засмаженого ціляком, оздобленого небаченої краси пір'ям, птаха, м'ясо якого не гниє й не псується, а триває вічно, і хто їстиме його, теж матиме вічне життя, й багатство, і красу, і щастя.

За спинами в запрошених до весільної учти, з обох боків столу, не наближаючись дуже, щоб не заважати урочистості, але й не задалеко, бо тоді б зникло відчуття з'єднаності між усіма, стояв новгородський люд, стояв двома стінами, рухливими й веселими, там була штовханина, тиск, зойки, писки, невидима боротьба за ліпші місця, дужчі пхалися наперед, слабші намагалися й собі пробитися за ними; з сірого новгородського неба сіялася холодна мжичка, та ніхто не зважав на негоду, кожен вирядився в що мав нового й святкового, в розпаленості натовпу мжичка, власне, й не помічалася, ті, що сиділи не-порушно за столом, мали б страждати більше, треба було простягати руки за кубками, щоб пити за здоров'я та за благополуччя, та за шматками м'яса, горами наваленого посеред столу, руки їм лисніли не так від жиру, як од дощику, на бородах теж сріблився водяний пил, а ті, що стояли позаду, могли принаймні ховати руки за пазуху чи до кишень, а вже бородами трясли досхочу, бо тільки й діла їм було, що штовхатися весело та супроводжувати кожну здравицю розкотистим, могутнім гоготінням: «Го-го-го!» Так навчив Коснятин кричати кільканадцять заводіак, а відомо, що натовп легко підхоплює те, що йому непомітно підкрикують у саме вухо. Отак воно й почалося та й ішло мало не цілий день.

— За здоров'я княгині найсвітлішої! Будьмо!

— Го-го-го!

— Хай славиться наш добрий князь Ярослав! Будьмо!

— Го-го-го!

— За побіди наші прийдешні й суці! Будьмо!

— Го-го-го!

— За вольниці новгородські! Будьмо!

— Го-го-го!

— Земля наша хай не оскудіває! Будьмо!

— Го-го-го!

— Народе новгородський, розростайся й міцній! Будьмо!

— Го-го-го!

— За віру християнську! Будьмо!

— Го-го-го!

— Возлюбимо, братіє, один одного! Будьмо!

— Го-го-го!

— Молодим гірко-о-о!

— Го-го-го!

— Гірко-о-о!

Князь і княгиня підводились, цілувались перед усіма, не було в тому поцілункові ніякого смаку, не розпалювало Ярослава і випите за день, а княгиня теж сиділа з своїми прозоро-холодними очима, чужа й незворушна, тільки бралися плямами її білі щоки чи то від сеї обтяжливої учти, чи то від вселюддя, до якого, мабуть, не звикла в своїй північній стороні. А Ярослав хоч і поцінував про себе належно вигадку Коснятинову з оцим безмежним столом, за яким вмістилося пів-Новгорода, й з оцими крикунами, що підганяли учту своїми гуками, та водночас і виразно бачив: не виходить у нього так, як то виходило воно завжди у князя Володимира в Києві. Передовсім той би ніколи не покладався на чийсь вигадку чи лад, а сам би велів, що робити і як, знав-бо добре: всі невдалі справи, хоч причетний князь до них чи пі, б'ють, зрештою, по князеві, лягають на нього провиною і збитком. І вже аби князь, Володимир затіяв таке учтування і накликав стільки люду (а в нього бувало й більше, це знав і Ярослав, та й Коснятинові було відомо, тому, видно, й спробував чимось наблизити Новгород у своїх звичаях до Києва), то не сів би за стіл так, щоб обабіч стояли натовпи. Звелів би настругати столів для всіх, і всім би давано їдво й питво, і було б таке веселе й невтримне учтування, та вихваляння, та молодецтво, що на кінець дня забували вже, хто смерд, а хто боярин, хто воєвода, а хто дружинник, і сам князь оточений був то одними, то другими, то воїнами, то гультіпаками, то жонами своїми та чужими, яких уподобав, на яких накинув оком, може, щойно.

А тут — цей холодний заздрісний крик поставлених за для пихи чорних людей, оцей смутний

дощик, та ще й чужа, неприступна в своїй гордині жінка, що стала ніби княгинею, його жоною, але хто й зна, чи стала, бо не помічає на ній Ярослав ніяких прослідів, що вподобала вона своє нове становище.

Гуляння тривало ще й при світлі смолоскипів, бо не годилося відправляти людей за сонця, варено й печено всього стільки, що учта мала тривати, може, й тиждень, найбільшим ненажерам і питухам коло того столу (а чи під столом) належалося й ніч заночувати, але хтось там пам'ятав і про найголовніше, про князя й княгиню, і, коли темнощі зсунулися вже зовсім щільно навколо столу і крики натовпів долинали мовби з-за чорного кола ночі, подано просто перед стіл новгородські розлогі сани, застелені м'яким перським килимом, запряжені четвериком білих коней, в багатій збруї, завітчаних зелом і квітами, і сам Коснятип вихопив у віз-ничого рипучі віжки, поцяцьковані срібними накліпками, розвернув сани хвацько, аж полетіли кім'яхи грязі увсібіч, і запросив молодих сідати.

І як тільки князь довів княгиню до саней і вона злягла на килим, бо сісти там було ніяк, а Ярослав притулився до неї, Коснятин відпустив віжки, і коні рвонули з місця так, що важкотілому посадникові довелося відразу вдаряти тюпака, — тут обидві невидимі вже майже стіни, люду розруйнувалися, розсипалися, з двох боків рунули на сани, змішалися навколо них а криком, вереском, гійканням, диким реготом; над князем і княгинею нависали й миттю щезали довгі бороди, зіпали на них з нерозбірливими криками чорні роти, горіли цікаві очі, одні штурлялися поміж собою, інших жбурляли просто на сани, ще інші намагалися вломити з саней хоч тріску, ще хтось догадався відкабетовувати добренні кавалки коштовного килима, хтось пробував палити килим палахкотючою тріскою; Коснятин на-с'їлу пробивався крізь юрмовище, коні, пирхаючи й мотаючи головами, тягли сани поволі, бо перед ними роїлося від чорних розмаханих постатей, вже посадник шкодував, що не постановив на путі князевій дружину двома рядами, зате Ярославові хоч тепер сподобалося те, як поверталось його весілля, радий він був, що люд зламав ту заборонну незриму межу, яка відділяла його від князя; відчував Ярослав: ото тепер йому тільки й сили, що в отих ошалілих, звихрених, засліплених дурною цікавістю людях, гарно було відчувати, як лякається холодна королівна цих забіяк, горнучись йому до боку, шукаючи в нього прихистку.

І вже на княжій дворі по-юнацькому зіскочив з саней, збадьорено змахнув, майже дружньо, безладному своєму супроводові, отій людській звированості, яка вже виповнила й увесь двір, легко зістрибнув з саней, взяв княгиню на руки, і хоч була велика й незручна в носі, але проніс її трохи, пробиваючись крізь юрмовище, а княжі люди розкрикували перед ним дорогу ширшу й ширшу, аж поки все-таки наведено якийсь лад і утворився вільний прохід до ґанку княжих палат; тоді Ярослав поставив жону на землю, мовби велику дерев'яну ляльку, мовчки подала Інгігерда йому руку, і він повів її на перші покладини, бо тільки тілесно доповнений шлюб може вважатися звершеним.

А білі коні з саньми зникли десь так само непомітно, як і посадник Коснятин, та Ярославові не було тепер ні до чого діла, лишався він наодинці з молодою жоною, вперше в житті око в око, рука в руку, і світ замкнувся між ними обома, не існувало більше нічого, все зникло, все забулося, палахкотіли в притемненій ложниці свічки, а їм здавалося, що тільки вони обоє палахкотять і згорають на вогні, який палить людину, поки вона й живе, дає їй найбільшу снагу і водночас відділяє її непрохідною стіною от усього довколишнього.

Так і Ярослав на якийсь час відділився від справ цілого світу і не міг бодай краєм серця відчутти, що, може, саме тієї ночі, в далекій далечі, коло Києва на Берестах, вирушав у останню путь його батько — Великий князь Володимир.

Берести стояли вже тоді, коли Києва ще й мало було, вабили тихістю й спокоєм, і князь

Володимир так полюбив їх, що звелів вибудувати собі двір у Берестах ще ліпший, ніж у самому Києві. Відпочивав там по ловах у Звіринці, тримав найулюбленіших підложниць також на Берестах, коли ж занедужав, зібравшись іти на непокірливого сина Ярослава, теж заліг у своїх палатах берестових, сподіваючись на скоре видужання, але вже й не підвівся, померши від колюк в боку або ж від божого гніву. Люди рідко заживали тоді за шістдесят літ, однаково великому князеві вже недовго б довелось топтати ряст, але багато в чому пришвидшили князеву смерть події явні й тайні. Бо якщо син Ярослав одкрито йшов на батька, то інший син — Святополк, ще й досі перебуваючи в ув'язненні в Вишгородській кріпостиці, знов задумав справу ще лихішу, ніж князь Новгородський. Через вірних людей сповістив Святополк печенігів про те, що князь Володимир виступав з військом проти Новгорода, і покликав їх ударити на Київ, коли покине його князь з своєю дружиною. А щоб не проходити через кріпостиці, поставлені Володимиром по Росі, мали печеніги переправитися десь аж коло Переволочни через Дніпро, пройти Залозним шляхом і підступити до Києва з лівого берега, звідки їх ніхто ніколи й не ждатиме. Так воно й сталося, та тільки хворощі Володимирові зруйнували всі Святополкові наміри, знов послав він своїх вірних людей до печенізького хана, попереджуючи його, щоб зупинив орду, бо й князь, і дружина, і сила-силенна війська — в Києві, і нічого, крім погрому, не здобудуть тут печеніги.

Але на той час князеві Володимирові вже донесено про те, що заворушились печеніги, надходили вісті, що степовики сунуть по лівому березі, тоді. недужий князь покликав до себе сина Бориса, який прибув з далекого Ростова, щоб стати коло батька в тяжку годину, сказав йому брати військо й виступати на Альту, щоб перепинити путь печенігам.

Борис виступив на Альту, вибрав просторе широке поле, де б міг дати битву печенігам, але вони, вчасно попереджені Святополком, знов завернули в свої степи і щезли там безслідно.

Поки ж Борис стояв з військами на Альті, Великий князь Володимир зійшов з світу.

Він лежав у великій горниці, що чотирма вікнами виходила на Дніпро. Вікна не зачинялися ні вдень, ні вночі, князь хотів ухопити в груди якомога більше свіжого дніпровського вітру, але однаково задихався щодалі дужче, горниця знесена була високо над землею над двома підкліттями, в яких юрмилася придвірна челядь, варилися для князя улюблені його наїдки й напитки, наготовані завжди сиділи гусельники й скоморохи, блазні й вродливі дівчата, які самою молодістю своєю могли б повернути Володимирові здоров'я, бо часто бувало перед тим, що западав у недугу Великий князь, та досить було йому спочити поглядом на солодкому личку, як підводився знов і знов вершив свої державні діла, великі й непомітні. Але не пускав князь до себе нікого, не хотів нікого бачити, нічого не їв, тільки пив настояні меди й воду з свяченої криниці, холодну й чисту, забороняв турбувати його, ніхто не смів появлятися в горниці, поки сам князь не покличе, не подасть знаку.

А знак той був — звук срібного бубонця на довгій ручці з слонової кістки. Бубонець лежав на столику коло узголів'я князевого. Дзвеніння було кволе, майже нечутне, але по той бік дверей цілодобово чергували молоді отроки, вони вчували найменший звук з княжої опочивальні, немало дивуючи своєю чутливістю дружинників, що стояли на сторожі коло тих дверей, але не чули нічогісінько, так ніби хтось позатикав їм вуха воском.

Та настав день, коли й отроки не змогли дочути жодного звуку з княжої горниці. Хоч як тулили вуха до товстих дубових дверей, хоч як завмирили, хоч як стримували віддих — нічого. Навіть чутно було, як дніпровський вітер влітає в одчинені вікна й, постогнуючи, виривається попід дверима з невидимих шпарин, але від князя не було ні знаку, ні звуку. Ждано цілий день і цілу ніч. Бо, може, Великий князь поборов недугу і вперше заснув спокійно й солодко і набирається сил уві сні? Коли ж і на ранок знов не доходило з опочивальні жодного слуху, тоді налякана

гридь звідомила воєводу дружини, а той прикликав двох бояр з Берестів, і от вони втрюх боязко підступили до високих дубових дверей, які давно вже можна було нечутно відхилити, бо петлі змазувались гусячим жиром, щоб не дратувати князя ні рипом, ні скрипом, але ніхто не наважувався прочинити двері бодай на палець, нічیه око не зазирнуло до великої горниці, тільки тепер троє вперше зробили це, обережно ступили до палати, і їм у лиця вдарив солодкавий дух покійника.

Князь лежав мертвий. Ті троє побоялися й доторкнутися до небіжчика, хоч слід було бодай поправити його на постелі, бо лежав з перекривленою шиєю, якомсь незграбно звісивши голову з подушки, борода відтягала йому щелепу вниз, на вусах запеклася кривавиця. Покликано мерщій священика, а тим часом розпочалася рада: що чинити?

Князь помер без причастя, без сповіді, найгірше ж — не повідомивши про свою останню волю, не визначивши спадкоємця своєї влади. Щоправда, він кликав до себе сина Бориса і дав йому військо, щоб виступив проти печенігів, але того ще не досить, щоб проголосити Бориса Великим-князем Київським, бо є брати старші за нього — є найстарший Святополк, є Мстислав, є Ярослав, який своєю сміливою відмовою впокоритися батькові уже досить відверто проголосив своє зазіхання на київський стіл.

Прикликано до Берестів київських бояр і воєвод, а тим часом вірні люди з-поміж гриді дали знати: одні — Предславі, а ще інші — Святополкові в Вишгород про кончину Великого князя, і ці звідомлення перевищили вмить все те, що народилося в тугих головах київських бояр, бо Предслава мерщій спорядила гінців з грамотою до Ярослава, закликаючи його чимдуж поспішати до Києва, а вишгородські бояри, випустивши Святополка на волю, з усіма почестями, належними тільки Великому князю, повезли його через бори до Києва, звідти до Берестів, і хоч добралися туди вже пізньої ночі, княжий син велів не відкладаючи спорядити похорон Володимира; бояри й воєводи власноручно проломили поміст у горниці, щоб приховати від смерті звичний хід, яким користувався небіжчик, загорнули тіло Великого князя в килим, спустили на віжках на землю і поклали в сани, запряжені вісьмома парами білих волів, як велів старий полянський звичай. і Так на білих волах в'їхав востаннє князь Володимир у Київ, і тої самої ночі був похований у церкві святої Богородиці в приділі святого Клементя, в мармуровій корсті, під молитви, сльози, ридання й сум усього Києва.

А ще тої самої ночі, коли повів Ярослав свою жону на перші покладини і виїхали з його двору білі коні, а десь у Києві білі полянські воли одвозили тіло його батька до місця останнього спочинку, вирушив тайкома з Новгорода великий загін :,' вершників. Не" дуже вправно трималися їздці на конях, чутно; було варязьку мову; якби міг хто прислухатися, то відразу б зачув хвастощі одного з варягів своїми походеньками у жіноцтва, з чого легко б упізнав Торда-молодшого, а вже тоді вплив би з темряви й мовчазний Ульв, і забіяцький Торд-старший, який, здається, командував цією дивною виправкою; варяги, хоч і почували себе певніше пішими, їхали досить швидко, хтось добрав їм усім коней однакової гнідої масті, так що ховалися вони за ніччю, і видно було, що їдуть на діло почесне.

Варяги не брали— з собою в дорогу нічого обтяжливого — ні прикрас, ні майна жодного, саму тільки зброю та харчів на два переходи. Та хоч як легкома вирушили з Новгорода і гналися ніч і день за тим, за ким визначено їм було гнатися, все ж довго не вдавалося їм наспіти втікачів; вже й коні потомилися, вже навіть Торд-молодший умовк і схожий став своєю мовчанкою на Ульва, вже знати було, що їдуть вони по дніпровському зливиську, незабаром буде й сам Дніпро або якась з його приток; варяги гнали безжально коней, якщо вони запізняться і насад на Смядині відпливе й опиниться в Дніпрі — тоді їм доведеться повернутися назад, не звершивши дорученого, а це означає зламати своє слово, ще гірше — не отримати обіцяного, обіцяно ж було щедро.

Коли ж нарешті за негустими перелісками забачили варяги поперед себе коротку низочку вершників, поперед якої їхав на білому коні молодий князь Гліб, то вже коні варязькі насилу пересувалися, вони плуталися в густих і високих нежарах, а в князя і його супроводу коні були свіжі, мовби щойно з стайні або з випасів, ішли розмірене, гарно, і видно було, як легко й упевнено віддаляються від переслідувачів, ще й не знаючи про їхнє існування. Що ж буде, коли довідаються? Торд-старший відразу збагнув, що треба діяти вмінням, а не силою, він мовчки показав Ульвові на його лук, спинив загін, щоб дати лучникові спокійніше вицідитись, сказав хрипко:

— Бий відразу в князя. На білому коні.

І чи то Ульв, змучений довгою гонитвою, не поціливі як слід, чи то не дотямкував, куди стріляти, і, вчувши останні слова Тордові про коня, в коня й вицілював, стріла, послана варяговою рукою, вдарила коневі в передню ногу під самі груди, кінь спіткнувся, з усього скоку впав, а Гліб не встиг висмикнути ноги з стремен, його придавило кінським черевом, але він сам зумів вивернутися, вивільнив придушену ногу і тільки тоді відчув дикий біль у тій нозі, а коли спробував ступнути нею — вона не підкорялася. Його люди спиняли своїх коней коні злякано витанцьовували, хропли, прями вухами, наперед виліз з своїм конем цікавий повар князів, якого звано Торчином, бо справді походив чи то від турків, чи то з агарян, знав лиш кілька слів по-руськи, зате готував дивні страви для княжого столу, а ще відзначався великим жонолюбством і непогамовною цікавістю. Мабуть, цікавість попхала його й тепер наперед, але сталося йому зазле, бо князь, забачивши першого спереду, гукнув:

— Подай мені коня!

Торчин під'їхав до князя, але з коня ще не злазив, бо й не зрозумів як слід, чого від нього хоче князь. Тоді Гліб смикнув його за ноги, посинілими від болю й злості губами вже не прокричав, а вишептав:

— Злазь з коня! Швидко! Торчин ізнов не розумів.

— А я? — спитав він, побачивши нарешті стрілу в нозі Глібового коня і з острахом ждучи, може, такої самої стріли й собі межі плечі.

— Злазь! — прокричав князь і потягнувся до меча.

Тоді Торчин злетів з коня, але не на той бік, де стояв знавіснілий князь, а на протилежний, і не зліз, а просто скотився, впав, миттю схопився і пригінці побіг за дерева.

Гліб з великими труднощами заліз у сідло, махнув рукою, погнав учвал, стоячи в однім стремені, а друга нога висіла йому смертельним болем і тягарем. Біль був такий незносний, що довелося перевести коня спершу на рись, а там і зовсім — ступою. Але за той час уже від'їхали від того проклятого місця, де, видно, засіли бродники, що грабували купців, Гліба оточила його дружина, підтримували збілілого на лиці князя, тихо поїхали далі, бо саме тропа вивела їх до берега Смядїї.

Дорогою ціною довелося заплатити князеві Глібу за ту прогайку. Коли він отак ступою наближався до насаду, який ждав їх з сонними гребцями коло берега, збоку, перерізаючи їм путь, полетіли між деревами темні вершники, і тільки тоді збагнув князь, що то не бродницька стріла летіла в нього, що не грабіжникам знадобився його кінь чи там щось, а послано по його голову. Знову пересиливши біль, зірвав Гліб коня до чвалу, підскочив з своїми людьми до насаду, гукнув, щоб допомогли йому злізти на землю, князя підтримали під руки, повели чимшвидше на кораблець, Гліб шепотів: «Швидше, швидше, швидше». Один з дружинників

мечем перерубав віршовку, якою насад прив'язано було до прибережного чорного, з оголеним лапатим корінням в'яза, сонні гребці, прокинувшись, лаштувалися відпихатись од берега довгими важкими весла-ди, але тут приспіла погоня, варяги злітали з коней на скоку стрибали в беззахисний насад з оголеними мечами, і мечі їхні блищали, мов вода, і змивали кров'ю все, що траплялося на путі, а поміж варягами закрутився княжий повар, страх-Яий у своїй ненависті до князя, якого перед цим стільки годував і який зрадливо кинув його посеред чужого лісу на пота-яу. Повар доскочив до Гліба і, перш ніж той зумів вихопи ослабілою рукою свого меча, загнав йому в груди широкого яожа. «Не дійте' мене, братія моя мила і дорога, не дійте!» — 'заплакав-закричав по-дитячому юний князь, та тут вдарили ще варяги, — Гліб упав мертвий; тоді Торчин стрибнув йому на груди й двома помахами відкабетував князеві голову.

Торд-старший взяв голову й дбайливо вклав її в шкіряний мішок, що висів у нього за плечима. . Події, надто ж лихі, мають властивість повторюватися, навіть збігаючись притому в часі. Знову ж таки, може, саме тоді, як таємничі варязькі вершники по мохах, брусничниках і нежарах гналися за князем Глібом, з Києва на Альту теж : и-рушили вершники, тільки що перші споряджені були без відома князя Ярослава, а других послав сам Святополк, і велено було цим останнім привезти до Києва молодого князя Бориса добровільно чи силою, живого чи мертвого, бо кличе його до себе старший брат, який сів на отній стіл і вимагає покори від усіх братів молодших. То були відчайдушні вишгородські бояри Путьша, Талець, Єловит і отрок Святополків, прозваний Ляшком, бо привіз його князь од свого тестя Болеслава, хоч був той отрок невідомої крові, радше скидався па дикого степовика, мав непогамовну вдачу і відзначався дурною відчайдушністю. І якщо варяги, вирушаючи в іюгоию за Глібом, не наражалися, власне, на жодну небезпеку, то посланці Святополкові їхали, може, й самі на вірну смерть, бо ж Борис стояв на Альті не сам, а з великим військом, яке ще не присягнуло Святополкові, та й невідомо, чи стане на його бік, а може, триматиме руку Борисову, бо ж усім відомо, якої шани зазнав од князя Володимира Святополк і якою довірою в батька користався Борис.

Тім часом Борис марно чекав на Альті появи печенігів. Дозори, послані далеко в степ, не виявили ніяких прослідів ворога, дійшли чутки до князя, що печеніги відвернули від Києва і никають десь довкола шляхів та переправ; князь добре відав, що військо потрібне батькові його передусім для того, щоб виступати протії непокірного Новгорода, літо вибілося в найвищу свою середину, отож настала найліпша пора для походу, але повертатися до Києва без веління князя Володимира Борис не смів, нагадувати Великому князеві про похід на Ярослава теж не міг, отож, розгублений і знетерпеливлений, стояв і далі в полі перед Альтю, днями не виходив з свого намету, ревно молився, вів благочестиві бесіди з отроком своїм угрином Григорієм, якому за тихий норів і вірну службу подарував важку шийну чепу з щирого золота; так що посланці від Святополка коли під'їхали до княжого намету з княжим прапорцем і вийшов їм навстріч Григорій, то взяли його спершу за самого князя через ту гривню, і трохи навіть знітилися, попри все своє нахабство, але оговталися, як тільки Григорій уклонився їм низько, забачивши їхню дорогу одіж, і сказав, що спитає князя, чи може той прийняти посланців. Збіглися отроки, що слугували князеві, підходити стали ще й воїни; Путьша дав знак своїм людям, щоб були наготові, а сам, ще й не званий, пішов до намету, відіпхнув Григорія, що перепинив йому путь, побрався далі, аж до князевої опочивальні. Борис, звівши її босі ноги з ложа, сидів у самій сорочці, бо мав звичку по обіді трохи передрімати, а щойно з'їв обід, спання ж самим богом присуджено полудневі: від початку спочиває опівдні і звір, і птиця, і чоловік, тепер Борис трохи невдоволено позирав на боярина, що не діждався навіть, поки князь надягне порти, та водночас намагався він і погамувати гнів, бо ж посланець, певно, був од Великого князя і приніс вісті про повернення до Києва.

Путьша ні вітався, ні дав князеві зодягтися або хоч трохи оговтатися. Приступив до самого

ложа і, згори вниз позираючи на худенького, ще зовсім юного, тільки борідка почала висіватися, князя, сказав товстим басюрою:

— Отець твій помер, царство йому небесне, а в Києві сидить князь Святополк і велів тобі не гаючись їхати з нами до нього.

Князь знетямлено дивився на товсте обличчя Путьшине, видно, його вкiнець приголомшила страшна вість про батькову смерть, а вже щодо Святополка, то він, певно, й не почув, а коли й почув, то нічого не зрозумів, ще менше ж зрозумів Про вимогу старшого брата їхати до нього з поклоном. Він хотів щось промовити, але губи йому ворушилися без жодного звуку, відчував тільки страх непогамовний, панічний, невтримний страх перед цим грубим, незнайомим боярином, перед його жорстокою вістю, перед його брутальністю, радо б утік оца куди-небудь, не був би ні князем, ні воєводою, вже шкодував, що не послухався брата Ярослава і не поїхав на його поклик, тепер був би далеко звідси, від батькової смерті, від усіх жахів, які приніс йому, сонному й розгубленому, цей чужий чоловік з нахабним голосом; найбільше ж докучало князеві те, що сидить перед лиховісним боярином майже голий, без пор-тів, без зброї, тільки хрест на шиї маючи, але що хрест, коли на чоловіка падає зненацька стільки лиха.

— Григорію! — здобувся нарешті князь на якесь рішення — Григорію, де ти?

В голосі Борисовім було стільки відчаю й болю, що Григорій, якого притримував знадвору Єловит, не пускаючи до шатра, рвонувся всередину, мало не звалив Єловита, гарячко-во висмикнув з піхов широкий свій меч, в один скок опинився коло розшитої пілки, що закривала вхід до княжої опочивальні, але за його спиною гнучко вивернувся Єловит і довгим своїм списом, ударив майже наосліп навгінці угрина, поцілів йому між лопаток, Григорій упав, тоді Єловит, висмикнувши списа з тіла отрока, влетів туди, де вів перемови з князем Путьша, побачив там випростуваного тонкого безбородого юнака, в самій сорочці, і, може, й, не розбираючи, князь то чи ще якийсь з його отроків, замахнув списом і вдарив юнака в груди. Той мовчки, без єдиного стогону, заливаючись кров'ю, впав на ложе.

— Наробив же ти, — притишуючи голос, сказав Путьша, — ріж намет, загортай князя, та й гайда!

Єловит не розгубився, його не злякав Путьшин вигук: не з таких був, щоб лякатися. Від діда-прадіда передалося Єло-і виту розбійницьке ремесло, вистежували вони проходящі повз і Вишгород наладовані товарами купецькі човни, нападали на дих темними ночами, мовчки відправляли купців і гребців на ію світ, забирали все з човнів, топили й човни, так що десь на ці збиралися цілі кладовища з людей та човнів, а єловити за-можнішали, багатство їхнє росло, мов ті верби з води, всі кінці своїх злочинів теж уміло ховали вони в воду; тепер же Єловит ховався в своїх учинках за князя київського Святополка — то чого ж було лякатися? Він вихопив ножа, полоснув по намету, вирізав добрий шмат, коли згортав тканину, перечепився через отрока Григорія, помітив на шиї золоту гривню, нахилився, спробував зняти чепу, але вона замкнена була досить міцно. Шкода було втрачати таку коштовність. Тим самим ножем, що panaхав намет, Єловит вправно відтяв голову вбитому, зняв гривню, вкинув її собі за пазуху, а вже тоді став загортати в шматок намету Бориса, ще не відаючи навіть, чи той мертвий, чи тільки в непам'яті.

Так розпочав свій кривавий і окаянний шлях до одинацтва Святополк. Згодом брат його Святослав, довідавшись про страшну смерть Борисову, спробує втекти від Святополка до свого тестя в угри, але наймані вбивці наздоженуть Святослава в Карпатах і вб'ють безжально й жорстоко.

Але одна лиха воля наштовхнулась на другу, теж лиху, хоч і несвідомо, бо Ярослав, прагнучи теж до одинацтва, не міг стосувати способів, уживаних Святополком, він ще не знав, яка то хижа й позбавлена будь-яких докорів сумління буде та боротьба, що в неї вступав у своєму намаганні сісти на київським столі, він би з обуренням відкинув намову вдатися до усунення смертю братів своїх, нехай і народжених од різних матерів, але ж від одного батька. Та Ярославові поки що прийшла на поміч сила стороння, називалася ж та сила — Коснятин, посадник новгородський.

Коснятин був старший літами й досвідом за Ярослава, він гаразд відав, що до влади найлегше йти тільки тоді, коли ніщо і ніхто не стоїть між тобою й владою. Між київським столом і Ярославом стояло аж занадто багато людей: усі його брати. Одні були далеко, інші, як Судислав, сиділи тихо, а цей молодик заїхав до Новгорода лиш для того, щоб заявити старшому братові, що виступить проти нього разом з Володимиром, нагрозився й поїхав собі, вважаючи, ніби так воно й годиться. Коснятин же переконаний був, що таке зухвальство треба карати, і то негайно й безжально. Отож і підмовив Тор-да-старшого з невеликою дружиною пуститися на це темне діло тої самої ночі, коли князь Ярослав повів свою молоду жону на перші покладини.

Мала княгиня молода роззути свого мужа й знайти в одному чоботі золото, а в другому нагайку — хай жде достатку, але не забуває про впокорення повсякчасне. Інгігерда, яку князь став називати по-своєму — Іриною, непевно якомось усміхаючись, стягла йому один тимовий чобіт, обшитий увесь перлами, потім стягла й другий і відкинула його далеко, а ще далі — гарапника. Стояла на колінах, випнувши груди, розпроставши зігнуті в ліктях руки, загадковий усміх блукав у неї на устах, такий схожий на усміх Забави-Шуйці в перший день їхнього зближення, що князь, забувши про урочистість хвилини, не став ждати, поки княгиня підведеться і піде на ложе, не подав їй руки, як то, може б, належало, а зсунувся до неї якомось незграбно, боком; сп'янілий від цілоденної гульби, видно, давалося взнаки, з коротким, нетерплячим схлипом він навалився на Ірину, і вже не були вони князем і княгинею, не було в ній нічого від холодної загадкової королівни; підхоплені пожадливістю тілесною, вмиць стали вони звичайними людьми, смертними й грішними, і потонули в темних солодошах, забувши про всі справи світу. Коли ж згодом Ярослав знов, як тоді, з сіней, взяв жону з підлоги, незграбно й невміло відніс її на ложе і при хисткому світлі свічок на мить зазирнув у її пронизливо-прозорі очі, гарячою ненавистю вдарило йому в серце, він стиснув їй руки, аж вона застогнала, і цього вже стало задосить для нього, він відчув себе бодай трохи відомщеним, одійшов у темряву, подалі від ложа, став спиною до жони, сказав глухо:

— Чому не ціла?

— Бо дорога далека, — відповіла вона відразу, мовби ждала такого запитання.

Ярослав відчув себе ураженим ще більше. Виходить, вона їхала і не ждала навіть зустрічі з своїм майбутнім мужем, не пошанувала його ніяк.

— То як це? — допитувався він, хоч і знав, що про це не слід більше говорити.

— До тебе далеко... не далеко — довго. — Вона, видно, плуталася в словах, і він нарешті збагнув, що йдеться про давніші часи, коли вона ще й не чула, може, про нього і коли, отже, він не мав і не міг мати над нею жодної влади. Та й сам тоді хіба вже зберігав себе в нетерканості?

— Чи у вас королі б'ють своїх жон? — спробував перевести розмову трохи на жарт, але Ірина потрактувала його запитання всерйоз.

— Хто дужчий, той того і б'є, — сказала вона, не ворушачись, з цілковитим відчуттям вищості над князем, який першу шлюбну ніч розмінював на таку дріб'язкову розмову. — Жони у нас теж сильні. Вибирають у нас теж не завжди чоловіки. Буває так, а буває й інакше.

— Тебе вибрав я, — твердо сказав Ярослав, дякуючи богові, що сповивав його темнощами.

— Схотіла я поїхати до тебе, от і маєш мене тут. А послати ніхто не зміг мене.

Він знав тепер точно: житимуть вони в постійній ворожнечі, піхто не поступиться ні в чому, тільки й переваги його було в князюванні (де ще воно?) та мужській своїй силі, хоч ні над тілом її, ні над духом володарювати не вдасться. Це відкриття глибоко вразило Ярослава, він би не хотів мати в себе під боком людини, яка зберігала свою особистість і жила б незалежно від його волі, неприступна й насторожена. Але що міг удіяти?

— Іду на Київ, і ти зі мною теж, — сказав він, намагаючись бодай чимось дошкулити їй.

— Вельми кортить мені подивитися на Київ, багато чула про цей город, скальди складають пісні про нього.

— Не дивитися йдемо — князювати, — нагадав Ярослав, хоч якось не мав певності в цьому наміру після сьогоднішнього вечора, коли все йому вислизало з-під ніг.

— Тому й приїхала до тебе, — посміхнулася холодно Інгігерда, — вірю в тебе, знаю, що будеш князем у Києві.

— Віриш? — Ярослав не втримався, вийшов з темряви, сполохані тіні заметалися позад нього, свічі хапливо обіймали йому лице теплими долонями променів. — Знаєш?

— А так. — Вона посміхалася незносно й погордливо, він ненавидів її за ту посмішку, якби на її місці була якась інша жінка, може, задушив би її, розтерзав, знищив, але перед собою мав власну жону, княгиню Ірину, яка, ще не ставши, власне, як слід навіть княгинєю новгородською, вже з певністю говорить про стіл київський. Сп'яніння знов нахлинуло на Ярослава, заточуючись, він підійшов до ложа, рвучко схилився над Іриною, з палкою жорстокістю впився губами в її уста, забив їй віддих, вона глухо застогнала, важко повернулася всім своїм великим тілом, щоб вирватися від нього, але Ярослав обхопив її руками, бо відступати вже не мав куди; відкрилося йому вмить, що нічого не даватиметься легко йому в руки, може, все життя доведеться боротися отак з усім на світі, починаючи вщ рідного батька і рідної жони, аж до найзапекліших ворогів, до й що таке життя людське, як не змагання й невпинне боріння з темними силами, з гріховними пристрастями, з власною слабкістю, з дурощами, з надмірною довірливістю?

Зранку, після святої служби в церкві й роздавання милостині убогим, звелів Ярослав поряд з тим предовгим столом понад Волховом поставити ще стільки столів, скільки треба, щоб умістилися всі бажачі, і весільна учта продовжилася вже по-новому; тепер князь бенкетував з усім Новгородом і був любий серцю новгородців, і жона його дивилася на князя вже не такими пронизливо-холодними очима, було в них очікування, і настороженість теж була; Ярослав ждав ще бодай найменшого знака лякливості в тих очах, але ще, мабуть, не наспів час для того, не могла впокоритися Ірина так швидко й легко, зате люд новгородський прихилився серцем до свого князя, і в безладному гаморі то там, то там давалося почути окремі вигуки:

— А поб'ємо киян з нашим князем!

— Куноємців надутих!

— Здирців наддніпрянських!

— Меча тримати не вміють!

— Торбохвати!

Коснятин зичливим ухом прислухався до тих погуків, ішов туди, підіймав чару за здоров'я князя, за успіхи київської виправи, за Новгород Великий, а сам на думці мав передовсім самого себе, і зухвалість його непогамованих намірів підносилася до розмірів небувалих. Князі завжди люблять оточувати себе людьми смирними, які б легко піддавалися їхнім бажанням, ні в чому не перечили. Такими— найчастіше є невігласи. Коснятин же вважав, що перевищує Ярослава у всьому, виказував позірну смиренність і слухняність, а тим часом повертав князя у вигідному для себе напрямку. Відступати тому вже не було куди, та якби й запрагнув відступу, то посадник подбав, щоб відрізати й останню стежку, пославши варягів нагінці за Глібом. Як упаде на Ярослава провина за братове вбивство, тоді єдине для того спасіння: добувати київський стіл, бо тільки владою можна покрити найтяжчий злочин.

З нетерпінням ждав Коснятин Торда-старшого з його таємничої злочинної виправи. Бадьорився на цілоденних учтах, па продовження яких підбивав Ярослава, — мовляв, для піднесення духу новгородців, слугував князеві вірно, перший стояв коло дверей княжих палат, коли Ярослав з молодою жоною йшов спочивати, перший стояв коло тих самих дверей уранці, зустрічаючи князя після ночі, так мовби й не спав і не лягав. Здавалося, нескінченні тривоги, хвилювання і затаювання мали б підірвати здоров'я будь-кому. Та тільки не Коснятинові. В його великому потужному тілі стачало сил на все: і на пиття, і на метушню, і на прислужництво князеві, і на пильнування за порядком, не забував і про готування до походу, в короткі нічні часи ще й вдовольняв свою жону, щоб не забувала вона мужа і єства його; коли ж посеред ночі пролунав умовлений стук у браму посадницького двору, то Коснятин, — ніби й не спав усі ті ночі, — вмить накинув на себе одіж, сам вибіг у двір, відчинив браму, впустив трьох темних вершників, сам простежив, щоб поприв'язували вони коней, потім запросив до горниці, засвітив одну тоненьку свічку, спитав хрипко Торда-старшого, який стояв перед посадником разом з Тордом-молодшим і Ульяновом:

— Ну?

Варяг мовчки розв'язав шкіряного міха, викотив з нього під ноги Коснятинові щось темне й кругле, посадник узяв свічку, нахилився, присвітив, додивлявся недовго, але пильно, знов поставив свічку, потім загасив її, звелів:

— Прибери.

— Це можна й навпомацки, — сказав Торд-старший, — але золото лічити ми звикли при світлі.

Він пошурхотів мішком, тоді Коснятин знову запалив свічку, Цього разу вже товщу, сказав розвеселено:

— Я теж люблю додивлятися до золота, навіть віддаючи його!

Варяги прийняли жарт посадників, засміявся навіть мовчазний Ульянов, вони ще не знали, на що здатен Коснятин, та й хто б розпізнав за веселою зовнішністю цього чоловіка-красеня похмуру, мстиву душу. Навіть Торд-старший, який мав чималий досвід у вистежуванні значних людей і прибиранню їх зі світу непомітною й умілою і звик до таємничої серйозності, якою супроводжувано завжди розмови про такі справи, був спантеличений трохи Коспятиновою поведінкою, який усе міг перевернути на жарт. От такого чоловіка приємно було одержувати

плату за будь-яке діло. Посадник, видавши варягам обіцяне, поштовхав їх межі плечі, вони й собі поштовхали жартом посадника, розсталися друзями ще більшими, аніж перед тим, варяги поїхали собі на двори Поромоніпі, ща вже займали площу, здається, більшу за княжий двір і купецькі становища, а Коснятин повернувся до розіспаної жони з білим, солодким тілом і поцілував її так міцно, що їй мовби повернуло найперше дівування, потім вони досипали ніч у снах барвистих і бажаних для обох, а вдосвіта посадник уже стояв у шанобливому поклоні, ждучи виходу князевого й княгининого до моління. І ще був останній день весільної учти, бо Ярослав уже знетер-пеливився і звелів скликати воїв кожного до своєї тисячі, щоб небавом вирушати в похід, учта видалася на славу, чорний люд в цей останній день вдовольнитися мав самою милостинею, бо за столом засіли воїни новгородські й з волостей. Коснятин ходив поміж ними, знав, здається, чи не всіх поіменно, багатьох обіймав за плечі, багатьом щось кидав жартівливе, тому всміхався, з тим пив, з тим обіймався, з іншим цілувався, а між ділом шепнув воєводі Славенської тисячі Жировиту, що жона Тверяти, воїна з їхньої тисячі, жіночка невеличка, та ласа до чоловічих пестошів, здається, возлежить оце зараз з одним варягом, відомим усім своїми походеньками у новгородських жон, а потім ще й порадив Жировиту взяти трохи там своїх воїнів та поколошкати дружків того варяга; сказано було зовсім мало, здавалося, Жировит нічого й не збагнув би з тих кількох слів, кинутих мимохідь йому посадником, та, видно, слова тут були зайві, між Коснятином і Жировитом уже все було узгоджено завчасу, потрібен був тільки знак, останнє веління. І ось воєвода Славенської тисячі вже мав те веління. І він обійшов своїх довірених людей і кожному щось там шепнув, і вони, теж, видно, завчасу попереджені, де і як збиратися, поодинці виходили з-за столів і непомітно зникали, не перешкоджуючи учті.

Все сталося, як бажалося посадникові. Тверята з товаришами застав Торда-молодшого, коли той міцно обіймав його жону, можна було б досить легко вбити обох у тісній хижі, не давши їм і схаменутися, але для невірної жони смерть від меча була б занадто почесною, на варяга ж нападати з-за спини не випадало; його виманили з хижі, наказали захищатися, пішли і; а нього з мечами відразу вп'ятьох, щоб у того не лишалося ніяких сподівань на порятунок; але Торд-молодший виявився ухом не лише проти жіноцтва, а й проти воїнів. Він легко й сміливо відбив наступ, навіть спромігся відігнати від себе троїх нападників саме так, що відкрив собі дорогу для втечі. Ганебного у втечі тій нічого не було, бо він — один, а їх — кільканадцяттеро, тож Торд мчав по кривулястій вуличці прудко, мов молодий олень, і прямував, ясна річ, до своїх, на Поромо-і.ін двір, сподіваючись знайти там захист і зовсім випустивши з виду, що вся Еймундова дружина учтує з князем і княгинею, і тільки його товариші, які повернулися пізньої ночі з таємної виправи, сплять десь там, не відаючи, яке лихо спіткало його і що жде їх самих. Вийшло так, що Торд-молодший сам накликав погибель не тільки на самого себе, а й на всю дружину Торда-старшого. Новгородці ввірвалися слідом за ним на Поромонпн двір, їх стало мовби ще більше, ніж там, коли лижі, куди заманила сьогодні вранці з біса солодка жіночка Торда-молодшого, а тепер виходить, що він заманив новгородців на своє стійбище, і якби то був не такий день, то новгородцям не поздоровилося б на Поромониному дворі; але нині вийшло так, що десяток сонних, роздягнених, незброєних людей стали жертвою нападу розізлених новгородських мужів, які вже давно гострили зуби на цих заброд, що сипали навсібіч золотом, зваблювали чужих жон, зчиняли бійки на вулицях, насміхалися з простого люду. Як усі ті, хто вчащає до чужих жон, Торд-молодший був меткий на око, він міг позмагатися в цьому, певно, з самим Еймундом; отож, ускочивши в двір Поромонин, варяг вмить збагнув, що тут йому теж непереливки: озирнувшись, він помітив, що воїнів зі справжньою зброєю за ним женеться не так уже й багато і тримаються вони трохи мовби позаду, а наперед вириваються роз'юшені здоровили з дрюччям у руках, і йому вперше стало страшно; він крикнув щось по-своєму, побіг далі, крикнув ще, видно, хтось там з його товаришів уже не спав, бо двоє чи троє варягів визирнуло з дверей їхнього великого дому, вмить поховалися, потім по одному, не зовсім ще одягнені як слід, стали вискакувати зі зброєю

в руках, але стало вже запізно на будь-який опір, їх усіх разом з Тордом-молодшим було зім'ято, стоптано, знищено в одну мить. То не був чесний бій, як його розуміють справжні воїни: новгородці вривалися між варягів без мечів і списів у руках, з самими лиш важезними дубцями, молотили ними навперехрест, вимахували, мовби сокирами чи молотками (сказано ж — теслі!), вскочили до ізби, знаходили сплячих, били без розбору, як попало, дбали тільки за те, щоб жоден з варягів не вийшов живим.

Розправа чинилася скоро й неголосна, та чутка про неї прокотилася, як то часто буває, майже вмиль по всій Торговій стороні. Найперше ж відлупилася вона коло весільних столів. а Хтось там прибіг, хтось гукнув одне лиш слово, але те слово відразу було витлумачене в давно очікуваний спосіб, вилилося в перший вигук: «Наші варягів б'ють!» — вигук ненависті, відплати за довголітні приниження, за топтання честі вільного люду, за іноземницьку зневагу до господарів цієї зеленої тихої землі, які звикли працювати багато й тяжко, добувати звіра, рибу, тесати дерево, торгувати заробленим, а не вкраденим інаграбованим з поміччю грубої сили, коли ж треба, то вміль й протистояти будь-якій силі; але для того треба було назвати ту силу ворожою, варяги ж топталися в їхньому городі мовби на правах сили здруженої, а насправді велися гірше забудь-яких загарбників; і ось, нарешті, слово кинуте, слово вповлене, слово впало: «Бити!».

— Наші варягів б'ють!

І вже кинуте наїдки й напитки, зчинився лемент і метушня, вискакували з-за столів, забули про князя й княгиню, про лад і звичай, не лякалися наїжаченої списами княжої дружини, бо й що тепер дружина, що тепер князь і княгиня, коли впало велике слово «бити!».

— Наші варягів б'ють!

І хоч ніхто й не казав, де і за що б'ють, всі бігли в напрямку Поромониного двору, збройні зготовлялись до бою, неоруж-ні на бігу щось там норовили вхопити в руку; ні посадник, ні тисяцькі, ні старости, ні десятники не могли стримати людського знавісіння; Косиятин тільки безрадно розвів руками, повернувшись до князя трохи пом'ятий і пошарпаний у колотнечі, його жона кинулася до нього з плачем, бо не звикла бачити його в такому стані, але Коснятин відіпхнув дурну бабу: йшлося не про нього, найперше слід було захистити князя й княгиню; дружина вже шикувалася довкола них, обставившись непробивними щитами, але посадникові видавалося й цього замало, змалку він перейняв од новгородців усі теслярські хитрощі, тому мав наготові міцно збитий з дубових брусів і пакіл-ля переносний досить просторий вор, який і поставлено тепер перед князем і княгинею, щоб вони ввійшли туди і так, забезпечені від будь-якого стиску й румовища, прослідувалії спокійно до палат; але Ярослав блиснув гнівним оком на Коснятина за таку вигадку, він лякався осмішитися в цім дубовім ворі, зате Ірині сподобалася посадникова вигадка, вона першою ввійшла в вор, подала руку князеві, той, щоб не суперечити жоні, слухняно пішов за нею. Коснятин дав знак носіям, вор піднято трохи над землю, і він плив, оточений кільцем варязьких дружинників, тихо й маєстатично, достосовуючись до плавної ходи молодої княгині і розтелесованого князя, що вимушений був гамувати свою лють, до часу не виказуючи її. Чи не найдужче злостився князь на Ірину. Висіла тепер у нього на шиї, мов млиновий камінь. Якби не вона, кинув би оце все, взяв коня й поскакав за ліси до Шуйці, і ніхто б не знав, де він і що з ним, на колінах би благали князя повернутися, бо народ без князя — що отара без пастуха, безборонний і невлаштований, а він би собі мав тиху втіху з своєю навісною Зававою, і знову б світилося її молоде, незабутнє тіло і сам він молодів би серцем, переживав би те, чого й не пережив у своєму житті, відразу постарілий і споважнілий своїм князюванням і великими книжними мудрощами.

Коснятин ішов по той бік дубової огорожі, намагався вловити княжий погляд, але Ярослав

уперто відвертався од нього, злий на весь світ, тоді Коснятин проговорив князеві в бік, простромлюючи крізь пакилля носа і просовуючи свої пшеничні вуса:

— Присягаюся тобі, князю, що знайду всіх винуватців.

Але тут проштовхався наперед рухомої клітки хтось з варягів, гукнув сполохано:

— Торд-старший убитий, і Торд-молодший, і Ульв, і ще багато наших...

— Всіх убивців поставлю перед тобою, — знов сказав Коснятин збоку.

— Що вбивці? — гірко всміхнувся князь. — Вже мені тепер і; не воскресити ні Торда, ні Ульва, ні будь-кого з вмерлих.

Коснятин відійшов од двору. Міг би покинути князя на півдорозі, то відразу б кинувся виконати свою обіцянку, щоб потішити Ярослава бодай трохи, але ще мав відпровадити княжу пару цілою й незачепленою до палат, а вже лиш по тому взятися до діла.

Ще й день не кінчився, не втихомирився ще Новгород, який кипів тепер у всіх своїх кінцях, далеких і близьких, а посадник, відсвіжений, у новому вбранні, усміхнений і урочистий, підвів до брами княжого двору так само урочистих Жировита, Тверяту й ще кільканадцяттеро воїнів Славенської тисячі — всіх тих, хто вранці сьогодні спричинився до небувалого в Новгороді.

— Князь давно хотів провчити кількох варязьких гультаїв, щоб не вносили вони ворожнечі між дружиною й Новгородом, — казав Коснятин Жировиту і його товаришам, — бо виступати в такий похід треба здружено й одностапно. А паршиву вівцю — геть!

— Прибрали! — пробурмотів Тверята, що встиг порахуватися й з своєю безпутною жіночкою, а тепер, щоправда, й шкодував уже, бо важко було уявити йому, як далі житиме без її палких стисків нічних, але однаково діло зроблене, мав з чим стати перед князем.

Жировит мовчав, він без надмірної охоти пристав на вмов. лання посадникові йти до князя за винагородою, якимось не дуже вірилося йому, щоб Ярослав, ще вчора задивлений тільки в своїх варягів, сьогодні готовий був давати золото людям, які прибрали кількох його вірних дружинників, а з-поміж них навіть найближчих княжпих охоронців, знаних усьому Новгороду. Але Коснятин усміхався так ласкаво й засліплююче, що не вірити йому було б просто гріх.

Коснятин усміхався й тоді, коли вони проходили браму, пильновану похмурими варягами, які підозріло дивилися на озброєних бравих новгородців, що й собі всміхалися слідом за своїм веселим посадником: Коснятин ніс свій посміх і до княжих палат, виніс його й звідти, з'являючись па ганку разом з Ярославом, і навіть понуре князеве лице мовби освітлювалося тим сяйвом, що оточувало посадника, і новгородці ще більше повірили в бажання князеве не тільки побачити їх, а й належно винагородити. Тільки Жировит, воїн досвідчений, знов відчув у серці поколювання і важко переступив з ноги на ногу, але мовчав, ждав, що буде далі, спробував навіть видавити собі на уста посміх, переймаючи його від посадника, і Ярослав уловив, здається, його намагання прилучитися в своїх веселошах до Коснятина, нахилив голову, зиркнув на новгородців з-під брів, наставив на них свого важкого, набряклого від багатоденного пияцтва носа, спитав коротко:

— Оці?

— Вони, — радісно мовив Коснятин.

— Взяти їх у мечі, — так само неголосно й спокійно сказав князь, і кілька варягів, які стояли внизу на східцях, гакку між князем і новгородцями, вмить оголили свої широкі двосічні мечі й ударили на спантеличених новгородців, а з усіх боків двору повалило варягів сила-силенна, і закипіла кривава баня перед очима в князя і посадника. Ярослав так само був похмурі, а Коснятин посміхався сяйливо й безжурно. Може, зітер він свою посмішку тільки тоді, як увечері вибрався до города і сказав там комусь про побоїще на княжому дворі, а може, й не він те сказав, а сама чутка викотилася з княжого двору, бо в лихих чуток є здатність видобуватися звідусюди, і тепер уже по Новгороду лунав не той піднесений вигук, що над Волховом при княжій учті, а болісний зойк: «Наших побито!»

— Воїнів славенських побив князь!

— Варяги вбили воїнів Славни у князя!

— Жировита з товаришами вбито!

— Варяги б'ють наших!

Отак воно й перевернулося: «наші б'ють варягів» — «варяги б'ють наших!» Натовпи збиралися коло княжого двору, горіли вогнища, люто бився люд у браму, а посеред ночі проштовхалося до брами троє змучених верхівців, стали мовчки добуватися наперед. Юрба, зачувши лихо, стягала верхівців з коней і була б, може, розшматувала нещасних, якби один з них не гукнув голосом, що пересиливав увесь вереск і лемент:

— Люди, вгамуйтеся! Вісті несемо князеві! Горе велике! Князь Володимир...

Тоді юрмище стало потроху стихати, і посланець вигукнув ще голосніше, так, що почули не тільки найближчі від нього, а й багато хто ще:

— Великий князь Володимир преставився в Києві! Де й узявся Коснятин, розчистив умить прохід для посланців, обставив їх з своїми вірними людьми, достукався до брами і без перешкод провів гінців до князя, а за брамою знову заколотилося і завирувало, та вже не докучав тепер той гук Ярославові, не лякався він ні криків, ні вогнів, сказав Коснятинові:

— Скликай вранці віче на Софійській стороні. І прибув на віче без варязької охорони, тільки з кількома своїми отроками та стяговниками, бо княжий прапор — це честь. Стяг собі вибрав Ярослав, достосовуючись до батька, князя Володимира. У того — архангел Михаїл, у цього — архангелів було два — Михаїл і Гавріїл; виходило, що вже оби-іва привласнені, лишалися ще Рафаїл і Уріїл, але через невідомість свою навряд чи могли б слугувати котромусь із князів, а символ руської державності.

Ярослав мав на поясі короткий ніж і меч до походу, зодяг-іений теж був до походу в одіж просту й зручну, без прикрас ніче гуло й вирувало, лад панував тільки в самій середині, на узвишші, де стояв посадник Коснятин, стояли посадники ветів, з довгими сивими бородами, стояли старости кінецькі, тисяцькі, старости ступенні, воєводи й бояри, багатші з люду торгового, вірні люди Коснятинові; Ярослав уклонився вічу, підняв руку на знак, що хоче говорити. Поволі гамір ущух, князь вхопив ротом повітря, мовби обіймаючи всіх, простер руки, вигукнув:

— Новгородці мої любі, дружино моя, опора й надія землі 'уської! Отець мені вмер, Великий князь Володимир! Хочу на Київ іти, щоб не перейшов стіл київський у руки недостойні! І В безумності своїй побив учора воїнів новгородських, а тепер їх і золотом не повернути! Смерть кожного мого воїна сприиматиму як свою власну смерть! Поможіть мені! На вас дивиться вся

земля Руська!

Довго колотилося віче після князевих слів. Важко зібрати всі вигуки, які пролунали там, всі лайки, прокльони, глузи й погрози, що сипалися на князя. Але він усе стерпів, стояв не-порушно на видноті перед усіма, і, мабуть, ця його впокоре-ність, а може, люди Коснятинові, вміло розставлені посадником повсюди, подіяли на віче заспокійливо, і з окремих незгідливих викриків стало звільна вирізняться одне спільне, тверде й несхитне:

— Підемо з тобою, княже!

Лунало голосніше й голосніше, незгодні спершу пробували кричати й далі своє, але поступово вмовкли, бо віче мало свій жорстокий закон, за яким усіх незгодних бито киями, аж поки вони приставали до думки більшості або ж випускали з себе дух. І коли вже було, нарешті, досягнуто бажаної згоди, Коснятин виступив наперед князя і гучним своїм красивим голосом викрикнув у ім'я всіх зібраних:

— Підемо з тобою, княже, хоч завдав ти прикрості новгородцям!

— Підемо! — загуділо віче.

— Але обіцяй, княже, для Новгорода найпершу правду! — викрикнув Коснятин.

— Обіцяю! — крикнув Ярослав. .

— Поклянися! — вимагало від князя віче.

— Хрест кладу святий! — відповів Ярослав і перехрестився перед усіма урочисто й замашисто.

— Потягнемо твою руку! — знов гукнув Коснятин.

— Потягнемо! — закричали звідусюди.

Ярослав знову підніс руку, даючи знак, що хоче говорити.

— Йдучи до Києва, — промовив посеред тиші, — наставляю вам князем Новгородським...

Князь замовк на хвилину, тиша стояла така, що аж у скроні ломило, всі ждали, кого ж назове Ярослав, тільки Коснятин, здавалося, стурбований був найменше, не пропав йому усміх з вродливого лиця, стояв він коло Ярослава, високий і могутній, годі було й шукати ліпшого й виднішого князя для цього великого вільного города; але все на світі буває, в останню мить князь міг вимовити перше-ліпше ім'я, що спало б йому на гадку, може, мав. домову з якимсь із своїх молодших братів, про долю яких ще ніхто нічого не відав, може, пришло їм брата свого Судислава, який сидить у поблизькому Пскові; затамувало віддих усе віче, стежило за князем, а той витримував урочистість миті, поклав руку на яблуко меча, вперся міцніше ногами в вершину вічового пагорба, гукнув голосно й дзвінко, помолоділим голосом:

— Коснятина, сина Добрининого!

І Коснятин, мов підрубаний, упав на коліна перед князем, поцілував Ярославові руку, яка тримала наголовач меча, оросив своє велике вродливе обличчя слізьми вірності й розчулення, промовив у тиші, яка ще й досі лежала над віче:

— Клянемося тобі, Великий князю, дотримувати вірності у всьому!

— Клянемося! — ревнуло віче.

Здається, ніхто й не помітив обмовки Коснятинової щодо «Великого князя», не зважив на неї й князь Ярослав, бо ні в чому не змінилося його лице, тільки тернув навіщось лівою рукою вуса, так ніби змахував з них слюзи, що, непомічені, скотилися йому по щоках, та хіба ж могли бути непоміченими перед тисяччу очей!

Але нарік тепер Коскятина князем і, за княжим звичаєм, повинен був обійняти й поцілуватися з ним перед усіма, як з рівним собі, по-братськи, і Ярослав обійняв Коскятина, і вони поцілувалися, і тепер справді заплакали обидва від розчуленості, заплакали безпричинно, як то роблять завжди чоловіки в хвилини, яких не можуть збагнути ні жінки, ні діти.

Вдосвіта наступного дня відпливали від Новгороду лодьї з воїнством.

Вже на волоках приспіли навстріч князеві нові тужні звістки про те, що стіл київський захопив підступно Святополк, що вбиває він рідних братів у негідному своєму устремлінні до одинцтва, навчений, видно, всього лихого в свого тестя в західних краях, названих так вельми слушно, бо, як то мовиться, заходять там разом з сонцем і всяка правота, і послушання, і любов людська. Оплакувано смерть Борисову й правлено молебні на спомин його душі, пливли далі, нові чутки стрічали їх тепер уже про смерть Святослава в далеких Карпатах од рук Святополкових, а там і про зникнення Глібове, який поїхав до Києва, щоб побачити отця свого, а побачив, виходить, тільки смерть, знову ж таки од рук окаянного брата, необачно колись діафнгрітого їхнім покійним отцем.

Ще десь у далекій Тмутаракані був старший брат Мстислав, ще сидів він там незрушно на узбіччі — видно, не дуже хоті-ося йому втручатися в суперечку за київський стіл, привче-ай до теплого сонця тмутараканського, до грецьких вин і схід-их присмаків, не хотів, мабуть, повертатися в київські морози та дощі; отож Ярослав був мовби божим мечем, що мав скарати братовбивцю Святополка, він ішов на Київ швидко й упевнено, з дорозі прилучалися до нього всі, хто здобувався на якусь брою, вирушали йому назустріч з волостей боярці, приходило і з Чернігова, і з Дерев, і з інших земель руських стільки лю-|бї славних і можних, що було б задовго називати всіх поіменно. Якби Ярослав виступав проти рідного батька, то, мабуть, тикали б від нього ночами воїни, яким сам платив, лякаючись кари божої й людської за діло негідне, але тепер усе повернувся так, що йшов він на Київ чинити відплату, і за нього ста-ала вся земля, а Святополк хтозначим і тримався, хіба що Озерною силою своїх вишгородців, та ще й печенігами, чотири коліна яких, здається, завжди були готові підтримувати його, а коліна ті: Гіазіхонп, Гіла, Харов і Явдіертнм. Так і зійшлися в кінці літа дві сили, два брати на Дніпрі ло Любеча, але не буде тут опису битви, сказати годиться :ш про те, що переміг Ярослав, а Святополк утік до тестя ото в Польщу; воїнів же погинуло там безліч, та й знов на них мова, бо хто там згадує в своєму величанні перемога-полеглих, про імена яких і душі, як сказав дієписець тих в, хай пам'ятає в своїм милосерді бог всемогутній...

1966 РІК ВЕСНА. КИЇВ

Убий його, обдери з нього шкіру, обтикай усього пір'ям, навчи співати.
П. Пікассо

Весь світ залитий кров'ю...

Чому якраз отут, на Дніпровському спуску, в цей, може, найщасливіший у його житті день знову прийшло до нього те, чого не міг забути ніколи: батькова кров на плитах собору? Бачив,

як падає батько, не чув його останніх слів (бо, може, й не було їх, може, вмер він умиць, як тільки куля вдарила в мозок), видіння батькової смерті йшло за ним невідлучно всі роки, бо не кожному в дванадцять років припадає стати свідком такого зчаху.

— Куди тепер? — спитала Тая, спитала для годиться, бо іввикала за ці два дні без кінця ставити йому те саме запитання, розкошуючи роллю жінки, яка не повинна вибирати, рку ведуть кудись, яку змушують, якій велять, яку приборкують.

— Мені потрібна тверда рука, — сказала вона Борисові, коли вони зустрілися вдруге після тої божевільної нічної зустріті, — в мені прокидаються іноді якісь елементи атавізму, і я мрію про рабство. Бодай на один день. Бути пригнобленою. По-справжньому відчути чоловічу владу. Але де її знайдеш? Світ повний безхарактерних чоловіків. Іноді в дрібницях вони й обмежують жінок, але не більше. Само життя обмежує людей так або інакше, але щоб хтось випрочувався з щоденних 'законів буття, ставав над усім, таких мало. Куди підемо? Командуйте.

Він не любив командувати. Ненавидів безхарактерність, плазування, але й тої твердості, яка спричиняється до трагедій, не приймав.

Весь світ залитий кров'ю...

Війни, війни, війни. Гинуть люди, гинуть міста, навіть камінь розпоршується, безслідно зникають витвори людського генія, що їм судилося безсмертя. А його батько, професор Гордій Отава, який усе своє життя віддав вивченню й розкриттю таємниці спорудження Софійського собору, вбитий був у тому самому гсоборі, загинув самотнім, нікому не відомим бійцем, ніде не записаним, не занесеним ні в які партизанські організації, бо діяв відкрито, сміливо, може, наївно, та інакше не міг, не вмів, Отакий уже мав характер.

І коли малий Борис побачив, як падає батько з залитим кров'ю лицем на плити собору і середньовічний морок оповиває його самотню постать, видалося тоді хлопцеві, що валиться весь світ: міста, гори, кам'яні собори, давезні пущі падають Просто на нього, давлять йому на груди, і він теж умирає разом з батьком, але не може вмерти так швидко й легко, як професор Гордій Отава, тоді пробує відпихати від себе слабими руками своїми міста, гори, давезні пущі, кам'яні собори, але камінь важкий і холодний, мов лихо, мов нещастя, мов сама смерть.

— То куди ж підемо? — знов спитала його Тая.

Звичайно ж, він хотів пройти з нею по Хрещатику. І по Во-лодимирській. І коло університету. І коло свого дому. Заходити до нього Тая не хотіла ні за яку ціну.

— Це однаково, що ви б пішли до мене в номер готелю.

— Я міг би зайти й у номер, — сказав Борис.

— Це якби ми не цілувалися.

— Тоді перед готелем треба поставити вивіску: «Поцілованим вхід суворо заборонений», — засміявся Борис.

— Гаразд, а куди ж ми підемо? — не відставала вона.

— Як на мою думку, то ми весь час ходимо.

— Тому я й не відстаю від вас, цікавлячись, куди ж ми йдемо?

— А нікуди, — безжурно сказав він, бо хотів будь-що побути безжурним у цей день, який чомусь затьмарився спогадами давно пережитої трагедії. Якби вона поцікавилася, про що він думає, може б, стало легше, але Тая не питала ні про віщо, в неї сьогодні було тільки одне: «Куди підемо?»

Десь вони обідали. Навіть не в ресторані, а в самопослузі, кожен брав алюмінієвий піднос, вибирав собі якийсь там язик, салат, склянку кави.

— А знаєте, як називався язик за князів? — спитав Борис.

— Оцей, що ми їмо?

— Ну, так.

— Просто не можу собі уявити.

— Лизень. Ще й досі в нас кажуть: «Щоб тебе лизень злизав».

— Ви професор, вам треба все це знати, — засміялася Тая, і очі в неї були щасливі й виіскрювалися ще більше, ніж завжди.

Потім пішли до кінотеатру. Вибирали навмисне найбанальніші заняття. Тинятися по вулицях, перечитуючи вивіски, розглядати вітрини, штовхатися в самопослузі, сидіти в затемненому залі перед мигтючим екраном, на якому бородаті юнаки ходили туди й сюди, високо піднімаючи ноги, взуті в великі грубі черевики, бо тільки в справжніх чоловіків великі ноги, якими вони твердо стоять на землі, маленька ж ніжка в чоловіка — то вже зжіячення, то виродження, то занепад, і юнаки час від часу високо піднімають свої черевики так, щоб глядач міг якийсь час розглядати всю підошву; підошва, процвяхована, товста, чорна, величезна, пхалася з екрана межи очі тим, що сиділи в залі, вона заповнювала весь екран, враження було таке, мовби товчуться в тебе по голові. Борис сказав Таї:

— Ось вам! Ви хотіли відчутти себе бодай на мить рабою. Колись піддані падали ниць перед владиками і ставили собі на голову ногу свого повелителя. Католики цілують пантофлю папі. Але все це не вимагало ніяких витрат, окрім морального приниження. Ми пішли далі. Щоб потопталися по нас ці бородаті дітки своїми грубими черевиками, треба придбати квиток за сорок копійок.

— Не намагайтеся зіпсувати мені настрої, — засміялася Тая, — нічого не вийде. Мене цікавить сьогодні лиш одне.

— Куди ми підемо, так?

— Саме так. Куди ми підемо?

Від Дніпровського спуску відходить убік вузька стежка. Вона вганяється в зелену гущавину, веде мовби на саме дно яру, ад яким височіє Лавра, але коли підеш по ній, помітиш, що вона полого підіймається на схил, потім непомітно розширює-ся, створює невеличку галявину, посеред якої стоїть кринич-а. Здається, викопав її дев'ятсот з чимось літ тому перший печерський інок Антоній, а може, ще й до нього була вона тут, випадково відкрита кимось, а вже ченці тільки створили їй сладу, проголосивши, що вода в криниці має цілющі властивості. (правді, вже за наших часів було встановлено, що вода мігить у собі срібло, що має вона властивості лікувальні, але це не була заслуга ченців, ні тим більше їхнього бога, привезеного князем Володимиром із Візантії, — просто така вже багата рпоконвіку була київська земля, що

й вода в ній текла срібна. В перші повоєнні роки, в бідні, холодні й голодні роки, студентам дуже припала до смаку історія з срібною водою, криничка тоді користалася неабиякою популярністю, як... місце для побачень. Борис Отава теж якось вмовився з однією дівчиною про побачення коло криниці з срібною водою; студентка була з іншого факультету, вивчала точні науки, познайомилися вони випадково в якомусь науковому товаристві, де стояли в списку доповідачів поряд, але дівчина стояла першою, а ще не була готова, тому розшукувала Бориса, щоб попросити поміняти черговістю; він, ясна річ, охоче пристав на її пропозицію. Студентка була маленька, з мальованим херувимським личком, она була вдячна Борисові, після конференції підійшла, щоб вказати кілька слів; якось вийшло так, що він запропонував провести її додому, бо вже було пізно, а їй треба було добиратися на Шулявку; коли прощалися, вона лідстрибнула й чмокнула його в щоку, так, цілком по-дружньому, але він потім йшов додому, прикладав долоню до тої щоки, яка чомусь мовби алала весь час, думав, чи слід надавати тому поцілункові либшого значення, чи забути. Він звик до всього ставитися надто серйозно, товариші по факультету часто сміялися з його за це, та вже такий він народився, а може, вірніше б сказати, таким його створило саме життя, бо хоч жодного студента тоді не було безтурботного, не зачепленого війною, але в нього з війною були особливі обрахунки, і спадок від неї отримав він занадто тяжкий, щоб бути легковажним; тому після довгих роздумувань і вагань Борис вже ж дійшов до висновку, По не має права знехтувати, може, навіть і випадковим поці-унком херувимської покорительки точних наук, бо дівчата ніколи не розкидаються своїми поцілунками безпричинно. Другого ж дня знайшов свою знайому і, мнучись, червоніючи й затинаючись, спитав, чи не згодилася б вона провести вільний вихідний день серед зелені. Дівчина, мабуть, тільки й ждала того, — відразу ж захоплено вигукнула, що мріє побути бодай годину десь на зеленостях, тоді він, зовсім уже безглуздо, бовкнув, що ждатиме її коло лаврської криниці з срібною водою, що теж було прийнято з не меншим захопленням, і молодий Отава мав нагоду переконатися, що й прихильникам точних наук не чуже замилювання легендами. Щоправда, точні науки спричинилися до невеличкої незручності для Бориса, бо він на кілька хвилин запізнився до місця побачення, дівчина ж прийшла туди хвилина в хвилину. Але взаємини їхні ще не були в тій стадії, коли за найменшу провину сиплються докори. Борис відбувся додатковою порцією почервоніння за свою неакуратність, дівчині ж це дало роль лідера, в якій вона почувалася вільно й прекрасно. Вони обійшли криницю, дістали з неї води, попили, подождали, чи не стане діяти чудодійне срібло, але срібло, здається, не діяло, а може, просто відбулося це непомітно; Борис охоче проміняв би там усе срібло світу на якусь порцію заліза, точніше, сталі, до того ж найтвердішого сорту, бо йому будь-що потрібна була твердість, він знав цілком точно, хоч і не проходили цього ні в школі, ні в університеті, що вже раз ти запросив дівчину на побачення, та ще дівчину, яка тебе один раз поцілувала, то повинен теж її тепер поцілувати не відкладаючи, ще до закінчення вашого побачення, поцілувати чи по-братськи, чи по-дружньому, чи як там завгодно, але неодмінно доклати цього великого й важливого акту, а для цього потрібна рішучість, потрібна твердість майже сталева або й ще більша, коли йдеться про такого недосвідченого й далекого від звичайних проявів життя Бориса Отави. Добре було дівчині, коли вона цілувала його тоді ввечері, цілувала стихійно, спонтанно, не думаючи, мабуть, підкоряючись якомусь миттєвому імпульсові, а йому тепер належало здійснити поцілунок заздалегідь обдуманий, поцілунок, так би мовити, запланований, ідеологічно підготовлений, і ось, поки Борис терся та м'явся, поки він шукав там десь, куди боявся поглянути, руку маленької студентки, поки вяцілювався, з якого боку зручніше нахилитися над її херуви-мистим личком і в яку щоку чмокнути так собі злегка, і, нарешті, вибрав і став нахилитися, але робив те, мабуть, занадто повільно, так повільно, що минуло хтозна й скільки часу, з куштів коло кринички з'явилася величезна, вся в чорному бабера з сучкуватим ціпурою в руках, залякла спершу, побачивши парочку, потім замагнулася ціпком і закричала басом:

— А, безбожники, безстидники, поганці окаянні! Знайшли собі місце коло святої води,

негодники!

Дівчина вивернулася з-під Борисової руки, війнула перед ним світлим своїм волоссям, прудко перескочила галявку і зникла в гущавині. Борис хотів ще захистити свою подругу перед баберою, але передумав, кинувся й собі за дівчиною, та вже необхідний час було втрачено безповоротно, дівчину він не наздогнав, вона зникла невідомо куди, — очевидно, треба було б її шукати, але він пройшовся по стежці туди й сюди, потім вибрався на Дніпровський спуск і так повернувся до міста сам.

Студентка потім уникала його. Та він і радий був, що уникає.

Тепер, через багато років, згадав про криничку, намірився повести туди Таю. Чи хотів, щоб і з нею повторилася така сама історія, як з студенткою, що вивчала точні науки?

Все повторилося. Тая втекла від Бориса попри всі його спроби затримати її, вискочила на Дніпровський спуск, стала на роздоріжжі, не поправивши ні зачіски, ні одягу, стояла, дивилася на Дніпро в ранковій імлі. Було вже світло, повз них угору й униз пролітали машини, машин ставало дедалі більше, Борис хотів був умовити Таю піти звідси, відійти бодай трохи вбік, щоб не розглядали їх усі ті, хто їде в машинах, бо зранку люди особливо цікаві, але вона мовчки махнула рукою, відтручуючи його, вже не питала тепер: «Куди підемо?», ховала від нього очі, а може, просто собі дивилася на Дніпро, взагалі забувши про існування Борисове, не дбаючи про те, є коло неї хто-небудь чи немає.

Ніч була довга й коротка водночас. Здається, він розповів Таї все про батька. Уривками. Вибрав найсуттєвіше, тобто найстрашніше. Виходило якось само собою. Тоді вона перепиняла його, цілувала.

Весь світ залитий кров'ю...

Батько відважно став на змагання з Шнурре, з усіма фашистами, які були в Києві. Нерівна боротьба. Без жодного шансу на перемогу з боку професора Отави. І однаково він не відступив. Єдиний спільник, що його тоді мав, був час. Ждати, ждати, тягти дні, тижні, протривати, утриматися, поки станеться те, що почалося під Москвою. Він щодня ходив до Софії. Слідом за ним притупцьовували його «помічники». Кілька разів ще хотіли пристосувати щось у соборі, щоб грітися. Професор заявив, що радше згодиться бути розп'ятим посеред собору, аніж дозволить таке кощунство.

— За дев'ять століть у Софії не горів ніякий вогонь, окрім свічок, — сказав він штурмбанфюрерові Шнурре. — Тільки завдяки цьому збереглися тут фрески й мозаїки. Чому ж ваші солдати будь-що намагаються тягти сюди якщо не дрова для вогнища, то бодай якусь жаровню, вкрадену ними не знаю вже й де.

— Я скажу їм, — пообіцяв Шнурре. Між ними тепер встановилися взаємини чисто офіційні. Візити припинилися. На будинку з'явився напис: «Реквізовано для німецької армії. Вхід заборонено. За порушення — розстріл-». Професора, Бориса і навіть бабу Галю щоразу затримували охоронці й вимагали перепустку. То були жахливі дні. Жилі в цілковитій ізоляції. Однаково що у в'язниці. Професор Отава помічав, що за ним стежать чийсь невидимі очі навіть тоді, коли він уранці йде до собору і ввечері повертається додому.

Зате в Софії відчував себе господарем. Поставив собі — тягнути час. Щось там вимірював, оглядав, звелів солдатам вибудувати риштування в приділі святого Георгія, потім передумав, наказав розібрати й перенести в іншу частину собору. Солдатам. подобався неквапливий професор. Вважалось, що вони на службі, на Східному фронті, беруть участь у зимовій

кампанії, за яку належиться спеціальна стрічка, встановлена самим фюрером, водночас могли собі сидіти за цими товстими стінами, нічого не робити, нічим не ризкуючи, не лякаючись навіть тих підпільників і партизанів, про яких так багато мовиться в Києві. Вони теж не квапилися. Та й куди? Однаково Радянський Союз буде знищено. Питання часу. Фюрер сказав — так воно и буде. Цей більшовицький професор щось там винюхує під непроглядними напластуваннями століть на стінах собору. Шукає шедеврів у подарунок доблесним воякам фюрера? Що ж, хай собі шукає. От тільки клятпй холод. Як могли ці дикі руські молитися дев'ятсот років своєму богові у такій холоднечі? Щоправда, вони закутувалися в свої знамениті хутра. А солдатська шинель — це не те. Солдати витанцьовували й витупцьовували в холоді, пробували співати свою «Wagum die Mddchen», пробували розважатися губними гармоніями, але мерзли навіть губи, а тут ще появлявся штурмбанфюрер Шнурре з своїм байдужим єфрейтором Оссендорфером, гримав на солдатів за те, що нічого не роблять, вимовляв професорові, встановлював тому якісь там останні строки. Професор мовчки слухав, дивився на штурмбанфюрера такими очима, що той, покрутившись-повертівшись по собору, зникав, а професор після того візиту так само неквапливо ходив собі й далі та розглядав фрески і, видно, щось собі думав, солдати з реставраційної команди вважали всі себе інтелігентами, але інтелігентами того рівня, коли людина визнає це право тільки за собою, відмовляючи в належності до вибраних усім іншим, отож для них цей загадковий, мовчазний чоловік хоч і називався професором, не був ніяким інтелігентом, бо жив у цьому холодному засніженому світі, а вони прибули сюди просто з Європи Дев'ятої симфонії і якщо й співають «Варум ді медхен лібен ді зольдатен», то тільки для того, щоб зігрітися, але й у цій бадьорій солдатській пісенці виказують вони свою вищість над світом, який вони покликані підкорити й виправити по-своєму, бо навіть у Дев'яту симфонію Вагнер вніс виправлення, здвоївши звук сурм, що надало зовсім несподіваного звучання музиці Бетховена. Щоправда, був ще Шіллер:

Allen Menschen werden Bruder,
Wo den Sanfter Fльgen weilt.

Але є тексти для запам'ятовування, а є — для забування. Братерство може бути між солдатами, але не для руських! Цей народ від природи не володіє творчими здібностями і повинен підкорятися наказам інших, його буде перетворено іа інертну масу селян і наймитів, позбавлену інтелігенції, керівництва, національного престижу. І цей професор, який з поважніш виглядом ходить по схожому на холодильну камеру собору, не що інше, як смішний залишок минулого.

Згодом солдати відчули щось мовби симпатію до цього дивакуватого, приреченого на знищення, цього, власне, археологічного, або радше, геологічного професора, який належав до епох віддалених, пущених у непам'ять, бо кожен день війни відкидав цю країну на тисячі років назад — така це була велика, могутня, славетна війна. Симпатія виникла ось з якої речі. Штурмбанфюрер Шнурре гримав на професора Отаву і заявив при всіх, що коли той не приступить завтра, буквально завтра до реставраційних робіт, то буде безжально і негайно знищений як саботажник і більшовицький агент. Тоді професор Отаву, який, мабуть, не хотів бути знищеним, принаймні не так швидко б волів умерти, сказав, що йому потрібне освітлення, без якого він не може бодай приблизно визначити місця ймовірних пошуків того, на чому залежить штурмбанфюрерові Шнурре; штурмбанфюрер коротко вилаявся, але нічого не відповів професорові, а другого дня до собору завезено було освітлювальну апаратуру, яку звичайно вживають при кінозйомках. На вулиці стояв дизель, а в соборі ясно горіли юпітери, собор загравав такими дивними барвами, що реставратори отетеріли від цього слов'янського дива; барви гучали, мов могутні велетенські дзвони, це не поступалося й Дев'ятій симфонії, навіть отим здвоєним вагнрівським сурмам не поступалося, а ще коли взяти до уваги той факт, що солдати могли тепер досхочу грітися коло розпечених юпітерів, то казус радянського

професора належало піддати переглядові; солдати б охоче записалися в спільники цього незбагненного чоловіка, хоч якщо подумати, то й їхній штурмбанфюрер Шнурре теж чогось вартий, якщо в Німеччині вже знав про цей собор і, видно, рвався до нього не менше, ніж генерали до всіх отих важливих комунікаційних схрещень і стратегічних пунктів.

А тим часом прийшла звістка про Харків. Вже була весна, але ще не відступалися морози і зав'юги телесувалися над Україною, і ось у найбільшу завію з тих дивовижних травневих снігів зродилися під Харковом радянські армії і мовби навіть наволоділи цим величезним містом, найбільшим після Києва на Україні і на всій окупованій території. Отоді в професора Отави з'явилася вже й зовсім тверда надія, що врятує він собор, хоч сам, може, й не врятується, тобто напевне не зможе врятуватися, але хіба ж щось там важить його життя поряд з Софією!

Ще трохи, ще! Так здавалося Гордієві Отаві, однак незабаром прийшла трагічна звістка, що Харків знов у фашистських руках, а це ж ішла вже весна сорок другого року, війна тривала довго, мало не рік, весна була безрадісна, холодна, жахлива весна. Професор Отава відчував, що ось-ось з ним буде докінчено, але не відступався від свого впертого, безнадійно сміливого плану порятувати Софію, далі вів мовчазне змагання з Шнурре, ставив і руйнував на другий день риштовання, кілька разів починав навіть роботи, але припиняв, посилаючись на те, що шукають не там, де слід, що нічого не виходить, що реставратори працюють не досить обережно й не так кваліфіковано, як належало б у соборі, який залічується до найцінніших мистецьких пам'ятників цивілізованого світу. Тоді з'явився в професоровій квартирі Бузина. Той самий Бузина, що до війни. З тою самою статуєю, навіть шанобливості в нього не поменшало до професора, а в мові з'явилося й геть смішне: кожне довге слово Бузина розділяв навпіл, вставляючи поміж тих двох частин пробачення. Виходило таке: «Плат-даруйте!-форма», «Натура-даруйте!-лізм», «Популя-даруйте!-ризація».

— Ви звідки? — спитав його професор Отава не те що здивовано, а просто для годиться.

— Даруйте, але з Харкова, — сказав Бузина, вмощуючись.

— Але ж ви... евакуювалися, здається? — професорові важко було вимовляти це слово. Рятівне, прекрасне тепер слово «евакуація». Виїхав би він — і нічого б не було. Головне — Борис. Але ж собор, Софія!.. Її не евакуюєш! І Києва не евакуюєш. Заводи? Що ж, заводи щасливіші за міста, навіть за окремих людей щасливіші, бо заводи потрібні багатьом, а поодинокі люди можуть бути й нікому не потрібні. Міста ж люде кидають часто. Столиці засипані піском. Ніневія, Персеполіс, Вавілон... Але Бузина й столиці — речі несумісні.

— Роз-даруйте!-бомбилі! — сказав Бузина.

— А інститутські сейфи? — з жахом спитав Отава, бо знав, що там — найцінніше: старовинні пергаменти, раритети, і той шматок пергамену, що він двадцять років тому дістав з засмоленого глека, — теж там, у інститутських сейфах.

— Роз-даруйте!-бомблені, — безжурно промовив Бузина.

— Тобто як? Сейфи — розбомблені? Але ж це — неможливо!

— Даруйте, професоре, але тепер усе можливе, — потягнувся смачно Бузина. — От і ви спів-даруйте!-робітничаете з німцями. Хіба це можливо? Але факт!

— Я не співробітничую, — твердо сказав Отава. — Я не зрадник. Я...

— Не бійтеся мене, — милостиво дозволив йому Бузина, — я чоловік свій. Все знаю. І цілком

поділяю ваші погляди, В Харкові я працював у газеті «Нова Україна». Друкувався під псевдаруйтеї-донімом. Вгадайте — яким? Ніколи не вгадаєте! Паливода! Той самий професор Паливода. Пам'ятаєте, його знищили, а я вос-даруйте!-кресив! Але ж платили!.. Чотириста карбованців на місяць, а кілограм хліба на ринку—сто п'ятдесят. Пайок хліба — двісті грам. Хіба то хліб? Сльози! І це — на Україні!

В Бузини, окрім пробачливості, в мові з'явилася ще незвична для нього енергійність. Дивовижне поєднання: енергійність вислову з боягузливістю думок.

— Але ж, здається, — зневажливо мовив Отава, — ви тоді на вимогу отих зневажуваних тепер вами «більшовиків» згодилися привласнити працю професора Паливоди, поставивши своє ім'я під його статтю.

— Тільки тому, що в тій статті були анти-даруйте!-радянські думки. Професор Паливода прославляв старовинні фрески и мозаїки, проти-даруйтеї-ставляючи епоху князівську епосі боль-даруйтеї-шевицькій, яка нічого подібного не створила. Я ж був настроєний анти-даруйтеї-радянськи вже тоді, але з певних міркувань...

— Що ж до мене, — підійшов до нього Отава, — то я з міркувань, яких не стану розкривати перед такого жалюгідною душею, як ви, вигнав вас із свого помешкання тоді, роблю це й нині. Геть!

Він показав рукою на двері, але Бузина й не ворухнувся. Розсівся ще вигідніше, посміхався безжурно й нахабно, надув щоки, зробив «паф! паф!».

— Все відомо, — сказав, фамільярно. підморгуючи професорові — Аб-даруйте!-солотно все! Вас не вилікувала навіть війна, професоре Отава. Але! — Бузина підніс палець. — Час роман-даруйте!-тики минув. Не романтики й фантазій вимагає тепер наш народ, а впертої напру-даруйте!-женої праці. Всі не-даруй-теї-обхідні умови для цієї праці створюють нам наші німецькі друзі й керівники.

— Геть! — вигукнув Отава.

Бузина підвівся. Скинув з себе прибраний блазенський наряд, сказав твердо, без жодних словесних вихилясів:

— Німці не знають, хто ви, професоре Отава. Няньчаться з вами занадто довго. Випадково я довідався про ваше саботажництво в Софії. Од такого большевицького прислужника іншого не доводилося й ждати. Ви думаєте, я забув про Михайлівський монастир? Скільки вам заплатили тоді большевики? Завтра я продам німцям це повідомлення ще дорожче! І сам покерую роботами в соборі!

Він пішов до виходу, а Отава навіть не вигнав його далі, не і; зачиняв за ним дверей, зробив це Борис і радо б запустив у. дебелу спину йому чимсь важким, якби мав під рукою. Коли і прибіг до батька, батько плакав.

— Ти повинен зневажати мене, Борисе, — сказав він синові.

— Не треба, батьку, — пригорнувся до нього син, — я тебе розумію, не треба...

— Ні, ти нічого не знаєш. Я тільки вдавав з себе завжди твердого й послідовного, а насправді ж був безхарактерним і боягузливим створінням. Моє життя — це суцільна помилка, нікому не потрібне, згаяне марно...

— Батьку! — злякано вигукнув Борис. — Що ти ото на себе...

— Ти нічого не знаєш, — знов повторив професор, — але повинен знати... Твій батько... Це було, коли ти ще був зовсім малий... Оголошено тоді конкурс на проектування нового центру Києва. Подано на конкурс кілька проектів. Одні пропонували створити новий центр на Звіринці, щоб з Наводницького мосту відразу в'їздити до нових, соціалістичних ділянок, а цю частину міста лишити як архітектурний спогад про минувшину. Друга група авторів пропонувала перепланувати площу в кінці Хрещатика перед філармонією і винести новий центр на дніпровські береги, просто в парки. Треті наполягали на тому, щоб поруйнувати все, що лишилося від князівських, експлуататорських епох, і на місці древніх городів Володимира і Ярослава створити пам'ятки нової епохи. Починати треба було від Михайлівського монастиря, бо він займав вихід на дніпровську кручу, звідки мав розпочинатися монументальний ансамбль. Спалахнула суперечка навколо Михайлівського монастиря, знайшлися відважні й розумні люди, які захищали монастир, надто ж його собор, де були безцінні мозаїки й фрески, але сила була не на боці тих людей... В суперечку втягнуто й мене. Спершу я займав позицію помірковану, але потім на мене натиснули, дали мені до розуміння, що йдеться не тільки про створення нового центру Києва, а й про створення, може, цілої школи нових мистецтвознавців, серед яких, здається, бажано б мати також ім'я Гордія Отави. Потрібен був мій підпис під листом, у якому заперечувалися доводи професора Макаренка про докончену необхідність зберегти Михайлівський монастир. Я не підписав листа в категоричній формі, я додав до нього, що слід неодмінно зняти в соборі найцінніші мозаїки і фрески. Але хіба це змінило справу? Потім, підписавши, я зрозумів, яку тільки помилку вчинив. Коли прийшов на лекцію до своїх студентів, то не став їм у той день нічого читати, сказав тільки:

«Сьогодні я зробив помилку в своєму житті, на жаль, найстрашнішу і невідворотну». І не стримався — заплакав перед усіма. Так ніби чогось варті сльози чоловіка, який поруйнував собор! Сльози мають вартість лише тоді, коли зрешують будування... Потім я помилився вдруге, приставши на пропозицію Шнурре...

— Ти рятуєш Софію! — вигукнув Борис.

— Я нічого не врятую. Я ніколи не доведу, що не став зрадником, не пішов у полигачі до окупантів.

— Ти робиш патріотичну справу, — так само впевнено промовив хлопець.

— Вони знищать і собор, і мене, і тебе. Цей Бузина... Ти повинен негайно втікати з Києва, Борисе...

Тоді стріляли в кожного, хто вибирався з міста не по шосе, але Борис зумів почепитися на вантажну машину, яка їхала через міст, завезла, щоправда, вона його не на чернігівську, а на харківську дорогу, але то вже були дрібниці. Два дні витратив він на те, щоб знайти куму баби Галі в Літках, ще день пішов на кумині розпитування й розохкування, Борис благав тітку, щоб вона допомогла йому, лякався, що вже нічим не зарадить батькові, ввижались йому страшні сцени, нарешті вночі до куминої хати прибилося кілька веселих чоловіків. Один з них, чомусь незвично блідий, уважно вислухав Борисову плутану розповідь про Софію, про батька, про Бузину, про Шнурре, трохи подумав, сказав:

— Софію знаю. Возив туди перед війною своїх школярів на екскурсію. А от з професором Отавою не знайомий. Хоч і чув. Та й він, мабуть, мене ж не знає?

Чи жартував, чи всерйоз.

— Мабуть, не знає, — вирішив бути відвертим Борис, бо цей чоловік з блідим, знекровленим обличчям і вдумливими чорними очима викликав на відвертість.

— Ну, дак доведеться познайомитися, — тепер уже жартівливо підморгнув чоловік Борисові, — ось мої хлопці поїдуть з тобою, а ти їх проведеш... Тільки там не дуже щоб до німців, бо хлопці в мене гарячі, жарнуть з автомата — і капець!

«Хлопці» були два дужі, червонощокі поліцаї. І не тільки в поліцейській формі, але й з справжнісінькими аусвайсами, які не викликали ніяких підозр на контрольних пунктах по дорозі до Києва, бо служили хлопці, будучи водночас партизанами, в місцевій районній поліції, що давало змогу використовувати їх там, де прямою силою партизани нічого не могли вдіяти.

Благополучно переїхали вони своєю підводою міст, добралися до центру міста, аж на Євбаз, там випрягли коней, підклали їм сіна і спокійно подалися до Софії, хоч Борис ладен був летіти туди, сповнений найлихішими передчуттями. На територію Софії вирішили ввійти крізь ворота дзвіниці, потім «поліцаї» знудьговано швендяли собі коло митрополичого дому, а Борис, користуючись своєю перепусткою, пішов до собору. Вартовий коло входу знав його, байдуже пропустив досередини, Борис мало не впав, зачепившись здерев'янілими від незрозумілого страху ногами за високий поріг, в очі йому різонуло світлом від юпітерів, спрямованих якомось навкіс до дверей, вириваючи з п'ятьми стовпи, що підтримували хори, а вище — фрески, на які Борис не став дивитися, не помітив навіть їхніх барв, вся його увага скупчилася на невеличкій групці людей посеред собору: двоє в цивільному, двоє в військовій формі, ще далі були солдати-реставратори, але вони відтиснуті були в боки, мов глядачі цієї жахливої драми, що відбувалася перед їхніми очима і перед очима в Бориса, бо один з них, що в цивільному, був його батько, професор Гордій Отава, а другий — Бузина, і професор душив Бузину за горло, а той безпорадно випручувався з міцних Отавиних стисків, двоє ж в уніформі — штурмбанфюрер-рер Шнурре і його ординарець, а також, здається, асистент Оссендорфер, — теж готувалися до участі в тому, що відбувалося коло них. Шнурре весь подався до професора і Бузини, а Оссендорфер з чорним величезним парабелумом в руці стрибав довкола, щось визируючи. Це все помітив Борис в одну мить, але здалося йому, що триває те вічність, а потім загримів голос Шнурре, відлунився під високими склепіннями, покотився по всьому собору:

— Стріляйте ж, до всіх дияволів!

І Оссендорфер приклав свого пістолета мало не впритул до голови професора Отави — і гримнуло, і побачив Борис увесь світ у червоній крові, весь світ залитий кров'ю, смикнувся був до батька, який упав на плити, але потім його виштовхнуло назовні, він підбіг до своїх хлопців, махнув їм крізь плач рукою, кудись біг, бачив, як сідає в машину, на шоферське місце, Оссендорфер, як спокійно виходять з собору штурмбанфюрер Шнурре і Бузина, закричав несамовито:

— Ось вони, ось!

Хлопці побігли просто на штурмбанфюрера, той ще нічого не міг збагнути, нічого не зрозумів і вартовий коло дверей собору, тільки Бузина, видно, відчув лихе, бо спробував схватитися за Шнурре, але обидва партизани вистрелили водночас, око в обох було точне, Шнурре впав перший, коло нього звалився Бузина. Оссендорфер тим часом встиг запустити двигун і гайнув навтьоки. Ще раз вистрелили хлопці — один у вартового, другий — навздогін машині, але Оссендорфер все-таки втік, тепер треба було втікати і їм. Борис повів їх у глибину софійського двору до господарчих будівель, там він знав, де можна перелізти стіну і опинитися в тихій вуличці. Вони втікали спокійно, видобулися з району собору ще до того, як там зчинилася тривога, але професора Отави з ними не було. Зостався він у Софії навіки.

Весь світ залитий кров'ю...

— Ти можеш вимагати від людей дуже багато й суворо, — сказала Борисові Тая, — В тебе є на це право. Страждання завжди дають людині права. Не розумію тільки, чому ж ти тоді... у виставочному залі... чому ти заперечуєш за художником право вибирати в житті страждання для своїх творів...

— Бо життя не складається всуціль із страждань, — сказав Борис.

— Але скільки болю, терпіння... Хто ж це помітить, як не художник?.. А якщо він покаже — тоді народиться протест. Мистецтво — це вічний протест...

— Не можна відокремлювати мистецтво від людей. Іноді не варто писати картину чи роман або ставити фільм лише для того, щоб показати, що кудись там вчасно, скажімо, не завезли будівельних матеріалів. По-моєму, ліпше подзвонити по телефону й добитися, щоб ті матеріали було завезено. Я такого мистецтва не визнаю. Його вигадали журналісти або я там знаю хто...

Вона зненацька образилася на ці його слова.

— Здається, нам більше ні про віщо говорити. Страусяча хвороба. Сховати голову і вважати, що вже немає ні небезпек, ні загроз. Так час від часу в нашій пресі здійснюється лемент з приводу того, що хтось написав про те чи про її «не так», що художник зобразив «не так», як треба, не з того боку, не головне, не повністю тощо. При цьому абсолютно замовчується існування зображеного явища: чи було воно насправді, чи ні? Як ото в Горького: чи був хлопчик? Це обходять якимось сором'язливою мовчанкою. Зате галасують: «А в нас ще є й те, й те, автор же не помітив!» Отже, говориться не про створене, а про те, що хотілося б комусь бачити створеним. А чи не ліпше, замість отого галасу, подбати про усунення всього прикрого, всього, що дає матеріал для критичного художницького ока? Адже замовчане зло не зникає само по собі, не перестає бути злом, зате зло назване втрачає відразу половину своєї сили. Як ви можете цього не розуміти?

— До чого тут я? — Борис знизав плечима. — Мені зовсім не хотілося дискусій... отут...

— Ах, отут? Гарзд! — вона швидко пішла від нього, вибралася на стежку, не поправила навіть зачіски, розкапризвана й ображена, мов мала дитина.

Борис дивився їй услід, поки й зникла між гіллям.

— Таю, — покликав.

Не відгукнулася. Тоді він пішов за нею, майже гнався, та однаково не наздогнав. Побачив уже на Дніпровському спуску, коло завороту на міст метро. Ранок був тільки для найщасливіших людей, і все, здається, складалося для найбільшого щастя Бориса Отави, але закінчувалося чомусь, як завжди, в нього в усьому невдачею. Він підійшов до Таї, став коло неї, помовчав трохи, спитав:

— Я тебе образив?

— Ні, ні, — швидко заперечила вона.

— Але якась причина все ж була, — наполягав він.

— Жодної причини. Просто... — вона урвала. Незгода в питанні про мистецтво? Але про це

можна сперечатися без кінця. Рафаель вважав нездарою Мікеланджело. Лев Толстой не визнавав Шекспіра. Писарев перекреслював Пушкіна. Попри всі суперечки й думки, справжнє мистецтво живе вічно. Але люди... Ось він носить у собі страшну історію про життя й смерть свого батька. Мовчить про себе. Тільки про батька. Весь світ для : нього залитий кров'ю. Якщо його власне життя й не вдалося : досі, то цьому є високі причини. А що вона? Чи має що розповісти Борисові? Банальна історія розманіженої жінки, якщо це викласти словами. Ніхто не стане співчувати. Надто ж він, з його невтішним горем, яке носить у серці. А вона? Мов та балерина у вальсі Равеля. Містичні страждання, яких ніхто не розуміє. «Суждены нам благие порывы». Молоденькою студент-кою вона закохалася в свого майбутнього чоловіка, який проводив у їхньому інституті якісь там збори. Виступав на них, картинно відкидав волосся, артистично вигравав голосом. З міністерства, чи що. Згодом дізналася: теж учився колись в інституті, подавав надії, але художником не став, пішов по лінії керівництва мистецтвом, як то кажуть, змішався з тими лікарями та інженерами, що з студентів вискакують у чиновники. Та на це не зважила, якимось заімпонувала їй його поважність, захопилася його картинністю чисто зовнішньою; як виявилось а-вгодом, він був на десяток років старший за неї, мав перед тим дружину, але щось там розклеїлося, і на це вона не зважила, вони побралися і спершу мовби були навіть щасливі, життя летіло повз неї з шаленою швидкістю, вона спробувала щось там ухопити, сподівалася, що чоловік їй стане в поміч, але він зайнятий був своїм, у нього була досить банальна захопленість, притаманна багатьом чоловікам двадцятого століття: він любив збори, засідання, нічого більше не знав, і не вмів, і не уявляв, що хтось там може ламати голову над тим, як провести пензлем по полотні лінію чи мазок, бо хіба ж від цього зміниться світ, а от від засідання, від правильно поставленого й вирішеного питання — то вже інша річ. Входив у старість, повинен був помудрішати, здається, але й далі любив засідання і, якщо їх не було, сам брався організовувати, завдяки чому завжди десь бігав, метушився, сидів у накурених до сивого чаду кімнатах і приходив додому з чужим димом у кишенях, у волоссі, в кожній складці одягу, в щонайменшому рубцеві. Чужий дим набридав їй ще більше, ніж пристрасть чоловіка до засідань. Але збагнула це згодом. Спершу намагалася щось ухопити в летючості часу, потім стала рватися від чоловіка цілком неусвідомлено, стихійно й уперто, а він не мав ні часу, ні характеру, щоб її коло себе утримати. Та, зрештою, вона й верталася до нього знову, як річка вертається в старе русло, пометавшись по руслах нових, та так і не знайшовши жодного ліпшого й зручнішого. Розпачливо, по-жіночому, плакала, нікому не показуючи тих сліз. Ах, як хотіла б вона, щоб надяг їй хтось залізний обруч послуху, вирвав її з непевності, змусив до чогось! Жінка, якій хочеться рабства! Ненормальність! Але дедалі більше переконувалася, що нікому немає до неї діла, то й кожного свої тривоги, свої болі, свої клопоти, кожного життя заганняє в якесь коло необхідностей і обов'язків, з яких годі випрочатися, а якщо хто й спромігся б це зробити, то не для неї, а для чогось вищого, надзвичайного.

В один з таких своїх нападів ностальгії за справжнім чоловіком, що міг би повести її по життю, примусити щось зробити цікаве й корисне, зустріла цілком випадково в санаторії Бориса Отаву.

Ненавиділа санаторні зустрічі й знайомства. Навколо неї завжди товклося безліч чоловіків, яких вона чимось приваблювала, сама не знала чим. Всіх вона ненавиділа. Якщо й вибирала коли-небудь когось, то вибирала зовсім несподівано й неочікувано для них. Бо ніхто з них не вмів побачити те, що відкривалося їй. Відкрилося і в Отаві. Не сказала з ним жодного слова, а вже розуміла, що чоловік то — незвичайний. Міг бути однаково ким: космонавтом, академіком, чабаном із Херсонщини, лісорубом з Вологди, миловаром і перукарем. Це не грало ніякої ролі. Але він утік. Ганебно й смішно втік від неї. Вона теж спробувала втікати від нього. Не кинулася слідом за ним, не поїхала до Києва чи хоч будь-куди на Україну. Навіть до Москви не стала повертатися. Написала чоловікові коротку листівку і подалася «через усю карту», аж на Курільські острови. Перед тим була вже кілька разів у Сибіру, на Камчатці, верхи проїхала Монгольські степи, з альпіністами штурмувала Ешбу — однаково не помагало. Тепер пливла на

Шикотан. Острів посеред розтелесованого протягом цілого року океану. Жодне судно не може пристати до берега. Тоді роблять плашкоут. Що це таке? Звичайний дерев'яний пліт, який спускають з судна, потім навантажують на нього те, що треба переправити на берег, і кілька божевільних таких, як вона, пускаються на волю хвиль, і їх несе до скель і трахає об каміння, а вже там як поведеться — хто вціліє, а хто й... Однак їй пощастило, хвиля була не дуже велика, обійшлися без плашкоута, суденце вистрибувало коло причалу, щоправда, трапа поставити не вдалося, вивантажували все, в тому числі й людей, з допомогою лебідок, вона теж відбула цю подорож у ящиківі, зачепленому лебідкою, враження було досить нещоденне, однак для мистецтва не являло собою, здається, цінності. Картини не напишеш. Та й розповісти кому-небудь... Навряд чи справить враження... Але там їй відкрилася нарешті одна річ. Вона зрозуміла, що їй заважало весь час, від чого вона втікала. Втікала від благополуччя. Не створена була для цього. Не любила влаштованості, спокою, затишку. Знову ж таки сказати про це неможливо. Буде надто пишно й неправдиво.

— Знаєте що? — нарешті порушила мовчання Тая і глянула на Отаву своїми різнобарвними лиховісними очима. — Мені чомусь здалося, що ви, попри всю трагічність, яку посіпе в собі... не ;;наю, як точніше висловитися...

— Кажіть прямо, — підбадьорив її Борис, не догадуючись, про що вона поведе мову.

— При всьому тому ви, — вона знов замовкла, підшукуючи належні слова, — все ж таки ви не з тих людей, які б могли відмовитися від якогось свого... ну, я б сказала, благополуччя заради...

— Благополуччя? — здивувався Отава. — Яке ж благополуччя?

— Ну, скажімо... ваш Київ, ваша робота, ваше професорство, ваша Софія, в яку ви мене так і не повели чомусь, а чому саме — я тепер лиш здогадалася: вам боляче туди йти з жінкою, що, може, трохи сподобалася вам, як чоловікові, але не як професорові Отаві, синові професора Гордія Отави...

— Якась нісенітниця, — пробурмотів Борис. — Таю, ви несправедливі щодо мене.

— Слухайте, слухайте, майте відваги бодай стільки, щоб вислухати, що вам скаже жінка... От ми з вами стоїмо тут без свідків, ніхто нічого не знає про наші з вами стосунки, не про це мова... Отже, ви можете говорити прямо й щиро. Скажіть: ви могли б кинути все це заради... ну, в даному випадку — заради мене? При умові, звичайно, що я саме та жінка, яка вам може і подобатись, яку ви шукали все жнття, і, нарешті, знайшли. Хай ', це була б не я, хай інша жінка. Але чи могли б ви?

— Чи міг би?

— Так, так, і не думайте довго, відповідайте відразу, бо тільки відповідь без вагань можна вважати щирою, йдеться про людські взаємини, тут не торгуються, не розраховують з холодним серцем. Кажіть: так чи ні?

— Мабуть, ні, — сказав твердо Борис, — бо це просто безглуздо.

— Правильно. Я так і знала. Мотивування не потрібні. Не треба посилатися на ваш обов'язок перед пам'яттю батька, перед наукою, перед рідним містом. Все це правильно. Я тільки хотіла знати.

— Але ж це нагадує дослід, який проводять на собаках абощо, — образився Борис.

— Треба знати, з ким ведешся. Ви думали, чим мені сподобалися? Що професор? Начхати! Фресками? Сама намалюю всі ваші фрески...

— Вони нісгювторні, — нагадав, ще більше ображаючись уже й за свій собор, Отава.

— А я — повторна? Ще буде колись така? Чи, може, була вже? Ніколи й ніде! Людина з'являється однії раз і щезає, і це найнеповторніше й найпрекрасніше з усього, що може бути. Але ви ще не дослухали до кінця. Ви сподобалися мені ще там, коло моря, — вона оглянула його з голови до ніг, мовби пересвідчувалася, — ви сподобалися мені тільки тому, що у вас... довгі м'язи...

— Що-що? Які м'язи?

— Ну, є люди з короткими м'язами, є з довгими... Волокна м'язів... Власне, це анатомія... Але в мене своєрідний забобон: вірю тільки тіш, у кого м'язи — довгі.

— Слухайте, — він не знаходив слів од несподіванки, — це... це ж расизм! Та ні, просто якийсь ідіотизм... М'язи... Але ж я не борець, не боксер, навіть не молотобоець! Голову ви в мене помітили чи ні?

— Тільки згодом. Голова якраз вам заважає.

— Щоб я пожертвував усім заради вас, любительки... цих довгих м'язових волокон? В такому випадку я теж відплачу вам тим самим... Ворогувати — так ворогувати до кінця.

— Я не збиралася з вами ворогувати.

— Я теж. І те, що вам скажу, не буде таким прямим і гострим, як ваше... Просто, коли хочете, розповім вам одну невеличку новелку.

— Ви ще й пишете новели?

— Ні, це Андре Моруа. У пас її не перекладали.

— Навіть так? Ви такий милий? Хочете зробити для мене несподіванку?

— Та ні. Просто розповісти хочу. Досить прозора мораль. Але гарно написано.

— Що ж, коли гарно...

— Мовиться там про паризького юнака, який півстоліття тому затримався перед вітриною торговця картинами при вулиці Сент Оноре. Юнак був студент, бідний і так далі. На виставці побачив картину Моне «Собор у Шартрі». Моне тоді ще не був популярний, але студент мав вигострене око і природне почуття краси. Зачарований картиною, він наважився увійти до склепу й запитати про ціну. «Мій боже, — вигукнув гендляр, — картина в мене висить аж он відколи. Можу поступитися нею за якихось дві тисячі франків». У студента не було двох тисяч франків, але він мав досить заможних родичів у провінції, його дядько прямо сказав перед від'їздом до Парижа, щоб, коли буде сутужно, звертався до нього без вагань. Отож студент попросив гендляра протягом тижня нікому не продавати картину, а сам написав до дядька.

Студент мав у Парижі коханку. Чоловік у неї був старий, і вона нудьгувала. Була дурна, як гуска, вульгарна, але гарна. Буває й таке. Увечері того дня, як студент зацікавився картиною «Собою у Шартрі», вона сказала: «Завтра до мене приїздить з Тулона приятелька, з якою разом

були в пансіоні. Чоловік мій зайнятий, не має часу нас супроводжувати. Розраховую на тебе».

Приятелька приїхала не сама; привезла ще свою приятельку. І ото три дні студент змушений був водити по Парижу аж трьох жінок, платити в кафе, у театрі, оплачувати фіакри, давати чайові. Фінанси його не витримали такого напруження, довелося позичити в колеги. Коли прийшов лист від дядька з провінції, студент відітхнув. Сплатив негайно борг, а на решту купив подарунок коханці. А «Собор у Шартрі» придбав якийсь колекціонер і згодом у заповіті відписав його Луврові.

Студент, який з часом став відомим письменником, тепер уже старий чоловік. Але серце у нього так само молоде і так само пришвидшує биття, коли зустрічається гарний пейзаж або гарна жінка. Виходячи з дому, часто спіткає стару жінку, яка мешкає навпроти. То його давня коханка. Обличчя її потопає в жиріві, очі, колись такі чудові, тепер лежать на двох торбах з одвислої шкіри, над верхньою губою стирчить сивий мох. Дама насилу пересувається на роздутих жиляками ногах.

Зустрічаючи її, великий письменник вклоняється і йде далі. Ніколи не зупиняється. Знає, що це просто стара жінка, сповнена отрутою і алістю. Думка, що кохав її колись, тепер йому прикра.

Часто заходить він до Лувру, до залу, де висить «Собор в Шартрі» Моне. Довго дивиться на картину й зітхає.

— Які ми обоє дурні! — засміялася Тая. — Ти можеш мене поцілувати отут, перед очима божевільними машинами, над вашим спокійним Дніпром, серед...

Він не дав їй договорити, вони стояли й цілувалися, машини сигналізували їм, порушуючи постанову міськради про заборону звукових сигналів.

— Ти не сказав мені, що любиш мене, — нагадала вона згодом.

— А ти?

— В цьому, звичайно, немає ніякої логіки, але я б заради тебе нічого не кинула й нічим не пожертвувала, хоча... позавчора я прогнала геть усіх отих дурнів, які приїхали за мною аж із Москви... Але й без тебе, мабуть, не зумію тепер... Це знов же таки, мабуть, кажуть усі жінки, поцілувавшись з чоловіком, але...

— Хочеш, я скажу те саме? Не боячись банальності.

— Не треба, тобі не личать слова звичайні... Але як ми з тобою щойно гризлися! Хочеш — розповім тобі казочку, почуту мною в тайзі? Про звірів.

— Як гризуться? Не треба. Давай хоч трохи продовжимо цю хвилину миру, який встановився між нами. Якби міг, я б зупинив бодай на коротку мить час. Так, як зупиняються стрілки на великих електричних годинниках перед тим, як зробити черговий перескок.

— Щастя між двома скаканнями годинникової стрілки? — Тая засміялася.

— Але потім стрілка все-таки перескакує, гнана невблаганним плином часу, а ми намагаємося вже коли й не наздогнати чи випередити її, то бодай не відстати. Наприклад, я через два дні їду до Західної Німеччини.

— Куди? — Тая вирішила, що він жартує. — А чому б не в Патагонію?

— Справді, до Західної Німеччини, — Борис був цілком серйозний. — Вже все готово, всі документи оформлені, маю квиток на літак Київ — Відень. Звідти — поїздом.

— Туристська поїздка? Але це ж не обов'язково. — Вона ще сподівалася знайти якийсь порятунок. Втратити його вдруге означало, може, втратити назавжди. Абсолютне безглуздя.

— Ні, не турист. Справа мого життя. Іду на місяць, а може, й більше. В щорічнику одного західнонімецького університету з'явилася публікація про Софію. Автор публікації професор Оссендорфер посилається на нікому не відомі документи, які, мовляв, є в розпорядженні... Коротше: уривок пергаменної харатії, знайдений колись моїм батьком і під час війни відправлений ним в інститутському сейфі в тил. Але Бузина сам не доїхав і не довів сейфів. Продав чи подарував фашистам — однаково. Професор Оссендорфер — очевидно, той самий єфрейтор Оссендор-фер, який убив мого батька. Ось така історія. Війна триває далі!.. І знов Софія. Знов батько. Знов я... Дивуюся, що вони так довго мовчали. Чи то ждали, поки мене двадцять років з дня закінчення війни, щоб, посилаючись на встановлений ними самими закон, проголосити невинними вбивців і своїм власним усе вкрадене й награвоване. Логіка вбивці і грабіжників. Чи то хотів цей Оссендорфер достосувати свою публікацію до якоїсь круглої дати, що він, до речі, й робить, заявляючи, ніби Софію Ярослав вибудував у тисяча шістнадцятому році, бо ж у літописах є свідчення, що вже в наступному, тисяча сімнадцятому, році під час нападу на Київ печенігів Софія згоріла. А раз згоріла — виходить, уже перед тим стояла. А поставити її Ярослав міг тільки між тисяча п'ятнадцятим і кінцем шістнадцятого, коли він змагався за владу з Святополком і сів у Києві на престол. Раз так, то Софії — дев'ятсот п'ятдесят років. Дуже проста логіка. Оссендорфер обходить мовчанкою припущення вчених, що першу Софію — дерев'яну — поставила, певно, Ольга десь у 957 році для збереження хреста животворного дерева, яким благословив княгиню константинопольський патріарх. В тисяча сімнадцятому році дерев'яна Софія згоріла. Це наштовхнуло Ярослава на думку збудувати кам'яний собор, бо лагодження нічого, власне, не давало. Якщо навіть припустити, що Ярослав справді між шістнадцятим і сімнадцятим роками поставив дерев'яний собор, а згодом на його місці спорудив кам'яний, то вчений не може ототожнювати ці дві споруди. Але, видно, тому пану професору йдеться лиш про те, щоб нас випередити, бо в шістдесят сьомому році ми відзначаємо дев'ятсот тридцять років з дня закінчення будівництва Софії, ну то нате вам — дев'ятсот п'ятдесят років, які відкриваю для вас я, професор Оссендорфер!

— Ти читаєш мені лекцію? — поцікавилася Тая.

— Пробач! Захопився.

— Поцілуй мене при всіх оцих машинах.

— Може, ми поїдемо вже до міста?

— Підемо. Тільки пішки! Але що ти робитимеш з тим професором?

— Я повинен з ним зустрітися. Переконатися, що то він. Це військовий злочинець, а не професор! І грабіжник. Я повинен встановити, чи він має той пергамен. І відібрати в нього!

— Не думай, що це буде так просто.

— Це справа державна. Мені помагатиме посольство, втрутиться уряд. Я не виїду звідти, поки не доб'юся свого! Досить у мене батька! Якби я тоді встиг на день раніше, навіть на кілька годин — батько був би врятований.

Вона дивилася на нього сумно, з болем у химерних своїх очах. Стрілка на великому годиннику

часу перескочила, їх розділяв мертвий 'простір між двома перескоками долі. Як він поїде від неї? Як розлучаться? Чи не подумає він про неї: ось жінка, що під прикриттям розмов про мистецтво і громадянські чесноти шукає собі сексуальних утіх? Перед цим їй здалося, що Борис подумав про неї щось подібне. Це було б страшно!

РІК 1026

ЛІТО. КОНСТАНТИНОПОЛЬ

Якоже бо се некто землю разореть, другый же несетъ.
Літопис Нестора

Не вибираєш собі людей, з якими повинен жити. І нічого не вибираєш. Все дається тобі так чи інакше, і ніколи тебе не питають, а коли й питають, то не слухають відповіді, ведеться так завжди. І ось він попав між людей, що в своїй роботі, здавалося б, мали змогу вибирати кшталти, барви, попав між творців, украшателів, художників; та виявилось, що й вони закуті в залізні ригори канонів і послуху, ними теж керує та незрима і всемогутня сила, яка визначає життя кожного смертного на землі, а якщо й не на всій землі, то вже в цій державі холодного Христа й безжальних імператорів — напевне.

Третину життя свого провів Сивоок серед тих, кого дав йому в бажані чи небажані (не питано його про згоду чи незгоду) товариші Агапіт, викупивши в імператора Константина, насправді ж здавалося — жив тут завжди. Було ще далеке, невиразне, напівспогад, напівзабуте: темний задощений шлях і маленький хлопчик увесь у сльозах посеред шляху. Та чи й було? Може, приснилося? Як дід Родим, Величка, Ситник, Какора, Ягода, Звенислава, знов Какора і знов. Враження було таке, що завжди жив у цій землі, чужій і ворожій до нього, лякався, що так і згайнує життя на вислухування небувалих імен і назвиськ, нечуваних глупств людських, а то й божих.

Агапіт добирав собі людей, щоб зовнішністю були вони так само незвичні, як він сам: все щось велике, мохнатоморде, з ведмежими лапами, любив силу, не маючи її; як то потім виявилось, в своїй душі прагнув надолужити нестаток внутрішньої твердості бодай твердістю тілесною, їх так і звано — Звіринець Агапітів. Були серед них, окрім ромеїв, агарянн, болгар, було два грузини і слов'янин із Зети, був посланець з Германії від єпископа Гільсгеймського, що відкривав у себе школу мозаїк і дорогого художнього литва. Життя їхнє минало в тяжкій роботі по спорудженню храмів і монастирів. Але не можна замкнути людське життя в обмежене коло одноманітності, часто вони проривалися хто куди міг: одні — в дикі розваги, другі — в ієратичні молитви, вірячи в спасіння душі, треті — в книжність, четвертим мало ще було того, що вони навчалися в Агапіта, прагнули перевершити свого вчителя в безнастанному досконаленні свого вміння. Сивоокові припав до вподоби Гієрон, грек із Кикладів, велетенський громоголосий чолов'яга, який годинами міг з пам'яті вичитувати писані колись (а чи виспівані) Дивні вірші про подорожі Одіссея-Уллїса; лилася мова чиста й звучна, зовсім не схожа на ту мішанину з слів грецьких, латинських, агарянських, вірменських, слов'янських, яка побутовала серед ромеїв під пишною назвою «грецької», гойдливий р'їтм віршів нагадував похитування корабля на морських хвилях, корабель той ніс Уллїса далі й далі до нових і нових пригод, пригоди й подвиги низалися в безконечні сув'язі. Все було прекрасне в цій великій поемі мандрів, але мандрівній душі Сивоока найбільше подобалася, найбільш чарувала його сцена зустрічі Навсикаї і Одіссея на березі моря. Двоє голих, вільних од всіх умовностей світу, від убрань і відзнак, на березі моря. Нещасний розбиток, ледь живий, і пишна, мов Арте-міда, феацька принцеса, донька Алкіноя. Вона сяє, мов фарос, і її простягнені руки йдуть крізь імлу, мов промені маяків.

Може, Перонові теж до вподоби були саме ці вірші з поеми, і він охоче приставав на просьбу

Сивоокозу і читав їх десь у;очі, в короткі години їхнього спочинку, може, й сам летів думкою на свій острів, обхлюпаний пурпуровим морем Гомера, і бачив на березі дівчину, яка простягає йому назустріч тонкі ніжні руки, але вірші кінчалися, видіння щезало, Гієрон ка кілька днів ставав похмурим і роздратованим, і якщо йому докучав Сивоок або ще хтось з товаришів, то висипав їм на голову цілі коробки жахів з книг про пригоди Александра. Про див'їх чоловіців, 24 ліктів заввишки, і тихих та мудрих «яблу-коїдців». Про волосатиків, що мали тіло мовби людське, а обличчя левове, і про хлопців, які нахиляли собі дерева, ламали їх на зброю, жбурляли на ворога. А тих хлопів оточували звірі, схожі па псів, тільки в двадцять ліктів заввишки і триокі, і блохи там стрибали завбільшки з жаб, і звірі були в країнах, куди йшов Александр, о шести ногах, триокі й п'ятиокі, були там і люди безголові, косматі, рибоїдці. Було там дерево дивне, яке росло до шостої години, а потім ховалося назад у землю; чорне каміння, до якого хто доторкнеться, сам стає каменем; риби і змії, що не смажилися на вогні, а виповзали з нього, мов з води.

Звідти починалося царство п'їтьми. Щоб знайти дорогу на-вад, Александр звелів узяти з собою самих кобил, а лошат залишити позаду. В п'їтьмі наткнулися на потік, що саяв, мов блискавиця. Александр захотів їсти, наказав поварові приготувати що-небудь, повар почистив солоної риби, помив її в потоці, але риба зненацька ожила і попливла від повара. Повар випив води, став невмирущий, сам того не відаючи, але не сказав про чудо своєму владиці. Той, розгнівавшись, звелів убити повара, але це нікому не вдалося, тоді Александр наказав опустити його в озеро з млиновим каменем на шиї, і повар став морським демоном.

Запалало світло, але без сонця й місяця. Дві птиці з людськими обличчями з'явилися перед Александром і сказали йому вертатися, бо то вже була земля божа.

З тих темних див вимальовувалося Сивоокові те, що пережив насправді: велетенські тури, дику силу яких ще нікому не вдалося приручити, замерзлий Дунай, чорний від мільйонів па-цюччя, яке перемандрує з одної землі до іншої, табуни вовків, що обсідають купецькі валки або, знахабнілі до краю, никають навіть коло велелюдних торговищ, темні хмаровиння ненажерливих пруг, незримість безжального голоду, страшні громовиці, безмежні повені.

Але в книгах ніколи не писалося про те, що було насправді. Він знав журавлів і лебедів, знав ластівку, яка приносила на своїх гострих крилах весну в його землю, а тепер читав або ж слухав розповіді Гієрона про птицю Фенікс, самотню, як сонце, сонячну птицю, що живе п'ятсот літ, а потім заглиблюється в древа ліванські, наповнює крила свої ароматом, летить у город Іліополь, возлетить на приготовлене для неї ієреями города тре-бище і, спалахнувши, згорає. Вранці чиститель требища обряще в попелі черв'яка, який на третій день возлетить птицею в прообразі Спаса. Фенікс має крила кольору сапфіра, смарагда й інших коштовних каменів і вінець на голові.

А ще був таємничий единорог, був солодкозвучний птах — Сирін, схожий на тих сирен, що чарували супутників Одісея, були дракони вогнедишачі і василіски — гади з людськими головами, а то грифони — видом лев з крилами й головою орла, грифони колись стерегли золото Азії; скіфське плем'я арімаспів вступило з грифами в боротьбу за золото й коштовні камені, то були безстрашні варвари — може, саме тому ромеї давали одяг з зображенням грифів начальникам варварських дружин.

З досвітку до темнощів вергали вони, тесали камінь, варили різнобарвну смальту, гнулися на риштованнях до окостеніння в шиї і в хребті, викладаючи мозаїки або виписуючи фрески; чим далі, тим більше кожен з них умів, переймав од Агапіта вищі й вищі таємниці украшателства священних будівель, але водночас дедалі відчутнішим ставало їхнє приниження як людей, вони мовби самознищувалися в своєму мистецтві, з кожною новою барвою, яку клали на стіни, з

кожним візерунком, з кожним новим вигином абсиди, вигаданим кимось із них, ніби відлітала від нього частка його життя, його ества, загублена серед земного могуття недоступних імператорів і серед чудес, ворожих людині. Як було сказано в пророка: «Оце ж годі вам надію покладати на чоловіка, що в його тільки хіба духу, що в ніздрях, бо й що він значить?»

І самий Константинополь наповнений був чудесами, перед якими буденне життя людське вважалося нічим. У монастирі Спаса зберігалася чаша з білого каменю, в якій буцімто Ісус перетворив воду на вино. Щовівторка носили по городу ікону Богородиці, написану ніби самим євангелістом Лукою. Можна було побачити сокиру, якою Ной збудував свій ковчег. В монастирі Продром лежало волосся Богородиці. А ще стояла там Софія — нерукотворний храм, найбільший і найпрекрасніший у світі, творіння, може, й не людських рук, а божественних, бо імператор Юстиніан, при якому споруджено святиню, похований у саркофагові з зеленого мармуру ієропільського, за життя визнаний був не тільки імператором і першосвящеником, а самим богом, а його жона Феодора, куртизанка з цирку, донька приборкувача звірів, вирізала сто тисяч павлнкіан, які шанували Добро, але не визнавали бога.

— Хай пам'ятає кожен з вас, мохнатомордих і обдертих, — гримів до них Агапіт, — хай затамить назавжди, що все видиме і все, чим живете, — то лиш бліде відбиття справжнього, високого, неприступного, а ваше вміння повинно стати лиш засобом для нагадування про божий світ, про божественну драму господа нашого Ісуса Христа і замешкуючих небо не смертельних святителів.

Харчувалися вони хлібом, оливою, ще давав їм Агапіт червоне виноградне вино, яке поступово вбиває мужську плоть. Але в кожному з них зібралося стільки дикої сили, що не діяло ні червоне вино, ні тяжка праця; часто вибухало це в них непогамовною люттю, вони зчіпалися між собою, і то добре, коли все кінчалося самою сваркою й не доходило до справжньої біятики, а бувало, й били один одного довго й тяжко, зганяли свою злість, свою неволю, свої нещастя. Потім мирилися, знов ставали поряд на високих риштованнях, дерли голови догори, задихалися від спеки або ж коцюбли від холоду, коли у високий монастир упливали взимку хмари й оповивали їх своїми пасмами.

Агапіт ніколи не квапив їх. Сам повільний і маєстатичний у жестах, мов постаті святих, яких учив зображувати, любив це й у своїх підлеглих. Міщило досконало завчив усі вимоги Агапітові, смакував уповільненістю в роботі, мовби тим самим міг продовжити своє життя. А Сивоок накидався на роботу зшале-ніло, йому щоразу хотілося викласти все, що вміє, на що здатен, з його запалу сміялися всі; Міщило докірливо хитав головою, а потім перший же доповідав Агапіту, як недостойно вівся його товариш і як постраждала від цього справа, бо через його нестримність порушено канон про зображення верхніх жіночих шат, у яких не повинно бути жодної складки, бо складки утворюються тільки поясами, які, це відомо всім, притаманні одягові нижньому, лише перепоясані патриціанки мають їх у парадному строї, але носять через плече, а не па талії, щоб не вводити глядачів у спокусу сатанинську.

На диво занудливий був цей Міщило, і Сивоок ніяк не міг збагнути, чому наслано на нього такого єдиноземця, якою силою. Зате Агапіт кохався в Міщиліві.

— Ге, — муркотів до Сивоока, який зовсім не почувався винним і недбало сидів перед своїм зверхником, слухав і не слухав того, — в нашій ділі потрібні отакі собі неквапливі, розважливі люди, які б могли подумати собі поволі і провести рукою так, щоб не помилитися. Ти думаєш, ти зробив оту мозаїку? Поспішав, рвався, а куди й чого? Однаково б нічого не втяв, аби задовго до тебе не визріло це в моїй голові й душі, а ще перед тим — у душах багатьох достойних людей, яких уже немає й на світі. Думали вони про цю мусію, виношували по камінчику кожну барву, кожен вигин. А твоє діло — зробити. Нести традицію. В цьому — тривалість і вічність

держави і її люду. Хто дотримується традиції, може сподіватися, що його теж колись цінуватимуть. А коли плюєш сам — плюнуть і на тебе. Тільки варвари живуть без ладу й порядку, а в богочти-мих ромеїв усе встановлено точно: і в житті, і в службі божій, і в діяннях царствених імператорів. Що є мистецтво? В ньому точно встановлено засоби зображення й композиції так само, як, скажімо, наперед розписано порядок одягання і переодягання імператорів і їхніх наближених, а також священиків. А що може бути головнішого для простого чоловіка, аніж лицезріти свого світського чи духовного повелителя в одязі, який відразу засвідчує, хто перед тобою? Імператор Константин Багрянородний у тридцять сьомій голові своєї першої «Книги церемоній» подає, які облачення надягають царі на свята і виходи урочисті. Хто ще не знає, повинен затямити твердо й несхитно, як усе, що стосується вашого вмільства. Це велика наука. Бо й що таке життя? Це переодягання, вміння дібрати для певного випадку властиві шати.

І так само, як кожен знає, коли, і з якого приводу, і які шати надягають вельможні, мистецтво наше в кожному випадку може користуватися тільки наперед визначеними і твердо встановленими канонами, і той, хто їх засвоїть, і нестиме в собі, і зможе передати через себе і своє вміння, той нам потрібен. А всі інші — відступники. Відступників же слід виганяти, як нечестивих, з храму.

— Можеш проганяти мене хоч сьогодні, — похмуро сказав Сивоок.

— Ні, ні, чоловіче! — сміявся вдоволено Агапіт.

Сивоок пускав усі ті повчання повз вуха. Земля ромеїв? Ніколи не забуде болгарських своїх братів, тяжкий перехід через македонські гірські шляхи, Амастріанський форум і болісні вигуки: «Майчице моя! Оче мі ізгорях!»

Земля ромеїв? В цій землі, сухій і черствій, усіх богів спровадили з неба й поселили в храмах, самі безугавно возносячись молитвами до неба, а його боги жили в деревах, у водах, у землі, а до неба ніхто ніколи й у гадці не мав добиратися, бо воно було таке високе, що не зійдеш на нього навіть по райдузі.

Земля ромеїв? Жорстокість, підступність, лицемірство на кожному кроці. З одного боку закостенілі канони. Жодної стопи від них. Всі святі в однакових шатах і в положеннях. Хоч куди б поїхав візантієць, зустрінеться він із звичними для ока подобизнами, і серце його мало сповнюватися пихою. Свої, наймані й куплені митці малювали апостолів, імператорів, войовничих імператорських жон і кобил, і цілі мальовані фаланги Візантії вирушали на здобуття світу, щоб засвідчити лад і непорушну єдність, яка, мовляв, панувала в цій державі. А з другого боку — невтихаючі суперечки про те, як вірити, як спасти душу свою, про благочестя і нечестя, і про те, як складати персти, скільки разів казати «алілуя», скільки проскур вживати при відправі, скільки кінців повинно мати зображення хреста, як писати ім'я Ісуса, які повинні бути архієрейські клобуки і жезли, як дзвонити в церквах, чи не почверти-ти святу трійцю, виділивши четвертий престол для Спасителя; ярі анафемами один одному, лайки на торжищах і в корчемнипах — нікчемність і метушнява, похвальба своїми порядками, своїм першородством, давністю своєї держави. Однаково, що дід хвалився б перед юнаком: «Я народився перший». А той мав би сказати: «Я проживу зате довше. Ти вмираєш, а я тільки вбираюся в силу та міць».

Хоч Агапіт вважався мовби вільний у своїх вчинках і виборі роботи, насправді все залежало від патріарха, від сакелларія, церква виступала і їхнім працедавцем, і їхнім годувальником, і їхнім суддею. Церква тримала в руках усі канони, вона не поступалася ні в чому, вона вимагала послуху й покори не тільки в молитвах, але й у прикрашанні храмів, художники для неї мали стати найпершими рабами, покликаними оспівати могуття богове, прославити його і його

апостолів у барвах і будівлях.

Так велося здавна. Ще з Єгипту пішло: жрець — і фараон і раб — художник. І в стародавніх греків, мабуть, так само. І в римлян, спадкоємцями яких вважали тепер себе ромеї. Святиня вимагала пишноти. Мистецтво стало слугувати пишноті. Подавляло людину, замість возвеличувати її дух, підтримувати в ній силу й веселощі, як це робило споконвіку. Русичі не знали такого мистецтва. Різьблена ложка, гаптована сорочка, ковшик, прикрашений квітами, випаленими жигалом, посуд з спокійним візерунком, миска з зображенням риби або птаха, червоний щит (може, й назвали їх греки руськими за ті щити, бо ж по-грецьки червоний — русій), кольчуга з блискітками. А потім прийшов суворий, безплотний, народжений без зачаття і вже тому незбагнений і чужий бог, з аскетизмом, схимою, жорстокістю — і нема веснянок, нема клечання, нема сонцевороту.

Дванадцять і дванадцять, а то ще й більше — ось сума літ Сивоокових, впродовж яких мав стикатися він з цим новим богом, під хрещатим знаком якого давно, в темну понуру ніч, убито було діда Родима.

Дванадцять років віддано Агапітові. Забуваються дрібні щоденні випадки, життя протікає, мов вода крізь пісок, утримується в людині тільки знання та вміння, входить у неї непомітно, так ніби завжди було в ній, надто ж уміння, бо ніхто не зможе навчити тебе розрізняти й вибирати барви і класти їх так, щоб здригнулося найпохмуріше серце, якщо сам ти не вмів цього мало не від дня народження, якщо не подарували тобі цього високого дару твоя рідна земля, перші твої навчителі, серед яких зростав і піднімався на ноги.

Він охоче приймав те, що пасувало до його непокірливості, й опирався чимдуж, несамовито всьому, що вважав ворожим. А що ж ворожішого для себе міг знайти поза християнськими богами після заповідяного йому зла?

Його намагалися переконати, що тільки християнство дало людині високу духовність, а без всесильної його дії в серці людському, в якому проростають лиш тернії гріхів, не можуть появитися любов, радість, мир, довготерпіння, благість, милосердя, віра, кроткість, воздержання. Чи не брехня! Його предки мали всього цього задосить. А прийшов новий бог — і почалося на його землі: чвари, переслідування, зникла радість, веселі, добрі, розумні люди поступалися місцем таким пройдисвітам, як Какора, запанувало отаке слиняве й паскудне, як оцей Міщило.

Сивоокові тикали в очі його дикістю, дикістю й варварством його землі. Пиховиті ромеї, хоч і розносили християнство по всіх усюдах, справжніми християнами вважали тільки себе, решту називали «кроплені», натякаючи на обряд хрещення з кропилом і свяченою водою.

Одного разу він хотів намалювати апостола Павла без меча. Вже докінчував фреску на свій смак, бо ніяк не міг прийняти безглузлого звичаю давати Павлові до рук зброю. Воїн-язичник Савл із Тарса, повернутий у християнство, прибрав ім'я Павла і став апостолом-провідником єдності християнства і важливості милосердя. Канон вимагав зображувати Павла неодмінно з мечем. Дивне милосердя з мечем! Зрештою, коли подумати, то яке Сивоокові діло до всіх цих дурних канонів, але йому набридло слухняне повторення, він завжди пробував щось змінити, цього разу вирішив обійтися без меча.

Але саме нагодилися Агапіт і сінкелл у ліловій хламиді, з коштовною панагією на грудях і високим посохом чорного дерева з срібним чеканним наголів'ям.

— Чому святий Павло без меча? — закричав сінкелл, і шия йому під дбайливо розчесаною

чорною бородою налилася темною кров'ю.

— А тому, що я так захотів, — відповів з своїх риштовань Сивоок і вдивлявся в зледащеного сінкелла з такою ненавистю, що той аж відступив трохи.

— Це рус, — примирливо сказав Агапіт, — він трохи дикий, однак...

— Мовчати! — звелів йому сінкелл і тепер уже сміливіше ступнув знову до риштовань, на яких височів грізний Сивоок. — А ти! Що ти? Смердючий русі Поганин! Земля твоя — страмота-та суцільна! Як смієш?

Сивоок відповів сінкеллу словами одного з семи мудреців Еллади, скіфа Анахарсіса:

— Якщо моя батьківщина страмота для мене, то ти, у всякому випадку, страмота для своєї землі!

Останні слова Сивоок уже викричав щосили і зшаліло полетів униз із риштовань просто на голову сінкеллу і був би, може, й убив того пещеного патріаршого прислужника, якби Агапіт,

І добре знаючи Сивоокову вдачу, не відтягнув вчасно чиновника і з поклонами й перепросинами не вивів з храму. Потім він повернувся й реготав разом з усіма з вихватки Сивоокової, ляпав Сивоока по плечу, зазиравав йому в очі, а той відвертався, сопів розлючено й ненависно, ненавидів усе на сві-К ті, зневажав і ненавидів Агапіта за його підлабузницьку натуру, за властивість легко визнавати свою нижчість перед кожним, хто бодай натяком давав знати про свою вельможність або просто силу. Гидко було дивитися, як гнеться дебелия шия і як зготовляється до плазу могутня статура, міцна, мов мур. Давно б утік собі Сивоок у широкі світи від цього чоловіка, але мав той і свої чари, які вабили до нього. Мав слово, яке об'єднувало всіх, в хвилини душевної розчуленості не називав їх антропосами, а ласкаво казав: «Друзі мої». А ще вмів покорити їх своєю обдарованістю. Коли сипав у клеточку масу розтопленого скла якийсь там порошок з широкого свого рукава і виходила потім смальта неземної барви! А чи коли одним порухом своєї дебелиї десниці виводив таку заокруглено-досконалу лінію, що не відшукаєш її й у тілі найбільшої красуні. Але не міг збагнути Сивоок, як можна горіти талановитістю, в очах і на обличчі й водночас бути лицеміром, готовим підморятися незаперечно всім догмам, всім повелінням, всім змінам і віри, аби лиш йому дали змогу жити, а отже — творити. Бо, мовляв, хитрощі — теж сила віща. А що він витворить із дувшею пристосування, блазня можновладних, скомороха для чу-|жих настроїв? Ще не міг простити Сивоок Агапітові його жорстокого самолюбства. Може, художник і повинен бути само-ілюбом, щоб утвердитися в своєму таланті, але утверджуватися; аа рахунок інших, топтати інших — аби лиш возвеличитися самому? Або: як можна сполучати в собі легендарну просто леда-|чість і вогонь обдаровання, барложитися цілими днями в постелі, мати сонну мармизу, засняділі очі і зберігати в глибинах і'душі такий вогонь натхнення, якого не знайдеш ні в кого? Чудасія!

Агапіт нагадував ситу й самовдоволену Візантію, де благо-їдять божа зійшла з небес і блукає поміж людьми, і вже хто її впіймає, то триматиме міцно, попри всі спроби відібрати для інших. На Агапіта благодать упала в його здібностях, і він цупко тримався за дане йому вищою силою так само, як трималася ромейська держава за всі свої привілеї й права, встанов-;лені нею самою.

Заняття художніми ремеслами регульовано надзвичайно суворо. У «Книзі єпарха» тільки майстрам золотих справ, скажімо, присвячувалося дванадцять параграфів. Не міг ти стати мозаїчистом чи золотковцем тільки тому, що володів умінням: це Ще слід було довести. Тільки член золотницького єснафа допускався до ремесла, а щоб вступити до єснафа, вимагалася

запорука п'ятії відомих єснафліїв. Умілець міг працювати тільки в ергастерії, ні в якому разі — вдома. Вживати мав тільки благородні метали, на яких стояло службове тавро. На випадок порушення цього правила винного бичували і карали на один фунт золота. Якщо ж хтось наважувався вживати благородного металу з сторонніми домішками, то йому відгинано руку. Окрім предметів для власного споживання, художник мав право купувати тільки необхідне йому для роботи, але не для перепродажу. Окрім того, не мав права набувати матеріалів для роботи від жінок, а також, під загрозою негайної конфіскації всього майна, будь-чого з церковної власності.

Закони були жорстокі й неситні, як і церковні канони, що повелівали малювати одних святих у хітонах, інших — у стихарях, третіх — у скарамангіях і лорах, і для кожного була своя барва, і своя постава, і все це було наперед задане, навіки закостеніле, хизувалося своєю незмінністю, своєю несхожістю ва те, що було, і, може, на те, що десь буде, хоч ромейське мистецтво й не допускало можливості, щоб десь щось з'явилося, окрім нього, бо ж вони — вершина всього суцього, вони просвітили всіх варварів: усі були дикі, а ромеї принесли їм Христа, і його вчення, і його храми, і його закони.

Отак воно, мабуть, і ведеться в історії. Всі були дикі, а хтось приходив і просвіщав їх. І ті племена Малої Азії, що будували кораблі, визначили хід небесних світил, відкрили заблуканиці були дикі, а прийшли ассрійці, і їх просвітили.

І ті, хто населяв Єгипет, були дикі, а фараони їх просвітили й примусили будувати для себе камінні гробниці.

І етруски були дикі, а римляни їх просвітили, укравши в них і жон, і мистецтво, і городи.

Чи то не велика брехня історії? Може, під тиском примітивних головорізів згинули безцінні скарби людського духу, а нащадкам лишилася тільки хвала й слава, якою оточили себе завойовники; що ж було колись, так ніхто й не знає, хто були ті люди, що пиляли над Нілом твердий камінь Мокатама, тягали його через ріку і складали в рукотворні гори-піраміди? Може, то їхній відчай, і їхнє горе, і їхня пам'ять на землі — оті піраміди? Може, то знак наступним поколінням, які повинні відчитати все, сховане в строгих лініях поставлених на краю пустині мовчазних кам'яних гробниць?

Ніхто не знає. Так через тисячу років говоритимуть і про його землю. Зберуть цілі сховища з грецьких книг, напишуть ще тисячі своїх книг, так наче від кількості книг залежить кількість правд. Правд завжди буде мало і для їхнього зятявлення й висвітлення треба дуже мало книг і писань. Може, десь вини останній на його землі мудрець, такий як дід Родим, збирав дбайливо скарб берестяних грамот і збитків, списаних старовинним письмом русів, де перша літера була П — поле, правда, путь, а може, перша літера була Ж — життя, жито — і мала кшталт предивного еліпса, як зернина, як сонце, як місяць, як дитяче личко або жіноче око? Але все буде понищено й попалено на догоду новому богу, як спалено перед очима в Сивоока Радогость з його небаченим храмом, з провіщалкою Звенисла-вою, з Ягодою, людьми, які не покорилися. І тепер плодяться там молитви, псалми, апокрифи. А що додалося? Сонце так само сходить і заходить, і трапа росте, і листя шелестить, і звір спішить до водопою, і мати годує дитя...

Але люди обростатимуть невпинно новими речами, новими предметами, нав'язаними їм чужою волею, встановленими кимось угорі невідомо навіщо, люди задихатимуться від тих предметів, самі перетворюються па предмети бездушні й скам'янілі, як ті жінки Содомі і Гоморри — на соляні стовпи. Речі знищать колись людину. Поки їх мало — людина їх любить, прикрашає, вони слугують людині й не заважають, а, навпаки, помагають жити. Потім їх стає надмірно багато.

Робити речі не стає часу. Прикрашати — й поготів. Мистецтво зникає. Воно відходить на узбіччя, в глибини минулого, а з ним відходить і час, і людина лишається самотня на березі океану вічності, і гори непотрібних, безглуздих речей громадаються навколо неї.

Такою видавалася Сивоокові Візантія після чарівної простоти лісових озер і зелених піль з соковитим житом і співом птаха в небесних безвістях над рідною землею.

Волю могло дати саме тільки мистецтво, але й тут заковували його в залізні регули обмежень.

— Головне, — казав йому Агапіт, — це загнудати в догмати віри твою дику варварську душу. Бог ловить тебе на барву, а ти повинен навчитися вловлювати в барві бога. Уникай у мистецтві всього, що в житті не є прекрасне, бо тоді природу можеш представити зогидженою, а ти повинен прославляти досконалість божого творіння. Лапка ж не може бути досконалістю, отож уникай всього, що поза хвалою Всевишньому. Дано людині землю і небо, дерева і квіти, води і трави, чотири пори року — і кожна прекрасна, дано різну погоду—і кожна прекрасна.

— Ага, — відповідав йому Сивоок, — а коли ііа холодну погоду я роздягнений?

— Про тебе не йдеться. Не тобі слугує високе вміння, а богам. Бо й що ти є? Нікчемність! Пам'ятай, завжди було й буде так: люди роблять, а слава — богам.

Питати Агапіта, чому він забирав собі не лише славу, а ще й гроші за їхню роботу, не хотілося. Той знайде відповідь.

Прикличе до свого палацика на Влахернах, посадовить на цілий день перед гарно переписаною і оздобленою Біблією, примусить читати апостольські послання або знов же цей остогидлий псалтир. А що з цього? Знатимеш ти чи ні, чи Єна мала пуп і чи міг заговорити змій-спокусник, і що слово «олива» повторюється в Святому письмі двісті разів, — від цього ще не станеш добрим художником. І справ земних не полагодиш читанням цієї великої, гарно складеної та водночас і неймовірно заплутаної священної книги. На небі — висхлі, благосні святі великомученики, а на землі — клубовиська дияволів, відьомський шабаш зрад, отруєнь, убивств, підлоти. Як це все Сполучити? І чи можна це поєднати?

— О темний антропосе, — казав Агапіт, — пам'ятай, що двісті літ тому Нікейський собор постановив: мистецтво належить художникові, але композиція — святим отцям. А що є композиція? Композиція — це метод, завдяки якому елементи предметів і елементи простору складаються в творимому в одне ціле. Виразність передається через постаті, постаті розкладаються на члени, члени — на поверхні, що сполучаються, мов грані діаманта, однак без притаманного йому природного холоду. Тому в роботі важить тільки проведення пензлем по дощі або стіні. Воно може бути погане або гарне.

Це Сивоок з'явив ще з дця своєї появи у Агапіта. Коли подавав камінь на спорудженні монастиря. Коли стругав дошки для ікон. Коли різав кітних овець, навчаючись по виду визначати, яке ягня носить в своїй утробі. Бо коли ще тільки заро' док, то шкіра його занадто ніжна, щоб з неї вийшов пергамен. Переношене ягня дає пергамен занадто цупкий, і книга з нього не годиться для продажу людям знатним, а простий люд, як відомо, книг не купує, бо неспроможен. А писання ікон? Це не те, що башлувати ненароджених ягнят для пергамену. Вистругати дошку з пегпиючого кипарисового дерева або з світлої, такої милої серцю Сивоока липи — то був тільки початок. Далі та дошка обходила кількох умільців, кожен з яких досконало володів своєю частиною роботи, і Сивоок з часом теж пройшов усі ти роботи, повторюючи шлях виструганих ним у свій час дощок.

Поверхня дошки левкасилася, тобто покривалася білилом, а вже на залевкашену поверхню

наносився малюнок майбутньої ікони. Так робилося й з фресками, тільки контури майбутньої фрески прокреслювалися чим-небудь гострим по свіжій штукатурці (Сивоок згодом писав без прорисі, одних дивуючи, а других дратуючи легкістю своєї руки). Малюнок робив «знаменщик» пензлем або припорохом і закріплював графью. Тло найчастіше було золоте, але золото не наносилося просто на ґрунт, а спершу покривали ґрунт поліментом. Полімент готували з тонко натертої червоної фарби, висушеної й розведеної на протухлому яєчному білкові з оцтом. Полімент надавав позолоті рвоності, а щоб золото мало справжній блиск, його ще подівали собачим зубом або агатом.

Тільки після цієї підготовки іконописець-доличник красками, введеними на яєчному жовтку з квасом, писав одяг, палати, дерева, трави. Після доличника брався личник, який писав обличчя і оголені частини тіла. Це вимагало найбільшого вміння. увала точна послідовність роботи личинка.

Передовсім була санкир — тобто накладання підмальовок Ішаною краскою з вохри, умбри й сажі. Далі художник робив ріис сажею, намічаючи контур, а білилами наносив «движки» я означення рис обличчя. Після цього починалося вохріння рьома плав'ями, тобто розведеною до прозорості краскою тричі ряд наводили малюнок, досягаючи дивної ніжності, особливо внутрішнього світіння красок. Перша плав наводилася світлою санкир'ю. Нею поправлялися випуклі місця на обличчі: тес, вилиці. Другою наводився рум'янець. Третьою «підбивали», тобто об'єднували попередні плав. Після цього йшла Іплавка» — тон, що об'єднував усі попередні тони так, що вони вонизували один одного.

Поки ти засвоював усю цю складність прийомів, невпинно посконалюючись у своєму вмінні, Агапіт привчав тебе до думи, що мистецтво — звичайне ремесло, яке робиться щоденними родськими користями й потребами.

Ці «Як же так? — думав Сивоок. — Адже це існує поза всім! Нічого з'являється раптом цілий світ. Хіба тут досить простого Проведення пензлем? Вкладати треба ціле своє серце, все своє життя, та ще й додавати дещо поза тим — ось справжнє мистецтво!»

Однак розумів, що про таке нікому не скажеш, тут можна підчувати самому, а хто не відчуває, того не переконаєш ніяким уєслів'ям, тільки накличеш на себе глузування. Гієрон у великій таємниці розповідав Сивоокові про існуван-ІНя єнохів — темних книг, у яких заховано багато мудрості, неприступної ні ромеям, ні агарянам, нікому в світі. Книги ті знищено жорстоко й послідовно вже тисячу років, але однаково знищити їх усі не вдається, бо вони живуть у людях, книги можуть бути знищені лише разом з усіма людьми, а це — неможливо. В тих книгах є й про художників. Не так, як у Арістотеля. Арістотель просто перелічував складники художницького вміння, як то робить їхній Агапіт. Темні книги пов'язують діяльність художника з існуванням самої матерії. Матерія виникає внаслідок випромінюваного богом світла на його найвіддаленішій межі. Вона сама є не що інше, як те згасле світло. Займаючи найнижчу область світу, що зветься Асія, вона являє собою, як згасле світло, область п'їтьми. Отже, світло є добро, га матерія — це принцип і сфера зла. В мороці живуть усі злі духи і їхні владики. Отож роль художника — затримати світло в матерії, бодай залишки світла. Художник вище бога і законів природи: він створює повий світ вже після сотворіння його богом!

Докучав їм нездоровий південний вітер. Розносив над усім городом сморід нечистот, які звалювалися на вузьких бокових вуличках і в глухих закутках попід мурами, запах морської гнилі з Пропонтиди, ледь чутні аромати далеких південних країн: квіти, прянощі, засмаглі пружнотілі жінки, неземні плоди. І всі поступово шаліли від того вітру, голоси ставали роздратовані, рухи різкі, все валилося з рук, переплутувалися краски, не туди ставилися кубики смальти, і доводилось розруйнувати щойно викладений циматок мусії; хтось лаявся,

хуюсь зачіплювався до бійки, не було іншої ради, як покинути роботу: і вони кидали її і розбрідалися по Константинополю: одні просто швендяли по Месі, другі йшли до повій на спадисту вуличку коло форуму Тавра, треті напивалися в корчемницях, четверті штовхалися на торговищах або слухали мандрівних музикантів, ув'язувалися в бійки і суперечки.

Ось мальовничий голодранець, що прибув, видно, з пустині, оточений розвеселеною, жадібною до розваг юрбою, викрикує в спітнілі байдужі обличчя щось своє, потім перебирає кілька невідомих Сивооку мов, поки доходить до ромейської, до спаскудженої грецької мови, яка надається, мабуть, тільки до нудних прославлянь бога, бо тому однаково, він не вслухається в слова, його вдовольняє сама гнусавість молитов та поклони, але цей обідранець щось там кричить про першу літеру свого письма, про ель Алеф, або ж альфу по-грецьки:

— Ель Алеф — початок усіх початків, зміїста перша літера арабського алфавіту, слід змії на просонченому піску, тінь, кинута на землю гілкою квітнучого дерева, вказівка сонячного годинника, знак життя й смерті, лінія, що з'єднує схід і захід і з'єднує північ та південь, міра всіх мір, одиниця й безмежність, минуле, нинішнє й майбутнє в одному начерку. Ель Алеф!

Сивоок міг би розповісти цим дурням про всі літери своєї мови. І першою міг би ставити будь-яку: чи Дитину, чи Жито, чи Поле, чи Траву. Він проштовхується в середину натовпу, гримить до голодранця з голодним блиском пустині в гострому погляді:

— Тоді послухай про руське А. Про людину, яка стоїть на двох ногах отак, як стою перед тобою я. Міцно стоїть, розставивши ноги, творячи трикутник між собою і землею так само, як утворюють у землі трикутники корені всіх дерев: наймогутні-ших дубів руських, що врастають в землю вдсятеро глибше, ніж виступають назовні, і алепських сосен, які тримаються тільки за поверхню приморської крем'янистої землі, живлячись самими вибрисками моря. «Аз», — сказав чоловік і став на ноги, щоб мати внизу під собою цілий світ, щоб мати в своїй услужі все плаваюче, повзуче, стрибаюче. Далеко видно з тої башти буття — в майбутнє і минуле, іа всі чотири вітри, і в небо, де Сонце, Місяць і Земля теж твоять великий трикутник Всесвіту. А і є безмежність, яка відкривається з двох закритих боків трикутника, ще більша безмежності з боку відкритого. Ось що таке А.

— Які ж слова починаються з цієї літери в твоїй мові? — пронизливо закричав жебрак. — Може, аллах? Ромей впряглися й собі,закричали:

— Адамас!

— Аргір!

— Атраватік!

— Апокомбій!

Сивоок подумав: як же так? Жодне слово в його мові не починається на А!

— Та ну вас! — розізлено вигукнув. — Тому й не починаються в нас слова, що це найперша літера. А треба буде, то позичимо слів!

— Позичальник, позичальник! — заревіла юрба, і вже чиїсь руки вхопили Сцвоока за одяг, уже хтось гупнув його в спину, треба було чим скоріше вискакувати з натовпу, бо за найменшу прогайку плачено тут дорого, іноді й самим життям.

Агапіт мав свій палацик на Влахернах, над сампм Золотим Рогом, серед апельсинових садів,

куди не долітали повіви гнилого константинопольського вітру, де все напоєно було пахощами цвітіння або стиглих плодів, де стояла тиша, порушувана хіба що пташиним співом, який, сказано ж, додає людині віку й краси.

Над усе Агапіт любив своє тіло. Ніжився в теплих купелях, пронизаних пахощами. Намащувався оливою по купанню, ходив у вільному білому одязі, щоб дихало тіло. Любив усе тілесне, навіть запах під пахвами викоханок, яких мав безліч і різних. Відчував, що з роками дедалі більше розростається в ньому дикий брудний звір, але не стримував того звіра, а з якоюсь навіть насолодою стежив за його розростанням.

Сили, здавалося, ще не покидали його, але помічав у собі заздрісність до молодших, заздрісність переходила в зненависть, він гамував її вміло, а сам знав, що то: ознака наближення старощів. Аж тепер мав би признати слухність тому русові, тому могутньому скіфові, що з часом перевершив усіх його учнів, та, може, й самого Агапіта в досконалості всіх мистецтв, погодитися з ним в його незгодах з догматами християнства, відкинути сміливо ті обмеження, які стосували святі отці щодо його мистецтва, бо мистецтво належало художникові та й тільки художникові. Але чим далі впирався ще дужче в усталене, його бронзовобарвна і бронзової твердості вия не гнулася і не мала зігнутися. О пиха Візантії! Золоті шати, розкіш і окостеніння ідолів, засохлі на сонці глиняні ідоли набувають камінної твердості; їх можна хіба що розбити, зігнути к, схилити — ніколи й нікому!

Тепер знав Агапіт, що християнство — це вік похилий. Воно виникло, щоб потрафляти й догоджати старим, знищеним, знесиленим людям. Тим, у кого вже здерев'яніли суглоби. Хто насилу пересуває ноги. Хто забув про різкі жести і різкий голос. Маєстатичність, повільність, неквап, похмурість, нелюбов до всього яскравого, байдужість до втіх — все це спільне в християнства і в старих. Бо вони правлять світом. Віра завжди досто-совувалася до тих, хто править світом! І майже завжди була 'вона вірою старих людей. Як же узгодити це з тим, що старість приносить з собою мудрість? Може, хитрощі? Старі діди тільки й уміють, що спати, а один юнак може перевернути цілий світ.

Тепер Агапіт часто гнівався. Серпики блідості появлялися в нього коло ніздрів. Голос ставав верескливий і різкий, мов у жирного барана. І смердів Агапіт, попри всі натирання благовонною корою й сандаловим маслом, чи то старим цапом, чи немитим бараном. Нікого не пускав до себе додому. Сивоок чи й був там останнім часом разів кілька.

Але якось треба було полагодити з Агапітом одну невідкладну справу, бо він не появлявся па будівництві кілька день, а любив усе тримати під наглядом, забороняв будь-що робити самим, без його велінь. Вони споруджували невелику церкву коло стіни Феодосія в протилежному від Влахери кінці Константинополя, тож Сивоокові довелося проїхати верхи на віслюкові увесь город, десь у нього на батьківщині такий їздець викликав би глузування й тюкання, але тут віслюк був твариною звичною й зручною, він мав свою мудрість, щоправда, заховану так глибоко, що людина збагнути її не могла ніколи; може, тому пасув-ав їй більше кінь, просякнутий страхом, власне, дурне и затуркане створіння, звикле бігти туди, куди його женуть, підкорятися кожному шарпанню повода, кожному покрикові вершника, кожній примсі; віслюк же, якщо вже приставав на те, щоб кудись тебе везти, то робив це не для прислужництва й не з остраху, а просто з люб'язності, він вислухував тебе або й не слухаючи розумів, куди й чого тобі треба, і йшов собі без поквапу так, як хотілося не тобі, а йому, і хоч ти б убився від злості — ніщо не могло спонукати його змінити свого кроку, і він привозив тебе туди, куди хотів; найчастіше це збігалося з твоїм наміром, іноді й не збігалося, але на це не було ради, бо впертість — це, зрештою, мудрість. А хто ж стане заперечувати мудрість?

Сивоока віслюк довів благополучно до Влахернів, там у нього десь, видно, були свої справи, бо

по крутій вуличці вгору до садиби Агапіта Сивоокові довелося дертися вже самому — віслюк залишився стояти коло куща з гарними фіалковими квітками; браму було зачинено, Сивоок довго грюкав, поки з'явився заспаний женоподібний євнух, який володів, здається, єдиною цінною властивістю: запам'ятовував усіх Агапітовних антропосів з перших відвідин. Євнух кивнув Сивоокові, відчинившому браму, тоді сказав:

— Агапіта немає вдома.

— Навіщо ж відчиняв? — здивувався Сивоок.

— Агапіта нема, — повторив євнух, збаранілий від ситого харчу й неробства. Сивоок запідозрив якийсь обман, відштовхнув євнуха.

— Нема, то подожду, а ти дивись собі тут.

І пішов сам до будинку.

Склепінчасті вікна, забрані гарними ґратницями, білий камінь. Пишний сад. Доріжки, викладені грецькими мозаїками з зображеннями дерев і птахів. В себе Агапіт не стосував обмежень, як у храмах. Високі білі квіти під мурами. Зелені батоги плюща на стінах. Біле, зелене — спочинок для очей.

Сивоок штовхнув двері з мідним кільцем знадвору, обклепані мідними кружалами, увійшов до будинку. В просторому атріумі підлога теж викладена була мозаїками. Різнобарвні! кола руху небесних світил. Античні божества неба і простору.

— Агов! — гукнув Сивоок. Ніхто не відповідав. Може, євнух сказав правду? Він пішов далі, штовхнув ще двері, потрапив у якийсь вузький хідник з високими білими стінами, звідти проник до кімнати, зупинився на порозі, бо кімната була притемнена, коли ж роздивився, побачив, що майже все приміщення займає широке ложе, а на ложі — жінка.

Вона лежала, підклавши одну руку під голову. Усміх блукав по її повних устах, застиглий усміх стривоженого чекання. Лукавство прозирило з глибини її чорних очей. Ноги круглилися на твердому ложі, ноги непередаваного кольору (людське тіло, надто ж жіноче — завжди непередаваного кольору, як пшеничний хліб), ноги струменіли, впадаючи, мов дві пшеничні ріки, в зваблівість, ноги круглилися знадливо до болю, але він задивився на ступню, замилувався її досконалістю, її міццю; жіноча ступня, чиста, вигиниста, мов міст райдуги, була просто в нього перед очима, він щось намагався згадати, але не міг, йому заважала та ступня, тоді він з маху відкинув її кудись у невідомість і полетів, пропав, зник, вибухнув і розвіявся в просторі назавжди.

Потім його тіло збиралося, немов дощ у хмарі, з найменших часточок, поволі, неохоче, аж поки набуло знов своєї ваги й об'ємності, воно ще й досі палало тим вогнем, що спричинився до вибуху, а жінка лежала поряд холодна, як крига, тільки недбало кудлала його запорошеного пиллом Константинополя чуба та торкалася пальцями бороди його, теж брудної, спітнілої, але м'якої.

— Ти хто? — спитала вона.

— Сивоок, — сказав він, як колись давно відповідав усім, найперше ж, здається, Величці, про яку гріх тепер було й думати.

— Варварське ім'я, — промовила вона з показною зневагою, але руки не прибрала, лоскотала

його бороду. — Агапіта знаєш?

— Чому б не знати?

— Боїшся його?

— Нікого не боюсь.

— Я прийду до тебе.

— Хочеш — приходь. — Йому тепер було байдуже. Де взялася ця жінка, який дух наслав її на нього?

— Де ти живеш?

— А ніде. В храмі.

— Ти що — священик?

— Художник.

— Антропос Агапітів?

— Художник, — уперто повторив він.

— Ну то знайду. А тепер іди, щоб не застав Агапіт.

— Не хочу, — сказав він і повернувся до неї, лютий і несамовитий у своїм пожаданню.

Їхав назад знов на віслюкові, на тій сірій, упертій і кмітливій животині, яка, мовби відчувши Сивоокову потребу якомога швидше втекти до своєї церковці, жваво дріботіла копитцями; але Сивоокові й того було замало, він, знай, підганяв віслюка, кричав на нього: «Чох! Чох!», його дратували нашорошені високі віслячі вуха, наставлені неначе для того, щоб вловлювати все його збентеження від несподіваної події, що сталася в білому палацику Агапітовім; він тяжко ненавидів і віслюка, і вулиці цього великого чужого міста, і натовпи розледащених нероб попід емволами, ненавидів Агапіта, якому припекло кудись відлучитися сьогодні зранку, ненавидів ту молоду ромейку, що трапилася йому, не знав її імені, не знав, хто вона й що, — була ромейка і то вже досить, намагався тепер виправдати свою нестримність, ромейка видавалася йому як відплата за все, чого зазнав у цій землі, то була його помста пиховитій і жорстокій Візантії; жінка хизувалася своєю красою, своєю безсоромністю, засліплювала своїм тілом, як засліплює Візантія своїми награваними багатствами, — і він помстився, він інакше не міг. Ось його виклик, хай вони тепер знають.

Але жінки не зважають на жодну небезпеку, якщо йдеться їм про своє. За кілька днів ромейка вже була коло церкви під муром Феодосія, приїхала теж на віслюкові, мовби в намаганні уподібнитися Сивооку, мала на собі не таврований жовтий одяг візантійської блудниці, а скромний спадистий атраватік барви-сушеного винограду, і очі в неї горіли хижим, глибоко притаєним блиском, ховали в собі той блиск, як до часу ховається солодкий густий сік у прив'яленому виноградному гроні. Не боялася стріти на будові Агапіта, нікого не боялася й не соромилася, приїхала й гукнула сміливо, щоб покликали їй Си-воока.

Церковця була невеличка й небагата, її не прикрашувано мозаїками, мальовано самі фрески, та й ті лиш у підкуполлі; Сивоок, який щодалі вважався за найпершого мозаїчиста серед

Агапітових антропосів, цього разу виявив охоту розписати церковцю фресками, саме вимальовував у найвищих високостях бога-отця в подобиці величезного летючого птаха, що обіймав своїми крилами-руками, своїм благословенням і землю, і небо, і архангелів з ангелами, і Богородицю з Ісусом, і апостолів з пророками, але все те мало йти нижче, кругами спускаючись аж до самого низу, а головне творилося тут, у височині. Сивоок просив підмогальщиків не квапитися з накладанням вапняного покриву, бо штукатурка висихала швидко, а фреску треба було класти ще по сирій; він же не хотів поспішати, він сидів під самим верхом, коло самого неба, хотів бачити крізь довгасті вікна хмари, чути вітер — і тільки.

І отоді його й покликано, але він відмовився спускатися, гукнувши, що коли комусь треба, той хай підніметься до нього, бо й кому там він міг бути потрібен, окрім Агапіта або ж якого-небудь ієрея, що запрагнув виказати художникові ще якусь свою настанову, застерегти від ще якоїсь сваволі.

Не знав Сивоок, на що здатна жінка. Тому вельми здивувався, коли побачив поруч з собою, на риштованні, трохи задихану, але рішучу й невідступну. Впізнав її відразу, попри її скромний атраватік, попри всі намагання її приховати буйнощі свого гріховного тіла, впізнав і розгнівався ще більше, ніж тоді, коли втікав на віслюкові через увесь Константинополь.

— Чого прийшла? — спитав грубо, не відриваючись од роботи.

— До тебе, — сказала вона, розглядаючи його й, видно, милуючись його вигинистими рухами.

— Не просив, — сказав Сивоок.

— Поїдеш зі мною.

— Не заважай у роботі.

— Поїдеш зі мною, — вперто повторила вона.

— Одійди від вікна, заступаєш мені, — так само сердито сказав Сивоок.

Вона відсторонилася, але стовбичила вперто далі, не сідаючи і не виказуючи жодного наміру спускатися з цього піднебного простору без нього, без бранця своєї принадливості,

— Не дивись мені під руку! — закричав Сивоок. — У тебе лихе око! Вона засміялася тихо, зловісно, переможно.

— Іди геть, — вже спокійніше попросив її через деякий час Сивоок, — З тобою, — була відповідь.

В ньому знов наростала непогамовна потреба помсти. Пожбував своє художницьке навчання. Грубо стиснув жінку за руку.

— Ну? Чого хочеш? Вона не злякалася.

— Тебе.

Міг би звалити її просто на містки, взяти брутально, в поспіху, мов лісовий звір, та не була вона тепер для нього просто самицею, стояв за нею ненависний світ, торжествуючий у своїй пихovitості, світ, що звик вимовляти лиш одне слово «моє», — і ось нагода кинути їм те слово назад, хай подавляться ним, бодай раз прокричати «моє» над тим, що тобі не належить або

належить з примхи долі чи випадку.

Сивоок смикнув жінку за руку, грубо сказав:

— Гайда!

Швидко спускалися вниз. Ніхто не спитав, куди йде Сивоок, ніхто не спинив його. Коло віслюка в них виникла суперечка. Сивоок намірився йти пішки, вона поступалася йому віслюком, готова заради свого коханця переміряти ногами цілий Константинополь.

— Їдь сама, — сказав Сивоок.

— А я хочу, щоб ти.

— Їдь, бо віслюк прислухається.

— Ти темний варвар, — засміялася вона.

— Їдь, бо вб'ю! — погрозово підступив Сивоок до неї.

— Не боюся тебе, ведмедю, буйволе, дикий огирю! — Очі в неї розблисли, прихований вогонь вирвався назовні, вона палала тепер уся, але Сивоок твердо взяв її за плечі, підвів до віслюка й силоміць посадовив йому на хребет.

— Їдь. Піду слідом.

— Мов раб! — засміялася вона. — Мій руський раб!

— Їдь! — востаннє grimнув він, і віслюк, що розумівся на людському гніві ліпше, ніж його хазяйка, рвонув з місця й потрюхикав собі подалі від розпаленого чоловіка, а Сивоок, трохи переcheкавши, поки вляжеться в його душі розгойдане чорновод-дя гніву, посунув слідом, намагаючись бути на віддалі од жінки; але віслюк уже відчув, що той відійшов душею, через те, видно, поступово уповільнював ходу, і хоч як Сивоок намагався відставати, віслюк приставав більше й більше, хитрощі чоловікові пішли на ніщо, віслюк все-таки перехитрував його, і вже йшли вони поряд — віслюк і чоловік, бо так хотілося господині віслюковій, цій жінці, теплій і м'якій, як то відчував віслюк своєю спиною, така ноша була приємною для віслюка, не те що тверді, як кістка, чоловіки; кмітливий віслюк бажав погодити жінці, а на те мався лише один спосіб: порівнятися з чоловіком, тобто примусити чоловіка наздогнати їх або ж приставати самому так хитро й непомітно. І віслюк досяг свого: чоловік, сам-того не бажаючи, вже йде поряд, вже жінка, перехилившись : " у його бік, говорить йому голосом притаєно-ласкавим:

— Мене звать Зеновія.

— Однаково! — буркає Сивоок.

— Чи знаєш, хто так звався? — питає Зеновія.

— Однаково хто, — відбуркує Сивоок.

— В давні часи таке ймення носила цариця Пальміри. Вона нікому не впокорялася і виступила навіть проти всемогутнього, римського імператора.

— І що? — глузливо дивився на неї Сивоок. — Може, скажеш, що твоя Зеновія перемогла

римського імператора? Ало тоді вона б мала називатися Клеопатрою.

— Чи не забагато для тебе ще й Клеопатри, темний варваре! — вигукнула вона, вдавано гніваючись.

— Може, й замало.

— Знай же: жінка навіть покопана — страшна. Коли імператор Авреліан узяв Зеновію в полон і повіз до Рима, щоб показати в столиці, то вимушений був закувати її не в звичайні ланцюги, а в золоті. Так і пройшла Зеновія по Риму в імператоровім тріумфі, закована в золоті ланцюги. Чий то тріумф був, як гадаєш, мій ведмедю?

Але запитання її пролунало замарно. Сивоока вже не було коло неї. Навіть віслюк незчувся, коли чоловік став. Слово «тріумф» штовхнуло Сивоока в груди: він згадав свою колишню ганьбу, згадав ромейську зневагу й погорду, згадав. тісний Амастріанський форум; все здрибніло перед цим спогадом, все стало жалюгідним, позбавленим будь-якого значення: і ця розпутна жінка, і її віслюк, і робота, яку кинув, не дочекавшись вечора, і Агапіт, який десь, мабуть, сатаніє від люті, довідавшись про Сивооків учинок. Сам не знав, що має зараз робити, куди податися, хоч бийся головою об мур, хоч стрибай до моря, хоч живим лягай у землю, — незносний спогад вчиненої над ним зневаги гнав Сивоока геть від того місця, де почув він ненависне слово «тріумф». Щось кричала йому навздогін зчудована Зеновія, пробувала гнатися за ним, але віслюк, спокійно розміркувавши, що чоловікові потрібна самотність, коли він так ні з того ні з сього вломив од його хазяйки ногу, не піддався ні на які підганяння, дав змогу чоловікові й зовсім зчезнути з очей; роз-телесована Зеновія було навіть зістрибнула з віслюка і спробувала бігти нагінці за Сивооком, але заплуталася в своєму задовгому одязі, з прокльонами вернулася назад, сіла знов на спину віслюкові й смикнула за повіддя, спрямовуючи його додому.

А Сивоок, утікаючи від видив минулої ганьби, попав просто перед очі заслиненого, збаранілого від нестями Агапіта, в якого вкрадено з-під носа спершу найліпшу кохану, а потім і найдосконалішого умільця. І це в той час, коли він одержав од самого патріарха дві тавлії на святковий скарамангій: одна тавлія — парчева, з шитим по ній круглими перлами образом Богородиці Вла-хернської, з піднятими в молитві руками, а друга — перегородчата на золоті емаль з постаттю Христа; тавлії були винагородою за служіння Агапіта святій церкві своїм будівництвом і прикрашанням святих обителів, до талій додавано ще й значний апокомбій, але всі ті винагороди видалися Агапітові нічого не вартими, коли він виявив, що за час відсутності його пограбовано в найціннішому й найдорощчому.

— Зрештою, — закричав він спінено навстріч Сивоокові, — я віддаю за тебе золота більше, ніж у тобі лайна! Але!.. Ти гадаєш, смердючий болгарине чи хто ти там є, що я терпітиму твою невірність? Твоє перелюбство? Ні, ні-і! Я віддам тебе катам єпарха ще сьогодні! Хай відрубують усю нижню частину твого тіла і кинуть її собакам, сплять, розвіють попелом! Ну? Чого мовчиш? Відповідай, проклятий антропосе!

Сивоок стояв навпроти Агапіта, нависав над ним, ще більший і важчий, ніж сам ромей, якось мовби злагідніло поглядав на того.

— Зрештою! — затупотів ногами Агапіт, і голос йому зірвався на бараняче ревіння. — Ти відповіси нарешті! Ти маєш мені відповісти за своє кляте перелюбство!

— Чоловік може творити різні гріхи, — сказав з спокійною ненавистю Сивоок, — він може богохульствувати, брехати, кривосвідчити, красти, вбивати, але гріх перелюбства такий

великий, що його творити одному не під силу, потрібна ще жінка...

— Ти! — заревів Агапіт. — Я віддам тебе... Я... я зажену тебе... Ти будеш у мене!.. На острів!.. Ось!! Я покажу тобі! На острів!..

Про той острів ще тоді ніхто не знав, мабуть, Агапіт теж почув про острів уперше від патріарха, коли той дарував йому тавлії з апокомбієм, або ж від сакелларія — йшлося про спорудження на далекому острові, заселеному чи то агарянами, чи то взагалі якоюсь мішаниною, усамотненого монастиря; може, саме тому і придобрювався патріарх до Агапіта, бо кому б же то хотілося кидати повний розваг і втіх Константинополь і вирушати в далеке море, на закинтий посеред моря острів, який не мав, здається, ні назви, ні божого благословення.

— На острів! — востаннє прокричав Агапіт і зник. І вже не бачив його Сивоок ні в той день, ні тоді, як сідав на дієру в Золотому Розі, старшим на острів послано Гієрона, що набрид Агапітові своєю книжністю і задумливістю, через яку занапащав будь-яку доручену йому роботу: смальта переварювалася в нього, розчин від мозаїки тужавів, поки Гієрон згадував, що треба його класти на стіну, фрески лишалися недо-мальованими. Однак Гієрон був ромей, тож він і призначався старшим і над Сивооком, і над усіма іншими, кому випав тяжкий жереб, а всі повеління свої Агапіт передавав їм через Міщила, який вихитрився аж так залізти в довір'я до господаря, що лишався тепер у Константинополі, власне, першим помічником Агапітовим.

Міщило мав батька-купця десь у Києві. По смерті батьковій не взявся до купецтва, а мерщій кинувся прогулювати батьків набуток. Пішло це йому з рук досить швидко, і коли все процвиндрив, то щоб не здохнути з голоду, бо не вмів робити нічого, подався до Візантії, намірюючись прогудуватися хоч коло іноків абощо. Там охоче приймали таких добровільних зрадників і втікачів, їх терпляче, мов циркових звірів, дресировано а учено, щоб поверталися вони згодом до себе додому і везли дух християнства. Але Міщило вчасно збагнув, як то буде добре, коли повезе він з собою не самий тільки дух церковних канонів, а ще й дорогецінне мистецтво, яке схилило б до нього, можновладних, тож узяв собі за мету пробратися до антропосів Агапітових і досягнути свого, попри всі труднощі й власну нездарність.

Коли з'явився в Агапіта Сивоок, Міщило злякався. Він заздрило своєму єдиномісцю, ненавидів його, шкодив, як тільки міг, ловив на дрібниціях, а вже випадку з Зеновією не міг пропустити і перший побіг до Агапіта в той день, коли Зеновія приїхала за Сивооком, не криючись від людей.

Дивно було Сивоокові з незбагненого християнського бога. Бо вже коли той бере своїми прислужниками таку плісняву нечисть, як Міщило, то що ж то за бог! Може, й він така сама погань, хай дарують мені силу мої предки!

Сидів на дієрі, відвернувшись од берега, від Константинополя, від Міщила, який прийшов їх провждати ще там із кимось, вік би не бачив ні цього проклятого міста, ні людей, які, не стали йому ближчими за роки, проведені тут. Ось Гієрон гарвий чоловік, але він з ним; ще був обез Даміан — великий майстер варити різнобарвні смальти і смажити бараняче м'ясо; пливло на острів ще кільканадцяттеро Агапітових антропосів, усі великі, з непогамованою силою в руках і в поглядах, а серед них — маленький, засохлий, як фінік, ігумен-ереміт, який, здається, мав наглядати за будовою монастиря, щоб зібрати потім у ньому охочу до відлюдькуватості братію.

Власне, братії вже трохи там було, мали вони й свій євкти-рій, складений сяк-так з необтесаного каміння, але рибалки, які мешкали на острові здавна, ставилися до святих отців досить ворожо, іноків побивано камінням, як тільки вони десь появлялися, їхній євктирій кілька разів розруйновано, — видно, рибалки вважали, що тим самим створюють нестерпні умови для

іноків; але виходило навпаки — бо хіба може злякатися випробувань той, хто заповзявся служити богові? Та ще й ігумен, якого звали Симеоном, закликав до твердості й несхитності, обіцяючи поставити на острові справжню обитель, яка прославиться своєю міццю і святістю на всі округи, Симеон перед тим багато років був ігуменом в одному з найбільших константинопольських монастирів. Вважався наставником діяльним і суворим. Монастир багатів, розбудовувався, Симеон тримався з братією круто. Ще півбіди, що вимагав послугу майже неймовірного, жоден інок не міг навіть напитися води без дозволу духовного отця. Всіляко топтав гідність своїх підлеглих, та вже не просто людську, бо вони майже вибавлені були од усього людського в звичайному розумінні, а добирався й до душевних святощів. Так, для прикладу, раз на трапезі в ігумена були світські гості, одному з яких подали смажених голубів. Один з іноків поглянув на те блюдо з невдоволенням, ігумен помітив його погляд, пожбурих інок смаженого голуба і звелів їсти. М'ясна їжа в монастирі вважалася гріховною, але ще більшим гріхом був би непослух, тому інок, з сльозами на очах, став жувати ненависного птаха, і тоді, коли демони спокуси розривали йому нутро і він уже готовий був проковтнути перший смачний шматок, Симеон закричав до нього: «Досить з тебе, виплюнь ти, ненажеро! Бо не стачить голубів усього Константинополя, щоб набити твоє черево!»

Потім Симеон вирішив увести в монастирі культ свого духовного отця, блаженного монаха, в якого колись учився. Він написав його житіє, склав гімни на його честь, звелів намалювати безліч ікон, встановив два свята на рік на честь нового святого і до того вимучив іноків новими та новими вигадками, що ті, хоч які терпеливі, обурилися й повстали проти ігумена. Під час вранішньої служби, коли ігумен став читати катехізіс, іноки розідрали на собі одіж, з страшним криком кинулися на Симеона, загрожуючи розтерзати його; ігумен насилу встиг сховатися в ризниці, тоді іноки розламали забори монастирської брами, подалися до Софії, де силоміць пробилися до патріарха й стали скаржитися, але патріарх, ясна річ, став на бік ігумена; покарано було іноків, однак і Симеону після того довелося покинути Константинополь. Так опинився він на острові.

Острів так і називався: Пелагос, тобто острів, ще інші називали його Піли, що значило — ворота, хоч, здається, ніякими воротами він не слугував, не замикав ніякого проходу, лежав посеред моря, далеко від звичних шляхів, самотній і дикий. І якщо пристати до думки, що бог створив світ, то цей острів мав з'явитися в кінці третього дня творіння, коли розокремлювалися суходіл і море, і бог дослужився цим місцем, щоб поскидати сюди все' каміняччя, яке не вмістилося на суші; тут були камені чорні й сірі, рожеві й білі, були гострі й шпичасті, мов ікла небачених хижаків, були схожі на підхмарні собори, на велетенські столи, за якими хіба що засядуть чорні ангели в день страшного суду; камені бриласто громадилися просто з морської води, повсюди нависали важкою погрозою над кож- ним, хто наважувався поткнутися до камінного покидища, одні камені були зойком пропеченої сонцем землі, другі — болісним стогоном розбиваного об гостряки скель моря, ще треті затаювалися в гнітючому мовчанні. Все було марно серед цього каміння: зеленість рослин, дзюркотіння води, людська мова. Та й не росло на острові нічого. Тільки смокви вчіплювалися своїми коренями в щонайменшу щілину поміж каменями, та ще було одне гранатове деревце, здається, геть позбавлене листя і впродовж цілого року вкрите водночас плодами й чарівливої краси квітами — дивна примха природи, створена мовби в протигагу мертвому каменю. А вода виступала в двох місцях, ніби чийсь сльози, може, навіть висльозювалося те каміння, така мертва непорушність була в тій воді. Що ж до людей, то, пригнічені каменем, вони чи й насмілювалися вимовити бодай слово за день, а коли й мовлено було, та майже нечутно, так що вгадувано значення з порухів губ, здебільшого ж обходилися простими жестами, бо життя було тут просте і не вимагало складнощів, для залагодження яких, власне, й створене слово.

Рибальське селище теж було — всуціль камінь. Сірі будиночки, невідомою і коли поставлені,

тісно притулені один до одного — щоб погладити сусідову доньку по плечу, досить простягнути руку; морю підставлені глухі стіни, вузька вуличка падає з селища вниз до оточеної високими прямовисними стінами бухти, де бережуться рибальські човни, довгі, чорні, давні-пре-давні, хтозна й як зроблені, мовби подаровані рибалкам мало не самим богом, бо ніхто не чув, щоб на острові будь-коли росло бодай одне дерево, придатне для роблення човна, ніхто також не пам'ятав, щоб коли-небудь з'явився тут човен новий; човни існували завжди, вони були вічні, як острів, їх не більшало, але й не меншало; якщо котрийсь з рибалок гинув далеко в морі, то хвилі згодом прибивали перевернутого човна до берега, люди виловлювали його, він слугував новим поколінням. Так між людьми й морем встановилася постійно триваюча виміна; час від часу люди віддавали в жертву мореві чиєсь життя, і море, вдовольнившись ненадовго, повертало людям їхній човен, давало рибу для їжі й водорості для підстилок у хижках і на вбрання.

Не було тут богів, бо найпершими святощами для людей ставали камінь і море, а потім — човни; з живих істот шанувалися тільки риби, про них співано гімнів і пісень, рибам поклонялися, їх витісували з каменю й ставили понад морем, ніби вказівники для спрямування вітрів, які мали приганяти до острова косяки риб живих; між вітрами й рибою існував природний, містичної сили зв'язок, тому вітри теж шановано, а ще в шанобі були дощі, які наповнювали солодкою, м'якою водою місткі цистерни, вирубані людьми в камені.

Поза цим, а може, саме завдяки цьому, острів міг бути залічений до наймальовничішого закутка світу. Навіть більше: острів без вагань треба було назвати найкрасивішим на світі, дринаймні так вважали рибалки; і слід признати їм слушність, бо світ для них обмежувався тільки островом. Іншого не знали.

Здавалось би, закинуті в кам'яну самотність, Агапітові ант-ропоси мали шукати захистку в здруженні. Та виявилось, що камінь робить людей твердими і розокремлює їх тим більше, тим довше вони тут живуть.

— Дружба? — потрясав своєю патерицею маленький ігумен Симеон. — Потяг до базікання і совокупного обжирання, від якого чоловік стає свинею!

Він готов був, якби міг, навіть годувати тут людей камінням у своїй зачерствілості душевній і ненависті до всього живого. Монастир ввижався йому не знесений над островом під самі хмари, а заглибленим у кам'яні надра. Ігумен забракував послідовно всі пропозиції щодо будівництва: і Гієронову, і переказану Агапітову, і запропоновану обезом Даміаном; тоді ваяв-ея до справи Сивоок, він згадав дерево, живе, тепле, довірливе дерево своєї рідної землі, він подумав, що можна б споруджувати монастирські будівлі з каменю, тим часом вважаючи, ніби будуєш з дерева. Ніхто не міг розгадати того Сивоокового задуму, навіть перси й сірійці, нащо вже при звичаєні до підземного будівництва, тільки знизували плечима, коли примушувано їх довбатися в глиб острова. Вони звикли видобувати з щонайменшої вибудови користь, в їхніх землях, скупих на воду, сто-товано підземелля найперше для водоводів, царські палаци, святилища ставлено завжди так, що попід ними пропускала або ж ціла річка, або принаймні струмок чи підземне джерело, тільки десь у сліпих закутках підземель муровано кам'яні міш-і ки для небезпечних державних в'язнів, але то не було головною метою будівництва; тут же ігуменові запраглося ставити монастир мовби на суцільній кам'яній в'язниці, а чи хотів він усе загнати в глибину: іноцькі келії, трапезну, комори, тільки церква мала вивисуватися над заплутаними катакомбами; але й церква своїм виглядом виходила за межі звичних уявлень — на протигагу суворості й аскетизму загнаного в камінь монастиря, малювалася Сивоокові легкою, ловкою, мов писанка, вся в кам'яних візерунках, які годилося б вичаровувати хіба що в дереві. Ось так будувалося десь у його рідній землі: заглиблювалися в теплий материк, а зверху ставили споруди з дерева, змагаючись у витівках і майстерності з самою природою. Там

на було суворості каменю, дерево об'єднувало людей, Сивоокові захотілося перенести в камінь душу дерева, ніде більше йому б. цього ніхто не дозволив, а тут складалося все на користь: дивакуватий ігумен, відсутність Агапіта, камінна голість острова, яка вимагала прикрашення, може, не так для суворих іноць-ких душ, як для того бога, якому вони тут зготовлялися служити, Може, то були хитрощі Сивоокові, може, хотів вибудувати батиню, схожу на спалений князем Володимиром поганський храм-писанку в Радогості, камінний натяк на давно минуле, втрачене, мабуть, назавжди, нагадати самому собі про землю, яку топтав дитячими ще ногами, землю іноді й загрозливу, хододну; але то забулося тепер, згадувалася вона завжди теплою, м'якою, ласкавою, снилася ночами, ввижалася в понадморській дмді, в розпеченості марева над каменем; він частіше став співати своїх руських пісень, вганяючи в подив рومهїв, розумів, що туга за рідною землею викликана осамотненням, від якого тут ддваково всі страждали, але рятуватися від якого ніхто не вмів, (натомість кожен ставав дедалі більшим відлюдьком.

Сивоок теж часто вимандрував у пустельність острова, тинявся понад морем, там вимріював свій врубаний у камінь монастир і візерунчастий храм над ним, прикрашений мозаїками в двох панівних барвах: зеленій і синій — барви моря й неба, у двох стихій, в змаганні з якими жив острів; мозаїчну композицію усталив сам ігумен, для нього мистецтво не важило нічого, і він діяв у твердому переконанні, що вимагає тої чи іншої композиції не він, бідний і упосліджений черв'як, званий Симеоном, а всемогутній господь, в його уявленні про всі справи земні бог, вимагав навіть точно визначених барв. Але тут Сивоок мав уже свою думку й свої наміри, в ньому, як завжди перед початком роботи, народжувалася непохитна впертість, він ходив понад берегом моря, підсвідомо вибирав нові й нові відтіння зеленого, синього, голубого, марилося йому барва трав'яниста, хоч жодної травинки не було серед каміння, висвічувалася з передвечірніх глибин моря лазуровість, холодна зеленість патини і м'яких мохів виникала на зміну сірокамінній барві, що затоплювала острів, ніби м'який дим; він відчував у собі дивне могуття; ось, зібравши всі барви моря і неба, він вихлюпне їх навознесений над островом камінь, і камінь оживе, засяє, в нього вселиться душа, як у зелене дерево, станеться чудо, якого ні зміг доконати сам Всевишній в день творіння, — така сила художника. Тож слався, художницьке вміння, з яким ніщо в світі не порівняється ніколи!

В своїх мандрах Сивоок несподівано натрапив на дівчину. Побачив її спершу здалеку. Ходила понад тими самими урвищами, що й він, так само спускалася до води, дерлася на стрімчаки скель, видно, мала якесь діло її наміри не могли збігатися або хоч перехрещуватися з намірами Сивооковими), промайнула перед ним і зникла, а він не став ні наздоганяти її, ні ждати повернення; але незабаром сталося так, що знов спіткав дівчину в тих самих місцях, уникнути зустрічі вже не міг, їхні стежки все ж перехрестилися, вони зустрілися коло самої води, під зволоженою диханням моря сірою скелею; зустріч мало скидалася на зустріч Одиссея і Навсикаї, дівчина не простягла йому дазустріч рук, вона пройшла повз Сивоока, мовби він був одним з тисяч каменів, вона йшла, мов сліпа, ступала обережною повільно, потім, знов, як сліпа, простягла руки до моря, глибоко зітхнула й тихо промовила:

— Іс-са!

Мала на собі зовсім мало з одягу: грубо плетений з морської вибіленої трави мішок, який тримався в неї на одному плечі, голорука, голонога, тонка, з довгою шиєю, з сухою тонкою спиною, яка вгадувалася навіть під широким трав'яним міхом, чорне волосся буйно спускалося на плечі, брудне, мабуть, ніколи не вмиване обличчя, важко й сказати — гарне чи погане, брудні руки, ще брудніші, в струпах і ранах, ноги, на яких дівчина не мала навіть дерев'яних сандалій, що захищали б її від ударів об камені.

— Здрастуй! — сказав їй Сивоок. — Ти хто така?

— Іс-са! — не слухаючи його, шептала своє дівчина. Він підійшов до неї, доторкнувся до руки.

— Хто ти?

— Іс-са! — сказала вона до моря, потім поглянула на Сивоока, посміхнулася чи то до нього, чи просто до самої себе, чи до каменів під ногами, бо посмішку свою супроводила якимсь болісно-покірним схиленням голови.

— Хоч би вмилася, — жартома сказав Сивоок, — море коло ніг, а ноги брудні. Хіба не соромно? Дівка ж!

— Іс-са! — так само посміхаючись, сказала дівчина.

— Та ти що: дурна, може? — Сивоок відступив од неї. Годилося б сотворити молитву, якби належав до богомільних. Бо в дівчину явно вселилися дияволи. Ну так, а що ж тоді про ігумена та його іноків, од яких теж отак не діждешся ніколи слова, хіба що їм закортить тебе вилаяти?

— Ну, гаразд, — сказав мирно Сивоок, — раз не хочеш умиватися, діло твоє. Іди собі, а я трохи покупаюсь.

— Іс-са! — прошепотіла дівчина й подерлася вгору на розпечені камені.

За тиждень зустрів її знову. Було свято переполовинений п'ятдесятниці, день, коли за роботу братися гріх, зате не гріх було Сивоокові лежати під своєю скелею, зануривши ноги в ласкаву воду, дивитися на небо, спокійно думати. Власне, й не думав ні про що. Іноді довколишня пустеля викликає таку саму порожнечу й'у тобі самому. Просто мав. приємність від непорушного лежання, від лоскоту хвиль, від тиші, від думки про те, що в затінку під каменем лежить у нього добрий окраєць ячмінного хліба й глек з червоним вином — речі, які й не марили-ся Одиссеєві, викинутому на берег до ніг феацької царівни. Потім помітив легку тінь, що впала на нього, тінь пересунулася трохи, зупинилася в нього на обличчі, знов пересунулася, він скосив трохи очі й побачив дівчину.

— Ти знов тут? — сказав Сивоок. — Мабуть, я захопив твоє місце?

Іс-са! — сказала дівчина. Але повернута була обличчям до моря, а до того затіненого каменя, під яким лежав хліб і встояв глек з вином.

— Ти, може, голодна? — догадався Сивоок, знаючи гаразд, що рибалки на острові хліба не мають і, здається, навіть не знають, що то є — хліб. Він поповзом добрався до каменя, взяв у ніб, подав його дівчині. — Бери їж! Відломив собі шматок, укинув у рот, став жувати, щоб показати їй, як то робиться. Але дівчина, мабуть, знала, що таке хліб, бо не стала придивлятися до Сивоокового навчання, меруній загнала в окраєць сліпучо-білі зуби, лякливо поглядаючи на чоловіка, стала їсти швидко й пожадливо.

Сивоок ждав, поки вона вгамує голод. З хлібом було покінчено вмиць.

— Погані твої справи, — сказав він, — видно, несолодко живеться тобі на острові.

— Іс-са! — покірливо посміхаючись, промовила дівчина. Здається вона більше нічого й не вмiла говорити. Німа чи божевільна?

— Де ти живеш? — спитав Сивоок.

Вона мовчки дивилася на нього й знов стала посміхатися. Такий біль був у тій посмішці, що Сивоокові на очі навернулися сльози.

— От лихо, — пробурмотів він, що ж з тобою робити? Може, ти заблукала? Давай я відведу до селища!

Вона без опору дала повести себе, кілька разів промовляючи своє загадкове «іс-са!», йшла за Сивооком, в селищі не відступала від нього ні на крок: вони ходили від хижі до хижі; ходили серед ув'язнених каменем людей, твердих і сірих, як камінь; люди неохоче озивалися на Сивоокові розпитування, байдуже поглядали на дівчину, ніхто її не визнавав своєю, нікому вона не була тут потрібна, ніхто не показав її пристанище, а сама вона теж його не знала, а може, й не мала зовсім, з поодиноких слів і уривчастих натяків Сивоок зрештою склав собі сяку-таку історію— цієї дівчини. Нагадувала вона історію його власного дитинства: так само зникли десь, здається, в морі батько й мати її, як зникли колись у нього, так само вибрела вона в самотину жорстокого життя, так само, видно, не мала ймення, так само блукала довго й тяжко, але не було нічиєї руки, що простяглася б до неї. В цій історії бракувало початку, власне, історії теж не було, Сивоок вигадав її сам, йому хотілося знайти в світі ще одну долю, схожу на його власну, нарешті не почувався він таким осамотненим, міг стати рятівником для цієї нещасної, тим самим мовби рятуючи й самого себе.

— Раз ти нічия, — сказав він до дівчини, — то, може, підемо до наших? Там у нас добрі люди. Іс-са, — сказала дівчина. Зватиму тебе Іссою, гаразд?

— Іс-са! — вона вперте не мовила більше нічого, хоч малоюмовірним видавалося, щоб не знала жодного іншого звуку. Навіть німі спроможні на більше.

— Ходімо, та як? — спитав Сивеок. Знов, як •і на березі, вона слухняно пішла за ним. Коли нікуди йти, то людина завжди слухняна.

Ігумен Симеон зустрів Іссу криком обурення.

— Не дозволю перетворити святе пристанище на місце для влягання! — підскочив до Сивоока.
— Сказано ж бо...

Ісса дивилася на маленького старого чоловіка в надмірно широкому вбранні з своїм покірноболісним усміхом. Сивоок відгорнув ігумена широкою долонею набік.

— Матимеш своє пристанище, як збудуємо, — сказав Симеонові, — а тим часом не втручайся. Ходімо, Ісса. Показав їй, як треба вмивати обличчя, помив їй руки й неги. З одягу нічого не міг припасувати чоловічого. Перон порадив зшити Лесі щось з паруса. Гноки ялієвалиея забачивши поблизу лихе жіноче зілля. Сямеои нахвалявся відіслати Сивоока до Константинополя на патріарший або й імператорський суд за непокірність і сваволю. Але то були нахваляння марні, бо цілий. іоястир, з його заплутаними кам'яними катакомбами й вимріямим з каменю собором, був у голові в Сивоока, більш ніхто тут не міг охопити уявою й думкою всієї будови, без Сивоока лее б зупинилося. Знав не й ігумен, але не міг стриматися в своїй зненависті до прибудної дівчини, яка загрожувала внести неспокій у товариство осамотнених відлюдьків, він. щодня паскудив прилюдно Сивоока за гріховне злягання з прибудною, чим немало дратував того. Ганебно було чути з уст святого отця те, про що Сивоок ніколи й не думав: для нього Ісса так і лишалася нещасною дівчинкою, яку він спіткав у темряві й мав вивести на освітлений шлях. Він терпляче вчив її всього найпростішого, що потрібне людині, прагнув почути від неї бодай кілька слів, але не досягав у своїх намаганнях нічого-, Ісса знала тільки свою болісну посмішку з нахиленою покірливо головою та ще свете незбагненне, протяжливе., тихе, мов молитва, «іс-

са!». Щоб не викликати глузувань, Сивоок звертався до Ісси своєю рідною мовою. Тоді однаково ніхто нічого не розумів і могли вони думати, що дівчина своїм «іс-саі» відповідає я його слова. Потім він слушно розміркував, що вчити її однаково треба з самих початків, то чому б не спробувати й справді навчити Іссу своєї мови? Може, видасться вона їй легшою, може, ромейські згуки венанснг дівчині, бо серед людей цієї мови спіткали її всі нещастя, яро які розпівісти не вміє. Так почав він вибудовувати на кам'яному острові дві химерні й дивовижні речп собор із камін-ного мережива і дівочу душу в звуках своєї далекої прекрасної мови, де хліб називається житом, як жаття, а вода має в собі щось від водіння, бо тільки спробуй піти за водою, то чи й вернешся, світло ж пов'язане з безмежністю світу, прониаючи його наскрізь, а дружиною зовуть жону І найвірніших охоронців володарів земних. Та невідомо, чи й могла дійти до Ісси ця багатозначність мови, дівчина, щоправда, з часом навчилася вимовляти слова, дідказувані їй Сивооком, але повторювала їх, видтю аби лиш підчепитися від свого набридливого навчителя. Для неї сповнеям глибокого прихованого значення лишалося тільки, її «ісса!», вона щоразу втікала до своєї кам'яної пустелі, блукала там днями голодна, знов покривалася брудом, який, хоч і диво, личив Іссі. Сивоок вимушений був шукати її, приводити до свого пристанища, годувати, вриносити воду, лагодити подерте на шмаття вбрання Іссине; так тривало довго, дівчина опиралася, мабуть, ще дужче, ніж твердий камінь, але як різьбяр не відступається перед найтвердішим гранітом, так і Сивоок, заповзявшись повернути Іссу до життя, не шкодував ні зусиль, ні терпіння, ні уваги, але й не знати, чи вдалося б йому постати на своєму, якби події не змінили раптово свого повільного плину.

З Константинополя раз на місяць, а то й рідше, припливав корабель, привозив харч і все потрібне для продовження будівництва; для Гієрона припливала щоразу нова книга, взамін якої він одсилав назад ту, що вже мав; вія умів— вимінювати потрібні йому книги, навіть перебуваючи далеко від столиці: десь у монастирських книгозбірнях мав добрих приятелів; іноді давав деякі книги й Сивоокові, але частіше розповідав прочитане своїм антропосам. Сивоок спробував якось привести на ту бесіду й Іссу, але антропоси замурчали, мов тигри; вони боялися жіночого тіла, ця дівчина пробуджувала в них спомини про столицю, про потаємні втіхи, про дикі гуляння, коли йшло димом усе зароблене за довгі місяці тяжкої 'праці в Агапіта, тут про це не слід було й згадувати. Дівчина ж, хоч замотана в грубу парусину, яка цілком приховувала в ній усе жіноче, все ж була дівчиною, жінкою перш за все, тільки пасмо волосся, довге й звивисте, впаде їй на плече — і вже вона жінка, вже знада. То хіба ж. не ліпше ііе бачити її зовсім, не згадувати отак, як роблять це святі отці? Антропоси замурчали й засовалися погрозливо, Гієрон замовк, Сивоокові стало ясно, що для Ісси тут не місце, він подав їй-руку і вивів з чоловічого товариства, більше не пробуючи ризувати.

Прийшла вість про смерть імператора Василія, що прожив одміряне богом. Тепер єдиним імператором ромейів був Константин, на два роки молодший за свого войовничого брата, і якщо Василій вичерпав свою життєвість у війнах і походах, то, розповідали тайкома, Константин рівна стільки ж витратив у гульбищах, і вже занесений над ним, як над Іродом, божий меч, і важко сказати, чи й переживе він свого старшого брата.

Але остров'ян тепер ке обходило те, що діялося в столиці. Однаково» чи два імператори, чи один. Чя вмер там хтось своєї смертю, чи йому помогли, бо мало які з візантійських імператорів оддавали богові душу без сторонньої помочі.

Здається, єдиною перевагою для антропосів, які опинилися на острові, була їхня цілковита незалежність од столиці і від їхнього Агапіта, якого стали вже й забувати.

Та ось дромона привезла від Агапіта харатью до ігумена й до Гієрона з суворим повелінням негайно відправити до Константинополя руса Сивоока, попри всю його зайнятість і попри найвищу потребу в ньому на острові, бо присутності цього варвара— в столиці вимагають

царствен! інтереси. Харатъя була загадкова для ігумена — й для всіх антропосів, про Сивоока не мовиться: один перехід через море — і він дізнається про все. Шкода було розлучатися з недовершеною своєю кам'яною мрією, аж тепер він зрозумів, як тяжко тут жити його товаришам, але й недобудований монастир, і антропоси, і камінні покидища не мали такої ваги в останній день перебування його на острові, як Ісса. Раптом побачив, усвідомив собі, що не може покинути дівчину тут знову в кам'яній самотності; вона теж, мабуть, знала, що загине вже остаточно без цього доброго чоловіка з сяйливою бородою й імливими загадковими очима. Всі дні мовчала, навіть не примовляла свого «іс-са!», тільки всміхалася болісно в покірливому схиленні голови, не пробувала жодного разу втікати, не відходила від Сивоока, мовби навіть тулилася до нього, шукала в нього захисту.

— Поїдемо зі мною? — спитав її Сивоок.

— До Константинополя. Вона мовчки всміхалася.

— Там тобі буде ліпше, — сказав Сивоок. — Константинополь — великий город. Я куплю для тебе тарний одяг. Ти матимеш прикраси. Житимеш у будинку. Слухатимеш дзвони в церквах. Побачиш іподром.

Вона слухняно пішла за ним на дромону. Ігумен Симеон плювався й посилав анафемами Сивооку. Плавці, вважаючи лихою прикметою перебування на кораблі жінки, стали кричати Сивооку, щоб він покинув свою «нечесану козу» на березі. Ісса злякано дрижала, тулилася до Сивоока, той мовчки пройшов до свого місця на носі дромони, крикнув:

— Хто зачепить її хоч пальцем, тому скручу голову! Якби не повеління негайно доставити варвара до столиці, з ним би не стали цяцькатися, а так доводилося заплющити очі на його примхи.

Однак як тільки дромона відпливла від берега й загойдалася на хвилях, як тільки смуга води, що відокремлювала корабель від острова, стала ширшати, — Ісса кинулася до одного борту, до другого, злякано заметалася по судну, побігла до корми, яка була все ж таки ближче до берега, ніж ніс. Сивоок спробував її затримати, але вона вислизнула йому з рук, на погнав тільки на кормі в ту мить, коли дівчина мало не стрибнула в воду.

— Ти чого? — грубо крикнув він, насилу втримуючи її, а во-мовчки випрочувалася з його рук, важко дихала, волосся розтріпалося, закрило обличчя, тільки одне око проблизку-їло їй крізь пасма чорного волосся, було повно ненависті в тому оці, ненависті тяжкої, нелюдської — чи то до моря, чи їдо корабля, чи й до нього, Сивоока.

Але ні, вона не бачила Сивоока, не впізнавала його, мабуть, все для неї зосередилося в намаганні будь-що полишити дромону і чи втонути, чи добратися до свого острова: та гребці дружно налягали на весла, корабель одпливав далі й далі від кам'яного берега, стрибати в море навіть доброму плавцеві. було б не зовсім безпечно, про Іссу ж Сивоок навіть не знав, чи вміє вона плавати, чи відразу піде на дно, як тільки опиниться за бортом, тому не став панькатися з непокірливою, згріб її в оберемок, відніс назад, де було визначено їм місце, посадовив на' лавку, сам сів коло Ісси, щоб заспокоїти її хоч трохи; вона ще попручалася трохи, потім, видно, вичерпавши всі сили, втихла, притислася до Сивоока, тепер він не міг відірвати її від себе, вона боялася лишити його бодай на мить, мовби приросла до його боку; зненацька вперше відкрилося йому, що це жінка, він зрозумів, що з'єднує його з Іссою не просто жалісливість, не звичайне людське співчуття, а, мабуть, найперше — ніжність. Він довго йшов до цього відкриття, не завжди й не кожен може признатися собі в ніжності до когось, але ось коло нього була прекрасна, злякана, єдина в світі дівчина, для якої він теж був тепер єдиний

після того, як одібрав у неї кам'яний її острів. Настала вже ніч, змінювалися гребці, дромона поволі посувалася в пільмі шляхами, назначеними самими лиш зорями; а ці двоє, кинуті морем одне до одного, сиділи тісно притулені, Сивоок з острахом прислухався до того, як у ньому випростується непогамовне й нестримне, через те боявся поворохнутися, а Ісса, мабуть, не відала того. Ще й досі блукав у її тілі жах перед стихією, захисток був лише в цьому потужному чоловікові, вона шукала порятунку несвідомо, кожен новий удар води в борт дромони штовхав Іссу ближче й ближче до Сивоока; тепер уже обом відступу не було, і в темному стогоні, в щасливих сльозах і притаєному сміхові вони поєдналися між собою, і тільки тоді відійшов від Ісси її перестрах, викликаний морем.

В Золотому Розі на пристані зустрічав дромону сам Агапіт З кількома своїми антропосами, між яких викрасовувався й Міщило. В голубому скіадії, обшитому перлами, в голубому ж хітоні поверх тонкого шовкового дивітісія, в червоних чагах, на шиї мав дорогу золоту гривню з крилатими грифонами на кінцях — чи це справді був Міщило, чи його подобизна?

А з дромони виходив обдертий, ще дужче зарослий ясною золотистою бородою Сивоок, та ще й вів за собою якесь несамовите створіння, забачивши яке, всі, хто стояв на березі, захрестилися й забурмотіли молитви. Міщило сплюнув. Агапіт же спохмурнів, мабуть, згадавши Зеновію, про яку, власне, вже давно й забув, змінивши за ці роки кільканадцять нових коханок, але знов прокинулася в його душі образа на цього руса, який колись з-під носа зумів вихопити таку ласу жінку. І ось тепер, коли він, Агапіт, став і геть старим чоловіком, цей тільки набирає на силі, варварська снага дико нуртує в ньому, вже він вивозить собі дівку навіть з проклятого богом острова, Агапіт зсунув брови, махнув невдоволено рукою.

— Антропосе! — замість вітання гукнув назустріч Сивоокові. — Ми кликали тебе сюди самого, а ти привозиш якусь, врешті...

— Це моя жона, — не дав докінчити йому Сивоок. — Вклонися, Іссо, нашому Агапітові.

І — о чудо! — Ісса покірливо схилила голову й посміхнулася болісно й ласкаво, і старий Агапіт пом'якшав душею з того усміху, а може, тут причиною було щось інше, бо ще ніколи не опинявся Сивоок в обіймах у свого властителя, а тут опинився. Іссі ж Агапіт, з усією можливою для його товстого тулуба граційністю, подарував ґречний уклін, добродушно штовхнув Сивоока межі плечі, посилаючи його вітатися з тими, кого давно не бачив. І кожен дав Сивоокові праву руку, показуючи відкриту долоню на знак приязні, тільки Міщило подав руку зігнутою, мовби для поцілунку. Сивоок глянув на нього дивуючись, міщило погордливо роздував ніздрі, тут щось, видно, сталося за ці роки, але Сивоокові на тому не залежало, вдаючи, що не помітив нічого, він вивернув долоню Міщиллові, потиснув йому руку, як єдиноземець єдиноземцеві, повернувся знов до Агапіта.

— Покликав мене, а там ще багато роботи.

— Жде тебе нова робота, — поважно мовив Агапіт, і вже стояв коло нього Міщило, тут-таки справді щось сталося, антропоси лишалися антропосами, тільки постаріли деякі, а деяким і нічого не сталося, а от з Міщилом щось діється, оця його одіж, багата гривня, рука, простягнена для поцілунку.

— Поїдете на Русь, — вів далі Агапіт, — князь Київський закликає наших умільців. Міщило буде старший над артілью.

— І я поїду? — забувши й про Міщила, і про чорта-біса, тихо спитав Сивоок.

— Для того тебе й викликано.

— Іссо, ми поїдено на Русь! — гукнув Сивоок до своєї жони. — Чуєш? Ми поїдемо!

— Не годиться везти в святий Київ поганих підложниць, — поважно мовив Міцило.

— А тебе не спитаю! — відрубав Сивоок. — Старший я над вами всіма. То й будь старший, а я сам по собі! Звелю коритися. Та не мені звелиш!

— Антропоси! — розвів руки Агапіт. — Друзі! Нащо вам сперечатися?

— Посли руські в Константинополі, — сказав Міцило, — завтра запрошено нас усіх на прийом до Великого палацу, перед очі самого імператора. Одягтися мусиш як слід, щоб не зганьбити яшого звання.

— Одягтися? — пробурмотів Сивоок. — Хто б то не хотів. одягтися, аби лиш мав у що?

Ісса стояла позад нього й всміхалася болісно й налякано.

— Сказано в Ксенофонта, — не вгамовувався Сивоок, роздратований Міциловою пиховитістю, — гарно зодягнені друзі — найліпша оздоба мужчини. Ти ж вирядився мерщій сам, а тепер тикаєш мені в ніс моєю обдертістю.

— Друзі мої, — виступив знов поміж них Агапіт, — нащо сварятися? Всім нам даровано одіж з царського вестіарія...

— Свою ж підложницю зодягай на власний кошт, — мстиво докинув Міцило.

— Жона! — гукнув Сивоок. — Чуєш, Міцило, вона мені жона!

— Маю християнське ім'я — Філагрій, — сказав поважно Міцило, — так і зови мене.

— А я — Божидар, — засміявся Сивоок, — від болгарів маю, .крім Сивоока. Християнське теж маю. Людина може мати. безліч імен. То й що? А цінність її хіба в іменах? Ділами тільки можна возвеличити себе або ж зганьбити.

— Зиждителі храмів постійно возвеличуються перед богом, — сказав Агапіт.

— Возвеличують Агапіта, — знов засміявся Сивоок.

— Ошалів ти на острові, — зітхнув Міцило.

Але Агапіт вдав, що не зрозумів Сивоокової шпильки.

— Повезете й на Русь мій помисел, — вдоволено мовив до Сивоока, — нашому другові Філагрію повірив я думку, який. треба возвести собор у Києві, ви ж повинні слухатися його, тим вволите мою волю, нагорода ж вам — од архонта Київського.

Та сама розмова, тільки притишена й урочистіша, відбувалася другого дня між антропосами й послами Київського князя в час очікування прийому в палаці. Їх посадили ждати в портику Августея, послы вже були тут утретє, вже вони склали імператорові багаті дари від Київського князя, а архонта, як його називали ромеї, тепер мав відбутися прийом останній перед від'їздом послів разом з майстрами на Русь. Послы чимдуж грали в поважність, розпитували ромеїв про здоров'я імператора, ромеям цікаво було знати про Київ і про загадкового архонта в ньому. Чи то правда, що в нього чотириста прислужниць! І що він ніколи не сходить з престолу? І навіть природну потребу справляє в чашу? А послы й собі допитувалися: чи імператор Василій умер

своєю смертю, чи допомогли йому? Бо де ж це чувано, щоб два брати мирно ділили престол? Рано чи пізно стане брат проти брата, про це ж і в Святому письмі сказано... І чи правда, що імператор Константин аж так зловживав жіночими втіхами, що тепер не може сісти на коня, а вже коли йому треба це зробити, то підтримують його з двох боків євнухи, а по всіх вулицях, де має проїхати василевс, визбирують кожен камінчик, щоб не попав під ногу коневі, не струснув священної особи, не наразив її на нові болі?

Потім послів покликано до палацу скіли, що поруч із Трикліном Юстиніана. В Трикліні на підвищенні критому багрянцями, поставлено великий трон імператора Феофіла, василевса Константина зведено на трон, по боках розташувалися чини кувуклія, в сусідньому залі заграли два срібні органи ді-мів, живі картини зарухалися, до Трикліну Юстиніана було введено магістрів, патрикіїв, протоспафаріїв, чини входили віл за вілом, тобто перед появою нових чинів піднімалася точно визначеної барви пишна завіса, старші йшли попереду молодших, за сенатом були чини гвардії, потім допущені діми; всі розташовувалися в ряди й групи, підібрані по рангах і барвах одягу. Ось тут розпочинався маєстатичний похід візантійських звичаїв, який мав забезпечити панування великої імперії над усім світом, бо навчені дотримуватися порядку й послідовності в руках і словах, в ділі й мистецтві, тим самим привчаються до наслідування, а наслідування веде до сталості, до послуху, до закостеніння. Відомо ж, що закостеніння — то твердість. А що може бути ліпшого для великої імперії, ніж твердість її влади?

Руським послам, коли ввійшли до Триклінію Юстиніана, відкрилася велична й барвна композиція візантійських вельмож, що стояли навколо імператорського трону, мов воскові ляльки, виряджені в багаті шати, відразу ж учинено вітання з запитаннями через препозита про здоров'я й благополуччя архонта Київського Георгія, а також про здоров'я послів, а ще — про волк імператора всіх ромеїв, після чого послі сіли говорити з василевсом, а всі, хто їх супроводжував, перейшли до сусіднього залу; Сивоок теж плутався в довгому незручному одягові поряд з Міщилом, який, здавалося, й народжений був для палацової розкоші, дер свою рідкобороду мармизу, намагався видовжити коротку свою шию, щоб побачити якомога більше, а може, щоб показати себе, хоч і без того вивищувався над усіма на цілу голову; вони з Сивооком були майже однакові на зріст, тільки цей збудований був гармонійно, а Міщило нагадував Агапіта: короткі ноги, коротка шия наклепника, тулуб такий довгий, що коли доводилося Міщилі сидіти, то не знав, куди б заховати хоч трохи того тулуба. Зрештою, не має ваги, в кого яке тіло, — гірше, що Міщило в душі своїй не відзначався нічим добрим, а ще тепер їхав старшим над артілью, то й зовсім не знати, як поведеться. Втішало Сивоока лиш те, що повернеться він на рідну землю. Як то воно там буде? Що буде? Але побачить він соковиті трави, навідається в пушу, стане над Дніпром коло Києва, пригадається йому все ліпше, що було колись, лихе теж пригадається, мабуть; та хай, аби лиш була під ногами м'яка тепла земля. Він пройде по ній босий, як малим колись, весну й літо ходитиме він босий там і носитиме м'яке легке хут-ро і білу лляну одіж, а не ці шорсткі шиті золотом шати, які на нього напнуто, щоб повести його до палацу, допустити до найбільших святощів, не питаючи, хоче він бачити їх чи ні.

Потім був обід у Трикліні дев'ятнадцяти акувітів. Цар возлежав з чинами за акувітами, а послі стояли збоку. Коли ж увійшли всі, кому належало бути присутнім на трапезі, й учинено поклоніння василевсові, послі розташувалися за окремим столом. Півча храму святих Апостолів і Софії виспівувала «многая лета» імператорові, музиканти й потішники роважали василевса і його гостей. А в Золотому Трикліні обідали люди руських послів, руські купці, які були на той час в Константинополі, й художники, що мали їхати до Києва, споряджені за велінням самого василевса, і під час обіду роздавано коштовні блюда з апокомбіями і давано кожному по чину: послі вдвічі більше за священників і толковинів, а решта люду — вчетверо менше за послів, для Київського ж архонта від василевса даровано золоте з коштовними

каменями блюдо. Константин радувався нагоді виказати свою щедрість, яка вважалася першою прикметою справжнього імператора. Він потракував послів од Київського князя як визнання своєї справжньої величі; приємно було, що володар землі чи й не більшої за Візантію звернувся саме до нього, василевса всіх ромеїв, попросив прислати майстрів для спорудження божого храму. Сорок дев'ять літ сиділи на троні два імператори, але всі ті сорок дев'ять літ Василій затінював Константина, головою царства вважався брат старший, він ходив у походи, вів війни, приймав послів, а на долю Константина лишалися тільки розваги, гульбища, дурощі всілякі, їце й тепер, постарілий і з вичерпаними силами, думав він про те, як добре було б покинути Константинополь і податися кудись на лови. Але зболіла плоть не дозволяла балошів, закам'яніло сидів на урочистих церемоніях, з гіркотою думав іноді, напружуючи свій затемнений, спустошений мозок, що після брата не зуміє звершити нічого благородного або достойного згадування.

Але ось була нагода виказати свій державний ум і перевершити навіть покійного брата. Колись батько нинішнього Київського архонта Володимир змусив імператорів видати за себе їхню сестру Анну. Коли ж вони навзаєм хотіли послати на Русь Ще й митрополита, Володимир відмовився й висвятив сам єпископа-болгарина. Тепер Київський князь ще тільки утверджується на престолі, слід би скористатися з його недосвідченості й хисткості його становища. Імператор довго радився з велемудрими своїми євнухами, й вирішено було послати до Києва не тільки константинопольських умільців кам'яного й художницького діла, не тільки щедрі дари, але й імператорський хрисо-вул до князя з пропозицією прийняти митрополита землі Руської, рукоположеного в цей чин константинопольським патріархом.

Посли руські, хоч і не мали таких повноважень од свого князя, відмовитися від імператорського хрисува і від мало ке силоміць посадженого на їхній корабель митрополита не могли. Бували ж випадки, що послів, які виявляли непослух волі імператора, осліплювано або а карано смертю, тут не діяли яіякі закони, тут правила василевси — хай славиться міць ромеїві.

Вирушили в путь, лишаючи сонце по праву руку від себе. Сивоок був на кораблі з Іссою. Вона дикувато шулилася в незвичному пишному одязі, придбаному їй на Месі, знов тулилася до Сивоока, але тепер уже не від темного страху перед морем, а, видно, від невідомості та від лихих поглядів Міщила, який вівся досить брутально й пиховито. Сивоок же думав про їхню дорогу. Вийшовши з Босфору, мали вони досягти області Мессемврії навпроти ріки Дичини, далі, тримаючись берегів, дійдуть до Констанції на річці Варні, від Варни проляже путь до Конопа, від Конопа — до Дунаю, де змішуються жовті води ріки з морською прозорістю, там протягнуться положисті піщані береги й круті глиняні, і ніде не зможуть вони пристати аж до самого входу в Дніпровський лиман, бо чатуватимуть на тих берегах печеніги, готові вмить напасти на необачних; та й на самому Дніпрі ще не кінець небезпекам: ще підстерігатимуть їх дикі кочівники в найвужчому місці коло порогів, де вбиго князя Святослава, ще доведеться перебиратися через кам'яні шумливі пороги, і тільки в київських тихих водах скінчиться їхнє багатостраждальне, страшне плавання.

Але той, хто повертається на рідну землю, готовий до всього.

РІК 1026

ПАДОЛИСТИ. КИЇВ

Ярослав же седе Кыеве, утре пота с дружиною своєю, показав победу и труд велик.

Літопис Нестора

Ведр, затравлений собаками, загнаний на списи, стікаючи гарячою кров'ю, в останній

несамовитості гриз залізо наконечників, трощив дерево списовищ; його випружене тіло лиховісне скрикувало в тисячних вогнях, воно ось-ось мало вибухнути червоною кривавістю, але звір, видно, вичував наближення останньої миті, він не хотів смерті, прагнув уникнути того кінця, після якого вже не буває початку; переповнений передсмертним риком, навстопужений брудно-сірою щетиною, в хижому розблиску іклів, він жахнув з кола знищення, його затьмарені болем очі все ж здобулися на ще одне зусилля, щоб забачити вільний проміжок; задране в лютій зневазі рило хапливо нюшило дорогу, заволохатілі вуха вловлювали щонайменші продиhi лісового повіу волі, вмить лишив кабан у тій улоговині, де мав сконати, людей, собак, гострі довгі списи і помчав по схилу вгору, де самотньо приглядався до ловів князь Ярослав.

Все відбулося неспогадно швидко. Ніхто не встиг навіть вжахнутися, зраний дик летів на осамотненого чоловіка — ні відступитися, ні перепинити йому путь; десятеро не спромоглися покласти звіра, отож один тільки й мав тепер, що впасти під нещадними різаками; князь став нагорі, щоб додивитися конання дика, вийшло ж, що сам повинен був тепер сконати; звір летів на нього, відчаєно постогнуючи, кожен його пере-стриб був мовби чорним зойком, хрипке жохання супроводжувало цей невтримний біг: «Жох! Жох! Жох!» Ближче, ближче, ближче — вже весь ліс і весь світ виповнено тільки цим жох-канням; Ярослав уже й не бачив самого вепра, тільки чув цей обезвладнюючий звук. Свідомість не встигла запанувати в руках, свідомість поглинута була отим вслухуванням у темне жохання, але тіло діяло самостійно, за виробленою звичкою; вже ноги вперлися в покриту м'яким червонявим листям осені землю, вся вага тіла перекинулася на ліву неушкоджену ногу, права рука пошмугляла в списовім ремені, влягаючись зручніше й надійніше; чоловік зготувався зустріти дика, в нього виявилось безліч часу для приготувань, він ще й устиг втягнути ніздрями прохолодний запах осіннього листя, вологої землі, збучавілої від дощів кори дерев, солодкаво-бентежний запах занурення пущі в зимовий сон — запах умирання. І від того чоловікові ще милішим стало життя, страх існував тепер для нього лише в свідомості, але ні в руках, ні в очах, ні в жодному м'язові ляку не було. Та хіба міг знати про це вепр? Йому залежало тільки на тому, що б усунути останню перешкоду на шляху до вибавлення, до порятунку, до життя, і він пер на чоловіка, щоб мерщій збити того, перш ніж схаменеться він і схаменуться ті, що лишилися внизу разом з їхніми лякливими собаками і холодним залізом. Але чоловік, що стояв на дорозі в дика, не належав до людей посполитих. Ще змалку він привчав своє тіло в кожному його окремій члені до слугування точного й безвідмовного, і якщо свідомість чоловікова, попри Іссу її напругу, не зуміл'а справитися з несподіваною загрозою, зате плечі йому налилися важкою силою саме тоді, коли рука замахнулася списом, а око спрямувало ту руку так уміло й несхибно, що важкий спис прошумів і криваво прорвався до самого серця дикового, і звір з повного скоку звалився на бік, закосив ногами, запінився, очі його ще були повернуті на князя, скляніючи, вони ще вдивлялися в широку волю, яка так і відкрилася вепрові, ікла теж ще шкірилися на Ярослава, та же безсило, не було в них тепер білого розблиску, — сповивала їх якась брудна жовтість, як усяку мертву кістку. Ярослав через силу проковтнув слину, відвернувся від вепра, се в нього здригалось чи то від перенесеного ляку, чи від Юрадості. Знизу набігали перестрашені ловці, важко випасував позад них товстий боярин Ситник, біг молодий новгородський воєвода Іван Творимович, князівській блазень Бурмака поджунював шурхітливе листя задертими носками своїх не по нозі великих чоботяр, бігли там ще якісь люди, та князь нікого не хотів бачити; припадаючи на скалічену праву ногу, покульгав крізь зарості, махнув позад себе рукою: лишайтесь, І мовляв, і порайте здобич.

— Князю! — гукнув Ситник. — Куди ж ти? На нутрощах погадаємо!

З Ярослава виходив переляк. Аж тепер. Стрясало йому тіло. Цокотіли зуби. Весь змокрів. Потягло справити малу нужду. Став під якимсь деревом — не розібрав: чи то дуб, чи то береза. Господи, господи, ніхто не повинен бачити, як можновладець іноді стає простим смертним

чоловіком. Жонам лиш дано знати цю тайну, хай вони й знають, але ніхто більше й ніколи!

— Князеньку! — реготав позаду Бурмака, жалюгідний карії лик, препаскудний базіка, набитий дурень. — А свинячого вуха? Князеньку! А хвостика! Князюсику!

Через силу Ярослав усміхнувся. Скочувався йому в душі тягар страху, ставало вільніше й вільніше на серці. Власне, що́ там такого — вепр! А два літа тому був ведмідь. Коли повстали в Суздальській землі волхви й стали бити старшин і жон старшинських за те, що переховували хліб і винні за голод, який запанував у всій землі, тоді Ярослав пішов з дружиною на втихомирення. Мали б ждати князя в сподіванні, що порятує він од голоду, а сталося навпаки. Волхви перебили старшин і жон їхніх, не знайшли багато хліба, бо неврожай був для всіх: і для старшин, і для простолюддя; тоді кинулися всі по Волзі до болгар, привезли звідти хліб ще до приходу князевого; від князя не сподівалися нічого, крім кари за бунт, тому й зустрічали його лодьї на Волзі, на самому краю Ростово-Суздальської землі, не добром — дошкуляли стрілами на мілких перекатах, валили впоперек річки велетенські дерева, творячи непропливні загати. Коли князь вийшов з дружиною на берег, невидимі супротивники визирали, коли злізе він з коня, напустили на Ярослава велетенського ведмедя. Теж отак зненацька для всіх, як щойно мчав на нього дик. Мав би бути й кінець там князеві, бо звір мовчки йшов на здиб, підвівшись на задні ноги, виріс мовби з-під землі просто коло князя, вже дихнув Ярославові в обличчя гарячим смородом смерті. Так само тоді не встиг схаменутися князь, але його рука вихопила в дружинника сокиру і вдарила з холодною несхибністю, і звір упав мало не на самого князя, аж тому довелося відскочити вбік, незграбно тягнучи свою покалічену ногу. Звелів на тому місці закласти город і назвати його своїм іменем. Місце Ярославової слави: Ярославль. Хіба що й отут звеліти вибудувати город або хоч сільце? Тоді, побивши в Суздалі волхвів, сказав народові: «Бог насилає за гріхи на кожну землю голод, чи мор, а чи негоду, а чи іншу покару, а чоловік нічого не відає і не може». Зате сам завжди міг і пишався цим. Хоч що насилав на нього бог, з усім зумів управлятися князь. Спершу було тяжко, впадав іноді у відчай, але потім збагнув: наслано на нього всі нещастя для гартування духу. Чим більше ударів завдавано йому долею, тим міцніше утверджувався він на землі.

Було з ним точнісінько, як з апостолом Павлом: «Тричі киямяг бито мене, а один раз каменовано; тричі розбивався корабель, ніч і день пробув я в глибині, у дорогах почасти, у бідах на ріках, у бідах од розбійників, у бідах од земляків, у бідах од поган, у бідах у городі, у бідах на пустині, у бідах між лу-кавини братами, у праці і в журбі, почасти в недосипанню, в голоді й спразі, в постах часто, в холоді й наготі».

Але хто хоче жити, повинен перемагати.

Ярослав поправив одіж, розгладив бороду, змахнув з лиця рештки розгубленості, повернувся до своїх. Його вітали радо й щиро.

Ситник уже засукав рукава, підступав з великим ловецьким ножом до високої вепрячої туші.

— Зажди, — зупинив його князь, — взяти вепра на дрюка — і до Берестів.

— Дрючечок зламається, — вискочив наперед Ярослава слинявий блазень, розтягуючи свою й без того широку, як халяву, морду в осміхові.

— Новий вирубаємо. — Буденні слова, відчувалося виразно, втишували розбурханість душевну, тому Ярослав охоче пристав на виміну балачкою з Бурмакою. — Або ж тебе, Бурмачиле, закладемо замість дрючка.

— Ги-ги! — реготнув блазень. — А хто ж понесе? Коні чи люди?

— Люди!

— Аби не коні, бо жалко ж безгласну тварину. А люди витерплять. Людина все витерпить, а коні й князі терпіти не вміють.

— На тому ж місці, де ото патякаєш, — сказав майже урочисто Ярослав, — закладемо поселення людське.

— І назвемо Ярославець! — вихопився мерщій Бурмака.

— Ярославль-Київський, — змахнув своїм ножакію Ситник. — Щоб були скрізь Ярославлі, по всій землі. Хай славиться ім'я твоє, княже!

— Веприще — ось як назвати, — сказав князь, — бо таки ка-банюра чималий.

— Хіба ж то кабан? — штурхнув чоботом вепра Бурмака. — Хіба це вепр? Так собі, веприк.

— То й назвемо село Веприк, — посміхнувся князь. Блазень застрибав, заляпав у долоні:

— Веприк, веприк, хрю-хрю! Дурний був князь та позичив розуму в Бурмаки!

— Що мелеш, блазню! — закричав на нього Ситник. — Чи вже й зовсім з глузду з'їхав?

— А князь наш дурний не тому, що дурний сам, а тому, що такими дурнями, як ти, обставився!
— взявся в боки блазень.

Ситника боялися всі, належали йому справи тайні і загрозові, тільки Бурмака не виказував ні страху, ні пошани навіть до цього княжого боярина, йому однаково, на кого роззявляти свого ротяку, він міг зчинити колотнечу поміж найближчими Ярославовими людьми, а князь тим лиш тішився.

Бурмаку знайшов кілька літ тому в селі на дніпровській переправі. Жили там перевізники, рибалки, косарі, народ добраний один до одного, нелякливий і вроди такої, яку лиш Дніпро дає тим, хто задивляється змалку в його води і кропить своїми росами. І раптом посеред отих гарних, дужих людей зродилося щось почварне, якийсь недоносок, виплодок з'явився на світ; поки воно було мале, то ніхто й не помічав, видно, його недолугості, а коли однолітки повиростали, а воно таке й лишилося мале, тільки покорчило його в боки, тоді вже всі запримітили; саме ж воно налилося злістю і образою на всіх людей і на цілий світ білий, і ось пролунала перша лайка, принесена чоловічкові слиною на язик, бовкнув він щось лихе й дурне, назвали його за те Бурмакою, посміялися, хтось там, мабуть, нагодував, щоб одчепитися. Бурмака десь когось там вилаяв ще й ще, його знов нагодували і знов сміялися пробачливо, зверхньо, як уміють сміятися дужі, певні своєї вищості і сили люди, а карлик збагнув, що може втриматися на цьому світі самим своїм язиком, і розпустив його на всю губу, і вже. не було тоді йому впину.

Князь почув Бурмачині прокльони на перевозі. Швендяв карлик за перевізниками, заважав їм роботи своє діло, лаявся чорно.

Перевізники посміювалися з дурнуватого Карлика, хтось покликав його до казанка з юшкою. Бурмака побіг туди, став тьопати юшку, шпетив тепер і того, хто годував:

— Щоб тобі кістка поперек горла стала!

— А приведіть-но його до мене, — звелів Ярослав. Бурмака не захотів іти до князя.

— Треба, то хай сам пришвендяє до мене, — викрикнув. — Чи, може, йому ноги посудомило! Чи покорчило? Чи правець напав?!

Ніколи б не стерпів Ярослав нагадування про його нещасні ноги, але тут чомусь не звернув уваги на карликову лайку, майже слухняно покульгав до Бурмаки, сказав йому примирливо:

— Хочеш до мене в службу?

— А хай тобі нечиста сила служить! — хапнув об казанок дерев'яною ложкою карлик. — Дурнем ти був, дурнем і зостанешся. Золота начіпляв на себе, як собака реп'яхів. Чоботи зелені. Чи з жаб'ячої шкіри їх пошили тобі лакизи?

— Матимеш і золото, і чоботи такі самі, все, як у мене, — пообіцяв Ярослав, сам ще не відаючи, нащо йому цей слинявий, чорноротий крикуняра.

— Підкупити хочеш Бурмаку? — закричав карлик. — Та не діждешся ж! Золота твого не стачить для моєї мудрості. Щоб ти подавився своїм золотом награбованим та накраденим!

Сміялися всі: перевізники, князеві люди, сам Ярослав. Князь подумав: отакий хай собі лає. Ніхто навсправжки не прийме його лайки, а перед богом виправдання: не вознісся в гордині, вислухуєш щодень слова хули. Ліпше самому тримати коло себе дурнуватого лаяльника, аніж ждати, поки прийде розумний і вкаже всім на твої справжні згрішення й переступи.

Так узяв з собою Бурмаку, приділив йому місце коло себе, назначив князівську одіж, князівський стіл, підкладали карликові на учтах шматки так само ласі, як і князеві, наливали Тих самих вин і медів у такі самі ковші, все той мав, як у князя, тільки з одною відміною: все трохи більше. І одяг більший, і взувачка, і прикраси, і ищатки за обідом, і ковші з напоями. Отак, маючи все мовби і князівське, карлик був ще більше осмішений від недотримання міри. А вже раз утративши міру, нізащо не міг її віднайти й у своїй мові: хоч що казав, усе те видавалося для довколишніх дурним і смішним. До Бурмачиних прокльонів всі звикли, тільки ті, що чули його вперше,— дивувалися вельми: дозволяв собі карлик такі слова про князя, такі вихватки, що іншому б на його місці давно стяли голову або вирвали язик, а з цього мов з гуса вода. Чудно ведеться світ!

Але Ярослав за ці тяжкі безмірно дванадцять літ упевнився твердо, що нічого задаром не дається, все треба найняти й купити: і воїнів, і прислужників, і хвалителів, і навіть хулителів. Він ніколи не був м'який на пенязь, ощаджував кожну куну, не любив марнотратства, але водночас бачив, що хоч де ступнеш — треба платити.

Так було з Еймундовими наємцями ще тоді, в Новгороді, кели лаштувалися виступати проти князя Володимира, та й самими новгородцями, яким обіцяв правду, писану лиш для них, окремішню, вигідну. І коли зійшовся з Святополком коло Любеча на Дніпрі, то хоч як похвалялися кияни Святополкові, хоч і називали глумливо новгородців плотниками, а Ярослава — кривондякою (мовби вгадуючи, що знов окульгавіє він за два літа!), та все ж розгромлені були нещадимо, не помогли їм і печеніги, прикликані Святополком. І коли сів у Києві Яіміслав, то щедро заплатив і варягам, і новгородцям: старостам по десять гривен, а смердам по гривні, а новгородцям усім теж по десять гривен. І дав їм грамоту, щоб по ній велися, гримали так, як написав їм.

Довго й не збирався Святополк, бо вже через два літа стояв під Києвом з печенігами, які йшли до нього, мов собака на посвист, ваблені обіцяними грабунками багатого стольного города.

Еймунд порадив нарубати зеленого гілля й навтикати в городські вали, щоб не дати печенізьким стрілам залітати в Київ. Потім уже сам князь надумав послати на вали київських жінок у прикрасах, щоб звабити жадібних біармійців кинутися на приступ. Виблискували на сонці срібні й золоті наголовники, сяяли коштовні камені на вбранні, ще дужче сяяли красою своєю киянки, яким важко було й пошукати рівних вродою; розпалені печеніги кинулися на город, вони облягали Київ такою силою, що її ніколи ще й не бачено тут, але Ярослав намірився все ж дати їм бій, його намовляли до того варяги, обіцяючи вистояти, та й самі кияни воліли ліпше стати на бій, аніж мовчки ждати невідомого; всі городські ворота зачинено, крім двох: коло верхніх воріт став Еймунд з дружиною, а коло тих, що вели на Перевісище, — Ярослав на чолі киян. Печеніги похалися в ворота, вони вскакували у вузький і тісний прохід по кільканадцяті, і їх відразу сікли на локшину воїни, що ждали ворога по цей бік. Але сила в печенігів була така велика, така страшна нетерплячка володіла всіма тими, хто напірав ззаду, що, врешті, прорвалися дикі степовики в перевісищанські ворота, відтіснили Ярославову дружину, самому князеві ввігнався ворожий спис у праве коліно, Ярослав насилу висмикнув з рани залізного наконечника, але не відступив, рубав ворога й далі своїм страшним мечем. Підоспіли до нього варяги, хтось спромігся зачинити ворота, печенігів, що продерлися до Києва, виловлювано по одному. Їх убивали на місці грабунку або насильства, які ті чинили вміло й швидко. В городі запалали церкви й дома, загорілася дерев'яна Софія, споруджена ще княгинею Ольгою для збереження святощів, привезених нею з Константинополя; Київ запалав увесь, поїнявся червоністю полум'я і чорнотою димів, страшне то було видовисько, але ще страшнішою була помста киян, які вийшли за міські брами і переслідували втікаючих печенігів аж до Сітомлі, сікли їх, топили в Ручаї, в Дніпрі, у Сітомлі.

Отоді й допустився князь тяжкої помилки в своїх діях. Вважаючи, що назавжди покінчено з нападами на Київ, одмовив Еймундові, який вимагав підвищення платні варягам, навіть посміявся з ярла, коли той став залякувати князя. А вимагали ж варяги й зовсім неймовірного: підвищити їх платню вчетверо! Слідом за варягами й київська дружина приступила до князя з вимогами, вже мало їм було, що з милості князя Володимира їли на сріблі-золоті. Ярослав одмахнувся. Не любив війни, прагнув тиші. Він прикликав до себе людей книжних, священиків, Чноків перехожих, з ними сидів у Володими-ровому теремі, їздив часом у Берести, молився там у церкві святих Апостолів, упізнав там пресвітера княжої церкви Ларивона, чоловіка тихого, мудрого, постника. Говорили про царство небесне, про вічне блаженство, про справи високі й прекрасні; там був спочинок для душі, забувалися горлаті варяги й ненажерливі дружинники, забувалася навіть сувора і неприступна княгиня Ірина, яка в Києві одразу сповнилася холодної пихи, згадала, що вона королівська донька, збирала коло себе якихось принців і ярлів; з'їздилися до неї з усієї півночі по-шукувачі багатств і престолів, княгині вже мало було теремів, які вдовольняли колись і княгиню Ольгу, й князя Володимира, забула вона про кам'яницю свого батька з незатишною, промороженою клятими свейським морозами дучкою на верхоту-рі, заводила мову про спорудження нового двору, достойного її високого походження. Все вимагало платні, так ніби князем Ярослав став лиш для того, щоб пхати й пхати в чийсь там пельку золото та срібло.

Власна дружина, розледащена й знахабніла до краю, відмовляла в послуху, дружинники сиділи на своєму дитинці в Києві, вигрівалися на сонці, грали цілими днями в кості та зернь, виспівували щодень те саме:

Покуємо собі човни, мідні та золоті весла
Та й пустимось на тихий Дунай, а з Дунаю — та під Царгород.
Ой чуємо там доброго пана, що заплатить щедро за службу молодецьку!

Варяги покинули Ярослава, пішли шукати щедрішого хазяїна. Дружина хоч і не пішла нікуди, бо була ж таки своя, але частина її з воєводою Золоторуком теж повіялася десь чи до ромейського імператора в найми, так що довелося князеві збирати дружину нову, частково з новгородців, а

то з людей київських, з того часу він завжди змушений буде обставляти себе щоразу новими людьми, бо важко покластися на будь-кого, ніхто довго не витримує в службі, кожен має свою гадку, дбає перше за себе, а вже потім — як захоче.

Щоб довести всім своїм недругам і зрадливцям свою міць, Ярослав ще тої осені по розгрому печенігів з свіжонабраною дружиною поплив по Прип'яті проти польського Болеслава, щоб ударити по ньому в віддяку за Святополка. Перед цим уклав угоду з германським імператором Генріхом. Угоди досяг легко, бо мав у Києві мачуху, останню жону князя Володимира, німкеню, доньку графа Куно від шлюбу його з дочкою імператора германського Оттона Великого. Тож були мовби родичі з германськими імператорами, вільно обмінювалися послами й гінцями, які проходили землею чехів, окрім того, імператор германський шукав собі спільника, щоб ударити на Болеслава, бо князь польський дійшов уже аж до такого нахабства, що забивав залізні палі, назначаючи кордони своєї держави, вже й не в дно рік польських, — а навіть німецьких, доскакуючи до них під час численних своїх переможних виправ.

Отак і поплив восени Ярослав по Прип'яті з військом нечисленним і ще молодим на службі в нового князя Київського, обліг Берестя над Бугом, але город тримався твердо, хоч, допомога йому й не приходила. Та й яка могла бути поміч? Тільки недосвідченість Ярославова могла штовхнути князя до спілки з імператором, який дбав передовсім за себе й свою владу (а й хто ж не дбає?) і найменше турбувався чужими клопотами. Ярослав відійшов од Берестів й повернувся до Києва без втрат, але й без зиску; він якось не сподівався, що йому випаде так багато, може, ще більше, ніж його покійному отцеві, походів і сутичок, його втягували в війну попри його волю й бажання, вже й перед цим він відчував нехіль до битов, а тепер і геть зненавидів цю марну справу; однак цілу зиму готувався до відпору Болеславові, лишився осамотнений, покинутий всіма, навіть Новгород слав мало підкріплень, довелося суворо нагадати Коснятинові. Знов прикликав посланців од варягів, але ті тепер вимагали платні більшої в дванадцять разів, аніж у Новгороді, до того ж не сріблом, а тільки золотом.

Підступи з боку можновладців, здирства й нахабність найманців — ось з чим зіткнувся тоді Ярослав, і вже до кінця днів своїх сам він не буде ні підступним, ні здирцею, намагатиметься бути прямодушним по-своєму, хоч іноді й дорого платитиме за це. Поки що — ж платив власним спокоєм. Знов покалічений, так ніби бог навернув на нього давні, ще дитячі хворощі, на ногах тепер тримався не зовсім твердо, тому надавав перевагу коневі, а ще ліпше — лодьї, знов посадив своє військо в судна й поплив по Дніпру, а там по Прип'яті — назустріч Болеславові, який шикнувся на Бузі до рішучого удару.

Зблизилися в липневу спеку, Буг обмілів невпізнанно, поляки лагодили мости для переправи, Ярослав повелів перешкоджати їм, засипати їх стрілами, дратувати похваляннями. Він, як і в Новгороді колись, їздив скрізь сам, до всього до-Дивлявся, збадьорував воїв, сміявся з погуків воєводи Будия, •що кричав на той берег до поляків: «А ось ми проткнемо тріскою пузо вашому Болеславу».

І знов, як і в війні з імператором германським, Болеславові. Щастило. Він стояв з військом коло укріпленого города Волила, мав підкрепу з червенських городів, звідусюди харчові загопи доставляли йому все необхідне, підходили нові та нові його відділи, прийшло обіцяних Генріхом триста саксонців і п'ятсот угрів. Сам Болеслав відсиджувався до часу в Волині, айв собі й гуляв з чужими жонами, хоч сам же запровадив у своїй землі кару для уводців чужих жон і розпусників: ставити їх на торговищі на дерев'яний поміст, примоцьовувати їх до того помосту, вбиваючи, — хоч і не годилося б про це мови ти, — в калитку. між бамболями здоровенного гвіздка. Поряд. клали гострий ніж, позоставляючи приреченому трудний вибір: або ж умерти ганебно посеред торговища, або ж відпахати оту частину тіла. Руські кричали з того берега, обзиваючи Болеслава бабонюхом і смердючим кендюхом, але ото й тільки, бо поляки мали собі

все, що треба, а їхні супротивники жили вловленою дичиною та рибою, вивудженою в Бузі, казали, що навіть сам князь Ярослав знічев'я і з розпуки сидів з вудкою над Бугом, ждучи невідь-чого.

Ночами палили вогнища, відганяли люту комарву, яка з вдоволенням стогнанням налітала з лісів і боліт. Спекота змінювалася дощем, тоді хлющилися під злими небесними водами, бо не було ж ніякого прихистку й сховку, тільки для князя напнуто намета, але Ярослав більше намагався бути серед воїв, прагнув виказати свою доброту, свою лагідь і чесність. Та й чого досяг? Болеслав був і сякий, і такий, і лихий, і жорстокий, і несправедливий, а за нього стояло військо тверде, і сусідні владці пішли йому в допомогу, а руський князь покинутий виявився всіма, вдовольнятися мав своїми чеснотами, своєю мудрістю, що нею переважав усіх імператорів, королів, князів, але мудрість не дала йому ні сил, ні спокою. Велосся вже споконвіку, що вирішував усе меч.

Поки польське військо збиралося, множилося, нарощувало свою силу, руські непокоїлися більше й більше, частіше й частіше зривалися до вдаваних спроб подолати Буг уплав, хоч і боялися незвіданих бистрин річкових; то там, то там виникала зненацька сутичка, лунав бойовий клич, звучали роги, поляки лінкуватого відстрілювалися, та все тягали до берега колоди лісу, готуючи мости. Ярослав поставив у тих місцях загоны свого війська, щоб перешкодити Болеславу в переправлянні, але ще не міг дорівнятися Київський князь у військових хитрощах велемудрому Болеславу, якого боялися навіть варяги, обдурих польський князь і Ярослава, виманив якось його воїв до ще одної плавби по Бугу у вдаваному натиску на поляків та й послав навсправжки їм назустріч спершу піших своїх воїнів, а там і кінноту. Буг виявився не таким уже й глибоким, люди й коні легко взяли плавом середину, руські нападники були перебиті швидко й безжално, сам Болеслав попровадив прихований загін своєї кінноти збоку, вдарив ще дужче на слабкі Ярославові загоны, в той час як най-добірніші стояли без діла там, де мали моститися мости; трудно розповісти, яка там була різанина, з полеглих здирано луп без жодної перешкоди, сам Ярослав, застуканий зненацька мало не коло самого берега, відбивався запекло від насланого на нього відділу, пробився з двома новгородцями і молодим київським отроком, але всі були піші, не мали жодного коня, з неймовірними труднощами вибралися з відкритого місця в прихисток дерев і там — о щастя! — напоткнулися на візок медовара, який прикотив до війська, певно, сподіваючись небачених зисків, а попав якраз на побоїще і тепер не знав, що діяти, метався перед своїми кіннями, хотів їх випрягати, але, видно, шкода йому було покидати візок з медами, медовар тяжко відсапувався, витирав піт, що лився йому по щонастому обличчю, борода в нього була хоч викрути, та не про медовара йшлося, а про князеве життя; отрок підбіг до коней, потягнув одного за вуздечку, і в цей час прилетіла звідкись стріла, чи то чужа, чи наша, вдарила того коня в шию, чорна кров дзюркнула просто на отрока, кінь ще стояв, не падав, та видно було, що вже йому кінець; медовар, нарешті збагнувши, що тут пахне зовсім не медом, миттю випріг другого коня, зтягнув його глибше поміж дерева, став, розглядаючи своїх несподіваних гостей, мабуть, упізнав князя або ж здогадався, що перед ним чоловік не простий, бо тицьнув повід у його бік, сказав захекано:

— Бери коня!

Ярослав ще вагався. Кинувся б назад, у січу, але звідти не долинали нічого заохотливого, віддалік прошмигували поодинокі втікачі, за ними гналися вороги. Розгром і розбиття!

Тоді князь, кульгаючи важко, підступив до коня, отрок поміг. йому вибратися на нього, медовар смикнув за повід, побіг попереду, потягнув коня за собою.

— Недовго ж так пробіжиш, — сказав йому Ярослав.

— А нічого. Ти не дивись, що я товстий, у мене всередині все добре утримовано, — хекаючи, відповів йому медовар, — а як не здужаю бігти попереду, то побіжу, тримаючись тобі за ногу.

— За стремено б годилося, та нема його, — сумно всміхнувся князь. Ті троє теж бігли слідом за князем трохи оддала, щоб на випадок загрози прихистити його відступ.

— Хто ти єси і як зовешся? — питав тим часом Ярослав у свого богом посланого вибавителя.

— Медовар, а звуся Ситник. З Дерев я, до Києва од нас далеко, а це, думаю... до князя... такий же мед.. Ох... не можу... А ти... справді князь?

— Князь. Сідай до мене. Кінь у тебе добрий, понесе й двох...

— Важкий я, князю... Вельми... Тельбухи в мене... камінь...

Ситник передав повіддя князеві, прилаштуватися збоку, тримався за Ярославові порти, шепотів через силу.

— Ох, смерть моя... ой боженьку!..

— Ніколи тобі не забуду, — сказав Ярослав, — боярином тебе зроблю... найближче до себе поставлю...

— Ох, смерть, — шепотів через силу Ситник, — ох, ох!..

Не втікали до Києва — бо й що там мали робити? Болеслав ішов на стольний град з військом, підступали вже до Києва, здається, й печеніги, знов накликає клятим Святополком, а в Ярослава тільки й було людей, що троє воїнів, та медовар з вибавчим конем, та ще нещасні розбитки, втікачі, які збиралися коло насадив на Прип'яті. Так і вирішив князь чимшвидше податися до Новгороду, а вже там звелів мерщій зготовити — собі кораблеці, щоб іти ще далі, аж за море, до свого тестя, короля свейського, просити в нього помочі на відвойовування Києва, де лишилася навіть дочка його Інгігерда, княгиня Ярославова Ірина. Лишилася там і сестра Предслава, на яку вже давно зазіхав розпутний Болеслав, і мачуха, і наймолодша сестра Марія-Доброніга — та що там вони, коли й князь ледве порятувався.

Але Коснятин сам поставив до вимогу кораблеці для князя і сам же з новгородцями вночі порубав їх і мав нахабство прийти до Ярослава з гострою сокирою, заткнутою за пояс, і повідати, що вони не допустять втечі Великого князя Київського, а ще раз стануть за нього, щоб повернути йому стіл київський.

Образа була тяжка, але Ярослав не мав вибору і мусив стерпіти й промовчати. Новгородці стали негайно збирати нове військо і гроші для наймиту варягів і дружини, а збирали от мужа по чотири куні, а від старост по десять гривен, а від бояр по вісімнадцять гривен, знову просили Еймунда з дружиною, бо той недалеко й зайшов, відсиджувався там часом у Полоцьку, в племінника Ярославового Брячислава. Князь пристав на усі умови варягів, йшлося тепер про головніше, ни першому сину хотів він ударити в Києві на Святополка, щоб тоди, доходили чутки, зустріли кияни, мабуть, остерігаючись печенігів, які обложили місто, з розчиненими брамами, а старий Анастас Корсунянин вивів усіх попів навстріч новому князеві н відправив урочистий молебень, подарував Болеславові польському найбільшій святощі церкви Богородиці — мощі святого папи римського Клементя. Болеслав же, забувши про свою шлюбну жону Оду, безсоромно поклав собі на ложе Предславу, захопив у полон княгиню Ірину, що саме була при надії, взяв і сімейство Володимирове; розповідали, що вдарив польський князь мечем об київські ворота, й пощербив меча, і хвалився, що буде тепер той меч для всіх польських

владців такою самою цінністю, як священний спис германських імператорів або вінець імператорів ромейських. З великими дарами відправив Болеслав абата Туні до германського імператора Генріха, звелівши у вишуканих висловах подякувати йому за підтримку і запевнити в щирій приязні. Взяття Києва надало польському князеві такої впевненості в своєму могутті, що просто з руського стольного града спорядив він велике посольство до ромейського імператора Василія, закликаючи візантійців до вірності й приязні, якщо не хочуть вони в його, тобто Болеслава, особі мати послідовного і незламного ворога, в чому свідком і посередником хай виступить між ними сам всемогутній бог, який укаже ласкаво, що йому до вподоби, а земним владикам на користь.

Є в чоловікові багато незбагненого для нього самого: Ярослав здавна був привчений до думки, що все таємниче й високе належало богові, зате людям судився здоровий глузд. Але ось війна, вбивства, брат іде на брата, голод, неправда, підступність — хіба це не поразки здорового глузду, хіба це якось в'яжеться з ним? Як цьому зарадити? Чим перемогти? Де порятунок?

Не помагало ніщо: ні молитви, ні благочестиві бесіди, ні книги, ні навіть збадьорливі звістки про успішні готування до нового походу проти Святополка. Ярослав ніби здерев'янів тілом і душею, перед його очима й досі стояв той липневий день на Бузі, ганебна втеча по зеленій луці, безконечні шугання покаліченою ногою в бакаї й скіпці, потім хекання Ситникове, стогнання його, потім гаряче, спливаюче потом Ситникове тіло позаду на коні, гикання конячої селезінки, м'яке чалапкання копит, дедалі повільніше й повільніше, очікування погоні і тоді, на коні й на лодьї, навіть тут, у Новгороді, теж очікування. Чого? Погоні чи посольства? Але Болеслав, розсівшись у Києві, споряджав послів до всемогутніх імператорів — що йому якийсь там розбиток? Святополк же коли й має намір прибрати свого найнебезпечнішого супротивника, то зробить це потаємно й зненацька. Кому вірити? Ярослав не вірив тепер навіть Коснятинові. Чому той порубав лодьї?

Повірив у Ситника. Чоловік, який наражався на смерть заради князя, не може зрадити. Клав Ситника спати в передпокої, що вів до княжої ложниці. Звелів, щоб той супроводжував князя скрізь по Новгороду: і до церкви, і на вимоли, і до дулотників, і до зброярів. Сам навчав новоспеченого боярина, (який ще й маєтностями не володів — жили сподіваннями на переможне повернення до Києва) володіти мечем і списом, заповів тому осягнути ще й грамоту, бо на княжій службі чоловік повинен усього вміти, поїхав з Ситником до заснованої ним ще за князювання в Новгороді наuczальні, де кільканадцяттеро дітей боярських і купецьких, сидючи на дерев'яних лавах, виждряпували на шматочках берести косяними писалами незграбні буквиці і повторювали слідом за худим чорноризцем перші життєві істини:

— Курка розгрібає сміття й вибирає з нього зерно.

— Кіт очищає дім від мишей.

— Кінь, який має гриву, возить нас.

— Стиснута рука називається кулаком, розігнута рука називається долонею.

— Чоловік буває спершу немовлям, дитиною, потім отроком, юнаком, дорослим мужем, потім старим.

Ситник аж нестямився від подиву й обурення, почувши оті р дитячі виспівування.

— І хто ж годує того попар—спитав Ярослава. —Невже ти, князю?

— Ще й окрему плату видаю йому за навчительство, — поважно відмовив князь.

— Та що ж то за наука? Хто цього не знає? Кіт ловить мишей!

— А спробуй-но ти сказати щось так складно, — всміхнувся Ярослав.

— Ну... — Ситник затнувся. — Ну що тобі сказати, князю?

— А ось так, як діти. Скажімо: вогонь світить, палить і перетворює на попіл усе, що в нього покладуть.

Ситник наморщив лоба, пітнів густо й щедро, але не міг здобути на жодне слово.

— Дивно, — пробурмотів, — наче вітром вивіяло все з голови... Наслано, мабуть, на мене. То не піп, а волхв, видно... В мене відразу підозра на нього...

— А що скажеш про князя Коснятина?

— Який він князь? Ти — князь. А більше нікого не може бути. То він і випихає тебе мерщій до Києва, щоб самому тут зостатися. А ти не вір йому, княже. Нікому не вір. Ось дивися на мене: я ніколи нікому...

— Треба завжди мати вірних людей, — сказав Ярослав, а сам подумав: «Де ж вони, твої вірні? Чи, може, Коснятин, який зганьбив тебе, вночі рубаючи з своїми новгородцями лоды? Ось три літа минуло, як вирушив ти на здобуття київського. у столу, а нікого коло тебе не зосталося — одні вбиті, другі загинули безслідно десь, треті зрадили, втекли, відступилися...»

Отоді, нарешті, відважився згадати для себе минуле, спробував ожити душею, взяв для охорони невеличку дружину з варягів, узяв Ситника, і прикриваючись відмовкою, що бажає трохи одітхнута на ловах, подався за ліси до Шуйці. Що там з нею? Яка вона стала?

І не впізнав двору на Задаллі. Новий дубовий гострокіл охоплював тепер удесятеро більшу дільницю лісу, оточував стару садибу, на новому дворіщі вирости якісь будівлі, не-докінчена тоді церква вже давно, видно, була добудована, а далі від неї стояла церква ще одна, велика, простора. Чи це все Шуйця?

Ситник загрюкав у дерев'яну Сраму з дубових колод, збоку прочинилося віконечко, визирнуло, як і колись, жіноче обличчя, мовчки глянуло на їздців, сховалося, не мовлячи й слова, Ситник вилаявся:

— Стара дурепо, не бачиш: князь!

Їм не відчиняли довго-довго, вже Ярослав подумав, що повториться те саме, що й три літа тому, коли Шуйця, ображена, видно, за його зашлгобини з Ігігердою, не пустила до себе, і він так і поїхав, не побачивши її, поїхав на звитягу й славу, а може, й на смерть і ганьбу, але їй було однаково. Всім однаково, нікому немає діла до нього, князівство осамотнює людину безмірно, оточують тебе тільки вороги, чим більше в тебе звитяг, тим більше ворогів, чим вище станеш, тим більша заздрість оточує тебе, може, заздрощі вбивають великих людей навіть частіше, ніж війни. Вже хотів сказати Ситникові: «Ох, правду мовив, нікому не слід вірити», але знов одчинилося віконце, визирнуло те саме байдуже обличчя, сказало тьмяно:

— Князеві можна, а більш нікому. І заgrimотіли засуви.

— Тю, дурна баба! — гукнув Ситник. — Так ото я й відпустив би князя самого!

— Поїдеш зі мною, — звелів йому князь, а варягам сказав розташуватися попід деревами.

Ворота відчинили дві досить молоді жінки, але обидві... в чернечім убранні.

— Це що? — здивувався князь. — Хто ви?

— Обитель божа, — сказала та, що з тьмяним голосом.

— Тю, — засміявся Ситник, — баби вже в попи полізли. Та ще молоденькі!

Він нахилився, щоб ущипнути поближчу за щоку, але черниця повагом відтрутила його руку.

— Монастир? — Ярослав роздивлявся навкруги. Города, латочка озимини, якісь постаті в чорному вештаються коло хлівів і корівників, гребуться кури коло купи гною. От тобі й маєш: «Курка розгрібає сміття й вибирає з нього зерно».

— Як же зветься монастир? — спитав.

— Шуйський.

То вже було трохи легше. Ще одна витівка баламутної Шуйці. Хай буде. Перша жіноча обитель на Русі. Під княжою рукою. Хай.

— То ведіть мене до Шуйці, — наказав цілком упевнено

— Ігуменя Марія на молитві, — мав у відповідь.

— Що? Шуйця — ігуменя? Марія?

Черниця мовчки пішла поперед коня князевого. Друга зачиняла браму.

Ситник, якому Ярослав нічого не казав, куди їдуть і до кого, з цікавістю зирив довкола, бурмотів:

— Ну ж, бабота! Ох же ж і вони!

Князь полишив його на дворі більшім, сам поїхав до малої церкви, ставленої ще за нього, доїхав до самої паперті, там зліз з коня, прив'язав його до берези, покульгав обережно по східцях, намагаючись не дуже виказувати свою покаліченість. Церква гола зсередини, жодної ікони, жодного малювання, тільки три свічки горять у глибині, а перед ними — темна постать на колінах, незрушима, закам'яніла. Ярослав тихо підійшов, став на коліна поряд з постаттю, осінив себе широким хрестом, тоді лиш глянув на сусідку, і вона не втрималася, глянула на нього. І він і впізнав, і не впізнав свою давню Шуйцю; благочестя задомовилося а її очах і устах, вся закрыта була чорним, тільки біліла ніжно щока, обернута до князя, і линув од неї той самий запах, що й тоді в лісі, свіжий, про-' низливий запах молодості.

— Шуйцю, — прошепотів Ярослав, мовби боявся сполохати богів і їхніх ангелів. — Шуйцю!

— Чого приїхав? — так само тихо спитала вона.

— До тебе.

- Пізно.
- Ніколи не пізно до тебе.
- Обреклася я святому богові.
- А я?
- Покинув мене. Забув.
- Ніколи не забував.
- Тепер пізно.
- Шуйцю!
- Тепер я Марія.
- Маріє-Шуйцю...
- Не гніви бога...
- То помолімось та підемо звідси...
- Куди?
- До тебе.
- Там тепер сестри.
- Ну, то в ліси...
- А там гріх...
- Я нещасний, — сказав він жалібно.
- Знаю. Молись.
- Ти ж не вірила. моєму богові.
- А кому вірити? Нема вибору.

Вона стала не тільки твердою, а й мудрою за ці роки. А може, й тоді була такою? Коли не хотіла міняти своєї волі, коли рвалася й до нього водночас, коли пускала й не пускала до себе!

- То залишиш мене? — прошепотів гаряче.
- Молись.

Він подумав, що пришле сюди з Києва умільців для здоблення церкви. Щоб заграло тут усе барвами такими, як сяяли в нього перед очима, коли побачив Шуйцю. Пришле, якщо дійде до Києва. А дорога ж далека. І тяжка. Як тяжко чоловікові на світі. Лише кохана жінка може іноді полегшити його ношу.

- Шуйцю, — несамовито прошепотів він, — я поцілую тебе! Замість ікони! Як Богородицю!

І не дав їй заперечити, швидко похилився на неї, доторкнувся губами до щоки ніжної, в пахощах молодості.

Лишився в монастирі на ніч, вранці Марія-Шуйця випровадила його і суворо наказала відвідин обителі, поки й сидітиме в Новгороді.

— Приїду до тебе з самого Києва! — палко пообіцяв Ярослав.

— Нащо балакати пусте, — сказала вона болісно, бо вже знала натуру князеву, знала, що забуде її, як тільки сяде знов на київським столі й обступлять його високі державні турботи.

— Приїду! — князь перехрестився. — Ось побачиш:

— Бог усе бачить. — Шуйця ставала неприступною ігуменею Марією. Поблагословила князя і його спітнілого боярина, якягй, здається, так і не оговтався в цьому бабському царстві, не стала ждати, поки вони виїдуть за першу загорожу навіть, пішла до своїх покоїв.

— Тверда жона, — зітхнув Ситник, — пробував я тут дещо вивідати — ніхто нічого!

— Хто тебе просив вивідництвувати — гримнув на нього Ярослав.

— В звичку вже заходить, — сьорбнув ніздрями прохолодного лісового повітря Ситник, — для безпеки мого князя світлого стараюся!

— Меди ситити розучишся.

— Що меди! Буде князь — будуть і пива, й меди, а не буде — то й нащо воно все?

— Люблю тебе, Ситнику, — розчулено мовив Ярослав, — не стрічав ще таких людей, хоч і бачив усяких.

Ситник вдоволено мовчав. Рясно пітнів, зітхав, здавалося йому, що в череві в нього щось аж погикує, мов селезінка й коня на повнім скаку. Ох і розпочав біг, добрий розгін взяв, тільки не будь спотикливий, Ситнику, тільки не будь!

...З настанням морозів повів Ярослав зібране військо й прийняту на службу варязьку дружину Еймундову на Київ, без герешкод дійшов до самого стольного города, вітали його подсюди так само, як тоді, коли йшов на стіл уперше; Святополк, видно, попри всі метання й хитрування, не знайшов собі підпори в киян, обідраних доценту тестем його Болеславом; лякаючись гніву горожан і Ярославової помсти, вночі, покичивши свою жону Регелінду і все майно, втік у степи й подавімся знов — у, котрий раз! — до печенігів, до цих дивних степових людей, які не пам'ятали ні кривд, завдаваних їм Святові. Святополком і Болеславом, ні підступів, ні обманів і знов ще раз. Прийняли окаянного князя, а потім улітку ще раз пішли, за намовою, на Київ, вибравши той путь, що радив він вперед смертю князя Володимира; і Ярослав зустрів їх на Альци, де ждав колись їхніх орд молодий Борис, і була страшна битва трьома наворотами, але не буде тут мови про битву, а й тільки про її владу над людськими душами — печеніги не витримали, розбіглися по степах, а Святополк, зібравши з недобитків сяку-таку дружиноньку, вдарився в західні землі, слушно міркуюючи, що, допоки стоїть Київ, за нього можна змагатися, бо ж Київ вартий і змагання та й самої смерті навіть.

У Києві в княжих палатах сиділа Святополкова жона Регелінда, братова і ворогиня водночас. Ярослав ще не бачив у ніколи, уявляв чомусь злою й ненависною, а вийшло — помилився. Регелінда, ще зовсім юна, висока, міцна, батьківської, мабуть, породи, ввійшла до гридниці, де

ждав її князь, сміялася з усього: з свого мужа, що бігає, мов заєць, з себе самої, з батька свого, який намагається в хитрощах перевершити весь світ, навіть з Ярослава за його хмурість і тугу в очах.

— Сумний, бо моя жона і вся родина — в руках у твого отця, в полоні, — сказав їй Ярослав.

— Виміняй їх за мене, — засміялася Регелінда. — Ти ж одна, а їх — он скільки. Бояр моїх також завів у Польщу князь Болеслав.

— Ну, то хоч жону свою — за мене.

Потім справді прислав Болеслав свого єпископа з жаданням розміняти на Бузі доньку на княгиню Ярославову і зятю відстоював святий отець волю свого володаря, домагаючись ще й довикупу за княгиню, бо та вже була не сама, а з набутком: народила сина початком сього року. Мав торгуватися князь і жону, і за сина, якого не бачив і не знав навіть про його народини. Чи хоч хрещений? Але ж без отця як можна? Покликав Ситника, сказав збиратися в дорогу.

А торгування тривало й далі. Вигнав господь з храму свого Тюржників, то вони, виходить, засіли на князівських столах, чи що?

Прийшов Еймунд, став намовляти Ярослава, щоб спорядив його з відданими людьми в погоню за Святополком.

— Однаково, князю, поки живий твій брат, не матимеш спокою, — відвертаючи свої розбігані очкська, мовив варяг.

— Не зови його братом. Братовбивця.

— А хто вбиває, той і сам годен смерті.

— Не стану вбивцею.

— На це є люди, — посміхнувся Еймунд, — княже діло — платити.

— Іди геть, — хмуρο сказав Ярослав, — очі б мої тебе не бачили.

Еймунд сховав посмішку в бороді, вийшов з княжих сіней. А вночі взяв з собою десятеро кінних варягів та ще коня в запас, вирушив з Києва на захід.

Ситник найбільше боявся, щоб його не обдурили. Підсунуть якусь бабу, назвавши її княгинею, а як розбереш, коли зроду не бачив Ірини Ярославової? А ще ж цей Боаеслав — од нього сподівався всього. Тому довго метикував боярин, кого взяти з собою, і надумався запросити врезвутера Берестівської церкви Ларивона. Чоловік бувалий, набожний, княже сімейство знає вельми добре, докластися на нього можна, хоч у сьому світі, взагалі кажучи, важко покладатися на будь-кого. До Бугу з того боку підїхали першими польські посланці з руською княгинею. Ситник не квапився, бо могли ще й не приїхати, а він би стояв над річкою мов телепень. Так само не поспішав він з своїм посланцем і таки діждався, їхнього довноважно-го на перемови. Встановлено було, що з кожного боку попередньо мають упевнитися, чи то справді княгиня Ірина, а чи тут донька Болеславова. Каям й це зроблено і презвутер Ларивон повернувся з того берега і, кладучи хрест на себе, при-сягнувся перед Ситником, що підміни немає, боярин далі став морочити голову супротивним посланцям, домагаючись, щоб розмін відбувся на середині річки в той спосіб, що два човни з високими княгинями зблязяться, гребці

притримають човни вкупі, а кяягині перейдуть кожна до своїх, по змозі водночас, хоч бажано, щоб княгиня Ірина перейшла першою, бо ж вона з дитям, та и земля Руська більша за Польську, а сказано ж: хто впокорується перед вищим, той побільшує свою хвалу, і добротою проміниться його лице.

Все це розповідав згодом Ситник самому внязеаі Ярославу, і лице йому промінилося не так добротою, як прозорими краплинами поту вдоволення й пиhi за добре виконане ведіння.

— Хотіли вони мене обдурити, та не внишло!

Болеслав, однак, обдурив не Ситника, що. було б занадто дріб'язковим для такого великого к славного чоловіка, — він обдурив навіть історію. Від своєї третьої жони Емнільди мав він синів Мішка, якни згодом успадкував престол (на жаль, нічого більше, бо не прозвали його Великим, як Болеслава, а — Гнусним) і Отгона, а також двох доньок, одна з яких. народилася її значними тілесними вадами і, власне, лишилася б у довічному дівуванні, аби не мала високого походження, друга ж була Регелінда. Першу доньку Болеслав видав за німецького маркграфа Германа, володіння якого граничили з польськими землями і якому, отже, доводилося запобігати перед таким могутнім владцею, як Болеслав. В свою чергу Герман завжди ставав за свого тесгя перед германським імператором, хоч і докоряв іноді Болеславі за його калікувату донечку. Але польський князь добре відав, що розділив своїх дочок саме так, як треба: гіршу — для графа, бо що й таке маленький граф поміж двома землями? А ліпшу — для князя Київського, який перевищує всіх і славою, і багатством, і потужністю. Та коли з Святополком нічого не вийшло і Регелінда повернулася до батька з порожніми руками, хитрий Болеслав запропонував графові Герману одправити свою калічку в монастир, а пошлюбити її сестру. Це влаштувало всіх, крім тої, що мала йти в монастир, але вона до уваги не бралася. Регелінда ж стала графинею, і коли пізніше в Наумбурзі споруджувано собор, то на порталі висічено поряд з постаттю графа Германа також постать Регелінди. Граф Герман стоїть задумливий і трохи сумний. Регелінда й у камені позосталася сама собою: з жіночим недбальством притримує на собі шати і сміється лукаво і заохотливо. Так її й прозвано Розсіяна Полячка. Болеслав же розпустив чутку, що мав дочок аж трьох, що Регелінда — це друга, а лиш третя була за Свято-полком; ніхто не міг розібратися, в крутістві польського владці, навіть єпископ з Мерзебурга Тітмар, який став учасником походу на Київ і однотобував кожний вичии Болеславів, а перед тим описав життя польського князя, почавши, здається, ще до постряжин, і той нічого не міг збагнути в заплутаності таємничого родившого життя Болеслава і не наважився подати імен дочок.

Ясна річ, ні Ситник, ні сам Ярослав не могли цього знати — бо а звідки?

А там погода пізньою нічю прискакали до Києва варяги з Еймудом, і той пішов просто до княжих покоїв, попросився до Ярослава, відірвав його від читання священної книги грецької, поклав до ніг князевих так, щоб падало світло від свічки, щось темне, кругле, страшне.

— Чи впізнаєш, князю?

Ярослав здригнувся. На нього дивилися мертві окаянні очі Святополкові.

— Великий подвиг хоробрості звершили ми, — гордо мовив Еймунд. — Звелиш поховати брата з почестями?

— Подбай сам. А я молитимусь, — відповів Ярослав і відвернувся.

Еймунд міг би похвалитися. То була неабияка виправа. Доспіли до табору Святополкового аж коло Карпат. В старому дубовому лісі, прозорому й збадьорливому. Розкішний чотиряпільковий

намет князів, з високим Святополковим стягом угорі (на білому полі два схрещені золоті списи), стояв під розложистим дубом. Такі дуби посвячувалися колись богам, а цього Еймунд посвятив смерті, його люди, перебрані в таку саму одіж, як і в Святополкового супроводу, не ховаючись, нагнули дубове гілля над князевим наметом, прив'язали міцною вірьовкою верх намету і стяг, мовби для покрепи від бурі або вихору. Коли ввечері князь став трапезувати, Еймунд перевдягся жебраком, начепив цапину бороду, обійшов табір, просячи мило-стилю і видивляючись де що. А вночі, коли всі поснули, Еймунд з двома варягами підкралися до намету, перерубали вірьовку, дерево розпростало свої віти, підсмикнуло весь намет одразу високо вгору, свічі всередині погасли, варяги кинулися в п'ятьму просто до княжого ложа, стали наносити удари. наосліп, але влучно й безжально. Потім з головою вбитого кинулися до втечі.

Все це міг би розповісти Еймунд князеві. Але нащо? Скальди, складуть про це сагу і співатимуть її довго й повсюди, і прославиться Еймунд ще більше, ніж досі, від князя ж йому потрібне золото, і він його матиме.

Дивно влаштоване княже вухо: воно чує тільки те, що. хочеться чути князеві. Вже й до цього серед люду йшов поголос про невинно вбитих юних князів Бориса й Гліба, але тільки тепер, по смерті свого найзагрозливішого суперника Святополка. Стало відомо Ярославу про чудеса у Вишгороді, де був похований Борис, і про знайдення тіла Глібового на річці Смядині. Обпалило вогнем палючим ногу варягові, коли той наступив на могилу князя Бориса, ще одному варягові иокор-чило руки, бо хотів обіпертися об хрест на Борисовій могилі, потім з нічого спалахнув верх Вишгородської церкви святого Василія, і церква згоріла дощенту, але все її майно уціліло неторкане. Тіло ж Глібове, що лежало чотири роки непоховане, кинуте на розтерзання воронню, збереглося нетлінно, і вночі над ним являвся стовп вогнений, мовби свіча палаюча, і спів ангельський чувся всім, хто йшов мимо, і пастухам, і ловчим людям...

Звичайно ж, убивця братів був Святополк, цей окаянний князь, що заради власного добра готов був за продати рідну землю чужинцям.; однак чудесні знаки з могил невинно замордованих князів уперто пов'язувалися з варягами, відомо ж було всім, :що варяги крутилися тільки в службі Ярославовій, тому й намірився він одіслати всі їхні дружини з Києва, а потім прикликав презвутера Ларивона, який замінював поки що єпископа, бо Анастас Корсунянин утік з Болеславом до Польщі та вже там і помер од глибоких старощів, і повідав про братів своїх мучеників. Перенесено було з Смядині тіло Глібове й поховане коло Бориса. Потім Ларивон зібрав увесь клір Київський і всіх попів, хресним ходом повів їх на Вишгород; Ярослав теж ішов з ними, відмовився від коня, всю цю далеку й їку путь витерпів, попри свою скалічену ногу, і після моління над невинно убієнними заклав князь дубову кліть на ісці згорілої церкви святого Василія а тим, щоб спорудити тут храм на честь Бориса й Гліба.

а в Києві все відбудовувалося після пожогу, який лютував "Тут при Болеславі й Святополку, не встигав оновлювати церков Ярослав, палав Київ під час нападу печенігів, тільки настигли трохи поправити церкви, як знов прийшов Болеслав, внов напустив печенігів на стольний город, поплундрував церкву Богородиці кам'яну, погоріли всі дерев'яні храми, поруйновано церкви і тереми навіть; тепер Ярослав звелів лагодити без поквапу, бо вже впевнений був у довговічності свого кня-ювання, сам же намірився піти з жоною до Новгороду, щоб ам у соборі святої Софії охрестити свого первенця, назвати його на честь отця свого Володимиром і проголосити майбутнім князем Новгородським, бо рід Ярославів мав тепер укорівитися по всіх руських землях. Добре відав Ярослав, якого Завдасть удару Коснятинові. Але що мав діяти? Тяжкі літа незмірної боротьби навчили його не нехтувати спадщиною мудрістю. Дедалі частіше згадував князя Володимира, розу-ї мів: треба робити все, як було. Нічого не порушувати, бо тоді завалиться все. Держава тримається усталеним ладом. Роздавав князь Володимир землі своїм синам — роздавай і ти. Чужого не допускай. Сьогодні він порубає твої лодьї, як тоді Коснятин, а завтра намірється зрубати й твою голову.

Княгині сподобався намір Ярославів. Вона приїхала від Болеслава зовсім невпізнанною. М'яка, лагідна, добра, закохана в князя.

— Ти повинна родити мені дітей щороку, — зраділо сказав Ярослав, — тобі це личить, від цього ти стаєш мовби святою.

— Однаково на всі руські городи синів не народиш, — засміялася Ірина, — надто багато в тебе городів.

— Буде ще більше, — гордо пообіцяв Ярослав. За варягів у них виникла сутичка. Ірина вимагала лишити в служінні бодай невелику дружину, Ярослав напосівся відіслати геть усіх.

— Треба буде — прикличемо, — сказав твердо. Тоді княгиня виставила свою вимогу. Мовчала з часу приїзду до Києва, але тепер нарешті не стерпіла.

— Якщо ж так, — сказала з холодністю, знайомою Ярославові з перших днів їхніх новгородських, — тоді вислухай і мене.

— Мов, — Ярослав гадав, що йдеться про якусь жіночу забаганку і вже готовий був виконати відразу, але почув зовсім несподіване.

— Не хочу більше бачити твого боярина на княжім дворі.

— Якого боярина? — здивувався князь.

— Цього... мокрого, що завжди гидко пітніє...

— Ситника?

— Не знаю, як зветься, й не хочу відати.

— Та чим він тобі?

— Страшний чоловік.

— Він врятував мені життя, — сказав князь.

— Не хочу, щоб він був тут.

— Але ж це єдиний вірний мені чоловік.

— В тебе є жона.

— Не можу вволити твою волю, — твердо мовив Ярослав, — ти жона моя кохана, але справи державні стоять понад усе. Не ми покеровуємо справами, а вони — нами. Але обіцяю тобі, що не побачиш ти більше боярина Ситника перед свої очі.

— То вже ліпше, — зігнула Ірина, — чого не бачиш, те для тебе не існує.

Вона не змінила холодного свого тону, і Ярослав уперше, здається, збагнув, якою жорстокою може бути жінка, а ще подумав, що, може, й ліпше навчитися жорстокості від жінки.

Вночі довго не спав, читав, ходив по горниці, потім звелів покликати Ситника, той прийшов сонний, закучманий, чухав собі груди під сорочкою, дивувався;

— Щось сталося, князю? Невже проспав?

— Нічого не сталося. Від сьогодні знай: приходитимеш до мене тільки вночі в справах. Щоб тебе на княжій дворі ніхто не бачне за денного світла. Збагнув?

— Так, князю.

— Іди спи.

— Який же тепер сон? Тривога не дасть спати. Щось, певно, скоїлося, а тільки ти не кажеш рабові своєму, князю.

— Сказано ж: нічого. Умовитися з тобою хотів. Йдемо в Новгород. Ти щоб був коло мене і щоб тебе не було. Як дух святий. Збагнув?

— Ага, так.

— Іди.

Ситник нахилився, поцілував князеві руку, ввійнув на Ярослава гарячим духом спітаїлого тіла. Ярослав стерпів. Все маєш терпіти в ім'я справ державних. Не ти — ними, а вони — тобою.

А потім сяяли свічі в новгородському храмі Софії, сизо возно-сився дим з кадил над Ярославом, над його жоною і над си-ном-лервенцем Володимиром, новим князем Новгородським, гриміли урочисті слова одягненого в золоті ризи Ларивона: «Хай продовжить бог твоє життя, розширить межі твоєї влади, прирече на безчестя і погибель твоїх недругів. Хай буде мир твоєму владичеству, і сонце спокою хай осяває підвладні тобі землі, і хай будуть понищені всі твої вороги, і хай дарує тобі небориму силу рука Всевишнього, бо ти возлюбив істинне ім'я його і підняв руку на його ворогів».

— Чи ж я тобі ворог, князю? — допитувався Коснятин глибокою ніччю, коли вже скінчено пирування й величання новонародженого князя Новгородського Володимира. Зсірів на виду, постарів одразу, зійшла з нього відразу врода, пропало молодечтво. — Хіба ж не я першою тобі підпорою був у всьому, першою підмогою?

Ярослав мовчав. Утомився за день, знав, що доведеться порозумітися з Коснятином, знав, що доведеться бути навіть жорстоким, але що ж: бути володарем м'яким — річ шкідлива, переконався в цьому вже не раз і не двічі. Суворий будь, твердий, непоступливий, як був його батько — князь Володимир, як он польський князь Болеслав, — і тоді досягнеш великого і народ забуде про твою суворість і про жорстокість не згадає, а возвеличить тебе за високі діла.

— Родичі ми, — нагадав Коснятин, — маємо триматися один одного...

— Не стояли наші колиски під одною покрівлею, — сказав похмуро Ярослав, — а триматися мушу держави, її веління виконую, поза нею нема для мене нічого вищого. Перший син перший князь. Так велось від батька й діда-. Такий закон.

— Хіба ж мало земель? — Коснятин ще мав надію вмовити Ярослава. Однаково син малий, немовля, не князювати йому до шістнадцяти літ, хтось же має сидіти в Новгороді. — Всі городи вільні. Маєш тільки братів Мстислава, але ж той далеко, та Судислава, а цей сидить тихо у своєму Пскові.

— Новгородська земля після Києва — найперша. Отець мій саджав тут синів своїх, не відступлюся теж од цього.

— Забув ти, князю, про все, — зловісно мовив Коснятин, — забув, як віддавав тобі Новгород не тільки добра свої, але й честь, підтримуючи твою синівську продерзистість і злочинну непокірливість супроти отця твого.

— Твоя намова була, — спокійно нагадав Ярослав. Але Коснятин не слухав. Тіпалися йому губи, якби міг, потяв би князя мечем, певно, все в ньому двиготіло, все пливло перед очима, металися сюди й туди вогні свічок, не було в них звичної золотистості — була темна кривавість, чорва задимленість, мовби палилися на тому вогні всі надії Коснятинові.

— Забув ти, князю, — піднімаючи голос, уже гримів Коснятин, — як не спав я ночей, як годив тобі, підложниць твоїх панькав, землі їм віддавав новгородські споконвічні...

— Не бреш про підложниць, — підвищив і собі голос Ярослав, — була одна дівчина, чесна й чиста, богові тепер служить, нащо брешеш!

— Забув, князю, й про те, як побив варягів і новгородців, щоб покрити злочин тяжкий братовбивства, а люди ж однаково довідаються...

— Про що говориш? — Ярослав підійшов до Коснятина, кульгав дужче, ніж завжди, хилився мало не до землі у зловісній погрозливості, говорив тихо, майже пошепки: — Про яке братовбивство?

— Гліба вбив хто? — хрипко спитав Коснятин, трохи лякаючись своєї відвертості, але вже не маючи куди відступати. — Може, не знав? Не догадувався, куди бігали твої варяги, твої найближчі охоронці?

— Які варяги? — Ось воно, нарешті! Захоплювався колись цим красанем, цим чоловіком, який усе вмів і все весело, потім прийшов перший переляк після тої ночі, коли він порував лодьї на Волхові, але то ще був ляк неусвідомлений, тоді князь тільки насторожився, перша тінь промайнула між ним і Коснятином і, виходить, немарно. Страшний це чоловік. — Що каже?

Тепер Ярослав уже дихав просто в бороду Коснятину. Якби не князівське достоїнство, може б, учепився йому в горло, щоб не дати видобутися з нього більше й слову, але водночас і хотів почути все до кінця, випити гірку чашу до дна, бо ж однаково нікуди не подінешся, справи зроблені — вже зроблені.

— Гліба вбили твої варяги, а ти не перешкодив! — гукнув Коснятин.

— Тихо! — засичав Ярослав. — Що варнякаєш? П'яний чи біси в тебе вселилися? Що мелеш? Чи відаєш, на кого намовляєш?

— На тебе, — з ненавистю промовив Коснятин.

— Не відав я нічого. Вперше від тебе...

— Ай відати не треба, догадувався ж однаково-справді, малоюмовірним видавалося, щоб Святополк устиг наслати вбивців на Гліба аж під Смоленськ. Але хто, хто ж тоді думав про це? Святополк убив Бориса — всі про це знають, убив Святослава Чернігівського, а хто підняв руку на одного та другого брата, той міг підняти й на всіх. Де Борис, там і Гліб. Все покрила загибель Святополка окаянного.

— Це ти його вбив, — сумнівів у Ярослава тепер не було, — убив брата мого, щоб зв'язати мене навіки й заплямувати...

— А хоч би й так? — зловтішне відітхнув Коснятин. — Князівському слову вірити не можна. Слід забезпечитися.

— Повіриш моєму слову, — думаючи над чимось, здавалося, зовсім іншим, повільно промовив Ярослав. — Ще повіриш.

— Погрожуєш? Прикличеш. свою гридь, звелиш мене вхопити? — Коснятин розпростався, ставав самим собою, сірість зіходила йому з лица й шиї.

— Повіриш, — повторив Ярослав і одвернувся від Коснятина. — Йди геть! Не волю бачити тебе тут!

Коснятин не став ждати перепросин. І так наговорив більше ніж треба. Не стримався. Але знав: раз князь не покликав сторожі, треба чимшвидше зникати звідти. Поза княжим двором небезпека зникне. Там великий Новгород! Там усе в його, Коснятинових, руках. Ще видно буде! Ще побачимо!

Позадки висунувся нечутно з горниці, проскочив притьмом Підросторі сіни, задріботів по сходах униз, ступаючи на носки, —йоб менше робити шелесту в нічному теремі. А Ярослав лягнув спроквола в долоні, з внутрішніх покоїв пряхилилася голова Ситникова.

— Подбай, щоб не вийшов посадник за ворота, — спокійно молвив князь.

— Ага, так!.. — зраділо сказав Ситник, потираючи руки. — Чого ж стоїш? Роби, що велять.

— А вже, — весело глянув на нього боярин.

— Як то? Хто дозволив?

— Здогадався сам.

— Підслухував?

— Само почулося.

— То все знаєш?

Ситник дивився на князя ясними собачими очима.

— Тоді так: троє людей на всій землі знають: я, ти і Коснятин. Коснятина вже не випустимо. Якщо довідається ще бодай :один чоловік — з тебе голова полетить. Збагнув?

Ситник дивився не моргаючи.

— Куди дінемо посадника? — спитав князь.

—А в поруб, — весело мовив Ситник, — на порубах я знаюся вельми добре. Ще в своїй господі медоварській мав.

— В Новгороді в порубі його не вдержиш. Знають усі, знюхався тут з можними, маєтності його довкола...

— Заберемо до Києва.

— Нащо ворог під боком?

— Так у порубі ж...

— Не хочу й такого... Перепровадь його в землю Ростовську. Там є вірні мені люди. А до порубу приставити з мері або чуді, щоб ніхто не збагнув мови в'язненої, щоб слова його летіли надарма.

— Мудро придумав, князю...

— А відправ його ще сьогодні вночі. — Ярослав не дивився більше на Ситника, говорив розмірене, мовби вичитував з книги. — Забити його в колодку, дати міцну й вірну— сторожу, заборонити мовити будь-що, а якщо — понад сподівання — колодник стане промовляти непристойні слова, тоді класти йому в рот кляп і виймати лиш тоді, коли харч даватиметься. Годувати ж хлібом слізним та водою.

— Ага, так! — кивав Ситник, радий першому державному дорученню від князя.

— Іди! — повелів Ярослав.

Ситник щез. Гостро смерділо його потом у низькій горниці. Здавалося: ціла калюжа того смороду лишилася там, де стояв щойно боярин, аж Ярослав покульгав туди, щоб упевнитися, що то не так. Легко Ірині заявляти про свою гидливість до Ситника, а йому? Кожен правитель змушений терпіти лакиз.

Знаєш, що це підла людина. Знаєш, що підлабузник любить не тебе—лиш себе, лиш свою шкуру. Знаєш і... нічого не можеш вдіяти. Бо нема в тебе по-справжньому близьких людей, лякає тебе самотність і порожнеча, утворювана довкола тебе владою, закляте коло самотності оточує правителя, ніхто не наважується вступити в нього, тільки підлабузник вповзає туди на череві. Слизькі черева у підлабузників, змащені холодним потом вічного ляку і лоєм підлоти.

Був ще пресвітер Ларивон. Чоловік вірний, поштивий, мудрий, але занадто віддалений од справ земних, все намагався просвітлити Святим письмом, а воно ж не все влягалось в те письмо — це вже Ярослав тепер бачив досить виразно. Та й ще знав: хилився до нього серцем Ларивон не за його власні заслуги й високі якості, а за те, що схаменувся по смерті от-цевій і виказує повсякдень шанування князеві Володимирі, якого Ларивон любив безмірно, бо покійний князь підняв Ларивона з найнижчого низу, спорядив власним коштом у ромей-ські землі, навчив усього, поставив у своїй дворовій церкві на Берестах — хіба ж мало було, щоб молити довічно бога за князя Володимира?

Так і ділив свої турботи й дозвілля поміж справами духу з Ларивоном спільно і потаємними справами державними, якими звірявся лиш з Ситником. І Ситник неоціненну прислугу робив князеві.

Малий князь Володимир занедужав, Ірина побоялася вирушати з ним у дорогу до далекого Києва, а що Ярослав квапився туди на освячення Вишгородського храму, ставленого в пам'ять убієнним безвинно Борисові й Глібу, то вирішено було, що княгиня позостанеться на довший час у Новгороді, аж поки князь прийде за нею знов. У Новгороді Ситник не мовив нічого, а в Києві, в одну з нічних сходок своїх з князем, сказав:

— Прознав я дещо про Шуйцю-ігумену.

— Хто просив? — Ярослав не дозволяв Ситникові втручатися в справи княжі, родинні й особисті, боярин знав це і дотримувався заборони, але тепер чомусь порушив. — Що там нанюшив?

— Дочку має.

— Що?

— Дочку має, — Ситник, видно, боявся казати далі, та Ярослав і не хотів од нього більше чути нічого.

— Іди собі, — сказав неласкаве.

Ситник вислизнув з горниці, а князь гірко всміхнувся: і ця таїться від нього. Стала між ними держава — і вже нема ні тих ночей у задощеному лісі, ні темного нуртування крові, ні світіння її духмяного тіла. Дочка... Чия? Де? Напевно ж, його дочка. Перша. Ще до Володимира. Але чому ж промовчала? Ні тоді, ні цього разу, коли не збоявся й Ірини в Новгороді, подався в Задалля, мовби оглянути околиці, а сам знов прибився до жіночого монастиря, до ігумені Марії-Шуйці, і здавалося їм тоді, що все оживає знов, усе повертається, стають вони молодшими і чистими в своїй близькості, так ніби нічого й не сталося за цей час. І промовчала. Нічого не сказала. Навіть натяку не було. А він квапився, не мав часу на розпитування, не мав тепер часу ні на що. Не вільний був ані в своєму часі, ані в діяннях. Та й хто вільний? Навіть бог — всеблагий і всемогутній — може бути самим тільки богом і ніким іншим, отже, й він обмежений у своїх діях, — то' яка ж мова про князя?

Поки Ярослав був у Києві, племінник його Брячислав вирвався зненацька з свого Полоцька, пішов на Новгород, взяв його, пограбував, захопив у полон княгиню Ірину з сином Володимиром, так немов судилося їй повсякчас бути жертвою наїздців, і мерщій утік до свого родового гнізда. Але Ярослав мав тепер під рукою Ситника, а в Ситника були скрізь вірні люди; він одержував вісті без прогайки, минулися часи, коли князь дізнавався про все в свинячий голос; ще Брячислав мишкував у Новгороді, а Ярослав, узявши військо таке, що тисячами лічити не було чого, швидким ходом пішов йому на-впереріз і наздогнав зрадливого племінника на річці Судомир, розбив у короткім бою, примусив заключити союз, сказав:

— Будь зі мною один. Не караю тебе тільки в пам'ять моєї матері, а твоєї баби княгині Рогніди. Але це вже востаннє. Затям.

Був у Новгороді, був у Шуйці, вчинив їй допит за дочку, але не довідався нічого.

— Не слухай брехень, княже, — сказала Шуйця,

— А коли то така брехня, що в ній міститься правда?

— Однаково не слухай, бо далеко заведуть тебе намови. Знов їхав од неї ні з чим, завжди їхав од неї так, лишалося щось у ній таке, чого не візьмеш, тягло потім його до неї ще й ще, якийсь бісівський приворіт був у цій молодій жінці, господи, господи...

Старший брат Мстислав сидів до часу в своїй далекій Тму-таракані спокійно. Саме тоді, як між Ярославом і Святополком вибухла сутичка за київський стіл, Мстислав разом з ромей-ським військом пішов на хозарів, які докучали і йому, і роме-ям; імператори константинопольські називали його Твоє Вели-кородство, слали щоразу коштовні дарунки: прикрашені перлами золоті хрести, золоті скриньки з священними мощами, сардонікові чаші й кришталеві кубки, прикрашені дорогою емаллю астропелеки, для князевого одягу, барвисті влатії й готові шати з царських комір. Мстислав мав норів веселий, за-біяцький, сам часто ходив на своїх сусідів,

посилав своїх воїв на службу до ромейських імператорів — мовляв, здобудете собі слави й багатств, а князеві вашому теж дешицю. Коли в Південній Італії спалахнуло велике повстання на чолі з багатим купцем Мелесом, то на подавлення повсталих під руку візантійському катепану Василю Аргіросу дав кількасот своїх воїв і Мстислав; Мелес був розбитий, і вже б, певно, й кінець з тим повстанням, якби не новий германський імператор Генріх та не римський папа, поставлений Генріхом, Бенедикт Восьмий. Знов одродилася повстанча армія, пішла на візантійські твердині, захопила більшу частину Апулії. Імператор Василій довершував розгром Болгарського царства, війська в нього було обмаль, тому знов прибули послы до Мстислава, і ще одна його дружина помандрувала за море і влилася в військо катепана Василя Бойоаннеса. Діялося це саме того року, коли Ярослав пішов на Брест, сподіваючись на свою угоду з імператором Генріхом. А в Генріха був клопіт і з Болеславом і не менший — з Італією. Він був переконаний, що Італія повинна вся належати до його корони. З тою землею в нього багато було пов'язано. Вінчався там у Павії залізною короною на імператора. Там же, в Павії, напали на нього забіяцькі італійці, рятуючись, він вистрибнув з вікна палацу і пошкодив ногу. Його прозвано відтоді Генріхом Калікою, не злюбив Італії, але й віддавати нікому не збирався. Тепер, вважаючи, що Київський князь послав своїх воїв на підкрепу ворожих йому ромеїв до Італії, Генріх не тільки покинув Ярослава самого, а ще й пристав до Болеслава в його безчесному поході на Київ. Не знав імператор германський, що то воїни Мстиславові, бо Руська земля велика і важко в ній добрати ладу.

І ось поки Ярослав у трудах і крові здобував престол, Мстислав збирав золото, пирував у невідомій далечі, схильний до гніву і любовних розваг, самозаконний володар Тмутаракані, до якої, здається, не дотягнувся й сам князь Володимир, а Ярослав поки що й у гадці не мав упокорювати брата старшого так само, як і молодшого Судислава, що тишком-нишком сидів у своєму Пскові.

Та ось уповз у нічну княжу горницю Ситник, мовчки подав Ярославові звоєць березової кори, відступив у темнощі.

— Що то? — поспитав Ярослав, наставляючи звоєць під світло свічки.

— Грамотка від Коснятина.

— Що-о? Як то — від Коснятина?

— Не знаю. Перехопив на путі.

— Де?

— На Волзі.

— Довгі руки маєш. Кому грамотка?

— Князеві Мстиславу.

— Читав?

— Розібрав, хоч і важко.

— Ніяк не навчишся.

— Важко.

— Що писано?

— Прочитай, князю.

Ярослав розгорнув бересту. Впізнав тверду руку Коснятинову. Сидіння в порубі на хлібі й воді ще не забрало, бач, сил. Літери були круглі, великі, склалися в безжальні слова:

«Розправився Ярослав з братією. Добереться й до тебе. Чого сидиш, князю?»

Не став дочитувати, глянув на Ситника.

— Що порадиш?

Той м'явся-терся.

— Кажі.

— Князю, — майже жалібно мовив Ситник, — нащо питаєш, коли завжди робиш по-своєму?

— Хіба? — здивувався князь. — А мені здавалося, що ти підказуєш.

— Тільки Ларивон спроможен на таке. Його слухаєш.

— Не Ларивона — бога, — суворо промовив Ярослав, — що ж до Коснятина, то хай спробує спростувати содіяне чудо-творінням...

— Яким же? — швидко спитав Ситник."

— Не знаю. Тобі знати.

— Розпеченим залізом? — так само швидко поспитав боярин.

— Не знаю.

— Коснятин багатий чоловік, — зітхнув Ситний — підкупив, мабуть, усіх у Ростові. Кому вірити?

— Хвалився ж своїми людьми!

— Хто встоїть перед пінязем? — знову зітхнув Ситник.

— Переведи його деінде, — сказав князь, — ще. далі. В Муром.

— Ага, так.

Страшне то було діло: князювання над усією землею. Скільки розбив він ворогів, скільки відбудував городів і церков, скільки разів одкривав житниці княжі для голодних, навчав темних, водив праведні суди, карав здирців, але ніхто цього не помічав, не співано про нього пісень, як про князя Володимира, не виходили в нього такі пишні учти, як у отця-небіжчика, мав би ще щось зробити велике й дивне, але не знав що, мучився в думках, у безсонні, відчував, як старіє не роками, а днями, ще відчував, ніби не мудрішає, а поступово ніби дуріє; як став князювати, так почав боротися з власною глупотою, яка, відчував це виразно, наповзала на нього, мов чорна ніч на сліпуючого або вода на того, хто не вміє плавати., Отак стоїш і розпихаєш руками дві водяні стіни. Зступляться — згинув. Не даси їм зімкнутися над тобою — лишишся людиною мудрою.

Лежала постійно на підставці в Ярослава подарована йому Коснятином у день шлюбу грецька книга Святого письма з коштовними емальованими закладками; розгорнув книгу князь десь згодом, аж тоді, як уже сів уперше на київськiм столі, яемало подивувався тому, що закладки зроблено було Коснятином на тих місцях «Книги царів», де йшлося про царя Соломона, — чи то навмисне зробив Коснятин, чи випадково вийшло, бо ж, здається, не вмів той по-грецькому. Тоді перечитував кількаразово уподобані слова: «Тож дай слугі своєму розумне серце, щоб йому правити народом твоїм і вміти розібрати між добром і лихом; бо хто ж зможе правити сим величезним народом?»

Але чим далі, тим більше знаходив відповідних слів до подій, які відбувалися навколо нього, відбувалися з ним самим і його князюванням, і все те в місцях, означених закладками Коснятиновими, так немов то зробив і не він, а вища воля вказала, куди покласти здоблені емаллю платівки.

Про Анастаса Корсунянина, єпископа київського, який оддав усі багатства церкви Богородиці Болеславові, вітав прихід польського владці до Києва, втік потім з ним, коли ж попросився назад, то Ярослав не пустив його до Києва, і той умер на чужині: «Священикові ж Абятарові повелів цар: іди ув Анот, свій хутір, бо й ти заробив смерть. Та сьогодні тебе не страчу, бо ти носив скриню господню перед моїм отцем Давидом, і все, що витерпів отець мій, терпів і ти з ним».

Поставити на місце Абятара Анастаса, а на місце царя Давида — князя Володимира — і все збігається.

Про Святополка:

«І рече йому цар: зроби так, як він промовив: убий його й поховай, щоб зняти з мене й моєї родини кров, що Иоаб пролив безвинно. І нехай господь оберне кров його на його голову, бо він убив двох таких, що були безвинні й лучші його...»

Иоаб — то Святополк, а два безвинно вбиті — Борис і Гліб. Збігається.

Про Брячислава:

«Коли ж ізвідси вийдеш, хоч би поза потік Кедров, так зараз—знай се — мусиш умертц кров же твоя впаде на твою голову».

На Судомирі так і сказано було Брячиславу. Збігається.

Про самого Коснятина:

«Так певно, як живе господь, що укріпив мене й посадив на престолі батька мого Давида, та по своїй обіцянці устроїв мені дом: сьогодні буде страчений Адонія. І дав цар Соломон наказ Банеї, і вбив його той, і вмер він».

Адонія — Коснятин. Банея ж — боярин Ситник. Збігається.

І ще безліч разів, як і в Соломона: «І повелів цар Банеї; він вийшов і стратив його, н тон умер».

Де взявся Ситник? І нащо він? Чи послухатися слід було княгиню в її гидливості до пітливого боярина?

Сказано князеві, що з Деревлянської землі вийшов старий волхв. Мав на собі шмат берестяної

корн, щоб прикрити сором, та на плечах вовчу шкіру для підстилки, годувався даровизною, мав тоболи, повні берестяних збитків, у яких записано слова великі і жахаючі. Гине вся дідизна, палиться, топчеться, сходить кадильним димом під хмари, а на землі не лишається нічого, земля стоїть гола й обдерта, погинули давні боги, а які й лишилися, то підривають їх у пуццх дики, шмагають дощі. Переповісти все казане святим ие надавалося. Треба було чути від нього. Він ішов понад ріками з диких пуцц, брався на Чернігів, огинав Київ здалеку, мовби ловив його у зашморг своїх намов, люди звідусюди стікалися слухати святого. Земля Деревлянська споконвіку насилала з своїх потаємних лісів усілякі чуда, але це було чи не найбільше.

Між людьми пішов поговір, що волх — святий. Упокорював лютих звірів так, що хвости їм закручувалися собачим бубликом, а голови лагідніли, мов у жінок. Мав коло себе отрока велемудрого, який потверджував усі слова старого волхва.

Літо стояло палюче, горіли ліси, трави, спалахували села й городи. З'явилися знамення ва небі. Насувалося, по всьому видно, лихо.

Ситник довго крутився, поки наважився доповісти князеві про святого чоловіка.

— Святий? — князь навіть не здивувався. — Як то?

Але Ситник був переляканий навсправжки.

— Дивись на мене, князю. Поглянь меї в очі. Мовлю правду. Всі кажуть: евятни.

— А ти?

— Не знаю. Вперше в житті не знаю.

— Святому не місце серед людей, — спокійно сказав Ярослав, — нащо його до них пускати?

— Ага, так, — Ситник умирав од задухи. — То що ж?

— Сказано тобі.

— Ага, так...

— Іди...

Той щез, а князь пішов до молитви.

В порубі — незбагненність. Вся справа в тому, що вже не можеш зупинитися, якщо посадиш бодай одного чоловіка. Виявляється: це зовсім просто і легко, тв ве бачиш його, він не бачить тебе, і ти живеш собі далі, мовби нічого й нб сталося, і княгиня тебе цілує так само палко, і віддані завобтгливо зазирають до очей, і бог тебе не карає. Тоді ти пробуєш посадити ще одного і ще (а причину завжди легко відшукати, причина завжди та сама: для загального добра!) — і знову все йде заведеним чином, все гаразд, бо держава постійно вимагає пожертв і треба її вдовольняти.

Опріч того коли відбираєш волю в ішішх» здається тобі. що додаєш її собі. Тоді народжується дика хіть позбавити волі якомога більшу кількість людей, ие розбираючи,, вивні воии чи ні. Але відміряно завжди кожному — лиш на одного. Від народження до смерті.

Згодом спитав Ситника:

— Де святий?

— Тут, у Києві.

— Де?

— Там, де слід. У порубі.

— Приведеш крийома до мене. На Берести.

— Але ж тут нема порубу! — Ситник був трохи ображений: як то так ие мати на князівському дворі порубу?

— Викопай печерку в глині. Глина суха, гарна, заспокоює людину. Ніде нема такої глини, як київська.

— Ага, так. Обох?

— Хто там ще?

— Отрок з ним.

— Отрока пристав на послугу святому.

— Втече, — сказав Ситник, — Як тільки випущу з порубу — втече.

— Чи тебе вчити? Печеру замкни дубовими дверима. А отрок і так не відійде від свого навчителя. Ти ж од мене нікуди не втікаєш?

— Тож я, князю.

— Всі люди однакові.

— Але ж ти, князю...

— І князь — чоловік. Аби ти не був такий темний, то міг би взнати дещо про владик земних. Римський імператор Марк Аврелій, великий трудівник і філософ, — а що може бути вищого за володаря земного й філософа — так от він сказав, звертаючись до кожного з нас на високому місці: «Остерігайся, щоб не сцезарився, утримайся скромним, добрим, щирим, поважним, натуральним в умилуванні справедливістю й богобоязністю, будь зичливим, милим, доступним, витривалим у виконанніобов'язків».

— Сова про сову, а всяк про себе, — Ситник усміхався трохи погірдливо, — писано не про нас.

— Грамоті не тямиш і досі? — спитав Ярослав.

— Лічба мені мила.

— Меди продавати?

— Які меди, князю! Тепер не продаю — лиш купую. А купувати тяжко: багато треба. Як сам варив, то тільки-куштував. Тепер варити забув, пити навчився. В стольному городі ніхто нічого й не вміє робити, тільки п'ють та їдять.

— Нащо таке кажеш? Зібрано тут найбільших умільців. Цінний люд у Києві мешкав.

— А по мені — то ніхто ні до чого не здатен! Сидять сиднем та супроти князя змови готують. І так по всій землі. Якби на мене то Дав би я кожному чоловікові властиве число, щоб знати, де, хто і як. І прибуває тоді до тебе воєвода чи тіун і доповідає, що Харько з Вовчої Пущі, який має число таке й отаке, лихословив про всеблагото князя нашого. А вже що князь тоді звелить — карати Харька чи милувати, — те й збудеться.

— Де б же ти настачив часу на всіх людей, коли й землям ради не даси? Велика наша держава. То там у ній щось колотиться, то ще десь хтось голову піднімає.

— Тоді, князю, так: довірені люди. Посадовити скрізь таких сповіренних, перевірених, передовірених.

Ярославові набридла балакучість Ситникова. Не звик, щоб той довго затримувався в горниці, ніколи не садовив його перед собою, тримав на ногах, щоб той знав міру, але сьогодні, мовби в передчутті лиха, боярин розбазікався.

— Були вже такі, як ти, — сказав з неприхованою насмівікою, — багато літ тому назад в грецьких містах Кротоні й Мегапонті запанували філософи, що над усе ставили числа. Під приводом обожнювання лічб філософи оголосили реєстрацію всіх чоловіків, при тій okazji ув'язнюючи запідозрених у бунтарських задумах...

— Оце ж і я...

— Тоді, — не слухаючи його, вів далі князь, — збунтувався весь народ і поогнав філософів. Чи й ти цього хочеш?

— Що ти, князю!

— Ну, то гаразд. Іди.

Рано вдарили морози; вибили всю ярь і озимицю, заповідався й на той рік голод, а в північних землях вже й так пішов мор, неспокійно стало в Новгороді; Ярослав зібрав дружину, пішов на втихомирення, на всіх п'яти кінцях, навіть на Неревському й на Славенському блукали по Новгороду зчорнілі, опухлі люди, щодень юрмовища голодних насували на княжі житниці, грозилися, вимагали, просили, благали, але сторожа стояла твердо, голодних відштурхували списками, надто настирливих били, люди падали коло житниць, повних того самого хліба, що вирощений був руками цих людей, лежали тихо, неспроможні підвестися, вмирили, так і не збагнувши дивної речі: як же так, що он там, за товстими дерев'яними стінами житниць, лежить хліб, надбаний ними, а вони вмирають з голоду, чому це так і навіщо?

Коснятин з свого порубу перед смертю все ж, мабуть, встиг-таки переслати до Мстислава грамотку, а може, старший брат і сам надумав позмагатися з Ярославом за Київ і вже давно вистежував його дії, бо, як тільки Ярослав кинувся на втихомирення Новгорода, Мстислав, зібравши свою дружину, взявши за союзників нещадно до того приборканих ним касогів і хозарів, вийшов з Тмутаракані, швидко добрався до Києва і став вимагати, щоб йому відчинено брами города.

Кияни не пустили до себе Мстислава. Досить з них було й Святополка з його тестем і дикими печенігами. Мали тепер свого князя, а більшого й не бажали. Мстислав, звиклий до битов у чистім полі, не став тупцювати під валами київськими, переправився через Дніпро й подався на Чернігів.

Знов довелося посилати Ярославу за море по варягів, знов прибула до нього дружина, але вже не Еймундова, а Хаконова, який за цей час вже вийшов у суперники Еймундові, надто ж у вихваланнях своїми подвигами та своєю золотою лудою, і вся дружина його дібрана була мовби не для битви, а для ви-красовування — високі, дужі, вродливі, всі в дорогому вбранні, з коштовною Зброєю, ворог не витримував самого виду цієї дружини, засліплювала вона, обезвладнювала своїм сьйвом, своєю пиховитістю.

Та все те вийшло намарне, бо Мстислав чомусь вибрав час для битви не денний, яи водилося, а нічний. Війська двох братів зійшлися в Сіверській землі, кодо Лиственя, в чорну грозову ніч; Мстислав пустив на варягів сіверян, яким однаково було — вдень чи вночі бятис, земля ж бо їхня, все їм знане й звичне, вони посунули на варягів такою лавою, що ті не витримали, а тут ще вдарили з засідок касоги, вилітали з дощових потоків бистрі, як чорні змії, розлякували варягів своїми гортанними незрозумілими криками, варяги не витримали, дали спину супротивникові, кинулися врозтіч, втікав і сам Хакон, загубив при втечі важкого свого золотого плаща, втікати довелося й князеві Ярославові. Не чув він, як Мстислав став на полі бою, освітлюй білими блискавицями, проgrimів своїм гучним голосом: «Як не тішитися! Тут лежить сіверянин, а тут варяг, а власна дружина ціла!»

Але Ситників чоловік якось зачув ті слова Мстиславові, через Ситника стали вони відомі і Ярославові, може, через те й побоявся Ярослав сідати в Києві, знов подався до Новгороду, збирав довго воїв, лякаючись отої вцілілої дружини Метисла-вової, і лиш повсні цього року прийшов сюди і, уклавши в Городці мир з братом, сів на київській столі, здається, твердо й назавжди.

Ірина вже народвла сьака Ізяслава і дочку Єлизавету та й знов була при надії, рід Ярославів розростався, князь утверджувався на землі, наслідував свого отця Володимира, не було вже видимих супротивників, але й невидимих вистачало; нависали вони постійно погрозою над першим чоловіком у великій землі Руській: то мор, то голод, то, несвокій, то непослух, а то просто темнощі і небажання йти слідом за своїм князем, недовіра до нього, — а чим викличеш довір'я?

Більшість пробує досягнути слави в битвах, жахи і відворот —ність яких згодом, змінюються блискучою героїкою пісень і легенд. Але чого досягають? Імператор ромейський Василій все життя провів у походах, не вибрав часу навіть на одруження, громив цілі царства, бойові знамена переможених тяглися по багні, прив'язані до осялячих хвостів, тисячам бранців випікано очт, — задля чого? Ось вмер Василій, а на троні сидить його брат Константин, ятшця, розпусник, ганьба не тільки імперії, а й цілого людського роду.

Чи взяти Болеслава польського, прозваного навіть Великим. Торік у гордині своїй дійшов до того, що коронувався на короля (здається, купивши ту корону в папи римського, чи що), а заледве два місяці побув королем і вночі, несподівано для своїх придворних, а ще більше, мабуть, для самого себе, скінчив своє бурхливе життя, лишаючи володарем Польщі сина Мішка, якого відразу намірився перетворити на свого ленника імператор германський Конрад, який нещодавно замінив умерлого Генріха Каліку, що теж, здається, все зробив вогнем і мечем для ствердження свого, а от вмер і перервався його рід, германські маркграфи і єпископи вибрали на з'їзді коло Рейну Конрада, почавши нову імператорську династію.

Голова, накрита шоломом, відвикав думати. Зненавидів Ярослав за ці роки походи й битви, ніколи не любив військового ремесла, а тепер і поготів. Виборював, вивойовував собі право на спокійне князювання, на справи великі, а тепер мав, нарешті, перепочинок і ось став перед нез'ясованістю: що ж далі? Оточували його бояри, воєводи, блазні, священики, лакизи й захожі мудрагелі, купці свої й їужі, блискучі іноземці, що юрмилися здебільшого навколо княгині, яка

кохалася в пишноті й багатомовності прибудних вельмож; все якось ускладнювалося, не було вже тих. простих, суворих, іноді, щоправда, хитруватих людей, всі вони то погинули, то відійшли від князя, лишався він з цим юрмовиськом; мріяв очолити весь народ землі Руської, зібрати його воєдино, сказати йому щось особливе, почути й від нього, але народ і далі був десь далеко, в лісах і полях, народ стояв осторонь так само безмовний і насторожений, як і в часи Ярославового дитинства, народ тільки й ждав, щоб заявити про своє право, про свої вимоги: дай мечі моє, бо маю до того право, бо я живий, бо я жнець, я ловець, я швець, я грець.

Пресвітер Ларивон, чоловік розумний і начитаний, міг дати відповідь на все, що стосувалося Святого письма, житій великомучеників і святих, але й не більше. Князь Володимир любив оточувати себе людьми дужими, буйносянми, від самого споглядання на яких хотілося жити довго, весело й безжурно, такого він наставив і пресвітера своєї церкви в Берестах, Ларивон більше скидався на здоровенного коваля, переодягає його в священицькі шати, однак тілесна дебелисть, мабуть, заважала йому мати гнучкість розуму, він здатен був тільки до того, щоб твердо оволодіти вже існуючим, в його голові вмістилися всі святі тексти й догмати, він знав усі хитрощі ромейського красномовства й плетіння словес, але ото й усього. Він був занадто досконалий у своїм знанні, щоб підтримувати постійну цікавість до себе, втомлював своїм знанням, своїм красномовством, в ньому відчувалося щось чи то набридливості від повторювань, чи то вже й ознака занепаду. Бо хіба ж вивершення будь-чого на світі вже не знаменує початку його знищення?

Так розпадається щойно укладений союз поміж двома чи кількома державами. І дім збудований починає руйнуватися від хвилі його остаточного збудування. І ціле місто теж живе в розвитку. бадьорому й молодому, тільки допоки окреслиться його ядро. Потім місто починає розповзатися, побічні нарощення поглинають колишнє ядро, яке дало наймення цьому городу, і вже маємо щось незграбне, кволе, хворобливе. Чи не тому погинуло так багато столиць?

А хіба ми не вмираємо, вже народившись? Питання — в тривалості. Ніякі молитви не допоможуть. Єдине спасіння — виповнити своє життя діяннями якнайвищими, якнайщільніше виповнити. Тоді життя буде довге й прекрасне.

А власне, згоджувався з князем Ларивон, благочестиві вчинки, благочестиві діяння — окраса всякого сущого, чоловік народжується, живе, працює лиш для бога, чоловік вибудовує храми не для власного житла, а для бога, виводить над ними високі наверх, на яких тільки й місця, що для самого бога, і чим вищий, храм, тим ближче до неба, ближче до, кінцевого призначення чоловікового. А хто ж то й може ставити щонайвищі храми, як не владики землі? Бо хіба ж цар Соломон не збудував дім в імення боже і не прославився у всі віки своїм храмом, а коли будовано храм, то не стосовано до тесання каміння ні молота, ні долота, ані якого іншого залізного знаряддя, бо сотворив бог на те діло кам'яного черв'я шамір, який і розколював камінь.

Ярослав і не заперечував, сам споруджував церкви, ставив скрізь: і в Ростовській землі, і в Новгородській, і в самому Києві, хоч тут доводилося найперше лагодити все після нескінченних пожеж. Але ж найбільший храм першокам'яний вже поставлено в Києві батьком його князем Володимиром. Що ж додасться для нього, як він поставить поруч ще один храм? Справді, був Соломон мудрий, сказано ж: «І наділив бог Соломона великою мудрістю, і постеріганнем, і багатством духа, мов.те море піском на березі». Але він будовав на голому місці. А коли ти починаєш не перший?

І в Константинополі, відповідав Ларивон, перший був Константин Великий, а божественний Юстиніан опісля, але ж поставив Юстиніан з поміччю божою храм святої Софії, прикликавши гречинів їсидора й Анфимія на те діло, і прославився на віки.

Несподівано в поміч Ларивонові прийшов Ситник. Щоправда, боярин знав лиш своє діло, нікому, окрім князя, в помічники ставати не збирався, але вийшло так, що саме в час довгих розмов князевих з пресвітером, якого давно не бачив і в якого сподівався знайти відповідь на свої вагання, повідомив Ситник Ярослава, що затримано його довіреними підозрілих людей на Залознім шляху. Виказався й старший з-поміж них, зветься Поргій, як і князь сам, а йде, сказав, аж з Іверії, хто його зна, і де й вона, прямували ж — до князя Мстислава в Чернігів.

— Звідки довідався, хто вони й що? — спитав Ярослав.

— Маю людей на всіх шляхах порозкиданих. Прибиваються до подорожніх, випитують: хто? куди? чого?

— Приклич того... Гюргія.

— Приготував його про всяк випадок.

— Клич.

Ситник увів до горниці високого, гнучкого, чорнобородого, білозубого. В чорному сукняному одязі, переперезаний дивним, срібним поясом, на шиї теж срібний ланцюг, на поясі — короткий меч-акинак.

— Хто будеш? — суворо спитав князь, але на Гюргія сувоїв рість не подіяла, він не вклонився князеві, тільки ледь помітно кивнув головою, не скинув гострої шапки, випростався ще дужче, аж прогинаючись у поясниці, засміявся білозубо, щось вимовив швидко і незрозуміле.

— Не мовиш по-нашому? — сказав Ярослав. — То як порозуміємось? Ромейську мову знаєш?

Гюргій знов засміявся і знов заговорив своєю мовою, схвильованою, мов орлиний клекіт. Ярослав посміхнувся. Варязької цей чоловік знати не міг, латини — й поготів, може, перську, — але сам князь не вмів по-перськи.

— Що ж ми — на мигах з тобою будемо, чи як? Ти що, до Мстислава йшов?

— Мстислав, — закивав Гюргій і знов засміявся, видно, спогад про Мстислава викликав у нього радість.

— В дружину Мстиславову?

Ярослав на мигах показав, як рубають мечем, але Гюргій закрутив головою. Він підбіг до стіни горниці, став на коліно, показав долонею правої руки, мовби щось витісує, потім став класти до стіни те уявне тесання, одне на одне, мов камінь на камінь; Ярослав ще й не вірив здогадові, швидко підвівся з стільця, пройшов до оббитої сріблом важкої скрині, дістав звідти дорогу книгу грецьку, розгорнув, підкликав до себе іверійця, показав йому на малюнок: на городській стіні, за якою видніються верхи храмів, кілька веселих бородатих чоловіків кладуть камінь, подаваний їм знизу простим блоковим пристроєм.

Іверієць зраділо закивав головою, знов щось проговорив довге й палке, Ярослав розібрав кілька разів повторене слово «Мстислав»; цього князеві було вже досить, щоб збагнути, яку славу мав його брат ще в Тмутаракані серед будівничого люду, — видно, немало поставив там споруд, якщо йдуть до нього аж звідки умільці. Може, задумав Мстислав перевершити Київ у будівлях божих і світських і сам прикликав до себе зиждителів? Але ось випадок втручається в справу, а може, то божа воля на те, щоб йому, Ярославові, стало відомо про братів задум і ось тепер,

вволюючи божу волю, він повинен випередити свого брата і воздвигнута щось небачене й нечуване?

Ярослав дружньо поляпав іверійця по плечу, дзенькнув у срібний бубонець, заспаному служці звелів принести два ковші меду; коли випили з Гюргієм, тоді покликав Ситника, сказав тому:

— Знайди толковина, щоб міг я порозумітися з цим чоловіком. Гюргія ж з усіма його товаришами тримай пильно, давай все, що хочуть, важливі люди вельми для нас.

А за тиждень, коли довідався, що Гюргій і всі його товариші — кам'яних діл майстри, спорядив посольство до ромейсько-го імператора з запевненням миру, а заодно й з проханням прислати вмілих украшателів і будівничих, щоб поставити в Києві церкву велику й славу.

В щоденних клопотах насилу згадав про деревлянського святого, посаженого ще кілька літ тому в печеру на Берестах. Спитав про нього Ларивона. Той мовчки посіпав собі бороду.

— Що так? — всміхнувся Ярослав. — Святі ліпше на небі, аніж серед нас?

— Злий вельми, — зітхнув Ларивон, — не мовить до мене й слова.

— Живий ще?

— Живий і міцний.

— А отрок?

— Бистрий до вчення і слухняний, м'яка це душа.

— То й гаразд. Пошлеш до мене отрока, отче.

Але знов забув чи закрутився в щоденних турботах, а тут вирушив на лови, щоб трохи дихнути осіннім повітрям, походити по червоному листу, вдихнути пронизливих пахоців лісу, які б нагадали далекі тепер новгородські дні, повернули молодість, силу, бажання, гучання крові в грудях, невловиму, як божий дарунок, Шуйцю. Шуйцю, Шуйцю, відходиш ти далі й далі, пролягають між нас простори, відчуженість постає вища й більша, вже мерзенний пітнявий чоловік вклинюється між нас, довідуючись про нашу доньку, а я не знаю нічого, ти не кажеш, ти не віриш і вже, мабуть, ніколи більше не повіриш, господи, господи!

Все на князя, все проти князя в цій великій і безжальній землі: і безмір просторів, і розливи рік повесні, і люди в своєму вічному невдоволенні, і люті звірі.

Князювання — то посада, від якої людина старіє швидко, а знесилюється ще швидше. І коли біг на Ярослава дик, то вже й не думалося, що знайдеться сила подолати його. Та й ніхто, мабуть, не сподівався на порятунок князів, і кожен, певно, стояв і думав, кому доведеться служити завтра, перед ким гнути Хребта, кому догоджати. Але він живий, і сил йому додалося — Скликай учту на вепра! — весело гукнув Ярослав до Ситника і самотньо погнав коня до Берестів, випереджаючи тих, що несли впольованого князем велетенського вепра.

Нікчемне то діло — губити час на обжирання та обпивання, коли чоловікові, щоб жити, досить хліба та води, та вже нічого тут не вдієш, раз ведеться воно так здавна, і навіть Спаситель наш перетворював воду на вино, щоб принести втіху на учті.

Купа зібралася осіб до півста, якщо й не більше, на довгих столах навалено було смаженого й

вареного і так шматками, вепр слугував лиш зачіпкою, була там і оленятина і ведмежати́на, були смажені поросята і дорога риба озерна й дніпровська, подавалася душенина з нирками і жирна поребрина під хріновою підливою; для пиття малося пиво, й мед, і вино; товсті свічі палали по кутках палати і посеред столу, гамір і гелготнява виповнювали довге приміщення з низькою набрусеною стелею, з стін шкірилися ікласті вепрячі голови, наставляли гіллясті роги оленячі й лосячі голови, в простінку здійсалося на задніх ногах велетенське опудало з випханої ведмедячої шкіри, а з боку коло дверей скоморохи влаштували забаву з ведмедем живим, привченим смішити князя і дружину на уч-тах; п'яніли всі швидко, сварилися за ласіші шматки між собою, відбирали один у одного то ребро, то стегно, вгризалися зубами в м'якиш, обсмоктували солодкі маслаки; важкий чоло--вічий дух стояв у гридниці, але застільники не відчували його, увага їхня поглинута була дичиною, — смертним потом убитої тварини пронизане темне м'ясо дичини, б'є запах волі в ніздрі, хижо роздимаються носи, ходять ходором важкі щелепи, підведені чорними тінями від свічей і каганців; розплямканий Ситник вихвалявся, як возили дичину під сідлом, вгнічували в погребях, обкладену травами й корінням, заривали на ніч у холодне осіннє листя, прибите першими приморозками, як пеклося, смажилося, прямилося во славу князя Ярослава; всі, хто сидів ближче до князя, підхоплювали славослов'я, один поперед одного прагнули якомога закрутистіше проголосити здравицю на його честь, тим, хто сидів коло дверей, слово й не перепало, бо то були люди без значення, — змагання в вірності точилося лиш тут, навколо Ярослава; він і сам брав у ньому найжвавішу участь, підбадьорливо всміхався до златоустів, тому покинував, того поляпував по плечу, тому подавав жирний кусень, до того протягував ківш, щоб чокнутися, тому дякував, тому дарував щось там за вірність, мудрі були предки, що вигадали отакі пирування, де люди сходяться плече в плече, як брат до брата туляться, де князь мовби зливається з своїми підлеглими, набирається від них бадьорості й сили, а вони, наближені до нього, відчують себе певніше, пишаються своєю близькістю до найвищого чоловіка, вони готові для нього на все: випити й закусити, у вогонь і воду, проти супротивників і лиха, он вони всі які розмахані, збунтовані, з розгону вганяють ножі в масні від жирного м'яса столи, гатять кулаками в товсті дошки, рикають по-звірячому — та все за князя, все заради нього й для нього, і як тут не любити оцих розкучманих, мохнатобородих, розкританих, відданих, щирих чоловіків, хоч розумом своїм і осягає князь усю ницість і нещирість свого оточення, знає, що славлять вони не Ярослава, не оцього чоловіка з набряклим негарним носом і зсупленими бровами, а князя, владику їхнього, і постав ось зараз на його місце іншого і назови його князем, то так само розпинатимуться вони перед новим, бо людина для них не значить нічого, значить тільки місце, посада, становище: розумом Ярослав зневажав їх усіх, а серцем горнувся до них, бо й що він значив сам-один, що міг подіяти з власним безсиллям, з слабкістю, з ворогами, яких не меншало, а дедалі більшало й більшало.

— Славен будь, княже Ярославе! — ревли бояри й дружина.

— Довголітен!

— Щаслив!

Все тут було з словом «най»: наймогутніший, наймудріший, найдорожчий, найсправедливіший, найзіркіший, найясніший, наймилостивіший і наймилосердніший. Хто лицемірив свідомо, а хто й щирий був у сп'янілості своїй, князь всміхався заохотливо до кожного, знав справжню ціну кожному слову й вигуку, але й приємно було купатися в оцих буйнощах слави й хвали, міг би, ясна річ, підвестися, махнути рукою, гримнути так, щоб заціпило всім крикливим славохвальцям, але вдовольнявся й тим, що всіх їх бачить наскрізь, сам лишаючись загадковим і недосяжним для їхньої обмеженості.

Та ось втрутився в загальне величання блазень княжий Бур-мака, який тинявся поміж столами

й мовчки витворяв різні капості: то тягнув у когось там з-під руки ківш з медом, то вмочав у чийсь кубок кінець довгого свого рукава, то пробував підпалити комусь бороду свічкою — і все те миналося блазневі безкарно, бо користався він високим князівських покровительством, — тепер блазень прагнув говорити. Пішов мало не до дверей, до тих безмовних і незначних учтувальників, яких покликано сюди лиш для кількості, виліз на лавку, підніс догори руки з ковшем, хлюпнув униз питвом, гукнув:

— Тихо, кажу я!

Гамір поволі втихав, ждали від блазня нової вихватки, знали, що він гострий на язик, кожен мимоволі шулився, лякаючись, щоб не зачепив Бурмака саме його, бо шкоди, може, й не принесе, але посміх буде; однак блазень не став зачіпати ні менших, ні старших, смачно облизав товсті свої губи, зареготав:

— Великому чорту — велика й яма! Наймилосерднішому нашому князеві — слава! Ішов князь з Новгороду, а по путі в усіх селах і волостях голод, люд повмирав, а де хто вцілів, то вже й голосу не відводив, а князь і каже воїнам: «Як будете їсти, то щоб і кістки закопували, не давали отим здихаючим, щоб серця ваші не розжалобилися, бо й що ж ви за вої будете». Слава милостивцю нашому!

Мертва тиша запала поміж столами, ніхто ще не знав, чи слід зважати на п'яне верзякання блазневе, чи пустити його повз вуха, як то робили завжди, сміливіші дивилися на князя, щоб з його обличчя вгадати, як поставитися до Бурмаки, але Ярослав сидів з завченою посмішкою на устах, дивився на свого блазня заохотливо — мовляв, мели далі, хіба не знаємо, який ти базіка.

— А тут, — кричав далі блазень, бризкаючи навсібіч слиною, — село на путі — і весь люд у ньому вимер! Вже й проїхав село князь, аж виповзає йому з-під коня дівчинка — тінь од дівчинки, а жива! «Чого вона жива? — питає милостивий князь наш. — Нащо вона тепер, коли всі тут вмерли? А приберіть-но дівчинку!» І затовкли її на смерть, щоб не було від того села й розплоду, раз воно таке убоге та нікудишне!

Ситник схаменувся перший. Підскочив до Ярослава, нахилився до нього, прошепотів:

— Дозволь, заткну йому пельку!'

— Хай каже! — голосно промовив Ярослав, і всі відітхнули звільна, дехто навіть потягнувся до кубка, дехто став дожовувати застрягле в зубах, справді, хай каже, мало чого там не принесе слина на язик цьому бовкалові, однаково наш князь найдобріший, найсправедливіший, наймилостивіший, най...

— А там вийшов з Дерев святий чоловік, — розкрикувався собі Бурмака, — та впіймали його за повелінням нашого кня-зенька і за шию поворозом вели до самого Києва, а воно ж аркан — не тарган, хоч зубів не має, та шию гризе. От який у нас князюсик!

— Іди, Бурмако, вип'ємо з тобою, — покликав блазня Ярослав.

— А хай з тобою лукавий п'є! — крикнув блазень.

— Горло в тебе, бачу, пересохло, — спокійно мовив князь, — може, хто б промочив його тобі. Гей, люди, допоможіть блазневі!

Бурмаку миттю стягли з лавки, накірчило його відразу чоловік з десяток, кожен пхався з повним ковшем або кубком, силоміць заливали блазневі в рот, у ніс, у вуха, лили межі очі, він

захлипувався, смикався вивільнитися, ось-ось мав задихнутися, але жалю до нього ні в кого не було, та він і знав це добре: все тут залежало від одного тільки чоловіка, від його слова. Бурмака спромігся перевернутися долілиць, поповз поміж смердючими брудними чобітьми по запаскудженій підлозі, звиваючись вужем, відпльовуючись, прочмихуючись, благально простогнав:

— Князю!

— Напоїли вже, досить, — засміявся князь, — а тепер випиймо й ми всі за здоров'я нашого Бурмаки, бо й що б робили без його жартів та сміхів!

— Го-го-го! — заіржали найближчі.

Ой князь, от так князь, ну й князь! Пили, їли, трошили, запихалися, дивилися, витріщали очі. От так-так, оце воно, ох і князь же ж у нас!

А Ярослав дав знак, щоб не припиняли учти, підвівся, непомітно вийшов у сіни, за ним вискочив Ситник.

— Хай проведуть мене до того в печері, — сказав тверезим голосом Ярослав.

— Пізно ж, князю, а йти далеко. Над саму кручу дніпровську.

— Сказано тобі!

— Покличу зараз отрока. Він тут недалеко.

Отрок прибіг заспаний і стривожений. Від нього пахло теплим молодим тілом; був високий, тонкий, видно, гарний хлопець, хоч це й не мало значення.

— Зовешся як? — спитав його Ярослав.

— Був Тривога, а тепер Пантелій.

— Веди.

— І я з тобою, княже, — попросився Ситник.

— Іди до учти. Щоб люд не розходився.

— Хоч свічку візьміть, бо там нема, — сказав Ситник.

— Покажу я колись тобі свічку, — пообіцяв йому зло Ярослав, — приліпився до мене, як кліщ!

Важкий замок на дубових дверях заіржавів, мабуть, не відмикався з тих пір, як посаджено до печерки святого чоловіка; отрок Пантелій, мало не плачучи, вовтузився коло замка, але відімкнути не міг.

— Дай сам, — відіпхнув його Ярослав, — запалюй свічку! Святий чоловік чи то від грюкоту заборів, чи від передчуття відвідин, а може, й просто за своїм звичаєм, не спав уже, зустрів князя сидячи на глиняній призьбі, скорчений, висхлий до непомітності, величезна сіро-жовта борода прикривала все його тіло, мов щитом, над бородою вгорі виблискувала кругла, ніби велике яйце, лисина, а між лисиною і бородою плавало в темряві двоє чорних блискучих очей, виповнених перестояною тугого.

Один прийшов з широкого світу, прийшов з волі, хоч, закований у залізний обруч державних обов'язків, і не вмів цінувати тої волі, а другий, народжений не для послуху, не знаючи обмежень і утисків, мав тепер тільки тугу в очах і настороженість, мабуть, він здогадався, хто прийшов до нього, бо мовчав, тільки дивився на князя з спокійною байдужістю. Так тривало довго, один стояв, весь ще обвіяний свіжим вітром з Дніпра, з запахами вин і смачних наїдків, а другий скоцюрб-лений на глиняній лежанці, прикривався бородою і зблискував очима, не маючи охоти говорити першим. Однак ув'язнений був великодушний. Він помітив, як незручно переступив князь своєю покульгавленою ногою, сколихнув бородою, посунувся на призьбі, дав місце коло себе.

— Сідай, — сказав тихо, — стояти тобі важко.

— Звідки знаєш? — здивувався Ярослав.

— Та вже знаю. Єством кульгаєш змалку. А може, й духом. Князь повинен кульгати.

— А може, я не князь.

— Хто б же то сюди ще прийшов? Хіба вбивці? Сідай отут. Смердю лиш вельми, але сморід не так вдаряє, як правда.

Князь примостився на самий краєчок призьби, дихаючи вбік, щоб не дійшов винний дух до в'язня, спитав:

— Чом думаєш, що правда лиш за тобою?

— Бо страждаю, — сказав той так само неголосно. — Худий і упосліджений. А з жирних, зледащених уст правди не почуєш.

— Наші священники в постах перебувають, смиряють і плоть, і дух. Хіба ти вважаєш себе ліпшим за них?

— Не наші то служебки — чужинські, — нагадав старий.

— По всій землі тепер нова віра заволоділа всіма душами.

— Не заволоділа й довго ще не заволодіє, а може, й зовсім погине твоя нова віра.

— Про це й людові мовив у своїх блуканнях? — суворо спитав Ярослав. — Вийшов ти з темнощів, і темні твої слова. Всі людове наші ховалися в ліси, а нова віра виводить їх на широкий світ, прославляє по всіх землях, бо народ наш гідний прослави. Але не завжди люди виходять до слави добровільно. Іноді доводиться вдаватися до насильства.

— Отець твій палив наші храми, а богів кидали в озера й ріки, щоб спливли за водою. Та вони не спливли, а сіли на дно і стануть чорнодубом, згодом, слушної години, виринуть і знов запанує рідна ріднина, затям собі, князю. Все можна змінити: дома, одягачку, воям дати іншу зброю, напхати пельку заморськими наїдками й напитками, та душу народові не виймеш, не вставиш йому іншу, чужу. Не вдалося це зробити князеві Володимиру, не вдасться й тобі. Як приходила з веснянками до нас весна, так і приходитиме, як зустрічали ми в грищах сонцеворот, то й зустрічатимемо, і клечання для наших богів приноситимем зелене, і писанками тішитимуть зір наші діти.

— Ніхто не вимірить, чого більше у владі: будування чи руйнування, — перебив його Ярослав. —

Отець мій спалив скількись там капищ поганських, зате які дивні церкви поставив! За князем Володимиром і я, син його, йду. Навчати треба народ, темнощі виганяти...

— Темнощі? — чулася посмішка в голосі старого й зверхність, яку дають літа й страждання. — Навчати хочеш. А чого?

Як уникнути й позбутися гріхів. Богів наших понишуєш, а бісів зоставляєш, гріхи плодиш. Ще тільки стали навчати, а вже повно гріхів повсюди, вже відбиваєтесь від них, відмахуєтесь, молитесь у церквах ваших вдень і вночі. Топчеш усе, що було, привчаєш до топтання й поблизьких своїх.

— Не такий я, — спокійно відмовив Ярослав, — мало ти бачиш з своєї печерки, в один бік тільки. А що грішний, то... Як сказано в байці: кожен носить по дві торби. Одну спереди для чужих гріхів, другу — позаду для своїх, так щоб не бачити її. Що ж до князівської влади, то завжди повинен бути той, хто вчить розуміти речі найвищі: материзну, правду, честь. Адже й ти йшов серед людей і навчав чогось?

— Застерігав лиш. Бо народ мудрий і спокійний тільки той, що трудиться для себе й не зазирає нікуди далі. Він спокійний і позбавлений пихи, лиш допоки не розбагатіє і не розсвинячиться. А тоді плює на цілий світ, топче інші народи і може діждатися, що розтопчуть і його... Ти ж, князю, хочеш, щоб було все, як у роменів, а Київ щоб став як Царгород.

— Звідки відаєш? — здивувався Ярослав угадництву старого. Навіть сам собі ще боявся зізнатися в цих думках, а цей закинутий у яму чоловік, виходить, усе бачить і знає. Чи не дивина?

— Споконвіку так ведеться: коли в сусіда свиня велика, то й самому кортить вигодувати таку або й ще більшу.

— Стольний город — то не свиня.

— Ще ненажерливіший. Озирнися довкола: скільки розплодив дармоїдів твій отець, а ти їх розвів усотеро більше, та й ще розведеш. Церков стільки понаставили, що в них уже пси бігають. А голод і мор так само ходять по нашій землі, біда не виводиться, лиха ще більшає.

— Голод і мор однаково ніхто не зможе збороти, — мовби виправдовуючись, проговорив роздумливо Ярослав, — зате завжди можна винайти спосіб дати пригніченим душам щонебудь, чим би вони могли пишатися. Роз'єднаність колишня ставала на заваді великим ділам, тепер зібрано до купи всі наші землі, весь народ може скупчити свої зусилля, свою працю, а найліпше для них застосування — це спорудження й творення знамен державних. Відкрити житниці й нагодувати тисячу голодних ротів, вимостити посеред трясовин дорогу до Києва, щоб везли па торжища й на міну харч і хутра, мед і віск, а чи поставити посеред багна золотосайний храм, проклавши до нього лиш вузьку стежечку, але вознісши той храм над усім світом у пишноті й сяйві? Хто як хоче, а я вибираю храм, і кожен на моєму місці мав би зробити так само, якби бог нагородив його мудрістю.

— А коли в людині й хижі немає, щоб сховатися від зимової стужі? — ледь чутно поспитав старий.

— Коли в людини є хижа, вона повинна будувати храм. І коли немає хижі—теж повинна будувати храм, — твердо відповів Ярослав.

— Вважаєш себе мудрим, а ти тільки жорстокий, та й годі.

— А що таке мудрість? Це правда. Правда ж милостивою не буває. Вона тверда й жорстока. Багато прочитав я книг, всі віки і всі народи там описані, скрізь було багато жорстокості, але тільки вона доводила народи до розквіту. Завжди, щоб держава могла розквітати й піднятися вище за всіх, народ повинен згодитися на деякі жертви й нестатки. Сам він на це ніколи не піде, його треба примусити.

— Така доля великих народів, — сумно промовив старий, — або ж вони стають жертвою чужих наїздців і загарбників, або ж попадають до рук тирана.

— Що ж по-твоєму? Я — тиран? — ображено спитав Ярослав.

— В мові своїй. А від слова до діла — рукою змахнути. Навчений ти жорстокості. Чужої жорстокості навчений.

— Хіба міг навчитися свого? Не було ж письмен у нас, не передали нам мудреці наші давні про минувшину, в темряві блукали навромацки. Мій отець вирвався з п'їтьми, прикликавши носіїв нової віри, яка йде побідно по всій землі.

— Колотяться всі землі од тої віри, не приймаючи її, ще тисячу літ колотитимуться.

— Звідки відомо тобі?

— Бачу звідси все, — вперто сказав старий, — а щодо мудрості, то живе вона між людом. Письмо ж породжує колотнечі й війни. Бог не пише ніколи. Він промовляє голосом вітру, грому, води, лісу.

— Не чую його мови, — сказав князь.

— Глухий єси. А відіткнуться тобі вуха — пізно буде.

— Йтиму своєю дорогою, — підвівся князь, — тебе ж не можу випустити звідси.

— Отрока не чіпай, — вже в спину князеві сказав спокійно старий, просовуючись про призьбі, щоб вмотитися зручніше, бо заболіли йому кістки.

Гуляк Ярослав ще застав за учтою. Несамовито заревли назустріч, зраділо заплескали в долоні, вже перейнявши той дурний ромейський звичай, потяглися до князя з ковшами, постаїї-цями, братинами двовухими. Він став на порозі, поглянув на п'янюг тверезими злими очима, що всі вмить втихли, кинув їм грубо й зневажливо, мов собаці кістку:

— Чи не пора й на молитву!

Відступився від дверей, даючи їм прохід, і вони один з-перед одного стали вилітати в темні просторі сіни, перечіпалися через ослони, падали, послизаючись, зіштовхувалися в тісному просторі дверей, мовчки сопли, хекали, квапилися щезнути, втекти від княжої розлюченості, бігли молитися богам, п'яїю варнякаючи щось на бігу, і ось уже нікого, тільки стоїть за спиною на чатах Ситник, та повільно обгризає величезну кістку, сидячи за столом, Бурмака і нахабно позирає на князя, мовляв, з дурного, як з святого, — не візьмеш нічого.

Ярослав, кульгаючи дужче, ніж завжди, підійшов, сів навпроти Бурмаки, посунув до себе якусь посудину, не дивлячись, налив питва, випив, взяв шматок м'яса.

— Тяжке життя наше, Бурмаю, — сказав тихо й мовби жалібно.

— Для таких дурнів, як ти, — жорстоко відмовив блазень.

— Ніхто не пожаліє князя.

— А-мало тебе били, негіднику, — користуючись своєю безкарністю, масно проплямав Бурмака.

Ярослав брязнув його по пиці, блазень мовчки покотився під стіл, довго видобувався звідти, заплакав, розмазуючи сльози по замащеній мармизі:

— Ти чого б'єшся, дурню?

— А ти дай здачі, — похмуро порадив йому князь. Сам не знав, чого хоче. Побути бодай мить простим чоловіком, щоб захищатися не князівською владою, а власними руками, як ото проти вепра або колись насупроти ведмедя, пущеного мерями? Битися, покладаючись лиш на силу в руках, як бився колись у Києві на Перевісищі проти печенігів, бився вже й потрафлений у коліно ворожим списом, стояв, стікаючи кров'ю, нагнувся тільки, щоб вирвати з рани гостряк списа, відкинув його геть од себе і знов махав широким і важким мечем і був страшний у своїй закравленості, так що вороги не витримали і кинулися вниз.

Отак битися, змагатися з усім світом, вічно йти на бій, бо тільки той, хто змагається й б'ється, має слухність.

А там, де пролилася колись його кров, він і поставить найбільший у всіх землях храм, бо жодного храму не можна уявити собі без пролитої крові. Ніхто не стане докоряти, що поставив він собор на крові чужій — ні, на своїй власній!

— Ну що, — спитав Бурмаку, — боїшся давати здачу?

— Хоч дурний, так хитрий, — зло промовив Бурмака, відійшов огинці від князя подалі, припав до ковша з медом.

Ярослав підвівся, покульгав до дверей, сказав Ситникові, який спостерігав, дивуючись, за князем і його блазнем з сіней:

— Сідлай коней, поїдемо до Києва. Ситник роззявив був рота, щось хотів спитати, але князь не допустив його до мови.

— Помолимося дорогою, — сказав, так ніби Ситник без молитви не міг і жити. — Бог молитву до себе прийме будь-де, аби серце було просвітлене.

— Ага, так, — мерщій згодився Ситник і крутнувся виконувати князівське веління.

Кілька день їздив Ярослав з численним почтом довкола Києва. Ставав на Перевісищі, на полі за городом, де надумав спорудити церкву найбільшу й найславнішу, щоб святе місце припало якраз, де було вдареіго князя списом у ногу, де пролилася його кров, що впала на ворожі голови проклятьбою й розгромом. Не годилося, щоб храм височів отак за городом, у самотині, храмові завжди потрібно достойне обрамлення так само, як коштовному каменю — мистецька оправа. Та й тісний уже став Володимирів город, звідусюди попід його валами тулилися слободи й селища, юрмився люд торговий і ремісничий, якому не стачало місця по той бік, вдень всі торжища й вулиці города виповнювалися тисячами заїжджих людей, на ніч сторожа виганяла всіх геть, але в багатьох лишалися недокінчені діла в городі, вони далеко не відїздили, тулилися поблизу, з тимчасових стойбищ і таборів утворювалися згодом цілі

селища, багато там жило людей цінних, потрібних для города, вже настав час взяти під захисток і їх, обгородити і їхні селища, чим більший город, тим більше вміститься в ньому воїв, тим більшу дружину може утримувати коло себе князь, а отже — менше ляку перед несподіваними ворожими нальотами, бо ж не слід забувати, що в степах никають ще й досі печеніги, а за Дніпром—за якихось три дні їзди од Києва — Мстислав, жити в тісному городі не можна, розбудовувати на белебні — теж не випадає. Так дійшов до висновку князь Ярослав вести довкола Києва нові вали, зміцнювати їх дубовими городнями й клітями, рити рови, ставити міцні кам'яні брами.

Володимирів город був увесь на видноті. З княжого терема можна було охопити оком все: і церкви, і двори, і торжища. Тепер ішлося про більше. Тут не досить було проведення списом, як то зробив колись Константин Великий, показуючи, де ставити мур довкола Константинополя. Ярославів вал мав оперезати Перевісище, потім іти прямо аж до Копир'євого кінця, звідти — понад краєм гори, поки з'єднається з валом Володи-мировим. Ярослав проїхав сам по тих місцях, де мав пролягати вал, скрізь його стрічала сила-силенна люду, здається, ні в кого не викликав захвату князів намір ставити нові вали, бо знали, яке то кляте, забарне й виснажливе діло, мовчки стояли, дивилися на багатих вершників, давали дорогу, довго дивилися вслід, і важкі погляди ті відчували на собі всі, хто супроводжував князя. Бурмака теліпався слідом за валкою вершників на віслюкові, кричав здалеку до Ярослава:

— Од кого затуляєшся? Од брата рідного?

На Копир'їв кінець князь і не думав тягнути вали, бо було далеко, та й город багато втрачав у своїх обрисах, видовжувався непотрібно в один кінець вузьким клином. Але вийшли йому назустріч багаті агарянські купці з Копир'євого кінця, вийшли вірменські золотарі й лікарі, вийшли жидовини з щедрими дарами, стали на коліна перед князем, благали, щоб взяв він їх у свій город з їхніми домами, жонами, дітьми, бо вже багато літ провели вони отут, під Києвом, змінляли свої рідні землі на цю землю, полюбили її, вірно служили князеві Володимиру, хочуть служити і йому, Ярославові.

Ярослав посміхнувся, звелів брати дари, обіцяв копир'янам обгородити валом і їх, сказав, мовби хотів виправдати свою жадібність:

— Гроші в людей — мов вода, розлиті, розплескані. Комусь треба зібрати воєдино, щоб побудувати храм великий. А кому ж — як не князеві!

Бояри хитали головами: так, так. А Бурмака ззаду вигукував зловтішно:

— Не наберешся ти, князю, цими дарами на своє будівництво! Звели мерщій данину збирати! Та хай збирають вдень і вночі у великому поспіху і без недобору!

Зачувши про князів об'їзд, виповзали з подільських ярів і ставали на кручі мовчазні кожум'яки, лукавоокі гончарі, ковалі заліза й міді, шабельники, котельники, рогівники, кушніри, сидельники, лучники, виходили з ярів, видно покинувши щойно свою роботу, закриті спереду цупкими волоними шкірами, замазурені й запацьорені, нечеси, розтріпи, довговусі, з бритими бородами (ще не дійшов до них ромейський звичай вирощувати круглі борідки); ці дарів не виносили, не просили обгородити валом і їхні хижі, бо ж однаково грабувати там нічого, та й почувався чоловік поза валами якось вільніше, легше дихалося, коли ти був далі од князя, а князь — од тебе.

Стояли над самими урвищами, з викликом дивилися назустріч князеві і його попихачам, ні вітальних криків, ні радісних посміхів на лицах, холодна ворожнеча і цілковите нерозуміння

високих державних інтересів, як і в отого дурнуватога Бурмаки, що теліпається позаду на віслюку і вигукує хулу на князя.

Ярослав їхав випростано, гордо, холодно мружив свої розумні глибокі очі. Отак він іде крізь життя і йтиме до кінця — і завжди йому вічний виклик зокола. Вічно дбати про бойову міць і захист. Оці кожум'яки і ковалі не думають про державу. Нездатні. І хлібороб, що сіє жито й просо, — теж не здатен. Тому хай мовчки годує тих, хто може подбати про його безпеку.

А ти роби задумане!

Простий люд байдужий до влади. Вона йому ні до чого. Він би й державної єдності та незалежності не мав, аби не князь. Тож хай буде вдячний князеві. Не князь дякуватиме комусь там за напитки та наїдки, а люди хай дякують князеві. Повчати їх про це денно і нічно.

Роби задумане!

Чим більша земля, тим більше в ній безладу, колотнечі й безвідповідальності. Ліквідувати їх може тільки сильний чоловік, який не знає страху ні перед ким і не потребує підказок. Священики хай намовляють товпу, а князь знає все сам.

Роби задумане!

Кожна земля дозволяє собі якісь надмірності: то попів, то воїв, то священних тварин, то купців, то підлабузників. Хто не хоче працювати вдень і вночі, повинен стати або ж проповідником, або ж лакизою. Лакиза — це щось середнє між людиною, яка дещо знає, і дурнем. Князь повинен усе життя крутитися поміж такими лизогубами й лизозадами, яко ото їдуть слідом за ним, і поміж людьми, що вміють щось робити і роблять мовчки й терпляче. Повинен пройти поміж них обережно й гордо, нікого не підтримуючи, нікому не помагаючи. Якщо допоможеш комусь, то один буде вдячний, а сто невдоволених. Якщо ж заподієш одному зло, то певдоволений буде тільки один, а сто радітиме, бо в кожного неодмінно знайдеться сотня ворогів.

Роби задумане!

Діла твої повинні бути огромні навіть тоді, якщо злочини будуть огромні. В історії кожної землі є достатня кількість сторінок ганебних і жорстоких. Окрім землі твоєї. Якщо й була колись у нас ганьба або жорстокість, то слід пустити її в непам'ять. А хто запрагне згадувати — відбити охоту.

Роби задумане!

1966 РІК ПЕРЕД ВАКАЦІЯМИ. ЗАХІДНА НІМЕЧЧИНА

Будемо змушені — і то за абсолютно одностайною згодою — зняти вбрання з Мовчанки...

П. Пікассо

Третього секретаря посольства звали Валерій. Був москвич, належав до тої епохи, коли не називано дітей ні Петрами, ні Василями, ні, звичайно ж, Іванами. Мав відповідну зовнішність: русяве, на проділ зачесане волосся, нахабнувато-наївні очі, нейлоновий костюм, модні черевики — хлопець, яких мільйони. Але володів трохи незвичним для юнака обдарованням: залізною витримкою, уважливістю до співрозмовника, неквапливістю в прийнятті рішень, точним мисленням. Так наче мав не двадцять із чимось років, а з п'ятдесят, прожив довге й

напружене життя і навчився всього потрібного людині поміж чужинців.

«Третій секретар посольства» для вуха невтаємниченого звучало досить гучно й високомовне, однак Валерій відразу поклав край Борисовій наївності.

— Товаришу професор, не тіште себе надією, що до вас приставлено аж он якого посольського чина! Третій секретар — це не перший, і навіть не другий...

— Але ж, — Борис Отава справді трохи розгубився, в цих питаннях він відзначався неабиякою наївністю, — я вважав, що...

— Абсолютно вас розумію! Всі, хто їде в справах сюди, вважають, що клопотатися ними буде неодмінно сам посол. Зрозумійте ж, професоре: посольство має своїх справ — по самісіньку зав'язку, висловлюючись недипломатично...

— Розумію. Але моя справа... йдеться про цінності незвиклі... державні... історичні...

— Все зробимо... Єдине, що я вас прошу: дотримуйтеся спокою. Мобілізуйте все своє почуття гумору...

— Почуття гумору? — Борис засміявся. — Здається, я втрачаю це почуття. Бо яке справді відношення до моєї справи може мати почуття гумору, яким, хвала богові, мене, здається, не обділено.

— Еге, — потер долоні Валерій, — ви ще не знаєте, з якими типами доведеться мати справу... Тут вже якщо чоловік одержує від держави марки, то він їх відпрацьовує повністю! Ви в цьому переконаєтесь.

— Я повинен потрапити в Марбург, — сказав Отава.

— Ми там будемо, повірте мені, — запевнив його Валерій, — але озбройтеся витримкою... їзди до Марбурга — всього лиш кілька годин, головне — проскочити тут...

Потрібного їм чиновника Валерій знайшов досить швидко і вмовився з ним про зустріч ще того ж дня по обіді. Посольською «Волгою» вони під'їхали до високої новітньої споруди, швидкісний ліфт вмить викинув їх на дванадцятий чи то на п'ятнадцятий поверх; вони пройшли довжезним коридором, наповненим сяйвом пластику, алюмінію й скла, Борис пробував відчитувати акуратні таблички на полірованих пластикових дверях, але Валерій сказав, що він приблизно знає, де сидить той чиновник, з яким їм доведеться вести переговори; коридор несподівано прорізався коротким бічним коліном, там був ще один ліфт, але вже не швидкісний, а невеличкий, скромний, мало не персональний, — вони насилу вмістилися в тісній кабінці, поїхали вже не вгору, а вниз, попали в якийсь тупик, а в тому тупику було своє найглухіше місце, удекороване розкішними широкими дверима, на яких красувалася табличка з чорними готичними літерами: ДЕРЖАВНИЙ РАДНИК ПО ВІДШКОДУВАННЯХ ВАССЕРКАМПФ

Дзвінка тут не було, стукати теж не довелось, бо як тільки вони переступили незриму межу, за якою з простих перехожих перетворювалися на відвідувачів гера Вассеркампфа, двері нечутно розчинилися самі собою, і в глибині просторого, світлого кабінету з модерними низенькими меблями підвівся з-за довгого полірованого столика їм назустріч сам державний радник, чоловік середніх літ, одутлуватий, глевтякуватий, доволі високий, у сірому костюмі з легкої тканини, яку звать «мачок». Кондиціонер підтримував у кабінеті сталу температуру, повітря тут було свіже, однак Вассеркампф вдавано важко відсапував, ідучи назустріч своїм відвідувачам, і ще не підпустив їх до себе, не дав привітатися чи відрекомендуватися, вигукнув

панібрат-ськи:

— Але ж спека — нетва?

— Не помітив, — буркнув Борис, забуваючи про перестороги свого супутника.

Чиновникові того й треба було.

— Як то! — вигукнув він. — Ви приїхали з такої далекої холодної країни і не помічаєте нашої спеки? Чи, може, я помиляюся? Адже ви з Росії — нетва?

Він щоразу повторював це слово «нетва», що мало значити «правда ж?», мабуть, навмисне псуючи діалектом загальноні-мецьке «ніхт вар». Та Борисові було не до лінгвістичних тонкощів.

— Професор Київського університету Борис Отава, — скористався з нагоди Валерій.

Вассеркампф вклонився, попросив сідати. Борис поглянув на Валерія досить вимовно. Перший бій було виграно зовсім не завдяки стриманості. Цього типа треба атакувати й штурмувати відразу, з першого слова. Ось вони сіли і відразу візьмуться до діла. Однак Валерій, якому б належало перебрати розмову в свої руки, чомусь мовчав. Ввічливо посміхався, став пити якусь бурду, запропоновану німцем, довелося пити. також Борисові, так ніби він заради цього їхав сюди аж із Києва.

— Так, так, — промовив Вассеркампф, мружачи очі, — ще день-два, ще кілька днів... Чиста випадковість, що ви мене бачите отут за столом... Настає той час, коли всі ми змандруємо звідси... Тут надто жарко... Людина повинна час від часу занурюватися в море... Ми, німці, надаємо перевагу Адріатиці... Вераземо туди щоліта свої поліартрити, подагри, задишки... На обидва береги — італійський і югославський. Венеція, Дубровик, Чорногорія... Монтенегро... В Монтенегро, на думку наших найрозкішніші коханці! Вночі вони спускаються з гір на узбережжя, на ранок знов зникають у своїх загадкових горах, це просто містика якась, але наші жінки... Ха-ха! Я називаю це запізнілими відшкодуваннями, до того ж — не за адресою. Бо уЗд „під час війни в Монтенегро, тобто в Чорногорії, стояли не наші війська, а італійські, і це італійці досхочу жирували з чорногорці ськнми дівчатами. Тому б відповідні відшкодування чорногорцям належало отримувати саме з італійських дівчат, а не з німецьких —нетва?

— Слухайте, — несподівано спитав Борис, — ваші предки не з моряків?

— Ха-ха! — реготнув Вассеркампф. — Вас збило з пуття моє прізвище! Не зважайте! Мої предки — з води, але з болотяної. Померанія, чули? З мене всі сміються: як так — займаєшся справами військових відшкодувань, а свою Померанію повернути не можеш, віддав її Польщі? Я вам скажу: з цими відшкодуваннями — суцільні непорозуміння. Нещодавно був просто комічний інцидент. Прибився до мене капітан з Бремена. Так, так, справжнісінький капітан. У нього дизель-електрохід, цілком модерне судно на чотирнадцять тисяч тонн, можете собі уявити. Ходить він в Індійський океан і далі, до Малайї, до Японії. І ось. В Сінгапурі чи там де хтось з команди дарує капітанові мавпочку. Таке миле створіння. Ми, німці, любимо все живе. А тут — далека путь, самотність, капітан уже чоловік немолодий. Зрадів мавпочці. Прилаштував її в своїй каюті. Маленька господиня. Уявляєте? Ну, так... Вранці капітан іде собі на мостик, мавпочку залишає в каюті, але забуває причинити дверцята сейфа. А в сейфі — товстенна пачка марок. Місячна платня для цілої команди. Уявляєте? І хоч гроші не пахнуть, як то сказано, але мавпочка нанюшила ту пачку, вхопила її, а як тільки капітан рипнув дверима, повертаючись, мавпочка шмигнула в щілину і на палубу. Капітан відразу спостеріг пропажу, зчинив тривогу, за мавпочкою погналися, але ж... Хоч про німців і сказано, що вони мавпу вигадали, однак у спритності мавпа переважає навіть німців. Так і тут. Вилетіла мавпочка на

самий вершок щогли, починає розглядати гроші, здирає з них банківське опакування, на неї гійкають і тюкають знизу, хтось там уже подерся вгору по щоглі, боцман приладнав шланги і намірився збити мавпочку струменем води, хтось радив зняти кляту звірину пострілом з дрібнокаліберної гвинтівки, але поки йшли ради та поради, мавпочка розірвала опояску і стала жбурляти гроші вниз. Видовище рідкісне. Океан, прозорість, синя хвиля — і над нею кружляють не чайки, ні — повновартісні німецькі марки! Є від чого вхопити сердечний удар! Кілька банкнот упался на палубу і — треба віддати належне чесності комарди — все було вручено капітанові, але ж то лиш кілька банкнот. А вся місячна платня — ціла пака марок! — полетіла в океан, і хоч упущено було шлюпки й матроси кинулися виловлювати гроші, небагато їм вдалося виловити, бо виявилось: німецька марка тоне в морській воді! Так ніби вона не паперова, а справді з щирого золота! Уявляєте! І ось капітан, безпорадний у своєму нещасті, звернувся до мене. Мовляв, раз у вас тут відшкодування, отже...

— Ми б не хотіли помилятися так, як ваш капітан, — знов не стерпів Отава, обурюючись мовчанці Валерія. Так вони просидять цілу вічність, і цей тип забавлятиме їх своїми безглуздими казочками.

— Гер секретар, — чемний уклін в бік Валерія, — попередив мене, що йдеться про справу, зв'язану з військовими відшкодуваннями — нетва?

Вважаючи, що розмову спрямовано у властиве русло, Борис мав необережність зачепитися за оте проклятуще «нетва».

— Ви не помилилися, гер Вассеркампф, — сказав він, — хоча відносити мою місію до галузі чисто військових відшкодувань, мабуть, не слід, бо це не моя спеціальність, минуло вже багато часу по війні, лишилися, певно, тільки ті втрати, яких уже не відшкодуєш нічим.

— Прекрасно! — вигукнув радник, підхоплюючись з стільця і повіваючи на себе полами піджака. — Гер професор висловився напрочуд точно! Бо й хто, скажіть ви мені, може відшкодувати німецькому народові тих сім мільйонів і триста сімдесят п'ять тисяч вісімсот солдатів, які полягли...

Він мало не сказав за «фюрера», але вчасно стримався, з чого миттю скористався досі мовчазний Валерій.

— Гадаю, гер радник, — сказав він стримано й тихо, — що в наші повноваження не входить обговорення людських втрат у минулій війні.

— Очевидно, — згодився Вассеркампф, — але я просто...

— Наш гість з Києва, — вів далі, не слухаючи, Валерій, і радникові довелося сісти на свій стілець, застебнути піджак, набрати цілком офіційного вигляду і похитувати ствердно головою, хоч, видно, в ньому все так і підстрибувало від надміру слів, яких не встиг виметати на відвідувачів. Натренованість у балаканині в Вассеркампфа була доведена до неймовірної досконалості, — так от... наш гість із Києва прибув сюди, щоб вияснити одну справу, яка стосується деяких історичних реліквій українського народу...

— Навіть не українського, — додав Борис, — а всіх слов'янських народів, бо йдеться про Київську Русь... Епоха Ярослава Мудрого.

— Ах, так, — врешті прорвався в розмову Вассеркампф, — гер професор — історик — нетва? Повірте, я найвищої думки про історію. Настав час, коли треба привласнювати історію вже не цілому народові, а окремим людям, індивідуумам, соціальним атомам... Наші філософи...

Хайдеггер, Ясперс... Сподіваюся, ви знайомі з їхніми роботами...

— Даруйте мені, — чемно мовив Отава, — але я прибув не для того, щоб обговорювати проблеми екзистенціалізму...

— Ні, ні, — знов схопився радник, — я тільки про історію. Уявіть собі: мій шеф, міністерталь-директор Хазе, не може чути про історію. «Що? — кричить він. Історія? В цій вашій історії є тільки хронологія і факти існування населених пунктів. Усе інше — брехня!» Тоді я кажу йому: «Гер Хазе не вірить у прізвища. І я розумію міністеріаль-директора: маючи таке прізвище, хіба станеш симпатизувати історії?» Але в одному ми з міністеріаль-директором сходимося: в сучасній історії вже не може бути відкриття. Все відкрито, все зареєстровано.

— На жаль, у наш час історики часто вимушені дбати справді не за нові відкриття, — знов дав себе впіймати Борис, — а відвойовувати старі істини, часто цілком очевидні...

— Не в мене, сподіваюся, відвойовувати? Я — простий чиновник. Моя сфера — цілком матеріальні речі. Істини — це не по моєму відділу. Що ж до речей... Ми працюємо з можливо ідеальною пунктуальністю... Я міг би вам... Та ліпше я розповім вам одну історію — нетва?

Так вони змушені були того дня вислухати від Вассеркампа ще одну історію.

Починається з війни. Сорок перший рік. Шостого квітня німецькі війська переходять кордон Югославії, через дванадцять днів юний король Петро доручає генералу Недичу підписати акт капітуляції. Югославія зовсім не така країна, щоб за дванадцять днів її можна підкорити. За дванадцять днів там навіть не облітаєш літаками всіх гір. В Югославії є куточки, куди за всю історію не міг проникнути жоден завойовник — скажімо, в тій же Чорногорії, або, як слідом за італійцями всі називають її, Монтенегро. Розповідають, коли сам Наполеон після своїх блискучих перемог послав до чорногорського владика вимогу, щоб той прийшов до нього з поклоном, чорногорець відповів, що коли кому треба, то хай сам прийде до Чорногорії — і то не верхи, а пішки, бо чорногорські юнаки однаково зсадять небажаного гостя з коня. Ну то от. Капітуляція сорок першого року була цілком позірною. Буває, що капітулює народ, тоді як армія ще бореться, а буває й навпаки. Тут сталося так, що армія капітулювала, а народ продовжував боротьбу, і всі знають, яка успішна була та боротьба, аж довелося німецькому командуванню послати на Балкани генерала Рендулича, сподіваючись, — що його сербське походження стане в пригоді (справа в тому, що невеличка частина сербів, якість із племен, ще в давні часи замешкала на території сучасної Австрії; це було войовниче плем'я, з нього виходили досить умілі воєначальники, ця війна знає такі імена, як Браухич і Рендулич, якщо говорити про найвідоміших, тепер трохи смішно згадувати, що головнокомандуючим арміями, які йшли по Європі, насаджуючи чистоту раси, був виходець з слов'янського народу Браухич, але тоді було не до сміху). Ясна річ, Рендулич, попри своє сербське походження, теж нічого не зміг удіяти, але не про це мова.

Сорок перший рік. Королівська югославська армія капітулювала. Безліч солдатів і офіцерів попало в полон. Опинився в полоні й молодий блискучий офіцер Ніколич. Він був чорногорець, у Чорногорії в нього лишилася молода вродлива дружина, прекрасна актриса, яку він майже силоміць вивіз з Белграда, відірвав від театру, від сцени, повіз у свої гори, в свою дикість, обіцяючи навзаєм цивілізації свою пристрасть і вічне кохання. Але тут запахло війною, хтось там пригадав, що дід і батько Ніколича були в свій час офіцерами королівської армії, щасливого молодожона теж покликано до війська, видано йому офіцерський мундир, історія, як бачимо, звичайна. При розлуці молода дружина наділа Ніколичу на підмізинний палець золоту каблучку з великим — чи не на цілий карат — діамантом. Це була фамільна коштовність, талісман, який мав берегти Ніколича від смерті.

Справді, чи то подіяв талісман, чи то вже така швидка й некривава то була війна, що ніхто не встиг і стрільнути як слід, але Ніколича не вбито, він попав у полон. Полонених треба десь тримати. Отож Ніколича теж вміщено в один з таких таборів для офіцерів. Цілком гігієнічний табір, досить сказати, що за всю війну там жодного разу не виникло епідемії. Кожен полонений офіцер мав своє окреме місце для сну, що правда, постель не було, але де ж їх настачиш для мільйонів полонених! В таборах підтримувалася тверда дисципліна, що для людей військових не могло видаватися чимось незвичним. Трохи обмаль було продуктів для полонених, але не слід забувати, що й увесь німецький народ терпів обмеження. Окрім того, в полонених офіцерів просто був побільшений апетит, бо людині, яка сидить без роботи, завжди дуже хочеться їсти, ніж тому, хто заклопотаний ділом. Згодом були спроби оскаржити цілий німецький народ за існування концтаборів, але при цьому посилалися лиш на кілька концтаборів — Освенцім, Маутхаузен, Бухенвальд, Дахау тощо, за це ж відповідало С.С і Гімлер, а треба точно розрізнити табори знищення і звичайні табори, без яких у війні не обійдешся. Тут Борис не витримав. Розрізнити? Встановлювати розряди й гатунки таборів? А що від цього змінюється? Назв було багато і різних: Kriegsgefangenenlager, Internierungslager, Durchgangslager, або Dulag, Arbeitslager, Firmenlager, Konzentrationslager, Straflager, Polizeihaf Lager, Judenarbeitslager, Arbeitserziehungslager, Kriegsgefangenenarbeitslager (Табір для військовополонених. Табір для інтернованих. Пересильний табір, з якого полонених спрямовувано до постійних таборів — шталагів і офлагів. Радянських полонених часто знищувано ще в ду-лагах. Робочий табір, власне — філія великого концтабору. Табори примусової праці при великих концернах, заводах, фабриках. Можна б тут згадати про штрафні табори концерну Крупна Дехан-шуле і Неєрфельд-шуле або концерну Сіменса в Берлін-Хасельторст. Концтабори. Штрафні табори, де всі ув'язнені були приречені на обов'язкове знищення. Поліцейські табори на території СРСР для осіб, запідозрених в допомозі партизанам. Табори для знищення євреїв. Таким, наприклад, фактично був Майданек, який носив спершу назву робочого табору для військовополонених. Табори для «перевиховання» не дуже слухняних іноземних робітників. Засновані за наказом Гімлера з 28 травня 1941 року. Робочі табори для військовополонених. Про їхній характер можна судити з того, що цю назву мав Майданек.) — всі ці назви не мали істотного значення. Практика була така, що незалежно від їхньої формальної назви, кожен табір, хоч і стосуючи різні методи, існував лиш для одного: для знищення ув'язнених. Розстрілювали, морили голодом, палили в крематоріях, душили в газокамерах і в душоубках. Дев'ять мільйонів чоловік! Генерал Кейтель заявив: «Життя людське на східних теренах не має ніякого значення». Герінг в сорок третьому році сказав зятєві Муссоліні Чіано: «Нема потреби морочити собі елову з того приводу, що греки голодують. Це нещастя спіткає ще багато народів. В таборах, де перебувають росіяни, починаються випадки канібалізму. В Росії вмере ще цього року від голодної смерті двадцять-тридцять мільйонів людей. Може, то й добре, якщо так станеться, бо кількість деяких народів повинна бути зменшена».

Ну так, війна справді була тяжка й виснажлива, недостача продуктів давалася взнаки, Вассеркамф не заперечував, що могли бути випадки навіть голодної смерті.

Але про Ніколича. Ніколич теж був голодний. Навіть дуже голодний. Якось він опинився в інтернаціональному таборі. В сусідньому секторі, відокремленому від югославів двома рядами колючого дроту, перебували французькі офіцери. Французи користалися з допомоги Міжнародного Червоного Хреста, їм щомісяця давали посилки з продуктами, по той бік колючого дроту ходили мовби люди з іншої землі: сміялися, причепурювали свої мундири, грали в кеглі. А з цього боку — голоднеча, пригніченість, виснаженість. І ось тоді Ніколич згадав про свою золоту каблучку, яка, може, рятувала його досі, тримала на світі, а тепер могла зробити бодай на короткий час таким, як оті французи, — бадьорим і дужим. Він зняв каблучку з пальця, підкликав одного з французів ближче до дроту і став пропонувати йому

обміняти коштовність на хліб. Француз сказав, що в нього лиш півхлібини, більше не має, та й каблучка, власне, за колючим дротом ні до чого, але Ніколич згодився й на півхлібини, йому було однаково, він не відставав од француза, і той, врешті, піддався. Домовилися, що француз кине хліб, а Ніколич водночас з цим кине йому свою каблучку, обману ніхто не боявся, бо серед ув'язнених панували найвищі закони честі; справді, хліб і маленька золота каблучка полетіли з двох відокремлених секторів майже водночас, але ні чорногорець, ні француз не змогли скористатися з обміну, бо за їхніми переговорами пильно стежив німецький вартовий з поблискої вежі, він вчасно попередив по телефону своїх колег, німецьку точність, демонстровано було в той спосіб, що саме тоді, як до Ніколича долітав хліб, а до француза — золота каблучка, коло одного й коло другого вже стали німецькі солдати, хліб і золото були негайно конфісковані, обох винуватців спроваджено до комендатури, складено відповідного протокола і обидва — чорногорець і француз — помандрували на місяць до карцера.

І ось війна кінчається, Ніколич після багатьох пригод добувається до своєї Чорногорії, зустріч з дружиною, яка вірно ждала його стільки років, все прекрасно, але раптом дружина питає: «А де мій дарунок? Адже це каблучка врятувала тебе від загибелі!» Ніколич починає розповідати дружині всю цю історію, але ж є речі, яких жінка не може зрозуміти! «Ти віддав її полячці!» — категорично заявляє дружина. «Але ж чому саме полячці? — дивується Ніколич. — Вже швидше німкені або хоч французенці, бо потім я попав до Франції». Але дружина вперто стоїть на своєму: «Я знаю: ти віддав її полячці. Всі ви, чоловіки, однакові...» Ясна річ, потім про каблучку було забуто, бо живий чоловік все ж цінніший за найдорожчу коштовність. А тим часом... Табір, де колись був Ніколич, зайнято було американським військом, після відомих угод американці передали в розпорядження уряду Західної Німеччини все, що лишилося по війні, управління відшкодувань починає знайомитися з документами, Вассеркампф натрапляє на протокол допиту француза й Ніколича, до протоколу ж, як речовий доказ, прикладено золоту каблучку з діамантом, яка збереглася впродовж усієї війни! Така німецька чесність!

Вассеркампф зробив те, що на його місці зробив би кожен: довідався, чи живий ще Ніколич, дізнався про його адресу і неждано став перед подружжям Ніколичів у Тітограді власною персоною, ввічливий, усміхнений.

— Уявляєте? — засміявся Вассеркампф. — Неймовірно просто! Фрау Ніколич сприйняла це як послання небес. Нащо вже Ніколич чоловік з нелегкою долею, а й той розчулився. Це було прекрасне видовище! Такі хвилини ніколи не забуваються, нетва!

Борис хотів був ще раз урвати Вассеркампфові захоплення з приводу золотої каблучки, поспитавши, чи не думало їхнє управління спробувати, скажімо, повернути оті онні волосся жінкам, спаленим у крематоріях Освенціму, хоча о тільки самого Освенціму! Але передумав. Однаковъ мертвих не воскресити, а Вассеркампфа не вирвеш з його дріб'язкових захоплень. Сказав інше:

— Сподіваємось, що нам ви допоможете так само, як Ніколичу? Тим більше, що йдеться теж про річ цілком матеріальну і, здається, уцілілу.

— Я зацікавлюся цим питанням, — пообіцяв Вассеркампф, — і якщо...

— Але для цього ми повинні поїхати до Марбурга, — нагадав Борис. Вассеркампф, мовби не вірячи йому, глянув на Валерія.

— Так, нам треба в Марбург, — ствердив той.

— Очевидно, це можна влаштувати, — Вассеркампф тер собі перенісся, він ще, видно, й досі

жив тою історією про золоту каблучку (така прекрасна історія! що може ліпше свідчити про німецьку чесність?). — Якщо не помиляюсь, ідеться про якийсь старовинний манускрипт...

— Просто невеличкий шматок пергамену, — підказав Борис, — але це надзвичайно важливий документ, який розкриває одну з найбільших загадок про наших художників часів Київської Русі...

— Художників? — миттю вхопився за слово Вассеркампф. — Я розповім вам, як одна німецька жінка врятувала від смерті руського художника. Неймовірна історія!

— Нам треба в Марбург, — сказав Валерій.

— Так, ми повинні бути в Марбурзі й зустрітися з професором Оссендорфером, — підвівся Борис.

— А по дорозі ви розповісте нам історію про художника, — посміхнувся Валерій, показуючи Вассеркампфу свій бездоганний проділ. — Отже, гер Вассеркампф, коли ми з вами зустрічаємося? Завтра вранці?

— Я вам зателефоную — нетва? Обіцяю все влаштувати. Що ж до історії з художником, то ви втрачаєте пречудову нагоду, запевняю вас. Він був скульптор.

— До побачення, гер Вассеркампф. — Валерій і Борис були вже коло дверей, двері автоматично відчинилися.

— Але ви ще почуєте цю буквально приголомшливу історію! — навздогін їм прокричав радник по відшкодуваннях.

— Ох і тип! — зітхнув Борис, коли вони опинилися в коридорі.

— Хайдеггер! — розвів руками Валерій. — Хайдеггер і Ясперс. «Випробувати маскарад, щоб відчувти справжнє».

Отава йшов похмурий. Всі ці безлико-модерні коридори, без- щелесні ліфти, лискучі площини, що віддзеркалюються одна в одній і стократно повторюють твоє зображення в усіх можливих і неможливих проекціях, вся ця причаєність, тиша й порядок, немов у розлінованому учнівському зошиті, — все це дратувало його, тепер він знав, що за цією пустотою ховається теж пустота; здавалося, найменше заокруглення в цьому царстві прямих ліній вселило б якусь бодай надію, але не було тут нічого, окрім прямих ліній, вони або ж пролягали рівнобіжно, або ж перетиналися під прямим кутом, або ж схрещувалися, створюючи цілі пучки безнадійно прямих променів.

— Я, здається, готовий пристати до твердження екзистенціо-налістів, що людство знемагає під гнітом фраз, — кинув знервовано Отава. — І тим дивніша ваша мовчанка, Валерію, перед цим німецьким словометом! Невже для того, щоб з третього секретаря колись стати послом, треба отак мовчати?

— Бачте, професоре, — в голосі Валерія була цілковита безтурботність, так наче все йшло саме так, як треба, — не кожен третій секретар мріє стати послом. Мені, наприклад, хочеться одного: повернутися додому, до Москви.

— Всі рвуться за кордон. А ви?

— А я рвуся звідси додому. Ви, мабуть, думаєте: молодий. А в мене вже є дружина й донька в Москві. Чому не тут, не зі мною? Дуже просто. Дружина інженер-електротехнік. Сюди приїхала, глянула і сказала, що нізащо не залишиться. Надто багато глини, а на глині, просто на голій глині, росте трава. Мов на кладовищі. Я, признатися, навіть не помічав цього, дружина ж тільки ту траву та глину й помітила. Тепер вона поїхала додому, а я продовжую дивитися довкола себе мовби її очима. Існує між близькими людьми щось невидиме, воно єднає їх навіть у примхах або в дивацтвах. Та вам це, мабуть, добре ві домо.

— Умгу, — непевно відбуркнув Борис, лякаючись, що Валерій почне розпитувати про його неіснуючу дружину.

— Що ж до моєї терплячості по відношенню до Вассеркампа, то це чисто професіональне. Ми вже тут звикли. Інакше не можна. Треба дати людині вибалакатися. Вам ще не доводилося бувати на суперечках ідеологічних, де йдеться про політику, філософію, літературу, мистецтво! Отам словолівство! Іноді потрібно не менше тижня, поки всі вони повикладають свої словесні запаси й не почнуть крутитися довкола того самого, мов той чоловік, що заблукав у лісі або в степу під час хуртовини. До речі, ще студентом я читав, як один наш критик доводив, що буран у пушкінській «Капітанській дочці», де люди блукають, — це, мовляв, зразок критичного реалізму, а от буран в романі радянського письменника треба зображати в стилі соціалістичного реалізму, який вимагає, щоб герої не заблукали, а вийшли точно до мети.

— Хіба мало дурнів ще й у нас! — буркнув Отава. Він згадав історію з етюдом Таї на київській виставці, захотілося раптом спитати Валерія, чи не знає він такої московської художниці — Таї Зикової; бажання було безглузде й недоречне, щоб не піддатися йому, Борис надав ходу й випередив Валерія, але той наздогнав його, вони вже виходили з цього розлінованого, холодного департаменту, посольський шофер поїхав їм назустріч, Отава розумів, що зараз вони обидва опиняться в тісній машині, де вже не втечеш нікуди від свого співрозмовника, і тоді зовсім несила буде боротися з своїм наміром спитати, будь-що спитати (навіщо, навіщо?), тому зупинився, взяв Валерія за ґудзик, глянув йому в очі й спитав, щоб покінчити відразу з своїми комплексами й забаганками:

— Ви знаєте, — але вмить схаменувся від перших же звуків своїх слів, стало йому соромно й боляче за свою нестриманість, він розгублено замовк, а потім, щоб уже не зганьбитися остаточно, дочепив до початку свого запитання зовсім інший, несподіваний для самого себе кінець, — коли ми поїдемо в Марбург?

— Побачимо, побачимо, — ухильно всміхнувся Валерій, відчиняючи перед Отавою дверцята машини, — на всяк випадок я замовлю квитки на завтрашній поїзд, але не гарантую, що ми туди поїдемо вже завтра. Ви гарантовані, що ваш пергамен — у Марбурзі?

— Оссендорфер — професор Марбурзького університету, я повинен побачитися з ним. Якщо це той самий єфрейтор Оссендорфер, що вбив мого батька, професора Гордія Отаву; а почну судову справу. А пергамен належав нашій державі, державному інституту. В мене всі підтвердження...

— Поки ми з вами балакаємо, Оссендорфер може стати вже професором Гейдельберзького, скажімо, або й Гарвардського університету. Це по-перше. Прошу вас, сідайте. По-друге, навіть застаючись у Марбурзі, він не захоче з вами бачитись — і ви його не примусите. По-третє, він скаже, що не має жодного пергамену, а скористався з фотокопії, власник же просив зберегти його інкогніто. Варіантів багато. Сподіваюся, до завтра гер Вассеркамп підготує нам їх якщо й не всі, то принаймні з десяток, Так що запасайтеся терпінням і витримкою.

И уста усобица в мятеж и бысть тишина велика в земли.
Літопис Нестора

— По новості діла, втручатися не буду, — так сказав тоді князь, приймаючи їх у теремних сінях, де мав звичай приймати всіх підданих, а згодом призвичаївся вести перемови там і з іноземними послами, щоб показати вищість своєї землі над усіма іншими, але послы, здається, так і не добирали, що й до чого, бо княжий терем був вельми заплутаний у своїх переходах, доводилося минати кілька сіней, в одних стояла велика сторожа, в других горіли свічі перед золотосяйними іконами, треті сіни звалися кожуховими, бо там слід було зоставляти верхню одіж — кожухи, корзна, важкі плащі, потім сходи — одні й ще одні — і просторе помешкання: різьблене дерево, прикраси золоті й срібні, застелені небаченими хутрами дубові лави, обкований чеканеним золотом княжий стіл, висока, зроблена вмілим дуборізом з суцільного шматка дерева підставка, на якій лежить розгорнена пергаменна книга в коштовній шаті, ще кілька книг дивно здоблених лежать на мальованій яскраво скрині поряд з княжим столом, — такого не побачиш ніде: ні в ромейського, ні в германського імператорів, ні в східних владик, ні в французького короля, ні в ярлів варязьких.

— По новості діла, втручатися не буду, — сказав князь ромейським умільцям, що прибули з Константинополя, — для нас головне — розміри й прикраси церкви, а решта — ваша турбота.

Він сидів на своєму княжому місці, вони стояли далеко від нього, стояли безладною мовчазною купою. Міщило звелів усім вистроїтися в ромейські святкові шати, все на них сяяло, змагаючись, із сяянням княжого золота й срібла, але на Ярослава, як видно, те не справляло жодного враження, його очі з холодною уважністю дивилися на всіх одразу, нікого не вирізняючи; Сивоокові вже знайомі були ті очі: вони нагадували йому холодні й тверді очі князя Володимира в Радогості, тільки в Ярослава, окрім холодності й твердості в погляді, світився глибокий розум, і від цього очі були мовби теплішими, не такими темними, як у його батька, мали барву солов'їного крила.

Князь, видно, вважав їх усіх за ромеї'в, тому й звертався до них по-грецьки. Міщило, набундючений і наїндичений, теж чимдуж вдавав із себе ромея, почав розводити про Агапіта, став показувати князеві пергамен, на якому накреслено було Агапітом, як має виглядати споруджувана ними церква. Ярославові, видно, сподобалася діловитість Міщилова, він задзвонив у бубонець, служки внесли ковші з медом, за руським звичаєм, було випито; всі мовчали, Ярослав підвівся з свого столу, підійшов накульгуючи ближче до митців, глянув на пергамен. І тоді мов щось штовхнуло Сивоока. За всю довгу й тяжку подорож від Константинополя до Києва не думав про свою прийшлу роботу, байдуже слухав теревені Міщилові, але ось тепер...

Не просто повернувся він на рідну землю, не для згадок і не для розчулень, не для милування Києвом і Дніпром, травами й пущами, далєбі, ні! Ось стоїть коло нього чоловік, який володіє великою землею, князь, не схожий на інших, мабуть, задуми в нього теж не як у інших — великі й значні, але сам він мало зможе, а якщо братиме на підмогу таких, як Міщило, то й геть нічого. Сказав, що втручатися не буде, але сам розглядає пергамен і думає над чимось — хіба є ще на світі такі князі? Досі Сивоок знав, що справами будівничими відають сакелларії або ігумени, довірені люди патріархові, єпархові, іноді — імператорові; за багато літ роботи в Агапіта не пам'ятав випадку, щоб отак можний чоловік прийшов до художників чи покликав їх до себе. Але, може, то був тільки короткий спалах княжої цікавості, може, вип'ють вони, за звичаєм, оцей мед, гляне князь недбало на чужинський пергамен, не добираючи там толку,

махне рукою, відпустить їх з богом, і все перейде до рук Міцила, тупого виконавця волі Агапітової, і поки перестарілий самолюб тішитиметься десь у своїх садах влахернських, тут ставитимуть в тяжкій праці, серед бідності, нестач, горя, прокльонів і сліз простеньку церковцю, може, навіть гіршу за поставлену Володимиром церкву Богородиці, а що вже меншу, то це Сивоок бачив точно і не міг ніяк збагнути, чому Агапіт уповноважив Міцила на таке будівництво.

Сивоок злякався, що пропустить, може, єдину нагоду, мерщій проштовхався наперед, став коло Міцила, сміливо глянув на князя, сказав рідною мовою:

— Зробити треба так, князю, щоб увесь світ дивувався, а земля наша щоб прославилась цим храмом.

— Мовиш по-нашому? — ворухнув бровою Ярослав і переступив покаліченою ногою. Забув про поважність, хворість давалася взнаки. — Мовиш по-нашому? Хіба не гречин єси?

— Русич. З Деревської землі.

— Як же опинився між ромеїв?

— Плутливі стежки в долі.

— Митцтво знаєш? — допитувався князь.

— Мусію він кладе, — втрутився Міцило по-ромейськи, але князь, здавалося, не звернув уваги на те, що той зрозумів їхню мову. А може, князь знав про їхнє походження, а тільки вдавав, що не відає.

— Все роблю, — сказав Сивоок, — і мусію кладу, і фрески малюю, і зиждительське діло знаю.

— Пощо ж гречини видають тебе за свого? — спитав Ярослав.

— Вигідно їм. Торгують славою і своєю і чужою. Усе в свою калитку.

— Бог єдин, — насупився князь, — і слава вся йде богіві. Хто тебе навчив, од того й виступаєш.

— Художників не навчають, — сміливо мовив Сивоок, — їх приборкують. Отак, як диких коней-тарпанів. Не вчиш же їх бігати: вміють від народження. А чим більше приборкаєш, тим гіршим, повільнішим стане їхній біг. Краса в ньому вмере, розкованість зникне разом з дикою сваволею. Отак і художник.

— Так хто ж ти: кінь чи чоловік? — посміхнувся князь.

— На нього часто таке знаходить, — вміло втрутився Міцило, — мабуть, від придуркуватої дівки, яку з собою возить повсюди. Привіз і до Києва, князю.

Князь глянув на Сивоока якось непевно — чи то осудливо, чи то зневажливо, той і не злякався ні Міцилового викриття, ні князевого погляду, але наповзло на нього тяжке й непоборне, здавалося, що світ розламується, мов крихкий горщик, розруйнуються, розпадаються всі храми, монастирі, дома, що він їх ставив і прикрашав, і тільки він стоїть посередині цілий, неушкоджений, але весь у паланні дикого вогню і не може здобутися ні на порух, ні на слово.

— Мала церква, князю! — тільки й зміг вигукнути, лякаючись, що кинеться на Міцила й стане його душити або брязне ним об землю, топтатиме ногами. Був сам не свій. Ніхто не помічав

Сивоокового стану. Князь спокійно переступив з ноги на ногу, знов поглянув на пергамен.

— Мала? — перепитав. — Чому ж мала?

— Бо мала! — знов гукнув Сивоок.

Міщило засміявся, його тішила здитиненість Сивоокова.

— Митрополит Феопемпт прибув разом із нами, — нагадав він князеві, — ним утверджена церква також. Дивися, князю, тут довжина, тут ширина, як і церква Богородиці, поставлена твоїм отцем князем Володимиром. Три нави, над кожною — баня, бічні нави менші, бані над ними нижчі, камінь можна класти всякий, бо для божого храму важить не зоколишній вигляд, а серединний украс.

— Що скажеш? — звернувся князь до Сивоока.

— Мала церква, — повторив той.

— Що ж не казав про це своєму зверхникові там, у Константинополі?

— Збагнув це лиш тепер. Коли побачив Київ. Побачив і не впізнав. А що буде далі, коли обведеш новими валами, князю?

Ярославові сподобалися останні Сивоокові слерва, однак висновок із них зробив трохи несподіваний.

— Зроблю Київ суперником Константинополя. — сказав він, повертаючись до свого столу. — А для цього все зробимо, як у ромейськiм стольнiм городі: церкву Софії, Золоті ворота, монастирі, храми, грища, палати...

Сивоок мовчки відступив. Згасав у ньому той спалах, що кинув його наперед до князя, незвичність Ярославова теж мовби відразу потьмарилася, як тільки вимовив він слова про Константинополь. Знов те саме! Знов повторення й наслідування. Ніхто не думає про те, що найвища цінність — бути самим собою. Ні, треба позичати. Позичили бога в ромейв, тепер позичають усе й до бога, навіть здібностей наче своїх немає — треба просити їх у ромейського імператора, і талант лиш тоді талант, коли привезуть його з чужини. Чому так? Колись на цій землі жили справжні митці, які в тяжкій творчій напрузі з нічого видобували барви й кшталти і прикрашали життя отак хоч би, як прикрашено оці княжі сіни, а тепер з'явилися тільки розповсюдники чужого вміння, такі, як Міщило, — а вони, виходить, і милі князям? І цей, з розумними очима, з стриманим, людяним голосом, позбавленим жирної пихovitості, як у всіх можних, він теж не може відійти від усталеності, йому теж хочеться запозичити вже готове. Константинополь! Справді, великий і славний город, зібрано там безліч чудес. Але чому Київ має бути схожим на нього? Хай живе неоднаковість, слава відмінностям!

Але все це лиш промайнуло в голові в Сивоока, висловити до ладу цих думок він не міг, тому попхався на своє місце позаду інших, понуро височів там, лихий не так на Міщила чи князя, як на себе самого. Раптом стрельнуло йому в голову: вже коли як у Константинополі, то чому ж Агапіт прислав малюнок такої церкви?

— В Константинополі будуємо лиш п'ятинавові церкви, — сказав, не звертаючись, власне, ні до кого, — а тринавові нині — лиш у віддалених провінціях. Може, цього й хотів ти, княже?

Це вже були тонкощі, яких Ярослав знати не міг, але Міщило злякався, що князь стане

допитуватися і справді запрагне собі теж складної п'ятинавової споруди, яку Агапіт не міг довірити ставити нікому, вважаючи, що тільки він один у всьому світі здатен на таке. Міщило йшлося вже не так про самого себе, як про свого константинопольського зверхника, навчителя й хазяїна, він розумів, що матиме тут незалежність, лиш допоки прикриватиметься значенням і вищстю Агапітовими; Сивоок, ясна річ, був чоловік небезпечний у своїй норовистості й у своєму вмінні, яким перевершував усіх, але дурощів у ньому теж було повно, тож Міщило поблажливо посміхнувся, поближче пішов до князя і півголосом, так наче більше нікого там, окрім них двох, не було, почав, цього разу вже пересипаючи ромейську мову словами руськими:

— Всі найголовніші церкви в Константинополі, князю, збудовані так само на три нави, як і наша буде. І церква премудрості божої свята Софія має три нави, і церква божественного миру святої Ірини, і церква Воскресіння господнього свята Анастасія. Коли ж божественний Юстиніан ставив святу Софію, то всі великі города й землі — Афіни, Делос, Кизик, Єгипет — славні своїми будівлями, віддали все своє найцінніше: мармур, золото, срібло, слонову кістку, колони й різьблення. На острові Родос для мурування головної бані було виліплено легку цеглу і на кожній цеглині був напис: «Бог заснував її, бог їй і pomoже». Через кожні дванадцять рядів у камінь клали священні реліквії, в той час як священники читали молитви. Головна баня тримається на чотирьох великих стовпах камінних, має в собі сорок вікон, і коли глянути знизу зсередини, то здається, ніби нависає над чоловіком небо. Під банею почеплено голуба, що зображає святого духа, а в тілі голуба зберігаються святі дари. Стіни зсередини всі викладені дорогим мармуром усіляких барв і відтінків, карнизи вкриті золотом, баня зсередини теж уся вкрита золотою мусією, на якій зображено святих. У святій Софії сто вісім колон, вісім з яких взято з храму Діани в Ефесі, вівтар відділено від церкви срібною перепоною з дванадцятьма колонами, престол із щирого золота, з встановленими в нього коштовними каменями, вночі в церкві засвічуються шість тисяч золотих лампад...

Міщило перелічував далі: скільки в Софії дверей срібних, скільки мідних, скільки кедрових, скільки дискосів, чаш, потирів, які завважки євангелії. Неспроможний передати велич і красу найбільшого константинопольського храму, він намагався приголомшити хоч лічбами, громадив камінь, дерево, мідь, золото ще б спробував вилічити, скільки все те коштувало, скільки довелося зібрати Юстиніанові податей з усіх візантійських фем, так наче важила кількість колон і мальовил, а не те, як вони поставлені, як здоблені, як добрані одна до одної, і як там покладено мусію, і як ковано золото й срібло. Та про це Міщило не мовив. В обмеженості своїй душевній не відав того, що самі лиш імена будівель і міст вже викликають у чутливому серці образ їхній. Константинопольська Софія теж мала свій образ. Для Сивоока то була зелена просвітленість, мов ранкова морська прозорість. Так, колись уперше попав він до церкви Богородиці в Києві, і назавжди лишався йому вишнево-сизий спогад, і гучання дзвонів, і золоті проморги свічок. Та хіба ж про це можна розповісти? Тільки відчути може людина красу, можна тільки переживати, і лиш той, хто її відчував, може творити наново, тільки в тому є справжнє обдаровання. Невже й цей розумний і мудрий князь не вмів розпізнати чоловіка здібного від нездібного?

— Вірю, що збудуєш і для нас церкву славному й великому, — сказав Ярослав до Міщила і підняв праву руку, мовби благословив того на подвиг.

Міщило став на коліна, вдарив поклона князеві, пробурмотів:

— Поможи, боже, аби при малому таланті справи великі здолав.

Сивоокові хотілося кричати: «Не вір йому, князю, не вір!» Але що крик! Велоса так повсюди. Міщило знав, що треба перед богом упосліджуватися, чим нижче, тим ліпше. Хто ж то відає, який там завбільшки талант у Міщила насправді? Чи оці безмовні антропоси скажуть про це?

Яке їм діло? Чужа земля, зроблять свою справу справно, повернуться назад до Константинополя, до свого Агапіта. Але ж він, Сивоок, не повернеться.

І земля ця йому не чужа, а рідна, дорога, єдина в світі! «Поможи, боже, аби при малому таланті!..» Нащо ж для такої землі та малі таланти! Держава завжди намагається купувати таланти, але скнарість заважає їй вибрати найкраще, а може, просто невміння вибрати, тому здебільшого куплені бувають або ж найгірші, або ж посередні, які вміють вчасно вискочити наперед, усі оті крикуни, що ведуться так, ніби мають у кишені грамоту від самого бога. А справжні великі таланти часто зникають в непам'яті, невідомі, відомі й невпізнані. Бійся посередності, о княже!

Але все те боляче билосся лиш в думці в Сивоока, до вислову ж не давалося, він стискував кулаки від розпуки, знов коловся й ламався перед його очима світ, знов ставала посеред того явленого руйновища дивна церква, він бачив її всю зокола й зсередини, стояла вона яскравою писанкою з далеких років його дитинства, власне, була то й не церква, а образ його землі, який народився з давніх спогадів і з нової зустрічі з Києвом, образ пролітаючий, мов зітхання вітру в осінньому листі, неначе сповнені пташиного щебету досвітки, ніби золотиста мовчазність сонцева над білою тишею снігів.

А князь тим часом знов задзвонив у бубонець, увійшли якісь його люди, стали позаду, почався ряд з Міщилом, говорилося про речі дріб'язкові і несуттєві: про право вільного виконання робіт, найму мулярів та челядників, привозу потрібного з Візантії, підлеглість лиш княжому суду, а який княжий суд — видно було вже тепер, для князя ліпше теля прямойдуче, аніж бик, що метається на всі боки й рветься кудись у незвіданість. Ще мовилося про харчі для майстрів, про червоне вино, рис, фіґи, мигдаль, родзинки, корицю, ніколи Сивоок не думав, що Міщило аж так далеко може зайти в своїм здрібнінні, а той намагався виказати перед князем знайомство з щонайнезначніши-ми на перший погляд справами, здивувати Ярослава обширні-стю своїх зацікавлень — від справ божественних аж до якихось там родзинок для майстрів на свята й на неділі.

Князь теж увійшов у смак, йому, видно, сподобалася запопадливість Міщилова, він жваво обмовляв усі вимоги майстрів, приємно було спустити цих загадкових людей з захмарностей їхнього незбагненого вміння на грішну землю, спостерігати їхнє перетворення на простих смертних, виставляти їм вимоги: де мають мешкати, скільки працювати, які свята справляти, а які занехаяти, що їм робити вільно, а що ні, які розваги допускаються, а які заборонено, яка буде платня і як з одягом, і що буде, коли хтось з них невиліковно захворіє або втратить зір на княжому будіванні, і як мають дотримуватися посту, і про заборону ловів у княжих землях, і про недопустимість блуду, і про стеження за будівництвом, і про молитви...

Колись ще малим, прикутий своїми хворощами до ліжка, рятуючись від нудьги й розпачу, виліплював Ярослав з хлібної м'якушки неоковирних коників і пташок, потім пробував різьбити подарованим князем Володимиром ножом по чорному дубу, веселий воєвода Будий розхвалював ті дитячі витівки, казав, що ніхто так не втне, як малий князь, дохвалився до того, що Ярослав під час одного з нападів шалу став кричати, щоб йому зібрали до ложниці всіх київських малюків, які вміють ліпити чи різьбити; воєвода пообіцяв уволити князівську забаганку, справді, кілька день збирав по всьому Києву якихось зашмарканих і обдертих хлоп'яків, десь їх довго мили в бані й перевдягали, перш ніж допустити до малого князя, вони лякалися пишних палат, озброєної сторожі, численної челяді, яка сновигала по всіх усюдах, в Ярославовій палаті злякано тулилися коло дверей, не мовили й слова, та малий князь теж, здається, не горів бажанням вступати з ними в розмови, спитав тільки воєводу: «Ну, що вони там уміють?»

Будий мовчки став показувати князенкові ліплення й різьблення, там були речі досконалі.

— Брехня! Обман! — похмуро глянув на все те князенко. — Не можуть малі такого...

— А побачимо! — весело мовив Будий. — Ось дамо їм глину та дерево, і хай хто що хоче, те й утне!

— І щоб перед моїми очима, — сказав Ярослав.

Дано малим глину, дано дуб і різаки, хто сів на лавки, а хто й просто примостився на підлозі, хлоп'яки взялися до роботи запекло й віддано. Ярослав вирішив поки що втриматися, глянути, що з того вийде, він мовби передчував, що змагатися йому з цими малими киянами не виходить і не личить, терпляче ждав, коли з'являться з-під отих малечих рук перші ліплення і перші різьблення; малих нагодовано обідом разом з князем, коли стало темніти, запалено свічки, щоб робота не припинялася, хто першим викінчував свою надумку, брався до чогось нового; Ярослав не мав куди поспішати, однаково змушений був лежати, він сказав їм, що можуть тут жити хоч місяць, що згодом і він сам приєднається до їхньої змаганини, але чим більше носив йому в постіль Будий речей, зроблених нашвидкоруч, майже на бігу, отими безвісними хлоп'яками, тим мовчазніший і похмуріший ставав малий князь, тим з більшою нехиттю позирав на своїх суперників, бо збагнув, що коли б посадовити його з ними, то був би з-поміж них найгірший, найнездарніший, і з його ліплень та різьби хіба що сміялися б.

В нападі шалу вигнав їх усіх разом з розсміяним воєводою геть, зненавидів отоді всіх, хто має мистецькі здібності, але з роками в глибині душі став поважати за наслане від бога вмільство, бо відав тепер гаразд, як багато мистецтвом можна завоювати душ.

Через те сам приймав художників, викликаних з Візантії, сам радився з ними, навіть на прощання згадав про Сивоока, поплескав його по плечу, сказав Міщиліві:

— Не зобижайте цього чоловіка.

— Христоса йому не вистачає, — сердито мовив Міщило. — Скрізь і завжди чогось шука!

Він ревниво заступав князя від своїх антропосів, найперше ж — Сивоока, боявся, видно, що Сивоок знов почне за рибу гроші, але той мовчки вклонився князеві, пішов з сіней в гурті своїх мовчазних товаришів, які вже давно пересвідчилися, що в їхньому ділі слова марні, важить тільки вмільство, та й Сивоок несвідомо притримувався тої самої думки, мабуть, саме Тому прикипів навіки серцем до Ісси, яка вміла весь світ вмістити в один-єдиний вигук-зітхання «іса!».

Для візантійських майстрів, стосуючи новгородський звичай з утриманням варягів, завчасу виділено окремий двір за валом, коло самого місця спорудження церкви, але Сивоок хотів мати для себе з Іссою окреме житло, пішов по Києву, щоб найняти хижу; довго шукав, Ісса ходила за ним тінню, закутана в хутро, яке Сивоок справив їй на торгу, бо мерзла вона вже й від осіннього вітру, нарешті вдалося купити в родичів умерлого старого коваля наполовину зариту в землю дерев'яну хижу коло Бабиного торжка; хижка мала добре складену піч, обіцяла тепло на довгу зиму, хоч трохи й лячно було спускатися на три скіпці в землю, так ніби сходяв у могилу, надто ж беручи до уваги, що довкола височіли нові боярські й купецькі дома на підкліттях, з різьбленими прикрасами, з вікнами в свинцевих рамах, затягнених прозорим міхуром або й з вставками з заморського барвного скла, та Сивоок тішив себе надією, що житло це цілком тимчасове, сподівався він згодом поставити собі в кутку їхнього двору новий домок; для Ісси було байдуже, де і як жити, — їй потрібен був тільки Сивоок, вона лякалася, коли він ішов з дому, щільніше куталася в хутро, величезні її очі поблискували з-над хутра сполохано й

болісно. Заставав її завжди, як і лишав, нікуди не виходила, не відлучалася з двору, терпляче ждала його повернення, не питала, де був, що робив, як там посуваються їхні справи, він приносив додому їдво й питво, купував Іссі київські прикраси, вперше в житті доводилося йому придбавати все необхідне для житла, а знав, що тут не обійдешся, як на острові, найпростішим, тяжка зима заганяє людину до житла, і виявляється, що треба й те, й се. Одного разу він не застав Іссу вдома. Стурбовано оглянув дворище, зазирнув до сусідів, когось там спитав — ніхто не бачив її, ніхто й не знав, що в нього в хижі перебувало якесь живе створіння—такою непомітною й тихою була Ісса. Він перейшов Бабин торг, никав коло дворів, зазирнув на дитинець, проходив одні й другі ворота, питав у приворітної сторожі. Ніхто не чув і не бачив. Зрозпачений, повернувся додому, Ісса сиділа в кутку й щулилася від холоду.

— Де була? — спитав Сивоок, не сподіваючись на відповідь, але стриматися від запитання не міг, бо злякався навсправжки за неї і вперше відчув, що б то значило втратити цю мовчазну, але найдорожчу на світі душу.

— Вода, — сказала Ісса, і щось мовби темний усміх промайнуло в її великих очах, і тужний спогад засвітився в їхній чорній глибині, навчені ним колись слова поверталися тепер до нього по одному, і найперше було слово «вода», без якої, мабуть, не могла Ісса жити, звикла до її вічного дихання, до її гучної мови, до її глибинної прозорості й безмежжя. — Ти дивилася на Дніпро? — догадався він відразу й покартав себе в думці, що не зміг показати їй з валів Дніпро давніше, аж поки вона сама якомось наважилась вийти з хижі й несвідомо потягнулася до волі, до безмежжя, яке відкривалося десь із київських валів. На другий день він пішов за Іссою назирці, не хотів, щоб вона його помітила, боявся злякати народжена в ній бажання спостерігати води дніпровські, терпляче ждав, поки Ісса спустилася з валу й пішла собі додому, тоді забрався туди, де вона перед тим стояла, глянув — і сам задихнувся від безмежжя вод, —де зливалися Дніпро й Десна; він спробував повторити жест Іссин — схилився над безоднею з простягненими до неї руками і мовби падав униз, назустріч водам, які розкрилювалися довкола високого Києва, і в очі йому вдарило сріблито-синім, а потім червоно-золотим, він линув у ту барвну глибину довго й солодко, мов птах, і ввижалося йому, що ширяє його дух в уявлюваному просторі тої самої церкви, що привиділася тоді в княжому теремі, збагнув тепер її глибинність, її відтіння, охопив розумом її образ. Він покладає мозаїки так, щоб дивилися люди не мертвим тупим оком, не збаранілі й бездумні, а щоб охоплювали створене оком рухливим, допитливим, щоб дошукувалися в кожному образі людської (а не тільки божої) суті, аби вловлювали красу барв і відтінків, щоб плавали й линули в ній, мов птахи з-поза Десни на Дніпро в оцих над-київських висях. Але для цього йому потрібна не та церковця, що її тулить на київській землі Міщило, йому потрібен розмах, роздолля й обшир отакий, як відкривається з київського валу, — вивести б сюди князя Ярослава та показати йому!..

А тим часом зігнано до Києва тисячі людей, прибували шо-день волові й кінні вози, повні пива, медів, жита, пшениці, проса, каменю, дерева — всього потрібного для живлення й будування. Серед поганських пісень, християнських молитов грецьких, кадіння попівського, каєння в гріхах і спалахах веселих гульбищ тягли землю, приправляли в лодях з річок Ужу й Уборті до Прип'яті й по Дніпру камінь надтвердий, ставили перші городні під новий вал, почали вкопуватися в землю Пе-ревісища, щоб закладати підвалини під церкву святої Софії: іверієць Гюргій з своїми товаришами чаклував над каменем, який він сам привіз у лодях з найпотаємніших глибин Дерев-лянської землі, не підпускав до себе навіть Міщила, не хотів мати справи з тими, хто будуватиме видиме, тоді як клопотався лиш невидими, вихвалявся, що спорудить Софію підземну, кам'яну, склепінчасту, на якій надземна церква може стояти й тисячу літ і більше, скільки буде треба, допоки й стоятиме. Мі-щило поскаржився митрополиту Феопемпу, однак візантієць до пори не втручався в будівництво, він ждав, видно, початку здоблення, щоб точно вказати на порядок і чин розписів згідно з догматами; Міщилові

нагадано було, що навіть Константинопольська Софія, споруджена славними майстрами Анфимієм з Тралла й Ісидором з Мілета (останній був земляком Іктіноса, який ставив колись Парфенон у Афінах), покоїлася на розгалужених підземних склепіннях, таємниця яких не розкрита ще й досі ніким, тож треба дбати передовсім за міцність, а більше не втручатися в діла іверійців.

Чомусь відчув Сивоок здружену з собою душу в Гюргії-іверійцю, — може, сподобався той своєю незалежністю стосовно Міцила, може, сподівався мати в ньому спільника для своїх замірів; вже як закладали підвалини церкви і стали вимальовувати її розміри, Сивоок запросив Гюргія з його товариством до корчемниці, почав здалеку, похвалив їхню роботу і їхнє високе знання душі каменю, бо кому ж не відомо, що суворий камінь, завдяки вмiлим людським рукам, завдяки лічбі та мірі, стає м'яким і податливим, вбирає в себе тепло людське і заховає навіть запах людського тіла, в чому пересвідчувався кожен, кому довелося жити серед каменю понад теплими морями. Потім спитав Гюргія мовби між іншим:

— А чи не мала буде церква?

— Мала? — вигукнув Гюргій. — Не мала — ніяка! Камінь ми підклали такий, гору можна ставити! А цей ваш Міцило — що ставить! Не сюди ми йшли — до князя Мстислава. Тому б сказали — давай зробимо отаке! Той би пристав одразу. Ярослав обережний. Всіх слухає. Ні з ким не хоче сваритися.

— Чом же не пішли до Мстислава? — поцікавився Сивоок. Один з іверійців щось швидко сказав Гюргію, той засміявся.

— Боїться тебе, що ти підсланий, — сказав Сивоокові, — а я знаю, який ти чоловік. Ти нікого не боїшся, таких люблю! Давай вип'ємо. Хочеш — ми заспіваємо тобі наші пісні?

Вони випили, потім іверійці всі підвелися, стали плече до плеча, обійнялися й заспівали щось мужнє й горде, як самі в своїй чоловічій, небуденній красі.

— А не втікаємо до Мстислава, — гукнув знов Гюргій, — бо Ситник нас не спускає з ока.

— Ситник! — Сивоок ще не чув тут такого наймення, відгукнулося в ньому давнє з дитинства, дід Родим, пітнявий медовар, Величка. — Хто ж він?

— Не знаєш? Він тебе знає. Всіх знає Ситник. Нічний боярин князів. Хочеш? Підемо до князя про церкву скажемо?

— Казав я, ще як приїхали, — похмуро мовив Сивоок. — Змаловажив князь мої слова.

— Вночі треба піти. Через Ситника. Вночі князь добрий. Тоді вмовимо князя. Можеш поставити велику церкву?

— Хочу!

— Тоді йдемо!

— Через цього Ситника не хочу, — сказав Сивоок, так ніби відчував, що зустріне свого давнього недруга, а може, просто мав відразу до цього прізвища, бо жили тепер у ньому, відродившись, усі найкращі й найтяжчі спогади з дитинства.

— Ларивона попросимо, презвутера, — не відступав Гюргій. — Не пробував з Ларивоюм

говорити?

— Ларивон — піп, не хочу з ним нічого мати...

— Для попів же будуємо!

— Для людей — не для попів.

— Ну, підемо до князя вдвох?

— Удвох — згода.

А вже припекло сонце нового літа, камінь висох, втратив зайву воду, закінчено закладати підвалини, митрополит з усім кліром відправив урочистий молебень, між камені повкладувано князівські золоті печаті й дорогі хрести з золота, срібла й кипарисового дерева для вічного стояння церкви, свяченою водою окроплено весь верхній камінь, сам князь з княгинею й дітьми, з дружиною, воєводами, боярами, з челядинами був на торжестві, вистроєні в золотосяйні ромейські шати, стояли серед почту й антропоси з Міщилом на чолі, все було пишно й велеліпно, і ніхто й не сподівався, що пізно вночі до князя потаємно проведе Ситник двох високих, закутаних у темне, чоловіків і тихо вислизне з княжої горниці, лишивши там приведених та самого князя, і горітиме там тільки одна тоненька свічка, промені якої падатимуть зрідка то на одне обличчя, то на друге, марно намагатимуться відвоювати в темряви бодай одне з тих лиць, бо темрява виступатиме там спільницею таємності, а всі троє передовсім дбали зберегти таємницю, про це йшлося їм найперше, заради цього Сивоок навіть переборов огиду й відразу до Ситника, якого впізнав одразу, хоч як той постарів і роздався вшир за два десятки років, що ж до Ситника, то він, ясна річ, не міг і в думці класти собі, що перед ним той самий хлоп'як, який колись врізав його сирицею по мармизі й дав дьорки так, що й досі ніхто не може віднайти. Виступав же Сивоок під своїм християнським ім'ям — Михаїл.

— От привів до тебе, князю, — сказав Гюргій, коли вони лишилися самі.

— Діло кажіть, — уривчасто кинув Ярослав.

Сивоок, здавалося, не мав ніякого наміру розбалакувати з князем. Прийшов з останньою розмовою, з останнім попередженням.

— Мала церква, — сказав з темряви.

Ярослав і собі ворухнувся, щоб уникнути світла, яке падало йому на обличчя, так само з темряви відповів Сивооку:

— Вже чув.

Тепер настала черга Гюргія. Всі вони гралися в піжмурки з темрявою, троє дорослих і поважних чоловіків, між ними й князь, не було в цій горниці нічого, окрім тоненької свічечки, темряви та їх трьох; князь мав перевагу над своїми двома відвідувачами хіба що в тому, що десь за темрявою чаїлися його вірні люди з усемогутнім Ситником, але то було десь, а ось тут вони змагалися тільки втрьох, і кожен прагнув взяти в свої спільники темряву, кожен заслонявся нею, відхитувався від гострого проблеску свічечки і кидав у супротивника слово чи два. Гюргієві не пасувало отаке перекидання словом-двома, в ньому завжди готові були вибухнути цілі лавини слів, гарячих, склубо-чених, іноді навіть безладних, але тут він стримав себе, мерщій посунувся в темряву, сказав коротко до Сивоока.

— Покажи йому.

— Мала церква, — знову вперто повторив Сивоок, мовби міг цими двома словами переконати впертого князя.

— Та покажи! — вже нетерпеливлячись, гукнув Гюргій.

— Ну, що там маєш? — нарешті виявив зацікавленість і Ярослав.

Горіла свічка, окреслюючи світляне коло посеред горниці, порожньої, сказати б навіть убогої, як для князя, десь, мабуть, попід стінами тулилися неширокі лавки, та ще, може, був стілець для князя, та якась книга на підставці, як то любив Ярослав, — і більше нічого, ніяких розкошів, нічого цінного, так ніби проводить тут довгі ночі не можновладець, а простий чоловік, темрява й геть зодинаковлювала їх усіх, десь вони без-шелесно й причаєно стежили один за одним, перевага Яросла-вова зникла, як тільки він вимовив оте «що там маєш», тепер уже Сивоок заволодів становищем, він мав з собою щось тут, у темряві, тоді як Ярослав не мав нічого несподіваного.

— То що? — знетерпеливився князь.

І Сивоок не став випробовувати терплячість Ярославову, мовчки, непостежено просунув з темряви якусь велику річ, сам не показався, знов відхитнувся назад, а посередині світляного кола просто на підлозі став зліплений з жовтого воску храм. Віск тихо світився, мов жіноче тіло, і князь не витримав, вийшов з темряви, доторкнувся рукою до подобизни храму, так наче хотів переконатися, що то справді віск, що то не чари, не омана; тепер Ярослав теж був частково освітлений, він загубив навіть ті рештки переваг, які давала йому темрява. Сивоок і Гюргій, самі лишаючись невидимими, могли стежити за князевим обличчям, мали змогу постерегти, яке враження справляв на нього восковий храм з його тихим світінням. Як храм ніби розпростався, виповнював усе світляне коло, спихав князя на самий край, так що виднівся тепер лиш крає Ярославового одягу та звисла в нерухомості рука, облич-ж сховалося зовсім, храм ріс і ріс, з досконало виважених вжніх його громад піднімалися високі круглі бані, мовби посвіджені медові борті з прадавніх пущ, бані поступово вивищуїзійся до середини, ступі нчасто, хвилясто сполучалися, щоб поки з-поміж себе баню найвищу, найближчу до щереба, найголовнішу, а вже від тої бані всі частини споруди мовчки опадалщзнов ступінчасто йшли донизу, в неоднаковості бань чула прихована гармонійність, безупинність руху, кам'янистих дявас, церква мовби плавала поміж землею й небом, внизу вона теж розтікалася, розпліскувалася то хвилястим бігом заокруглень—апсид, то довгою кам'яною опасанню, що пов'язувала бані в нерозривність, то двома великими баштами, які й всім одбігали од церкви, тільки й подаючи їй здалеку тонкі кам'яні руки-переходи.

Князь дивився на церкву згори вниз, так мовби дивився на вже збудований свій храм бог з високого неба; в безлічі бань, у їх нагромадженні, у їх розспіваній красі Ярослав упізнав од голоси дерев'яного храму святої Софії в Новгороді; немало довелося бачити йому схожих чимось на цю споруду дерев'яних поганських святинь у землях Деревлянській, Сіверській і Полянській, тоді палили всі ті святині, гадалося, що вже ніколи не відродяться вони з попелища, а виходило, що мав слушність отой закудланий у велетенську бороду святий чоловік у печерці: не вмирають старі боги, відроджуються в новій іпостасі, в новій силі й красі, не лякаються всевладдя візантійського мистецтва, в силі й нездоланності духу свого піднімаються над ним — і від цього відкриття князеві стало страшно, але водночас і радісно: відчув Ярослав, що аж тепер, може, нарешті зуміє подолати ерою роздвоєність, яка мучила його стільки років: народжений під знаком Терезів він намагався урівноважити нове, чуже з старим, своїм, але нічого не виходило, старе бунтувалося, нове часто йшло всупереч з видимою

потребою, він був послідовний у введенні нової віри, отриманої від князя Володимира, але в церквах ішли відправи й грецькою, і слов'янською мовами, він хотів вивести Русь на широкі простори світу, але бачив водночас, що розгублює багато свого, рідного, без чого в світі показуватися нема ні потреби, ні слави. І ось перед ним — церква, храм, собор. Завершення й поєднання всіх його мріянь, намагань, сподівань, розчарувань і вагань. Хай народиться з протиріч його життя, боротьби й влади, хай стане пам'яткою цього каламутного й великого в своєму неспокої часу, коли народ руський являв світові не лише велич своєї сили, а й велич духу хай тоді кажуть про князя Ярослава, що хочуть.

Але так тільки думав князь, а не сказав нічого, не зворухнувся, так само загадково тримався на межі світла й темряви, нічого не могли в ньому зазримити ані Сивоок, ні Гюргій, марно ждали вони від князя захоплень а чи осуду. Він стояв, дивився, а може, й не дивився на зліплений з воску храм, рівного якому ще не бачив ніхто ніколи.

— Хто зліпив? — нарешті порушив мовчанку Ярослав, але спитав таким буденним і безбарвним голосом, що Сивоокові не було охоти відповідати і він змовчав.

— Хто? — повторив Ярослав, і тепер у голосі в нього вже пробивався гнів.

— Він зробив! — вискочив на світло Гюргій. — Нащо питаєш, князю? Він це зробив! Ніхто більше не зможе!

Князь відступив від світла і лягнув тричі в долоні. Гюргій завмер коло свічки, — здивований і обурений. Що б то мало значити?

Нечутно відчинилися двері, Ситник став на порозі, подав з іємряви свій голос:

— Я тут, князю.

— Звели послати тому, в печерці, дичини з княжого столу і меду в срібному посуді, — сказав спокійно Ярослав, — посилати щодень моїм іменем.

— Ага, так.

— Іди!

Ситник з муркотом зачинив двері. Примхи княжі незабгаженні. Не спитав навіть, чи живий ще той дідуган, у якого вся сила пішла в бороду.

Але ще більше спантеличені княжими словами були Сивоок і Гюргій. Не знали вони ні про якусь печерку, ні про якогось чоловіка, ще менше в'язалося все це з розмовою про церкву. Та Ярослав і не дбав за те, щоб його співрозмовникам стало все ясно. Він наблизився до воскового храму, схилився над ним, розглядаючи тепер уже пильно й уважно, сказав тихо:

— Пояснуй.

Стосувалося це Сивоока, в князевім голосі було не так веління, як припросини, але Сивоок мовчав. Чи то давав князеві час вивчити церкву в усіх її частинах, чи то й взагалі вважав, що будь-які пояснення тут марні й недоречні.

— Пояснуй, — знову повторив Ярослав.

Тоді не стерпів Гюргій. Нарешті в ньому прорвалася його природна палкість і нестримність. Він

змахнув обурено руками, крутнувся в світляному колі, мало не зачіпаючи князя, гукнув:

— Слухай, князю! Коли ти робиш дітей? Ти ж так усі ночі пробалакаєш! Чому такий балакучий!

— Тебе не стану кликати в поміч дітей робити, — посміхнувся князь, — а розмови треба вести, бо не для мене — для держави все робиться, для слави божої і на віки вічні. Ти покладеш камінь та й підеш собі далі ще десь класти, а церква стоятиме на цій землі віки. І казатимуть про неї всяке, якщо ми, перш ніж збудувати, не подумаємо як слід та не скажемо всього, що треба й можна сказати. Пояснюй.

Скажи йому, — вже спокійніше попросив Сивоока І Гюргій, скажи, хай почує.

— Ну, що? — Сивоок теж підійшов до них, тепер усі купчилися в світлі, а храм був поміж ними, проростав крізь них, мов Дерево остаточності, нестримно й тихо струменів, така таємнича сила була в ньому, що князь не витримав — перехрестився, тоді Сивоок зробив рукою рух круглий, мовби обіймаючи майбутній храму всій його хвилястій красі, сказав просто:

— Весь храм зокола розписати в наші барви, щоб став посеред Києва і посеред цілої землі писанкою, людською радістю...

— Не думаймо про камінь зокола, — урвав його князь.

— А всередині буде досить простору, щоб вмістити в храмі цілий Київ. Покладемо в головній бані мусії різнобарвні, вже маю перед очима весь їхній блиск і сяйво, знаю, де і як. А далі йустимо по стінах і склепіннях фресковий розпис, щоб замінити дорогі заморські мармури. Не маємо мрамурів для здоблення стін і колон, а везти з-за моря — довго й дорого, тож знов застосуємо наше прадавнє вміння і візьмемо всю середину в візерунки...

— Не думаймо й про внутрішній простір, — знов нетерпляче перебив князь, видно караючись якоюсь тривогою чи то ва< ганням.

— Тоді про що ж думати! — крикнув Гюрій.

— Хто збудує такий храм? — спитав Ярослав,

— Я збудую, — тихо відповів Сивоок.

— А хто прикрасить?

— Теж я.

— Сам? Не може одна людина звершити таке велике діло.

— Поможуть мені мої товариші.

— А коли збунтуються, як оце збунтувався ти супроти них?

— Не проти них — тільки проти Міцила та проти Агапіта.

— А митрополит? — не вгавав князь. — Що скаже митрополит?

— Те, що князь, — підказав Гюргій. — Хіба князь боїться митрополита?

— Бога боюсь, — зітхнув Ярослав. — Вчора освятили підвалини церкви, а сьогодні їх

розруйнувати?

— Лишимо так, — засміявся Гюргій. — Маленька хитрість. Хай собі лежить той камінь. Покладем новий. Буде церква з двома підвалинами. Як у чоловіка два імені: одне для бога, друге — для людей.

— Легкий ти чоловік, Гюргію, — знов зітхнув Ярослав. — А все на світі робиться нелегко, життя складне людське, вимагає думання.

— Ах, гарна буде церква! — поцокав язиком Гюргій. — Велика й славна, як ніде!

— Чому мовчиш? — спитав Ярослав Сивоока,

— А що маю казати?

— Хвали свою церкву.

— Нащо її хвалити? Ще ж нема нічого. Віск самий. Піднесеш свічку — розтане безслідно.

— Те, що в людині, безслідно не щезає, — зауважив Ярослав.

— Бачив я, що й людей самих з світу зживають.

— А оте й далі живе, — поглянув йому в очі князь, — знаєш же добре! І знаєш, як замахнувся оцією церквою! Знаєш?

Сивоок мовчав.

— Упертий ти чоловік, а князі впертих не люблять, князям треба підкорятися, їм подобаються люди, як віск, не жди від мене милості й поступок, — з навмисною жорстокістю мовив Ярослав до Сивоока. — Чи ждав чогось іншого?

— Віск тобі й дав. Роби з нього, що хочеш.

— І що можеш! — крикнув Гюрій. — А сам не вмієш — попроси нас! Сам упадеш без підпори, довго не вистоїш.

— Ну, гаразд, — втомлено промовив Ярослав, — час мені до молитви, а ви йдіть.

— Не сказав нам нічого, — Сивоок раптом скинув з себе нерішучість, в голосі в нього була несподівана твердість. — Не для тебе робили цю церкву—для нашої землі. Не хочеш ставити в Києві — поставимо десь в іншому місці. А стояти вона має.

Ярославові хлюпнуло червоністю в обличчя. Він заніс був руки, щоб лягнути в долоні, але стримався, трохи помовчав, роздуваючи гнівливо ніздрі, повів тільки перед обличчям в Сивоока й Гюрія долонею:

— Ідіть. Думатиму.

А Ситникові, що виник у темних дверях по відході тих двох, сказав:

— Пошли за Ларивоном у Берести. Жду його завтра після заутрені.

Ситник не йшов, дивився на воскову ліплєну церкву.

— А оте, князю? Викинути?

— Дурний ще єси вельми, — спокійно мовив Ярослав.

— Не подобається мені вельми отой... Михаїл, — пробурмотів Ситник. — Підозрілий він.

— Що ж то за держава, де талант беруть під підозру! — гірко всміхнувся князь. — Та не дивуюсь тобі, Ситнику, бо самому собі, видно, не віриш. Як би ж повірив цьому Сивооку?

— Сивооку? — Ситник аж нестямився від несподіванки. — Михаїл же він?

— І Михаїл, і Сивоок. Головне ж — чоловік великих здібностей.

— Ой підозрілий він, князю, повір мені!

— Гаразд, набрид ти з своїми підозрами. Вже пізно, йди!

— Ага, так.

Ніхто ще нічого не знав, коли князь радився й з Ларивоном, не догадувалися ні про що й тоді, як запрошено було до князя митрополита Феопемпта, і той у облаченні з потрібної негнучої, шурхливої парчі, з високим посохом, обкованим важким хріблом, появився в княжих сінях в супроводі свого почту з Десятинної церкви Богородиці. Та ось прийшло від князя новей літ припинити всі роботи на будові, і там кілька днів нічого не діялося. За той час старий Феопемпт ще побував у княжих осінях, але тепер уже князь виставив од себе пресвітера Ларивона, і було трохи смішно спостерігати, як проти зсохлого на сарану, загубленого в дебелих, прошитих важким золотом шатах митрополита стає світлобородий, мужикуватий руський священник у піддирканій старенькій рясі, в поруділих чоботях-витяжках з грубої шкіри, тільки й було коштовного на Ларивоні, що дорогоцінна панагія з адамасами й смарагдами, подарована йому князем Ярославом, як сів той на київський стіл, перемигши Святополка. Митрополит наполягав на тому, щоб продовжувано ставити церкву на освячених підвалинах, бо вже усталено було всіма не тільки розміри й вигляд тої церкви, а й затверджено ним, тобто митрополитом, весь порядок внутрішнього здоблення, розписано все, і тепер змінювати не годиться, божа церква повинна ставитися за одним замахом, без переробок і без змін первісного начерку. Звертався митрополит до князя, але відповідав йому пресвітер Ларивон, хоч і стояв нижче за Феопемпта, підлягав йому по чину, однак мав повноваження від Ярослава, який не хотів розпочинати суперечок з митрополитом, тим самим ніби не наполягаючи на своєму замірі будь-що відмовитися від розпочатих робіт і взятися за спорудження якогось нового храму, якого ще ніхто й не уявляв собі.

Не мовлено майже жодного власного слова, густо сипалися словеса з Святого письма, з отців церкви, з грецьких книг. Ларивон і митрополит намагалися пересилити один одного в книжній премудрості, починали ще від смерті Адамової, коли вмирав він на руках у старої Єви й ангел, посланий Всевишнім, поклав йому під язик зерно, з якого згодом виросло дерево хреста. Дерево те росло до часів царя Соломона. Він звелів його зрубати і вжити на будову мосту через потік. Коли ж Великий Константин завоював Єрусалим, то ніхто не знав, де сховано дерево хреста, знав про це лиш чоловік, на ймення Юда, але не видавав таємниці, за що Єлена, мати Константина Великого, звеліла вкинути його до глибокого безводного колодязя, і лиш після того знайдено було священне дерево. Через триста літ перський цар Хозрой спробував завоювати Єрусалим, але імператор Іраклій розбив поганина і, босий, на чолі процесії вніс хрест до Єрусалима на власних плечах. Всі священні імператори великих ромеїв ставили храми на честь бога, а всі, хто приймав віру Христа, не повинні відступатися від священних ромейських звичаїв.

— Не відступаємо й ми від хреста і від Христа, — казав Ларивон, — але пам'ятаємо й те, що ромеями взято від усіх народів найціннішого в будівлях; і камінь, і колони, і прикраси, і в усіх ромейських церквах живе не тільки божа краса, але й людська. Ще стародавні греки зміряли слід чоловічої стопи й порівняли з високістю чоловіка. Ствердивши, що стопа становить шосту частину високості тіла, застосували ту саму засаду до храмової колони, і таким чином колона грецька стала віддзеркаленням краси чоловічого тіла. Наша ж земля споконвіку мала свої будівлі, вона теж хоче прислужитися новому богові своїм власним, багатство зоколишнього убранства церкви передасть багатство землі нашої, вознесеність бань, чисельніших за ромейські, покаже неосяжність Руської держави, яку звать землею багатьох городів повсюдно, кожна земля повинна славити бога своїм голосом, і чим могутніший буде той голос, тим більша хвала божа.

Митрополит погрожував, що відішле назад до Константинополя всіх будівничих з Міцилом, на що Ларивон відмовив йому, що знайдуть вони в Києві вмільців, які зможуть збудувати дім божий ліпше, ніж будь-хто. Ні до чого не вели ці довгі розмови, Ларивон твердо стояв на своєму, бо в захваті був од воскової церкви, показаної йому князем Ярославом. Феопемпт же, розуміючи, що пресвітер має княжі повноваження, вдавав, ніби не відає нічого і ні про що не здогадується, сперечався затято й довго, щоб виторгнути собі якомога більше, в душі він змирився з княжою примхою (бо як інакше міг назвати таке дивне рішення?), але повинен був відстояти своє право покерувати всіма роботами по внутрішньому здобленню святині, бо про те йшлося йому найперше, на тому залежало.

Врешті дійшли до згоди, що нагляд за будівництвом вестиме Ларивон, але з дозволу й повелінь митрополита, встановивши заздалегідь весь порядок і чин розписів, як то дано в екфрасісі патріарха Фотія при освяченні церкви Феотокос Фарос.

А хто стане мовити супроти імені патріарха Фотія? Ще півтори сотні літ тому цей константинопольський патріарх послав на Русь першого єпископа. Зроблено було це, щоправда, по тому, як руси підійшли до брам Константинополя і нагнали холодцю і самому патріарху, який тоді якраз був у столиці, та й імператору Михайлові, що перед тим необачно вирушив у військовий похід, не подбавши за стольний город. Патріарх мерщій покликав імператора до Константинополя, безраді проти відчайдушних руських, які на легеньких суденцях перескочили через море і ось-ось могли заволодіти столицею, імператор і патріарх ревно молилися в храмі Влахернської божої матері, випрошуючи в бога нещастя для забіяцьких русів, бог їм не поміг — допомгла буря, яка розметала руські суденця, але патріарх відніс те в заслугу Христу й запрягнувся привести в віру Христову той великий і загадковий у своїй силі народ, для чого й спорядив за море свого єпископа. Когось він хрестив, той єпископ, але сліду від нього не лишилося, бо в такій великій землі важко лишити слід. Однаково ромеї, коли заходила мова про Русь, щоразу виставляли ім'я патріарха Фотія. Нехай. Ярослав навчився за ці роки боротьби й терпіння найголовнішого для державного мужа вміння — ждати. Не метушитися, не ти-цятися наосліп, не наражатися на дріб'язкові сутички, не дратувати могутніх, а самому поволі нарощувати силу й могуття, бачив-бо, що все це є в його землі, а згодом і ще додасться.

У князя турботи були державні, в Сивоока — людські. Зовні мовби нічого й не змінилося. Міцило не став противитися волі князя й митрополита, став слухняним помічником Сивооковим, іноді аж надто запопадливим. Перед тим як закласти нові підвалини, Сивоок узявся ще раз переміряти розташування церкви, щоб вона стояла в точній відповідності до сторін світу. Використано було грецьке мистецтво міряти з допомогою тіні. Напрямок північ — південь визначався найкоротшою тінню, яку сонце кладе опівдні. Тепер треба було покласти до тої тіні про-стоспадлу лінію і вона дасть святу орієнтацію: схід — захід. Брався для цього діла шнур з трьома вузлами, які розташовано між собою на віддалі, що вимірюється відповідно

числами 3, 4, і 5 однакових проміжків, з шнура творився трикутник так, щоб одна коротша його сторона була тінню північ — південь, тоді друга, коротша сторона давала напрямок схід — захід. Власне, це вже роблено було в час закладання перших підвалин, і Сивоок міг би виказати цілковите довір'я до Міщила, про що він тому й сказав, але сам Міщило наполіг, щоб перемерити ще раз, він був сумирний, тихий осміх блукав по його устах, і Сивоок, засліплений своїм успіхом, не зміг розпізнати під там сміхом загрози.

Та, власне, що міг заподіяти йому Міщило?

Гюргій задумав нечувану витівку: зняв з себе срібний чеканений свій пояс і ним вимірював місце для закладання нових підвалин. Тоді попросив князя, щоб той звелів упіймати двох диких тарпанів, і в неділю урочисто виїхали за Київ у поле, Гюргій зв'язав тарпанів за шиї своїм поясом і відпустив їх у поле, тарпани з місця вдарили чвалом, в несамовитості розшарпали пояс, розлетівся він на дрібні ланці, так що й не збереш ніколи, а з тим поясом пропала навіки й таємниця вимірів церкви, виміряної Сивооком.

Сподобалося те всім, хвалив Гюргія за витівку князь, а Міщило підказував Ярославові, що таке вигадати міг хіба що сам Сивоок, і знов дивився з загадковим посміхом на свого суперника, та Сивоок не надавав значення ні словам, ні посміху Міщилевим, бо й що він йому!

Мав ворога набагато страшнішого й могутнішого, викликав його до дії сам, міг би пробути в Києві хоч десяток літ і не спізнатися з нічним боярином Ярославовим Ситником, але після тої ночі, коли ходили на відвідини до князя з Гюргієм і коли Ситник почув од князя ім'я «Сивоок», випадково зронене ім'я, що нагадало колишньому медовару незагоєну образу від шмаркача, боярин став приходити на будову, стояв десь непомітно з двома-трьома своїми людьми, стежив за Сивооком, намагався розпізнати в цьому величезному руському велетні риси того маленького хлопчика, забраного колись ним від покійного Родима. Багато літ минуло, і важко було сказати напевне, що це той самий чоловік. Але й відступатися Ситник не звик. Знав добре: що моє — віддай! Застосував свій спосіб — випитування. Хто, що і як — цей Сивоок? Так набрів на Міщила, і так з'єдналися вони в своїй ненависті до Сивоока.

Був би той собі й далі непомітним антропосом, не вирізнявся б з-поміж ромейських майстрів, не пхався б з своїми вигадками, — нікому б до нього не було діла. Легко було тому, хто, володіючи сильно рукою й сміливим духом, звиває своє орлине гніздо на неприступній скелі, дозволяючи покірливим будувати коло підніжжя свої хижі. Без спротиву йдуть у битву воїни за своїм воєводою, бо він наражається на смерть першим і накликає на себе найбільше ворогів. Охоче поступаються правом на муки, може, тому так багато завжди великомучеників і так щедро виділяють для них місце в історії. Але людина талановита нагадує квітку, яка піднімається найвище, її хочуть зірвати першою. А що ж інші квітки? А ті повняються заздрощів, їм досить краси власної, іншої вони визнавати не хочуть. Будь-хто з антропосів який задумає піднятися над своїм середовищем, має бути готовий до відчуження, до самотності. Все його подальше життя — то долання самотності. Він пробивається назад до свого середовища, до свого товариства, до тих, з-поміж яких височів, пробивається тяжко, безнадійно, несучи свою працю, мов відступне, мов викуп, мов покуту за свою перевагу, за свою талановитість. Часто так і лишається самотнім. Його витвір постає між ним і тими, серед яких починав колись. Це мур, крізь який не проб'єшся. Апостолів завжди визнавали, тільки вбивши їх. Якби замір ставити церкву не схожу на ро-мейські належав не одному Сивооку, а всім, був заміром спільним, тоді не виникло б ніяких ускладнень. Якби на місце Міщила дозволено було вибирати когось іншого, то вибір упав би на того, хто найменше зачіпає самолюбство, хто нічим не вирізняється, хто не пробує перевершити своїх попередників, а мріє бодай дорівнятися їм, стосуючи ті самі засоби. Сивоок не був таким. Вискочив над усіма з допомогою сили сторонньої, незбагненої, цим міг тільки роздратувати всіх, з ким ще вчора був однаково непомітний.

А він не зауважував цього, він був з тими, хто копав землю, тягав камінь, носив заправу, він був з майстрами каменю, плінфу, дерева, заліза, олова, він сам їздив у пущі до дубогризів і процюпів вибирати достатньо великі дуби для брусів на скрені; працювали на будові од сонця до сонця, не роблено перерви на свята, ні в неділю, церква мала бути поставлена в коротки часі, бо ж і храм Соломонів будувався сім літ, і свята Софія в Константинополі — п'ять літ, і Десятинна церква Богородиці в Києві — теж не довше. Князеві лишилося тепер одне: ждати завершення будова, і він водив іноземних гостей, погладжував бороду, скромно молвив: «Тут покладу камінь білий різьблений, а тут — овруцький шифер бузковий і червоний».

А таки якби не він, то й не було б нічого. Важить не те, хто будував, хто вистраждав цілим життям своїм у великій творчій й, напрузі цю споруду, важить не талант і не труд, а тільки те, хто стояв над цим, під чиєю рукою все звершилося. Але не повсюди діставала княжа рука. За свою обдаровані ність Сивоок мав платити сам, без нічиєї пом'очі.

Спершу він нічого не помічав. Поглинутий щоденними клопотами, перебував у такому збудженні, що не міг ні їсти як слід, ні спати, денна втома не брала його, схожий був на гінця, що несе важливу вість про звитягу своїх військ, квапиться, біжить без перепочинку вдень і вночі через гори й через ріки, біжить з останніх сил, не може зупинитися. Люду на будові було стільки, що не могли підступитися до стін церкви, вирушали до Києва в пошуках хліба й волі тисячі, приходили на будівництво не тільки з примусу, а й з бажання, не з побожності, а в сподіванні заробітків. В самому Києві і по той бік валів цілі ночі світилися тепер корчемниці, де пропивано денні заробки, оті нужденні ногати, виплачувані землекопам і носіям каменю та плінфів; збиралися там люди веселі й зрозпачені, заливано медом і пивом успіхи й невдачі, за одним столом сідали робітники найнижчі і наглядачі, муляри й майстри своєї справи; Сивоок теж ішов туди, не спав ночей, до своєї хижі навідувався лиш удосвіта; Ісса мовчки дивилася на нього, в її великих очах був докір і невігубний ляк, але вона мовчала, їй завжди було холодно в цій дивній, незвичній землі, навіть у літню спеку вона куталася в хутряне корзно; Сивоок щось їй говорив, приносив їй ласі шматки з своїх походеньок, розповідав, наскільки просунулася церква, був п'яний не так од випитого, як од своєї нетерплячої радості, викликаної будівництвом. Майже те саме було на острові, коли він керував спорудженням монастиря, але там усе здавалося меншим, незвичним, там Ісса мала своє море, перед яким забувалося все на світі; Сивоок теж не губився на острові так, як у цьому великому городі, не зникав і не віддалявся од Ісси, а тут він мовби поглинався тією невідомою справою, даленів, малів невпинно, і коли добідав до хижі, то не він мав утшати Іссу, а їй самій ставало його жалко, вона мовчки гладила йому голову, і тільки від тих дотиків находили на Сивоока короткі хвили прозріння, він відбігав подумки од свого непосильного для одного чоловіка діла, лякався огрому звершуваного, вірніше ж — задуманого, і плакав під тою ласкавою, тихою рукою, під поглядом величезних злякано-скорботних очей І сси.

А довкола щільніше й щільніше облягала Сивоока ворожість. Не виступала відверто, рядилася в шати доброзичливості, Міщило став незамінимим помічником і найпершим другом так, що поволі відсував од Сивоока навіть Гюргія. Не знав Сивоок, що надмірність у дружбі виказують, як правило, тоді, коли хочуть зрадити свого друга.

Ситник стояв осторонь, він не хотів зчіпатися з княжим будівничим, хоч і вельми кортіло йому, щось підказувало бояринові, що цей здоровенний, загадковий у своїх здібностях і в своєму побуті чоловік — його колишній раб, а поступатися своїм Ситник не звик і не вмів, однак за Сивооком стояв князь, а це був єдиний чоловік, якого колишній медовар боявся.

Сивоок теж відчував, що Ситник обкидає його перевісищами, йому теж іноді хотілося знайти боярина й поговорити з ним око в око, переконатися, що це насправді той самий медовар з далекого дитинства, але не мав на це часу, найбільше ж боявся, що повернуться до нього всі

спогади, стане перед очі маленька Величка, для якої добував з такими труднощами синю квітку в пуші. А де тепер Величка, де сині квітки? Нема нічого, все зінакшене, а про давнє страшно й подумати.

Несподівано в спілку двох Сивоокових ворогів устряв третій, зовсім сторонній, здавалося б, не здатний на лихе, окрім ляпання язиком. Але, як то мовиться, стрілою попадаєш в одного, а язиком — у тисячу. Часто мова буває страшнішою за найгострішу зброю.

Тим третім був Бурмака, княжий блазень і глумотворець. Не міг змиритися з тим, що відсувається він далі й далі від князя, з особи щонайближчої стає чимось мовби зайвим, небажаним. Шукав причин забуття княжого, неласки — і знайти не міг. Також не міг дотямкувати своїм куцим розумом, що такі, як він, погрібні не завжди, що вони мають свій час, як той чи інший овоч на споживу. В часи жорстокі, при владі твердій зникає мудрість, переводяться науки, художества, лишаються тільки дурні. Вони завжди плодяться там, де пригнічується воля. Для свободи ж дурні не потрібні. Але Бурмака розмірковував простіше: раз його відсунуто від князя, слід шукати, хто ж посів його місце, хто став наблизеним. А хто? Ясно ж: Сивоок з його церквою!

Бурмака теж приходив на будову, нахабно ліз повсюди, чіплявся до Сивоока з безглуздими загадками: «А що кругле, а посередині стовп?» Сам же й розгадував: «Калюжа! Гс-ге-ге!»

Згодом, додивившись, а чи за намовою Міцила, став їздити іа віслюку і коло самої церкви, і в глинищах, де випалювали плінфи, і на пристані, звідки воловоди тягли з лодей камінь, і серед торжищ, і скрізь галасував про Сивоока:

— Подивіться-но, нічого чоловік не робить, а прибуток має! І не князь, і не боярин, і не купець, і на дуді не грець, а добра призбирує! Всяка птиця своїм носом сита. А що ж бо то за ніс?

Сивоок четвертину своєї платні жертвував на будівлю, — не допомгло, не заткнув пельки Бурмаці. Багато хто став лихим оком споглядати на головного будівничого. Бо не могли збагнути, як то справді може таке діятися, щоб один копав землю і вергав камінь і мав три ногати за день, а другий одержував би всотеро більше лиш за те, що носить голову на в'язах? Хіба голови не однакові? Може, всередині й розрізняються вони між собою, але хто ж то може зазирнути в ту середину?

До князя те не доходило. Ще не мав Ярослав таких мирних і спокійних років князювання, к оці зв'язані з початком спорудження великого Києва, вважав те добрим знаменням, часто згадувалася йому ніч, коли двоє принесли в притемнену горницю виліплена з с'яйливого воску церкву, тоді кидав усі свої державні справи, велів Ситникові знайти Сивоока і Гюргія, заповідав з ними трапезу на княжій дворі, а іноді й сам ішов до них і засідали де-небудь у корчемниці, князь був без охорони, без прислуги, сидів простим чоловіком серед будівничих і художників, пив з ними, їв, похвалявся так само, як і вони, почувався зовсім молодим, піднесеним, то були неповторні ночі.

В одну з таких ночей Ситник, неспроможний відплатити Си-воокові, знайшов усе ж таки спосіб виказати свою злість. Спершу послав Міцилові два бочонки меду, сказавши Бурмаці, щоб той влаштував там добрячу учту, для якої він, Ситник, обіцяє вельми небуденну розвагу. А потім пізньою ніччю послав свої! людей до Сивоокової хижі, ті витягли звідти силою Іссу, сповиту в корзна, принесли її до корчемниці, де шпетив на всю губу Бурмака, витрусили з хутер, і вона стала перед подурілими від пиття чоловіками майже гола, перестрашена, беззахисна в своїй наготі душевній і тілесній.

— Поговори з нею! — гукнув до Бурмаки Міщило. — Вона вміє по-нашому! Така балакуча!

— Ану ж скажи! — підскаочив до Ісси Бурмака й смикнув її за руку. Ісса дивилася на нього своїми великими очима й мовчала.

— Га-гав! — застрибав навколо неї Бурмака. — Чого ж мовчиш? Сивоок!

Ісса затулилася руками. Вона здійняла руки, мовби молила. ся чи то за себе, чи за Сивоока, якого не бачила тут і не знала, що з ним, а може, молилася й за цих негідних людей — хто ж то відає?

— Скажи: Сивоок! — гукнув Міщило.

— Вода, — прошепотіла Ісса.

— Тих-хо! — ревнув Бурмак. — Воно щось жебонить.

— Вода, — так само тихо повторила Ісса.

— Га-га-га! — заіржав Бурмака. — Відгадай загадку. А то довге та закаблучене, як собачий хвіст?

— Жито, — думаючи про своє, сказала Ісса.

— Ге-ге-ге! — реготав Бурмака. — Оце дівка! Ой умру!

Тепер сміялися всі. Дивилися на розгублену, нещасну, тоненьку великооку дівчину, вже не чули, що вона мовить, попустили віжки своїй п'яній нестримності, сміялися, хихотіли, реготали, розмазували по мордах слину й сльози, роздирали роти від вуха до вуха, реготали на все горло, до розпуки, до сліз, до шалу, заливалися, качалися, рвали боки, душилися.

— Ой лопну!

— Здохну!

— Перервуся!

Чортом з пекла вигецував довкола Ісси Бурмака, бризкав слиною, плкпзався, іржав по-жереб'ячому, а Міщило крізь схлипування від сміху ревів з-за столу.

— Спитай ще!

— Хай скаже! — розтелесовано верещали пияки.

— Про воду!

— Про жито!

— Ха-ха-ха!

— Го-го-го!

І те нещасне, затуркане, знетямлене створіння здобулося врешті на відчайдушність, з коротким болісним зойком-стогоном Ісса відштовхнула розрепетованого блазня, в один

пострпб дісталася до дверей і мовчки побігла по темній вузькій вуличці, розлякуючи нічних сторожів з дерев'яними калаталами і випадкових перехожих. І хоч здавалося, що біжить наосліп, не розбираючи шляху, все ж Ісса якось мовби півсвідомо прямувала до того місця на городському валу, звідки любила дивитися на вільні зливиська дніпровських і деснянських вод, і чи то хто постеріг її вже на валу, чи здогадався хто про її страшний намір, чи знайшлася з-поміж Міщиллових прихвоснів ще не цілком затемнена душа, чи вуличний сторож то був, чи просто якийсь випадковий чоловік, але появився невідомий там, де князь Ярослав учтував з Сивооком, Гюргієм і їхнім товариством, і гукнув до Сивоока:

— Гей, там твоя агарянка збігла!

Сивоок, не розпитуючи далі, метнувся до дверей, а за ним, перепросивши князя за таку не зовсім ґречну перерву в учті, кинувся Гюргій, якому вчулося щось аж надто тривожне й лихе не так у тому покликові, як у несамовитому вистрибові Сивооковім з-за столу.

І як птахам у їхніх одвічних мандрах у теплі краї й назад щоразу сама собою відкривається потрібна дорога, так і людині, мабуть, не знати, як і звідки стає відомим шлях до найтяжної її втрати, назначається непомітно, Сивоок побіг тими самими вулицями, що ними за мить перед тим пролетіла Ісса, він доскочив до валу й видобувся нагору в один мах, він рвонувся до самого краю, до чорної нічної прірви, в якій десь глн-боко-глибоко шуміли дерева і йшов болісний згук, так ніби впало, провалилося туди все живуще на світі.

Гюргій набіг саме вчасно, щоб устигнути вхопити Сивоока, який би так і шелеснув у чорні пошуми завалля, він міцно вхопив товариша, смикнув до себе, відтяг од прірви, мовчки попхав ще далі від небезпечного місця, а Сивоок так само в мовчазній зятятості вирвався і знов був стрибнув туди, до прірви, але тут Гюргій нарешті збагнув усю небезпеку того, що може відбутися, й устиг крикнути:

— Стрибай, дурило! Я — за тобою!

Тільки це зупинило Сивоока. Світ був не тільки там, унизу, — він лишався ще й тут, за спиною, треба було тільки обернутися до нього, і Сивоок обернувся до Гюргія, похнюплено, безсило став, спитав понуро:

— За що вони її так?

Гюргій мовчки обійняв Сивоока за плечі, повів його з валу вниз, обережно пройшов з ним через торговище, поминув темні двори боярські й купецькі, вийшли на поле, де серед каміння, дерева, плінфів, серед розритої землі, серед будівельного мотлоху, серед возів, під якими спали люди, серед пирхання коней і зітхання волів, які жували в п'яті свою жуйку, здіймалися до київського неба ще не довершені стіни химерної, дивної споруди.

— Бачиш? — гаряче прошепотів Гюргій.

Сивоок мовчав.

— Вони такого не можуть! — палко мовив Гюргій. — Ніхто не може. Тільки ти! А вони, як голодні шакали, рвуть у тебе, що можуть!

Сивоок стояв наче скам'янілий.

— Прокляття, прокляття їм усім нездарним, заздрісним, нікчемним! — вигукнув Гюргій, і голос його відбився від стін і заgrimів над усіма будівельними стійбищами, луна перекидала грізне

слово з долоні на долоню, смакувала ним: — Прокляття... кляття... яття... яття!

— Да розверзнуться небеса й поразять їх громами й блискавицями! — шаленів Гюргій, сподіваючись вирвати свого товариша з тяжкого заціпеніння обвалами слів, що кидав їх на причаєних десь злочинців. — Хай прокляне їх всяк входящий і виходящий! Хай буде проклятий харч їхній, і все добро їхнє, і пси, які їх охороняють, і півні, що співають для них! Хай буде проклят їхній рід до останнього коліна, хай не допоможе їм молитва, хай не зійде на них благословення! Хай буде прокляте місце, де вони тепер, і всяке, куди перейдуть або переїдуть! Хай переслідують їх прокляття вдень і вночі, повсякчасно, нині й прісно, їдять вони чи перетравлюють їжу, бадьоряться чи сплять, стоять чи сидять, говорять чи мовчать! Прокляття їхній плоті від тім'я до нігтів на ногах, хай поглухнуть, і посліпнуть, і стануть без'язикими вони всі, прокляття їм однині й вовік-віків до другого пришествя, їм, трнжди нікчемним, мерзким і гидким! Амінь!

Сивоок не змінив своєї постави. Якби ж то можна благословенням або прокляттям повернути чиєсь втрачене життя! Але не допоможе, нічого не допоможе. Та Гюргій, одвівши трохи душу в словах, теж розумів, що товаришеві його не полегшало аж ніскільки, але не такий чоловік був іверієць, щоб складати без-радно руки, він знов підскочив до Сивоока, обгорнув його міцно за плечі рукою, зрушив з місця, повів уперед, до самих стін будованої церкви, знайшов там у темряві сходини, по яких можна було забратися вгору, на самий верх хвилястих апсид, попровадив туди збайдужілого й змертвілого, здавалося, навіки Сивоока, і, коли стали на широкій стіні посеред духмяності літньої ночі, коли вдарив їм у розпашілі обличчя свіжий вітер з-над Дніпра і з позакиївських борів і пущ, Гюргій рвонув з-за пояса невеличкий бурдючок, у якому, за звичаєм своєї землі, завжди носив вино, приклав трубку Сивоокові до уст, крикнув:

— Пий! Тільки жалюгідні душі можуть думати, що спинять тебе, Сивоок! Пий, щоб ти став понад усіма, щоб потопив нездар!

Сивоок через силу ворухнув язиком, зробив ковток, вино було запахуще й палюче, прокотилося по його нутрощах, мов клубок веселого вогню, тіло його стрепенулося, поволі повертаючись до життя, свідомість ще була потьмарена, але вже пробивалася до неї напівдумка про те, що велика справа, яку він затіяв, перевершує все: і біль, і горе, і нещастя.

— Пий! — кричав Гюргій. — Пий, і хай з тобою буде сила наших предків—твоїх і моїх! Хай буде вогонь і пристрасть!

Вино з бурдюка мало в собі полинну гіркість степу й пронизливу прозорість гір, дзвеніння сонця озивалось в ньому й лилося просто в кров чоловікові, Сивоок потягнув ще доброго ковтка, обіперся плечем об Гюргія, міцніше утвердився на стіні.

— Брате, — сказав до Гюргія і повторив: — Брате! Той обійняв Сивоока, тернувся об його бороду своєю іверійською борідкою.

— Дорогий, — промовив розчулено, — все ж таки життя — це найбільша розкіш! Пий!

Так, — думалося Сивоокові, — життя прекрасне. Треба це розуміти навіть тоді, коли здається, що все втратив.

1966 РІК ВАКАЦІЇ. ЗАХІДНА НІМЕЧИНА

Вибрали ми свідків і добре вибрали, до лиха!
П. Пікассо

До Мадбурга вони не поїхали. Зате мали від Вассеркампа ще одну історію. Цього разу — про лебедів. Діялося те на одному з островів Північного моря. Там, у прибережній смузі, безліч островів більших і менших, в давнину населені вони були фрізами, людьми стихії, суворими рибалками й море-ходами, які мали душі вразливі на красу природи і її чуда. Тепер там поселяється багато з тих, хто прагне душевного спокою, хто воліє змінити нікчемну метушняву світу на тихі роздуми, на самотню бесіду з природою і вищими силами. Може, живе на тих островах особливий «дух місця», полишений ще стародавніми фрізами, і той дух успадковується новими мешканцями, і вони, як ніколи до того в своєму житті, притуляються серцем до живого буття в його первісних проявах. Такий вступ до цієї історії.

— Ну, ось. На такому невеличкому острівцеві, в ще меншому селищі сховалося від тривоги світу подружжя літніх людей. Їх можна б назвати емеритами, тобто людьми на пенсії, а можна й — егемітами, тобто ченцями-самітниками. Гра слів, а суть не змінюється. Будемо відвертими: чоловік був ветеран війни. Втратив на фронті руку. Не під Москвою й не під Сталінградом, хай вас це не бентежить, чоловік взагалі на Східному фронті не був, бо його поранено ще в сороковому році під Дюнкерком. Уявіть собі: там були поранені також і серед німців, навіть убиті були також, але не про це мова.

Отож заслужений ветеран, маючи невеличку пенсію від федерального уряду і відповідно заощадивши, як це вмів робити кожен порядний німець, спромігся купити собі на маленькому острові маленький домочок і замешкав там з дружиною. Двоє літніх людей, зв'язаних зі світом тільки, так би мовити, загальною екзистенцією та ще поштовим відомством, яке щомісяця надсилало їм невеличку грошову суму.

Маючи безліч вільного часу, подружжя вирішило вивчити острів, для чого ними розроблено було відповідні маршрути для мандрівок, і отак вони й перемірювали острівцею власними ногами. Коли ми кажемо «малий острів», то висловлюємося суто географічно. Бо малий він вважався порівняно до материків, до островів великих, до архіпелагів, малим видавався для швидкохідних лайнерів, які пропливали повз нього на Берген, Лондон чи Антверпен: зовсім як макове зернятко був такий острів для реактивних літаків, бо при надзвуковій швидкості такий клопоть землі просто не попадає в поле зору, на нього відводиться навіть не секунда в часовому обрахунку, а тільки доля секунди, час занадто малий, щоб людське око встигло віднотувати все довкола з вичерпною повнотою. Але для двох літніх людей, які живуть на такому крайцеві землі, для людей, що не мають ні автомобіля, ні мотоцикла, а велосипед мають лиш один на двох, отож коли хочуть вирушити в майдри вдвох, то можуть це зробити лише пішки, — для таких Двох людей поняття «малий острів» набуває значення трохи інакшого, аніж для тих, хто живе на материкі серед неосяжних просторів. Для цих двох людей маленький острів був по-своєму землею великою, майже неосяжною, він приховував безліч таємниць, на ньому знаходили вони нові й нові потаємні куточки: озерця, згірки, бугри, дерева, квітки, струмки, несподівані злами берега, об які з особливим шумом розбиваються морські хвилі. Якщо подумати, то в найобмеженішому просторі при відповідному настрої й бажанні людина завжди може знайти безліч несподіваних відкриттів, завдяки чому той простір набуде для неї якостей безмежності.

З-поміж відкриттів, зроблених подружжям на острівці, було невеличке озеро, неглибоке, тихе, і нічого в тому озері й не було б цікавого; якби не застали наші мандрівники одного разу там двох білих лебедів. Була вже осінь — час, коли птахи з цих суворих північних країв перелітають на південь у пошуках тепла й харчу, давно вже мали б, здається, податися в вирій. І лебеді, але щось їх затримало тут; може, вподобали вони той острів так само, як ці двоє осамотнених людей, може, й у лебединих душах народився сентимент до забутого всіма шматка землі посеред сірих холодних хвиль Німецького моря, — хоч як там було, а між птахами й людьми щось виникло спільне, якась мовби іскра приязні поєднала їх умить, жінка відразу вирішила,

що птахи голодні, що їх треба нагодувати, вона розкришила свої бутерброди, кинула крихти в воду, однак лебеді не хотіли вірити людям, вони відпливали подалі від берега, сторожко видовжували шиї, готові були щомиті розпростати крила й знятися в літ. Так і пішли того дня люди додому, не досягнувши з лебедями порозуміння. Та коли з'явилися коло озера на ранок, лебеді, виявилося, не полетіли, вони ніби ждали людей, щоправда, трималися подалі від берега й цього разу, але вже не так сторожко позирали на своїх учорашніх знайомих і навіть виявили намір взяти пропонований харч, щоправда, обмежилися тільки наміром.

Найдивніше, однак, було попереду! Лебеді лишалися на озері й далі. Вони не летіли на південь, пропущено вже, здається, було всі строки, наставали холоди, снувалися густі холодні тумани над островом і морем, почалися шторми, а лебеді плавали собі по озеру, трохи сміливіше підпливали до людей, почали вже приймати від них їжу, зароджувалася дружба між людьми й птахами.

За зиму дружба стала справжньою, тепер життя для емери-тів набуло значимості, воно виповнилося турботами, з материка виписано було всі можливі книги про лебедів, жінка й чоловік готували для птахів харч так само, як батьки готують їжу для дітей; лебеді належно цінували людську турботливість, вони стали майже ручними, за зиму вони погладшали,росло на них нове пір'я, вони помітно погарнішали, стали такими прекрасно величними, що навряд чи й могли б стати після довгих перельотів на південь та знов назад у краї літніх гніздувань.

На літо лебеді теж не покинули озерця, навпаки, вони принадили до себе ще одну пару, а під осінь на озері вже зібралось кілька лебединих пар, і для подружжя настала зима вже й геть клопітлива. Харч лебедям довелося возити велосипедом, чіпляючи до нього спеціального візка, кожному лебедю давано кличку, чоловік і жінка розмовляли з птахами, і ті їх слухали, граціозно вихиляючи шиї, на весну частина лебедів подалася десь на інші острови й озера, однак восени їх ще побільшало на озері, здавалося, що лебеді з цілого моря мають намір поселитися на зиму тут, щоб не летіти світ за очі, їм подобалося тут, було ситніше й ліпше, аніж у далеких краях віковичних мандрів; чоловік і жінка тепер не мали ні спочинку, ні бодай хвилинки вільного часу, вдень і вночі вони працювали на своїх лебедів, вони віддавали птахам усе, що могли й що мали, але настав такий день, коли люди раптом змушені були визнати перед самими собою, що вже нічого не мають, що віддали птахам усе, витратили всі заощадження, продали все, що могли продати, взяли кредит наперед під свою пенсію, але однаково не вистачило й того кредиту, в майбутньому тепер людей не ждало нічого, окрім голоду й безнадії; але вони за себе не лякалися — їм страшно було подумати, що станеться з птахами, які довірилися людям, а тепер повинні будуть тяжко поплатитися за своє довір'я.

Тоді чоловік згадав, що десь на материку в нього повинно бути кілька камрадів з часів війни, старих, добрих солдатів з чутливими душами, він написав їм; не всі одержали ті листи, бо вже декого не було й на світі, але хтось там переправив того листа до якоїсь газети, на острів прискочив репортер, газета миттю підняла кампанію, за тиждень було створено добровільне товариство на захист північноморських лебедів, посипалися пожертви на утримання птахів, найбільшні посилали кілька своїх марок чи пфенігів. Бо лебеді не повинні втрачати віру в людей, і то — добру віру!

Ось така історія.

— Ну, гаразд, — сказав Борис Отава, — але гер Вассеркампф, здається, обіцяв нам, що ще сьогодні ми поїдемо до Марбурга?

— Ви нам обіцяли, — нагадав з свого боку й третій секретар посольства.

— Панове, не хвилюйтеся, все буде, сподіваюся, гаразд, хоча, не стану приховувати, виникають деякі комплікації, але це вже стосується роботи нашого управління, тому, гадаю, ліпше завчасу вас не турбувати — нетва?

— Приємно довідуватися про людей, що стають на захист птахів, — Борис щосили намагався погамувати іронію, — але хотілося б сподіватися, що з не меншим співчуттям поставляться ваші співвітчизники до тих, хто стає на захист історії? Тому наа трохи дивує ваша нерішучість, гер Вассеркампф. Адже все так просто. Дуже важливий стародавній документ, який належить нашому народові, під час війни злочинницьки був вивезений з Києва і зараз перебуває в Марбурзі.

— Це ще не доведено, — швидко докинув Вассеркампф^

— У всякому випадку, в Марбурзі є чоловік, який знає, де ї в чиїх руках 'гой документ, чоловік, який, очевидно, багато в чому завинив перед моїм народом, перед моїм містом, перед... Я не буду продовжувати, бо ще не маю доказів щодо Оссендорфера і про старовинний пергамен з часів Київської Русі, зміст якого професорові Оссендорферу відомий, відомо й вам про це, ви маєте науковий журнал з публікацією професора Оссендор-фера, маєте наші підтвердження про те, що пергамен до війни зберігався в Київському інституті.

— До речі, майпе герен, в Марбурзі вчився свого часу ваш великий поет Пастернак, — посміхнувся Вассеркампф.

— А ще давніше — Лютер, а також Ломоносов і брати Грімм, — так само значимо всміхнувся й Борис, — а зараз там нас чекає таємниця київського пергамену, який протривав, по-при всі світові події, дев'ятсот двадцять дев'ять років, а от тепер не може бути повернений до рук справжніх господарів тіль' ки через...

— Перепрошую, — швидко мовив Вассеркампф, — але я нагадаю вам, майне герен, що існував пергамен ще давніший, і там теж ішлося про Київську Русь, про самий Київ, про ваших князів.

Вассеркампф вхопив з столу завчасно приготовану картку паперу, став швидко читати, по спромозі намагаючись надати голосові урочистої риторичності: «Тим часом Ярослав зайняв силою один город, що належав його братові, й упровадив усіх мешканців. Зате надзвичайно могутнє місто Київ з намови Болеслава стало жертвою впертих атак з боку печенігів і великі понесло втрати внаслідок великих пожеж, його мешканці боронилися, однак небавом відчинили брами перед нездоланими чужинцями. Покинутий своїм влад-цею, який утік, Київ прийняв у день 14 серпня Болеслава, а також вигнаного давно тому князя Святополка, який заволодій усім тим краєм, використовуючи страх перед нашими. Коли вступали до міста, тамтешній архієпископ повітав їх урочисто реліквіями святих, а також іншими різноманітними коштовностями з храму святої Софії, який згорів торік унаслідок нещасного випадку. Були тут присутні: мачуха згадуваного князя, його жона, а також дев'ять його сестер, одну з яких, віддавна вибрану для себе, той старий розпусник Болеслав упровадип безсоромно, забуваючи про свою шлюбну дружину. Водночас офіровано йому незліченну кількість грошей, з яких велику частину розділив поміж своїх спільників і улюбленців, певну частину відіслав до вітчизни. Поміж підкріплень, які були в згадуваного князя, налічувалося від нас триста, від венгрів п'ятсот, від печенігів, врешті, тисяча людей. Всіх тих людей одіслав тамтешній владця додому, коли зміг ствердити з радістю, як мешканці краю горнутья до нього і свою вірність йому виявляють. В тім великім місті, яке є столицею тої держави, налічується понад чотириста церков і вісім ринків, кількість же мешканців не надається до ліку.

Нехай бог всемогутній буде посередником у всіх справах і вкаже ласкаво, що йому до вподоби,

а нам користь принести може».

— Ви впізнаєте, професоре, цей текст — нетва? Це картка Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon — з хроніки Тітмара Мерзебурзького, німецького єпископа, який у тисяча вісімнадцятому році був у вашому Києві разом з польським князем Болеславом — нетва? Ви не назвете його завойовником — нетва?

— Ні, ми називаємо Тітмара очевидцем, — сказав спокійно Борис, — один з найдавніших очевидців, який лишив нам опис Києва без пізніших виправлень, дописувань і вигадок, як то, на жаль, спостерігається в літописах і в історичних творах.

— Прекрасно! — вигукнув, схоплюючись з стільця Вассеркампф. — Ви не заперечуєте цінності й важливості роботи Мерзебурзького єпископа Тітмара? Ця книга перетривала дев'ятсот тридцять сім років. Сто дев'яносто дві картки благого пергамену. Не один аркушик, а сто дев'яносто два! Це була власність Саксонської бібліотеки в Дрездені, і ці сто дев'яносто два аркуші пергамену, який перетривав дев'ятсот тридцять сім років, згоріли в травні сорок п'ятого року разом з Саксонською бібліотекою, разом з Дрезденом, внаслідок, як сказав би сам Тітмар, великого бомбардування американської авіації. Нетва?

— Ви це повідомляєте нам таким тоном, — не стримався Борис, — як наче хочете сказати, що ми повинні дякувати за врятування нашого пергамену, бодай того одного аркушика, який я оце розшукую.

— Можливо, навіть так, — знизав плечима Вассеркампф, — все можливо, якщо подумати. Я вам уже казав про вашого художника. Уявіть собі: його викотили з вагона, він замерз на грудку. Вийшло так, що цілодобово місто бомбили американці, люди вимушені були сидіти в сховищах, а на станції в цей час стояв ешелон з полоненими. Був великий мороз, дехто з полонених, маючи не досить теплий одяг, страждав од холоду, хоч і відомо, що руські досить звичні до холоднечі, дехто ж і зовсім замерз на смерть. Довелося вивільняти від них вагони, для цього мобілізовано було населення, тобто старих і жінок, жінки викочували замерзлих з вагонів, і ось у одного замерзлого на грудку одна німецька жінка цілком випадково забачила ріжок якогось паперу на грудях, вона розстегнула на мертвому одяг, дістала той папір і відразу впізнала в ньому диплом Флорентійської академії мистецтв, бо такий самий диплом мав і її чоловік, якого забрано на Східний фронт в саперні частини і де він загинув. Жінка припала вухом до грудей руського і почула, що в того ще б'ється серце. Воно билосся ледь чутно, життя трималося, як кажуть, на волосинці в цьому тілі, але жінка вирішила втримати те життя! Вона вкрала, буквально вкрала замерзлого полоненого, завезла до себе додому, повернула його до життя, таємно від сусідів переховувала художника в себе в помешканні до самого кінця війни. Потім він повернувся до себе додому.

— Важче було б 'полічити й розповісти про тих, хто не повернувся й ніколи не повернеться, — сказав Борис.

— Ми намагаємося повернути все, — урочисто заявив Вассеркампф, — і сподіваюся, що нікому не даємо підстав сумніватися в німецькій чесності. Міг би навести вам приклад, що стосується історичних документів. Йдеться про «Кодекс Супрасльєнсіс», просто кажучи Супрасльський кодекс, який був перед війною власністю Варшавської державної бібліотеки. Гер професор чув про цей кодекс — нетва?

— Це моя спеціальність, — potwierдив Отава.

— І гер професор знає, яку цінність має кодекс. Десяте, а може, й дев'яте століття. Писано

кирилицею, може, десь у Підкарпатті, тобто на території сучасної України. Двадцять чотири менаеум, тобто житій святих, гомілії, приписувані Іванові Хрестителю, Єпіфанію Кіпрському і патріарху Фотію. Рукопис той був врятований кимось з наших солдатів під час пожежі Варшави в сорок четвертому році, інакше б його спіткала така сама доля, як хроніку Тітмара.

— І щоб врятувати той рукопис, довелося висадити в повітря аж цілу Варшаву! — ядовито докинув Борис.

Вассеркампф удав, що не зауважив сарказму професорового, він цілком був захоплений своєю оповіддю.

— Але американці, займаючи наші міста, на жаль, не завжди були перебірливі в засобах, іноді вдавалися й до найпри-мітивнішого грабунку, так Супрасльський кодекс опинився аж США і нещодавно з'явився на одному з аукціонів і був проданий за великі гроші. Добре, що знайшлися порядні люди з американської фірми, яка імпортує з Польщі продовольчі товари. Вони викупили кодекс і подарували його польському народу. Це було благородно — нетва?

— А все ж таки, гер Вассеркампф, — сказав до того мовчазний Валерій, — коли ми поїдемо до Марбурга? Питаю вас цілком офіційно.

— Завтра, — швидко відповів Вассеркампф, — сподіваюся, що завтра ми зможемо поїхати, попри деякі комплікації. Але ще йюгодні я спробую все влаштувати...

На завтра Вассеркампфа взагалі не виявилось в управлінні. Він зник і з'явився лиш через день, відразу ж зателефонував до посольства, запросив до себе Валерія з професором, зустрів їх так само радісно, як перед тим, був наче помолоділий, піднесений, ніби той чиновник, що одержав щойно орден.

— Ви впізнаєте мене, майне герен? — гукнув він назустріч своїм відвідувачам. — Ставлю п'ять марок, що ви мене не впізнаєте — нетва? Я витратив учора цілий день, але то не був марно витрачений день. Ви можете вгадати, де я був?

— У Марбурзі, — не роздумуючи, сказав Отава.

— помиляєтесь, гер професор, глибоко помиляєтесь, — заляскав у долоні радник, — не в Марбурзі й не деінде, а тільки в Кельні, у славетному салоні Гейнца Кретена. Ви не чули про нашого Кретена? Але ж як можна? Він двічі завойовував світову першість серед перукарів: у Брайтон! й у Відні. На всесвітній виставці в Брюсселі він здобув «Гран прі» для Федеративної республіки. Що стосується мене, то я був клієнтом Гейнца Кретена ще тоді, як він працював помічником перукаря в Клетенберзі. Ось уже впродовж багатьох років пунктуально через кожні два тижні я відвідую Гейнців салон. До нього тепер їдуть чоловіки з цілої Європи. Літаками, поїздами, машинами. З Італії, Греції, Франції, Швейцарії, Югославії, Австрії. Про Німеччину вже й не кажу. Гейнц Кретен виробив спеціальну косметику для чоловіків: підстригання волосся, масаж обличчя, манікюр. Кожен повинен показувати публіці завжди те саме обличчя, кожен намагається усталити свою особистість, виробити якийсь еталон зовнішнього вигляду для себе. Про мене повинні казати: «Ось державний радник Вассеркампф». Та сама зачіска, той самий колір обличчя, та сама форма нігтів. Для нас це має колосальну вагу. Люди Сходу не надають цьому значення. Там величезні простори. Нема тісняви, як на Заході. Людина до людини не придивляється так уважно, як у нас. Бо, зрештою, нема нічого гіршого, ніж людська бридота. Ми намагаємося замаскувати їх. Моді, зачіски, парфуми... Хоч коли розібратися, то чи важать у історії немітні ноги або неголена борода — нетва?

— В історії найперше важить чисте сумління. Та й не тільки в історії, — Борис насилу стримувався. Він ніколи не мав таланту до полеміки, обмежувався в гострих розмовах ущипливими зауваженнями, та, на жаль, не всі однаково до цього ставилися. На Вассеркампфа, скажімо, жодна заувага не діяла. Він струшувався від них, мов гусак од води, й правив своє. Це був докінчений тип бюрократа новітньої формації, який найпростішу справу вмів, видно, поховати під нагромодженням слів. Сипав слова межі очі, мов полову, жбурляв їх на вас, горнув, витрушував.

— До речі, — гукнув Вассеркампф, не почувши слів Отави, — в Кельні ж мені розповіли просто колосальну історію! Про ластівку. Ластівка забула полетіти в вкрій. Осінь, холоднеча, а ластівка — ще в Кельні, її ловило все місто. Сам бургомістр...

— Послухайте, гер Вассеркампф, — підвівся Валерій, який вирішив, що вже край усім дипломатичним витримкам і очікуванням, але Вассеркампф теж схопився, підбіг до нього, ліз просто в обличчя.

— Її відвезли спеціальним літаком до Неаполя! Ластівку — літаком.

— Я вже читав про це в газетах, — посміхнувся Валерій, — кілька років тому. Здається, це сталося в Хельсінкі...

— Повторилося! — вигукнув Вассеркампф. — Повторилося в нашому Кельні!

— А як же все-таки Марбург? — не слухаючи його, поспитав Валерій.

— Марбург буде, — пообіцяв миттю Вассеркампф.

— Ми чуємо це вже кілька днів, але... — Борис намагався подати знак Валерієві, щоб той штурмував до кінця.

— Нам здається, що ви не досить активно сприяєте в нашій справі, гер Вассеркампф, — сухо мовив секретар посольства, — і тому хоч мені цього й не хотілося, але я вимушений буду... Нам доведеться, мабуть, звернутися за підтримкою до міністеріаль-директора Хазе... Поки що до міністеріаль-директора, а там, може, й вище...

— Гер секретар жартує, — вдавано засміявся Вассеркампф, — бо хто ж не знає афоризму про те, що чиновники як книжки на бібліотечних полицях: чим вище поставлені, тим рідше до чогось надаються. Раз ви звернулися до державного радника Вассеркампфа, то вже покладіться на нього до кінця. Бо якщо вам не допоможе державний радник Вассеркампф, то вам не допоможе ніхто. Нетва? Як каже фрау Бурке, коли я раз на тиждень приходжу до неї скуштувати якогось сиру: «Якщо ви не з'їсте справжнього сиру в фрау Бурке, то ви не з'їсте його ніде!» П'ятнадцять сирів на саму лиш закуску! І до них вина: міскаде, сансер або кенсі! У фрау Бурке ви завжди знайдете справжні французькі вина і справжні французькі сири. Якщо любите вино рожеве, то неодмінно дістанете до нього лукулл або осляче вухо, якщо вам смакує божоле чи інші чорні вина, то фрау Бурке запропонує вам сири міцні: мінстери, ліваролі, шатоннеф ді пап. Або ж уявіть собі: суп з сиру, біфштекс з сиру, салат з сиру по рецепту з Берна, яйце в пармезані...

— То як же з Марбургом? — перебив Валерій.

— При цьому фрау Бурке не забуде попередити вас, щоб ви вдома в себе ніколи не ставили сир у холодильник. Бо сир на льоду губить свій нерв!

— Ми скористаємося з поради фрау Бурке, — вже не приховував насмішкватості в тоні Борис, — але нас передовсім цікавить Марбург. Вже коли ви так щедро виповідаєте нам різноманітні історії, то я міг би вам навзамін нагадати одну літературну історійку. Зовсім коротеньку. З Чехова. В нього десь є Поденник наглядача звіринця. Сторож писав так: «Понеділок. Приходили офіцери. Дратували звірів. Вівторок. Приходили студенти. Дратували звірів. Середа. Приходили офіцери. Дратували звірів. Четвер. Приходили студенти. Дратували звірів. П'ятниця. Приходили офіцери...»

— І знов дратували звірів — нетва? — Вассеркампф сміявся охоче й щиро. — Прекрасна історія, гер професор. Як часто не знаємо, що серед нас розумний чоловік, бо слухаємо дурнів, — рйетва? Я, здається, вловив ваш натяк... — Зрозумійте, що я приїхав сюди не для натяків і не для історій... В даному випадку ми офіційні особи, кожен з нас від-В^стоює інтереси своєї держави, чому свідченням — присутність тут працівника нашого посольства, та й ви, гер Вассеркампф, приймаєте нас не в себе вдома, а в державному приміщенні... Але ось тиждень ми повторюємо вам про Марбург, а ви... — Майне герен, — додивляючись до годинника на руці, перервав Бориса Вассеркампф, — майне герен, я можу вам, нарешті, ^повідомити цілком офіційно і з усією відповідальністю, що... — він підняв пальця, виждав паузу, мовив далі майже урочисто, — потреба в поїздці до Марбурга відпадає...

— Як то? — здивувався Валерій. — Поясніть, будь ласка.

— Ми не поїдемо до Марбурга, бо... — Вассеркампф знов витримав паузу, він грав, мов досвідчений актор, свою роль до кінця, — бо, майне герен, якраз у цю хвилину приземлився літак з Відня, і цим літаком... цим літаком прилетів професор Оссендорфер...

— Ага, то ми побачимося з Оссендорфером тут? — спитав Борис.

Якби Вассеркампф просто відповів на це запитання, то він би не був Вассеркампфом. Втратити таку блискучу нагоду поговорити цього разу вже не на теми сторонні, а по суті справив Ніколи!

— Професор Оссендорфер не зупинився перед тим, щоб перервати свої вакації, які він проводив на березі Адріатики в Монтенегро, курорт Будва, готель «Авала», люксовий номер з лоджією в бік моря.

— Коли ми з ним зустрінемося? — знову спитав Борис.

— Але професор Оссендорфер розумів, що без його присутності неможливо буде розв'язати цю справу, водночас він, попри всю його гуманність, не міг також полишити цю справу з минулого божому суду, тобто забуттю, і прибув сюди. Щоб скласти в державного прокурора Штуммеля оскарження проти професора Отави...

— Який не дав професорові Оссендорферу докупатися в Ад-ріатичному морі? — в'їдливо докинув Борис.

— На жаль, майне герен, ідеться про важливіше. Професор Оссендорфер має намір оскаржити вас, професоре Отава, в тому, що ви взимку сорок другого року в Києві брали пряму участь в убивстві видатного німецького вченого професора Адальберта Шнурре.

Вассеркампф схрестив на грудях руки, відійшов за свій столик, примружив очі, задер трохи голову, втішався ефектом од своїх слів.

— Що ж, — сказав Борис, — з свого боку дякую вам, пане державний радник, за те, що ви допомогли нам ідентифікувати особу Оссендорфера. Тепер я твердо знаю, ще й не бачивши

його, що професор Оссендорфер — це колишній денщик штурм-банфюрера Шнурре, а також асистент професора Шнурре. І що це саме він був в окупованому гітлерівськими військами Києві. І що саме він разом з штурмбанфюрером Шнурре і спеціальною командою грабував культурні й історичні цінності Києва. І що саме він убив відомого радянського вченого професора Гордія Отаву.

— Ще сьогодні проти вас, гер професор, буде складено оскарження, — нагадав Вассеркампф.

— Цим оскарженням Оссендорфер виказав самого себе, і' з свого боку ми ставитимемо питання про те, щоб його судили як військового злочинця й грабіжника, — сказав Борис. — Ваше ж управління по відшкодуваннях допоможе нам повернути важливий історичний документ, який переховує десь військовий злочинець Оссендорфер. Бажаю вам успіху, пане державний радник. — Отава вклонився, пішов до дверей.

Валерій затримався тільки на мить.

Наше посольство діятиме через офіційні канали, — сказав він трохи розгубленому чиновнику, — даруйте за турботи, пане державний радник.

— Але ж, майне герен! — встигнув вигукнути навздогін Вассеркампф. — Я не все... — Автоматичні двері нечутно зачинилися за відвідувачами.

РІК 1032 КИЇВ

Аще бо поищещги в книгах мудрости прилежно, то обрящещши велику ползу души своей.
Літопис Нестора

Собор стояв посеред снігів у холодній білій самотизні. Возносився рожево під саме небо, і низькі хмари черкали об найвищу баню, заплутувалися безпорадно поміж бань нижчих, умить зупинялися у своєму бігові, і тоді видавалося, ніби починає летіти понад землею самий собор, і суцільна його дивна рожевість заступалася жовтістю від кованого золота, яким покрито було, бані, й увесь собор зненацька засвічувався, мов щільник, повний меду, і в найпохмуріших душах ставало ясніше від того видовища. А будовано ж його в поспіху, так ніби споруджувався храм і для упокорення й-ув'язнення духу людського. Вергали камінь, тягли дерево, везли плінфу, все те підняти треба було вищey вище, зчепити в невидимі для невтаємниченого ока сув'язі, з нічого вичарувати небачене, з сум'яття народити гармонійність, і Камінь і заправу носили на барках. Дерев'яних риштовань не ставлено, бо тоді б не було підступу до стін тим незліченнимтисячам людю, що прагнув підставити рамена свої під тягарі. Майстри каменю зависали в дерев'яних гніздах довкола стін, стояли густо на самих наверхнях будови, їм подавано все потрібне журавлями, блоками, крутилками, стосовано не тільки ручні, а й великі кола, порушувані ногами. Князь квапив своїх будівничих. Не працювали тільки в день різдва, в інші ж дні були в роботі при вогні з вечора до другої сторожі, а зрання, починаючи з сторожі четвертої. Будівничі відплачували князеві и за поквaп своїм високим умінням знущатися над князівською казною, так що доводилося Ярославові вдаватися по запомогу до бояр, і купців, і навіть до простого людю, з якогопередтим зідрано все, що тільки далось зідрати силою. Просив князь про пожертви, і тоді несли хто що міг, а ще залежно від того, хто який гріх чи яку провину хотів спокутувати перед новим невідомим, але всемогутнім, як мовлено повсюдно, богом: несли золото й срібло, зброю, прикраси, несли хто корець жита, хто порося, хто пару курей, хто десяток явчок. Все приймалося, тут-таки коло будованої церкви поставлено княжі продавниці й вимінниці, де можна було набути щось із жертв, даючи навзамін гроші чи

коштовності, решта пожег ішла відразу в діло: поросята смажилися й з'їдалися робітниками, патралося кури, варилися каші, пеклися хліби, і так виростала ця велика церква, і так її довершено й покрито кованим золотом ще перед тим, як насипано на повну вишину нові вали Ярославові й назначено межі великого Києва. Коли побачив Ярослав готову церкву святої Софії у всій її великості посеред муравлиська люду, який клопотався новими валами, і уявив, що незабаром увесь той люд, а до нього й ще стільки, осяде по цей бік валів назавжди, тоді тільки збагнув, що народ, зібраний у городі до купи, набагато страшніший правителеві, аніж розсіяні по всій землі поодинокі ратаї, пастухи, ловчі, бортники й просто волоцюги та колотники. Та справи державні, раз розпочаті, вже не даються зупинити. Велика держава вимагала великого й города. А Русь була тепер великою державою і мала бути ще більшою. Візантія самим тільки своїм існуванням повинна була покликати до життя ще бодай одну так само велику й могутню землю. В світі не може існувати тільки одна велика держава, потрібне суперництво, потрібне взаємне побоювання, постійна пересторога, інакше-бо — кінець людству. Хіба ж історія не дає свідчень? В часи Александра Македонського світ перебував на грані цілковитого підкорення, а отже, й знищення в рабстві, тільки простори Індії поглинули й розпорошили всемогутнє військо Александрове, і так протривав світ далі. Римські легіони, мабуть, змогли б понищити все суще, аби не розбилися врешті об дикі орди германців, і вже Візантія виникла на краю Римської імперії, мов її уламок, і водночас — суперниця похмурого Риму. Але як тільки виникла, так і породила собі на противагу нові держави: то агарян, то персів, то болгар, то германців, то, нарешті, державу Руську, яка виросла в суперника найгрізнішого і, здається, нездоланного, бо імператори візантійські й не пробували посилати своїх військ у цю велику й загадкову країну, боялися її нескінченності, її холоднеч, її багатолюддя. Навіть Василій Македонянин не зважився виступити проти Русі, хоч, здавалося, міг би скористатися з послаблень, які виникли в час суперництва Володимирових синів.

Імператор Константин був для Ярослава суперником незначним. Однак діяв-Ярослав обережно, пішов навіть на те, щоб узалежнитися від Константинополя ще більше, ніж його покійний отець, бо Київському князеві треба було утвердитися, перш ніж вступати в справжнє суперництво з ромеями. А ще вважав він: перед тим як виступати проти когось, слід перебрати від нього все, чим той тримається, чим славен і великий, простіше кажучи, вибити з рук супротивника його зброю, заволодіти нею самому і вже тоді кинутися на ворога. Приймавши в Києві митрополита грецького і впустивши в руські церкви поряд з відправами болгарськими, як то велося від князя Володимира, також відправи на мові грецькій, Ярослав тим самим відновив у народі стару ворожнечу проти греків. Гадали ромейські імператори, що, нав'язавши руським свого бога, заволодіють вони не самими душами цього великого народу, а й цілою державою; насправді ж вийшло так, що князь Володимир, а за ним і Ярослав охоче прийняли цього бога не для упокорення ромеям, а тільки тому, що давав він силу і славу іншим племенам і народам, відкрив навстіж двері до цілого світу, — ото ж сподівалися й вони заявити про себе світові голосом цього бога, не шкодуючи сили для спорудження храмів на його честь, пішли навіть на великі жертви, а ще більші злочини супроти дідизни. Іноді страшно ставало Ярославові, як думав він про знищення й плюндрування душ свого народу. Минувшина ввижалася в образі тих дівчат, що прощаються з своїм дівуванням. Розплітають місячної ночі десь над озером або річкою коси, ходять берегом, взявшись за руки, в довгих білих сорочках, предивні й пречудові, мов з передвіку, сумно співають:

Ой минуло,
Ой минулося
Красне літечко,
Не повернеться.
А йде осінь
Жовтолистая,

Нема квіток —
Самі ягідки,
Самі ягоди
Та все круглії...

Може, в піснях і віруваннях давньої Русі ховалася та чистота й міць, яка мала прийти на зміну тому світові, що на його березі конала, мов здихаюче чудо-юдо, Візантія? І, може, помилився князь Володимир, а за ним ще тяжче помилився він, Ярослав, переймаючи від Візантії те, що, видавалося, приносило їй могуття, а насправді ж обіцяло лиш загибель? Ніколи-бо не запримечаєш небезпек прихованих. Так, морське чудище кит, що плаває в морі-океані, завжди відчуває небезпечність високого крутого берега і, щоб не розбитися об нього, відпливає на глибини, якщо ж берег положистий, то не запримечає його чудо-юдо і слідом за припливною хвилею сліпо прямує туди, щоб застрянути на міліні й безпомічно сконати в своїй дурній великості.

Мов на підтвердження побоювань і острахів Ярославових, Візантія по смерті імператора Василя розхитувалася більше й дужче. Імператор Константин царствував безславно й недовго. Був молодший за свого покійного брата на три роки, пережив його теж тільки на три роки. Мовби відчувши наближення смерті, затурбувався про спадкоємця на троні, бо Василій, буди холостим, зовсім не лишив по собі продовження роду, в Константина ж не було сина, мав тільки три доньки: Євдокію, Зою і Федору. Євдокія, неначе в намаганні спокутувати бодай частку гріхів свого гулячого й розпутного батька та жорстокого дядька, давно вже пішла в монастир, Зоя й Федора жили в імператорському палаці при боці в свого батька, старшій, Зої, було вже п'ятдесят літ, Федорі — сорок сім. Зоя обличчям схожа була на дядька свого Василя: великі чорні очі, густі брови, злегка орлиний ніс, дивно-ясне волосся, білотіла й щечена, в п'ятдесят літ не мала ще жодної зморшки. Норовом Зоя скидалася на Василя в невситимій жадобі влади й твердості характеру і водночас на Константина — в замилюванні гультьятством, розкішшю, в розніженості й розманіженості. Любила пахощі, парфуми, мазі, які привозили їй з Ефіопії й Індії, сама їх змішувала, чаклувала над ними, її палати завжди були повні пахощів, без кінця мастилася то тим, то тим, намагалася втримати молодість у тілі, любила, щоб вихваляли її вроду й свіжість, стояла лестоці, бо й хто ж їх не любить! Зате її молодша ра Федора від народження була ряба й негарна, це наклало цбиток на її характер, не любила вона, здається, нікого й того, не любила, мабуть, і самої себе, жила в палаці тихо і відлюдькувано; імператор Константин іноді забував про існування дочки молодшої так само, як давно вже викреслив з жит-дочку-черницю Євдокію, лишалася для нього тільки Зоя; ож імперія мала перейти до її рук, — але чи втримають таку лику державу жіночі руки, привчені хіба що до змішування ахощів? Константин вирішив видати Зою за чоловіка, що став би згодом імператором. Щоб не ходити далеко, вибрав для цього єпарха Константинополя Романа Аргіра, досвідченого й вір-!&Вого шістдесятилітнього імператорського прислужника, покли-|&сав його до себе і повідомив про свою волю. Аргір спробував ^•послатися на те, що він давно вже одружений, що має дітей, 'але для імператора не могло існувати жодної причини для відмови; Константин запропонував єпархові на вибір: негайне розлучення з його дружиною або осліплення й вигнання з Константинополя. Щоб Аргірові ліпше думалося, його закували в кайдани й кинули в одну з палацових в'язниць, може, навіть в ту, що її споруджено під безпосереднім наглядом того самого Романа Аргіра, коли він був єпархом столиці. До в'язня прийшла його жона, в сльозах благала послухатися імператора, сказала, що жертвує охоче собою і йде в черницю. Роман одружився на Зої. А через три дні Константин вмер, і Роман Аргір став імператором ромеїв. Цей чоловік, що був колись патріаршим сакелларієм при храмі святої Софії, а потім єпархом столиці, не вибігав своєю уявою поза мури Константинополя, в душі він так і лишився єпархом столиці, а що тіло його вже вимагало спочинку після багатолітньої клопітливої служби, то він потракував імператорський престол як можливість провести кінець життя в приємному

неробстві, всі державні справи охоче віддав дружині й євнухові Иоанну — паракимонену родом з Пафлагонії; хитрий пафлагонець мерщій став стягувати до імператорського двору своїх численних родичів, серед яких особливо припав до смаку старіючій Зої юний брат Іоаннів — Михаїл; Михаїла вподобав і добродушний Роман, дійшло до того, що імператор, лежачи коло цариці, кликав Михаїла, щоб той почухав йому ноги, бо в Романа чомусь дуже свербіли п'яти і не помагало ніщо, тільки Михаїл міг так почухати царствен! п'яти, що імператор усіх ромеїв спокійно засинав, а юний пафлагонець переморгувався в той час з білотілою імператрицею.

Саме тоді викінчено в камені Софію Київську, і собор стояв рожевим дивом посеред білих снігів, а невидимий християнський бог ждав, щоб його намалювали на стінах, упевнений у своїй незамінності. Митрополит Феопемпт, посинілий від морозу й від злості на Сивоока, обходив з Ярославом храм, боязко ступав по рипучому снігу, нечутно ворушив тонкими злими губами; сльозилися йому від морозу очі, бралися льодом засопливлені, зжовклі від старощів вуса. Київські лихі пси, не лякаючись блискучого княжого й митрополитового почту, налітали з боків, жожкали крайніх служок, норовили вхопити зубами за дорогу одіж; кияни тільки лінкувато поводили плечем на собаче нахабство, а греки страхопудливо металися, хтось з них пробував ухопити камінь, щоб попудити в пса, але не міг відірвати примерзлого каменя від землі, зрозпачено лаявся: «О клята земля! Тут прив'язують камені й одв'язують псів!»

Митрополит випростував штивну руку з теплих хутр, хрестився часто й уривчасто. Його лякала й гнівила несхожість цього київського храму на церкви візантійські. Не було в ньому простоти й суворості, заповіданої християнським богом, поганські буйнощі криком кричали з отих покрівель, з рожевості опоясані й стін, щось приховано-поганське, зневажливе до ро-мейського бога було й у двох камінних баштах, поставлених поперед храмом, схожих на обрубані стовбури старезних дубів; ці башти, що мали слугувати для входу в храм князя і князівської родини, особливо дратували митрополита, нічого схожого ніколи не бачив він у себе в Візантії, жоден ромейський будівничий не наважився б поставити коло церкви таке неподобство; це сприймалося мов виклик храмові, башти були ніби суперники поряд з церквою, їхня зневажлива незалежність від святині підкреслювалася ще й тим, що переходи від них до опасані зроблено було не з каменя, а з дерева.

— Чому й навіщо? — гнівно поспитав Феопемпт чи то будівничих, чи то навіть самого князя, хоч Ярослав теж, здається, не міг збагнути доцільності дерев'яних переходів, бо ж чоловік у його становищі мав завжди прагнути до речей тривалих, всіляко уникаючи всього тимчасового.

— Поясни, — звелів князь Сивоокові.

— Бо неоднаковість ваги, — сказав той. — Сам, князю, бачиш: церква набагато важча за вежі.

— То й що? Сивоок посміхнувся нетямковитості княжій.

— Ось тобі, для прикладу, княже. Постав на льоду двох чоловіків — важкого, як твій боярин Ситник, і легкого, як отрок Пантелій, і з'єднай їх міцною дерев'яною колодкою. Важкий проломить лід і стане тонути, а за собою потягне й легкого, бо той скутий з ним колодкою. А заміни колодку чимось гнучким, як ремінь або віршовка, або ж постав поміж них щось крихке, нетривке, щоб могло поламатися чи порватися. Тоді Ситник твій утоне, а Пантелій стоятиме на льоду.

— Не чіпай боярина, — муркнув князь. — Мовлю для прикладу, сказав уже. Так само й з будівлями. Через свою неоднакову важкість по-різному вдавлюються вони в землю. Тому не слід поєднувати наміцно будівель легких і важких, бо розруйнуються між ними покрепи, водночас пошкоджуючи й самі будівлі. Треба виждати довший час, поки ввійдуть кожна по

своїй вазі в землю, тоді можна й поєднати їх навечно. Поки що ж обмежимося дерев'яними сув'язями. Чи збагнув, княже?

— Митрополитові поясни, — кивнув Ярослав у бік Феопемп-та, але той так закоцюб на морозі, що вже й перехреститися не міг.

Але відтанув він у княжих палатах, коли мова зайшла про порядок і чин внутрішнього здоблення храму святої Софії.

Був у своїй стихії. Стояла за ним тисячолітня церква з її догматами, з пророками, патріархами, апостолами, мучениками — і в цьому старечому, знищеному тілі породжувалися незборимі сили; митрополит нагадував тепер своєю скостенілістю всі оті зображення святих у візантійських храмах, де все видається закам'янілим: і постаті, і одяг на них, і навіть небесні хмари над ними. Митрополит розумів, що головну битву, заради якої послано його сюди з Константинополя, ним програно, необачно він пішов тоді на поступки, і ось стоїть посеред Києва мало не поганський храм у своїй співучій многоглавості, але ще лишалося головне, була ще середина церкви, житло боже, за яке Феопемпт готовий був хоч і кістями лягти, як робили те впродовж віків мученики. Бо що таке церква? Церква — це небо на землі, місце, де отець небесний обитає й рухається. Передречена пророками, заснована патріархами, прикрашена апостолами, зміцнена мучениками, — бог серед неї, вона не похитнеться.

Від тепла в княжій горниці сині щоки митрополитові побуз-ковіли, чорно зблискували очі посеред зжовклого заросту, зло-вісно шурхотіла парча фелонії від щонайменшого поруху Феопемптового, хоч митрополит і намагався зберігати закам'янілу непорушність, щоб підкреслити свою непоступливість душевну. Сидів навпроти князя, мов воскреслий мрець, і Ярослав думав дратівливо: «Чого йому треба?»

Хіба міг цей старий, далекий від життя чоловік, глухий до мови великого народу, між який його кинуто волею константинопольського патріарха, а чи й самого імператора, — хіба міг він збагнути звивистість шляхів державної мудрості? Коли йдеться про храм Софії, митрополит знає тільки канонічний гімн, який добре відомий і князеві: «Вона є дихання і чисте узливання слави вседержителя. Вона відблиск вічного світла. Вона прекрасніша за сонце і вища сонму зірок, в порівнянні зі світлом вона ясніша, бо світло змінюється, а премудрості не перевищує злоба. Бог нікого не любить, окрім того, хто живе з мудрістю».

А чи знає митрополит, що' таке мудрість? І хто знає? Ось, щоб утвердитися на столі київським, довелося йому, Ярославу, піти на поступки ромеям, прийняти не тільки митрополита в Києві, не тільки його священиків, а й пустити їх у церкви, ввести відправи на грецькій мові, якої ніхто з простих людей не розумів, і вийшло так, що в Києві лунала в церквах мова грецька, в землях подальших — руська. Ромеям гадалося, що князь Ярослав назавжди пристав до думки, що всі богослужбні книги писано спервовіку тільки грецькою мовою і що так воно має бути повсюди й вічно, а князь тим часом гаразд відав, що нічия мова не може привласнювати собі ніяких істин, бо ж і священні книги — хіба не були писані мовою гебрайською, а потім за часів Константина Великого перекладені на латину, по-грецьки ж у Візантії зазвучали тільки після Іраклія, а в Болгарії при царі Симеоні заговорив християнський бог і по-болгарськи, сам Симеон і його екзарх Іоанн перекладали священні книги на рідну мову, таку близьку до мови руської; відав вельми добре Ярослав і те, що пресвітер Ларивон у Берестах вже давно почав збирати людей тямущих, щоб переписати на руський грецькі священні книги, не чинив йому опору в тому, мав намір згодом взяти ту справу під своє покровительство, але то згодом.

Поки що мав щосили вдавати дружбу й поступливість перед ромеями. Передчував наближення змін і послаблень у Візантії, але ще не міг відверто виступити проти найгрізнішого ворога. Той,

хто зробив один крок, повинен зробити й другий. Хай митрополиту видається, ніби все йде як слід, ніби ромеський дух щодалі більше запановує на Русі; він, Ярослав, знає своє, він іде до свого повільно, обережно, але вперто й упевнено. Певність сил уміють зберегти люди, що досконало зрослися зі своїм питомим середовищем, глибоко переконані в його високих вартостях. Вони не потребують грати будь-чиєї ролі, жоден зовнішній примус не штовхає їх до того. Вони лишаються собою навіть у поступливості. І якщо Ярослав допустив на якийсь час ромеїв до Києва, то всіляко прототився він розповсюдженню їхнього впливу на інші города, якщо слідом за своїм отцем часом жорстоко боровся з богами старими заради бога нового, то водночас пам'ятав і про необхідність збереження давніх звичаїв, бо жоден мудрий владця не повинен прагнути до викорінення всіх місцевих звичаїв, відзнак і схильностей: адже вони панують над людьми дужче, аніж наймогутніша влада.

Мабуть, ніхто не розумів князя. Дивувалися, що пустив він ромеїв до Києва, нікого, здається, не захоплював намір Ярослава перетворити Київ на Константинополь новий. Чужий бог, чужі слова посеред безмежного моря співучої рідної мови — навіщо воно?

Навіть на печатях Ярославових, де стояли колись, ще з Новгороду, слова руські, тепер писано по-грецьки: «Господи, поможи рабу твоєму Георгію-архонту». Вже й не князь — архонті Чом-бо так?

Потягли від греків на Русь безглузду одіж: хламиди, лори, гранаці. Везли паволоки, влаттії, фофудії, за шматок тканини гинуло іноді десятки людей, поки довозили її до Києва. А нащо? Вся та одіж виникла в теплих краях, не годилася для морозів і холоднечі руської, але вподобали князі чомусь її — може, любо було їхньому серцю все те, що йшло від могуття ромейських імператорів? Може, сподівалися з уборами перейняти й велич? А може, вичитав про все те князь Ярослав у книгах? Бо страшне суєслів'я, завжди знайдуться велеречиві вмільці переконати і найгордішу вию непомітно змусять зігнути в поклоні перед чужим.

Так, певно, думали про Ярослава, та не так він думав сам про себе. Знав, що, ніхто не допоможе, не вірив нікому, замкнувся в своїй упертості навіть перед найближчими, бо життя навчило його, що всі люди зрештою — вороги поміж собою. Ніколи не забував першої своєї ночі з княгинею Іриною, пам'яталася йому і Шуйця, міг би перелічити отак сотні, здавалося б, людей найближчих, але була завжди межа, за яку ступити не вдавалося, розокремленості людської несила було подолати навіть у взаєминах чоловіка з жінкою, він змирився з цим і тепер діяв, тільки покладаючись на власні сили і на власний розсуд. Ніхто ніколи не повинен знати, що скаже князь завтра, яке слово буде мовлене ним після вже сказаного.

Ярослав дивився на митрополита, тішила його осяччя впертість Феопемптова, сміявся в душі над тим, як обдувив ромея при закладанні церкви, пообіцявши йому не втручатися в здоблення внутрішні, розкошував у передчутті нової поразки цього старого, чужого, власне геть непотрібного в цій землі чоловіка.

Покликано було всіх майстрів і художників, принесли вони грецькі книги й звойці, на яких показано було, як здоблено ту та іншу церкву в Візантії, всі стояли попід стінами, сиділи тільки князь та митрополит, говорити вільно було теж лиш князеві та митрополитові, так ніби подальша доля собору залежала не від уміння й рук отих мовчазних людей, що підпирали плечима стіни, а від мовлених наставлень і вирішень двох чоловіків у дорогому одягові.

Митрополит наставляв на князя свій вузький, мов риб'яча кістка, ніс, говорив швидко, давився словами, захлипувався, йому залежало передовсім на тому, щоб вибалакатися; з тупою впертістю фанатика, якого довгі роки відучувано думати, бурмотів Феопемпт знов про патріарха Фотія, про його настановлення й веління, в набридливому посиланні на церковні

авторитети відчувалася не так упертість митрополитова, як розгубленість; він не знав, як заповнити величезний внутрішній простір собору, його лякала незвичність і багатоманітність церкви зсередини так само, як і зокола, зготовлений до розписування звичайного храму, де все скупчується в серединній наві, візантієць погано уявляв тепер, як достосувати канонічні картини з історії Христа до отих численних притворів, до переходів, до неприродної, майже містичної рухомості внутрішнього простору спорудженої несамовитими будівничими київської церкви; водночас він не хотів поступатися бодай клаптем вільного місця, лякаючись, що непокірливий Сивоок відразу скористається з того, щоб вималювати там щось поганське.

— Церкві потрібні покірливі, — бурмотів митрополит, — покірливі, покірливі...

— А державі ще й даровиті, — докинув Ярослав, тішачись з розгубленості Феопемптової.

— В церкві святої Софії в Константинополі є напис, який читається однаково і звичайно і ззаду наперед: «Ніфон анонимата ми монан офін». — «Омийте не тільки тіло ваше, але омийтесь також від ваших гріхів». Така кругойдучість потрібна й у розписах на священні теми.

— «Ясарак ісон веам ясак», — раптом просунувся з-поза художників блазень Бурмака, з нахабним реготом перебиваючи митрополита. — Звучить мовби по-ромейськи, а навпаки читати; «Кася має в носі карася». Го-го!

Князь махнув рукою, наказуючи блазневі щезнути, але урочистість хвилі вже була зіпсована, митрополит застиг з роззявленим ротом, очі йому засльозилися, тепер він особливо був схожий на конаючого. «Три чисниці довіку, а за своє тримається міцно», — подумав Ярослав.

Нарешті Феопемпт скинув з себе заціпеніння, заговорив далі. В храмах візантійських багатство мусій зіставляється гармонійно з блиском мармурів карійських, родоських, італійських, без мармурів не обійтися й тут.

— Забарно, — сказав князь, — в таку далеч возити камінь — забарно й не вигідно.

— Маю вість, що вже везуть для храму дві мармурові колони. — Митрополит засовався на лавці задоволене. — Білі й високі колони везуть грецькі купці для твого храму, а ще — корсту марморяну з візерунками македонськими.

— Рано запрагли класти мене в корсту, — гмикнув Ярослав, — ще не збираюся переселитися до отця небесного, повинен пожити для його слави й міці. А щоб не пропали колони твоїх купців ромейських, то поставимо їх коло храму — так воно й буде. Всередині ж обійдемося нашим каменем та розписом.

— Не стачить мусії на весь храм — займемо лиш середину, а в боках полишимо так, — митрополит перебирав тонкими губами, — будуть голі стіни.

— Не звичен наш народ до голих стін, — заперечив Ярослав, — саме ж місце не повинне одлякувати. Святиня — це те, що людей об'єднує, збирає до купи. Як же зберемо голими стінами?

Князь звертався вже не до митрополита — слова його спрямовані були, здається, до Сивоока, мовчазного й похмурого, ще й досі вбитого невтішним горем по загибелі Ісси. Феопемпт і розгнівався, і злякався княжої не уваги, мерщій перебрав до себе нитку розмови, підкликав Міщила й двох антропосів, ті розгорнули звойці на підлозі між князем і митрополитом. Було на пергаменах здоблення константинопольської придвірної церкви Феотокос Фарос, тої самої, що освячена була патріархом Фоті-єм і правила за взірєць кільком поколінням художників, які мали

возвеличувати своєю працею бога.

В найвищій вишині підбаня у великому колі виблискувало барвною мусією зображення Христа-Вседержителя, або Пантократора по-грецьки. Правою рукою Пантократор благословляє зібраний унизу люд, а в лівій тримає закриту книгу Нового завіту, яку відкриє в день страшного суду. «Небом послуговуюсь як тронем, і земля — підніжжя для ніг моїх».

Пантократора підпирає небесна сторожа з чотирьох архангелів — Гавриїла, Михаїла, Рафаїла й Уріеля. Архангели одягнені в далматики, поверх них мають золоті лори. В руках у них — сфери й лабари. На лабарах тричі виписано слово «агіос», тобто — святий.

На величезній увігнутій поверхні конхи головної абсиди — зображення Марії, що молиться за рід людський. Всеславна, скоро на поміч усім християнам. Вона превише небес. В ній і мудрість, і захист, вона мовби небесний град, з якого вийшов Христос на боріння й смерть за рід людський, вона — й церква земна, вона — все. А над нею — в трьох медальйонах Деїсус: Марія й Іван Предтеча звертаються до Христа з молитвою за всіх сущих.

Далі йде церква земна. В простінках між вікнами барабана — апостоли, в парусах — сидячі євангелісти. Під Орантою — євхаристія. Шість апостолів з одного боку і шість з другого простують до престолу до двічі представленого Христа за причастям, Христові з обох боків престолу слугують два ангели з ріпідами в руках. Христос один раз преподав хліб («се тіло моє»), другий — чашу з вином («се кров моя»).

Іоанн Дамаскін стверджував, що вся церква стоїть на крові мучеників. Тому на підпружних арках розташовувалося сорок медальйонів з зображеннями сорока севастійських мучеників, які загинули в Севасті при імператорі Ліцинії. В Цезареї було споруджено згодом церкву на їх честь, імператор Феодосій частину мощей великомучеників переніс до Константинополя, а Василій Перший збудував для збереження мощей храм. Вже самий лиш перелік імен мучеників досить обтяжливий: Ангій, Акакій, Александр, Аетій, Валерій, Вівіан, Гаїй, Горгоній, Саномій, Єкдикій, Іоанн, Іраклій, Кандид, Ксандрій, Лісимах, Леонтій, Мелітон, Приск, Сакердон, Северіан, Сісинній, Смарагд, Фе-Одул, Флавій, Худіон — і так аж до сорока! А треба ж було для кожного дібрати барву туніки й хламиди, по змозі подбати, щоб вусатий сердитий Аетій не був схожий на здивованого юного Єкдикія, а сивоголового Ангія щоб не сплутати з'досить-таки Дурнуватим Северіаном, добродушний же старенький Іоанн, маючи так само загострену бороду, як і Худіон, не повинен був повторювати виразом свого обличчя Худіонову шорсткість і зневажливість.

Нижній пояс абсиди відводився під святительський чин: отці церкви Григорій Богослов, Іоанн Златоуст, Григорій Нісський, Григорій Чудотворець, великомученики архідиякони Стефан і Лаврентій, святий Єпіфаній і папа Климент, як перший християнський покровитель Києва, мощі якого привіз сюди з Корсуня ще князь Володимир.

І, врешті, остання велика мозаїка — благовіщення на стовпах тріумфальної арки, що веде до вівтаря. Постаті архангела Гавриїла в білому одіянні й Марії-Богородиці. Гавриїл прибуває до Марії з благою вістю про грядуще народження Христа. В руках у нього — червоний жезл, символ путника. Ввійшовши до Марії, Гавриїл промовив: «Радуйся, благодатная, господь із тобою!» Марія в час приходу архангела з вістю сукала пурпурову пряжу, символ нескінченності життя, вона відповідає Гавриїлу: «Се рабиня господня, нехай станеться мені по слову твоєму».

Добре було вималювано на пергаменних звойцях увесь чин здоблення й розпису мусійного, не шкодовано дорогого пергамену, не шкодовано й золотих та інших барв, для кожного чину митрополит по пам'яті прочитував належні місця з Святого письма й з книг отців церкви, так

що книги, принесені Феопемптовим почтом і розгортані щоразу, були, власне, зайвими, зате не зайвими були грецькі надписи, що їх теж завбачливо заготовили служебки митрополичі й розгортали перед князем по мірі того, як розкручувалися по підлозі нові та нові звойці з малюваннями.

І чи то бурмотіння митрополитове, чи то грецькі написи, якими щось аж надто рясніли всі зображення, чи то просто денна втома спонукала Ярослава до того, що він, ще й не додивившись, власне, до кінця, несподівано підвівся з свого стільця і заявив, що слід перенести подальший розгляд на завтра, і робити це не тут, у княжих палатах, а в самій церкві, щоб на місці стало видніше й виразніше для всіх. Митрополит зіщулився, згадавши про сиву холоднечу в нетопленому й невисхлому ще храмі, не хотілося йому й відкладань, але змовчав про свою нехоть і про свою незгоду, теж підвівся, поблагословив князя і поважно пошелестів до дверей, тягнучи за собою довжезний хвіст кліру.

— Не поспішай, князю, — перш ніж іти, сказав неголосно від дверей Сивоок, — церква має добре висохнути.

— Чи вже надумали, чим замінити ромейські мармури? — спитав князь.

— Казав колись тобі, князю: розпишемо весь собор зсередини й зокола фресками. Дивно буде.

— Митрополитові б зумів розказати.

— В нашій ділі показувати ліпше, а не розповідати. Слово не все обіймає. Для слова зостаються книги.

— Ну, гаразд, — посміхнувся князь, — в церкві дійдемо згоди.

Не втома спонукала Ярослава перервати домовляння з митрополитом: хто править державою, повинен забувати про втому. Чекало на нього ще безліч справ значних і невеликих, почесних і клопітливих, мав ще того дня прийняти своїх воєвод і бояр, мав також вислухати людей, які прийшли з західних царств і принесли вісті про те, що діється в Європі, мав також бесіду з вивідниками-купцями, що прибули з Візантії, де всі прикмети свідчили на користь князя Київського; імперія, позбавлена твердої руки, щодень втрачала на силі й значенні, хоч легковажити, ясна річ, ромеями ще ніхто не міг, треба було вичікувати відповідної хвили; може, добре було б наготувати, скажімо, достатньо людей, приберігши їх десь у верхів'ях Дніпра, потаємно від усіх візантійських доносителів, серед яких найпершим Ярослав уважав митрополита Феопемпта, та при нагоді пустити добре військо по морю просто на Константинополь? Та то були задуми на подальше, мав подбати про лад і тишу в землі власній, мав бути обережним з братом Мстиславом, який сидів у Чернігові поки що тихо й мирно, вдовольняючись гульнею і ловами. Була в Ярослава перед очима ціла Європа. Не було сталості ні в кордонах поміж окремими державами, ні в стосунках, ще менше було порядку й спокою всередині поодиноких держав. Король французький Роберт, знетерпеливлений сваволею і розбишацтвом своїх феодалів, попросив єпископа з Боне, щоб той виробив присягу для великих васалів і списано було таке: «Не вкраду ані вола, ані корови, ані жодної животини; не хапатиму ані хлопа, ані хлопки, ані слуги, ані купця; не відбиратиму в них грошей і не змушуватиму їх до викупу; не шмагатиму їх батожжям, щоб відібрати їхнє добро; від половини березня до середини листопада не крастиму з королівських пасовиськ ні коней, ні лошат, ні кобил; не палитиму й не нищитиму осель; не плюндруватиму й не нищитиму виноградників».

Новий імператор германський Конрад, щоб запобігти спалахам ворожнечі поміж своїми маркграфами й єпископами, спробував упроваджувати початки божого миру в своїх землях.

Імператорське повеління було таке, щоб з заходу сонця в середу до ранку наступного понеділка ніхто не смів оголювати меч і розводити чвари. Ясна річ, не могло це стосуватися земель сусідніх, на які можна було нападати упродовж цілого тижня, особливо ж на Польщу, ненависть до якої Конрад успадкував од свого попередника Генріха Каліки. Не могли германські імператори змиритися з тим, що Болеслав Польський, а за ним і його син Мішко вступили в суперництво з імператорами, надягнувши на себе королівську корону. Придворний хронікер Конрадів з неприхованою зневагою писав: «Отрута пихи залила Ідушу Болеслава до того, що по смерті імператора Генріха навакився він перехопити королівську корону для зганьблення імператора Конрада. Скоря смерть покарала те зухвальство. Син його Мішко такий самий бунтівник, як і батько». З Болеславом свої обрахунки мав і Ярослав, перенісши їх Цзепер на Мішка. Взагалі Польща вимушена була спокутувати нерозумність дій своїх перших владців, які чомусь вирішили ухилитися в своїх забаганках до заходу, забувши про те, що мовою й звичаєм народ їхній належить до слов'янського сходу. Захід же, давши їм віру, пославши папських місіонерів і апостолів, водночас завжди твердо пам'ятав про споконвічну належність поляків до сходу — і от звідси й ішли всі лиха й складнощі для існування польської держави. Пальсько-імператорський захід хотів поглинути надвіслянських полян без решти, розчинити їх у своїй стихії, не лишивши нічого питомого, а схід, у свою чергу, не хотів віддавати рідного, вважав те за своє, теж рвався — до польських земель, прагнучи їх визволити. Для сходу Польща була завжди висунута занадто далеко на захід, захід вважав, : що вона занадто далеко відсунута на схід. А тут ще сталося так, що на чолі польської держави опинилися останнім часом люди мужні й дужі, вмiли вони розставити лікті, пробували розіпхнути своїми ліктями ворогів західних, а заодно відтурили своїх родичів східних, перетворюючи на ворогів також і їх. Віддавав колись Болеслав свою доньку за Святополка, ходив на Київ і брав його, але досяг тільки того, що тепер Ярослав ненавидів і Болеслава, і його спадкоємця Мішка.

Мудрості, мудрості не стачало владцям поблизьким і віддаленим; Ярослав пильно стежив за всіма, брав до уваги похибки, віднаходив у книгах взірці для наслідування в керуванні державою. Лар із книгами, переплетеними сап'яном різнобарвним, сукном червоним і синім, прикрашеними самоцвітами, перлами, сріблом і золотом, стояв у княжій горниці, замикав його сам Ярослав, нікому не довіряв ключа.

Ще лунало в церквах київських слово грецьке поряд з словом руським, а князеві вже мріялося про часи, коли чутиметься повсюди лиш своє, рідне, неповторне: і вдома, і на забаві, й на торгу, і в церкві, і на битві. І мудрість книжна щоб була своя. Звелів Ларивону вчити потай од митрополита не тільки таких, що могли б списувати книги грецькі, а щоб уміли й перекладати на свою мову. Був для нього далеким взірцем Клемент Охридський, який ще сто літ тому, не лякаючись могуття Візантії, зібрав у Охриді учнів до трьох тисяч, і вся наука там була болгарська, всупереч грецькій.

Ще задумав Ярослав посадовити коло себе вмiлих писців які б простежували кожен день його князювання і позоставляли для науки нащадкам спис його діянь. Вибрав для цього отрока Пантелія, що виявив значну тямущість у письмі, дав йому доступ до всіх важливих справ, кликав часто для бесідувань, завчаючи, як треба вести записи. Сьогодні, відпустивши всіх служилих людей, теж покликав Пантелія, посадовив його на Лавку так, щоб світло падало отроку на обличчя, бо любив спостерігати по очах, як доходять його слова до чоловіка.

Пантелій, хоч скільки привчав його пресвітер Ларивон до послуху й поштивості, совався перед князем, нудився, не любив Повчань, кортіло йому щоразу спитати князя, коли ж той випустить на волю з печери святого чоловіка, який гниє десь у землі, але не наважувався на таке зухвальство, тільки совався й совався на твердій лавці, позираючи на Ярослава чи то насмішкувато трохи, чи то навіть зневажливо. Але князь витлумачував те як цікавість, бо не міг

допустити інших почуттів у душі слухняного отрока, він вів бесіди з Пантелієм, мовби з рідним сином, бо власні сини ще були замалі для серйозних повчань, — найстарший Володимир більше брався до зброї, аніж до науки, Ізяслав, Святослав і Всеволод бавилися іграшками більше, ніж грамотою.

Пантелій уже прочитав кілька великих книг, серед них твір Іоанна Малали, антіохійця, що написав докладну хроніку від Адама.

Окрім Малали, Пантелій, по наущенню Ларивона, читав ще також хроніку Георгія Амартола, тобто грішника, візантійського ченця, який, подібно до Малали, теж давав виклад історії людства, починаючи від Адама, однак з особливим смаком зосереджувався на розповідях про великих людей поганського світу, що вельми смакувало Пантелію.

Значна частина хроніки Амартола сповнена була розповідями про страшні явища природи, про землетруси, знамення небесні, вихори й бурі, які насилаються на землю за гріхи людські. Чуда бували незбагненні й страхотливі. При імператорі Маврикії народилася людина з риб'ячим хвостом, а то був чоловік, який умів передвіщати події, не мовлячи голосом своїм, не ворущачи губами, а випускаючи з черева чийсь голоси чужі. А то з землі вийшло потворне чудище, назване меском, і людським голосом передрікло нашестя на Палестину аравітян. А то народився шестиногий пес. А то з явилася на небі зоря в виді списа.

Та й хіба тільки це знав Пантелій? Читав ще він старовинні книги, де пояснювалося, скажімо, що стихіями керують і повелівають особливі духи: є духи хмар, імлі, осені, весни, літа, ночі, світла, дня. Походження дощу пояснювалося тим, що ангели збирають морську воду завдяки трубам, які сховано в хмарах, а вже з тих труб вода виливається на землю. Від шуму ж, який походить при накачуванні води, буває грім. Так само пояснювався рух сонця по небі: його качали триста приставлених на те ангелів.

Знав також Пантелій про небесні сфери і про те, що сонце увосьмеро менше за землю, завдяки чому й вміщаються всі його Промені на земній поверхні; і про те, що існує десь за великим океаном ще одна земля необітована, але океану того перепливати живим людям несила, переплив його колись тільки Ной на своєму ковчегу, тепер туди лиш по смерті можуть добратися праведні душі, бо там розташовано на східній стороні рай, з якого виливаються чотири ріки, що проходять попід землею і течуть уже тут у вигляді Гангу, Нілу, Тигру і Євфрату.

Пантелій набирався знань так, як учив Василь Великий:

«Присвятивши себе вивченню письмен зовнішніх, згодом уже починаємо слухати священні й таємні уроки і, мовби звикнувши бачити сонце на воді, звернемо, нарешті, погляди на саме світло. Якщо між ученням є якась взаємна спорідненість, то пізнання їх буде для нас доречним. Якщо ж немає сеї спорідненості, то слід вивчати різність учень, зіставляючи їх між собою, що допоможе ствердженню вчення ліпшого... Запозичимо в них ті місця, де вони вихваляли добродійство й засуджували порок. Бо як для декого насолода квітами обмежується пахощами й строкатістю барв, а бджоли збирають з них ще й мед, так і тут: хто ганяється не за самою солодкістю й приємністю творів, той може з них запастися в душі деякою користю».

Ярослав дивився на Пантелія завжди з приємністю і radoщами. Отрок був для князя мовби річ, зроблена власними руками. Ось сидить перед ним юнак, якого він одірвав од старого поганського світу, розокремив його з могутнім представником світу минулого, прихилив до себе, збагатив його душу. Якби навіть цей Пантелій був один на цілу Руську землю, то й то неабияка гордість для володаря, коли подумати, що десь королі дбають лиш за те, щоб

підвладні не крали в них на пасовиськах коней, або ж воліють замінювати пишними шатами мудрість власну, а вже про мудрість підданих, то й у гадці не мають.

Але твердо впевнений був князь також у тому, що совається неспокійно перед ним отрок Пантелій не через холодний зимовий вітер з Дніпра, що пробився крізь благі стіни і крізь віконечка (княгиня Ольга полюбляла поглядати на узвози, щоб бачити, хто й з чим їде до Києва, тому в палаці було безліч віконечок, повернених у бік Дніпра; палац не подобався Ярославові через свою незатишність, князь уже вирішив ставити собі новий палац, як тільки все буде завершено на спорудженні Софії), — душевне сум'яття від надміру знань порушувало Пан-телієве тіло перед князем, зверх тої мудрості, яку юнак всотав у себе з книг, потрібна була ще мудрість інша — нею ж міг володіти лиш він, Ярослав. То була мудрість повчань, настанов і велінь. Роби ось так, а не так, думай про це так, а не інак.

— День минув. — Ярослав глянув у тьмяне віконечко, побачив за ним ніч, відчув з того боку холодні удари дніпровського вітру. Не повертаючись до Пантелія, звелів: — Прочитай-но про день учорашній.

Пантелій дістав з-поміж двох дерев'яних дощок цупкий лист пергамену, скоромовкою прочитав: «Нехай нікому не видається дивним, якщо напишемо щось пам'яті гідне про суд Ярославів. Князь же судить щотижня вранці на торгу, визначає кари, уроки вірникам і поплати осьменникам при мощенні мостів у Києві.

За щонайменші переступи князь Ярослав уводить нові та нові віри, щоб збільшити лад у державі, а княжій казні додати прибутку. В народі ж про це мовиться: «Рука руку чуха, а обидві сверблять».

Поминаємо багато речей, про які у властивому місці можна буде згадати, і опишемо скромними словами церкву святої Софії, поставлену Сивооком і Гюргієм іверійцем, бо церква вже стоїть і жде украсу серединного. Як то сказано: «Лоб свербить, та кланятися нікому». Вельми дивується весь люд церкви небаченій, але допоки князь не побув коло Софії з митрополитом Феопемптом, боярами, воєводами, священиками і челяддю, поки не мовив: «Так тому бути», то ніхто ніби й не помічав церкви великої посеред Києва, так наче зродилася вона лиш після князевих слів. О світе тривожний і лихий! Чом-то так діється повсюди й завжди? Чоловіка простого ніхто не слухає, хоч би він віщав істини великі, навіть діла його щонайбільше змаловажу-ють, коли ж людина посідає високе становище, то навіть мовлені нею глупства стають історичними».

— Що понаписував? — невдоволено буркнув князь. — Навіщо то все?

— Все — правда. — Пантелій говорив тихо, не знати, чи зляк кався, чи хотів приховати глумління в голосі.

— Потрібна не правда, а віра. — Ярослав, покульгуючи важко, пройшов од вікна, сів на лавку навпроти Пантелія, так що тепер і його обличчя попало в смугу хисткого світла. — Віра ж не потребує докладностей, обмежується суттю. Не пиши слів усіх — і так зрозуміють. При писанні дорожи часом, надто ж — пергаментом, бо купований аж у Константинополі.

— Хоч пергамен купований, зате письмо домашнє, — не стерпів отрок, і тепер уже зрозумілим стало, що не до кінця вдалося князеві відірвати хлопця від того зарослого бороною деревлянського мудреця, встиг той передати отроку своєї впертості. Але Ярослав теж належав до терплячих і впертих: раз почавши якесь діло, вже не відступався.

— Писати треба, — мовби нічого й не помітивши, казав князь приязно, — тільки про велике,

опускаючи другорядне. Прагнути треба до ретельності в викладі подій, як то роблено колись у каролінгських пергаменах, яких ти не читав через свою темність, але які дам тобі хоч поглянути. Ромейські хроністи з сухим переліком років і діл неважних для тебе не взірець. Були в них і життєписні, яких пробуєш наслідувати, але відзначалися вони тільки пишним багатослів'ям і не мали сили в мислях. Не впадай у спокусу наголошувати на неладах і похибках. Недоліки великого чоловіка так само повчальні можуть бути, як і досягнення» але важать тільки останні, перві ж слід пускати. В непам'ять, щоб не стали вони колись виправданням для правителів ледачих і нездарних. Не уподібнюйся візантійському історику Прокопію, який удень писав про високі дії свого хлібодавця імператора Юстиніана, а вночі, замкнувшись у келії, тихцем списував до потаємних зшитків плітки й паскудства про придворних і саму імператорську родину.

Пантелій мовчав. Совався на лавці, хитрощами деревлянськими зблискували його світлі очі, ось так часто важко бував зазирнути людині в притаєність лісових гущавин, зелених шумів, широколистих папоротей.

А другого дня вже в новій церкві, стоячи поперед великого почту поряд із митрополитом, знов пригадав Ярослав собі Пантелія, бо, кидаючи погляд через ліве плече, бачив важку Сиво-окову постать, відчував, що той жде вирішення справедливого й мудрого так само, як отрок уночі ждав, коли перестане князь повчати його і відпустить, щоб списав він події нового дня, вставляючи поміж них свої вперті розумування. Вперті, вперті довкола! Можіг, так і треба? Може, й князеві слід запозичувати в них упертості? Може, князь так само повинен бути схожий на новою землю, як цей великий умілець Сивоок: погляд з-під брів, бчі мов із туманів сивих, у незвіданій таємничості глибин.

Щоб задобрити князя, а може, щоб швидше покінчити з перемовинами на морозі, в цій невисхлій, непривітній і страшній у своїй голості церкві митрополит передовсім повів мову про зображення в храмі його ктитора, тобто засновника. На західній стіні мав бути сам Ярослав, який у супроводі Богородиці подав будований храм Христосові, а на бокових стінах — зображення всієї родини княжої: з одного боку сини, з другого — дочки з княгинею Іриною на чолі.

Місця було для того задосить, мовби будівничі заздальгідь дбали саме за прославлення ктитора-князя: під хорами над західною потрійною аркою якраз навпроти вітваря.

— Хто ж то зробить? — поцікавився князь, озираючись на Сивоока, бо сподівався, що саме він мав би взятися за таке почесне діло.

Однак Сивоок мовчки відступився трохи назад і випустив з-за себе Міщила. Міщило розгорнув перед Ярославом довгий звоєць пергамену, шанобливо схилився перед князем, став щось довго й нудно пояснювати, власне, й не пояснював, а веломовно виповідав хвалу князеві, не забуваючи й про себе, показував, як і де кластиме яку мозаїку, звертав увагу на важливість уміти добрати властивих барв для княжого одягу, для щонайдрібніших речей. Ярослав мимоволі подумав, що чим менше має людина таланту, тим поважніше ставиться вона до самого явища Іворення, до своєї праці, хоч там іноді мистецтва може й не бути. Йому кортіло поспитати, чому ж усе-таки не Сивоок береться зображувати княжу родину і його самого, але стримувався, З художниками ніколи не знаєш, як ліпше поведеться.

Вони завжди лишаються загадковими для володаря. Стають поміж владою і народом мовби самочинно, — а чи визначені до того вищою силою? Власне, й народ для князя — що таке? Князь завжди знає не весь народ, а лиш ту частину, до якої належить сам. Решта — або ж вороги, або просто темна юрба, не варта уваги. Навіть усі ситники, які висовуються з-над юрби

в прислужники, зрештою не що інше, як примітивні попихачі, яких можна цінувати за вірність, але трактувати слід просто як звичайних слухняних псів. Однак жоден художник, навіть нездарний, не потерпить такого поводження.

— Гаразд, робіть як знаєте, втручатися не буду, — відмахнувся князь од Міщила, готовий пристати на всі домагання митрополита, аби лиш не мати справи з усіма митцями отут, на велелюдді, серед нездобленого храму, який важко було собі! уявити в прийшлій красі, в розблиску, схожому на сяяння прикрас і коштовностей на шатах у митрополита, єпископів, бояр, наповнений тисячами молільників, у кадильному диму, тихому палахкотінні свічок, в багатоголоссі співу й молитов.

Митрополит, ледь ворущачи зсинілими від холоду губами, майже вмираючий, шамкотів щось коло Ярослава. Нагадував про літургійний календар, про праведників, на яких тримається церква, про вимогу узгодити розписи стін церкви з богослужінням, для чого з євангельських подій слід вибрати лиш ті, що відбиті в найбільших церковних святах Візантії, свят же таких дванадцять: благовіщення, різдво, сретення, хрещення, Преображення, воскресіння Лазаря, вхід в Єрусалим, розп'яття, сошестья в пекло, вознесіння, сошестья святого духа, успенія.

Князь поглянув тепер уже через праве плече, де сподівався нагледіти пресвітера Ларивона. Той височів над священиками так само, як Сивоок — над митцями, одягнений був у довге темне хутро, на голові теж мав просту хутряну шапку, знов про його священицький сан нагадувала лиш коштовна панагія, кинута поверх корзна; Ларивон ухопив князів погляд, покрутив заперечливо головою — мовляв, не погоджуйся з ромеем.

— Щось має нам сказати пресвітер Ларивон, — князь намагався виказати належну поштивість до митрополита, ждав, поки той замовк, лиш тоді нагадав про Ларивона, та й то не наполягав, а мовби питав Феопемпта, чи той згоден вислухати пресвітера, коли ж не захоче, то хай воно так і буде. Митрополит кивнув на знак згоди. Закоцюбло слухав грімкий бас Ларивонів, тільки око йому сіпалося, мабуть, від того, як немилосердно калічив пресвітер грецькі слова. Але оте сіпання ока було передвісником вибуху. Так поблимує ледь помітний вогник під купою сухого хмизу перед тим, як зненацька спалахне високим полум'ям і вмить поїме весь хмиз. Здавалося б, пресвітер говорив цілком доречно. Про те, що київський люд ще не призвичаївся до нових свят, ще не обійняв їх усіх ні розумом, ні серцем в усій належній складності й суті, тож не слід переобтяжувати розписи головної церкви багатоманітністю, ліпше буде спростити їх, скажімо, до трьох основних, взявши тему голгофської жертви, євхаристії й воскресіння для головної нави, а всі бокові приділи надати окремим святым, для прикладу, апостолам Петру і Павлу, як проповідникам християнського вчення, святому Георгію, що його ім'я прибрав собі князь Ярослав, рідним Богородиці Іоакиму й Анні, бо все, що пов'язано з родиною, для руських людей близьке й доступне. Якщо присвятити один при-діл Георгію — покровителю ратного люду, — то інший слід тоді віддати архангелу Михаїлу, що, взятий ще князем Володимиром на своє знамено, сприймається русичами як захисник у боротьбі з силами супротивними. Та й по духові своєму цей князь ангелів близький своїм благородством серцеві руському, бо це ж архангел Михаїл боровся з дияволом ради тіла Мойсеевого, ізполчився на персидського царя, захищаючи волю людську, виявив покровительство єврейському народу, відвернув осла Ва-лаамового від погибельної путі, оголив меч перед Ісусом Наві-ном, повеліваючи йому цим прикладом допомогти проти ворогів, знищив у одну ніч сто вісімдесят тисяч ассирійських воїнів, переніс понад землю пророка Аввакума, щоб той годував пророка Даниїла, який обрїтався в рові лев'ячим...

І ось тут митрополит не витримав. І невідомо, чим споводо-вана була його лють: адже Ларивон називав тільки візантійських святих, опріч того, хотів, щоб церкву розписано не в самій тільки головній наві, а й у решті приділів, бо й що б то за святиня з голими стінами! Ще не було мови про намір Сивооків, на відміну від усіх візантійських храмів, розписати Софію ще й зокола всю

фресками, але чи то Феопемпт уже знав про це, чи здогадувався, чи вкралася в його старечу голову підозра, що недарма пресвітер так ретельно хоче заповнити весь серединний простір храму малюваннями, щоб зрештою вихлюпнулися вони й назовні й перетворили чисту й строгу християнську церкву на розцяцьковане варварське капище, доповнюючи ще й барвами поганські буйнощі незліченних бань під золотими покрівлями.

— Не буде того! — вигукнув зненацька митрополит і спробував тупнути ногою, але тупання в нього не вийшло, закоцюблі члени погано підкорялися; нога митрополитові лиш сіпнулася ледь-ледь, заколихавши на ньому негнучкі лискучі шати. — Не допущу поганства в християнський храм! Негоже чиниш, князю, розводячи поганство! Відомо нам, звідки все йде. Годуєш у печері відступника. Нечисті наміри. Прокляне господь, князю!

Не звертався до пресвітера, мовби того й не було поруч, говорив тільки до князя, відразу кинувся звинувачувати, виявляв свою обізнаність, стверджував припущення, що поставлений тут ромеями для вивідництва. Ярослава обіймав шал. Щосили стримувався, щоб не виказати перед присутніми своєї погорди до митрополита, сказав тихо й смиренно:

— Святий отче, не вимагай аж надто від мого народу. Народ і так пішов на великі пожертви. Забрали в нього віру батьківську й дідівську, оголили душу. Нового бога він приймає добровільно чи з примусу, свят ваших ромейських ще не збагнув, може, й не вподобає їх ніколи так само, як ти ніколи не звикнеш до наших снігів і морозів. Пресвітер Ларивон, здається мені, мовить до діла.

— Не віддам господа нашого в руки поганинам! — уперто пробурмотів митрополит.

— Знай, святий отче, також і те, — підійшов упритул до нього Ярослав, щоб ніхто більше не чув його слів, — що коли вже народ наш і змушений до жертв та поступок, то князь на поступки не піде! А тепер прошу ласкаво до саней, звелю тебе відвезти до твоїх палат, бо замерзнеш від нашого холоду, а я не хочу брати гріха собі на душу!

Це сказавши, князь пішов з собору. Не дбав за те, чи йде за ним митрополит, чи ні. Заведено ж було так і в Константинополі, що владика земний виходив з собору поперед сановника церковного, навіть до вітваря імператора вводив патріарх, тримаючись позаду.

Феопемпт, бгаючи посинілі губи, пошелестів безсило за князем.

Того дня Ярослав не приймав нікого. Бачився з дітьми, обідав з усією родиною, не допустивши на трапезу нікого стороннього, потім перейшов на половину до княгині, вдаючи зацікавленість, розглядав її нові заморські вбрання, привезені з Візантії, з Германії, від франків і від варягів. З'явилось відчуття, що старіє, лякався, що не забачить довершеної церкви святої Софії — головної справи свого життя, а чим зарадити — не відав, Простіше було в битві з ворогом, порядкувати в державі, попри всі труднощі й складність, теж знав, як, вивчаючи з книг досвід багатьох своїх попередників великих і незначних і набираючись досвіду в житті, умів приборкати дикого звіра і придушити повстання щонайбуйніших забіяк, відав безліч способів, щоб подати простакам понятливість, а ось тепер розгубився, неспроможний обійняти умови всього огрому прийдешнього творення в соборі. Та й хто б не розгубився? Хіба ж ті самі ромеї, хоч держава їхня налічує вже кількасот літ і зароджувалася під знаменням бога, позиченого ними в палестинських пастухів-голодранців, — хіба вони сприйняли відразу все і все збагнули? Скільки жили — стільки й гризлися поміж собою то за те, то за інше. Дійшли й до того, що нищили всі зображення Христа, Марії, ангелів, апостолів, патріархів, імператорів. Навіть у імператорському палаці, будованому при Константині! й Юстиніані, виколупувано всі мозаїки. Може, й тримається тепер митрополит Феопемпт за ту будовану й освячену патріархом Фотієм

церкву Феотокос Фарос через те, що була вона першою значною церквою, спорудженою після каламутних часів іконоборства?

От чому маємо спокутувати чиїсь сум'яття й дурощі, повторю-їи зроблене вже давно і не на покрепу душ народу нашого, а для зміцнення розхитаної віри самих ромеїв? Уночі покликав Ситника. Той теж постарів помітно за ці фоки, ще потовстішав, пітнів так само рясно й невтримно, але вже збагнув нарешті, що не личить на його становищі зайва метушливість, тому пошив собі за ромейським взірцем охабень довгими, до самої землі, рукавами, які перекидав через плечі й засував за пояс, а руки простромлював у прорізи під рукава, мов городнє опудало; незграбний, нездарний, хто не знав, то взяв би його за першого неробу в державі, глянувши на оті заткнуті за пояс довжелезні рукави, але Ярослав і далі вірив у Ситника, не обманув той князя ще жодного разу-, виконував усі веління швидко, точно, головне ж — без зайвого розголосу, і-що в державних справах іноді має вагу першорядну.

— Що, той святий у печерці живий? — спитав князь свого нічного боярина.

Ситник не збагнув сенсу княжого запитання, мерщій відмовив:

— Живий, князю! За велінням твоїм...

— Стривай, — махнув Ярослав рукою, — не просив тебе нагадувати мої веління. Питаю тебе: чом досі живий?

— Чом живий? — Ситник вмить розгубився, стало йому жарко, вже вчував княжий гнів, тільки ніяк не міг вгадати, звідки він нахлине. — Ну... живучий дідок. Такий жвавий, як рак на греблі.

Боярин хрипко засміявся, щоб приховати бодай сміхом свою розгубленість, але Ярослав не схильний був сьогодні до веселощів.

— Раз питаю, — сказав суворо, — то не треба мені пояснень.

— Але ж, князю...

— Кажу, чом живий? — вперто повторив Ярослав. — Не подобається твоя нетямущість, Ситнику. Якби вмер чоловік, а я питав, чому він умер, тоді б мені й пояснював, хто винен. А раз питаю, чом живий, то знайди, хто винен у цьому.

— Ага, так, — слухняно мовив Ситник, гамуючи дурне бажання гукнути: «Та ти ж, князю, винен, що він живий! Ти ж велів носити йому дичину з княжого столу, й напої в срібних пугарах, і хутра для теплоти...»

— Ав печерці хай пресвітер Ларивон молиться, — мовби про справу вже давно вирішену, казав далі Ярослав, — передай йому від мене...

Все-таки Ситник, видно, старішав швидше за князя: став думати тугіше. Ще тільки розмірковував, як прибрати старого з печерки, а князь, бач, уже й забув про того, вже він для нього й не існує, вже дбає володар чомусь за печерку, прагне як-швидше задомовити її кимось.

— В Ларивона вже своя печерка є, — несміливо сказав Ситник.

— Печерка? — Ярослав пройшовся по горниці, спинився перед поставцем з товстою пергаменною книгою, поторкав пальцем лист. — Яка печерка? Що він там у ній робить?

— Молиться з Лукою Жидятою. Лука там і зберігається, а пресвітер ходить до нього, і в два голоси виспівують молитви.

— Що ж співають?

— Господи милосердний, прийми з землі цієї молитву на мові землі нашої... Отаке щось виспівують... А в обох — баси вельми знакоміти...

— Не питаю про баси. Лука той — що за один?

— Жидятою прозваний, бо малим ще його хозари забрали в полон, і там протримали кільканадцять літ, і схилили до віри жидівської своєї, і на свою мову перевертали. Скуштував він чужини, і як прибіг до своїх, то тепер ні про віщо чуже чути не може. І християнську віру визнає тільки мовою нашою, а не грецькою. Ларивон його ховає від митрополита і від ромеїв. У печерці.

— Чому не сказав мені?

— Не питав, князю.

— Знаєш добре, що й про непитане маєш казати.

— Знаю, але пресвітера обминав ти у своїх підозрах.

— Обминаю й нині. Передай, хай привезе до мене того Луку завтра вночі потаємно. А печерку одну хай засипле. Досить йому для молитви й одної.

— Ага, так.

Було єдине сховище для Луки Жидяти в Києві, де б про нього не зміг довідатися митрополит: княжий палац. Ярослав уже віддав одну кімнатку для Пантелія й ще для двох писців; жили при палаці священики, ченці, свічкогаси, кантори, які ублажали слух князя й княгині солодким церковним співом, повно було придворних, ключників, замочників, стільників, чашників, опальників, мешкав Бурмака, ставав затісний уже Великий палац, будований ще при княгині Ользі, однак наступної ночі привезено було туди ще одного мешканця, увійшов він, закутаний у стареньке, подерте хутро, до сіней разом з пресвітером Ларивоном, разом піднялися вони в сіни верхні, пройшли в супроводі Ситника до горниці князя Ярослава; довго, зачинившись там, про щось бесідували, а вдосвіта князь разом із пресвітером спустився до церкви на молитву, а Лука Жидята, яснобородий, окоренкуватий чоловік з міцними руками і якоюсь особливою чіпкістю в погляді, опинився в кімнатці отрока Пантелія, шукав у того іконки або хрестика, щоб помолитися по-своєму, але в Пантелія такого майна не водилося; хлопець, лукаво позираючи на свого нового співмешканця, сказав, що він приставлений до князя не для молитов, а для життєписання; Жидята обізвав отрока дурнем і варваром, хотів зопалу побити його, але пожалів, пообіцяв повернути його поганську душу до християнської С віри, на що Пантелій почмихав собі під ніс тихенько, щоб не; дратувати міцнорукого дядька, і розповів Луці про святого | чоловіка, який зібрав у собі всю мудрість Деревлянської землі.

— Вбито твого навчителя, — жорстоко сказав Лука, який Після багатьох років, проведених у степовиків-хозарів, не вмів —Вриховувати від людини вістей ні гарних, ні лихих. Пантелій не повірив.

— Брешеш! — гукнув Жидяти. — Сам князь ходив до нього на бесіди. Посилав йому в срібному посуді харч і питво! Беріг його! Князь наш мудрий — не самі книги любить, а й людей, що

дорожчі за сотні книг!

— Князь його годував, то князь і вбив, — спокійно мовив Лука.

— За віщо ж?

— Чи не однаково? Так треба.

— Не може того бути, — прошепотів Пантелій, — не вірю я тобі! Сам збігаю на Берести!

А через день вернувся до Києва, сів за виданий йому Ситником лист пергамену, заливаючись слізьми, написав чорним атраментом, настоящим на дубовій корі, жолудях і чорному залізі: «Князь-бо Ярослав муж богобоязливий і до книжної премудрості вельми охоч. Велика-бо буває користь від учення книжного; книгами значимо й осягаємо путі до покаяння, обритаємо мудрість і воздержання від слівес пустих; це ріки, що напувають весь світ, це витoki мудрості; книгам не знайти глибини, ними втішаємося в печалях, вони ж і від гріхів та переступів нас стримують». Збоку, навкіс, дрібними буковицями вивів: «Ох, сльози мої, сльози гіркі!»

Ситник приходив щодень у визначену годину, простягав руку, казав:

— Віддай телятину!

Пантелій подавав йому списаний пергамен, при цьому належно виказати боярину потрібну поштивість, але деревлянський отрок не здатен був до цього: замість укланути перед всемогутнім боярином, якось мовби совався всіма членами врізнобіч, хитрий посміх метався йому по устах, вигулькуючи то в одному кутику губ, то в іншому, розбігані очі ховали в собі лукавство. Ситник не міг стерпіти такої невловимості в чоловікові, гримав на Пантелія:

— Дивись мені в очі!

Але ж невловимість була в строковім погляді, металися його світлі очі туди й сюди, хоч і дивився він мовби на суворого Їбярину.

— Слизкий ти, хлопче, — грозився Ситник, — але від мене ще ніхто не втікав!

І нарешті вистежив Пантелія, захопив того за руку. Довго крутив пергамен так і сяк, дивився на харатью збоку, перевертав її, аж отроку стало смішно. Ситник не зважав на ту смішливість Пантелієву, сплюнув собі на пальця і взявся лічити рядки на пергамені. Перелічив у одному стовпці, потім у другому.

— Ага, — мовив зловісно. — А це що? І тицьнув тим наслиненим пальцем у дописані рядки про сльози.

— Не вмістилося все, — забігав очима Пантелій.

— Так, — Ситник замкнув харатью до дерев'яної скриньки, яку мав з собою на цей випадок, — покажу тобі «не вмістилося». Жидята де? Повинен сидіти тут і не рипатися.

— Не знаю.

— Знатимеш. Ти'в мене все знатимеш! — пообіцяв йому Ситник і подався на княжу половину.

А в князя була пізня і зовсім несподівана гостя. Княгиня Ірина. Прийшла сама, без почту, без служниць, десь по дорозі розгубила всю свою холодну неприступність і поважність, майже

влетіла до князевої палати, розтріпана й розпатлана, кинулася до Ярослава в якомусь відчайдушному порусі близькості, він швидко підвівся їй назустріч, простягнув руки. Колись на новгородським вимолі стрілися вони як жених і невіста, потім була ніч перших покладин, коли стали людьми відчуженими, майже ворогами, а для людей — князем і княгинєю, потім багато років без любові одбирав у неї жіноче, а вона давала йому дітей, — оце вперше, здається, серед темної зимової ночі збіглося цих двоє людей, єднаних уже не князівством, не пихою, не холодним розрахунком, а чимсь людським. Чим?

— Що тобі, княгинє? — спитав і мерщій поправився: — Ірино...

Вона глянула на нього зшалілими очима, перший одрух уже минув, могла принаймні втриматися, щоб не впасти на груди чоловікові, як падають усі просто жінки, а вона ж не була простою від народження, не могла і не мала права бути нею.

— Ти сядь, — намагаючись бути ласкавим, сказав Ярослав, — сідай ось на моє місце. На княже. Ти ж — княгиня.

Вона послухалась. Здерев'яніло сіла. Дивилася на Ярослава повними шалу очима, але він розумів: не бачить вона його, нічого не бачить. Погладив їй руку. Мовчки, ласкаво. Ірина заговорила, дивлячись так само крізь свого мужа:

— Сама стерегла нашу доньку, їй ставало гірше й гірше — і я прогнала від неї всіх. Воно таке маленьке і гаряче. Ловило мою руку своїми ручками. Я заспівала дитині пісню. Не вмю пісень руських — тому заспівала нашу стару пісню вікінгів. «Ми пливемо до нових і нових берегів, пливемо без страху, а з надією, пливемо, пливемо...» При перших словах дитина заснула. Зітхнула глибоко крізь сон, якимось жалібно зітхнула, аж мені здушило сльозами серце. І мої долоні... Долоні, під якими чула тепле тіло дитини, раптом стали холодні, мов крига... Я крикнула відчаєно і страшно... Але вже не змогла відігнати смерті від нашої дитини...

Ярослав мовчав. Це була їхня четверта донька. Народилася 'лиш кілька місяців тому.

— Бог дав — бог узяв, — зітхнув згодом.

— Вона вся палала — і враз мов крига. — Ірина плакала, не ховаючи сліз од князя. — А ти... Жорстокосердий... Таке кажеш...

— Діти до мене приходять тоді, коли можу звертатися до їхнього розуму, — сказав він, обіймаючи жону, — а душі їхні — в твоїх руках... Не втримала душі дитячої — плачу разом з тобою, моя укохана княгинє і жоно... А що твердий — держава того вимагає...

Вона мовчки посунулася, княжий стілець був досить широкий, щоб поміститися обом, так і сиділи вони довгий час, притиснуті одне до одного, мов молодята, вперше сиділи як люди, вбиті горем людським, а не вигаданим, може, й востаннє.

Потім князь допровадив княгиню до дверей, подав їй свічку, Ірина ступнула, в темний перехід, здавалося, що свічка безсила розсіяти важку'пільму, а тільки б'є в очі княгині, блідо осяває її обличчя, однак хоч який кволий був вогник, а вирвав він зненацька з темнощів ще одне обличчя, бородате, залите потом страху й розгубленості, вмить стала видна ціла постать, безрадно приплюснута до стіни, потворна постать товстого чоловіка, позбавленого рук. Ірина скрикнула, випустила з рук свічку, похитнулася і, мабуть, упала б, якби Ярослав, вирвавшись за поріг, не підхопив жону під руки. Свічка згасла. Ситник, який, мов той сич, бачив у темряві й без світла, ніяк не міг виплутати з-під свого охабня рук, щоб стати в пригоді князеві й княгині. Ярослав од несподіваного розгублення теж не знав, що чинити далі, чомусь вирішив, що

найголовніше — знайти свічку, відставляючи криву ногу, опустився на коліно, нишпорив по підлозі, свічки не знайшов, а натрапив на княгинині ноги, якось не думаючи, в засліпленні й розбентеженості, обхопив ті ноги, притиснувся до них обличчям, терся бородою, здається, навіть цілував ноги дружині, запалюючись більше й більше незвіданим почуттям до цієї жінки, яка дарувала йому втіхи і дітей, дітей і втіхи.

Ситник нарешті простромив крізь прорізи охабня свої коротенькі руки, метнувся до горниці, вхопив нову свічку, мерщій поніс її до князя і княгині, непрошений і незваний, таємне ставало явним. Ярослав засоромлено підводився, поправляв свою покошлану бороду, княгиня дивилася на нього чи то з відданістю, чи то з погордою — не мав часу на вгадування, йому треба було без прогайки зробити щось таке, щоб зітерти, знищити, пустити в забуття оту мить його слабкості, коли безпорадно вклякав коло ніг своєї дружини і шукав тих ніг, щоб притулитися до них обличчям, він мав ось тут відразу показати свою несхитну вищість і бояринові, і самій княгині, бо за ним стояла ціла держава, велика держава з великими ділами; поправляючи покошлану бороду, Ярослав думав напружено й гарячково, але надумати нічого й не встиг, його рука сама собою відірвалася від бороди й маєстатично пропливла коротку відстань до обличчя Ірини, і княгиня, ще, мабуть, теж цілком не усвідомивши значення і наслідків того жесту, слухняно зустріла устами ту руку, поцілунок був сухий, короткий, ледь помітний, але він був, цього вже стало задосить, щоб Ярославові одлягло від серця, він вирвав у Ситника свічку і повів княгиню до її покоїв, освітлюючи темні переходи.

Повернувся нескоро, але Ситник терпляче ждав на тому самому місці, де побачила його княгиня, розкрив був рот для виправдань, хотів просити в князя прощення за те, що не вберігся і все-таки попав перед очі княгині, але Ярослав зупинив його недбалим помахом руки, був просвітлений і добрий.

Боярин умів користатися з таких настроїв княжих, мерщій ускочив до палати, причинив щільно двері, сказав голосом стишено влазливим:

— Князю, не тим віриш, кому слід! Не тим! Ярослав поглянув на нього трохи здивовано, водночас і роздратовано.

— Мовив я не раз тобі, князю, — не вловивши зміни в настроєві можновладця, докірливо бубонів Ситник, — дивитися завжди слід, звідки чоловік прийшов і що він за чоловік... Ось Пантелій отрок... Звідки прийшов? З Дерев. З ким?

— Постривай, — утомлено сказав Ярослав, і в голосі в нього ще було повно доброти, — не торохти. Казано ж тобі многожди: для держави найперше важать здібності в чоловікові. Пантелій уміє письма, а ти — не здатен. То кого маю вибирати для справ дієписання?

— Слушно мовиш, князю великий, про здібності, — схилив голову боярин. — Але ж душа? Душа повинна бути чистою і відданою. Так? А коли в чоловіка душа — мов у дикого коня-тарпана: так і рветься, так і рветься? Тоді що? Тоді треба придивитися до чоловіка пильно, що він, звідки, як, чому?

— Набрид, — перепинив його князь. — Кажі, що там у Пан-гелія? Чого чіпляєшся до отрока?

— Пише не те! — випалив боярин.

— Звідки знаєш! Ти ж у письмі темний.

— Для князя все зроблю!

— Кажі до ладу!

— Не те пише! — знов гукнув Ситник. — Щодня приймаю в нього списані харатї, він і запримітив, видати, що я в письмі не тямлю. І от пише, пише—та й писне, та й писне!

— Що ж?

— Супроти князя, відомо.

— Відомо тобі звідки, питаю?

— А я хитрий! Помітив, що на кожній харатї слова пишуться в два стовпці, а в кожному стовпці — по двадцять і п'ять рядків, і устав однаковий, так воно ведеться, так того Пантелія пресвітером Ларивоном і навчено. Аж гульк! Допишує він поміж стовбцями ще щось, поза ті двадцять і п'ять рядків. Зайвина? Зайвина. І устав там дрібненький, мовби ховає в ньому отрок гріховні мислі. Щось там є, князю, щось бродить у строковій душі! Та й хіба лиш у строковій!

— Ну, от що, — сказав Ярослав, — ось я хотів просити тебе, та забув. Мабуть, прийдеш узавтра.

— А як же з Пантелієм?

— Князь хто — ти чи я? — тихо спитав Ярослав, і обличчя йому стало набрякати гнівом.

— Ти, князю, ти, а я раб твій відданий, — Ситник одступив до самого порога, — грішний я, але слабість маю до тебе, князю. Хочу як ліпше. Стараюся денно і ношно, хоч і тяжко. І з іноками, і з попами тяжко, і з колотниками, і з цими письменами, і з Софією та Сивооком. Не доведе до великого добра наука й письмо, але задля тебе, князю, все роблю... Маєток увесь свій оддав за книги... Придбав у гречинів книг декілька, вже маю... скриню цілу...

— В голові треба, а не в скрині, — похмуро всміхнувся Ярослав.

— Родину занедбав... Донечка в мене була, Величка... Вмерла від хворощів, а я з тобою тоді в поході був, не зміг порятувати...

— Ну, добре, добре. — Ярослав знікотив. У всіх горе, всі перед смертю безсилі. Не знав князь, а Ситник не казав, що Величка не просто вмерла від мору, а збігла з дому ще тоді, як він одвіз малого Сивоока з наміром продати його комусь. Збігла і щезла. Ніколи не згадував боярин про доньку, а сьогодні підслухав розмову князя з княгинею, збагнув, що може пригодиться і смерть Велички. Ждати не довелось. Пригодилася.

— Я там приніс ту харатю. За дверима вона в мене, в скриньці, — заквапився Ситник, ловлячи зміну в настрої Ярослава. Не став ждати, що скаже князь, метнувся за двері, вніс скриньку, дістав пергамен, подав Ярославові.

Ярослав одразу побачив оту дописку про сльози. Здогадався, видно, чом дописав те отрок, але Ситникові не сказав, натомість уголос прочитав йому місце, де йшлося про книги. Боярин слухав збараніло.

— Збагнув? — спитав його по прочитанню князь. — Мудрість нам потрібна. І люди для мудрості — теж. Збагнув?

— Ага, так, — закліпав очима Ситник, хоч нічого не збагнув і не втямив, тільки обливався потом од страху перед князем і глибоко затамованим невдоволенням на нього за те, що надає

перевагу якійсь там мудрості перед справами державної ваги, справами першорядними, зрівняти їх можна хіба що з наріжним каменем у будівлі. Вийми той камінь — завалиться вся будівля.

**1966 РІК.
ЛІТО. КИЇВ**

Луки твоїх брів можуть допровадити до шаленства... твій пружний живіт — мов арена для бою биків у Німі.

П. Пікассо

Поїхав—приїхав. А що змінилося? Київ так само вигрівався під лагідним сонцем, занурювався в зелені буйнощі своїх парків, скверів; гнали кудись у лихоманковому поспіху машини по його вулицях нових і старих, гули мости, мружилися до висвітленого літнього неба білі собори, — ніхто й ніщо не помічало відсутності Бориса Отави в цьому великому місті, не сталося ніяких змін за той час, поки він нидів у скляних канцеляріях | Заходу; щодня народжувалися діти, щодня в Палаці одружень (окрім вихідних) відбувалися урочисті шлюбні церемонії, щодня вмирала якась кількість мешканців — ось так і ми приходимо в світ і так відходимо непомітно й безслідно. Га? Непомітно й безслідно? Неправда! Він поїхав і приїхав, справді! непомітно, без духових оркестрів і промов на пероні, без фоторепортерів, але невдовзі всі газети написали про наслідки його поїздки, про ту колотнечу, яку він зчинив на Рейні, обізвалися і живі свідки, знайшлися очевидці похмурих подій зими сорок другого року в Києві; виявилось, що сотням людей близька й небайдужа була доля Гордія Отави, а ще більш небайдужою була доля всього, що належалося їм, становило народну власність.

Може, вперше Борис Отава відчув потрібність свого фаху не лише для окремих аматорів старовини, а для всіх. Його запрошували до студентів, на заводи, в клуби, зустрічався він з міським активом, скрізь розпитували, цікавилися, приймали резолюції.

Та хоч Борис уперше опинився в центрі зацікавлень цілого Києва, це не приносило втіхи, якесь збентеження дедалі більше огортало його, він сам не знав, що з ним діється, пояснював це невдалою своєю місією на Рейн, бо, власне, нічого не добився, тільки поколошків усіх тих оссендорферів, а потім поїхав собі додому, полишивши всі клопоти на долю посольських працівників, передовсім на отого симпатичного Валерія, якому теж осточортіли рейнська глина і балакучі чиновники, що вміють потопити в зливні слів будь-яку справу.

Ще не усвідомлював як слід свого стану й тоді, коли сідав у вагон московського поїзда, ще чіплявся думкою за якісь там невідкладні справи, які, мовляв, женуть його до Москви, запрягався в думці просто з вокзалу дзвонити до Міністерства закордонних справ, щоб довідатися, чи нема новин з Рейну; справді, побіг відразу до автомата, вкинув дві копійки, довго прицілювався пальцем у вічка над номерами, підсвідоме тицьнув у одне вічко, в друге, диск прокручувався туго, зі скрипом і рипом, лунали довгі гудки, довго й болісно відлунювалися в скронях у Бориса, нарешті з того боку обізвався голос, голос той був знайомий уже тисячу років, він існував для Отави вічно.

— Таю, — майже пошепки сказав він, — Таю, це я приїхав.

— Справді? — насмішковано спитала вона.

— Я стою на Київському вокзалі.

— Очевидно, все-таки не на вокзалі, а на тротуарі.

Він не вловлював насмішкватості в її голосі і в словах, може, вперше в житті так губився перед жінкою, якої, власне, й перед очима не було, а перебувала десь далеко, на тому кінці телефонної лінії.

— Я повинен тебе побачити, — сказав Борис хрипко, — ще сьогодні.

— Знов їдеш за кордон?

— Не в цьому справа. Я зрозумів... Але про це — не по телефону. Ми повинні неодмінно побачитися і неодмінно сьогодні...

— Я не люблю цього слова.

— Якого слова? — він розгубився.

— «Неодмінно». В ньому є щось неприємне. Принаймні для жінки. Може, для такої жінки, як я. — Тая, здається, не могла позбутися насмішкватості, а може, просто хотіла виграти час у оцих розбалакуваннях про слова. Та що для неї час, коли тут ідеться про найважливіше для них обох?

— Таю, де ми побачимось? — майже ультимативно спитав Борис. — Не пробуй відмовлятися. В мене дуже серйозні наміри. Ти навіть не можеш уявити, які серйозні. Отже: де?

— Ну... — вона завагалася, — вже коли ти так наполягаєш... об одинадцятій...

— Гаразд, — мерщій згодився він.

— Ні, мабуть, не вийде, — швидко змінила вона попереднє рішення, — давай о чотирнадцятій.

— О чотирнадцятій. Згода.

— Манеж знаєш?

— Так.

— Отам, між Манежем і Александровським садом, є зупинка. Не пам'ятаю, чи тролейбусна, чи автобусна, може, для таксі...

— Знайду!

— Я ждатиму тебе там.

— Ні, це я ждатиму!

— Не смій, — сказала вона, — якщо ти прийдеш бодай за хвилину раніше...

— Я буду точно о чотирнадцятій...

— Тут до мене прийшли. — Трубка дзенькнула в невідомій далечі, Борис ніяково посміхався до своєї зацікавленої раптово трубки.

А потім — сталося.

Рівно о чотирнадцятій він ішов від Історичного музею по тротуару вздовж високої гратниці

Александровського саду. З одного боку був величний спокій Кремля, з другого — гриміла тисячами машин Москва, попереду — Борис уже бачив її — самотньо стояла на зупинці Тая, в білому платті, тонка, витка, мов дівчинка; здавалося йому, що сміється вона, хоч обличчя її ще й не розрізняв, те коли підійшов ближче, переконався: справді, посміхається. Уявив її лукаві уста, наближені до його обличчя, її різнобарвні очі, мало не біг до Таї, водночас готовий був скласти молитву на честь тих невідомих сил, що в мільйоннолюдній Москві, в самому її центрі, посеред білого дня давали можливість зустрітися двом без жодного свідка, без жодної перешкоди. І саме тоді помітив чоловіка, їх могло тут бути десять, і сто, і тисячу відразу, бо таке ж місце і такий час! Був лиш один, не давало це ніяких підстав бентежитись, але щось мовби вдарило Бориса в груди, якесь ніби передчуття лиха відчув він, хоч і не вірив ніколи в передчуття. Високий чоловік швидко йшов по тротуару просто на Таю. Де взявся й коли? Білявий, волосся зачесане на проділ, гарне, здається, обличчя. Чоловік випереджав Бориса. Мовби його й не було щойно, а тепер зродився нізвідки і вже доходив до Таї. Зараз він помине її і піде назустріч Отаві, помине також його і піде далі, так завжди буває у великому місті і так мало статися й цього разу. Борис дуже хотів, щоб сталося саме так.

Але ні...

Чоловік дійшов до Таї, обкрутився так, що був тепер спиною до Бориса, здається, мав намір чекати тролейбуса чи якого там біса — ну, що ж.

Але ні!

Чоловік не спинився! Він продовжував свій рух, це вже був якийсь кошмар, такого б не вигадав для Отави навіть найлютіший ворог, — чоловік вправно якось обернувся, наставивши до Бориса спину, зачепив зігнутою в лікті правою рукою Таїну руку і, не зупиняючись, пішов собі знов туди, звідки появився, тільки тепер уже не сам, а забравши з собою Таю, тобто ту жінку, яка ждала його, Бориса Отаву, і до якої квапився він, тобто Борис Отава, власне, єдину жінку на світі, яка зуміла вирвати Бориса з зачарованого кола самотності для того, щоб знову кинути його в самотність!

Він не міг стямитися. Насильство? Вчинено насильство над Таєю? Треба гнатися й рятувати її? Хотів бігти слідом, хотів... Але ті двоє йшли собі спокійно і дружно, жінка не випрочувалася, не озиралася, не кликала на поміч Бориса, хоч знала, що він позаду, бачила його щойно. Той білявий, з проділом, нахилився до неї довірливо, інтимно, щось казав, задирав голову в сміхові. Тая теж сміялася. Борис бачив це по її спині, це було жахливе видовище — помічати, як сміється кохана тобою жінка, як сміється... її спина! Божевілля!

Він ішов за ними. Розумів, як це ганебно й принизливо, але нічого не міг удіяти, йшов мов прив'язаний. Чомусь гадав, що вони завернуть до Боровицьких воріт і підуть у Кремль, і він там їх десь наздожене і... І що?

Але вони не завернули, пішли далі тротуаром, у саме ревище машин, у вировиння Москви, і той білявий молодик знов говорив щось смішне, а Тая сміялася вже не самою спиною, а всім тілом, сміялася нестримно, буйно, несила було далі терпіти той сміх. Борис повернувся і пішов до готелю.

Не пробував дзвонити, не ждав дзвінка, не хотів нічого знати, не прагнув пояснень. Споконвіку Отави відзначалися впертістю й твердістю. Навіть коли та твердість ранила власне серце.

Сталося!

І в Києві не ждав тепер нічого. Студенти роз'їхалися на канікули. З посольства повідомили, що

з справою Оссендорфера доведеться почекати до осені, бо всі чиновники повтікали до моря і на води. Отава щоранку сідав за свою звичну роботу, писав, рвав написане, знов писав. Потім ішов прогулятися, по Володимирській доходив до Софії, змішувався з натовпами екскурсантів, ховаючись за спинами, слухав звичні голоси екскурсоводів:

— Собор споруджено в часи князювання Ярослава Мудрого... Точна дата будівництва не відома...

Відома, відома... Незабаром стане відома всім. Він доведе це фактами. Батько життя поклав, щоб довести, а він...

— ...Не відомі також імена будівничих...

Стануть відомі... Рано чи пізно все стає відомим на цьому світі! Не грає ролі, яким чином і хто відкриває людям таємниці і якою ціною. Де ти бродиш, моя доле?..

— Цей собор належить до найцінніших пам'яток архітектури...

Не так! Нащо вживати слово «пам'ятка»? Його треба назвати просто: диво. І як зродився понад дев'ятсот літ тому в уяві Сивооковій, і як ставився, і як оздоблювався, і як протривав єдиний у цілій Європі з того століття цілий і прекрасний — хіба не диво?

Може, був іноді жорстокий цей собор. Вимагав пожег не самими коштовностями, а навіть людського життя. Хіба професор Гордій Отава не пожертвував своїм життям?

Мабуть, так треба.

А потім виходив Борис на подвір'я, било йому в обличчя сонце, собор білів добрий, ласкавий посеред зелені й золота, і все в Борисових грудях кричало й протестувало: «Ні, ні, ні! Людина повинна жити як людина, а не перетворюватися на жертву! Треба жити, як живуть усі люди!»

Коли вже й не ждав, знайшов у поштовій скриньці лист з Москви.

Вона писала:

«Борисе!

Всі ці дні моє сумління обтяжене, мов у поганої лікарки дитячих хвороб. Тоді вийшло так негарно і неприємно для тебе. Повір: це просто збіг випадковостей, а не мій свідомий намір. Я ждала там тільки тебе. Навіщо ждала? Сама не знаю. Може, воно й краще, що саме нагодився він. Якщо вже бути щирою до кінця, то скажу, що ми з ним часто призначали побачення на тому місці. Не в той день. Ні. В той день я призначила тобі. Заприсягаюся! Але так вийшло. Ти подумаєш з погордою: вертихвістка. Мабуть, взагалі викинув мене з голови і з серця (якщо я там була). Але будь великодушний. Порадій, коли й не за Танку, то просто за ще одну людину, яка щось цікаве знайшла в житті. А це ж не така малість. Нема нічого жажливішого, як шукати й нічого не знайти. Пам'ятаєш ібсенівського Пер-Гюнта? Шукав по всіх усюдах, шукав у самому собі, здіймав з себе нашарування й прибрані машкарн, як знімають кожушки з цибулини. І — нічого. Пустка. Порожнеча. Це найжажливіше. А життя вкорочується кожним днем, кожним вимовленим словом, кожним кинутим поглядом. Ніхто не помічає цього так, як жінка. Повір мені, Борисе. Кажу це для тебе, бо ти вважаєш, що життя давно вже зупинилося, десь у десятому чи одинадцятому столітті...»

Він читав і мимоволі ловив себе на думці, що не заглиблюється в суть слів, не розуміє майже

нічого, поки що він просто по-дурному, якимось дико зрадив самому фактові отримання листа від Таї — так мав би, певне, тішитися дикий чоловік гарно здобленою бомбочкою з прихованим у ній годинниковим механізмом, не відаючи про те, що бомба ця невдовзі рознесе його на шмаття.

«...Той чоловік, якого ти бачив (і як добре, що ти побачив його і тепер не треба пояснень!), — композитор. Він зрозумів мене. І як жінку, і як людину. Що він зробив? Ти посміхнешся, почувши, але для мене — це надзвичайно важливо. Він узяв всі мої малюнки (ясна річ, ті, які подобаються мені самій) і зробив щось, мовби музикальні гравюри з цих малюнків, а потім усе це з'єднав у цілість. Вийшла ораторія на теми моїх малюнків, щось нечуване, неймовірне, всі, хто чув, захоплюються, хвалять. Ти не можеш уявити, яке це чудо! Кожен хоче сказати щось світові. Кожен хоче, щоб його почули. Тоді затримується час — і життя стає майже вічним! Ти чуєш, Борисе? Вічність — не в твоїх соборах, а в кожному з нас, тільки треба вміти її виявити і добути. Цей чоловік...»

Той чоловік... цей чоловік... Нарешті Борис примусив себе зосередитися, він тепер не просто прочитував слова — складав їх до купи, формував з них речення, він збагнув нарешті, що то останній (!) йому лист од Таї, до того ж, здається, лист не з компліментами, і не з каяттям, і не з перепросинами, а сповнений звинувачень, незаслужених і болісних для чоловіка в такому становищі, як Отава.

Першим його почуттям після того, як став усвідомлювати зміст цього жорстокого листа, було обурення. Ні, просто якась погірдлива іронічність. Читав далі, але знов лиш ковзав очима по рядках, нічого не розумів, бо відбіг думками в цей час далеко, вів безмовну суперечку з неprisутньою і неіснуючою нині для нього Таєю, кидав їй коротко й насмішувато, як вона тоді до нього в телефон: «Що? Ще один чоловік? Ах, ах! Взятися за ручки — і так іти. Голубонько! Життя — це не дитячий садок! Тут за руки беруться цілком умовно, бо кожен повинен робити своє діло».

«Але тобі знати це не цікаво, — писала далі Тая, — ти навіть маєш право мене висміяти. Я шкодую, що написала так, ніби хотіла перед тобою виправдатися тоді, коли вже ніякі виправдання не допоможуть і не мають для тебе ніякої ціни (якщо, звичайно, була я для тебе хоч трохи дорогою людиною, в чому б не хотілося мені сумніватися, бо високо ставлю твою порядність). Цей лист я написала не про себе — я не варта того. Просто егоїстична особа, яка переоцінює своє місце в житті, захоплена своїм талантом, зачарована власними жіночими якостями, про які протурчали мені вуха чоловіки, — ні, не задля себе самої написала я цього листа, а задля тебе, Борисе!»

Він спіткнувся на тому рядку, на тому звертанні «Задля тебе, Борисе», вирішив за краще не читати далі, щоб хоч трохи погамувати щось таке, чого ще й не знав ніколи; йому хотілося й плакати, і сміятися водночас, йому мовби й зовсім нічого не хотілося: ні рухатися, ні бачити, ні чути, ні дихати, ні жити.

— От єрунда! — промовив Борис уголос і простягнув руку до телефону, щоб подзвонити до товариша, з яким давненько вже не обмінювався своїм бадьорим паролем «Є-2 — Є-4». Але відсмикнув руку й знову задивився в лист. Писано довго, тяжко, різним чорнилом, нещадно перекреслювано, дописувано збоку, багато місць геть нерозбірливих, кривулясті рядки наповзають один на один...

«Ти незвичайний, Борисе. Я побачила це відразу. Тоді, в санаторії. Хоч писати про санаторій не годилося б тут, бо знайомства санаторні — бр-р-р! Не буду про місце. Просто я побачила тебе і зрозуміла, що це чоловік справжній. Незалежний. Упевнений. Твердий. В твоїй іронічності я

вчитала знання тих сучасних хворощів (не суспільства! Суспільство гаразд знає, куди прямує і що йому слід робити, але окремі його члени, на жаль, не всі й не завжди володіють тою певністю). Ти скажеш: «От дурепа! Закохується в іронічних мужчин». Ні, я не закохуюсь. Повір мені, що вмію бачити далі, аніж здається на перший погляд. Масова освіченість призвела до того, що тепер мало не кожний інтелігентний мужчина при першій же зустрічі, під час першого знайомства змобілізує всі наявні резерви й кидає їх на вас, щоб приголомшити відразу! Скільки можна отак зустріти ерудитів, краснословів, дотепників, тонких натур, вільнодумців! Але в переважній більшості добра того стає лиш на один раз. Це мовби вивіска, за якою нічого нема. Казка про солом'яного бичка. Зовні наче й бнчок, а насправді — напханий соломою. Куди не повернись — солом'яні бички. Ерудиції вистачає на один день, дотепів — на один вечір, вільнодумства — для розмови наодинці з жінкою, якій хочеться сподобатися. А треба ж прожити життя. А життя довге. Спробуй настачити на все життя своїх душевних скарбів.

Мені сподобалася твоя іронічність, ти не виказував її спеціально, навмисне ні перед ким, я зрозуміла, що в тобі неймовірні запаси душевних сил, — і не помилилася...»

— Хотів би я знати, — пробурмотів Борис, розгублено потираючи перенісся, — хотів би я знати, яке це має відношення до того дня, коли я йшов уздовж границі Александровського саду... і коли твою спину... а ти сміялася... сміялася...

Він знову одсунув листа, рішуче підвівся. Так можна збожеволіти. Глянув на купу свіжої пошти. Поміж газет, журналів був там товстий пакет. Недбало розірвав його. Хтось прислав щойно видані листівки за мотивами картин художника, який усе життя присвятив змалюванню Київської Софії. Борис розсипав листівки. по столу, вони лягли барвистим віялом на Таїн лист, закрили його, відгородили. Так ліпше.

Софія лежала в нього перед очима. В синяві перших днів весни. І в теплій тихості літньої ночі. Сиві брови засніжених бань, а поряд — язичницька розкіш першої зелені, і все на світі має барву й відтіння пазелені: трави, листя на деревах, самі дерева, покрівлі собору, його стіни, навіть визолочені бані й шпилі. Зелене золото. А он рука реставратора випустила па волю з-під багатівкових нашарувань кілька клаптів первісної стіни. І відразу набрали рельєфності абсиди, могутня сила прозирнула в їхній рожевій випуклості, колись у кладці стіни стосовано вапно, яке від вологи змінювало колір, ставало зовсім рожевим, тому собор у перші роки по збудуванню змінював свою барву при всякій погоді, вганяючи в подив і в захват давніх киян і всіх гостей цього праслов'янського града. Художник саме й прагнув, як видно, вловити ту давно вже втрачену від дії часу рожевість, він надав своїм абсидам такої буйноші кольорів, яка, може, привиджувалася лише першому будівничому цього великого храму. Так через віки передається прагнення до вічної краси. Людина йде до краси, вона творить її, цим і відрізняється людина від усього сущого.

А що пише йому та жінка, з якою в нього тепер нема нічого спільного і бути не може? На жаль. Що? На жаль?

«Але потім побачила тебе зблизька. Це сталося так несподівано, так швидко. Очевидно, є глибокий сенс у тому, щоб люди сходилися поступово й поволі. Власне, я нічого не відкрила в тобі нового, свідомо йшла на все, сподівалася на свою силу. Бо належу до жінок, яких не вибирають, а які вибирають самі. Я вибрала тебе, знайшла, розпізнала, я не могла тебе віддати будь-кому, не могла втратити, могла тільки відмовитися добровільно, сама, без примусу, так само, як і знайшла. І я це зробила. Ти назвеш мене, мабуть, несправедливою. Що ж! Справедливість не має серця. Вона врівноважує, а серце завжди перетянув на один бік, воно, як тобі відомо, зліва. В мене є серце, і я не збираюся забувати про нього. Навпаки. В своїх

художницьких амбіціях я ніколи не заходила аж так далеко, щоб виставляти їх поперед свого серця. Розумієш? Хочу залишатися жінкою. Бути нею найперше, а вже потім художницею, мислячою людиною тощо. І ще відкрию тобі таємницю: мріялося мені, що і своїм серцем завоюю тебе, розгромлю, розруйную всі твої бастіони зацікавлень і замилювань, вирву тебе з-поза товстезних соборних стін, витягну з далеких віків, поверну днів сьгоднішньому, теплому, зеленому, як молода отава (адже твоє прізвище — Отава!). Чомусь перед очима в мене стояв Петрарка. Був людиною одної ідеї. Все життя присвятив досконаленню стилю латинського письменства, ніколи не розлучався з Віргіланським кодексом, над яким сидючи так і помер; коли Боккаччо прислав йому свій «Декамерон», писаний мовою італійською, Петрарка переклав на латину останню новелу й відіслав своєму другові, щоб показати тому, як треба було писати, на що витратити життя, а тим часом, потай од усіх, складав італійською мовою свої сонети до Лаури, безсмертні пісні кохання, рівного якому не знає людська історія».

— Здається, з Петраркою в мене спільного — тільки зріст, — хмикнув Борис, — сто вісімдесят три сантиметри. Більше нічого. Віршів не писав. Сонетів не складав. Латину, щоправда, знаю, але не так досконало, як великий флорентієць. Не був вигнанцем, як Петрарка і його попередник Данте. Обох недалекоглядна Флоренція позбавила громадянства. Згодом, через триста років після смерті Петрарки, якийсь святий отець Мартініеллі відбив стінку саркофага в Арка, де поховано поета, і вкрав праве рамено Петрарки, бажаючи офірувати його Флоренції, яка не могла знести багатівікового сорому за те, що два великі поети були вигнані з рідного міста і лежать тепер серед чужих. Але ж вельмиповажна Тая Зикова! Магніфіція! Навіщо мою скромну особу — і аж з Петраркою!

«Чомусь гадалося мені, що в тобі повинна приховуватися велика пристрасть, про існування якої ти й сам не відаєш. Я повинна була відкрити її в тобі, показати!

Але, але... Ти виявився людиною тільки одної ідеї, одної лінії в житті, одної справи, а одна тільки справа, навіть велика, — це для людини замало. Вона пригнічує, вона знищує людину, перетворює її на жертву. Ти приніс себе в жертву соборові. Так само, як твій батько. Згадай: батько твій загинув. Собор розчавив його. Ти сам сказав: «Не можна уявити жодного собору без пролітої крові». Здавалося б, я художниця і повинна любити все, що пов'язано з музейністю. В музеї, як і в житті, завжди в достатку пустих місць. Але в музеї можна ходити. Жити в них не можна. Ти розповідав мені, як твій батько міг просидіти місяць або й більше, продержавши на стародавній іконі дірочку патині століть і зазираючи в десятий або в одинадцятий вік, милуючись його барвами, його навіки втраченим світлом, його дивами. Ти теж здатен на таке. Це прекрасно. Але гірше, що ти здатен тільки на таке. Тобі досить одного собору на ціле життя, поза ним для тебе не існує нічого. Я зрозуміла це, коли ти сказав мені отам, над Дніпром, серед не баченої ще мною язичницької пазелені Києва, що кидаєш мене, що тобі треба їхати. Кидав мене, тільки знайшовши. Цього я не могла зрозуміти і ніколи не зрозумію. Навіть тепер, коли прочитала в газетах, що ти борешся за якісь державні справи, за справи нашого престижу, відвойовуєш у цих бандитів, які пограбували цілу Європу, одну з дорогоцінних реліквій нашого народу. Звичайно ж, ти маєш слушність, і всі це ствердять. Всі, окрім мене. Бо між нами з тобою замішано ще один елемент, невидимий, інтимний елемент, що не надається до розголосу й до писання в газетах, — людський. Я не можу забути, як ти, відіпхнувши мене твердим своїм плечем, пішов до свого собору.

Борисе! Людині мало самого тільки собору! Людині потрібен цілий світ! Почуй мене і зрозумій!»

Йому чомусь вплив на думку літургійний вигук «Вонмем!». Це звучало тільки на старослов'янській мові, не надавалося до перекладу на жодну іншу мову. Вонмем! Чи не до цього закликала й вона його? Вонмем! Голосу чого?

«Мені страшно усвідомити, що я тебе втратила назавжди, але... Ти викинеш цей лист, забудеш його, але... Борисе! Зрозумій, що людей об'єднує нині безліч речей! Колись, ти це знаєш набагато ліпше за мене, об'єднували людей урочисті гробниці й перші храми над ними, це був пункт збору людей до купи і, може, найперша власність, яка належала всім, навіть тим, хто нічого не мав. Чи ми повинні ще й дотепер стерегти своїх великих небіжчиків, забуваючи про живе життя?»

«Чого їй треба від мене? — з болем думав Отава. — Адже це найпростіше: зрівняти з землею всі могили минулого, зруйнувати всі храми й будівлі, щоб не мозолили очей і не заважали «жити живим», виконувати плани, ставити панельні будинки, їсти з пластмасового посуду... Історичний парадокс: людям дістався такий багатий спадок, що не відають тепер, що з ним робити, її пригнічує велич минулого, бо з минулого ми помічаємо лиш велике, вони намагаються відплатити за свою малість вандалізмом, руйнуванням, знищенням. Жінки теж люблять нищити все довкола себе, лишаячи тільки їм потрібне. Може, тому з царства амазонок не дійшло до нас жодної пам'ятки. Видно, вони нічого не мали, тільки гасали на конях на степах...»

Не було рації читати лист до кінця. Власне, прочитано головне. Йому винесено вирок. Може, й справедливий, хто знає. Досі не думав про жінок. Жінка несе світло ніжності або ж стає каменем урази. Для нього — камінь урази. Собору мало для людини... Але й людини теж мало для цілого собору — ось у. чому лихо.

Борис дістав рукопис, над яким працював усе життя його батько, а тепер ось уже скільки років і він сам, поклав грубезну папку на стіл, поклав на неї долоні, зітхнув. Збирано по крихті, відтворювано історію по найменших її уламках, здавалося, ось і робота, гідна пошани й подяки найбільшій і найвищій. А прийшла жінка і...

Він згадав, як покинув усе і гайнув до Москви. Відчував тоді себе хлопчиськом, але іноді багато можна віддати за таке відчуття. Ще згадав: початок війни в Києві. Чомусь найбільше запам'яталося, як вивозили звідусюди, вантажили на машини сейфи. Їх виносили з великими зусиллями, товпилося коло них завжди багато чоловіків, але підступитися не могли, бо сталеві скрині були занадто малі. Так колись обтікали хвилі людського муравлиського будовану Софію в Києві. Кожному хочеться доступитися, а місця не стає. Але чому ті люди так прагнули вивезти з Києва передовсім сейфи, малий Борис тоді не міг збагнути. Лишали Київ, лишали собори, музеї, пам'ятники, Богдана й Шевченка лишали, а тягли якісь незграбні, вугласті залізні скрині. Мабуть, і ті люди тоді гаразд не знали в запамороченні, що діяли, везли що-небудь, аби лиш везти, а потім, повернувшись до рідного міста і побачивши в ньому уцілілі собори й пам'ятники, зраділи їм, як рідним людям, і тільки тоді збагнули, що є цінністю найвищою, і то було святе почуття в їхніх душах. Бо хіба ж у час війни не звернули погляд усього народу в глибину століть і не нагадали йому великих імен, щоб зміцнити всіх у почутті патріотизму, яке виростає й формується в серцях поколінь протягом віків і віків, а не прищеплюється за одним замахом, як віспа.

Все це було так, і все це звучало тепер непереконаливо. Бо на столі лежав лист від жінки, яку він покохав по-справжньому вперше в житті, а за листом вимальовувалася висока гратниця Александровського саду... І його ганьба, його приниження, і ота спина, і сміх, і вже ніколи не повернеться вона до нього, як ніколи не може воскреснути людина, що вмерла, і прожити ще одне життя на землі, ніколи, ніколи...

Він рішуче розгорнув свою папку, дістав останню сторінку рукопису, не глянувши навіть, на чому там обірвано речення, рішуче дописав з нового абзаца:

«Тут я припиняю розповідь про забуті й загублені події давнини, даючи змогу всім бажаючим слідом за мною дозбирувати й дописувати решту».

Зв'язав рукопис. Отак він і віднесе його видавцеві. Бракує завершення, але — не біда, не біда.

Відійшов, збоку довго дивився на рукопис. Ціла гора списаного паперу. Якби ж то просто списаного! Там було вже не тільки життя його батька і його власне — жили там люди забуті, невідомі, але великі. Повинні були ожити. Він людина одної ідеї? Ну, так. Він нудний? Згода. Дивак? Але саме отакі диваки гримають на своїх плечах один з наріжних каменів будівлі сучасності.

Ієрогліфами було виписано в нього з єгипетського папірусу й уміщено під скло шафи: «Ті, хто будував з граніту, споруджуючи прекрасні творіння... їхні жертвні камені так само пусті, як і тих утомлених, що впокоїлися на березі, не полишивши по собі спадкоємців...»

Ніхто за тебе не дозбирає і не докінчить, не довершить!

РІК 1037

ОСІННИЙ СОНЦЕВОРОТ. КИЇВ

... святей Софьи, южн созда сам...
Літопис Нестора

Було в Сивоока відчуття, неначе вмирає невпинно й нестримно кожною часточкою свого тіла, кожною жилкою, умирає думкою, прагненнями, надіями. Собор здіймався вище і вище, виростав із землі велетенською рожевою квіткою, позбавленою стебла, збунтованою проти всіх відомих сил і стихій природи, проти людей, проти самого будівничого, і Сивоок ніяк не міг позбутися жахного враження, ніби оті камені й плінфи, ніби ота рожева цем'янка, якою скріплювано стіни, — то частки його власного єства, ніби перевтілюється він у цю споруду, сам зникаючи непомітно, поступово, неухильно!

Коли ж стало будівництво готове посеред київських снігів і звідусіль заквапився люд, щоб поглянути на те диво, ще й не докінчене, тоді раптом знову мовби ожив Сивоок для нового діла; довгі роки неймовірного напруження вмить відлетіли геть, їх неначе й не було, і отого виснажливого вмирання душі й тіла теж не було — народилися в ньому нові сили, нова потуга, так, певно, буває з тим сміливим птахом, який, розмахавшись, вганяється в найвищу височінь і в найкрутішому зльоті лякається, що не стачить йому снаги, і летить що вище, то важче й важче, ось-ось упаде каменем донизу, але потім, досягнувши все ж найвищої точки, несподівано для самого себе відкриває в собі безмежні запаси легкої летючості і нестримно ширяє в блакиті, пронизаній сонцем.

Така пташина летючість з'явилася в душі Сивооковій, коли забрався він на височезні риштування в головній бані храму і прчав викладати найбільші софійські мозаїки. ГБайдуже йому було до всіх суперечок поміж пресвітером Ларивоном і митрополитом Феопемптом, найменше дбав про думку князеву тепер, коли їм із Гюргієм удалося стати на своєму і збудувати церкву не ромейського кшталту, а саме таку, як привиділася вона Сивоокові в години його першої зустрічі з рідною землею по довгій розлуці. Тепер зродилося в ньому щось ніби рослинне; мов рослини — квітками й листями, він тепер жив і промовляв до людей тільки барвами, і все для нього вкладалося в мову барви, він знову почав своє вмирання в творенні, спливав крізь кінці пальців на свої мозаїки небаченими кольорами, він хотів би упіймати в барві й показати людям усе на світі: дівочий спів, пташиний політ, блимання зірок з чистого неба і сонце, сонце. Сонце було скрізь, воно рухалося в соборі, собор повертався слідом за ним,

мозаїки мовби виступали з своїх заглиблень, вони ставали вільно між стіною і людьми, яш дивилися на них знизу, вони рухалися по колу, оберталися слідом за сонцем, і все оберталося разом із ними в урочистій тиші й нелюдській красі. Для нього тепер головне полягало не в тому, що мав зображувати, а як. Саме мистецтво важливе, а не постаті, які воно передає. Постаті змінюються, одним подобаються такі, другим — ще якісь, а малярство, якщо воно є, зостається навіки.

Не важило, як називатимуться ті чи ті мозаїки. Пантократор, Оранта, Євхаристія з двічі намальованим Христом і апостолами, які бігли до бога за його тілом і кров'ю, — так уявлялиздоблення собору самі попи. А для Сивоока там було тільки сонце в тисячних розблисках смальти золотої, синьої, зеленої; зелене сонце деревлянських лісів, жовте сонце ранків його дитинства, біле в розпеченості болгарських планин і свинцеве сонце в емволах константинопольської Меси перед тим, як його мали осліпити, і тихе золото сонця над вечірніми садами, і співучість променів на жіночій волоссі...

Тому Пантократор, якому навмисне надав рис Агапіта, з гіркотою в погляді, викликаною староцями й безсиллям, мав у собі щось від сизої свинцевості безжального ромейського сонця над полоненими болгарами, а велетенська постать Оранти уявлялася Сивоокові, мов тихе сине зітхання матері, якої він так ніколи й не знав; Євхаристія ж була криком барв багряних і синіх, малинових і фіалкових, золотих і зелених; барва й рух, нестримний, жадібний, вічний рух — так людство вічно квапиться кудись, прагне чогось, — а чи й відає добре, чого саме? Хліба? Крові? «Се творить в моє споминання», — заповів бог. І ось женуть кудись людей, а чи й самі вони біжать, і вже нікому носила їх зупинити, а на долю художника припадає відтворення того невпинного руху — прагнення, що ним так потрафила християнська церква людській натурі.

Сивоок сам доглядав, як варилася смальта для великих мозаїк, які мав викладати. Добирав належних кольорів. Чаклував над красками. Варив, проварював, розтирав. Для золотої смальти сиісарі виковували тонюсінькі листочки золота, потім воно закладалося поміж двох платівок скла, навічно заварювалося, іноді, коли треба було тоншої смальти, золотий листочок просто прилютовувався до споду скляного кубика. Щоб урозмаїтити відтіня золоті смальти, Сивоок стосував не саме тільки золото, а й електрон, або ж біле золото, тобто сплав золота з сріблом, іноді бралися навіть листочки міді, яка давала спокійніше сяйво. Смальту варили довго, багато людей перепробував Сивоок на тому ділі, йшли до нього охочі, босі, без шапок, бідні, обідрані, несміливі, він учив їх, працював разом з ними, жив з ними в нужді й клопотах, розповідали вони йому про нужду ще більшу, про те, як було голодно колись, а ще голодніше стало нині, бо все поглинає церква, люди кинули поля й борті, пішли на будівництво, а тим часом їхні хижі десь валяться, заростають бур'яном поля — і що то буде, що ж то буде? Навіть у часи ліпші хліб вживано не щодень, а тепер тільки й бачили що ріденьку затірку, та капусту, та ріпу. Сіль була розкошами, її не клали в страву, а лизали грудку по обіді, про м'ясо й не згадувано. Сивоок ділив на всіх своїх помічників і ту належність, що йому припадала від князя, але розумів, що, нагодувавши десятох, однаково не нагодує тисяч. Повторювалося те саме, що бачив багато літ у Візантії: чим більше й розкішніше будовано, тим біднішим і обдертішим ставав народ довколишній, бо все мав винести на своїх плечах, своєю працею, своїми нестатками й обмеженнями заплатити за пиху і славу божу.

Ант'ропоси рятувалися від похмурих видінь і од відчаю в молитвах, старіші з них, не маючи більше сподівань, приймали чернецький постриг, ось уже й тут, у Києві, заснували вони коло самої Софії, на місці свого поселення, монастир святого Георгія на честь князя Ярослава, і Міщило втулився туди ігуменом, але Сивоок зостався зі своїми людьми; не міг він визнати цього жорстокого бога, від якого ціле життя тільки страждав і поневірявся, власне, по загибелі Ісси втратив замилювання до щонайдрібніших радощів і вдовольень, жив тепер тільки великим ділом свого життя, жив у барвах, у їхньому світінні, у їхньому співі.

Наставало тепер те найголовніше, задля чого, на думку Сивоокову, принесено всі пожертви й зусилля: розпочиналося таємниче й незбагненне навіть для того, хто стояв коло джерел і початків. З нічого ти твориш ще одну річ для світу, додаєш до нього те, чого світ не знав і ніколи б не спромігся витворити сам у своїй байдужняві й безладді. Ти вносиш високу гармонію в склбоченість речей, ти — творець, ти — вищий за бога!

Міщило викладав мозаїку на стіні під хорами — на прославляння засновника храму князя Ярослава. Працював повільно, ретельно, припасовував кубик до кубика з такою старанністю, що готова мозаїчна поверхня зливалася в суцільний блиск, той блиск засліплював, несила було розібрати, що там зображено, — тільки сяяння, блиск, щоб знав кожен, хто підіймає очі, перед очима в нього бог, богородиця і князь, а все — всуціль світло, яріння, вогневість.

Князь побував у соборі, і йому сподобалося, як Міщило викладає смальту, відчувалася рука майстра вправного, добре навченого, лихо тільки, що працював Міщило занадто повільно, надто ж коли порівнювати з Сивооком.

Той сидів у своєму підхмар'ї, помічники носили йому заправу для накладки на стіну, заправу теж роблено за вказівками Сивоока, до вапна додавано товченої цегли і тонкого вугільного порошку, і в оту сірувато-рожеву накладку русявий велетень, якимось мовби не думаючи, навкиддя, втуляв кубики смальти й різнобарвних каменів, не дбав за пригладженість, не вилузував, як Міщило, квапився, ніби гнали його в ший, різнобарвні кубики стирчали з накладки і так і сяк, здавалося, ніякого ладу немає в отих нагромадженнях смальти й камінців; Міщило на здивований погляд князів тільки безрадно розводив руками — мовляв, дурням закон не писаний.

Ярослав змовчав на перший раз, але приходив до Софії ще, знов спостерігав дивну картину: один, висолопивши язика, примоцьовує кубик до кубика, що не просунути й голки, а другий, угорі, жбурляє собі смальту безладно й свавільно, і поки цей унизу клопочеться досі над одною лиш постаттю, той угорі вже докінчив Пантократора і взявся за його небесну сторожу — архангелів, і все те в нього — кострубате, розвихорене, розтріпа-'^;: не, як і він сам, і знов знизував плечима Міщило і щось шепотів осудливе. Мовляв, чи нам забракне сил на добротну роботу? Чи не можемо викласти всю смальту гладенько та рівненько?

Князь поліз до Сивоока. Нелегка то була дорога, ніколи не доводилося йому ще такого, але знав: володар не повинен відступати ні перед чим, має зазнати всього.

Та коли став позад Сивоока і глянув на його роботу, вжахнувся. Знизу було видно Пантократора у великому медальйоні, знизу архангели (два готові вже, третій недовершений) вражали своєю важкістю (про бога мови не було: він і геть був важкий якийсь, мовби викладено його з величезних камінних квад-рів, а не з легеньких сяйливих кубиків), знизу були барви, вони зливалися воєдино, хоч і не так, як у Міщила, а тут князьчіе бачив нічого, окрім сірого розчину, накладеного товстим шаром на стіну, і безладно повтикуваних у той розчин неоднакових скелець і камінців, гранями своїми повернутих врізнобіч, як попало, в дикому хаосі; найстрашніше ж полягало в тому, що Сивоок при появі князя роботи своєї не припинив, а тицяв собі й далі свої камінці, мовчки простягав до підручних то одну руку, то другу, працював мовчки, швидко, гарячково й зосереджено, мов бог у час творіння світу.

— Ти що такеє витворяєш? — гнівно спитав князь, задиханий від виснажливого видряпування в цю підхмарність і лихий на Сивоокову неухажність, а ще більше — на несхожість його роботи до того, що показував йому внизу Міщило.

— Що бачиш, князю, — відбуркнув майстер.

— Нічого не бачу.

— Непривчене око маєш, князю.

— А ти не вчи мене! — тупнув Ярослав.

— Опріч того, на цю мусію дивитися треба лиш знизу, — заспокійливо мовив Сивоок, — вельми велика вона, щоб обійняти її оком зблизька.

— Чом кладеш не так, як Міщило?

— За сонцем іду. Хоч де буде сонце, знайде собі відбиття, і світлитиметься мусія впродовж усього дня одинаково глибоко. А в Міщила — блисне один раз на день. Та й що то за блиск? Без тепла, без глибинності, мов холодна крига. А ще — кластиме твій Міщило свою мусію десять літ і не викінчить. Люди народжуються різно: одні для роботи дрібної, інші — для великої...

Сивоок говорив не повертаючись до князя, клав і далі смальту, робив те вміло, швидко, якось ніби аж весело.

— Вважаєш, що так воно й треба? — лагідніше спитав Ярослав.

— Оце, що роблю? А як інакше? Ніхто не взявся за великі мозаїки. Мало таких людей на землі. Мене колись відчай загнав у цю височінь, а тепер і злазити не хочеться. А злізу — то теж для діл великих.

— Чванишся чи жартуєш?

— І те, й інше. Думаю, як швидше викінчити церкву.

— Вгадав мою думку, Сивооче.

— Але з Міщилом, князю, не докінчиш до самого віку.

— Недобудований храм не хочу лишати синам і нащадкам, — сказав Ярослав, видно приставши вже на бік Сивоока в його дивно хаотичнім і незбагненнім, але впевнено навальнім Творенні. — Не хочу!

— Я теж, — весело сказав Сивоок.

— Ти ще молодий.

— Але й не маю нічого. Ні сина, ні жони, ні покрівлі над головою.

Князь промовчав! Невлаштованість людська його мало обходила. Дбав і не на себе — за державу. Завжди й найперше.

— Сини в тебе гарні, князю, — знов заговорив Сивоок. — Про дочок не кажу, негоже мені мовити про княжих дочок, а сини вельми гарні. Є в мене думка. Хочу допомогти Мищілові в його роботі.

— Своєї ж маєш іще он скільки! — здивувався князь жадібності цього чоловіка до клопотів.

— Докінчу своє вчасно. Міщило ж гузятиметься там хтозна й допоки. А щоб швидше — можна поєднати з його мусією фрескові образи твоїх синів і доньок з княгинею. Ото я взявся б і зробив

швидко й охоче.

— Чи ж пасуватиме? Князь — у мусії, а родина його — в простому малюванні.

— Малювання теж можна зробити так, що не поступиться перед мусією. На все є спосіб. Колись жона карійського царя Мавзола Артемізія поставила йому по смерті надгробний пам'ятник і стіни прикрашено фресками такими гладенькими, що здавалися прозорими й блищали, мов скло. І в еллінів та римлян були такі майстри. В заправу додавали порошок мармо-ряний, поверхню накладки розгладжували гарячим залізом, а писали яєчною краскою, яка в звичайній фресці не вживана. Після викінчення живопису його покривали пунійським воском і водили коло самої поверхні розпеченим залізом, не приторкуючись. Ще потім натирали сукном — і ось блиск, як у відполірованого мармуру або й смальти.

— Маю досить державних справ, — сказав князь, — щоб забивати собі голову твоїм пунійським воском та ще чимось. Ти майстер — тобі й знати.

— А тим часом втручаєшся в те, як мені класти смальту, — нагадав Сивоок.

— Бо незвично кладеш.

— Ото тільки й мистецтво, як незвичне. Владі це не до вподоби. Владі миле усталене, вона тяжіє до зоднаковіння всього на світі, бо тільки тоді сподіватися може на непохитність. А краса — лише в неординаковості. Візьми таке, князю: кожна рослина має свою квітку, не схожу на інших. А якби всі квітки та стали однакові?

— Багато балакаєш, — спробував перевести розмову на жарт Ярослав.

— Бо багато працюю. — Сивоок упродовж розмови жодного разу не поглянув на князя і не перервав своєї роботи. Стояв на дерев'яному помості, широко розметавши руки, так ніби підпирав вигинисту стіну бані, голова, задерта назад, міцно влягалася на плечі, зрослася з ними назавжди від оцього напруженого вдивляння вгору, на склепіння; князь спробував полічити, скільки днів, тижнів і місяців стоїть отут Сивоок, викладаючи мозаїки, вийшло так багато, що він вжахнувся, а попереду ж було ще більше! І цей чоловік думає не про спочинок, а шукає собі ще роботи, береться за нове, і киплять у ньому якісь незбагненні пристрасті, вмить зачіпається він до сперечань із самим князем.

Отрок, що супроводжував Ярослава, розіклав для князя переносний стільчик. Ярослав махнув йому, щоб прибрав. Не звик розсиджуватися і вести перемови з будь-ким при свідках. На все життя запам'яталося йому новгородське віче, перед яким вивертав свою душу після розправи над'воями Славенської тисячі, зненавидів одтоді всі принародні рядіння й обговорювання, завжди, коли виникала потреба когось вислухати, кликав його до себе в палати, слухав, з вирішенням своїм не квапився, лишався для співрозмовника загадковим, а отже — мудрим.

Тому почувався зле отут, під самим склепінням головної бані собору. Було враження, мовби отой повітряний стовп, що виповнював баню на всю височінь, враз перевернувся і став тиснути на людей знизу, загрожуючи приплющити їх до грізно наставлених безнадійно-чорних очей Пантократора. Ярославові забракло повітря в грудях, стало млосно, він підняв руку, щоб розхристати ферязь, пошкріб пальцями по золотому шиттю, облизав пересохлі губи. Відчув себе геть старим і німічним. Дурне діло: дертися на таку височінь, щоб устрявати в сперечання з цим непокірливим чоловіком. Та й нащо? Художники — люди, владці — теж люди, але в кожного своє життя, своя мета і своє призначення. Може, слід позоставити кожному робити своє і не втручатися? Але ж тримається держава на князеві, а тому повинні підкорятися йому всі людове в державі. Хто не кориться — ворог або підозрілий чоловік. Тоді хто ж Сивоок? Один

раз нагнув князя в свій бік, тепер знов, так, видно, націляється чинити й далі. Може, правду мопив Ситник?

Ярослав одкашлявся.

— Дихати в тебе тут нічим, — сказав Сивоокові.

— А я не дихаю, — відмовив той.

Непокірливий. Зухвальний.

— Пришлю до тебе бояр своїх, ліпших людей.

— На шої вони мені? Прислав би, князю, втрачені літа, людей дорогих, навіки втрачених, але не можеш. '

— Усе в волі божій. — Князь відступився од Сивоока, ладнався до спуску, лаяв себе в думці за необачливість і безглузде бадьоріння. В старощах дертися в таку височінь! Закортіло побути коло самого бога, діткнутися рукою божої десниці! Безглузда звичка самому все 'перевіряти й оглядати. Однаково 'земля така велика, що не стачить життя на те, щоб усе побачити, мабуть, треба вірити й чужим очам. Але яким, чиїм?

— Зоставайся з богом, — сказав Сивооку.

Той мовчав. Не повернувся до князя. Наставляв і далі на нього свою розкучману, прикам'янілу до плечей в неприродному задерті голову, нестомно клав смальту й камені, аж тепер запримітив Ярослав, що не розкидає художник різнобарвні кубики як попало, що є твердий і гармонійний лад у розбігові смальти по ввігнутій поверхні, смальта йшла мовби колами, півдужжями, в ній було щось від кшталту небесних сфер, був невпинний рух, було кружляння, од якого йшла обертом голова, князь заточився, важко обіперся об плече отрока, сказав глухо:

— Зводь мене звідси.

Потім стали приходити бояри, городські старці, мужі ліпші й нарочиті, статечно впливали в церкву, плуталися поміж риштованнями, перечіпалися об дошки й обаполи, задирали голови, вдивляючись в роботу мовчазних антропосів Агапітових, які, попритулявшись повсюди, писали фрески; Міщило спускався щоразу вниз і давав пояснення, замовчуючи про свою мусію, яка посувалася надто повільно, найбільше показував угору, де трудився невидимий Сивоок, де зблискувало синім і золотим у про-зирах поміж риштованням, щось пошепки говорив чи то гнівне, чи то пробачливе, а поважні гості стояли, дерли голови, зітхали.

Що то буде перед ними? Незвичне, дивне і чи й потрібне? Бо як живуть люди, чим? Той воює. Той викорчовує ліс. Той упольовує звіра, а той сіє хліб а чи варить сіль. Кожен щось робить і вважає, що то єдино необхідна робота, і так воно насправді є. А тут якийсь чоловік роки витратив на те, щоб наготувати собі різнобарвних скелець і камінчиків, а тепер викладає їх на стіні. Нащо? Кому від того користь? Князеві? Але сам князь мовить: ідіть, дивіться. Церкві, богіві? Але що каже їм цей чоловік, який має на собі хламиду слуги божого?

І так дивилися, слухали Міщила, хитали головами, зітхали:

— Нащо воно все? Гріхи наші тяжкіі... Охо-хо!.. Сивоокові згори видно було їхні голови, а під головами — клешнясті руки і розставлені ноги, позбавлені тулубів, у химерно зрізаному вимірі, бояри нагадували щось павуче, кортіло плюнути туди вниз, ненароком зрушити важкий цебрик

з запра-кою або скинути на павучі голови дерев'яне корито, але й того видавалося жаль, і майстер лиш зиркав зневажливо на розпластаних унизу і робив своє діло далі.

Нащо воно їм? А чи для них він творить? Для отих дрібних душею, пиховитих, мстивих, темних, як вода-нетеч, у своїх думаннях. Знав кожного з них. Один хизувався силою. Хвалився, що в один замах може відпанахати мечем голову лютому вепрові, а насправді міг хіба що відрубати свійському підсвинкові, та й то припнутому до пакола. Другий показував усім своє здоров'я. Двір мав коло Бабиного торжка і щодня, за будь-якої пори року, висовувався вранці крізь віконечко голий до пояса, ждав, щоб його забачили торжннки, гоготів: «Ого-го-го!» Третій все багатство вкладав у одіж, виписував собі з Візантії дорогі тканини, ходив у шитих золотом і шовками кафтанах, на правій полі мав гаптоване знамено князівське, на лівій — персону самого Ярослава, люди завжди збігалися, щоб подивитися, а він ішов або їхав поміж них — босих, обдертих, з голодним блиском ненависті в очах — що йому до бідних і упосліджених? Ще один втулив свій двір навпроти князівського палацу, щодня з досвітку чатував коло воріт — аж ну з'явиться князь, і йому першому вдасться сказати: «Здоров будь, князю!» — і потім по-квалятися можна цілий день, а наступну ніч знов спати уривками, сполоханим, краденим сном, щоб удосвіта мерщій схопитися і стати коло воріт на чатах, бо й що ж може бути ліпше, аніж першим поклонитися можновладцю! Ще стояло, може, там кілька таких, що відзначилися в битвах, випало їм укоротити віку багатьом людям, званим ворогами, колись у тому, певно, була користь князеві й державі, але проминуло вже те давно, тепер еони не розмахували мечами, не здатні до того через старощі, зате повсюди всовували свого носа і на все мали своє осібне рішення: «А я кажу так, а не отак!» Невігласи завжди такі: починають з повчань, кінчають розправою.

Гули їхні голоси внизу, купчилися нездарно голови, підпирані клешнястими руками-ногами, але не діставало й не дотикалося те Сивоока, не зважав він ні на що. Хай собі!

Жив у соборі, на самій верхотурі, зі своїми помічниками, Спали на помостах, ділили між собою хліб та квас, деякі обносилися одіжжю і взувачкою, так що і на свята не мали в чому показатися, та й які їм свята більші за їхнє велике творення, що росло день у день, виповнюючи казковими барвами велетенський дзвін головної бані храму!

Вночі собор завмирав. Антропоси, помолившись, як темніло, йшли до монастиря, робочий люд розлазився десь по шпарках і закутках великого Києва, лишалися тільки ці нагорі, незнані б невидимі, нічна сторожа, пильнуючи за велінням князя і митрополита будовану святиню, забрідала до церкви, тоді Сивоок бубонів щось по-грецьки або ж заспівував густим басюрою грецького ж ірмоса, сторожі перелякано завмирили.

— А цить! — казав один. — Чуєш?

— Голоси. А звідкіль — не второпаю.

— З неба, дурню!

— Що ж воно?

— По-грецькому мовить. Бог.

— А хіба бог по-грецькому?

— А по якому ж?

Гюргія в Києві не було. Заклав новий палац для князя, а сам нарешті подався до Чернігова, до

князя Мстислава. У того, простудившись на ловах, помер єдиний син-спадкоємець Євстахій, і Мстислав задумав поставити собор за спасіння душі синові, а заодно й своїй, випросив у Ярослава будівничих, послав Київський князь і Гюргія — мовляв, щедрий, не шкодую для рідного брата нічого.

Сивоок зостався сам. Багато мав за ці роки людей близьких, мав учнів і помічників, але є межа, через яку не переступиш, відчував цю межу в роботі, де не було йому рівних, відчував і тоді, коли через темряву доводилося роботу припиняти, хоч якби міг, то клав би мозаїку день і ніч.

Квапився мов перед смертю. Так наче відміряно йому життя саме на цей собор, і давно те відомо, і повинен він вкласти у відпущений йому час, бо інакше незавершеною лишиться головна, та, власне, єдина справа, позначена його іменем і обдарованням. Сплачував людям борг за своє вміння й талант. Бо коли є в тобі обдарованість, то вже ти не належиш собі, а світові. Пускаєш свої твори між людей, мов дітей. Вмираєш поступово в своїх творах, бо ніхто ніколи не задумається, чию співає пісню, ніхто не повірить, що ікона, перед якою всі моляться, написана твоєю рукою, що оці сьайні мусії, які світитимуться крізь віки, викладені тобою. Та й хіба важить, хто зробив? Однаково належить усім, а тебе нема. Людину завжди забувають. Про неї згадують мало й неохоче. З людини вичавлюють тільки те, що комусь треба, мов з риби ікру. Або кров на полі брані, або піт на ниві, або красу, коли ти митець. А потім ім'я твоє забудуть. Та й що таке ім'я? Князь, коли хрестився, назвався не так, як давніше. Коли хтось постригається в ченці, теж змінює своє ім'я — мабуть, щоб обдурити на тім світі бога. Не однаково хіба — Сивоок він чи Михаїл, як назвали колись його добрі болгарські брати? Що ім'я! Головне — твої чини на землі.

І через багато віків, коли зазвучать для когось оці старі барви, оживе тоді в них, може, і погляд, і серце Сивоокове, мов у променях сонцевороту. І не треба довго стояти перед цими мозаїками, бо нічого вони не скажуть, а тільки вранішня зоря може прошепотіти його ім'я, сховане століттями, або гиродзвеннть воно в золоті променів незгасного сонця над прадавнім Києвом.

За Сивооком ішли буквеники-антропоси. Викладали мозаїчні написи коло Пантократора, на ріпідах у архангелів, у великій дузі над Орантою, над Євхаристією. Євангелістські тексти ромейським письмом, на мові ромеїв. Для Сивоока то вже не мало ваги. Жив своїми барвами, мав свої наміри для здійснення, Пантократора зробив схожим на Агапіта. Але хто там у Києві знав того Агапіта? Оранті дав сполохані очі Ісси, а ще — всю її постать зробив болісно-нерозміреною, бо саме такою побачив колись Іссу, як лежала під київським валом мертва. Оранта мовби падала з конхи, мовби зривалася летіти в загибель, як летіла тої проклятої ночі Ісса; це не була самовдоволена непорушна богоматір з візантійського іконографічного канону. Коли хтось зауважив Сивоокові, що в Оранти завелика голова, він відмовив: «Не дивись на неї знизу, а спробуй поглянути з льоту, піднявшись на один рівень з нею. Побачиш, що летить, падає. І руки в неї — не руки, а крила».

Але розмов не було багато: видно, князь після сперечання з Сивооком в підбанні храму повелів не чіпати митця, а може, просто відбирало мову в кожного, хто постерігав увесь огроми створеного цим чоловіком. Ще й не відкриті, заставлені дерев'яними помостами, мозаїки головної бані горіли таким вогнем, що прості люди, попадаючи в церкву, заплющували очі й німіли від чуда, і ніхто не вірив, що таке можуть створити людські руки, надто ж — руки лиш одного-єдиного чоловіка.

Сивоокові гаразд відома було відчуття: якщо створене тобою здавалося зроблене кимось іншим — набагато здібнішим за тебе, коли сам дивувався і не вірив, що то твоя праця, — отоді й був справжній успіх.

Але не про цей успіх дбав він, коли вимріявав свою Софію, не для прославлення християнського бога поклав тут так багато років свого життя, йшлося йому про інше; великі мозаїки, хоч творив їх з усією напругою і в їхні барви вкладав цілу свою душу, однаково вважав мовби відкупом за ті справжні хвилини розкованості й свободи, якими заздалегідь смакував, думаючи про здоблення веж перед собором. Він і вежі ті задумав ніби в подарунок самому собі, ввижались вони йому, мабуть, давно, чув він їхній яскравий поганський покрик, отам було його серце, неспокійне, зболене, змучене поневіряннями в мандрах, ті вежі назначували все його життя від маленького розплаканого хлопчика посеред темного невідомого шляху до зрілого майстра, за яким усі визнають талант, але ніхто не питає його про щастя.

Сивоок довго досконалився, щоразу вступав у змагання з своїми невідомими попередниками, стосуючи ті самі засоби, не маючи змоги порушити бодай один припис. Це було мистецтво змертвіле в своєму вічному повторюванні. Сімсот літ, починаючи з часів Константина Великого візантійське мистецтво жило думкою, що зримий світ живих людей — лиш химера, видиво, з'ява. Справжнє ж, мовляв, життя — на небі. І все гідне убоги — тільки там, усі пристрасті, вся краса, всі трагедії, вся глибинна суть: Ісус, мати божа, апостоли, Євхаристія, благословення, чудеса, прокльони й поклони.

А тут — нічого.

І ось Сивоок поставив перед храмом дві вежі, щоб оздобити їх нарешті не богами і їхніми прислужниками, а намалювати людей, які утверджують своє буття на землі. Полюють, грають, на дудах, хороводять, кохаються з жінками, дивляться кінські перегони і змагання силачів. Він кине виклик отому застарілому, закостенілому в своїй зневазі до всього живого світові. Неправда! Ми є! Ми живі! Не самі боги, а й люди! Нам не дають ще багато місця. Ми зіпхнуті в сутінь, у тісняву. Але мя виб'ємося звідти за всяку ціну.

Бунтував не проти природи, бо жив серед неї, народжений нею, і вірив у її еилу, нічого іншого не бажаючи бачити і знати. Він протестував проти усталеного ладу, за яким людині не лишалося місця на світі, бо все посіли боги і їхні прислужники: апостоли і пророки, кадильники і славохвальці. Не знав, хто його створив, але добивався місця для себе на землі. Якщо мене створив бог—однаково хай посунеться і дасть мені місце. Інакше відмовляюся від існування, а тоді кінець усьому, передовсім — богові.

Бачив схимників, які відмовлялися від земних утіх і від діяння. А чого досягли? Однаково жили — тільки й того, що жалюгідно. Животіли. А так жити негоже.

Життя навчило його ні з чим не згоджуватися, протестувати, обурюватися. Він зрозумів, що тільки ті, хто бореться, мають слухність. Не досить помічати несправедливість — треба знайти спосіб, як її усунути, подолати.

Хай ці його мозаїки будуть останньою даниною колишньому, до якого більше не повернеться. Не хоче більше рабства! Хоче волі!

Нетерплячка в Сивоока була така, що виклав тільки одну половину Євхаристії, другу віддав антропосам і навченим ним помічникам з тямковитих київських хлопців. Сам мерщій кинувся до своїх веж. Тут, під низькими склепіннями, по-справжньому смакував розкованістю таланту й розуму. Тут творив! Був найнезалежнішою людиною на світі! Може, найнезалежніший ум. Світ його дитинства стояв перед очима. Запах вапна й красок нагадував запахи глини в хижі діда Родима — і ось уже й сам Родим на своєму сивому конику полює на хижого звіра, і то не біда, що й коник видається замалий і звір дрібнуватий, — хай знають нащадки, який був Родим, які великі й могутні люди жили в цих лісах, і над цими річками, і в полях, рівних яким немає в цілій

Європі, бо й те подумати: слов'яни замешкали найбагатші і наймальовничіші землі. Що взяти русичів, а що болгар, а що сербів, поляків, чехів. Гори, рівнини, ріки, шумливі ліси — де ще таке знайдеш?

У фресках, якими здобив вежі, Сивоок прагнув не просто до свободи творення — намагався підсвідомо передати свої судження про світ і людей, тому вважав усе інше дріб'язком, не вартим уваги, і вельми невдоволений був, коли відривали його від улюбленої роботи, смикали то на те, то на те, то на підказування, то для помочі, то для виправляння чиїхось огріхів, то для стовбичення поміж митрополитом і пресвітером Ларивоном, які іцотижня прибували до церкви для нагляду і часто затівали юві та нові суперечки, гору в яких однаково брав незримо присутній князь або просто долала художницька впертість.

Тільки в одному, може, й найголовнішому, Ларивон поступився митрополитові без видимого опору: в тому, щоб усі написи в храмі робити мовою грецькою. Була то мова половини світу. Відректися її відкрито, означало б відректися спільної з цілим тогочасним світом культури, а цього Ярослав не хотів, вірніше, не наважувався. Вибору не було. Віра вела за собою мову.

Пресвітер Ларивон мав певність, що віра не обмежиться одною церквою — хоч і такою пишною, як Софія, — він був обережно мудрий, чого б ніхто не міг сказати про Луку Жидяту.

Той, попри князівську заборону вештатися по Києву і вести крамольні розмови супроти Візантії, прискочив до собору, коли ще Сивоок працював над Орантою, подерся на помості до нього, тупотів позад майстра, бігав по хибливих дошках, бубонів не знати до кого:

— Не грек ти і не варяг. Говори, користуйся своєю природною мовою. Не ти її вознесеш — вона тебе.

— Не гицай так — дошки проломляться, — спокійно порадив йому Сивоок, не відриваючись од роботи. Не любив попів ні-іких. Вважав, що молоти язиком чоловік іде лиш тоді, коли не адатен ні до якої роботи.

— А, не вхопить мене біс! — відмахнувся недбало Лука і так само бігав туди й сюди за спиною в Сивоока, заважав тому працювати, дратував своєю крикнявою.

— Не звик я, щоб за спиною шамотнява, — вже сердито мовив Сивоок. — Ти, попе, знай своє, а в мене теж діло є. Як то кажуть: кожному свої соплі солоні.

Жидята став. Завмер за спиною в Сивоока, потім гучно розреготався.

— Таки правда: бігаю, — пересміявшись, визнав він, — то в мені ведмежий жир колотиться.

— З ведмедями барложився? — Сивоокові вже починав подобатися цей крикливий і метушливий попило. Він облишив роботу, витер руки. — Здається, час мені й пообідати. Може, розділиш трапезу, попе. Чи звик до жирних наїдків? В мене хліб та квас. Бо я ж під небом сиджу, а до неба мають право мовити тільки худі. Жирні ж хай падають донизу і хай чавляться власною вагою і жирністю.

— Ловко мовиш! — вдоволено гукнув Жидята. Він завернув полу піддирканої ряски, присів коло Сивоока. — Давай твій хліб і квас — то найліпша їжа. Мене ж зови не попом, а Лукою, хоч ще зовуть мене Жидятою, бо в хозарів жив у полоні, а в них віра — жидівська.

— Як же переметнувся в християнство?

— Не прийняв я їхньої віри. Та й християнської тоді не знав. Бо й нащо? Поки молодий, хіба про віру думаєш? Навчився стріляти з лука, ловити диких коней, бити звіра на повнім скаку. Вирвався з неволі, прибіг у свою землю, а тут мене ніхто й не ждав. Полював потаємно в княжих ловищах, бив звірину, бувало, й кітну, брав гріх на душу, бо воно ж однаково — княже. Навчили мене старі ловці, щоб для міцності й здоров'я споживав ведмедячого сала. Уполював я ведмедя, натопив з нього жиру просто в шапку, повну шапку ще гарячого випив, кілька день хорував тяжко, але потім як наче змастило мене всього зсередини: ніякі хворощі не приставали. Прислужилося це мені, як упіймано мене княжими прислужниками та кинуту в поруб холодний і вогкий у землі з червою та жабами. Аби на пролоївся ото ведмедячим салом, був би й зогнив там у землі. А так — висидів. Тут над самим порубом церковцю дерев'яну поставили, службу правлять, гріхи замолюють. Слухаю, припадає мені до серця спів, хоч і не тямлю ні слова. А що голову маю міцну, то й ухопив усі оті співи, ірмоси оті чужомовні ті раз і ревнув з порубу по-ведмедячому «Кріє елейсон!». Витягли мене, розглядають, мов ромейське диво. Повезли до Берестів, так немитого й поставили перед пресвітером Ларнвоном. Питаг він: «Християнин?» Кажу: «Ні». Мовить щось по-грецьки, я дин-люся на нього, мов той баран. «Не знаєш грецької?» — «На знаю». — «Навчений письму чи книгам?» — «Не навчений». От і почалося відтоді. Навчив мене пресвітер, а я до всього чоловік тямковитий...

— То ти й не піп? — поспитав Сивоок.

— Поки нема пастви, то не піп, але хочу вчити. Стояти за своє рідне хочу. Віру взяли в ромеїв, а мова їхня нам ні до чого. Слов'янська має бути. Спробував я серед чужих, знаю, що то, коли тобі твоє слово забивають назад у горло. То — смерть людини. Та й навчитися чужої мови до пуття хіба можна? Лиш од своєї матері візьмеш всю глибіню і сутність, а чужого — самі вершки. Про хліб та воду ще спитати можна, до душі ж — не сягнеш, не доберешся. Ти митець — повинен знати це. Письмо знаєш?

— То й що?

— Книги читав, бачив?

— Здобив, читав, переписував — тобі й не снилося.

— Коли так, нащо ж віддаєш так легко свою роботизну? Пишуть над твоїми образами грецькі словеса. А ти мовчиш? Хіба не відаєш, що творення і називання — єдині суть?

— Грецькі боги, то й словеса їхні, — знизав Сивоок плечима. — Скрижалі знайшов Мойсей кам'яні трьома мовами, наша там не значилася, а тільки гебрайська, еллінська і римська.

— Так от, майстре, — Лука замашніше всівся, радо встрявав до словесного бою, — знай: ні тої, ні третьої на скрижальх не було, а була мова сірійська, нею ж і бог глаголив. Коли ж брати письмена еллінські й наші, то словенські письмена святіші суть, бо сотворив муж святий Константин, нарицаємий Кирилом, і брат його Мефодій в часи Михайла грецького, і Бориса болгарського, і Растця — князя моравського, і Коцелі — князя блатенського, їм же слава, честь, держава і поклоніння нині, прісно і в безконечні віки — амінь! Грецьке ж письмо сотворив еллін поганій. Хай він і втішається ним. А раз наша святина — наша й мова тут повинна звучати!

— Нащо вона ще й тут, у цьому храмі чужого бога? — важко посунувся на Жидяту Сивоок. — Пустити сюди ще й мову нашу — значитиме визнати цього бога своїм до кінця. А може, народові й не треба цього? Бо всякий чужий бог — то ще одне. ярмо на шию. Може, ліпше тоді відчувати його чужим, не допускати до джерел рідних, найглибших — і тоді цей собор так і лишиться згадкою марної спроби повоювати душі руського народу, спробою поодинокую,

може, й великою, але марною? Коли ж попідписуємо тут богів по-своєму, визнаємо їх і приймемо, тоді згубимо щонайменші сподівання виприсути з-під кістлявої руки чужого бога і буде з нами те саме, що з Візантією. Теж починали імператори з ставлення храму на честь Софії-мудрості, але вже в скорім часі розгубили і ті крихти мудрості, що їх могли мати, забули про мудрість і стали рабами цієї дивної і жорстокої віри, рабами будування для Христа, який у ненажерливості будування святинь не має собі, здається, рівних. Ти чи й бачив або чув, а мені то довелося і знаю, у яких землях і краях понаставлявано храмів на честь Христа і його апостолів, його мучеників і святих отців, що намножуються щодень. Та, може, й ти норовиш колись ускочити в їхній сонм? Всю землю вже заставлено тими святинями, а кінця-краю не видно. Повсюди у ромейському царстві: в городах і в пустинях, на горах і коло річок великих і малих, над озерами і посеред моря на островах — всюди ставлять храми, монастирі, каплиці. Обдирають люд простий, накладають нові та нові податі, звойовують нові землі, щоб грабунок із них обернути знов же на будування святинь. Рано чи пізно завалиться, ромейське царство, бо не може людина терпіти таку занедбаність, не може без кінця приносити жертви — треба ж колись і жити! А богів однаково, він мертвий.

— Що речеш, богохульнику! — схопився Жидята.

— Мовлю, що думаю. А до слів не чіпляйся, хоч ти й піп, — теж підвівся Сивоок. — Півжиття віддав твоєму богові. Ставив церкви і здобив. Бачиш оце? Для слави бога твого зробив я, може, більше, ніж усі попи нинішні й будучі. Досить з нього. Питав про мову — я тобі відповів. А тепер іди й не заважай мені робити діло. Можеш сказати пресвітеру, можеш іти до митрополита, до князя — не боюся нікого. Мого вміння не відбере ніхто. І не передасть нікому теж. Воно моє і зо мною позоста-неться. Затям, попе!

Жидята сплюнув і поліз донизу. Сам умів бити людей словами, але тут вимушений був визнати себе покопанним. Бо той розпатланий русявий велетень з сивими загадковими очима, здається, мовив слова не лише гнівні, але й мудрі. Про Візантію хоча б. Всі знаючі люди виразно бачили, як розхитується більше й більше таке могутнє ще недавно царство. Силоміць одружений з донькою Константина Зоєю, Роман Аргір процарствував ледве що два роки. Зоя таки зморгалася з молодим пафлагонцем Константином, коли той чухав імператорові п'яти, і сталося врешті, що василевс, купаючись перед сном, мав необережність пірнути в ванну, а слуга притримав його під водою саме стільки часу, щоб той засьорбнувся. Коли імператора згодом витягли з ванни, він ще був живий, але тривало те недовго, віддав він богові душу, так і не прийшовши до тям; Зоя не прождала й дня по смерті чоловікові, мерщій оголосила ім'я нового свого обранця, що ним був, ясна річ, Константин-пафлагонець, — і ось Візантія вже мала свого імператора. Цей виявився не ліпший за свого попередника, вдарився в святенництво, а державні справи передоручив дядькові своєму — євнуху Иоанну та його братам Микиті й Константину. В цій великій імперії люд був до того обдертий і збайдужілий, що вже, здавалося, втратив хіть і спромогу до повстань і протесту. Податки вигадувано такі, що соромно їх і називати. Засухи, град, сарана, мор, землетруси терзали велику землю. Нема пафлагонцям божої милості, казали в народі. Тільки розсилала ще по-давньому Візантія повсюди своїх священників, хизувалася зблисками своїх розкошів, багатств і розпутства. Ще тривало засліплення давньою величчю, навіть у здрібнінні своєму імператори константинопольські вважалися взірцем для інших володарів, для всіх тих, що для них добро і зло в значенні буденнім не важать аж ніскільки, для тих, хто осягнув владу і смерть в однаковості, хто керується у вчинках своїх невидимими потребами щоденності, а прихованими, часом темними й заплутаними причинами.

Жидята не раз і не два мав тривалі бесіди з князем Ярославом, хотів одкрити князеві очі, закликав його до рішучості. Саме час покінчити з ромейськими прислужниками в рідній землі, щоб запанувало своє, питоме, очиститися від чужинців. Князь молився до обережності, на

князя не діяли вмовляння, на нього не діяли доводи, на нього не діяв крик. Він мав свою мудрість, лею жив, приступу до діл своїх не давав нікому. «Царства стоять на терпінні», — любив повторювати. І вмів терпіти й ждати сам.

Несподівано вмер князь Мстислав у Чернігові. Як і син його три літа тому, поїхав на лови, гнав оленя, розпалився, потім напивсь холодної води з джерела, — і вже ніякі трави, ніякі врачувателі не помогли. Та й не сказати: дожив до тих самих літ, як і отець його, князь Володимир, хоч і очікувано при його здоров'ї, що перетриває всіх братів своїх і сяде бодай у старощах на київськiм столі. Не вийшло. Вмер — і насіння не по-зоставив. Не добудував і собору Спаса, стіни якого виведено лиш на висоту піднятої руки ведшника, як той стане на коні.

Ярослав став самовладцею всієї землі Руської. Він пішов до Новгороду, повіз із собою старшого свого сина Володимира, щоб настановити його князем землі Новгородської. Взяв Ярослав і Луку Жидяту, і незабаром прийшла вість, що поставив князь Луку єпископом у Новгороді, а Єфрема, який учив там віри по-грецьки, усунув, бо той сану не мав через те, подейкували злі язики, що вчасно не дав митрополитові Феопемпту відповідної заплати. Ще казали, що Ярослав за віщось посадив у поруб останнього свого брата Судислава псковського, і вже тепер мав цілком запанувати тільки Ярославів рід. Та все це мало обходило Сивоока, бо він тепер горів новою своєю роботою, здобив вежі, відводив душу, нарешті творив не те, що хтось велів, а своє, бажане, вимряне!..

Йшла остання весна, мали ще літо для довершення своїх робіт — князь заповідав після повернення з Новгороду освячення храму, йому залежало передовсім на якнайшвидшiм відкритті церкви, пов'язував, мабуть, з цим якісь свої заміри, але про те знати належало самому князеві — на долю майстрів випадало лиш одне: поквап.

Зроблено в Софії силу-силенну роботи мистецької. Окрім мусійного убору, рівного якому важко було й пошукати ще десь у світі, написано фресок многоличних двадцять і п'ять, на них же постатей сто п'ятдесят і чотири майже в повний людський зріст, фресок одноличних на весь зріст написано двіста і двадцять, а поясних — сто і вісімнадцять. Викладено в усьому соборі підлоги теж мусією з різнобарвного каменю, прикрашено опріч того всю серединність церкви візерунком мусійним і писаним, приліпами мистецькими, горорізьбою по червоному шиферу овруцькому. Тепер антропоси тулили ще своїх ромейських святих зокола собору, вибираючи для того всі виступи й площини, які надавалися до малювання. Сивоок звелів, щоб не чіпали стін обабіч головного входу до церкви, бо мав намір по завершенню розпису своїх веж розмахнутися попід отими пісноокими святими безмежжям слов'янського сонцевороту. Він змалює з одного боку осінній сонцеворот у пишності золотолистих лісів в щедрості ланів, у буйнощах людської плоті. Хай костеніють у заздрощах висхлі християнські святі над цим вічно триваючим святом великого народу. Бо хіба ж відають вони про великі радощі весни, освяченої проростанням трав, струмуванням березових і кленових соків, пробудженням городів, сіл, цілого люду, коли всі городи розбентежаться і села сколотяться, мужі й жони вийдуть в луги й болота, в пустині й діброви, починаються нічні хороводи, безчинний гомін іде понад усією землею, . пісні лунають, голоси сопілкові і струни гудуть, б'ють у бубни» вигинисте походжають у колі молоді дівчата, знадливо покивають досвідчені жони, наосліп блукають руки, витупцьовують ноги, гарячі доторки, темні поцілунки в мнмойдучій ночі. А осінь... Хіба вернуться тепер давні осені з їхнім багатством, достатком і спокійними радощами, в червіні, золоті й прозорості? Новий бог ніс за собою бідність, голод, чвари, тісняву. Читав колись Сивоок гіркі нарікання святого отця-пустельника на безлад, що запанує повсюди, де піднято над землею хрест: «Почнуть люди надаремними бідами рятуватися, і повсюдно за такії гріхи почнуть бути голод і мор часто, і многі всякі труси, й потопи. і міжусобні війни, і всяко стануть гинути в світі городи, і тіснява настане, і см'ятіння в царствах будуть великі, і жахи, і, ніким не гнані, стануть зникати люди з сіл і волостей, і почне люд християнський всяко убувати, і земля

почне просторішою бути, а людей буде менше, і тим позostalим людям буде на просторій землі жити ніде».

Голодранці завжди міцніші в своїй вірі, бо в них не лишається нічого. Не дай народові розбагатіти — матимеш отару слухняних овець, сліпих у своїй покірливості. На цьому стояло християнство.

А Сивоок хотів показати свій народ у багатстві, серед щедрот його рідної землі, які належали колись йому без остачі та й належати мають завжди і вічно! Осінній сонцеворот. Ввижався він йому пишнішим за всі багатства й пишноти Візантії і легенд про царства минулі й навіть неіснуючі, йшов до змалювання сонцеворота через терпіння й великий труд над мозаїками, через спочинок душевний лід присадистими склепіннями веж, готувався поволі до ще одного свого вичину на рідній землі, яку хотів вославити найвище. Та чи судилося йому доконати задумане?

"Київ приймав церкву Софії дивуванням і захопленням. Ішли поглянути на диво свої люди — багаті й бідні, тупоголові й вразливі душою, приходили, приїздили, приповзали німечні в сподіванні зцілення, були тут удови, сироти, жебраки, сліпці й хромці, завзяті каліки перехожі в своїй скруті калічій. Не всі діставалися досередини, багато хто дивився на церкву зокола, та й того було досить, щоб розносити вість по всіх землях про київське диво.

— На київських торжищах схід сходився з заходом, північї землі зустрічалися з південними тут були булгари волзькі і хутрами, німці з бурштином, і красними сукнами, та світлімі шоломами латинськими, угри з скакунами та іноходцями, степовики з скотом і кожами, сурожани з сіллю і легкими тканинами, прянощами, винами і травами духмяними, греки візантійські, багатими паволоками, дорогим одягом, килимами і сап'яном, посудом срібним і золотим, ладаном і красками, були тут і купці руські: новгородці, полочани, псковичі, смольняни, суздальці — і кожен з них теж ішов подивитися на храм, і котилася хвала по всіх землях»!

Серед того людського юрмовища непостереженою, мабуть, зосталася б дівчина, яка прийшла до Софії одного весняного дня, але не зникла та дівчина, як решта відвідувачів, приходила знову й знову, ставала завжди на тому оаому місці, дивилас'ї завжди на те саме, здавалося, не помічала в соборі більше нічого, окрім Оранти, так ніби хотіла надовго заховати в очах її розблиск.

Хто ж то знав, що вразило дівчину в постаті богоматері? Чіі її маєстатична велич, завдяки якій панувала тут над усім? Чи, може, глибока синява, яка йшла від неї? Чи пасувала їй урочиста дикість очей, переляканих пишними шатами? Може, дл і тої дівчини, що прийшла, мабуть, з далекої пущі або з степу, Оранта була не богородицею-заступницею, а босоногою красунею з степового роздолля, пригніченою візантійськими знаками влади і пихи?

Ніхто не знав того.

Ніхто не зазирає дівчині до очей, а якби зазирнув, то відзначив би, що в них дикості ще більше, ніж у очах Оранти, тільки дикість та нескорена, нелякана, сизо-весела.

Помітив її Міщило. Сповнився заздощів до Сивоока більших, ніж досі, потім, подумавши, пішов до нього в вежу, довго стояв мовчки, дивився, як той швидко пише фреску по на затужавілій ще накладці.

— Чого мовчиш? — спитав Сивоок. — Адже бачу: прийшов сказати щось лихе. Завжди приносиш мені лихі вісті.

— Коли так, то вислухай вість гарну. — Міщило радий був з несподіванки, якою вразив Сивоока.
— Вже кілька день ходить у церкву дівця вельми вродлива і показна.

— То й що мені до того?

— Дивиться на твою мусію богоматері.

— То й що?

— Серце в мені стрепенулося від тої дівці.

— А мені яке діло?

— На твою мусію дивиться.

— Хай.

Міщило пішов. Сивоок не дуже й шкодував. Не було між ними дружби, вже й не буде. Але цей незбагнений чоловік з'явився ще через кілька день. Так ніби топтав стежку до серця Сивоокового, яку перед цим багато років захаращував покидьками ворогування, заздрощів і підступності.

— Питає вона про тебе, — сказав Сивоокові. — Хто?

— Дівця, що зачарували її твої мусії.

— Може, в учні хоче до мене? Але ж дівчат не беру! — Сивоок засміявся трохи вимушено. Щось стривожило його в Міщилівій настирливості. Чи справді змінився чоловік, чи сталося щось незвичайне? Але дівчина. До чого тут дівчина? Для нього тепер не існує нічого на світі. Він не належить ні своїм бажанням, ні своїм потребам. Належить без решти мистецтву. Бо що є мистецтво? Це могутній голос народу, що лунає з уст вибраних умільців. Я — сопілка в устах мого народу, і тільки йому підвладні пісні, що пролунають, народившись у мені. А мене — нема.

Він так і сказав Міщиліві.

— Мене — нема.

— Як то? — не зрозумів той.

— А так. Нема. Тільки те, що по мені застається. Комусь до вподоби мусії — хай. Що мені до того?

І знов пішов трохи знетямлений, сам не свій Міщило, а за день прийшов знову. Сивоок вже був зібрався нагримати на нього, що заважає докінчити розпис своїм швендянням, але Міщило встиг сказати:

— Привів її до тебе.

— Кого?

— Дівчину ж. Дозволиш?

Сивоок мовчав. Колотилося йому серце, било в груди, рвалося з тісноти. Ой лихо буде! Ой лихої! Але мовчав. І Міщило потрактував ту мовчанку як згоду. Відсунувся вбік, пропустив дівчину

поперед себе, сам не став затримуватися, зник. Зробив діло, добре, а чи лихе — мабуть, не відав сам. А може, справді, потепліла його душа до Сивоока, бо ж таке той створив!

Дівчина стояла мовчки. Сивоок швидко писав. Знав, що найголовніше— не глянути на неї. Була — та й нема.

— Ти чого? — спитав її, коли вже мовчати далі було б не-гречно.

— А нічого, — відповіла вона з льоту.

— Чия? — спитав він знов, аби спитати.

— А нічия.

— Як звешся?

— Ніяк.

— Звідки така?

— Не твоє діло.

Голос мала такий, що, здавалося, можна доторкнутися до нього. Мов до м'якого коштовного хутра. І хоч відповідала задерикувато, власне, й не відповідала, а жбурляла Сивоокові його запитання назад, в нього не пропала охота вести з нею розмову далі, боявся тільки, що не стримається і гляне на дівчину. Знав тепер добре: озирнутися — пропасти.

Але дівчина не дала йому пропасти. Тихо посунулася до виходу і щезла мовчки, може, й назавжди. Сивоок озирнувся — пізно! Хотів вискочити навздогін, але стримався. Належить мистецтву. Про себе має забути. Від усіх зваб повинен утікати, не озираючись, як від Содома й Гоморри!

Проклинав Міцила. Той добре відав, що робив. Сам же скільки років одмовляв Сивоока від Ісси, приводив приклад святих Аммона, Авраама і Алексія, що втекли від своїх невіст у першу шлюбну ніч, або ж Оригена Александрійського, який оскопився, щоб уберегтися від поблазну, і тільки завдяки тому доконав великого діла: звів воєдино п'ять неоднакових списків Святого письма. Не діяло на Міцила й те, коли казано йому, що не з'явився б він на світ, не будь кохання між його отцем та матір'ю. Мав і на це свою відповідь. Мовляв, якби Адам у раю не відступив од бога, то розплодження людей відбувалося б іншим, достойнішим способом, приклад же найперший цьому — непорочне зачаття діви Марії.

Навіщо ж тепер цей висхлий душею святенник показав тій дівчині, де він, Сивоок? Чи, може, вона така гідь, що той хотів просто поглумитися? А Сивоок навіть не позирнув на неї, щоб плюнути погірдливо та й забути її відразу.

Вона прийшла знову. Нечутно, мов боса (а може, справді боса?), прошмигнула позад Сивоока, стала за ним, мовчки дивилася на його роботу.

— Знов прийшла? — спитав він, щоб почути її м'який голос.

— Прийшла.

— Ну, постій, — він трохи попрацював, нахилиючись за краскою, кинув через плече погляд. Побачив її руку. Не висіла вздовж тіла, а мовби пливла в повітрі, рухалася, жила, мов теплий,

рожевий птах. Тоді Сивоок глянув через плече праве і знов побачив другу її руку. Так само жила, рухалася безупинно. Ніколи він не бачив таких рук. Ще нахилився, дивився ще. Обійняв поглядом усю її постать. Невисока, але в гнучкості своїй видавалася високою. Всього одягу — біла сорочка з якимсь гаптуванням. Але знайдено міру тій сорочці й уміння її носити.

Ніколи ще не доводилося спостерігати йому в жінок такого високого вміння одягнутися. Бачив таких, що обтискували одягом у спосіб непризвоїтий свої кшталти, показуючи відверто всім бажаним, що мають на продаж або роздарування. Інші ховали себе у важких шатах і нагадували стовпи. Ісса відзначалася диким недбальством.

А ця мов народилася в своїй сорочці. Простежується під полотном кожен вигин тіла, ноги відкрито саме так, як треба відкрити, десь там саянула смужка білої шкіри, але якої ж білої.

Він ще не бачив обличчя дівчини. Тепер лякався її по-справжньому. Спитав грубо:

— Чого тобі треба?

— Нічого.

— То йди собі.

— Піду, коли захочу.

— А як вижену тебе звідси?

— Спробуй!

— Знаєш, хто я?

— Сивоок.

— Хто сказав тобі?

— Всі кажуть.

— Мене — нема, — повторив він щасливо знайдені для діла, а найперше для самого себе слова.

Вона засміялася:

— Тебе надто багато, щоб не бути.

— Чому багато?

— Великий ти. Тілом. І роботою. Так я й знала.

— Що ти знала?

— Що ти — такий.

— Не бачила ж мене.

— А от бачу — Спиноу.

— Ти мене й зовсім не бачиш.

— І не хочу, — сказав він без твердості в голосі.

— Мене звать Ярослава.

— Князівське ім'я маєш.

— Мати дала.

— А батько хто?

— Немає.

— А в мене — ні матері, ні батька.

— Тобі не страшно.

— Хіба ти боїшся чогось?

— Боюся, — пошепки призналась вона.

І тоді Сивоок озирнувся, вже не ховаючись. Різонула йому погляд ніжність її обличчя, наштовхнувся на сизу пронизливість її очей, в розхилі її уст вичитав своє призначення, мов правовірний на дереві остаточності, де на листі виписано імена. Струшують дерево, спадає листя — ті вмруть, чії імена значаться на впалому листі, вмруть ще цього року, і хай збудеться. Ще не все було втрачено, міг ще зібратися з силами, прогнати її звідси, міг, зрештою, сам піти від неї, (однаково ж вернешся до своєї роботи!), але міг — і не міг. Найшла на нього якась дитинність, почував себе хлопчиком з давезної пуші, а перед собою бачив Величку з напівзабутих снів-споминів, дитинність виказувалася в його обличчі, до якого тепер не пасували ні борода та вуса, ні великі, важкі, вироблені його невтомні руки. Мабуть, він отакий і уявлявся цій Ярославі, вона не злякалася його покошланості, хоч була, мабуть, удвічі молодша за нього, не відчувала себе дівчинкою, стояла перед ним як рівня, закортіло стати ще ближче до нього, викликати його довір'я, і вона сказала те, чого не казала в Києві нікому:

— Прибігла я аж —із Новгороду. Перебралася за хлопця і втекла.

Він не чув тривоги, в її голосі за ту втечу, не спитав, од кого втікала аж так далеко, нарешті пойняв його страх за Ярославу, яка ще не відала про загрозу для себе найбільшу від нього. Чи для того вибиралася аж он звідки, з лісів і мокрадел, дійшла до вигрітого на просончених пагорбах Києва, щоб потрапити тут до чоловіка старого, вичерпаного, власне, знищеного життям і нелюдським напруженням усіх здібностей?

І знов ще не було пізно. Ще б міг гукнути: «Втікай од мене! Втікай не озираючись!» Але не гукнув. Тихо сказав: «Іди, бо заважаєш мені докінчити малювання. Коли хочеш, то приходи завтра».

Якби ж то вона образилась на таку нечемність і відповіла йому різко, з гідністю. Але сяйнула на нього пречистими своїми очима і м'яко промовила: «Гаразд. Прийду завтра».

Прийшла так само, в тій самій тонкій сорочці, тільки на шиї мала разок зелених перлів — од наврочення і пошесті.

— Була на торжищі?

— Була.

— Вподобала?

— Так.

— Хотіла б зі мною на торжище?

— А твоя робота?

— Повинен мати спочинок.

...Він купив їй візантійську тканину з крученого шовку. Взо-риста, багата, хоч і для княгині. Барва майже пурпурова. Візерунок — у великих колах по два казкових грифони, що стоять на задніх лапах спиною один до одного. Крила їхні в химерному сплетінні. В кутках поміж колами — сторожки яструби.

Коли Сивоок платив за тканину, збіглося все торжище, бо за такі гроші можна б купити цілу волость. Ярослава непевно всміхнулася, коли він накинув на неї узороччя, повела плечем, заморська тканина зслизнула їй до ніг, а вона знов постала у своїй иепотьмарено білій сорочці, мов далеке принадливе видиво, до якого мандруєш у снах і ніколи не доходиш.

— Нащо віддав такі гроші? — спитала Ярослава.

— Дурні гроші, тому й віддав, — сказав Сивоок. — Князь Ярослав перед від'їздом до Новгороду розщедрився за мої мусії.

— Князь? — вона мовби здригнулася, але погамувала в собі щось, знов стала звичайною, безжурною, чужою звичним турботам і хвилюванням.

— Ну, так. Ярослав — князь. Вважає, що за гроші можна «упити мистецтво, але помиляється. Ти не знаєш про гроші, та й не треба. Ні про той обол, що платили його перевізникові в царство мертвих Харону, ні про обол, що його випрошував славетний ромейський полководець Велізарій, мабуть, не чула ні про тридцять срібняків Юдиних, ні про драхми блудниці Ла-їс, не відаєш і про ту стародавню монету, яку офірував один із приспаних у Ефесі, а також про світлясті монети чарівника з —арабської казки, які згодом ставали простими кружалами з кожі. Але міг би розповісти тобі про великого східного співця, який одержав од султана шістдесят тисяч монет за кожний рядок своєї пісні, та повернув їх усі назад, бо були срібні, а не золоті.

— За твою пісню навіть золота мало, — сказала вона.

— Хіба в мене є пісня? — здивувався Сивоок.

— А там? — Ярослава показала на Софію. — То все виспіване.

— Ти не знаєшся на цих справах. Всяке слово прямує до. співу. Але чи ж завжди доходить?

— Я навчилася всього, тільки глянувши. Бо нема такого ніде в світі.

— Не була ще по світах. Мало бачила.

— Знаю: нема ніде! — твердо мовила вона, і Сивоок не міг похитнути дівчину в її переконанні.

Не хотів убачати в цій дивній втікачці з Новгороду винагороду за своє ціле життя. Боявся не за себе — за неї. Поводився з нею обережно, мов була з коштовного скла. Але дівчина не відходила від нього, сміливо йшла просто на Сивоока, між ними. ще не пролунало тих

найбільших слів, що їх вимовляють двоє, але й без слів вони вже знали про себе все, і обоє ждали найголовнішого, всіяко відтягуючи, віддаляючи його, але відаючи добре, що воно прийде — неухильне, відлякуюче і водночас пожадане...

Літо минало, а сонцевороту на стінах собору так і не було. Митрополит міг тільки радуватися, що цей незбагнений слов'янин, якого давно про себе прозвав не украшателем, а сквернителем храму, нарешті втомився в своїх нестримних вигадках, облишив свої витівки, зникав на цілі тижні не тільки з Софії, але й з Києва, — так було ліпше для слави господньої.

А ті двоє, зраділі, що знайшли одне одного в людському виривинні, безжурно блукали по Києву, ходили в пуші, плавали за Дніпро і за Десну, збирали ягоди в лісах, слухали пташиний щебет; Сивоок знаходив небачені сині квітки і дарував Ярославі, давня його пристрасть до втеч зродилася знов у крові, ладен був утекти від усього, аби лиш належали йому оці нестерпно сірі до сизості очі, оці розхилені уста, оця ніжність, од якої заходилося його серце.

А літо минало. Князь Ярослав повертався з Новгороду, ішов з дружиною по Дніпру, доходив до Києва, а за князем ішов товар: повози з припасом, з шатрами-повстанцями, з одягом, килимами, зброєю, хутрами, казною, вели коней підмінних, гнали скот. Поверталися княжі прислужники, сторожа, бояри, воєводи, блазні, розважальники, пісельники й дударі. Йшли попи й ченці, везли книги, куплені князем у купців західних, пергамени старі й нові, в дерев'яних дошках і срібних шатах.

Виїздив із Києва князь — повертався вже й не князь, а казали — кесар. Велено було в ковниці княжій викувати вінець золотий з смарагдами й рубінами, як у ромейських імператорів, заповідав Ярослав скоре освячення Софії, слав поперед себе гінців, квапив митрополита і пресвітера Ларивона.

Самовладця землі Руської, найбільший і наймогутніший государ в усіх сторонах між північчю, півднем, заходом і сходом бажання мав проголосити це в високій урочистості й пишноті.

З Чернігова прибув Гюргій, з'їздилися всі, хто причетний був до спорудження Софії, всі ждали великої хвилі, коли відчиняться ковані врата і запалають свічі, вдарять по всьому Києву дзвони...

Тільки Сивооку, хоч найбільше спричинився до цього свята, було байдуже до всього. Навіть із Гюргієм зустрівся випадком, нічого не розпитував, ні про що не розповідав, — утікав до Ярослави, до свого безжурного блукання.

Не було сонцевороту на стінах собору, але був він у душах цих двох, буйний, нестримний, повний захвату й знади сонцево-рот, що поєднав у собі весну й осінь, зиму й літо, всі пори року, всі барви, голоси, згуки. Безжурні й безтрнвожні жили вони, мовби лишилися тільки вдвох на цілій землі, не існувало для них нічого поза ними самими, стали вони вічними, безконечними одне для одного, потопали в шаленстві, бо створені були тільки одне для одного.

Але той самий Міщило, який з невідомих міркувань звів їх до купи, знову ж таки невідомо навіщо спробував розлякати їх тоді, коли вже все було немарне.

Він прийшов до Сивоока в його хижку, розбудив того, не дав опам'ятатися, сказав:

— Ховай дівчину, бо за нею полює боярин Ситник.

— Звідки тобі відомо? — схопився Сивоок.

— Кажу й знаю. Вчора довідався він про неї.

— Яке йому діло?

— Цього не відаю. Попередив тебе, а там як знаєш. На все воля божа.

— Хвала, — мабуть, уперше в житті спробував бути привітним з Міщилом.

Сивоок сів, обхопив голову, стривожено думав. Ситника не лякався, нічого на світі не боявся ніколи, а нині й поготів, але пересторога Міщилова викликала стривоженість у серці, відігнати якої не міг. Чом би мав зловісний нічний боярин полювати за Ярославою? Може, щоб дошкулити йому, Сивооку? Тоді звідки відомо йому все? Як довідався про Ярославу і про те, де вона і як? Запитання без відповідей. А що, коли справді Ярославі загрожує небезпека?.. Він побіг на другий кінець Києва, де Ярослава винаймала собі хатинку. Боявся, що не застане. Бо коли Ситник довідався про когось, що той у Києві, то чом би не знав і в якій той хижі переховується? Видно, ще не встиг дізнатися. Ярослава була вдома, ніщо не видавало в ній стривоженості, мабуть, не дійшли ще до неї загрозливі вісті. Що ж, так ліпше. І не дійдуть. Він взяв її за руки, сказав:

— Ходімо.

— Куди?

— Світ за очі!

— А що з собою брати? — засміялася вона.

— Не треба нічого.

— Гарзд. Ходімо.

Вони справді вийшли як стояли. А дорога ж була далека — стелилася у віки. Та в своїй безтурботності обоє не відали того. Не відали навіть тоді, коли попереду в вузькій вуличці забачили трьох. Відважно йшли їм назустріч. Сивоок упізнав між тих трьох Ситника. Мабуть, знала його і Ярослава, бо сплотніла, стала першою. Ситник з двома поплічниками підбігцем кинувся на здобич.

— Утікай! — хрипко сказав Сивоок. — З Києва!

— А ти?

— Утікай! — повторив він і пішов на тих трьох.

Троє вже були коло нього. Видно, не велено їм вживати зброю, бо Ситник тільки стискав наголів'я меча, а його два прислужники вчепилися Сивоокові за руки.

— Утікай! — ще раз гукнув Сивоок і озирнувся, щоб побачити, чи послухала його Ярослава; та її не треба було підганяти, видно, знала, що не за ним ідуть, а за нею, недарма ж тоді казала, що втекла з Новгороду. Щось таїлося тут зловісне, ніколи більше не заводила мови про Новгород, ніколи не міг би пов'язати її імені з Ситником.

Вона вже добігала до закруту вулички, востаннє озирнулася — мабуть, певна була, що не загрожує йому ніщо, а їй грозило щось страшне, бо втікала щодуху; Сивоок глянув на її обличчя, йому належали ті сірі очі, розхилені губи, ота вигиниста постать, він увібрав її всю,

запам'ятав назавжди, навіки. А Ситник, переконавшись, що не зрушать його дурні з місця, поки триматимуть Сивоока, вихопив з піхов меча, вдарив художника ззаду по шиї, коли той дивився услід Ярославі, гукнув відчаєно своїм:

— Рубайте!

Ті відпустили Сивооків руки; він знетямлено захопився за рану на шиї, а вони хапливо видобули мечі, пронизали його з двох боків, ще, ще. Він упав на землю. Питьма напливала на нього, ссайнули ще крізь п'яту сірі Ярославині очі, потім долинув до нього з далекої далечі тяжкий схлип маленького хлопчика на темному задощеному шляху — і вмер той хлопчик у великому, могутньому чоловікові, невтомне й палке серце якого втишилося навіки...

В ніч перед великими урочистостями князь Ярослав однаково вибрав час, щоб прийняти в гридниці Ситника, спитав, ще той тільки з'явився на порозі:

— Де дочка? — Ситник м'явся. — Де? Питаю.

— Утекла.

— В Новгороді втекла, тут утекла.

— Сивоок...

— Що Сивоок?

— Поміг їй.

— Де він? — Ситник знов м'явся. — Кажи!

— Нема його.

— Відаєш, що говориш?

— Так вийшло. Веління твоє, князю, було: всякого, хто...

— Убили Сивоока? — тихо спитав боярина князь, підходячи впритул.

— Ага, так.

Ярослав одійшов у темний куток, довго мовчав, потім сказав коротко, жорстоко:

— Підеш у поруб.

Ситник розтулив був губи, щоб мовити своє: «Ага, так», але вчасно схаменувся, впав на коліна.

— Князю! Служив тобі вірою і правдою... В поруб, у холод, у мокрість...

Мовби випрошував місця сухішого. Князь глянув на нього з огидою. Аж тепер зрозумів свою княгиню в її відразі до п'яного боярина. Гидкий у всьому. Вірний, як пес, але позбавлений розуму, навіть собачого.

— Щоб не страждав у холоднечі, велю потяти тебе мечами ще до настання зими одразу по святах, — сказав і лягнув двічі в долоні. Відчинилися двері з другого боку гридниці, вскочило два отроки. Ярослав показав на Ситника:

— Взяти!

Коли боярина повели, князь узяв трисвічник, потримав його, поставив, узяв тільки одну свічку, мов спокутник, тихо пішов по довгих заплутаних палацових переходах, відшукав кімнату Пантелія, розбудив того, не даючи оговтатися, звелів:

— Наготуй пергамен і писало.

— Світла мало, князю.

— Досить з тебе. Перепишеш завтра. Готовий? Пиши так:

«Заложи же Ярослав град великий, у него же града суть врата златые, заложи же и церковь святых Софии». А той пергамен, де значиться про Сивоока, щоб вилучив.

— Як же так, князю!

— Роби, що велять! Нема Сивоока і не буде ніколи.

Князь вийшов. Пантадій не встиг навіть спитати його, що ж сталося; вже тої ночі не заснув, насилу діждався досвітку, побіг до Софії, звідти кинувся до хижі Сивоокової, потім розшукав Гюргія. Гюргій уже все знав. Навіть більше: поки Пантелій спав, а князь колотився зі своїми незбагненними державними клопотами, Гюргій із своїми вірними товаришами нишком заховали тіло Сивоокове в Софії, і тепер десь ті знову викладали мозаїку на порушеному місці, щоб ніхто ніколи не довідався, де спочило найпалкіше серце землі Київської. Пантелій сказав про пергамен, де записано, що Сивоок збудував Софію.

— Даси мені, — звелів Гюргій.

— А коли князь питає?

— Напишеш йому ще раз. Однаково спалить. А я збережу, Так, як у нас в горах бережуть. Надовго.

А настав день, який мав би освітити нечуваний злочин у Києві, але не сталося того. «Що ж ви будете чинити, як день, 'навідання прийде?» Та й що справді? Може, так і треба? Християнство починалося з смерті Ісусової. І першомученик християнський архідиякон Стефан був побитий камінням після жорстоких сперечань за віру з сонмищами невіруючих. Вороги вивели Стефана за город, били камінням, а він молився: «Господи Ісусе, прийми дух мій. Господи, не постав їм гріха їхнього».

Князь до ранку сидів над священними книгами, думав, не про вбитого — про своє. Готувався до великого дня свого життя. Ишов-бо довго і тяжко до цього дня, зосталося багато вбитих і вмерлих позаду, рідний отець, брати рідні, розгубив сестер. Зберігаючи державу, зберіг себе. Так кожна людина, відчувши. в собі дар, великі здібності, повинна сама їх у собі оберігати, 'оберігаючи себе у війнах, у небезпеках, у житті. Ніхто, крім тебе самого цього не зробити повинен іти вперед, не озираючись назад, ні на предків, ні на мертвих. Колись життя йшло вглиб і назад, колись мертві не вмирили, колись чоловік досто-совувався до того, що плине з минувшини, що мовили і робили діди й прадіди. Тепер для тебе живі — мертві, якщо не бачиш їх, не залежиш від них, а навпаки: ще вони залежать од тебе. Тож роби задумане!

Вранці розпочалося освячення Софії.

Тричі обійшов хресний хід довкола собору під молитви й церковні виспівани. Старезний митрополит Феопемпт у золотих ризах сунувся на чолі процесії, за ним ішли пресвітер Ларивон у незвично урочистих срібних шатах і переяславський єпископ грек Іоанн (Луку Жидяту Ярослав не привіз на урочистість, щоб не дратувати митрополита), далі йшли ігумени, попи й протопопи, іподиякони й диякони, кантори й свічкогаси, церковні прислужники, багаті кияни, що змагалися своїм убранням з церковними сановниками, і кияни всіх можливих ступенів достатку, аж до найубогіших, бо подивитися на свячення Софії прийшов увесь Київ. Йшли всі з запаленими свічками, і вогники тих свічок жовтіли, мов осінні листя в довколишніх пущах. Попи роздували кадила, пахло ладаном, виспівувала півча, рикали ди« якони: «Вонмем!»

За четвертим заходом було освячено і внесено в церкву хрести, посуд, священні книги. Несено потирі, дискоси, зіздиці, ріпиди, підноси, кадильниці й ладанниці, хрести великі й малі, все з золота й срібла, прикрашене самоцвітами й емаллю, несено також гаптовані золотом корогви, плащаниці, срібні ризи, даровані князем, землями руськими, боярами і воєводами церковні порти й паволоки для ризниці, євангелії в дорогих окладах, молитовники-менології, здоблені малюнками, псалтирі, писані на телятині найшляхетнішій, внесено багато книг світських, зібраних князем Ярославом і офірованих тепер для храму, щоб утворилася при ньому перша на Русі книгозбірня.

Цілий Київ умістився в просторій церкві, зібрався тут — і ніхто не знав, що десь під цяцькованою підлогою лежить той, хто поставив цей собор, народивши його в своїй уяві, хто дав соборові оті дивні барви, ті велетенські мозаїчні постаті, оту невпинність руху, гру світла, немеркнуче сяяння...

Митрополит правив молебень, слава і хвала возносились до бога, кияни з запаленими свічками мовчки стояли в соборі, гукали дзвони, била і накри, зойкала півча, крізь кадильний дим з високої височини суворо позирав Пантократор і зорили над зібраними киянами сполохано-вперті очі Оранти, щоб глянути яа яку, варто було позамикати торжниці, позачиняти гончарні, чинбарні, збройовні. Навіть київська дітлашня набилася в со« 'бор, розскочилася попід стінами в притворах і вже ладналася пошкрябати чимось, полишити по собі риску, кружало чи й нехитрий малюнок, поклавши тим самим початок багатівковим вправам прийшлих нащадків, які зоставляють згодом на стінах Софії свої радощі, тривоги, скорботи, зневагу до божих узаконень, тугу за тою минувшиною, коли й земля була товща, і звір ішов під кожну пущену стрілу, і хліб здавався пухкіший, і жіночі цілунки — палкішими.

По молебню процесія, очолювана тепер уже пресвітером Ла-ривоном, вийшла з Софії і попрямувала до палацу Ярославово-го. До духівництва, боярства і простого люду долучилася тут княжа дружина — і так ждали виходу Ярослава. Як тільки з'явився князь у дверях, пресвітер Ларнвон сотворив коротку молитву, після чого два церковних сановники, в урочистих шатах понтіфікальних, з повішеними на грудях дорогоцінними релікваріями, де зберігалися мощі святих, підійшли до князя і взяли його під руки. Духівництво шикувалося до процесії, що мала повернутися до Софії. На чолі процесії несено велику євангелію в золотій шаті з смарагдами, рубінами і сапфірами, два хреста, вився запахуший дим з кадил, попи співали навпереміну мовами грецькою і слов'янською. За попами вели урочисто князя, далі йшла княжа рідня, дружина, боярин, сунув цікавий люд.

Вся дорога від палацу до Софії виспівана була молитвами.

Перед вратами Софії затрималися, пресвітер Ларивон сотворив коротку молитву, після чого процесія вступила до церкви при співі антифони і затрималася перед пресвітерієм. Митрополит ждав князя коло головного вітваря. Він проказав молитву по-грецьки, єпископи зняли з Ярослава пурпуровий хітон, відіпнули йому меч і підвели князя до вітваря. Тут Ярослав упав

хрестом на покриті килимами і дорогими ромейськими паволоками підлогу, єпископи і весь клір стали на коліна, півча розпочала спів літанії. Коли трикратно пролунало «Господи, помилуй!», всі підвелися, єпископи помогли встати князеві — настала мить, коли князь перестав бути владцею, став простим смертним для того, щоб у короткім часі возвеличитися ще більше, прибрати ймення нове, ще й не чуване на Русі.

Пресвітер Ларивон підступив до Ярослава і запитав його урочисто, майже виспівав: «Чи обіцяєш святих церков господа нашого, і слуг божих, і весь люд, тобі підданий, за звичаєм твоїх предків, боронити і над ними володарювати?»

— Так, — сказав князь, — обіцяю!

Тепер Ларивон звернувся з запитанням до «люду», вже не виспівуючи, а вимовляючи слова в спосіб заплутаний, щоб збагнули їх тільки церковні сановники та ще, може, хто з поблизьких до князя. Питано, чи прагне люд мати за владцю і кесаря князя Ярослава. Клір і півча проспівали: «Хай буде так, хай буде так. Амінь!»

Ларивон проказав молитву, благословляючи князя, благаючи бога, щоб поміг щасливо царствувати Ярославові, а владця аби послушний був божій волі. Єпископ переяславський проказав молитву по-грецьки, бо ж бог міг не зрозуміти слів Лариво-нових, який звертався більше до згромаджених у соборі, а не до небесного владики, так лунали на переміну молитви двома мовами, а тим часом митрополит Феопемпт взявся до першої з найважливіших чинностей — до помазання. Він помазав святою оливою голову, груди і плечі Ярославові, творячи знак хреста на князеві, потім подав князеві коронаційний меч — ознаку і покрепу влади, — а разом з мечем і цілу державу. Князь обперезався мечем, узяв з рук єпископів саджені перлами нараменники, застібнув хітон і взяв берло.

В митрополита дрижали руки, коли підняв він золотий вінець, щоб покласти на голову Ярославові. Досі не знати було простим смертним, звідки беруться імператорські корони. Вони існували мовби завжди, переходили в спадок разом з цілими імперіями. Візантійські імператори привезли вінці з Риму, німецький імператор здійняв корону з мертвого Карла Великого, відкривши його гробницю в Аахені, польський Болеслав одержав корону від папи римського. Ярослав не став ждати, поки хтось пришле йому вінець: звелів своїм майстрам викувати з руського золота, і ось митрополит чинив мало не святотатство, але не міг опиратися княжій волі, тішачи себе надією, що, кому треба, легко може змаловажити кесарство Ярославове і звати його по-старому князем.

Він наклав на князя вінець, пробурмотів благословення і необхідні при цьому слова: «Вінчається на кесаря землі Руської раб божий Георгій, рекомий Ярослав», але мало хто тямив по-ромейському, тому в молитві, яку відраву ж сотворено слов'янською мовою, многажди повторювано слово «кесар», щоб запало воно віднині в голови киян і, можливо, швидше розійшлося по всіх усядах.

Після молитви коронований Ярослав урочисто відведений був од віттаря до наготовленого поблизу трону. Дав єпископам поцілунок миру, сів на троні, простягнув руку для поцілунку княгині Ірині, яка після того сіла поряд на нижчому стільці, вся церква заспівала «Господи, помилуй!», і розпочався великий молебень. Згодом мало бути велике пирування кесаря з дружиною і людьми знатними, мав би вважати Ярослав той день найщасливішим у своєму житті, але добре відав, що, хоч як називайся, не сягає твоє могуття повсюдно, в перепони, не уникнути гіркоти поразок.

Без нього виросла в Шуйці його донька, про яку й не знав нічого, не захотіла показати йому

Шуйця Ярослави, коли ж спробував застосувати владу і силу, втекла дівчина і щезла з Новгороду. Те саме повторилося в Києві. Ось де межа влади: вільна людина.

Вже кесарем віддав веління: знайти і поставити перед його очі. Поки ж триватиме розшук, ніхто сій дівчині не повинен дати ні хліба на дорогу, ні води від спраги, ні вогню для зігріття, ні кия від псів.

І почалася погоня по всіх усядах, по всій землі.

І втікала Ярослава полями, лісами, крилася в пущах і на болотах. І не наздогнали. Втекла. Заховалася між людьми. Народила сина від Сивоока.. І, син його — серед нас. Завжди з його талантом і горінням душі. І диво це ніколи не кінчається і не переводиться.

м. Київ 1962-1968 рр.

Постійна адреса: http://ukrlit.org/zahrebelnyi_pavlo_arhypovych/dyvo